شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى

1

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى

بىرىنچى كىتاپ

شىنجاڭ ئىجتىمائى پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ مىللەتلەر
تەتقىقات ئورنى تەرىپىدىن تۈزۈلدى

تەرجىمە قىلغۇچىلار:
ئىبراھىم مۇتىئى، ئا. ئوتكۇر، خې رۇي

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

تەرجىمە مۇھەررىرى: مامۇت سابىت

ھىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى (1)

•

شىنجاڭ خەق نەشرىياتى نەشر قىلدى
(ئۈرۈمچى شەھەر ئازاتلىق كوچا №306)
شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسىدىن تارقىتىلدى
شىنجاڭ شىنخۇا 2 - باسما زاۋۇدىدا بېسىلدى
فورماتى: 850×1168 1/32 باسما تاۋىغى: 17.375
1982 - يىل 1 - ئاي 1 - نەشرى
1984 - يىل 1 - ئاي 1 - بېسىلىشى
كىتاپ نومۇرى: M11098.100
تىراژى: 21200 — 1
باھاسى: 1.31 يۈەن

كىرىش سوز

شىنجاڭ ئەزەلدىن ئۇلۇغ ۋەتىنىمىزنىڭ بىرقىسمى. شىنجاڭ نىڭ تارىخى ۋەتىنىمىز تارىخىنىڭ بىرقىسمى، شىنجاڭمۇ ئالدى بىلەن ئۇزاق داۋام قىلغان سىنىپسىز جەمىيەتنى بېشىدىن كەچۈرۈپ، ئاندىن قۇلدارلىق جەمىيەتكە ۋە فېوداللىق جەمىيەتكە ئوتتى، ئۇنىڭدىن كېيىن يەنە يېرىم مۇستەملىكە، يېرىم فېودالىلىق جەمىيەت ھالىتىگە چۈشۈپ قالدى. شىنجاڭدىكى ھەرمىللەت خەلقى پۈتۈن مەملىكەتتىكى ھەر مىللەت خەلقى بىلەن بىرلىكتە ئۇزاق مۇددەت كۈرەش قىلىپ، كونا دېموكىراتىك ئىنقىلاپ ۋە يېڭى دېموكىراتىك ئىنقىلاپلارنى بېشىدىن كەچۈرۈپ، ئاخىر 1949 - يىل ئوكتەبىردە جۇڭگو گۇڭچەنداڭنىڭ رەھبەرلىگىدە جاھانگىرلىك، فېودالىزىم ۋە بىيۇروكىرات كاپىتالىزىمدىن ئىبارەت 3 چوڭ تاغنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، ئازاتلىققا ئېرىشتى. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن باشلاپ، شىنجاڭ سوتسىيالىستىك ئىنقىلاپ ۋە سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش دەۋرىگە قەدەم قويدى. ھازىر شىنجاڭدىكى ھەرمىللەت خەلقى ۋەتىنىمىزنى 4 تە زامانىۋىلاشتۇرۇش ئۈچۈن تىرىشىپ كۈرەش قىلماقتا.

«شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى» 4 كىتاپ قىلىپ نەشر قىلىنىدۇ. 1 - كىتاۋى قەدىمقى زامان تارىخى بولۇپ، ئۇنىڭدا ئىپتىدائى جامائەدىن تارتىپ ئەپيۇن ئۇرۇشى ھارپىسىغىچە بولغان تارىخ بايان قىلىنىدۇ؛ 2 - كىتاۋى يېقىنقى زامان

تاریخنىڭ 1 - قىسمى بولۇپ، ئۇنىڭدا ئەسىۋن ئۇرۇشىدىن تارتىپ "4 - ماي" ھەرکىتىنىڭ ھارپىسىغىچە بولغان تارىخ بايان قىلىنىدۇ؛ 3 - کىتاۋى يېقىنقى زامان تارىخىنىڭ 2 - قىسمى بولۇپ، ئۇنىڭدا "4 - ماي" ھەرکىتىدىن تارتىپ جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغىچە بولغان تارىخ بايان قىلىنىدۇ؛ 4 - کىتاۋى ھازىرقى زامان تارىخى بولۇپ، ئۇ جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ قۇرۇلغان کۇنىدىن باشلاپ يېزىلىدۇ.

«شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى» نىڭ 1 - کىتاۋى شىنجاڭ ئىجتىمائى پەنلەر ئاکادىمىيىسى مىللەتلەر تەتقىقات ئىنىستىتۇتىنىڭ «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى» نى يېزىش گۇرۇپپىسى کوللىکتىۋى تەرىپىدىن يېزىلدى. بۇ گۇرۇپپىنىڭ مەسئۇلى يولداش چېن خۇا بولۇپ، يېزىش ئىشىغا گوپىڭلياڭ، ۋاڭ جىلەيلەر قاتناشتى.

1 - کىتاپنىڭ دەسلەپکى کۇپىيىسىنى پۇتۇن مەملىکەتتىکى ۋە شىنجاڭدىکى بىرمۇنچە تارىخ خادىملىرى ئەستايىدىل کورۇپ چىقىپ، ماقالىنى تۇزىتىپ بېکىتىش ئۇچۇن بىرمۇنچە قىممەتلىك پىکىرلىرىنى بەردى، بۇلارغا ئالاھىدە رەھمەت ئېيتىمىز. سەۋىيىمىز چەکلىك بولغاچقا، خاتالىقلارنىڭ بولۇشى مۇمکىن، بۇلارنى کەلگۈسىدە تۇزىتىۋېلىشىمىز ئۇچۇن کىتاپخانىلارنىڭ پىکىر بېرىشىنى ئوتۇنىمىز.

شىنجاڭ ئىجتىمائى پەنلەر ئاکادىمىيىسى

مىللەتلەر تەتقىقات ئورنى

1979 - يىل ماي

مۇندەرىجە

كىرىش سوز 1

بىرىنچى باپ شىنجاڭنىڭ تاش قورالالار دەۋرى ۋە سىنىپىي جەمىيەتكە ئوتۇشى 1

1 - بولۇم جۇغراپىيەۋى مۇھىتى 1

2 - بولۇم تاش قورالار دەۋرى 10

3 - بولۇم سىنىپىي جەمىيەتكە ئوتۇش. ئۇچكى ئولكەر بىلەن بولغان مۇناسىۋەت 18

ئىككىنچى باپ شىنجاڭنىڭ قۇلدارلىق جەمىيىتى. غەربىي خەن، شەرقىي خەن سۇلالىلىرىنىڭ شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرۈشى 26

1 - بولۇم قۇلدارلىق جەمىيىتىنىڭ ئىقتىسادىي ئەھۋالى. ھۇن ئاقسوڭەكلىرى ھاكىمىيىتىنىڭ ھوكۇمرانلىغى 26

2 - بولۇم غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرۈش جەريانى ۋە غەربىي رايون دۇخۇمەكىمىسىنىڭ تەسىس قىلىنىشى 46

3 - بولۇم غەربىي خەن ھوكۇمىتى ئەمەر - پەرمانلىرىنىڭ غەربىي رايوندا يۈرگۈزۈلۈشى 60

4 - بولۇم غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى دەۋ-

ردىن شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ باشلىرىغىچە شىنجاڭدا يۇز بەرگەن قالايمىقانچىلىق. ھەر مىللەت خەلقىنىڭ زوراۋانلىققا قارشى كۇرەشلىرى 73

5 - بولۇم شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۇرۇشى 84

ئۇچىنچى باپ شىنجاڭدا دىخانچىلىق ۋە چارۋىچىلىق رايونلىرىنىڭ فېودالىلىق جەمىيەتكە ئوتۇشى 102

1 - بولۇم دىخانچىلىق رايونلىرىنىڭ فېودالىلىق جەمىيەتكە ئوتۇشى ۋە ئىقتىسادىي، مەدىنى تەرەققىيات 102

2 - بولۇم 3 - 4 - ئەسىرلەردە شىنجاڭنىڭ سىياسى ۋەزىيىتىدىكى ئوزگىرىشلەر. جۇجان ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش كوچمەنچى مىللەتلەرنىڭ باش كوتىرىپ چىقىشى ۋە شىنجاڭدىكى پائالىيەتلىرى. شىمالىي ۋېينىڭ شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۇرۇش يولىدىكى كۇرەشلىرى 126

3 - بولۇم ھەر مىللەت خەلقىنىڭ جۇجان ئاقسوڭەكلىرىگە قارشى كۇرىشى. تۇركلەرنىڭ باش كوتىرىپ چىقىشى ۋە چارۋىچىلىق رايونلىرىنىڭ فېودالىلىق جەمىيەتكە ئوتۇشى 141

4 - بولۇم تۇرك خانلىغىنىڭ زالىملىغى ۋە تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ قوزغىلىڭى. سۇي سۇلالىسىنىڭ شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۇرۇش يولىدىكى كۇرەشلىرى 153

توتنچى باپ تاك سۇلالسىنىڭ شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرۈشى. شىنجاڭدا فېۋدالليق ئىقتىسات ۋە مەدەنىيەتنىڭ راۋاجلىنىشى 165
1 - بولۇم تاك سۇلالسىنىڭ شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرۈشى 165
2 - بولۇم تاك سۇلالسىنىڭ غەربىي رايونىدا "مەنسەپ تەسىس قىلىشى" 176
3 - بولۇم ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي، مەدەنىي ئەھۋال ۋە تاك سۇلالسىنىڭ "ھەربىي، ئەدلىيە، غەزنە، پاراق ئىشلىرى" غا ئائىت ئەمەل - پەرمانلىرىنىڭ ئىجراسى 190
4 - بولۇم بىرلىككە كېلىش يولىدىن بولغۇنچىلىك، زۇلۇم يولىدىن زۇلۇمغا قارشىلىق ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەشلەرنىڭ داۋام قىلىشى 210
بەشىنچى باپ ئۇيغۇرلارنىڭ شىنجاڭدا ئاساسىي مىللەت بولۇپ قېلىشى. شىنجاڭدا فېئودالليق ئىقتىسات ۋە مەدەنىيەتنىڭ يەنمۇ ئىلگىرىلەپ تەرەققى قىلىشى 230
1 - بولۇم ئۇيغۇرلارنىڭ كېلىپ چىقىشى، تەرەققى قىلىشى ۋە شىنجاڭدا ئاساسىي مىللەت بولۇپ قېلىشى ... 230
2 - بولۇم قارا خانىلار، خوتەن ۋە قوجۇ ھاكىملىرى ھەم ئۇلارنىڭ ئوتتۇرا جۇڭگو رايونى بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلىرى 243

3 - بولۇم غەربىي لياۋ ھاكىمىيىتىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە ئۇنىڭ ھوكۇمرانلىغى 226

ئالتىنچى باپ موڭغۇللار نىڭ باش كوتىرىپ چىقىشى ۋە ئۇلارنىڭ شىنجاڭنى بويي سۇندۇرۇشى. يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى شىنجاڭ رايونىنىڭ سىياسى، ئىقتىسادىي ئەھۋالى 272

1 - بولۇم چىگگىزخان ۋە ئۇنىڭ ۋارىسلىرىنىڭ شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرۈشى 272

2 - بولۇم موڭغۇل ھوكۇمرانلىغىنىڭ بولۇنۇشى. يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى شىنجاڭ رايونىنىڭ سىياسى، ئىقتىسادىي ئەھۋالى 286

يەتتىنچى باپ 14 - ئەسىردىن 16 - ئەسىرگىچە چاغاتاي ئەۋلادىنىڭ شىنجاڭدىكى تەپەرقىچىلىك ھوكۇمرانلىغى 302

1 - بولۇم 14 - ئەسىرنىڭ ئاۋالقى يېرىمىدا چاغاتاي ئۇلۇسىنىڭ بولۇنۇشى ۋە بەشبالىق 302

2 - بولۇم چاغاتاي ئەۋلادلىرىنىڭ يەنە بولۇنۇشى ۋە قۇمۇلنى تالىشىشى 314

3 - بولۇم شىنجاڭدىكى مىللەتلەرنىڭ قوشۇلۇشى ۋە تەرەققىي قىلىشى. چاغاتاي ئەۋلادىدىن بولغان خانلارنىڭ زاۋاللىققا يۈز تۇتۇشى ۋە خوجىلارنىڭ باش كوتىرىشى 324

سەككىزىنچى باپ غەربىي موڭغۇل ئويراتلىرىنىڭ باش كوتىرىشى

ۋە ئاجىزلىشىشى. چەك سۇلالىسىنىڭ شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرۈشى 339
1 - بولۇم 17 - ئەسىرنىڭ بىرىنچى يېرىمىدا جۇڭغارلارنىڭ تەرەققى قىلىشى 339
2 - بولۇم جۇڭغارلارنىڭ ئازسانلىق فېئودال ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ بولكۇنچىلىك ھەرىكىتى ۋە ھەر مىللەت خەلقىنىڭ روسىيەگە قارشى كۈرەشلىرى ... 354
3 - بولۇم چىڭ سۇلالىسىنىڭ شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرۈشى. ئامورسانانىڭ ۋەتەنگە ئاسىلىق قىلىشى ۋە قېچىپ يۇرۇپ ھالاك بولۇشى 380
4 - بولۇم چوڭ - كىچىك خوجىلارنىڭ ئىسيانى ۋە ئۇنىڭ بېسىقتۇرۇلۇشى. تۇرغاۋۇتلارنىڭ ۋەتەنگە قايتىپ كېلىشى 398
توققۇزىنچى باپ چىڭ سۇلالىسى بىرلىككە كەلتۈرگەن كوپ مىللەتلىك دولەت مۇستەھكەملەنگەن دەۋردىكى شىنجاڭنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي تەرەققىياتى 414
1 - بولۇم چىڭ سۇلالىسىنىڭ ھەمۇرى مۇئەسسەسلىرى ۋە ھاكىمىيەت تۈزۈمى 414
2 - بولۇم شىنجاڭدا بوز يەر ئېچىش ۋە ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئىجتىمائىي - ئىقتىسادىي ئەھۋالى 445
3 - بولۇم ئۇچتۇرپان ۋە سانجىلاردىكى ئۇيغۇر، خەنزۇ

خەلقلىرىنىڭ فېودالىزىم زۇلمىغا قارشى كۈ-
رەشلىرى 473

ئۇنىنچى باپ چىڭ سۇلالىسىنىڭ ھوكۇم-
رانلىغى تەدرىجى ئاجىزلىشىشقا
يۇز تۇتقان دەۋردە شىنجاڭ رايو-
نىدا ئىچكى - تاشقى ئاپەتلەر-
نىڭ جىددىلىشىشى 487

1 - بولۇم 19 - ئەسىرنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدىكى
ئىچكى - تاشقى ۋەزىيەت 487

2 - بولۇم قوقان خانلىغى ۋە ئۇنىڭ قوللىشى ئاستىدا
خوجا ئەۋلاتلىرىنىڭ توپىلاڭلىرى 501

3 - بولۇم چارروسىيىنىڭ قازاقىستاننى بېسىۋېلىشى
ھەم مەملىكىتىمىزنىڭ بالقاش كولى شەرقىدىكى
ۋە جەنۇبىدىكى رايونلىرىغا تاجاۋۇز قىلىپ
كىرىشى 524

چوڭ ۋەقەلەر يىلنامىسى 533

بىرىنچى باب

شىنجاڭنىڭ تاش قورالار دەۋرى

ۋە سىنىپىي جەمىيەتكە ئوتۇشى

1 - بولۇم جۇغراپىيەۋى مۇھىتى

ئۇلۇغ ۋەتىنىمىزنىڭ يەر كولىمى كەڭ، تاغ - دەريالىرى ئۇزۇن، "بۇكەڭ تېرىتورىيەدە كەڭ مۇنبەت يەرلەر بار، بىزنى كېسىم - كېچەك ۋە ئوزۇق - تولۇك مەنبەسى بىلەن تەمىن لەيدۇ؛ پۈتۈن مەملىكەتنى ئۇزۇنسىغا ۋە توغرىسىغا كېسىپ ئوتكەن چوڭ - كىچىك تاغ تىزمىلىرى بار، بىزگە كەڭ ئورمانلارنى يېتىشتۇرۇپ بېرىدۇ، مول كان بايلىقلىرىنى ساقلاپ ياتىدۇ؛ نۇرغۇن دەريالار ۋە كوللەر بار، بىزنىڭ كېمە قاتناش ۋە يەر سۇغىرىش ئىشلىرىمىزغا ئوڭايلىق بېرىدۇ؛ ئۇزۇنغا سوزۇلغان دېڭىز قىرغاقلىرى بار، چەتئەللەر بىلەن ئالاقە قىلىشىمىزغا ئوڭايلىق تۇغدۇرۇپ بېرىدۇ." («ماۋزېدۇڭ تالانىما ئەسەرلىرى»، ئۇيغۇرچە 2 - توم، 539 — 540 - بەتلەر)

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى مەملىكىتىمىزنىڭ ئەڭ چوڭ ئولكە - رايونلىرىدىن بىرسى، ئۇنىڭ يەر كولىمى پۈتۈن مەملىكەت يەر كولىمىنىڭ $\frac{1}{6}$ نى تەشكىل قىلىدۇ. بۇيەر تارىختا

غەربىي رايون① (شيۇي) دەپ ئاتىلىپ كەلگەن. "شىنجاڭ" دېگەن ئىسىم پەقەت چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىن تارتىپلا ئوتتۇرىغا چىقتى②. لېكىن قەدىمقى دەۋرلەردىن غەربىي رايون ياكى شىنجاڭنىڭ غەربىي شىمال چېگرىسى بالقاش كولىدە بولۇپ، يەر كولىسى ھازىرقى شىنجاڭدىن كوپ زور ئىدى. يېقىنقى دەۋرلەرگە كەلگەندىلا، كاپىتال - جاھانگىرلىكىنىڭ، بولۇپمۇ ھىلىقى "دۇنياۋى ئىمپېرىيە بولۇش ۋەھىشى نىيىتى" دە يۇرگەن چار روسىيىنىڭ تاجاۋۇزى تۈپەيلىدىن، مەملىكىتىمىزنىڭ غەربىي

---

① مەملىكىتىمىزنىڭ تارىخ كىتاپلىرىدا "غەربىي رايون" دېگەن ئىسىم ئىككى مەنىدە ئىشلىتىلگەن. بۇنىڭ بىرسى، ئومۇمەن، مەملىكىتىمىزنىڭ غەربىي شىمال چېگرا رايونى ۋە ئۇنىڭ غەربىدىكى مەملىكەتلەر، مىللەتلەر ۋە رايونلارنى كۆرسىتىدۇ؛ يەنە بىرسى، غەربىي خەن سۇلالىسىدىن بۇيان مەملىكىتىمىز ھۆكۈمىتىنىڭ ئىدارىسى ئاستىدا بولۇپ كەلگەن غەربىي شىمال چېگرا رايونلىرىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ يەردە بىز بۇ ئاتالغۇنى كېيىنكى مەنىدە ئىشلەتتۇق.

② يېڭى، كونا چار پادىشالار ۋەتىنىمىزنى بولۇپ تاشلاپ، مەملىكىتىمىز زېمىنىنى ئۆزىگە قوشۇۋېلىش ئۈچۈن، "شىنجاڭ" دېگەن ئىسىم ئۇستىدىنمۇ ئۇرۇن ئىغۋالارنى قىلىپ كەلمەكتە. بۇ پۈتۈنلەي بىھۇدە ئاۋارىگەرچىلىك. چۈنكى، بىرىنچىدىن، مەملىكىتىمىز "شىنجاڭ" دېگەن ئىسىمنى قوللىنىش بىلەن بىللە "غەربىي رايون" دېگەن بۇ قەدىمقى ئىسىمنىمۇ كوپلەپ قوللانغان. ئۇزاق زامانلاردىن بېرى مەيلى ھۆكۈمەت خەت - ئالاقىلىرىدە بولسۇن، مەيلى ھۆكۈمەتنىڭ ياكى شەخسنىڭ ئەسەرلىرىدە بولسۇن، "شىنجاڭ" دېگەن سوز بىلەن "غەربىي رايون" دېگەن سوز بىرخىل مەنىدە ئىشلىتىلىپ كەلمەكتە. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە مەيدانغا چىققان "شىنجاڭ" دېگەن ئىسىم بىلەن چىڭ سۇلالىسىدىن كوپ ئىلگىرىكى زامانلاردىن بېرى ئىشلىتىلىپ كەلگەن "غەربىي رايون" دېگەن ئىسىمنىڭ مەنىسى ئوخشاش، بۇنىڭدا ھېچقانداق شەك - شۈبھە يوق. دېمەك، غەربىي رايون بىلادىدىن بېرى ئىلگىرىكى زامانلاردىلا جۇڭگو زېمىنىغا كىرگۈزۈلگەن ئىكەن، شىنجاڭنىڭ

شمال چېگرا رايونى ئەنە شۇنداق كەڭ تېرىتورىيىدىن ئايرىلىپ قالغان.

شىنجاڭ رايونى تاغلىرى ئېگىز، دەريالىرى ئۇزۇن، ئويمانلىقلىرى بوستانلىقلار بىلەن بېزەلگەن، دەريا ۋادىلىرى ئوتلاقلار بىلەن قاپلانغان بىپايان بىر زېمىن بولۇپ، ھەقىقەتەن ئىسمى جىسمىغا لايىق گۈزەل جاي.

شىنجاڭنىڭ جەنۇبىدا قەد كوتىرىپ تۇرغان كۈنلۈن تاغ-لىرى بىلەن قارا قۇرۇم تاغلىرى شىنجاڭ بىلەن شىزاڭنىڭ

جوڭگو زېمىنىغا كىرگۈزۈلگەن ۋاقتىنى قانداقمۇ بەنە باشقىچە چۈشەندۈرگىلى بولىدۇ؟ ئىككىنچىدىن، چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىن تارتىپلا، مەملىكىتىمىزنىڭ ۋە چەتئەللەرنىڭ نۇرغۇن ئالىملىرى شىنجاڭنىڭ تارىخى ۋە جۇغراپىيىسى ئۈستىدە كەڭ كۆلەمدە تەتقىقات ئېلىپ بارىدى ۋە كىشىنى ھۇرسەن قىلىدىغان بىرمۇنچە مۇۋەپپەقىيەتلەرنى قولغا كەلتۈردى، بولۇپمۇ 19 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن بۇيان يەر ئاستىدىن تېپىلغان تارىخىۋلوگىيىلىك ماتېرىياللارنىڭ كوپىيىشى ئارقىسىدا، بۇ تەتقىقات مۇۋەپپەق-قىيەتلىرى يەنمۇ تولۇقلاندى ۋە كېڭەيدى. بۇ تەتقىقات مۇۋەپپەقىيەت-لىرى شۇ نەرسىنى قايتا - قايتا ئىسپاتلىماقتىكى، شىنجاڭ دېگەن ئۇ-قۇم بىلەن غەربىي رايون دېگەن ئۇقۇم ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت ئۇنى-داق كونكرىت، شۇنداق كوپ تەرەپلىمىلىك، شۇنداق قويۇقكى، بۇ جانلىق پاكىتنى ھېچقانداق ئادەم يوققا چىقىرالمايدۇ. ئەمىۋال شۇنىداق ئېكەن، "غەربىي رايون" نى بىرچەتكە قايرىپ قويۇپ، پەقەت "شىنجاڭ" دېگەن بىرلا سوز ئۈستىدە سوز ئويۇنى قىلىپ ئولتۇرۇشنىڭ نېمە مەنىسى بولىدۇ؟ ئۇچىنچىدىن، "شىنجاڭ" دېگەن بۇ ئىسمىنى قوللىنىشنىڭ ئالدى - كەينىدە، چىڭ سۇلالىسى ھوكۈمىتى بۇ ئىسمىنى ئېچكى ئولكىلەردىكى بەزى جايلارغا مەسىلەن، سىچۈەننىڭ غەربىي شىمالى قىسمى، گۈيجۇنىڭ غەربىي جەنۇبى قىسمى، قاتارلىق جايلارغىمۇ ئىشلەتكەن. بۇ پاكىت "شىنجاڭ" نىڭ مەنىسى ھەرگىز يېڭى، كونا چار پادىشالار بۇرمىلىغاندەك "يېڭى چېگرا رايونى"، "يېڭى زېمىن" ئەمەسلىكىنى يەنمۇ ئىسپاتلايدۇ.

پاسىلى، شۇنداقلا بۇ ئىككى قېرىنداش رايوننى بىر بىرىگە تۇتاشتۇرىدىغان بەلۋاغ، بۇ ئىككى رايون خەلقىنىڭ قەدىمدىن تارتىپ مۇشۇ تاغ ئوتكەللىرى ئارقىلىق ئېلىپ بارغان زىچ ئالاقىلىرىگە نەزەر تاشلىنىدىغانلا بولسا، بۇ نۇقتىنى ئوچۇق كورۇۋالغىلى بولىدۇ، بۇ تاغ تىزمىلىرى شەرقتە چىڭخەيىنىڭ غەربىدىكى، گەنسۇ ۋە شەنشىنىڭ جەنۇبىدىكى تاغلارغا تۇتىشىپ كېتىدۇ. مانا شۇنداق بولغاچقا ۋە جەنۇپتىكى بۇ تاغلار يەنە شىمالدىكى تىيانشان تاغلىرىغا جورە بولۇپ قارىشىپ تۇرغاچقا، خەن سۇلالىسى دەۋرىدە كىشىلەر بۇ تاغلارغا جەنۇبىي تاغلار دەپمۇ نام بەرگەن. كۇئېنلۇن تاغلىرى بىلەن قارا قۇرۇم تاغلىرى ئوزىنىڭ مول قاشتېشى مەھسۇلاتلىرى بىلەنمۇ داڭ چىقارغان.

تىيانشان تاغلىرى شىنجاڭنىڭ قاق ئوتتۇرىسىدىن كېسىپ ئوتۇپ، ئۇنى جەنۇپ ۋە شىمالدىن ئىبارەت ئوزلىرىگە خاس ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە ئىككى رايونغا بولىدۇ. بۇ تاغلارنىڭ ئۇلۇغۋار - گۇزەل مەنزىرىسىنى ئۇنىڭ ئىسمىدىنمۇ كورۇۋالغىلى بولىدۇ. قەدىمقى دەۋرلەردە تىيانشان تاغلىرى ھەققىدە نۇرغۇن ئەپسانە ۋە رىۋايەتلەر تارقالغان؛ شائىرلار كوپىنچە مۇشۇ تاغلارنى ماۋزۇ قىلىپ ۋە ئىلھام ئېلىپ ئوز تۇيغۇلىرىنى ئىپادىلەيتتى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى دەۋرىدە ئوتكەن شائىر لوبىڭۋاڭنىڭ مۇنداق بىر مىسراسى بار: "تىيانشان يولىغا قەدەم قويۇپلا، شاھانە مەنزىرە چۈشتى ئېسىمگە، بۇلۇتلار كورۇندى ھەرەم باغ بولۇپ، قارلىرى ئوخشايتتى ئوردا گۇلىگە." دىمەك، بۇلۇت كوپ، قار قېلىن تىيانشان مەنزىرىسى كىشىنى ھەقىقەتەن مەپتۇن قىلىدۇ، شۇڭا بۇ شائىر بۇ مەنزىرىنى كورۇش بىلەنلا تاڭ سۇلالىسى پايتەختىدىكى "بۇك - باراقسان ھەرەم باغلار" ۋە "خان ئوردىسىدا ئېچىلغان گۇللەر" نى ئېسىگە ئالغان.

كۇئېنلۇن، قارا قۇرۇم تاغلىرى ۋە تىيانشان تاغلىرىنى بويلاپ كەتكەن ئىككى يول بىلەن غەرپكە قاراپ ماڭغاندا، ھا

ژىرقى تاشقۇرغان ئاپتونوم ناھىيىسىدە بۇ يوللار بىر بىرىگە قوشۇلىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بۇ ئىككى تاغ تىزمىسىنى بىر بىرىگە تۇتاشتۇرىدىغان مەشھۇر دۇنيا ئوگزىسىگە — پامىر ئىگىزلىگىگە چىقىمىز. بۇجاي خەنزۇچە تارىخ كىتاپلىرىدا ئومۇمەن سۇڭلىڭ (葱岭) دەپ ئاتىلاتتى، لېكىن تاڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى دەۋرلىرىگە كەلگەندە پامىر① دىگەن نام ئىشلىتىلىشكە باشلىدى. پامىر ئىگىزلىگىنىڭ پۇتۇن دۇنيادا ئەڭ خەتەرلىك يەر دەپ داڭقى بار. تارىختا كىشىلەر مۇشۇ يەرنى سەھنە قىلىپ نۇرغۇنلىغان ئۇلۇغۋار قەھرىمانلىق دىرامىلىرىنى ئوينىغان! ياۋروپا — ئاسىيانى توغرىسىغا كېسىپ ئوتكەن مەشھۇر "يىپەك يولى" مانا مۇشۇ يەردىن ئوتكەن. دېڭىزچىلىق ئىشلىرى كەڭ تەرەققى قىلىشتىن ئىلگىرى، مەملىكىتىمىزنىڭ ئاسىيا، ياۋروپا، ئافرىقىدىكى نۇرغۇن دولەتلەر ۋە مىللەتلەر بىلەن بولغان ئىقتىسادىي، مەدىنى مۇناسىۋىتى ئاساسەن مۇشۇ يول ئارقىلىق بولغان.

يۇقۇرقى 3 چوڭ تاغ تىزمىلىرى ئوتتۇرىسىغا كەڭ تارىم ئويمانلىغى جايلاشقان. تارىم ئويمانلىغىنىڭ ئوتتۇرىسى زور چولدىن ئىبارەت بولۇپ، بۇ چولنىڭ ياقىلىرىغا نۇرغۇنلىغان چوڭ — كىچىك بوستانلىقلار جايلاشقان. ئۇچ چوڭ تاغ تىزمىسىدىن ئېقىپ چۈشىدىغان نۇرغۇن دەريالار بىر بىرىگە قوشۇلۇپ مەملىكىتىمىز بويىچە ئەڭ چوڭ ئىچكى دەرياغا — تارىم دەرياسىغا ئايلىنىدۇ. قەدىمقى چاغلاردا تارىم دەرياسى چولنىڭ شىمالىي ياقىسىنى بويلاپ، غەرپتىن — شەرققە قاراپ ئېقىپ لوپنۇر كولىگە قۇيۇلاتتى، ئەمما ھازىر تارىم دەرياسىنىڭ توۋەن

---

① شۇەنجاڭنىڭ «ئۇلۇغ تاڭ دەۋرىدىكى غەربىي رايون ھەققىدە چاتىرە» دىگەن ئەسىرىدىكى "玻迷罗 — بومىلو" دىگەن سوز ۋە «تاڭ سۇلالىسىنىڭ يېڭى تارىخى» "播密 — بومى" دىگەن سوز "پامىر" دىگەن سوزنىڭ بىر بىرىگە ئوخشىمىغان خەتلەر بىلەن يېزىلىشىدىن باشقا نەرسە ئەمەس.

ئېقىمى بىلەن لوپنۇر كولىنى چوڭ بىر چول ئايرىپ تۇرىدۇ. بۇ دەريا ۋە بۇ كول مەملىكىتىمىز تارىخىدا ناھايىتى داڭلىق بولۇپ، بۇلار ھەققىدىكى گۈزەل رىۋايەتلەر ئەۋلاتتىن - ئەۋلاتقا تارقىلىپ كەلمەكتە. بۇندىن ئىككى مىڭ يىل ئىلگىرى، كىشىلەر: تارىم دەرياسى لوپنۇر كولىگە قۇيۇلغاندىن كېيىن يەر ئۈستىدە ئېقىشى توختاپ، يەر ئاستىغا كىرىپ كېتىدۇ، ئۇ يەرئاستىدىن شەرقىي جەنۇپقا قاراپ ئېقىپ بېرىپ، چىڭ خەيگە يېتىپ بارغاندا يەنە يەر ئۈستىگە چىقىپ، مەملىكىتىمىز- نىڭ ئەڭ چوڭ دەريالىرىدىن بولغان خۇاڭخې دەرياسىغا مەنبە بولىدۇ، دەپ قارىغان. بۇ گۈزەل ئەپسانە قەدىمقى كىشىلەرنىڭ بايقى تەسەۋۋۇر قۇۋۋىتىنى ئەكس ئەتتۈرسىمۇ، لېكىن ئەمەلىيەتتە خۇاڭخې دەرياسى چىڭخەيدىن باشلانمىدۇ. تۇرپان ئويمانلىقىنى ئەمەلدە تارىم ئويمانلىقىنىڭ بىر قىسمى بولسىمۇ، لېكىن ئۇ ناھايىتى روشەن ئوزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە. يەر تۈ- زۈلۈشى جەھەتتىن، بۇ جايىنىڭ چەت ياقىلىرى ئېگىز، ئوتتۇرىسى بارغانسېرى ئويمان، ئۇنىڭ ئەڭ ئويمان يېرى دېڭىز يۈزىدىن- مۇ تۆۋەن؛ بۇ يەرنىڭ ھاۋاسى ناھايىتى ئىسسىق، ھول - يېغىن بەك ئاز، مۇنداق ئەھۋال پۈتۈن مەملىكەتتە ناھايىتى كەم ئۇچرايدۇ، لېكىن مانا مۇشۇنداق يەردىمۇ ھەر مىللەت خەلقى ئاجايىپ پاراڭلىق ئىجادىيەتلەرنى مەيدانغا چىقارغان، كارىزنى ئىجات قىلىش ۋە ئۇنىڭدىن پايدىلىنىش بۇنىڭ ئەڭ گەۋدىلىك مىسالىلىرىدىن بىرى①.

① تۇرپان كارىزلىرىنى بىراۋلار ئىچكى ئولكىلەردىن تارقىلىپ كەلگەن دەيدۇ، بىراۋلار ئىراندىن تارقىلىپ كەلگەن دەيدۇ، مۇنداق گەپلەرگە پۈتۈنلەي ئىشىنىپ كەتكىلى بولمايدۇ. بۇ ھەقتىكى ئەقلگە مۇۋاپىق ئىزاھات مۇنداق بولۇشى كېرەك: كارىزنى مۇشۇ يەردە ياشىغۇچى ئەمگەكچى خەلق مۇشۇ بەرنىڭ ئالاھىدە ئېھتىياجىغا ئاساسەن پەيدىن - پەي ئىجات قىلغان، لېكىن بۇنىڭدا ئۇلار باشقا جايلارنىڭ ۋە چەتئەللەرنىڭ پايدىلىق تەجرى- بىلىرىنىمۇ قوبۇل قىلغان بولۇشى مۇمكىن.

ئالتاي تاغلىرى شىنجاڭنىڭ شەرقىي شىمالى قىسمىدىكى ئاساسىي تاغ تىزمىسى. ئۇ شەرقىي جەنۇبتىن غەربىي شىمالغا قاراپ سوزۇلغان. "ئالتاي" دېگەن سوز تۈركىي سوز بولۇپ، "ئالتۇن" دېگەنلىك بولىدۇ، شۇڭا خەنزۇچە قەدىمقى كىتابلاردا بۇ تاغ كوپىنچە "جىنشەن" ("ئالتۇن تاغ") دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ سوز بۇتاغنىڭ گۈزەللىكى ۋە بايلىغىنى ناھايىتى گۈبرازلىق ئىپادە لەپ بېرىدۇ.

ئالتاي تاغلىرى بىلەن تېيانشان تاغلىرى ئارىلىغىدا ئومۇمەن ئۇچ بۇلۇڭ شەكىللىك يەنە بىر ئويمانلىق بار، ئۇ بولمۇ جۇڭغار ئويمانلىغى. بۇ ئويمانلىقنىڭ مەركىزىمۇ قۇملۇق چول بولۇپ، ئەتراپىدا بوستانلىقلار ۋە كەڭ يايلاقلار بار. ئالتاي تاغلىرىنىڭ غەربىي جەنۇپ تەرىپىدىن باشلىنىدىغان نۇرغۇن ئېقىنلار ۋە دەريالار قوشۇلۇپ، بىر چوڭ دەريانى — ئېرتىش دەرياسىنى ھاسىل قىلىدۇ. بۇ دەريا شەرقتىن غەربكە قاراپ ئېقىپ زايسان كولىگە قۇيۇلىدۇ، ئاندىن غەربىي شىمالغا قاراپ ئېقىپ شىمالىي مۇز ئوكيانغا قۇيۇلىدۇ. بۇ دەريانىڭ ۋە ئۇنىڭ تارماقلىرىنىڭ ئىككى قىرغىغى نەچچە مىڭ يىلدىن بېرى چارۋىچى كوچمەن مىللەتلەرنىڭ مۇھىم بىر پائالىيەت مەيدانى بولۇپ كەلدى. ئويمانلىقنىڭ غەربىي قىسمى ۋە جەنۇبىي قىسمىنىڭ ئەھۋالىمۇ، ئومۇمەن ئالغاندا، شۇنىڭغا ئوخشاپ كېتىدۇ.

تېيانشاننىڭ شىمالىي ئېتىگىدە ئەڭ زور ۋە ئەڭ داڭلىق دەريا — ئىلى دەريىسى بولۇپ، بۇ دەريا تېيانشان تاغلىرىدىن باشلىنىپ، بالقاش كولىگە قۇيۇلىدۇ. بۇ دەريانىڭ ئىككى ياقىسى گۈزەل يايلاقلار ۋە مۇنبەت تېرىلغۇ يەرلەر. مىلەن قاپلانغان، بۇ ۋادىنىڭ ئىقلىمىمۇ بەك ياخشى، شۇڭا بۇيەر ئەزەلدىن سەدەچىننىڭ سرتىدىكى جياڭنەن دەپ داڭ چىقارغان. ئىلى ۋادىسى مىلەن يۇلتۇز دەريىسى ۋادىسىنى (بۇ دەريا ئوزىنىڭ توۋەن ئېقىملىرى بولغان قارا شەھەر دەريىسى، قايدۇ دەريىسى ۋە كونىچى دەريىسى ئارقىلىق ئاخىرى بېرىپ لوپنۇر كولىگە

قۇيۇلىدۇ) پەقەت بىرلا تاغ ئايرىپ تۇرىدۇ، ئەمەلدە بۇ ۋادىلار-
نى بىر بىرىگە تۇتىشىپ كەتكەن دىسىمۇ بولىدۇ. نەچچە
مىڭ يىلدىن بېرى بۇ جايلارمۇ چارۋىچى كوچمەن مىللەتلەرنىڭ
بىر مۇھىم پائالىيەت مەيدانى بولۇپ كەلگەن.

ئىلى دەرياسىنىڭ جەنۇبىدا بۇ دەريادىن ئانچە يىراق بول-
مىغان يەردە ئىسسىق كول بار. "ئىسسىق كول" دىگەن تۇركى
سوز بولۇپ، سۇيى ئىسسىق بولغاچقا شۇ نام بىلەن ئاتالغان،
شۇڭا خەنزۇچە كىتاپلاردا بۇ كول رېخەي (热海) دەپمۇ ئاتا-
لىدۇ. قەدىمقى دەۋرلەردە كىشىلەرنىڭ ئىسسىق كول ھەققىدىكى
چۈشەنچىلىرى قويۇق ئەپسانىۋى تۇسكە ئىگە ئىدى. شۇەنجۇاڭ
ئىسسىق كولنى تەسۋىرلىگەندە، بۇ يەردە سۇ ھەمىشە داۋالغۇپ
تۇرىدۇ، ئۇنىڭدا بېلىق بار، ئەجدىھامۇ بار، ئۇنىڭدىن پات -
پات دىۋە - پىرىلەر چىقىپ تۇرىدۇ، شۇڭا بۇ يەردىن ئوتكەن
يولۇچىلار ئۇنىڭغا تېۋىنىدۇ، كولدە بېلىق بولسىمۇ ئۇنى تۇ-
تۇشقا جۇرئەت قىلالمايدۇ، دەيدۇ. سىن سەن ئوز شېىرىدا ھەتتا
بۇكولنى "سۇيى گويا قايناپ تۇرىدۇ"، ئۇنىڭ ئۇستىدىن قۇش-
لارمۇ ئۇچۇپ ئوتەلمەيدۇ، دەپ تەسۋىرلەيدۇ. لېكىن ۋاقىتنىڭ
ئوتۇشى بىلەن مۇنداق سىرلىق كوز قاراشلار پەيدىن - پەي
يوقالدى. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە بۇ يەردىن ئوتكەن مەشھۇر
غەربىي رايون جۇغراپىيىچىسى شۇي سۇڭ يۇقۇرىدا بايان قىلىنغان
چۈشەنچىلەرگە قارىتىپ مۇنداق دەپ يازىدۇ: بۇ يەردە "كارىپ
بېلىغىغا ئوخشاپ كېتىدىغان بىر خىل بېلىق چىقىدىكەن"، كى-
شىلەر ئۇنى بەس - بەس بىلەن تۇتىدىكەن، ئۇنىڭغا تېۋىنىدى-
غان ئەھۋالنى ئۇچراتمىدىم، سۇيىنى قايناپ تۇرىدۇ دەپمۇ
ئاڭلىمىدىم.

ئىسسىق كولنىڭ غەربىي شىمالىدا، بالقاش كولىنىڭ جەنۇبى-
دا چۇ ۋە تالاس دەريالىرى بار. بۇ ئىككى دەريا مەملىكىتىمىز-
نىڭ غەربىي رايون تارىخىدا ناھايىتى مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ،
بۇ ھەممىگە ئايان؛ غەربىي رايون تارىخىدىكى زور تارىخىي

ۋەقەلەرنىڭ ھەممىسى مانا مۇشۇ يەردە يۈز بەرگەن، بۇنى كېيىنكى باپلاردا كۆرىمىز. تىيانشاننىڭ شىمالىدىكى كەڭ چارۋا چىلىق رايونلىرىدا ئۇقتىسات ۋە مەدەنىيەتنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، تارىختىكى "يېپەك يولى" ئېچىكى ئولكىلەردىن شىنجاڭغا كەلگەندىن كېيىن، ئۇيغۇرمەن يەنىلا تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىي ياقىلىرىنى بويلاپ پامىردىن ئوتىدىغان يولىلارنى ھىساپقا ئالمىغاندا، ئەڭ كېيىن دېگەندىمۇ شەرقىي خەن دەۋرىدىن تارتىپ، تىيانشاننىڭ شىمالىدا يەنە بىر يېڭى يول كۆپەيدى. بۇ يول تۇرپان ئويمانلىقىدىن تىيانشان ئارقىلىق چىمسارغا ئوتۇپ، ئاندىن غەربىكە قاراپ سوزۇلۇپ، چۈ ۋە تالاس دەريالىرى بويىغا، ئۇ يەردىن جەنۇبقا قاراپ سىر دەريا ۋە ئىمۇ دەريالىرى ئەتراپىغا باراتتى. بۇنىدىن تاشقىرى، يەنىسەي دەرياسىنىڭ يۇقۇرى ئېقىمىدىكى جايلار بىلەن جىمسار ئارىلىغىدا ۋە شىمالدىكى موڭغۇل دالىسى بىلەن تىيانشاننىڭ شىمالىي ئېتىگى ئارىلىغىدا ناھايىتى قەدىمقى زامانلاردىن تارتىپلا سودا يوللىرى بولغان.

يەنىسەي دەرياسىنىڭ يۇقۇرى ئېقىمىدىكى رايونلارمۇ خېلى بالدۇرقى ۋاقىتلاردىن تارتىپلا مەملىكىتىمىزنىڭ خەنزۇچە تارىخىي كىتابلىرىدا يېزىلىشقا باشلىدى. جەنۇبىي ۋە شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدىن باشلاپ، بۇ ئەتراپنىڭ تەبىئى مۇھىتى ۋە سىياسى، ئىقتىسادىي، مەدەنى ئەھۋاللىرىمۇ ئوتتۇرا جۇڭگو رايونىدىكى كىشىلەرگە پەيدىن-پەي مەلۇم بولدى ۋە تونۇش بولۇپ قالدى. سىر دەريا ۋە ئامۇ دەريانىڭ ئوتتۇرا ۋە يۇقۇرى ئېقىمىدىكى، بولۇپمۇ يۇقۇرى ئېقىمىدىكى جايلارمۇ قەدىمقى دەۋرلەردە مەملىكىتىمىزنىڭ غەربىي رايونى تەرىكۈنگە كېرەكتى. خەن سۇلالىسى دەۋرىدىن تارتىپلا مەملىكىتىمىزنىڭ مەركىزىي ھوكۇمىتى بۇ جايلارنى ئۇز ئىدارىسى ئاستىدا تۇتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ ئىككى دەريا ۋادىسىنىڭ قەدىمقى دەۋر تارىخىغا ئائىت مەلۇماتلىرى خەنزۇچە تارىخىي كىتابلاردا بەك كۆپ ئۇچرايدۇ.

غەربىي رايونىنىڭ مەنزىرىسى ئىنتايىن كۆركەم ۋە رەڭگا-رەڭ بولۇپ، ئېچكى مۇلكىلەردە ئۆچرىمايدىغان نۇرغۇن ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە. ئەلۋەتتە، بۇ ئۇنىڭ ئەڭ مۇھىم ئالاھىدىلىكى ئەمەس. بۇ يەرلەرنىڭ ئەڭ مۇھىم ئالاھىدىلىكى دېخانچىلىق، چارۋىچىلىق مەنبەلىرىنىڭ ۋە كان بايلىقلىرىنىڭ مول-لۇقى، چارۋىچىلىق مەنبەلىرىنىڭ ۋە كان بايلىقلارنىڭ مول-لۇقىدۇر. بۇ مول تەبىئى بايلىقلار بۇ جايلاردا ئەمگەك قىلىپ، ھايات كەچۈرۈپ ۋە ئۇرچۇپ-كوپىيىپ كەلگەن ھەر مىللەت خەلقىنى ئەۋلاتتىن-ئەۋلاتقا بېقىپ كەلگەن. قارلىق تاغلارنىڭ ئېتەكلىرىدىكى بوستانلىقلاردىن ۋە دەريا ۋادىلىرىدىن باشلانغۇچ ئىنسانلارغا ئائىت نۇرغۇن خارابىلىقلار تېپىلدى. ئەنە شۇ قەدىمقى دەۋرلەردىن تارتىپ بۇ جايلاردا ياشاپ ۋە ھەركەت قىلىپ كەلگەن ھەر مىللەت خەلقى بۇ گۈزەل زېمىننى ئۆزلىرىنىڭ تەرىشچان ۋە ئەمگەكچانلىقى، جەسۇرانە كۈرەش روھى بىلەن ئەۋلاتتىن-ئەۋلاتقا گۈللەندۈرۈپ، بېزەپ كەلدى.

2 - بولۇم تاش قوراللار دەۋرى

ئۇلۇغ ۋەتىنىمىز ناھايىتى ئۇزۇن تارىخقا ۋە شانلىق مەدەنىيەتكە ئىگە، ئۇ ئىنسانلار ئەڭ بۇرۇن پەيدا بولغان جايلارنىڭ بىرى. بۈگۈندىن بىر مىليون 700 مىڭ يىل ئىلگىرىدىن 5-6 يۈز مىڭ يىل ئىلگىرىكى ۋاقىتلاردىن تارتىپلا بىزنىڭ ئاتا-بوۋىلىرىمىز مانا مۇشۇ زېمىندا ئەمگەك قىلىپ، ھايات كەچۈ-رۈپ، ئۇرچۇپ-كوپىيىپ كەلگەن. يۇنىنەنىڭ يۈەنمۇ ناھىيىسىدە تېپىلغان "يۈەنمۇ مايمۇنسىمان ئادىمى"، شەنشىنىڭ لەنتىيەن ناھىيىسىدىن تېپىلغان "لەنتىيەن مايمۇنسىمان ئادىمى" ۋە بېيجىڭنىڭ جوكۇدىيەن دېگەن جايىدىن تېپىلغان "بېيجىڭ مايمۇنسىمان ئادەمى" ھازىرغىچە دۇنيادا تېپىلغان ئەڭ بۇرۇنقى ئىنسان بوۋىلىرىدىن ھېسابلىنىدۇ.

ئىنسانىيەت مايمۇنسىمان ئادەمدىن تەدرىجىي تەرەققىي قىلىپ

هازىرقىسى زامان ئادەمگە ئايلانغىچە نەچچە يۈز مىڭ يىلنىڭ باشتىن كەچۈردى، ئارخېولوگىيە ئىلمىدە بۇ دەۋر "قەدىمقى تاش قوراللار دەۋرى" دەپ ئاتىلىدۇ. مايمۇنسىمان ئادەمدىن باشقا، قەدىمقى تاش دەۋرىگە ئائىت قەدىمقى ئادەملەرگە ۋە يېڭى ئادەملەرگە مەنسۇپ ئىنسان سۆڭەكلىرى ۋە مەدەنىيەت خارابىلىرى مەملىكىتىمىزدىن خېلى كوپ تېپىلدى. لېكىن شىنجاڭدىن تا ھازىرغىچە قەدىمقى تاش دەۋرىگە ئائىت ئىنسان سۆڭەكلىرى ۋە مەدەنىيەت خارابىلىرى تېخى تېپىلغىنى يوق.

ئۇزۇن مۇددەتلىك ئىشلەپچىقىرىش كۆرەشلىرى داۋامىدا ئىنسانلارنىڭ ئەمگەك ماھارىتى ئۆزلۈكسىز ئوستى، ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرىنى ياساش تېخنىكىسىمۇ پەيدىن - پەي يېڭىلاندى. بۇنىڭدىن تەخمىنەن 6 - 7 مىڭ يىل ئىلگىرى، مەملىكىتىمىز يېڭى تاش قوراللار دەۋرىگە كىردى. مەملىكىتىمىزدىن تېپىلغان يېڭى تاش قوراللار دەۋرىگە ئائىت مەدەنىيەت خارابىلىرى تېخىمۇ كوپ. ئاساسەن مەملىكىتىمىزنىڭ شىمالىي قىسمىغا جايلاشقان، سېپتا تاش قوراللارنى ئۆزىنىڭ ئالاھىدىلىگى قىلغان مەدەنىيەت خارابىلىرى ئەنە شۇنىڭ بىر قىسمى. شىنجاڭ رايونىدىن تېپىلغان بىرقەدەر بالدۇرقى دەۋرلەرگە ئائىت يېڭى تاش قوراللار مەدەنىيىتى ئەنە شۇ خىلدىكى سېپتا تاش قوراللار تۈركۈمىگە كىرىدۇ.

سېپتا تاش قوراللارغا مەنسۇپ خارابىلەر شىنجاڭنىڭ ھەممىلا جايلىرىدىن تېپىلدى، مۇنداق خارابىلەر، مەسىلەن، قۇمۇل رايونىدىكى يەتتىقۇدۇق، تارانچى؛ تۈرپان ئويمانلىغىدىكى ئاستانا، يارغول، سىڭىر؛ ئۇرۇمچى ناھىيىسىدىكى سەيۋېۇ؛ باغراش كولىنىڭ بويى؛ كۇچىنلۇن، قارا قۇرۇم تاغلىرىنىڭ شىمالىي ئېتەكلىرىدىكى چەرچەن، نىيە، كېرىيە، گۇما؛ تىيانشاننىڭ جەنۇبىي ئېتىكىدىكى كۇچا، مارالۋېشى، كەلپىن؛ تىيانشاننىڭ شىمالىي ئېتىكىدىكى موري، جىمسار، گۇچىڭ ۋە ئىلى ۋادىسى قاتارلىق جايلاردا بار. بۇ قەدىمقى مەدەنىيەت خارابىلىرى، ئومۇمەن، ئوت-

سۇيى مول دەريا قىرغاقلىرى، كول بويلىرى ۋە قارلىق تاغلار-
نىڭ ئېتەكلىرىدىكى بوستانلىقلارغا جايلاشقان. قىسمەن مەدىنىـ
يەت خارابىلىرى ھازىر گەرچە قۇملۇق چوللەرگە توغرا كەلسـ
مۇ، لېكىن ئىلگىرى بۇ جايلار ئوت - سۇلۇق يەرلەردىن ئىبارەت
بولغان. ئۇ چاغلاردا كىشىلەر ئوۋچىلىق ۋە چارۋىچىلىق بىلەن
تۇرمۇش كەچۈرگەن. ئۇلار ئوت - چوپ ۋە ئوۋ قوغلىشىپ دا-
ئىم كوچۇپ يۈرگەن، شۇڭا بۇ خارابىلىقلاردىكى مەدىنىيەت قاتـ
لاملىرى، ئومۇمەن، ناھايىتى نېپىز، مەدىنىيەت بۇيۇملىرىمۇ
خېلى ئاز.

ئۇ چاغلاردا كىشىلەر ئىشلەتكەن ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرى،
ئاساسەن، تاشتىن ياسالغان ئوق باشاقلىرى، تاش پىچاق، تاش
نەيزە، ئۇچلۇق قوراللار، يونۇش قوراللىرىدىن ئىبارەت بولغان.
تاش قوراللار، ئاساسەن، چاقماق تاشتىن ئىشلەنگەن. بۇلارنى
ئىشلىگەندە، يوغان تاشلارنى بىۋاستە ئۇرۇش - سوقۇش ئۇسۇلى
بىلەن يونۇپ چوڭ تىپتىكى چېپىش، يانچىش قوراللىرىنى يا-
سىغان ياكى چوڭ - كىچىك تاش پارچىلىرىدىن ياپىلاق زىقچـ
لارنى سويۇۋېلىپ، سوڭەك ياكى ياغاچ ساپلارنىڭ ئوقۇرلىرىغا
ئورنىتىپ تاش پىچاق ياسىغان. كىچىك تاش پارچىلىرىنى سو-
يۇۋالغاندىن كېيىن قالغان تاش ئوزەكلىرىنىڭ بەزىلىرى دىامېتـ
رى بىر مىللىمېتىرلىق ئىنچىكە تاش چوكا بولۇپ قالغان،
بۇنىڭدىن تاش قوراللارنى ئىشلەش ئۇسۇلىنىڭ قانچىلىك نازۇك
دەرىجىگە بېرىپ يەتكەنلىگىنى كورگىلى بولىدۇ. پىچاق، نەيزە،
ئوق باشاقلىرىغا ئوخشاش بىرمۇنچە نەرسىلەر پەم بىلەن قىسىپ
تۇزلەش ۋە پەدەزلەش ئۇسۇللىرى بىلەن سىلىقلىنىپ، شەكىل
جەھەتتىن بىر قېلىپقا كىرگۈزۈلگەن ۋە تىغلىرىمۇ ئوتكۇرلەشتۇ-
رۇلگەن. ئۇ زامانلاردا كىشىلەر مۇشۇ قوراللار بىلەن ئوۋچىلىق،
چارۋىچىلىق قىلاتتى ۋە ئوزۇق - ئوقەت يىغاتتى.

تۇرمۇش بۇيۇملىرى جەھەتتە، ساپال قاچىلار بولسىمۇ، سانى
بەك ئاز، ياسىلىشىمۇ بەك قوپال بولۇپ، پۇتۇنلەي قولدا يىمـ

ربپ ئىشلەنگەن، شەكىلسىز بىرقەدەر ئاددى ئىدى. ساپال قاچا-لارنىڭ تۈرىگە كەلسەك، ئاساسەن، يەمەك - ئىچمەكىكە ئىشلىنىد-دىغان قاچا - قۇچىلاردىن ئىبارەت، مەسىلەن، كوزا، ھېجىر، ئاپ-قۇرغا ئوخشاش. بۇلارنىڭ تاشقى كورۇنۇشى ئادەتتە كۈلرەڭ بولۇپ، بەزىلىرىگە تاغاق شەكىللىك، دۇگلەك چېكىتلىك، تۈز سىزىقلىق نەقىشلەر سىزىلغان. شەكىلگە كىرگۈزۈشنى ئاسانلاشتۇ-رۇش ۋە ئوتقا چىداملىق قىلىش ئۈچۈن، ساپال قاچىلارنى يا-سايدىغان سېغىز لايغا بىرئاز قۇم ئارىلاشتۇرۇلغان. تۇرپان ئاستا-نىدىن يەنە زىننەت بۇيۇمى قىلىنىدىغان توشۇكلۇك كىچىك تاش مارجانلارمۇ تېپىلدى.

شىنجاڭدىكى سېپتا تاش قوراللارنى ئاساسىي بەلگە قىلىغان يادىكارلىق ئىزلىرى چىگخەي، گەنسۇ، نىڭشيا، ئىچكى موڭغۇل ۋە شەرقىي شىمالىنىڭ قىسمىغا ئوخشاش ئولكە، رايون-لاردىن تېپىلغان شۇ تۈردىكى يادىكارلىقلار يالغۇز تېرىتورىيە جە-ھەتتىنلا بىر تۇتاش بولۇش بىلەن قالماي، يەنە ئىپتىدائى جە-مىيەت دەۋرىدىن تارتىپلا شىنجاڭ بىلەن بۇ جايلار ئوتتۇرىسىدا بەلگىلىك مۇناسىۋەت بارلىغىنى كورسىتىدۇ. لېكىن شىنجاڭدىكى سېپتا تاش قورال ھۇنەرۋەنچىلىگىنىڭ داۋام قىلىش ۋاقتى بىز-گەدەر ئۇزۇنراق بولغان. بۇلارنىڭ بەزىلىرىنىڭ ئاخىرقى چېكى ھەتتا يېڭى تاش قوراللار دەۋرىنىڭ ئاخىرقى دەۋرلىرىگە توغرا كېلىدۇ.

يېڭى تاش قوراللار دەۋرىنىڭ ئىجتىمائى تەشكىلى ئانىلىق ئۇرۇقداشلىق جامائەسىدىن ئىبارەت. شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جاي-لىرىدىن تېپىلغان ئانىلىق ئۇرۇقداشلىق جامائەلىرىنىڭ خارا-كتېرى ۋە مەدىنىي يادىكارلىقلىرى بۇ جامائەلەرنىڭ ئىشلەپچىقى-رىش ۋە تۇرمۇش شەكلىنىڭ ھەم تەسۋىرى سەنئىتىنىڭ شەنشى، گەنسۇ، چىگخەي قاتارلىق جايلاردىكى ئانىلىق ئۇرۇقداشلىق جامائەلىرىنىڭكى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىگىنى روشەن ھالدا كورسىتىپ بېرىدۇ.

دىخانچىلىق، چارۋىچىلىق ۋە قول ھۈنەرۋەنچىلىكنىڭ تەرەققى قىلىشى ئارقىسىدا، ئايالـلار بىلەن ئەرلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىشتا تۇتقان ئورۇنلىرىدىمۇ ئوزگىرىش يۈز بەردى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە ئانىلىق ئۇرۇقداشلىق جامائەسىنىڭ ئورنىنى پەيدىن-پەي ئاتىلىق ئۇرۇقداشلىق جامائەسى ئىگەللىدى. ھازىر بىزگە مەلۇم بولغان ئارخىولوگىيە ماتېرىياللىرىدىن قارىغاندا، بۇنداق ئوزگىرىش مەملىكىتىمىزنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭ رايونىدا بۇندىن تەخمىنەن 5 مىڭ يىل ئىلگىرىلا يۈز بەرگەن، شىنجاڭدا بولسا كېيىنرەك يۈز بەرگەن.

بۇنىڭدىن تەخمىنەن 3 مىڭ يىل ئاۋالقى دەۋرلەردە، شىنجاڭنىڭ ئىقتىسادىدا خېلى روشەن ئوزگىرىشلەر بولدى. مەدەنىيەت خارابىلىرىدىن شۇنى كورگىلى بولىدۇكى، ئۇ چاغلاردا كەڭ شىمالىي شىنجاڭ رايونىدا يەنىلا چارۋىچىلىق ئاساس، ئوۋچىلىق قوشۇمچە بولغان. جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ خېلى زور بىر قىسمىدا بولسا دىخانچىلىق ئاساس، چارۋىچىلىق قوشۇمچە قىلىنغان ئىگىلىك مەيدانغا كەلگەن؛ دەريا ۋە كوللىرى كوپ، ئوت-چۆپلىرى مول رايونلاردا، دىخانچىلىقتىن باشقا، يەنە بېلىقچىلىقمۇ مۇھىم ئورۇن تۇتقان.

دىخانچىلىقنى ئاساس قىلغان تۇرمۇشنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان خارابىلەر تارىم ئويمانلىغىنىڭ ھەرقايسى مۇھىم بوستانلىقلىرىدىن، مەسىلەن، يەنجىي، كۇچا، توقسۇ، باي، گۇما، خوتەن، چەرچەن قاتارلىق جايلاردىن، شەرقىي شىنجاڭدىكى باردىكول، قۇمۇل، تۇرپانلاردىن ھەم ئىلى دەرياسى ۋادىسىدىن تېپىلدى. مۇنداق خارابىلەردە كىشىنىڭ دىققىتىنى ئالاھىدە جەلپ قىلىدىغان بۇيۇملار رەڭلىك ساپال قاچىلار ۋە سېغىز لايغا قۇم ئارىلاشتۇرۇپ ئىشلەنگەن نۇرغۇن قىزىل ساپال قاچىلاردىن ئىبارەت. مۇنداق قاچىلار ئىچىدە سۇ توشۇش ۋە نەرسە قاچىلاش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان ئىككى ياكى بىر قۇلاقلىق كوزىلار، تۇۋۇق يۇمۇلاق ئاپقۇرلار بار، يەمەك-ئىچمەككە ئىشلىتىلىدىغان قاچا-قۇ-

چىلار ئىچىدە ھېچىر، تاشتەك، قۇلاقلىق جام قاتارلىق نەرسىلەر
بار. بۇ قاچا ـ قۇچىلارنىڭ ھەممىسى يەنىلا قولدا ياسالغان بول-
سىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ سانى ئاۋالقى دەۋردىكىلەرگە قارىغاندا
خېلى كوپەيگەن. ئاسان سۇنۇپ كېتىدىغان ساپال قاچىلار كۇن-
دىلىك تۇرمۇشتا ئاساسىي تۇرمۇش بۇيۇمى بولۇپ قالغان. بۇ
ھال، بۇ بۇيۇملارنى ئىشلەتكەنلەرنىڭ ئەينى زاماندا دائىم كو-
چۇپ يۇرۇپ چارۋىچىلىق ۋە ئوۋچىلىق قىلىدىغان كىشىلەر بول-
ماستىن، بەلكى ئولتۇراقلىششقا باشلىغان كىشىلەر ئىكەنلىگىنى
چۈشەندۈرىدۇ. قېزىۋېلىنغان كوزا، ئاپقۇرا، جاملارغا رەڭلىك نە-
قىشلەر سىزىلغان، يەنى ئاۋال ساپال قاچىنىڭ تاشقى يۈزىگە
قىزىل ياكى ئاق رەڭدىن ئاساسىي رەڭ بېرىلگەن، ئاندىن ئۇ-
نىڭ ئۇستىگە قارا ياكى جىگەررەڭ نەقىشلەر سىزىلغان؛ نەقىش-
لەر، ئاساسەن، تەكشى سىزىقلار، دولقۇنسىمان سىزىقلار، ئۇچ بۇر-
جەك سىزىقلار، ساڭگىلاتما سىزىقلار ۋە بىر بىرىنى كېسىپ ئوت-
كەن قىيپاش سىزىقلاردىن تەركىپ تاپقان تورسىمان نەقىشلەر-
دىن ئىبارەت. ئوركەشلەپ تۇرغان دولقۇنلارنىڭ، بېلىق تورلىرى-
نىڭ سىمۋولى بولغان بۇ نەقىشلەر ۋە باشقا توقۇلما بۇيۇملار
ئوز ئىگىلىرىنىڭ ئوز تۇرمۇشلىرىنى ۋە تەبىئەت مەنزىرىلىرىنى
قىزغىن سويگەنلىگىنى چۈشەندۈرىدۇ.

چەرچەن، تۇرپان، كورلا قاتارلىق جايلاردىكى خارابىلەردىن
قېزىۋېلىنغان رەڭلىك نەقىشلىك ساپال قاچىلاردا ياسىلىش شەكلى،
ئىشلىنىش ئۇسۇلى، نەقىش ئىستىلى جەھەتلەردىن گەنسۇنىڭ
شەرقىدىكى شاچىڭ مەدىنىيىتىنىڭ تەسىرى خېلى روشەن كورۇ-
نۇپ تۇرىدۇ.

بۇ دەۋردە، دىخانچىلىق ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرىدا خېلى
زور ئىلگىرىلەش يۈز بەرگەن، سۇركەپ ئىشلەنگەن، تاش قورال-
لار، مەسىلەن، تاش پالتا، تاش كەكە، تاش كەتمەنلەر پەيدا
بولغان. سۇركەپ ئىشلەنگەن تاش قوراللارنىڭ شەكلى ئىخچام،
بىسى ئوتكۇر بولغان. ئاز ساندىكى تاش قوراللارغا توشۇك تېـ

شلگەن. بۇ، ئەلۋەتتە، دەستە بېكىتىش ئۇچۇن قىلىنغان. بۇ دەۋردىكى دېخانچىلىق تېخى يەرنى چاناپ تېرىقچىلىق قىلىدىغان باسقۇچتا بولغان، يەنى تاش پالتا، تاش كەكە، تاش كەتمەن ياردىمى بىلەن چاتقاللار كېسىپ تاشلىنىپ، بوز يەر ئېچىلغان. تاش ئوغاقلار هوسۇل يىغىدىغان ئاساسىي قورال بولغان. ياغۇنچاق ۋە تاش سوقماق ياردىمى بىلەن دېخانچىلىق مەهسۇلاتلىرى پىششىقلاپ ئىشلەنگەن؛ باردىكولدىن سۇنۇپ زەخمىلەنگەن ياغۇنچاق تېشى تېپىلدى. ياغۇنچاق تېشى تېپىلغان باردىكول خارابىسىدىن يەنە كويۇپ كومۇرگە ئايلانغان بۇغداي دانلىرى تېپىلدى. بۇ هال بۇغداي شۇ چاغلاردا تېرىلىدىغان ئاساسىي زىرائەت ئىكەنلىگىنى كورسىتىدۇ.

خارابىلەردىن تېپىلغان هايۋان سوڭەكلىرى شۇنى چۇشەندۇرىدۇكى، ئۇ چاغلاردا بېقىلىدىغان ئوي هايۋانلىرى ئىت، ئات، كالا، قويلاردىن ئىبارەت بولغان. دېخانچىلىق بىلەن چارۋىچىلىقنى بىرلىكتە ئېلىپ بېرىش بۇ خىل خارابىلەر ئىگىلىرى ئوتكۇزگەن ئىقتىسادىي تۇرمۇشنىڭ ئالاهىدىلىكلىرىدىن بىرى بولۇپ هىساپلىنىدۇ. قول هۇنەرۋەنچىلىك جەهەتتە، ساپالچىلىقتىن باشقا يەنە، توقۇمچىلىق، كونچىلىكمۇ بولغان. باردىكول، تۇرپان، لوپنۇر، ئالىرىتوروك قاتارلىق جايلاردىكى خارابىلەردىن يەنە كىچىك مىس جابدۇقلارمۇ تېپىلدى. بۇ هال شۇ چاغلاردىكى كىشىلەرنىڭ مىس ئېرىتىش تېخنىكىسىنى ئىگەللىۋالغانلىغىنى، تاش قوراللار بىلەن مېتال قوراللارنى بىللە ئىشلىتىش دەۋرىگە قەدەم قويغانلىغىنى كورسىتىدۇ.

مۇنداق رەڭلىك ساپال قاچا ئىشلىتىدىغان ئاهالە بىلەن تەخمىنەن بىر مەزگىلدە، جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ئاقسۇدا ۋە شىمالىي شىنجاڭدىكى ئارتوروكنىڭ كارسىڭ دېگەن يېرىدە دېخانچىلىق ۋە قوشۇمچە بېلىقچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئۇرۇق ۋە قەبىلىلەرمۇ ياشىغان. ئۇلار، ئاساسەن، تەبىئى يۇمۇلاق تاشلاردىن ئىشلەنگەن بىرقەدەر زور قوراللارنى ئىشلەتكەن، مەسىلەن، ئۇ-

رۇش - سوقۇش جابدۇقلىرى، گۇلمە تېشى (بېلىق تورىدىكى چوكتۇرمە تاش)، ياغۇنچاق تېشىغا ئوخشاش. بۇلاردىن باشقا يەنە تاش كەتمەن، تاش پالتا، تاش كەكە، قۇمتاش ياردىمى بىلەن ئىنچىكە سۇركەپ ئىشلەنگەن تاش ئوغاق ۋە سوڭەك بىگىز، سوڭەك خەنجەر، مۇڭگۇز بىگىزلەرمۇ بار.

لوپنۇر رايونىدا يەنە چارۋىچىلىق ۋە بېلىقچىلىق قىلىدىغان ئۇرۇق - قەبىلىلەر ياشىغان. ئۇلار كالا، قوي، توگە قاتارلىق ھايۋانلارنى باققان، شۇنىڭىدەك دەرەخ غولىنى ئويۇپ ياسىۋالغان قېيىقلار بىلەن لوپنۇر كولىدە ۋە كونچى دەرياسىدا بېلىق تۇتقان ھەم قاتناش ئىشلىرىنى ئېلىپ بارغان. قەۋرىلەردىن يەنە خىلمۇ - خىل يۇڭ توقۇلمىلار تېپىلدى. بۇ ھال ئۇ چاغلاردا تىك شەكىلدىكى بىر خىل ئاددى توقۇمىچىلىق دۇكانلىرى ئىشلىتىلگەنلىگىنى كورسىتىدۇ. بەزى يۇڭ توقۇلمىلار يەنە قىزىل بويالغان، بۇ ئۇ چاغلاردا بوياقچىلىق ھۇنىرىنىڭمۇ بولغانلىغىنى كورسىتىدۇ. جەسەتلەر مىللى ئالاھىدىلىككە ئىگە ئاخىرەتلىككە ئېلىنغان، يىرىك، سىدام ئەدىيال ياكى ئاق رەڭلىك يۇڭ ئەدىيالغا ئورالغان، جەسەتنىڭ بېشىغا ئۇكە قادالغان ئۇچلۇق كىگىز بوك ياكى تېرە تۇماق كىيدۇرۇلگەن، پۇتىغا كالا تېرىسىدىن تىكىلگەن ئوتۇك كىيدۇرۇلگەن، جەسەتكە ئىشلىتىلگەن زىننەت بۇيۇملىرى ئىچىدە يەنە تاش مارجان، سەدەپ مارجان، قاش تېشى مارجانلار بار؛ جەسەتكە ھەمرا قىلىپ قويۇلغان ياغاچ چاچ سانچىغۇچ، ئوق دەستىسى، تاغاقلار بار.

يۇقۇرقى ئارخىولوگىيە ماتىرىياللىرى شۇنى كورسىتىدۇكى، ئۇ چاغلاردا شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا خىلمۇ - خىل ئۇرۇق - قەبىلىلەر ياشىغان. ئۇلارنىڭ ئىقتىسادىي تۇرمۇشى بىر بىرىدىن پەرقلەنگەن، ئىشلەپچىقىرىش تەرەققىيات سەۋىيىسىمۇ ئوخشاش بولمىغان. ئەمما، ئومۇمەن ئالغاندا، ئىجتىمائى ئىشلەپچىقىرىش كۇچلىرى ئىلگىرىكىگە قارىغاندا ئوسكەن، مېتال ئېرىتىش باشلانغان، دىخانچىلىق، چارۋىچىلىق، قول ھۇنەرۋەنچىلىك

يەنمۇ راۋاجلانغان، ئىجتىمائى ئىش تەقسىماتى يەنمۇ تەرەققى قىلغان، ئۇرۇق - قەبىلىلەر ئارىسىدا مۇئەييەن دەرىجىدە تووۋار ئالماشتۇرۇش باشلانغان. ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، ئەرلەرنىڭ ئائىلىدىكى ئورنى كۈندىن-كۈنگە كۈچەيگەن ۋە ئوسكەن، شۇنىڭ بىلەن ئانىلىق تۈزۈمىنىڭ ئورنىنى پەيدىن-پەي ئاتىلىق تۈزۈمى ئىگەللىگەن. لوپنۇر رايونىدىن تېپىلغان ئاشۇ دەۋرگە ئائىت قەۋرىلەر شۇنى چۈشەندۈرىدۇكى، ئوغۇللاردىن بىر پارچە جامائەت قەۋرىستانلىغىغا كومۇلگەن، بۇ ئۇرۇقداشلىق مۇناسىۋىتىنىڭ ناھايىتى قويۇق ئىكەنلىگىنى كۆرسىتىدۇ؛ ھەرقايسى قەۋرىلەردىكى كىپەنلەر ۋە بىللە كومۇلگەن نەرسىلەر بىر بىرىدىن ئانچە پەرقلەنمەيدۇ، بۇ بايلىق ۋە كەمبەغەللىك پەرقىنىڭ تېخى ئانچە روشەن ئەمەسلىگىنى كۆرسىتىدۇ؛ لېكىن بەزى قەۋرىلەردىن ئەرلەرگە تېۋىنىشنىڭ ئالامىتى بولغان "ياغاچ بوۋا" قاتارلىق نەرسىلەر تېپىلىدى. بۇ ئاتىلىق تۈزۈمىگە ئوتكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ. تۈرپاندىكى يارغولنىڭ شىمالىدىن تېپىلغان قەۋرىلەردە ئەر-خوتۇن بىللە كومۇلگەن، ھەرقايسى قەۋرىلەرگە بىللە كومۇلگەن بۇيۇملارمۇ بىر بىرىدىن پەرقلىنىدۇ. بۇ ھال شۇ چاغلاردىكى جەمىيەتنىڭ بىر ئەر، بىر خوتۇنلۇق تۈزۈم ئاساسىغا قۇرۇلغانلىغىنى ۋە بەلگىلىك دەرىجىدىكى سىنىپىي بولۇنۇشنىڭ باشلانغانلىغىنى كۆرسىتىدۇ. شىنجاڭ سىنىپىي جەمىيەتنىڭ دەرۋازىسى ئالدىغا كېلىپ قالغان ئىدى.

3 - بولۇم سىنىپىي جەمىيەتكە ئوتۇش، ئىچكى ئولكىلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋەت

مىلادىدىن 2 مىڭ نەچچە يۈز يىل ئىلگىرىلا مەملىكىتىمىزنىڭ خۇاڭخې ۋادىسىدا ياشايدىغان شيا قەبىلىسى قۇلدارلىق جەمىيىتىگە قەدەم قويۇپ، مەملىكىتىمىز تارىخىدا تۇنجى قۇلدارلىق دو-

لىتلىنى قۇردى. شيا سۇلالىسىدىن كېيىن قۇرۇلغان شاڭ ۋە جۇ سۇلالىلىرىمۇ شۇ چاغلاردا دۇنيادىكى ئانچە كوپ بولمىغان قەدىمىي قۇلدارلىق دولەتلىرىدىن ئىدى. چۇنچىۋۇ ۋە جەنگو دەۋرلىرى مەملىكتىمىزنىڭ ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكى قۇلدارلىق تۇزۇمىدىن فېئودالىق تۇزۇمگە ئوتكەن چوڭ ئوزگىرىش دەۋرى هىساپلىنىدۇ. ئەمما بۇ دەۋرلەردە، چېگرا رايونلارنىڭ ئىجتىمائى تەرەققىياتى باسقۇچى، ئومۇمەن ئالغاندا، بىرقەدەر ئارقىدا ئىدى، بەزى يەرلەر تېخى ئېپتىدائى جەمىيەت باسقۇچىدا تۇراتتى، بەزى يەرلەر بولسا سىنىپىي جەمىيەتكە ئوتۇشكە باشلىغان ئىدى. شىنجاڭدا بولسا بۇ ئىككى خىل ئەھۋالنىڭ ھەر ئىككىسى بولغان بولۇشى كېرەك، لېكىن سىنىپىي جەمىيەتكە ئوتۇۋاتقان يەرلەرنىڭ بارغانسېرى كوپىيىپ بېرىۋاتقانلىغى جەزمەن ئىدى.

ئۇ چاغلاردا تىيانشاننىڭ شىمالىدا، شۇ جۇملىدىن ئالتايدىن تارتىپ بالقاش كولىنىڭ شەرقىدىكى ۋە جەنۇبىدىكى كەڭ رايونلاردا ساكلار ياشايتتى. ساكلار ئىلگىرى گەنسۇ ئولكىسىنىڭ غەربىدىكى دۇڭخۇاڭ ئەتراپىدا ياشايدىغان كوچمەنلەر بولۇپ، ئەسلىدە "يۇنرۇڭ" دەپ ئاتىلاتتى، كېيىن ياۋچىلار تەرىپىدىن قىسىم تالغاچقا غەرپكە كوچكەن①. تىيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى تارىم ئويمانلىغى ياقىلىرىدا، ئالدىنقى 2 - بولۇمدە كەلتۇرۇلگەن ئارخولوگىيە ماتېرىياللىرىدا بايان قىلغىنىمىزدەك ۋە كېيىنكى تەدىقىي پاكىتلار بىلەن ئىسپاتلانغاندەك، ئاساسەن، بوستانلىقلاردا ئولتۇراقلاشقان يەرلىك ئاھالە ياشايتتى. خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلە-

---

①شۇن جى ئوزىنىڭ «بۇددا دىنى ھەققىدە» دىگەن كىتابىدا «خەن سۇلالىسى تارىخى» غەربىي رايون تەزكىرىسى» دىن نەقىل كەلتۇرۇپ: ساكلار "ئەسلى يۈن پەملىكە بەدەۋىلەر بولۇپ، ئىلگىرى دۇڭخۇاڭدا ياشايتى، كېيىن ياۋچىلار تەرىپىدىن قوغلىنىپ، پامىرنىڭ غەربىگە كوچۇپ كەتكەن" دەپ يازىدۇ. «گۇاڭخۇڭنىڭ مەجمۇئەسى» گە قارىڭ. ھازىرقى «خەن سۇلالىسى تارىخى» دا بۇ سوزلەر يوق.

لەپكى دەۋرلىرىدىكى ئاتالمىش "شەھەر دولەتلىرى" نىڭ ئاھالىسى ئەنە شۇ دەۋرلەردىن داۋام قىلىپ كېلىۋاتقان ئاھالە بولسا كېرەك. ئوتتۇرا جۇڭگو تۇزلەكلىكىدە بىر قەدىمقى رىۋايەت بار. بۇ رىۋايەتتىن قارىغاندا، يۇيشۇن دەۋرىدە سەنمياۋ ئىسمىلىك قەبىلە جاڭخۇەي، جىنجۇ تەرەپلىرىدىن دۇكخۇاڭ ئەتراپىدىكى سەنۇي تېغىغا كوچۇپ كەلگەن. كېيىنكى ئادەملەرنىڭ ئېنىقلىشچە، مۇشۇ سەنمياۋ قەبىلىسىنىڭ ئەۋلادلىرى چاڭلاردۇر. شىنجاڭدىكى چاڭلار شىزاڭ، چىڭخەي، گەنسۇدىكى چاڭلار بىلەن ئەزەلدىن بىر تۇتاش ياشىغان. يۇقۇرقى رىۋايەت شىنجاڭدىكى چياڭ خەلقىنىڭ مەنبەسى ناھايىتى قەدىمقى دەۋرلەرگە بېرىپ يېتىدىغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ. بەزىلەر، ھازىرقى خوتەن ۋە ئۇنىڭ يېنىدىكى رايونلارنىڭ ئەسلىدىكى تىلىنى بىر خىل "ئېتىدائىي زاكزۇ تىلى" ئىدى① دەيدۇ؛ بۇ سوزنىڭ مەلۇم ئاساسى بار.

ساكلارنىڭ جەمىيەت خاراكتېرىغا كەلسەك، خەنزۇچە تارىخىي كىتاپلاردىكى خاتىرىلەردىن قارىغاندا، خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى دەۋردە ياۋچىلار غەربكە كوچكەندە، ساكلارنىڭ باشلىقى "سەيۋاڭ" ("ساك پادىشاھى")② دەپ ئاتالغان. بۇنىڭ بىر خىل ھاكىمىيەت ئالامىتى ئىكەنلىگىنى شۇبھە يوق. بۇ ئۇلارنىڭ خېلى بۇرۇنلا سىنىپىي جەمىيەتكە قەدەم قويغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ، ئالتاي رايونىدىن تېپىلغان بۇ دەۋرگە مەنسۇپ كونا قەۋرىلەرمۇ ئۇ چاغلاردا بۇ يەرلەردە سىنىپىي قارىمۇ - قارشىلىق بارلىقىنى ئىسپاتلايدۇ. باي - ئاقسۆڭەكلەرنىڭ قەۋرىلىرى تاشقى كورۇنۇش جەھەتتىلا زور بولۇش بىلەن قالماي، بۇ قەۋرىلەردە ئولۇك بە-

---

① ئامېرىكىلىق ۋ. م. مەيكگاۋېرننىڭ «ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قەدىمقى دولەتلەر تارىخى» نىڭ 264 - بېتىدە نەقىل كەلتۈرۈلگەن توماسنىڭ پىكرى.

② «خەن سۇلالىسى تارىخى» 61 - جىلد، تىنىش بەلگىلىرى قويۇلغان نۇسخە، 2692 - بەتتە: "بۇ چاغدا ياۋچىلار ھونلار تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنىپ، غەربتە سەيۋاڭغا ھۇجۇم قىلدى. سەيۋاڭ جەنۇبقا قاراپ يېراق جايلارغا كوچۇپ كەتتى، ياۋچىلار ئۇلارنىڭ يەرلىرىنى ئىگەللىدى" دېيىلگەن.

لەن بىللە كومۇلگەن بۇيۇملارمۇ ناھايىتى كوپ بولۇپ، بۇلار-
نىڭ ئىچىدە مەملىكىتىمىزنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭ رايونىدا ئىشلەن-
گەن يىپەك بۇيۇملار بار. بۇ ھال ئۇ ئاقسوغەكلەرنىڭ ھايات
ۋاقتىدا قانداق ھەشەمەتلىك تۇرمۇش كەچۈرگەنلىگىنى ۋە ئەم-
گەكچى خەلقنى قاتتىق ئېكسپلاتاتسىيە قىلغانلىغىنى ئەكس ئەت-
تۈرىدۇ①. يەنە بىر ئارخېولوگىيە ماتېرىيالىدىن قارىغاندا،
ئوتتۇرا جۇڭگو تۈزلەڭلىكىدىن بۇ يەرگە كەلتۈرۈلگەن نەرسە-
لەر ئىچىدە يىپەك بۇيۇملاردىن تاشقىرى يەنە مىس ئەينەك
قاتارلىق نەرسىلەرمۇ بولغان②. بۇ پاكىتلار بۇ ئەتراپتا تۇۋار
ئالماشتۇرۇشنىڭ مەلۇم دەرىجىدە تەرەققى قىلغانلىغىنى چۈشەندۈ-
رىدۇ③. تارىم ئويمانلىغىنىڭ ئوپچورىسىگە جايلاشقان بوستانلىق
لارنىڭ بۇ دەۋرىدىكى ئىجتىمائى ئەھۋالىنى چۈشەندۈرۈپ بېرە-
دىغان بىۋاستە ماتېرىياللار تېخى كەمچىل بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار-
نى سىنچىلاپ جەمىيەتكە قەدەم قويىدى دېسەك، ئەمىلىي ئەھۋالغا
مۇۋاپىق كەلسە كېرەك. قەدىمقى ھىندى يېزىق يادىكارلىقلىرىدا
قەيت قىلىنىشچە، مىلادىدىن ئاۋالقى 4 - ئەسىردە، مەملىكىتىمىزدە
ئىشلەنگەن يىپەك ۋە يىپەك بۇيۇملار ھىندىستانغا كەلتۈرۈلگەن؛
يەنە قەدىمقى يۇنان خاتىرىلىرىدە قەيت قىلىنىشچە، مىلادىدىن
ئاۋالقى 3 - ئەسىردە، مەملىكىتىمىزنىڭ يىپەك بۇيۇملىرى يۇنانغا
ئېلىپ بېرىلغان، قەدىمقى يۇنانلىقلار جۇڭگونى "يىپەك ئېلى" دەپ
ئاتىغان. ئۇ چاغلاردا مەملىكىتىمىزدىن يۇنانغا بېرىش ئۈچۈن
تارىم ئويمانلىغىدىن ئوتمەي بولمايتتى، بۇنىڭدا ھېچقانداق شەك

① مەنبەت: «سوۋېت ئارخېولوگىيىسى» 5 - باپ.

② رودېنكو: «جۇڭگو بىلەن ئالتاي قەبىلىلىرىنىڭ مۇناسىۋىتى»، «ئارخېولو-
گىيە مەجمۇئەسى» 1957 - يىل، 2 - سان.

③ شىنجاڭ پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئارخېولوگىيە تەتقىقات ئورنىدىكى يولداش-
لارنىڭ ئېيتىشچە، چۈنچيۇ، جەنگو دەۋرىگە ئائىت يىپەك بۇيۇملار ۋە سىر-
لىق قاچىلار يېقىندىن بېرى ئالغۇي (توقۇننىڭ غەربىدە) دىنمۇ تېپىلغان.

يوق؛ هندىستانغا بېرىشتىمۇ كوپىنچە مۇشۇ يولدىن ئوتىۇشكە توغرا كەلگەن بولسا كېرەك. بۇ پاكىتلارمۇ ئۇ چاغلاردا بۇ جايلاردا توۋار ئىگىلىكىنىڭ تەرەققى قىلىغانلىقىنى مەلۇم دەرىجىدە ئەكس ئەتتۈرىدۇ. «مۇتيەنزى تەزكىرىسى» دە، جۈمۇ ۋاڭ-نىڭ غەربىي رايونغا بارغاندا ھەر خىل دۇردۇن - تاۋارلار، مىس جابدۇقلار، سەدەپ ئاقچىلار ئالغاچ بېرىپ، يەرلىك قەبىلە باشلىقلىرىغا ئىنئام قىلغانلىغى يېزىلغان. بۇ كىتاپنىڭ جەنگو دەۋرىدە يېزىلغانلىقىنى ھىساپقا ئالغاندا، بۇنىڭدىكى يۇقۇرقىدەك خاتىرىلەر شۇ چاغلاردا غەربىي رايوندىكى توۋار ئالماشتۇرۇشقا دائىر بەزى ئەھۋاللارنىمۇ ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. چىاڭلاردا ئەسلىدە ھوكۇمدار بولمىغان، جەنگو دەۋرىگە كەلگەندە ئۇلارنىڭ باشلىقلىرىمۇ "ۋاڭ" (پادىشا) ئاتىلىشقا باشلىغان①، بۇنىمۇ ھاكىمىيەتنىڭ بىر خىل ئالامىتى دېيىشكە بولىدۇ.

بۇ دەۋردە شىنجاڭ بىلەن ئوتتۇرا جۇڭگو رايونىنىڭ بېرىش-كېلىشلىرى ھەققىدە، يۇقۇرىدا بايان قىلىنغانلاردىن باشقا، تونۇش-تۇرۇشقا ئەرزىيدىغان يەنە نۇرغۇن پاكىتلار بار.

لوپنۇر رايونىدىكى قەدىمقى قەۋرىلەردىن دېگىز جۇيخوا گۈ-لىسىمان سەدەپتىن ئىشلەنگەن مارجانلار تېپىلدى. مۇنداق سە-دەپلەر پەقەت شەرقىي جەنۇبى دېڭىز بويلىرىدىنلا چىقىدۇ، شۇ-جاڭدىن تېپىلغانلىرىنىڭ ئاشۇ يەرلەردىن ئېلىپ كېلىنگەنلىگىدە شۈبھە يوق.

شىنجاڭدىن چىقىدىغان قاشتېشى ئاللىقاچانلا ئېچىكى ئول-كىلەردە داڭ چىقارغان. قەدىمقى دەۋرنىڭ يازما يادىكارلىقلىرىدا غەربىي خان ئانا ئېچىكى ئولكىلەردىكى پادىشالارغا قاشتېش-دىن ئىشلەنگەن بۇيۇملارنى ھەدىيە قىلىپ ئەۋەتكەنلىكى ھەققە-دە رىۋايەتلەر بار. جەنگو دەۋردە يېزىلغان «گۈەنزى» ناملىق

---

①«كېيىنكى خەن تارىخى. غەربىي چىاڭلار تەزكىرىسى»، تىنىش بەلگىلىرى قويۇلغان نۇسخا، 2869 — 2875 - بەتلەر.

كىتاپنىڭ بىرمۇنچە باپلىرىدا قەدىمقى پادىشالارنىڭ "ياۋچى قاشتېشى" ۋە كۇئېنلۇن تاغلىرىدىن چىقىدىغان "كوركەم قاشتاش" نى بەك قەدىرلەپ ئىشلىتىدىغانلىغى ئۇستىدە توختىلىپ، مۇنداق تاشلارنى قولغا كەلتۇرۇشنىڭ ئاسان ئەمەسلىگى، يوللار تولىمۇ يىراق بولۇش بىلەنلا قالماي، بەلكى بەك خەتەرلىك ئىكەنلىگى بايان قىلىنغان. يېقىنقى زاماندا بەزىلەرنىڭ ئېنىقلىشىچە، بۇ يەردە ئېيتىلغان ياۋچىلار ئۇ چاغلاردا دۇڭخۇاڭ ئوپچورىسىدە ياشىغان، بۇ جايلار ئوتتۇرا جۇڭگو تۇزلەڭلىگىگە كىرىشتىكى مۇھىم ئوتكەل بولغان، شۇڭا ئوتتۇرا جۇڭگو تۇزلەڭلىگىدىكى خەلقلەر شىنجاڭ قاشتېشىنى ياۋچى قاشتېشى دىيىشكەن. ئۇ چاغلاردا يەنە "كۇئېنلۇن قاشتېشى" دەپ ئاتىلىدىغان بىر خىل قاشتېشىمۇ بولغان. بۇ ئۇنىڭ كۇئېنلۇن تاغلىرىدىن چىققانلىغىنى ئوچۇق كورسىتىدۇ. چىن سۇلالىسى ئوردىسىدا "كۇئېنلۇن قاشتېشى" ساقلانغان① يۇيمىنىگۇەن ("قاشقوۋۇق") دىگەن ئىسىممۇ شىنجاڭ قاشتېشىنىڭ شۇ يەر ئارقىلىق ئىچكى ئولكىلەرگە ئوتكەنلىگى بىلەن بىۋاستە مۇناسىۋەتلىك. ۋاھالەنكى، بۇ ئىسىمنىمۇ جاڭ چيەن غەربىي رايونغا سەپەر قىلغان چاغدىن ئىلگىرىلا بار ئىدى دىيىشكە بولىدۇ.

شىنجاڭ رايونى چارۋىچىلىق ئىشلىرى راۋاج تاپقان جاي بولغاچقا، ئىچكى ئولكىلەرگە ئېلىپ بېرىلغان نەرسىلەر ئىچىدە ياخشى ئاتلار ۋە توگىلەر بولاتتى. جەنگو دەۋرىدە يېزىلغان «رەسمىي تارىخقا كىرگۇزۇلمىگەن جۇ تارىخى» ناملىق كىتاپتا يەركەندىن ھۇن، ياۋچىلارغا ئوخشاش ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىدىن چىقىدىغان ئاق قاشتاش، توگە، قۇلان، خېچىرلار بەك مەشھۇر، دەپ يېزىلغان. «مۇتيەنزى تەزكىرىسى» دە، جۇ پا-

---

①«تارىخنامە. لى سى تەزكىرىسى»، تىنىش بەلگىلىرى قويۇلغان نۇسخا، 2543 - بەت.

دىشاسى مۇڭاڭ غەرپكە سەپەر قىلغاندا، يول بويىدىكى ھەرقايسى جايلاردىن كۈنىگىنا نۇرغۇنلىغان ئات، كالا، قوي، تېرىق، گۈرۈچ، ھاراق قاتارلىق نەرسىلەر تارتۇق قىلىنغانلىغى ئېيتىلغان.

ئىقتىسادىي، مەدەنىي مۇناسىۋەتلەرنىڭ كۈچىيىشى ئارقىسىدا ئىككى رايوندىكى ھەر مىللەت خەلقلىرىنىڭ ئۆزئارا چۈشىنىشىمۇ پەيدىن - پەي چوڭقۇرلاشتى. شىنجاڭنىڭ تەبىئى قىياپىتى، مەسىلەن، تاغلىرى، دەريالىرى، مەھسۇلاتلىرى چىن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى دەۋرلىرىدىكى خەنزۇچە كىتاپلاردا خېلى بالدۇرلا ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. «تاغ - دەريالار قامۇسى» دا كۆرسىتىلىشىچە تاغلىرى ھەققىدە خاتىرىلەر بولۇپ، بۇ تاغنىڭ غەربىي شىمالىدا "كوچمە قۇملارنىڭ چېتىدە" ئىكەنلىكى، ئوپچورىسى "800 يول"، ئىگىزلىگى "10 مىڭ گەز" كېلىدىغانلىغى بايان قىلىنغان. بۇ كىتاپتا لوپنۇر ھەققىدىمۇ سوزلەر بولۇپ، بۇ كولنى "يۇزى" دەپ ئاتىغان ھەم خۇاڭخې دەرياسىغا باردىغان سۇ مۇشۇ يەردىن تارتىپ، يەر ئاستىغا كىرىپ كېتىدۇ، دېيىلگەن. جەنگو دەۋرىدىكى ئۇلۇغ شائىر چۇي يۈەن ئوزىنىڭ «ئەرۋاھ چاقرىش»، «تەكرىگە سوئاللار» دېگەن شېئىرلىرىدىمۇ ۋەتىنىمزنىڭ غەربىي شىمال رايونىدىكى بىپايان كوچمە قۇملار، ئاجايىپ ئۆگىز ۋە ھەيۋەتلىك كۆرىنىلۇن تاغلىرى ھەققىدە سوزلەيدۇ، ئوزى بۇ ھەقتە تولۇق چۈشەنچىگە ئىگە بولمىغاچقا بىرمۇنچە سوئاللارنى قويىدۇ. شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئۇچىكى ئولكىلەر ھەققىدىكى چۈشەنچىسىگە كەلسەك، گەۋدىلىك بىر نۇقتا شۇكى، ئۇلار ئۇچىكى ئولكىلەرنى باي دەپ بىلگەن. چۈنچىۋۈە جەنگو دەۋرىدىكى چىن خانىدانلىغى غەربىي شىمال رايونىغا ئۇزۇن مۇددەت ھوكۈمرانلىق قىلغانلىغى، ئۇنىڭ ئۇستىگە ئۇزۇن ئوتمەي چىن سۇلالىسىنىڭ بىرلىككە كەلگەن ھاكىمىيىتى تىكلەنگەنلىگى ئۈچۈن، ئۇ چاغدىكى شىنجاڭ خەلقى ئۇچىكى ئولكىلەرنىڭ ئادەملىرىنى چىنلار دەپ ئاتىغان.

شىنجاڭ بىلەن ئۇچىكى ئولكىلەرنىڭ مۇناقىسادىي ۋە

مەدەنى مۇناسىۋەتلىرىنىڭ كۆچىيىشى، مۇنداق ئوزئارا چۈشىنىش-
نىڭ چوڭقۇرلىشىشى نەتىجىسىدە، بۇ ئىككى رايون بارغانسېرى
بولۇنمەس بىر پۈتۈن گەۋدىگە ئايلاندى. ئىككى رايوندىكى ھەر
مىللەت خەلقلىرى ئوتتۇرىسىدىكى دوستلۇق بارغانسېرى چوڭقۇر-
لاشتى، شۇنىڭ بىلەن كېيىنكى چاغلاردا شىنجاڭنىڭ ئىچكى ئول-
كىلەر بىلەن سىياسى جەھەتتىن بىرلىككە كېلىشىگە زورۇر شەرت-
لەر ھازىرلاندى.

ئىككىنچى باپ

شىنجاڭنىڭ قۇلدارلىق جەمئىيىتى. غەربىي خەن، شەرقىي خەن سۇلالىلىرىنىڭ شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرۈشى

1 - بولۇم قۇلدارلىق جەمئىيىتىنىڭ ئىقتىسادىي ئەھۋالى. ھۇن ئاقسۆڭەكلىرى ھاكىمىيىتىنىڭ ھوكۇمرانلىقى

چىن ۋە خەن سۇلالىلىرى دەۋرىدە شىنجاڭ رايونىدا بىر بىرىگە ئوخشىمايدىغان نۇرغۇن مىللەتلەر ياشايتتى. ئىجتىمائىي ئىگىلىك جەھەتتە، ئومۇمەن ئالغاندا، ئۇلار قۇلدارلىق تۈزۈمىنىڭ تەرەققىيات باسقۇچىدا تۇراتتى.

تارىم ئويمانلىغى بويلىرىدىكى بوستانلىقلاردا ۋە تىيانشاننىڭ شىمالىدىكى قىسمەن رايونلاردا نۇرغۇنلىغان "شەھەر بەگلىكلىرى" بار ئىدى. بۇ "شەھەر بەگلىكلىرى" نىڭ ئاھالىسى زادى قايسى مىللەتكە مەنسۇپ؟ بىز بۇ ھەقتە ھېچقانداق بىۋاستە ماتېرىيال ئۇچرىتالمىدۇق. 19 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن بۇيان، تارىم ئويمانلىغى ئەتراپىدىكى جايلاردىن ۋە تۇرپان ئويمانلىغىدىن

داۋاملىق رەۋىشتە بىرمۇنچە قەدىمقى تىل ـ يېزىق يادىكارلىقلىرى، تام سۆزەتلىرى ۋە ھەيكەللەر تېپىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىر زىل بۇرژۇئا ئالىملىرى مۇشۇ نەرسىلەرنى ئاساس قىلىپ تۈرۈپ، بۇ يەرلەرنىڭ قەدىمقى ئاھالىسى "ئارىيانلار" دىن ياكى شەرقىي ئىران تىلىدا سۆزلەيدىغان مىللەتلەردىن ئىبارەت بولغان دەپ قارىسىغلا ھوكۇم چىقىرىشتى. ئۇزۇندىن بېرى، بۇ ھوكۇم ئەمەلىيەتتە بىر خىل خۇلاسە سۈپىتىدە خەلقارادا تارقىلىپ يۈرمەكتە. لېكىن چوڭقۇر مۇلاھىزە قىلىپ كۆرىدىغان بولساق، بۇ خۇلاسە پۈتۈنلەي تۈرالمايدۇ. چۈنكى، بىرىنچىدىن، «تارىخنامە» پەرغانە تەزكىرىسى» دە مۇنداق بىر سۆز بار: "پەرغانىنىڭ غەربىدىن تارتىپ تاكى ئارسلاق دولىتىگىچە* بولغان جايلاردىكى كىشىلىرىنىڭ تىللىرى بىر بىرىدىن ناھايىتى پەرق قىلمىسۇ، لېكىن ئورۇپ ـ ئادەتلىرى ئومۇمەن ئوخشاپ كېتىدۇ، بىر بىرىنىڭ تىلىنى چۈشىنىدۇ. بۇ يەردىكى كىشىلەرنىڭ كوپچىلىگى ئورا-كۆز، بومبا ساقاللىق كېلىدۇ." ("لېكىن ئورۇپ ـ ئادەتلىرى ئومۇمەن ئوخشاپ كېتىدۇ، بىر بىرىنىڭ تىلىنى چۈشىنىدۇ" دىگەن سۆزلەر «خەن سۇلالىسى تارىخى» غەربىي رايون تەزكىرىسى» دە "ئومۇمەن ئوخشاپ كېتىدۇ، بىر بىرىنى چۈشىنىدۇ" دەپ ئۆزگەرتىلگەن). بۇ يەردە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى شەرقىي ئىران تىللىرىدا سۆزلىشىدىغان مىللەتلەر ۋە ئىرانىنىڭ ئوزىدىكى ئىران خەلقى كوزدە تۇتۇلغان. بۇ ھال شۇنى چۈشەندۈرىدۇكى، ئۇ چاغلاردا پامىرنىڭ شەرقىدىكى تارىم ئويمانلىقى ئەتراپىدا ۋە تۇرپان ئويمانلىقىدا ياشايدىغان ئاھالە تىل ۋە قىياپەت جەھەتتە يۇقۇرقى خەلقلەردىن پەرقلىق ئىدى. ئەگەر، خۇددى ھازىر تارىم قىلىپ يۈرگەن يۇقۇرقى ھوكۇمدىكىگە ئوخشاش، تارىم ئويمانلىقى ئەتراپىدا ۋە تۇرپان ئويمانلىقىدا ياشاپ كەلگەن قەدىمقى ئاھالە

---

* ئارسلاق دولىتى ـ ملادىنىڭ 248 ـ 250 ـ يىللىرى ئىرانىنىڭ شەرقىدە داخ قەبىلىسىنىڭ ئاقساقىلى ئارسلاق تەرىپىدىن قۇرۇلغان دولەت. ـ تەھرىر دىكى.

شەرقىي ئىران تىلىدا سوزلەيدىغان مىللەتلەردىن بولغان بولسا، «تارىخنامە» نىڭ ئاپتورى سماچىيەن بۇ مەسىلىنى تىلغا ئالغاندا، خۇددى غەربىي رايوندا ئۇزۇم ھارىغى چىقىدىغان جايلارنى تىلغا ئالغاندىكىدەك، "پەرغانە ئەتراپىدا" ("پەرغانىنىڭ ئوڭ ۋە سول تەرىپىدە") دىگەن بولاتتىكى، ھەرگىز يۇقۇرىدا ئېيتىلغاندەك "پەرغانىنىڭ غەربىدىن تارتىپ" دىمىگەن بولاتتى. ئىككىنچىدىن، بۇددا دىنى ۋە باشقا دىنلارنىڭ تارقىلىپ كىرىشى ھەم سودا مۇناسىۋەتلىرىنىڭ كۇندىن - كۇنگە قويۇقلىشىشى ئارقىسىدا، پامىرنىڭ غەربىدىكى ھىندى - ياۋروپا تىلىدا سوزلەيدىغان كىشىلەر تارىم ئەتراپىدىكى جايلارغا تۇرپان ئويمانلىغىغا بارغانسېرى كوپلەپ كوچۇپ كېلىشكە باشلىدى. شۇنىڭ بىلەن بۇ يەرلەردىكى مىللەتلەر تەركىۋىگە يېڭى ئامىللار قوشۇلدى. ئارخىولوگىيىلىك تەكشۇرۇشلەر نەتىجىسىدە تېپىلغان قەدىمقى ھىندى - ياۋروپا تىل سېستىمىسىغا ئائىت تىل - يېزىق يادنامىلىرى ۋە خەت - چەكلەر، ئاساسەن، ئاشۇلاردىن قالغان نەرسىلەر بولۇشى كېرەك؛ تام سۈرەتلىرىدىكى ئاق تەنلىك ئادەملەرنىڭ ئوبرازلىرىمۇ، ئاساسەن، مۇشۇ ئادەملەر ئوبرازىنىڭ سەنئەتتىكى ئىنكاسى بولۇشى كېرەك. فاشيەننىڭ "دەرۋىشلەرنىڭ ھەممىسى ھىندى تىلى ۋە يېزىغىنى بىلىدۇ" دىگەن سوزلىرى، شۇەن جۇاڭنىڭ "يېزىق ھىندىستان يېزىغى بولۇپ، ئۇنىڭغا بىرئاز ئوزگەرتىش كىرگۇزۇلگەن" دىگەن سوزلىرىمۇ، ئاساسەن، مۇشۇ ئادەملەرنىڭ تىلى ۋە يېزىغىغا قارىتىلغان. لېكىن بۇ ئادەملەرنىڭ كوچۇپ كىرگەن ۋاقتى خېلى كېيىن بولۇپ، ئاساسەن، مىلادىدىن بىرقانچە ئەسىر كېيىنكى دەۋرلەرگە توغرا كېلىدۇ. يۇقۇرىدا ئېيتىلغان ئارخىولوگىيىلىك ماتىرىياللارنىڭ ھەممىسى مۇشۇ دەۋرگە ئائىت نەرسىلەر. ئۇنىڭ ئۇستىگە، بۇ ئادەملەر كوچۇپ كەلگەندىن كېيىن، بۇ جايلارنىڭ يەرلىك ئاھالىسى يەنىلا بۇ يەرلەرنىڭ ئاساسىي ئاھالىسى بولۇپ كەلدى. فاشيەنـ

نىڭ (ئۇلارنىڭ تىلى) "بۇ دولەتلەردىكى خۇلارنىڭ تىلى.* بىر بىرىگە ئوخشىمايدۇ" دىگەن سوزلىرى مانا شۇ يەرلىك ئاھالىنىڭ تىلىغا قارىتىلغان. ئۇ مانا مۇشۇنداق "خۇ تىلى" نى "ھىندى تىلى" بىلەن بىر قاتاردا تىلغا ئالىدۇ، بۇ ھال ئۇ تىللارنىڭ بىر بىرىگە پۇتۇنلەي ئوخشىمايدىغانلىغىنى ئىسپاتلايدۇ. فاشيەن بۇ تىلنىڭ ئۇزىگە خاس يېزىغى بارلىغى ھەققىدە ھىچنەرسە دىمىگەن. بۇ ھال ئۇ چاغلاردا يەرلىك خەلقنىڭ تېخى ئۇز يېزىغى بولمىغانلىغىنى كورسىتىدۇ. ئۇچىنچىدىن، بۇ يەرلىك ئاھالىلەر، ئاساسەن، مەلۇم بىر خىل تۇركى تىلدا سوزلىشىدىغان مىللەتلەر بولۇشى كېرەك. شۇنداق بولغاچقا، ئۇيغۇرلار كەڭ كولەمدە غەرپكە كوچۇپ كەلگەندىن كېيىن، ئاشۇ يەرلىك ئاھالىلەر ئاسانلا ئۇيغۇرلىشىپ كەتكەن. مۇشۇ ئالدىنقى شەرت بولغانلىقتىن، بۇ جايلاردا ياشاپ كەلگەن تۇرك بولمىغان مىللەتلەر، مەسىلەن، شەرقىي ئىران تىلىدا سوزلىشىدىغان مىللەتلەر ھەم خەنزۇلار، چياڭلار (تاڭغۇتلار) مۇ ئاسانلا تۇركلىشىپ ياكى ئۇيغۇرلىشىپ كەتكەن①. ئۇلارنىڭ ئىقتىسادىي ئىگىلىگى، ئاساسەن، ئولتۇراقلاشقان دىخانچىلىقتىن ئىبارەت بولۇپ، چارۋىچىلىقمۇ خېلى زور نىسبەتنى ئىگەللەيتتى. كۇئېنلۇن تاغلىرى بىلەن قارا قۇرۇم تاغلىرىنىڭ شىمالىدىكى چەرچەن، نىيە، ئۇزۇن تەتى (ھازىرقى چىرىيە ناھىيىسى)، ئۇدۇن (ھازىرقى خوتەن ناھىيىسى)، گۇما ۋە باشقا كىچىكرەك شەھەرلەر، پامىرنىڭ شەرقىي ئېتىگىدىكى سۇلى (ھازىرقى قەشقەر)، تىيانشانىنىڭ جەنۇبىي ئېتىگىدىكى قۇم (ھازىرقى ئاقسۇ)، كۇسەن (ھازىرقى كۇچا)، بۇگۇر (ھازىرقى

---

* خۇ — غەربىي رايون خەلقىنى بۇرۇنقى خەنزۇلار "خۇلار" دەپ ئاتاشقان. — نەھرىر.

① بۇ نۇرغۇن جەھەتلەرگە مۇناسىۋەتلىك بولغان بىرەك مۇزەككەپ بىر مەسىلە. شۇڭا بۇ ھەقتە يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ تەتقىقات ئېلىپ بېرىشقا توغرا كېلىدۇ.

بۇگۈر ناھىيىسىگە قاراشلىق چېدىر)، ئاكسنى (ھازىرقى يەنجى) ۋە ئۇنىڭ ئوپچورىسىدىكى شەھەرلەر (ھازىرقى بايىنغولىن ئاپتونوم ئوبلاستىنىڭ شىمالىي قىسمىدا)، قانغىل ۋە ئۇنىڭ ئوپچورىسىدىكى شەھەرلەر (ھازىرقى تۇرپان، پىچان ۋە سانجى ئوبلاستى دائىرىسىدە)، تىيانشاننىڭ شىمالىغا جايلاشقان باركۆلدىكى شەھەرلەر (ھازىرقى باركۆل ناھىيىسىدە) ۋە پامىرنىڭ غەربىي شىمالىدىكى پەرغانە (ھازىرقى سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى پەرغانە) قاتارلىق جايلارنىڭ ھەممىسى دېخانچىلىقنى ئاساس قىلغان رايونلار ئىدى. لېكىن لوپنۇر كولىنىڭ يېنىدىكى روران (كېيىن بۇ ئىسىم پىشامىشانغا ئۆزگەرتىلگەن. ھازىر لوپنۇر كولىنىڭ غەربىي شىمالىدا بۇ شەھەرنىڭ خارابىسى بار)، ئالتاي، كۇچىلۇن، قاراقۇرۇمغا ئوخشاش تاغ رايونلىرىغا جايلاشقان چارۋىچىلىق (خەنزۇچە روچاق①)، يولتېرىق، كوكيار (بۇلارنىڭ ھەممىسى ھازىرقى قاغىلىق ناھىيىسى دائىرىسىدە)، پامىر ئېگىزلىكىنىڭ جەنۇبىدىكى تاشقورغان قاتارلىق شەھەرلەر (ھازىرقى تاشقورغان ۋە ئۇنىڭ ئوپچورىسىدىكى خوشنا رايونلار)، پامىر ئېگىزلىكىنىڭ شىمالىدىكى ئەركەشتام، جۇەندۇ (بۇلار ھازىر سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى قىرغىزىستان چېگرىسى ئىچىدە) تىيانشاننىڭ غەربىدىكى ئونسۇ (ھازىرقى ئۇچتۇرپان)، سەپەرياي (ھازىرقى ئاقچى ناھىيىسى) قاتارلىق جايلارنىڭ ھەممىسى، ئاساسەن، چارۋىچىلىق قىلاتتى، بۇلار كوپىنچىسى ئوزلىرىگەخوشنا دېخانچىلىق رايونلىرىغا بېرىپ قوشۇمچە يەر تېرىپ ئاشلىق ھازىرلايتتى ياكى ئاشلىق سېتىۋالاتتى.

---

①«خەن سۇلالىسى تارىخى. غەربىي رايون تەزكىرىسى» دە ئېيتىلىشىچە، "روراننىڭ شەرقىي جەنۇبىدا، شياۋۇەننىڭ شەرقىدە، زوئلۇنىڭ جەنۇبىدا، چېدىرنىڭ غەربىدە، خوتەننىڭ جەنۇبىدا چىياۋلار بولغان، يولتېرىق، باركۆل، پېڭسار، ئولمەلەردىنۇ "چىياڭ، دالارغا ئوخشاش جەقلەر بولۇپ، ئۇلار كوچمەنچى ئەللەر"، لاداقنىڭ جەنۇبىدا چىياڭلار بولغان، بۇنىڭدىن ئۇلارنىڭ قانچە كەڭ تارقالغانلىغىنى كۆرگىلى بولىدۇ.

دىخانچىلىق رايونلىرىدىكى زىرائەتلەر ۋە چارۋىچىلىق مەھ-
سۇلاتلىرىنىڭ تۇرى بەك كوپ بولۇپ، ئىچكى ئولكىلەردىكىگە
ئوخشاپ كېتەتتى. ئۇ يەرلەردە بۇغداي، ئارپا، تېرىق، سوك، قوناق، پۇر-
چاقلار تېرىلاتتى. ئاشلىق مەھسۇلاتى، ھىچبولمىغاندا، قىسمەن جاي-
لاردا ئوزىگە يېتىپ ئاشاتتى. خەن سۇلالىسىنىڭ ۋۇدى خانى دەۋرى-
دە، ساڭ خۇڭياڭنىڭ چۈيلى (ھازىرقى كورلا ئەتراپى) دا بوز يەر
ئېچىش ھەققىدە پىكىر بەرگەنلىگى ۋە يېقىن ئەتراپتىكى رايون-
لاردىن سودا بۇيۇملىرىغا ئاشلىق تىگىشىپ، بوز يەر ئوزلەشتۇر-
گۇچى ئەسكەرلەرنى تەمىن قىلىشنى تەكلىپ قىلغانلىغى بۇنى
ئىسپاتلايدۇ. ئاشلىقتىن باشقا، بۇ يەرلەردە يەنە ئۇزۇم، بىدە،
ئانار ۋە باشقا مىۋىلەر ھەم دورا ئوسۇملۇكلىرى كوپلەپ تېرىلات-
تى. نىيە ناھىيىسىنىڭ شىمالىدىكى قۇملۇق چولىدىكى شەرقىي
خەن دەۋرىگە ئائىت قەۋرىلەردىن بىرقانچە پارچە پاختا توقۇلما
بۇيۇملىرى① تېپىلدى. بۇ ھال بۇ ئەتراپتا، ئەڭ كېيىن بولغان-
دىمۇ، خەن سۇلالىسى دەۋرىدىن تارتىپ كېۋەز تېرىلغانلىغىنى
كورسىتىدۇ.

ئىشلەپچىقىرىش كۇچلىرى تەرەققىياتىدا دەۋر بولگۇچ خاراك-
تىرغا ئىگە بىر ئىش تومۇرنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىشى ۋە ئىشلىتىلىشى
ھىساپلىنىدۇ. چارقىلىق "تاغلىرىدا تومۇر بار"، قۇرۇق تاغ ئېلى-
نىڭ "تاغلىرىدىن تومۇر چىقىدۇ"، يەركەندە "تومۇر چىقىدىغان
تاغ بار"، لاداقتا (كەشمىرنىڭ غەربىي شىمالىغا توغرا كېلىدۇ)
"كۇمۇش، مىس، تومۇر بار"، قۇم (ئاقسۇ) دىن "مىس ۋە تومۇر
چىقىدۇ"، كۇسەن (كۇچا) دا "مېتالچىلىق بار، قوغۇشۇن چىقى-
دۇ"، مۇشۇ سوزلەرنىڭ ھەممىسى يالغۇز تومۇر كانلىرىنىڭ بار-

① شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېي: «شىنجاڭ نىيە رايونىنىڭ
شىمالىدىكى قۇملۇقتىن تېپىلغان خارابىلىقتىكى قەۋرىستانلىقتا شەرقىي خەن
دەۋرىگە ئائىت بىرلەشمە قەۋرىنى رەتلەش دوكلادى» («مەدىنى يادىكارلىق-
لار» ژورنىلى 1960 - يىل 9 - سان).

لىغى ھەققىدىكى مەلۇماتلارلا بولۇپ قالماي، بەلكى تومۇر ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئىشلىتىش ھەققىدىكى خەۋەرلەر بولۇپمۇ ھەسىپلىنىدۇ. ئەلۋەتتە، تومۇر ئۇرۇش قوراللىرى ئىشلەشكە ئىشلىتىلگەن. خاتىرىلەردىن قارىغاندا، شۇ دەۋردە شىنجاڭنىڭ ھەممە يەرلىرىدە "ئۇرۇش قوراللىرىنى ئىشلەش ئومۇملاشقان. لېكىن، تومۇر مەسئۇلىتىنىڭ كۆپىيىشگە ئەگىشىپ، تومۇر پەيدىن-پەي ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرىنى ياساشقىمۇ ئىشلىتىلىشكە باشلىغان. شىنجاڭدىن تېپىلغان خەن سۇلالىسى دەۋرىگە ئائىت تومۇر سايمانلار مانلارنىڭ سۈنۈقلىرى ئۇ چاغلاردا ھەقىقەتەن تومۇر سايمانلار ئىشلىتىلگەنلىگىنى ئىسپاتلايدۇ. بۇنىڭ بەزىلىرى ئىچكى ئولكىلەردىن كەلتۈرۈلگەن بولۇشى مۇمكىن، لېكىن، بەزىلىرى شۇ جايلارنىڭ ئۆزىدە ئىشلەنگەن بولۇشىمۇ مۇمكىن①.

قاش تېشى بۇيۇملىرىنى ئىشلەش شىنجاڭدىكى بىر مۇھىم قول سانائەت ئىشلەپچىقىرىشى ھېسابلىنىدۇ. پىشامىشان، ئۇدۇن (خوتەن)، كوكيار، يەركەن قاتارلىق يەرلەرنىڭ ھەممىسىدە قاشتېشى كانلىرى بولغان، قاشتېشى بۇيۇملىرى ئىشلەنگەن. ھاراق ئىشلەشمۇ خېلى بالدۇرقى ۋاقىتلاردىن تارتىپلا مەيدانغا كەلگەن، شىنجاڭدا ئىشلەنگەن ئۈزۈم ھاراقلىرى ناھايىتى داڭلىق بولغان. بۇ يەرلەردىكى توقۇمىچىلىق ئاساسەن يۇڭ توقۇمىچىلىقتىن ئىبارەت بولغان، يۇڭ چەكمەن ئەنە شۇنداق بىر خىل يۇڭ توقۇلما بولۇپ، ئۇ ئاساسەن قوي يۇڭىدىن توقۇلغان، كالا يۇڭىدىن توقۇلغانلىرىمۇ بولغان. بۇندىن تاشقىرى، تېرە-كونچىلىك، كىگىز چىلىك ئىشلىرىمۇ بولغان؛ پاختا توقۇمىچىلىقمۇ مەيدانغا كېلىشكە باشلىغان ۋە توقۇش ماھارىتى خېلى يۇقۇرى دەرىجىگە بېرىپ يەتكەن. يەرغانە قاتارلىق جايلار كۇمۇش ۋە مىس جابدۇق ياساشتا خېلى داڭ چىقارغان.

---

①قىزىپ تېپىلغان خەن دەۋرىدىكى تومۇر قوراللارغا دائىر ماتېرىياللار، خۇاڭ ۋېنبىنىڭ «لوپنۇردىكى ئارخېولوگىيە خاتىرىلىرى» گە قارالسۇن.

بۇ قول سانائەتلەرنىڭ زور كوپچىلىگى تېخى يېزا قوشۇمچە كەسپلىرىدىن ئىبارەت بولغان بولۇشى كېرەك. لېكىن تومۇر ئېرىتىش ۋە پىششىقلاپ ئىشلەش سانائىتى بىرقەدەر مۇرەككەپ تېخنىكىنى تەلەپ قىلغاچقا ۋە ئۇلارنىڭ ئىش جەريانى بىرقەدەر ئۇزۇن بولغاچقا، ئۇ چاغلاردا بۇ سانائەت دىخانچىلىقتىن ئايرىلىپ چىقىپ، بىر خىل مۇستەقىل قول سانائىتىگە ئايلانغان. بۇ ناھايىتى ئەھمىيەتلىك بىر چوڭ ۋەقە. چۈنكى بۇنىڭ نەتىجىسىدە، جەمىيەتتە بىر تۇركۇم ئادەملەر مەخسۇس ئالماشتۇرۇش ئۇچۇن ئىشلەپچىقىرىدىغان بولدى.

دىخانچىلىق، چارۋىچىلىق، قول سانائەت ۋە ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتىنىڭ تەرەققى قىلىشىغا ئەگىشىپ، سودا - تىجارەتمۇ پەيدىن - پەي راۋاجلاندى. جاڭ چىيەندىن باشلانغان خەن سۇلالىسى ئەلچىلىرى غەربىي رايونغا كەلگەندە ئۇزلىرىگە كېرەكلىك ئوزۇق - تولۇك ۋە ئات - ئۇلاقلارنى ھەر خىل ماللارغا تېگىشىۋالغان، بۇ ھال شۇ دەۋرلەردە ۋە بۇندىن ئىلگىرى بۇ يەرلەردە مۇنداق مال ئالماشتۇرۇش خېلى ئومۇملاشقانلىغىنى كورسىتىدۇ. يۇقۇرىدا بايان قىلىنغان مالغا ئاشلىق تىگىشىپ، بوز يەر ئوزلەشتۇرگۇچى ئەسكەرلەرنى تەمىنلەش ۋەقەلىرىمۇ بۇ نۇقتىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. "يىپەك يولى" خەن سۇلالىسىدىن خېلى ئىلگىرىلا ئېچىلغان، لېكىن خەن سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە، ئۇ يەنىمۇ زور تەرەققىيات باسقۇچىغا قەدەم قويغان، بۇ شىنجاڭ رايونىدىكى سودا ئىشلىرى تەرەققىياتىنىڭ مۇھىم بىر تەرىپى. بولۇپمۇ ئەھمىيەتلىك بولغىنى شۇكى، سۇلى (قەشقەر) دە "سودا بازارلىرى" بولغان. دىمەك، مال ئالماشتۇرىدىغان بازارلار ۋە سودا دۇكانلىرىغا ئوخشاش نەرسىلەر مەيدانغا كەلگەن؛ پەرغانە قاتارلىق جايلار "سودىگەرچىلىككە بەك ئۇستا بولۇپ، بىر يارماق ئۇچۇنمۇ زېرىكمەي سودىلىشىدىغان" بولغان. بۇ ھال ئۇلارنىڭ سودا - تىجارەت تەجرىيىسىگە ناھايىتى پايلىغىنى، بازارلاردىكى رىقابەتنىڭ ناھايىتى كەسكىن ئىكەنلىگىنى كورسىتىدۇ. بۇ يەنە

بىر قېتىملىق ئىجتىمائى ئىش تەقسىماتى. "بۇ، ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللانماي، پەقەت تاۋار ئالماشتۇرۇش بىلەنلا شۇغۇللىنىدىغان سىنىپنى — سودىگەرلەرنى مەيدانغا كەلتۈردى." "تەييارتاپلار سىنىپى، ھەقىقى مەنىسى بىلەن ئىجتىمائى تەييارتاپلار سىنىپى شەكىللەندى." (ئېنگلس: «ئائىلە، خۇسۇسى مۇلۇك ۋە دولەتنىڭ كېلىپ چىقىشى»، خەلق نەشرىياتىنىڭ 1972 - يىل خەنزۇچە 1 - نەشرى، 136 - بەت).

ئۇ چاغلاردا توۋار سودىسىنىڭ شەكلى، ئاساسەن، مالغا - مال ئالماشتۇرۇشتىن ئىبارەت بولغان، ئەمما ئىچكى ئولكىلەردىن كەلگۈچى كىشىلەرنىڭ كوپىيىشى ئارقىسىدا، خەن سۇلالىسىنىڭ پۇلى پەيدىن - پەي غەربىي رايوندا سودا مۇئامىلە ۋاستىسى بولۇپ قالغان. يەر ئاستىدا كومۇلۇپ قالغان خەن دەۋرىگە ئائىت مېتال پۇللار قېزىپ تېپىلدى①. مېتال پۇل سودا مۇئامىلىدە ئىشلىتىلىدىغان توۋار بولۇپ، ئۇنىڭ مەيدانغا كېلىشى توۋار ئالماشتۇرۇشنىڭ تەرەققىيات ئېھتىياجىدىن بولغان؛ ئۇنىڭ مۇئامىلىدە ئىشلىتىلىشى بولسا توۋار ئالماشتۇرۇشنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ.

سودىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، ئىجتىمائى بولۇنۇشمۇ كۇندىن - كۇنگە كۇچەيدى، بايلار بىلەن كەمبەغەللەر، ئېكىسپىلاتاتسىيە قىلغۇچىلار بىلەن ئېكىسپىلاتاتسىيە قىلىنغۇچىلار، ھوكۇمرانلار بىلەن ھوكۇمرانلىق قىلىنغۇچىلار ئوتتۇرىسىدىكى پەرق ۋە قارىمۇ - قارشىلىقمۇ بارغانسېرى ئومۇمى بىر ھادىسىگە ئايلاندى. پەرغانە "ئوپچورىسىدە ئۇزۇمدىن ھاراق ياسىلىدۇ، ھەر بىر جايدا ساقلىنىۋاتقان ھاراق مىقدارى ئون مىڭ كۇپتىن ئارتۇق بولۇپ، نەچچە ئون يىل ساقلىسىمۇ بۇزۇلمايدۇ"②. ئون مىڭ

---

① خۇاڭ ۋىنبى: «تارىم ئويمانلىغىدا ئېلىپ بېرىلغان ئارخىولوگىيىلىك تەكشۇرۇش خاتىرىلىرى»، «لوپنۇردىكى ئارخىولوگىيە خاتىرىلىرى».

② سىماچيەن: «تارىخنامە. پەرغانە تەزكىرىسى»، تىنىش بەلگىلىرى قويۇلغان نۇسخا، 3173 - بەت.

كۆپتىن ئارتۇق ئۇزۇم ھارىغىنىڭ بىر ئوزىلا ناھايىتى زور بايلىق. ۋاھالەنكى، شۇنچە كوپ ئۇزۇم ھارىغى ساقلىغان بايلارنىڭ يەنە باشقا بايلىقلىرىمۇ بولماي قالامدۇ!؟ بۇلار قانداق ئادەملەر؟ بۇلار ئەمگەكچى خەلقنىڭ قېنىنى شورايدىغان، شۇ چاغدىكى تارىخىي شارائىتتا، ئاساسەن، قۇللارنىڭ قېنىنى شورايدىغان ئېكسپلاتاتسىيەچىلەر ۋە قۇلدارلار ئىدى. شۇنجاقنىڭ جەنۇبىدىكى قۇلدارلىق تۈزۈمى ھەققىدە ھازىر تېخى بىۋاستە ماتېرىيال يوق، لېكىن بىر نۇقتا ناھايىتى مۇھىمكى، ھۆكۈم قۇلدارلىرى بۇ يەردە قۇرغان "مالاي تۈتۈق بېگى مەھكىمىسى" دېگەن مەھكىمىنىڭ بۇ يەردە ئەملدە مەۋجۇت بولغان قۇلدارلىق تۈزۈمى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇشى تۇرغان گەپ. چۈنكى "مالاي" دېگەن سوز ئۇ چاغلاردا "قۇل"، "دېدەك" دېگەن مەنىنى بىلدۈرەتتى.

شۇنجاڭدا يەر ئاستىدىن تېپىلغان قارۇشتى يېزىقى بىلەن يېزىلغان تارشا پۈتۈكلەردە، "قۇل" دېگەن سوز دائىم ئۇچرايدۇ. بىر تارشا پۈتۈكتە يېزىلىشىچە، بىر راھىپ يەنە بىر راھىپنىڭكىدىن بىر راھىپنىڭ رورانغا ئېلىپ كەتكەن، بۇنىڭ بەدىلىگە ئۇ ئوزىنىڭ بىر قۇلىنى ئىشلىتىش ئۈچۈن مەزكۇر راھىپقا بەرگەن. كېيىن بۇ قۇل ئوزىنىڭ ئەسلى خوجايىنىنىڭ ئويىدىن يەنە بىر قۇلنى يېڭى خوجايىنىنىڭ ئويىگە ئېلىپ كەلگەن، كېيىن ئۇ يېڭى خوجايىنىنىڭ ئويىدىكى باشقا بىر قۇل بىلەن قېچىپ كەتكەن. بۇ ھال راھىپلارنىڭ يۇقۇرى قاتلىمى ئارىسىدا قۇل ئىشلىتىشنىڭ ئومۇملاشقانلىغىنى كورسىتىدۇ. يەنە بىر تارشا پۈتۈكتە "قۇللار"، "بارلىق قۇللار" دېگەن سوزلەرمۇ يېزىلغان، بۇ پاكىت شۇ چاغدىكى جەمىيەتتە قۇللار سانىنىڭ ئاز ئەمەسلىكىنى كورسىتىدۇ. ئۇ چاغلاردا قۇللارنى ئېلىپ ـ سېتىش ئىشلىرى مەۋجۇت بولۇپلا قالماستىن، بەلكى قانۇنىنىڭ ھىمايىسىگەمۇ ئىگە بولغان. بىر ئايال قۇل سودىسى ھەققىدىكى توختام خەتتە يېزىلىشىچە، بۇ ئايال قۇلنىڭ پاھاسى بىر قىممەت توگە ۋە بىر

ئەرزان توگە، 11 گەز ۋە 12 گەز ئۇزۇنلۇقتىكى ئىككى گـ
لەم قىممەتگە، ئېنىق بولمىغان بىر نەرسىنىڭ قىممىتىگە باراۋەر
بولغان؛ توختامدا يەنە "سېتىۋالغۇچى كىشى بۇ ئايال قۇلغا "تو-
لۇق ئىگىدارلىق قىلىش ھوقۇقىغا ئىگە، ئۇنى ئۇرۇشقا، ئۇنىڭ
كوزىنى كور قىلىۋېتىشكە، سېتىشقا، باشقىلارغا سوغا قىلىپ بېرە-
ۋېتىشكە، ئالماشتۇرۇشقا، رەنگە قويۇشقا، خالىغىنىنى قىلىشقا ھەق-
لىق" دەپ يېزىلغان؛ بۇ توختام خېتى ئەمەلدارلارنىڭ بۇيرۇ-
غىغا بىنائەن يېزىلغان، ئۇنىڭ كۆچكە ئىگە بولۇش ۋاقتى "ئا-
دەمنىڭ ئومرىدەك، يۇز يىل بولىدۇ" دەپ بەلگىلەنگەن. قۇل
سودىسىغا ئائىت باشقا توختام خەتلەردە، بىر ئايال قۇلنىڭ باھا-
سى 41 توپ تاۋارغا؛ بىر قۇل قىزنىڭ باھاسى ئەرزانراق بىر
توگە، خوتەندە توقۇلغان بىر پارچە ئادەتتىكى گىلەمگە ۋە باش-
قا نامەلۇم بىر نەرسىلەرگە باراۋەر ئىكەنلىگى يېزىلغان. بىر
ئەر قۇلنىڭ باھاسى 5 ياشلىق بىر توگە، 5 ياشلىق بىر ئات
ۋە ھازىر ئېنىقلىغىلى بولمىغان بىر نەرسىنىڭ قىممىتىگە باراۋەر
بولغان. بىر تارىخا پۈتۈكتىن مەلۇم بولۇشچە، بۇ خىل قۇل سو-
دىسى شۇ چاغلاردا جەمىيەتتە كەڭ تارقالغان بالا قىلۋېلىش
ئىشلىرىدىن قاتتىق پەرقلەندۈرۈلگەن. تارىخا پۈتۈكتە: بېقىۋېلىنـ
غان بالا "قۇل قىلىنمايدۇ، ئۇنى يا سېتىشقا، يا رەنگە قويۇشقا
بولمايدۇ" دەپ يېزىلغان. شۇنىڭدەك، بۇنىڭ ئۈچۈن بېرىلگەن
نەرسىلەرمۇ قۇل سودىسىدا ئېيتىلغاندەك "باھا" دېيىلمەي، سېت
ھەققى دېيىلگەن. بۇ ھال ئەركىن ئادەمىلەر بىلەن قۇللارنىڭ
چېگرىسى ناھايىتى ئېنىق ئاجرىتىلغانلىغىنى كورسىتىدۇ. يۇقۇ-
رىدا بايان قىلىنغان ئەھۋاللار شۇنى كورسىتىدۇكى، شەرقىي
خەن سۇلالىسىدىن تارتىپ ۋېي، جىن دەۋرلىرىگىچە، پۈتۈن
چەرچەن ئەتراپلىرىدا قۇلدارلىق تۈزۈمىگە تەئەللۇق بىر خىل
ھادىسە مەۋجۇت بولۇپ كەلگەن. ئەلۋەتتە، كېيىنكى باپتا تونۇش-
تۇرۇلغان ۋە تەھلىل قىلىنغاندەك، مۇنداق قۇلدارلىق تۈزۈمى
چۈشكۈنلىشىش ۋە يوقىلىش پاسقۇچىدا تۇراتتى. تارىخىي ساۋات

بىزگە شۇنى چۈشەندۈرىدۇكى، بىر خىل ئىجتىمائى ھادىسە، بۇ- لۇپمۇ بىر خىل ئىجتىمائى تۈزۈم ھەرگىز بىردىنلا ئاسمانـدىن چۈشكەن ئەرسە ئەمەس، شۇنىڭدەك بىر سەھەردىلا يوقىلىپـمۇ كەتمەيدۇ، بەلكى ئۇنىڭ پەيدا بولۇش، تەرەققى قىلىش ۋە يو- قىلىش جەريانى بولىدۇ. شەرقىي خەن سۇلالىسىدىن كېيىن يە- نىلا قۇلدارلىق تۈزۈمى ھادىسىلىرىنىڭ ساقلىنىشى ئۇنىڭ خېلى ئۇزۇن تەرەققىيات جەريانىنى باشتىن كەچۈرگەنلىگىنى كۆرسىتە- دۇ. شۇنداق ھوكۇم چىقىرىشقا ھەقلىقمىزكى، چىن ۋە خەن دەۋر- لىرىدە شىنجاڭنىڭ جەنۇبىي قىسمىدا، بولۇپمۇ لوپنۇر ۋە چەر- چەن ئەتراپىدا قۇلدارلىق تۈزۈمى شەرقىي خەن سۇلالىسىدىن كېيىنكى چاغلارغا قارىغاندا كۆپرەك ئومۇملاشقان، تەرەققى قىل- غان ۋە جەمىيەتتە تېخىمۇ مۇھىم ئورۇن تۇتقان①.

سىنىپ پەيدا بولدى، ئېكسپلاتاتسىيە قىلغۇچىلار بىلەن ئې- كسپلاتاتسىيە قىلىنغۇچىلار ئوتتۇرىسىدىكى، كونكرېت قىلىپ ئېيتقاندا، قۇلدارلار بىلەن قۇللار ۋە باشقا ئەمگەكچى خەلقلەر ئوتتۇرىسىدىكى مەنپەئەت توقۇنۇشى كۇنىدىن - كۇنگە كەسكىن- لەشتى، شۇنىڭ بىلەن قۇلدارلار سىنىپىنىڭ مەنپەئەتىنى ھىمايە قىلىشنى، قۇللارنىڭ ۋە باشقا ئەمگەكچى خەلقلەرنىڭ قارشىلىغـ- نى باستۇرۇشنى ئوزىگە ۋەزىپە قىلغان ھوكۇمرانلىق ئورگان يەنى ھاكىمىيەت مەيدانغا كەلدى. ھەرقايسى جايلارنىڭ بەگلىـ- رى (ياكى خانلىرى) شۇ جايلارنىڭ ئالى ھوكۇمرانى بولىدى، ئۇلار خەلقنى تېرىك قالدۇرۇش، ئولتۇرۇش، خەلققە بېرىش ۋە خەلقتىن تارتىۋېلىش ھوقۇقىغا ئىگە ئىدى. ئۇلارنىڭ ئەتراپىدا خىلمۇ - خىل نامىلاردىكى چوڭ - كىچىك ئەمەلدارلار بولۇپ،

---

①بۇ پارچىدە كەلتۈرۈلگەن قارۇشتى يېزىغى ماتېرىياللىرى بىرۇنىڭ «چىنى تۈركستاندىن تېپىلغان قارۇشتى يېزىغى قالدۇقلىرىنىڭ تەرجىمىسى» دىن ئېلىندى، شىنجاڭ مىللەتلەر تەتقىقات ئىنستىتوتى تەرىپىدىن تەرجىمە قىلىنغان خەنزۇچە ماشىنكا نۇسخىسى.

ئولار هەر خىل هوكۇمرانلىق ۋەزىپىلىرىنى ئىجرا قىلدى. خان ئەڭ كۆچلۈك هوكۇمرانلىق قورالى — هەربى قوشۇنىنى ئوز قولىدا تۇتاتتى. ئۇ چاغلاردا هەرقايسى جايلارنىڭ، مەيلى چوڭ جاي بولسۇن ياكى كىچىك جاي بولسۇن، مەلۇم مىقداردا هەربى قوشۇنى بار ئىدى. خان ئوردىسى تۇرغان جاينىڭ ئاھالىسى كۇندىن - كۇنگە كوپەيدى، بۇ جاي خانىنىڭ هوكۇمرانلىقى ئاستىدىكى رايونىنىڭ سىياسى، ئىقتىسادىي مەركەزىگە ئايلىنىشقا باشلىدى - دە، شۇنىڭ بىلەن مۇداپىئە قورغانلىرى بولغان شەھەرلەر مەيدانغا كەلدى. بۇ شەھەرلەر يېزىلار ۋە چارۋىچىلىق رايونلىرىغا هوكۇمرانلىق قىلدى ۋە بۇ شەھەرلەر بىلەن يېزىلار، چارۋىچىلىق رايونلىرى ئوتتۇرىسىدا قارىمۇ - قارشىلىق مەيدانغا كەلدى. "شەھەر بەگلىكلىرى" دىگەن ئاتالغۇ بۇ خىل ئىجتىمائى هالەتنى خېلى ئېنىق ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ.

هاكىمىيەتنىڭ مەيدانغا كېلىشىگە ئەگىشىپ باج - سېلىقلارمۇ پەيدا بولدى. هۇن ئاقسوگەكلىرىنىڭ هەرقايسى شەھەر بەگلىكلىرىدىن زورلۇق بىلەن خىراج ئېلىشى بۇ جەھەتتە ۋەكىللىك ئەھمىيەتكە ئىگە بولالايدۇ. مالاي تۇتۇق بېگىنىڭ غەربىي رايوندىكى ۋەزىپىلىرىدىن بىرسى "هەرقايسى بەگلىكلەردىن سېلىق يىغىپ، بايلىق توپلاش"① تىن ئىبارەت بولغان. بۇنىڭدىن مەلۇم بولىدۇكى، مۇنداق سېلىقنىڭ مىقدارى ناھايىتى كوپ بولۇپ، ئۇ هۇن ئاقسوگەكلىرىنىڭ مۇهىم بايلىق مەنبەسى بولۇپ كەلگەن.

يۇقۇرقىلار چىن، خەن دەۋرلىرىدىكى غەربىي رايوندىكى شەھەر بەگلىكلىرىنىڭ بىزگە مەلۇم بولغان ئىجتىمائى ئىقتىسادىي ئەھۋالىنىڭ ئومۇمى كورۇنۇشى. تىياندىشانىنىڭ شىمالىدىكى جايلارنىڭ ئەھۋالىغا كەلسەك، ئۇنىڭ بىر قىسمى يۇقۇرىدا تونۇشتۇرۇلغان داۋىرىگە

---

① «خەن سۇلالىسى تارىخى. غەربىي رايون تەزكىرىسى»، تىنش بەگلىكلىرى قويۇلغان نۇسخا، 3873 - بەت.

كىرىدۇ، قالغان قىسمىنىڭ ئەھۋالى بۇنىڭغا ئاساسىي جەھەتتىن ئوخشاپ كېتىدۇ، لېكىن ئۇنىڭ يەنە ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكى لىرىمۇ بار.

ئاۋالقى باپتا ئېيتىپ ئوتكەن ئىدۇق، تىيانشاننىڭ شىمالىدىكى كەڭ رايونلار ئىلگىرى، ئاساسەن، ساكلارنىڭ يايلاقلىرى ئىدى. چىن ۋە خەن دەۋرلىرىگە كەلگەندە، بۇ جايلاردىكى مىللەتلەر-نىڭ ئورۇنلىشىشىدا بىرقانچە قېتىم زور ئۆزگىرىشلەرنىڭ يۈز بېرىشى ھۇنلارنىڭ تەرەققىياتى ۋە كۈچىيىشى بىلەن چىڭ مۇ-ناسىۋەتلىك ئىدى.

ھۇنلار مەملىكىتىمىزنىڭ شىمالىي تەرىپىدىكى قەدىمقى بىر مىللەت. ئۇلارنىڭ كېلىپ چىقىش مەنبەسى، رىۋايەتلەرگە قارا-غاندا، شيا سۇلالىسى دەۋرىگە، ھەتتا ئۇنىڭدىنمۇ ئىلگىرىغا يېتىپ بارىدۇ. "ھۇن" دېگەن ئىسىم دەسلەپ جەنگو دەۋرىدە پەيدا بولغان. چىن شىخۇاڭ جۇڭگونى بىرلەشتۈرگەندىن كېيىن، ھۇن-لار خېلى زور تەرەققىياتلارغا ئېرىشكەن بولسىمۇ، تېخى ئانچە كۈچەيمىگەن ئىدى. ئۇ چاغلاردا، شەرقتە توڭنۇسلار ۋە غەربتە ياۋچىلار ھۇنلارنى دائىم بوزەك قىلىپ تۇراتتى. ئۇلارنىڭ ھو-كۈمدارى تەڭرىقۇت ھەتتا ئوز بالىسىنى ياۋچى پادىشاسىغا بارىم-تايلىققا ئەۋەتىدىغان دەرىجىگە بېرىپ يەتكەن*. مىلادىدىن ئا-ۋالقى 209 - يىلى (چىن 2 - نىڭ ئەرشى تۇنجى يىلى) مودۇ تەڭرىقۇتلۇققا ئولتۇردى. شۇنىدىن ئېتىۋارەن ھۇنلارنىڭ كۈچ - قۇدرىتى ئۈچقانداك تەرەققى قىلىشقا باشلىدى. ئۇلار شەرقتە توڭنۇسلارنى، غەربتە ياۋچىلارنى مەغلۇپ قىلدى، جەنۇبتا ئوتتۇ-را جۇڭگو تۇزلەكلىگە قاراپ ئىلگىرىلىدى. ھۇنلارنىڭ مۇنداق

---

* بارىمتاي — بىر جايىنى ئوز ئالدىغا سوراپ تۇرغان بەگ ياكى ھاكىم ئالى ھوكۇمران بولغان پادىشانىڭ ئىشەنچىسىگە نائىل بولۇش ئۈچۈن شۇ پا-دىشاغا گوروگە قويغان بالىسى بارىمتاي دەپ ئاتىلىدۇ. ئادەتتىكى گوروگە تۇتۇپ تۇرۇشمۇ شۇنداق ئاتىلىدۇ. — تەھرىر

كېڭىيىشى غەربىي رايوندىكى مىللەتلەرنىڭ ئورۇنلىشىش ئەھۋالى. لېنىن بېۋاستە ئۇزگەرتىپ، ياۋچىلارنى غەرپكە كوچۇشكە مەجبۇر قىلدى.

ياۋچىلارمۇ مەملىكىتىمىزنىڭ غەربىي شىمال رايونىدىكى بىر قەدىمقى مىللەت بولۇپ، خېشى كارىدورىدا* ياشايتتى①. مىلادىدىن ئىلگىرىكى 3 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا تەكرىقۇت مودۇ قوشۇن باشلاپ بېرىپ ياۋچىلارنى مەغلۇپ قىلىپ، ئۇلارنى تىيانشاننىڭ شىمالىدىكى يەرلەرگە كوچۇپ كېتىشكە مەجبۇر قىلدى. ئىلگىرى بۇ يەرلەردە كوچمەن تۇرمۇش كەچۈرۈپ كەلگەن ساكلارنىڭ كوپچىلىگى جەنۇبقا كوچۇپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى. ساكلارنىڭ ھوكۈمرانى ئۇز قول ئاستىدىكى خەلقنى باشلاپ پامىر ئىگىزلىكىدىن ئوتۇپ، كەشمىرگە ئورۇنلاشتى؛ بۇ خەلقنىڭ بىر قىسمى ئەركەشتام، جۇڭندۇ ئەتراپىدا تۇرۇپ قالدى؛ يەنە بىر قىسمى ئەسلى تۇرغان يەرلىردە قالدى.

مىلادىدىن ئاۋالقى 177 — 176 - يىللىرى (خەن سۇلالىسىنىڭ پادىشاسى ۋېنىدىدىن 3 - 4 يىل ئىلگىرى) تەكرىقۇت مودۇ ئوكۇ قول بىلگە خانىنى يەنە غەرپ تەرەپكە زور كولەملىك ھۇجۇمغا ئەۋەتتى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە ياۋچىلارنىڭ كوپچىلىگى يەنە جەنۇبقا كوچۇشكە مەجبۇر بولۇپ، ئامۇ دەريا بويلىرىغا كەتتى ۋە ئۇ يەردە باكتىرىيە دولىتىنى ئىگەللىدى. بۇ ئۇرۇش

---

*خېشى كارىدورى — خوڭخې دەريالىرىنىڭ غەربىي ساھىللىرىدىكى جايلار. — تەھرىر

①ياۋچىلارنىڭ ئىلگىرى ياشىغان جايلىرى «تارىخنامە» ۋە «خەن سۇلالىسى تارىخى»دا پەقەت مۇجمەللا دۇڭخۇاڭ بىلەن چىلەنشەن تاغلىرى ئارىلىغىدا دەپ كورسىتىلگەن. «كېيىنكى خەن سۇلالىسى تارىخى. چياڭلار تەزكىرىسى» دە ئۇلۇغ ياۋچىلار ئىلگىرى جاڭيې، جۇچۈەنلەردە ياشايتتى، دەپ كورسىتىلگەن. «تارىخنامىنىڭ تەپسىرى» دە: "لياڭ، گەن، سۇ، گۇا، شا ۋىلايەتلىرى ئەسلىدە ياۋچى دولىتىنىڭ يەرلىرى ئىدى" دېيىلگەن.

هۇن ئاقسوڭەكلىرىنىڭ غەربىي رايوندا ھوكۇمرانلىقىنى تىكلەشتە ھەل قىلغۇچ ئەھمىيەتكە ئىگە بولدى، شۇڭا تەڭرىقۇت مودۇ خەن سۇلالىسىنىڭ پادىشاسى لىيۇ فىنغا يازغان بىر خېتىدە ماختىنىپ غەربىي رايونىنىڭ روران، ئۇيسۇن، خۇجې ۋە باشقا جايلىرىنىڭ ھۇنلارغا تەۋە بولغانلىقىنى يازىدۇ. شۇندىن كېيىنمۇ، رەن، ھازىرقى ئىلى دەرياسىنىڭ شىمالىدىكى كەڭ ئوتلاقلار ۋە تاغ ـ جىلغىلار، ئاساسەن، ھۇنلارنىڭ يايلىغى بولۇپ قالغان.

ئۇيسۇنلار مۇ مەملىكىتىمىزنىڭ غەربىي شىمال رايونىدىكى قەدىمقى مىللەتلەرنىڭ بىرى ئىدى. ئىلگىرى ئۇلار دۇڭخۇاڭ ئەتراپىدا ياشايدىغان ۋە بىرقەدەر ئاجىز خەلق ئىدى، دائىم ياۋچىلار تەرىپىدىن بوزەك قىلىناتتى؛ كېيىن ھۇنلارغا تەۋە بولدى. ياۋچىلار غەرپكە كوچۇپ كەتكەندىن كېيىن، ئۇيسۇنلار پەيدىن ـ پەي كۈچىيىپ، ھۇن تەڭرىقۇتىغا ياۋچىلارغا ھۇجۇم قىلىش تەكلىۋىنى بەردى. ئۇ چاغدا ئۇيسۇنلارنىڭ باشلىغىنى (كۈنبېي) مەرگەن چاپمىر دەپ ئاتىلاتتى. ھۇنلارنىڭ ئوك قول بىلگەخانىنىڭ ياۋچىلارغا قىلغان ھۇجۇمىغا مەرگەن چاپمىرمۇ ئۇيسۇنلارنى باشلاپ قاتناشقان بولۇشى كېرەك. چۈنكى ئۇلار ھونلار بىلەن بىرلىشىپ ياۋچىلارنى قوغلۇۋەتكەندىن كېيىن، شۇ يەردە قېپقالغان. غەرپكە كوچكەندىن كېيىنكى ئۇيسۇنلار، ئاساسەن، ئىلى دەرياسىنىڭ جەنۇبىغا ئورۇنلاشتى، ئۇلار ياشىغان جايلارنىڭ مەركىزى ئىسسىق كول بويلىرى ئىدى.

ئۇجې① ئۇيسۇننىڭ شىمالىدا. ھازىرقى يەنسەي دەرياسىنىڭ يۇقۇرقى ئېقىمىدا خاكەسلەر (يەنى قەدىمقى قىرغىزلار)② ياشايتى. ئۇجىلار بىلەن خاكەسلەر يېقىن خوشنا خەلقلەردىن يەنە

---

①ئۇجې ـــ خوجى ياكى خودى دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

②خاكەسلەرنىڭ ياشىغان جايلىرى يېقىنقى تەتقىقاتلار نەتىجىسىدە مۇشۇنداق پەرەز قىلىنماقتا.

تۇغلۇقلار① بولۇپ، ئۇلار بۇ چاغلاردا ھۇنلارغا تەۋە ئىدى.

تىيانشاننىڭ شىمالىدا ياشايدىغان مىللەتلەرنىڭ ھەممىسى، ئاساسەن، كوچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇلىناتتى، قوشۇمچە ئوۋچىلىق قىلاتتى. ئۇلار كالا، قوي، ئات، ئېشەك ۋە تۆگە باقاتتى. چارۋا مال ئۇلارنىڭ ئاساسىي تۇرمۇش ۋاستىسى، شۇنىڭدەك ئاساسىي ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىسى ئىدى. گوش، سۈت ۋە سۈتتىن ئىشلەنگەن نەرسىلەر ئۇلارنىڭ ئاساسىي ئوزۇق - تولۇگى بولۇپ، تېرە بىلەن يۇڭدىن كىيىم - كېچەك ۋە كىگىز ئوي ئىشلەيتتى. ئات ۋە تۆگىگە ئوخشاش چوڭ ھايۋانلار ئۇلارنىڭ كەم بولسا بولمايدىغان قاتناش ۋە يۈك توشۇش ۋاستىلىرى، شۇنىڭدەك ئاساسىي ئۇرۇش قورالى ئىدى. مال بېقىش ئوچۇن كەڭ يايلاقلار لازىم ئىدى، شۇڭا ئۇلار يىل بويى پەسىل ئوزگىرىشىگە قاراپ چارۋا - ماللارنى "ئوت - چوپ ۋە سۇ مەنبەلىرى" مول يەرلەرگە كوچۇرۇپ تۇراتتى.

چارۋىچىلار ئىجتىمائى تەشكىلات جەھەتتە يەنىلا قان - قېرىنداشلىقنى ئاساس قىلغان ئۇرۇق - قەبىلە تۇزۇمىدە ياشايتتى. خەنزۇ قىزلىرى ھۇنلارغا (شۇنىڭدەك ئۇيسۇنلارغىمۇ) تۇرمۇشقا چىقاتتى، ھۇن قىزلىرىمۇ خەنزۇلارغا تۇرمۇشقا چىقاتتى. بۇنىڭدىن قارىغاندا، بۇ كوچمەنچى مىللەتلەر بىلەن باشقا مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى قۇدىلىق مۇناسىۋىتى بىرقەدەر ئەركىن بولغان. ئۇنىڭ ئۇستىگە ھۇنلار ۋە ئۇيسۇنلاردا "ئاتىسى ئولۇپ كەتسە، ئوگەي ئانىسىنى خوتۇنلۇققا ئېلىش"، "ئاكا ئولسە، ئۇنىڭ خوتۇنىنى ئىنىسى ئېلىش، ئىنىسى ئولسە، ئۇنىڭ خوتۇنىنى ئاكىسى ئېلىش" چارىسى يۈرگۈزۈلەتتى، بۇ "نەسىل قۇرۇپ كېتىش" تىن ساقلىنىش ئۇچۇن قوللىنىدىغان بىر چارە، شۇنىڭدەك ئۇرۇقداشلىق تۇزۇمىنى قوغدايدىغان بىر تەدبىر ئىدى. لېكىن بۇ

---

①بەزىلەر بۇ بىر قىسىم تۇغلۇقلار ئالتاي تاغلىرىنىڭ غەربىي تارمىقىدا ياشايتتى، دەپ پەرەز قىلماقتا.

چاغلاردا ئۇرۇق - قەبىلە تۈزۈمىنىڭ خاراكتېرى پەيدىن - پەي ئوزگىرىۋاتاتتى. باشقا مىللەت ئادەملىرىنىڭ، مەسىلەن، ئۇيسۇن-لارغا ساك ۋە ياۋچىلارنىڭ، ھۇنلارغا يەنسۇ كوپ باشقا مىللەت-لەرنىڭ كىرىپ قوشۇلۇشى ئارقىسىدا، ئۇرۇق - قەبىلە تۈزۈمىنىڭ ئىلگىرىكىدەك قانداشلىق مۇناسىۋىتى ئۇستىگە قۇرۇلغان ئاساسى ئاستا - ئاستا بۇزۇلدى، شۇڭا ئەسلىدىكى ئۇرۇق - قەبىلە سىستېمىسىنى بارغانسېرى بىر خىل مەمۇرى تەشكىلات سىستېمىسىغا ئايلىنىپ كەتتى. ئاندىن قالسا، ئۇرۇق - قەبىلىلەر باشلىقلىغى نەسەپتىن - نەسەپكە قالىدىغان بولغاچقا ۋە ئۇلار پەيدىن-پەي تەڭرىقۇت، خان، كۈنبېيگە ئوخشاشلارنىڭ، قول ئاستىدىكى ئەمەل-دارلىرىغا ئايلىنىپ قالغاچقا، ئۇلار بىلەن ئۇرۇق - قەبىلە ئەزا-لىرى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت ئىلگىرىكىدەك تەڭ - باراۋەرلىك بولماستىن، ئېكسپلاتاتسىيە قىلىش بىلەن ئېكسپلاتاتسىيە قىل-نىش، قۇل قىلىش بىلەن قۇل بولۇش، ھاكىملىق بىلەن مەھكۇم-لۇق مۇناسىۋىتىگە ئايلاندى.

ئۇرۇق - قەبىلە تەشكىلاتىنىڭ خاراكتېر جەھەتتىن ئوزگىرىشى ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتلەرنىڭ ئوزگىرىشىدىن كېلىپ چىقتى، يەنى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ راۋاجلىنىشى بىلەن خۇسۇسى مۇلۇك كېلىپ چىقتى، كەمبەغەللەر بىلەن بايلار ئاجرالدى، سىنىپ مەيدانغا كەلدى. ئۇيسۇنلاردا بايلار 4 - 5 مەڭ يىلقىغا ئىگە بولغان بول-سا، ئادەتتىكى چارۋىچىلار ئىنتايىن كەمبەغەل ئىدى. ھۇنلار يەر (يايلاق) گە ئىگىدارلىق قىلىشتا "ئوزىگە تەۋە يەر" تۈزۈمىنى يۈرگۈزەتتى، مۇنداق "ئوزىگە تەۋە يەر" لەرنىڭ كوپچىلىگى ئۇرۇق - قەبىلىلەر ئىگىدارچىلىق قىلىش شەكلىدە بولسىمۇ، لې-كىن چارۋا مالىلار خۇسۇسى مۇلۇك بولغان، بايلىق - كەمبەغەل-لىك پەرقى چوڭ بولغان ئەھۋال ئاستىدا، يەرلەر، ئەملىيەتتە، ئاز سانلىق كىشىلەرنىڭ خۇسۇسى مۇلكى بولۇپ قالغان ئىدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە، قۇلدارلىق تۈزۈمى مەيدانغا كەلدى، قۇللارنىڭ مەنبەسى، ئاساسەن، ئۇرۇش ئەسىرلىرى ئىدى. ھۇنلارنىڭ ئادەت

قانۇنى بويىچە، ئۇرۇشقا قاتناشقان ئادەمنىڭ "ئوللىجىلىرى" ئۇ-
نىڭ ئوزىگە تەئەللۇق بولاتتى، ئۇلار "ئادەم ئەسىر ئالسا، ئۇ-
نى قۇل، دىدەك" قىلاتتى، شۇڭا "ھەر بىر ئادەم مەنپەئەت قوغ-
لىشىپ ئۇرۇشقا باراتتى." مانا بۇ خۇسۇسى مۇلۇكچىلىكنىڭ ئو-
مۇمى يۇزلۇك مەۋجۇت ئىكەنلىگىنىڭ ئىنكاسى، شۇنىڭدەك قۇلدار-
لىق تۈزۈمىنىڭ پەيدا بولغانلىغى ۋە كەڭ تارقانغانلىغىنىڭمۇ بىر
كارتىنىسى. شۇنىڭ ئۈچۈن ھۇن ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش كوچمەن-
چى مىللەتلەرنىڭ ئاقسۆڭەكلىرى، مەيلى ئوز مىللىتى ئىچىدە
بۇلاڭ - تالاڭ ئۇرۇشلىرى ئېلىپ بارغاندا بولسۇن، ياكى باشقا
مىللەتلەرنى تالان - تاراج قىلغاندا بولسۇن، ئادەمنى قولغا چۈ-
شۈرۈشنى ئوزلىرىنىڭ بىر ئاساسىي مەقسىدى قىلاتتى. ھۇنلار
دىدەكنى "زى" دەيتتى، بۇنىڭ مەنىسى "مۇلۇك" دېگەنلىك بو-
لۇپ، قۇللار قۇلدارلارنىڭ مۇلكى ھىساپلىناتتى.

ھۇنلار ھاكىمىيىتى مانا مۇشۇنداق قۇلدارلىق تۈزۈمى ئۇستىگە
قۇرۇلغان ۋە شۇ تۈزۈم ئۈچۈن خىزمەت قىلاتتى. ھۇنلارنىڭ
ئەڭ ئالىي ھوكۇمرانى "تەڭرىقۇت چىنيۈي" دەپ ئاتىلاتتى. بۇ
سۆزنىڭ مەنىسى تەڭرىنىڭ ئوغلى دېگەنلىك بولىدۇ. بۇ سوز
قىسقارتىلىپ تەڭرىقۇت دېيىلىدۇ. تەڭرىقۇتنىڭ ئوڭ - سول بىلگە
خان، ئوڭ - سول قول خان، ئوڭ - سول قوماندان، ئوڭ - سول
تۈتۈق بەگ، ئوڭ - سول تۈتۈن بېگى، ئوڭ - سول قۇت بېگى
دېگەندەك يارەمچى ئەمەلدارلىرى بار ئىدى. تەڭرىقۇت ئوتتۇ-
رىدا تۇراتتى، سول بىلگەخان، سول قوماندان مەملىكەتنىڭ شەر-
قىدە تۇراتتى، ئوڭ بىلگەخان، ئوڭ قوماندان مەملىكەتنىڭ
غەربىدە تۇراتتى. بۇنداق تاشقىرى يەنە "24 باشلىق" بار ئى-
دى، بۇلار 24 چوڭ قەبىلىنىڭ باشلىقلىرى بولسا كېرەك. بۇ-
لارنىڭ ئاستىدىمۇ يەنە ھەر خىل دەرىجىدىكى باشلىقلار ۋە
ئەمەلدارلار بولغان. غەربىي رايوننى باتسخان ئىدارە قىلاتتى،
ئۇنىڭ ھوكۇمرانلىق ئىدارىسى "مالاي تۈتۈق بېگى مەھكىمىسى"

دەپ ئاتىلاتتى. بۇ مەھكىمە ھازىرقى بايىنغولىن ئاپتونوم ئوبلاستى دائىرىسىدە ئىدى.

ھۇنلار تەبىئى مەنبۇتلارغا، ئاتا - بوۋىلىرىغا تەۋىناتتى. ئۇلاردا يېزىق بولمىغان، ئادەتنىمۇ ئېغىزچە قانۇنى بار ئىدى، ئولۇمگە ھوكۇم قىلىش، مال - مۈلكىنى مۇسادىر قىلىش، يۇزنى تىلىپ بەلگە ئويۇش① قاتارلىق جازالىرى بولغان. ھۇنلاردا ئولگۇچىگە ئادەم قۇربانلىق قىلىپ كومۇش ئادىتى خېلى ئومۇملاشقان. قۇربان قىلىنىدىغان ئادەم سانى نەچچە ئونغا، ھەتتا يۈزگە يېتەتتى. بۇمۇ قۇلدارلىق تۈزۈمى مەۋجۇتلۇغىنىڭ بىر خىل ئىنكاسى. ئۇلارنىڭ ئىجتىمائى ئورنى - ئادىتى بويىچە، قاۋۇل، ياش ئادەملەرگە ھورمەت قىلىناتتى، قېرى - ئاجىز ئادەملەر پەس كورۈلەتتى؛ ھۇجۇم ئۇرۇشلىرى ئېلىپ بېرىش ئۇلارنىڭ مال بېقىشتىن قالسا يەنە بىر ئاساسىي كەسپى ئىدى. مالچىلار مال باققاندىن تاشقىرى، يەنە تەكرىقۇتنىڭ ۋە ئۇنىڭغا قاراشلىق چوڭ - كىچىك ئەمەلدارلارنىڭ ئاتىلىق ئەسكىرى ھىسابلىناتتى.

ھۇن ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ھوكۇمرانلىقى تولىمۇ ۋەھشى ئىدى، بۇلاڭ - تالاڭ ئۇلاردا ئادەتكە ئايلانغان ئىدى، ئۇلار ئوز مىللىتى، ئوز يۇرتىدىمۇ شۇنداق قىلاتتى. جۇڭگونىڭ ئوتتۇرا ۋە غەربىي رايونلىرىغىمۇ شۇنداق قىلاتتى. ھۇن ئاقسۆڭەكلىرى غەربىي رايوندىكى ھەر مىللەت خەلقىنى ئوزلىرىنىڭ

---

① «تارىخنامە. ھون تەزكىرىسى» دە: "جىنايىتى كىچىك بولسا كېسىدۇ"، «تارىخنامە تەپسىرى» دە «خەن سۇلالىسى تارىخىدىكى خەتلەرنىڭ ئاساسىي ھەققىدە» دىن نەقىل كەلتۈرۈپ: "پىچاق بىلەن يۈزنى تىلىدۇ" دېيىلگەن، «تارىخنامە ئىندېكسى» دە فوۋېندىن نەقىل كەلتۈرۈپ، "پىچاق بىلەن يۈزنى كېسىدۇ" دېيىلگەن. بۇنىڭدىن "يۈزنى كېسىدۇ" دېگەنلىك پىچاق بىلەن يۈزىگە بەلگە ئويۇشنى كورسەتسە كېرەك. ئەلۋەتتە، بۇنى باشقىچە ئىزاھلاشمۇ مۇمكىن.

قۇلى هساپلاپ، رەھىمسىز ئېكسپلاتاتسىيە قىلاتتى ۋە ئېزەتتى. غەربىي رايوندىكى ھەرقايسى جايلارنىڭ ھۇن ئاقسۇڭەكلىرىگە سېلىق تولەش ۋە بارمىتايلىققا ئادەم ئەۋەتىش مەجبۇرىيىتى بار ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، بۇ جايلار يەنە دائىم ھۇن ئاتلىق قوشۇنلىرىنىڭ دەپسەندىسىگە ئۇچراپ تۇراتتى.

لېكىن ھۇنلارنىڭ مەيدانىغا چىقىشى، گوبىنىڭ شىمالىي* ۋە غەربىي رايونغا ئوخشاش كەڭ رايونلارنى بىرلىككە كەلتۈرۈشى — مەملىكىتىمىز تارىخىدا ناھايىتى چوڭقۇر ئەھمىيەتكە ئىگە ئىش ئىدى. بۇ دەۋردە گوبىنىڭ شىمالىدىكى جايلارنىڭ ۋە غەربىي رايوننىڭ ئىقتىسادى، بولۇپمۇ چارۋىچىلىق ئىشلىرى زور تەرەققىياتلارغا ئېرىشتى. بۇ دەۋردە ئىلگىرى ئوز ئالدىغا يەككە - يېگانە ياشاپ كەلگەن مىللەتلەر ياكى رايونلار بىر بىرى بىلەن يېقىنلاشتى، ئۇلارنىڭ ئالاقىسى بارغانسېرى قويۇقلاشتى. بۇ ھال ئىقتىسات ۋە مەدەنىيەتنىڭ تەرەققىياتىغا شەكسىز پايدىلىق ئىدى. بۇ دەۋردە ئوتتۇرا جۇڭگو رايونىدىكى بەزى خەنزۇ مەدەنىيىتى ھۇنلار ئارقىلىق شىمالدىكى ۋە غەربتىكى ناھايىتى يىراق جايلارغا تارقالدى. شۇنىڭدەك، گوبىنىڭ شىمالىدىكى رايونلارنىڭ ۋە غەربىي رايونىنىڭ بەزى مەدەنىيىتىمۇ ھۇنلار ئارقىلىق ئوچكى ئولكىلەرگە تارقىلىپ كىردى.

2 — بولۇم غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرۈش جەريانى ۋە غەربىي رايون دۇخۇ مەھكىمىسىنىڭ تەسىس قىلىنىشى

چۈنچىيۇ ۋە جەنگو دەۋرلىرى ئارىلىغىدا، مەملىكىتىمىزنىڭ

---

* گوبىنىڭ شىمالىي — موڭغۇل دالىسىنىڭ شىمالىدىكى قۇملۇقنى كۆرسىتىدۇ. — تەھرىر

ئوتتۇرا جۇڭگو رايونى ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ قۇلدارلىق تۈزۈمدىن پەيدىن - پەي فېودالىق تۈزۈمگە ئوتىتى، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى مەلۇم دەرىجىدە ئازات بولدى. دىخانچىلىق، قول سانائەت ۋە سودىنىڭ تەرەققىي قىلىشى بىلەن ھەر قايسى جايلار ئوتتۇرىسىدىكى ئىقتىسادىي، مەدەنىي ئالاقىمۇ كۈندىن - كۈنگە قويۇقلاشتى. شۇڭا ھەرقايسى بەگلىكلەرنىڭ تەپرىقچىلىگىگە خاتىمە بېرىپ، پۈتۈن مەملىكەتنىڭ فېودالىزىم ئاساسىدىكى بىرلىكنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش تارىخىي تەرەققىياتنىڭ مۇقەررەر تەلىۋى بولۇپ قالغان ئىدى. ملادىدىن ئاۋالقى 221 - يىلى (چىن شىخوئاڭنىڭ 26 - يىلى) يېڭىدىن باش كوتەرگەن پومىشىكلار سىنىپىنىڭ داڭدار ۋەكىلى (چىن شىخوئاڭ (يىڭ جىڭ)) ئوزى بەگ، ئوزى خان بولۇۋالغان تەپرىقچى 6 بەگلىكنى ئاخىرقى ھىساپتا يوقىتىپ، مەملىكىتىمىز تارىخىدا تۇنجى قېتىم ھوقۇق مەركەزلەشتۈرۈلگەن كوپ مىللەتلىك بىرلىككە كەلگەن فېودالىق دولەت — چىن سۇلالىسىنى قۇرۇپ، ئەنە شۇ ئوبېكتىپ تەلەپكە ئۇيغۇنلاشتى.

چىن سۇلالىسى چىن شىڭ، ۋۇ گۇاڭ باشچىلىغىدىكى قوزغىلاڭچى دىخانلار قوشۇنى تەرىپىدىن ئاغدۇرۇپ تاشلانغاندىن كېيىن، لىيۇباڭ باشچىلىغىدىكى خەن سۇلالىسى ئۇنىڭ ئورنىنى باستى. خەن سۇلالىسى قايسىلا جەھەتتىن بولسۇن چىن سۇلالىسىنىڭ داۋامى ۋە تەرەققىياتى بولدى.

خەن سۇلالىسى قۇرۇلۇش بىلەنلا بىرمۇنچە ئېغىر مەسىلىلەرگە دۇچكەلدى. بۇ مەسىلىلەر: ھۇن قۇلدارلىق ھاكىمىيىتىنىڭ كۈچلۈك ھالدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى ۋە ئۇنىڭ قوشۇنلىرىنىڭ ئوتتۇرا جۇڭگو رايونىنى پاراكەندە قىلىشى ۋە بۇلاڭ - تالاڭ قىلىشى؛ خاندانلىقنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى بولۇنۇش تەھدىتىدارلىرىنىڭ ئىسيانلىرى ۋە تەپرىقچىلىگى، يەنە كېلىپ مۇڭداق ئىسيانلار ۋە تەپرىقچىلىكلەر كوپىنچە ھۇن قۇلدارلىرىنىڭ پاراكەندىچىلىگى بىلەن ئوزئارا ماسلىشاتتى؛ ئۇزۇن يىللار داۋام

قىلغان ئۇرۇشلار ئىشلەپچىقىرىشنى قاتتىق ۋەيران قىلغان، ئىگىلىكنى تىكلەش ۋە تەرەققى قىلدۇرۇش تولىمۇ زورۇر بولۇپ قالغان ئىدى. مىلادىدىن ئاۋالقى 202 - يىل (خەن سۇلالىسى پادىشاسى گاۇ زۇنىڭ 5 - يىلى) لىيۇباڭ شياڭ يۈينى يوقاتقاندىن تارتىپ، خەن سۇلالىسى تەخمىنەن 60 يىل ۋاقىت سەرپ قىلىپ، كېيىنكى ئىككى مەسىلىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن ئالاھىدە تىرىشچانلىق كۆرسەتتى. ھۇن قۇلدارلىرى ھاكىمىيەتكە نىسبەتەن بولسا مۇرەسسەچىلىك سىياسىتىنى قوللاندى.

مىلادىدىن ئاۋالقى 141 - يىلى (خەن سۇلالىسى پادىشاسى جىڭدىنىڭ خويۇەن 3 - يىلى) لىيۇ چې پادىشالىققا ئولتۇردى، تارىختا بۇ پادىشا ۋۇدې دېگەن نام بىلەن مەشھۇر. بۇ چاغلاردا خەن سۇلالىسى ھاكىمىيىتى ئىسيانلارنى باستۇرۇش كۈرەشلىرىدە غەلبە قازانغاندىن كېيىن خېلى مۇستەھكەملەندى؛ ئىشلەپچىقىرىش ئەسلىگە كېلىش بىلەنلا قالماي، خېلى زور تەرەققىياتلارغىمۇ ئېرىشتى، فېئودالىق ئىگىلىك مىسلى كۆرۈلمىگەن دەرىجىدە تەرەققى قىلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولىدىغان يېڭى دەۋرگە قەدەم قويدى. مۇشۇنداق ئەھۋال ئاستىدا ھۇن ھاكىمىيىتىگە قايتۇرما زەربە بېرىش، خەن سۇلالىسى ھاكىمىيىتى ئۈچۈن ئېيتقاندا، زورۇر بولۇپلا قالماي، بەلكى مۇمكىنمۇ بولۇپ قالغان ئىدى. خەن ۋۇدىمۇ دەل شۇنداق قىلدى.

ھۇنلار ھاكىمىيىتىگە قانداق قايتۇرما زەربە بېرىش كېرەك؟ خەن ۋۇدى مۇنداق چارە قوللاندى: ھەربىي قوشۇن ئەۋەتىپ توغرىدىن - توغرا ھۇجۇم قىلىشتىن باشقا، ھۇنلار ھاكىمىيىتىنىڭ زۇلمىغا ئۇچرىغان ياكى ئۇچراۋاتقان مىللەتلەر ۋە جايلارنى مۇمكىن قەدەر قولغا كەلتۈرۈپ، شۇ جۇملىدىن ھۇنلارغا تەۋە خەلقلەرنىڭ قوللىشىنى قولغا كەلتۈرۈپ، شۇلار بىلەن بىرلىكتە ھەركەت قىلىش يولىنى تۇتتى. خەن ۋۇدى ئوزىنى تەختە ئولتۇرۇپ 4 - يىلى (خەن سۇلالىسى جەنىيۇەن 3 - يىلى) جاڭ چيەننى ياۋچىلار بىلەن ئالاقە باغلاش ئۈچۈن ئەۋ-

بىر رايونغا ئەۋەتتى. بۇمۇ ئۇنىڭ ھۇنلار ھاكىمىيىتىگە قارىتا قوللانغان بىرىنچى تەدبىرى بولدى. بۇ ئۇنىڭ بۇ ئىشقا بەك ئەھمىيەت بەرگەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. دېمەك، شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ئىشى دەسلىۋىدىن تارتىپلا ھۇنلار ھاكىمىيىتىگە قايتۇرما زەربە بېرىش بىلەن زىچ باغلاندى.

جاڭ چيەن گەنفۇ ئىسىملىك بىر ئاز سانلىق مىللەت كىشىسى بىلەن بىللە يۈزنەچچە ئادەمنى باشلاپ چاڭئەندىن يولغا چىقتى. گەنسۇنىڭ لۈكشىدىن چىقىپ، ھۇنلارغا تەۋە جايلاردىن ئوتكەندە، ئۇلارنى ھۇنلار تۇتۇۋالدى. ئۇلار تەكرىقوت يېنىغا ئېلىپ كېلىنىپ قاماپ قويۇلدى. 10 نەچچە يىل ئوتكەندىن كېيىن، ئۇلار ھۇنلارنىڭ قولىدىن قېچىپ چىقىپ، غەربكە قاراپ ئوز سەپىرىنى داۋاملاشتۇرۇپ، پەرغانىگە يېتىپ باردى. پەرغانە تەرەپ ئادەم قوشۇپ ئۇلارنى سوغدىيانغا (ھازىرقى چۇ ۋە ئامۇ دەريا ئەتراپىغا) ئەۋەتتى. سوغدىيانلار ئۇلارنى ياۋچىلارغا ئەۋەتتى. يۇقۇرىدا ئېيتىپ ئوتكەن ئىدۇق، ياۋچىلار خېشى كارىدورىدا كوچمەن تۇرمۇش كەچۈرگەن چاغلاردا، ھۇنلارنى ئوزلىرىگە بوي سۇندۇرغان ئىدى، كېيىن ھۇنلار تەرىپىدىن قايتا ـ قايتا مەغلۇپ قىلىنغاچقا، قېچىپ كەتكەن ئىدى. شۇڭا ھۇنلارنى ئۇلارنىڭ تۇغما دۇشمەنلىرى دەپ ھىساپلاش مۇمكىن ئىدى، ھۇنلارنى مەغلۇپ قىلىش ئۇلارنىڭ ئارزۇسىغا ئۇيغۇن كېلەتتى. مانا مۇشۇ سەۋەبتىن، خەن ۋۇدى جياڭ چيەنىنى ئۇلار بىلەن ئالاقە باغلاشقا ئەۋەتكەن ئىدى. لېكىن بۇ چاغدا ئەھۋالدا ئوزگىرىش بولغان ئىدى، ياۋچىلار سابىق باكتىرىيە زېمىنىگە كەلگەندىن كېيىن، بۇ جايلارنىڭ يېرى مۇنبەت، مەھسۇلاتى مول، تۇرمۇشى خاتىرجەم بولغاچقا، ھۇنلار بىلەن ئۇرۇش قىلىشنى خالىمىدى. شۇڭا جاڭ چيەن ۋە ھەمراللىرىنىڭ ئەلچىلىكى كۆتكەن مەقسەتلىرىگە يېتەلمىدى؛ ئەمما ئۇلار غەربىي رايون ئەھۋالى ھەققىدە ناھايىتى قىممەتلىك ماتېرىياللارنى ئېلىپ قايتتى. خەن ۋۇدى بۇنىڭدىن بەك خۇرسەن بولدى،

كېيىن جاڭ چيەننى مۇكاپاتلاپ، ئۇنىڭغا بوۋاكخۇ (ئابرويلۇق تورە) دىگەن ئۇنۋاننى ئىنئام قىلدى.

مىلادىدىن ئاۋالقى 133 - يىلى (خەن سۇلالىسىنىڭ يۈەنگۇاڭ 2 - يىلى) دىن باشلاپ، خەن سۇلالىسىنىڭ ھۇنلارغا قارشى ئۇرۇشى ئۇزلۇكسىز ئېلىپ بېرىلدى. مىلادىدىن ئاۋالقى 126 - يىلى (خەن سۇلالىسىنىڭ يۈەنسۇ 3 - يىلى) ھۇنلارنىڭ تەڭرىقۇتى سويۇنگۇن ئولدى، ئۇنىڭ ئىنىسى ئىجىشې ئوزىنى تەڭرىقۇت دەپ ئېلان قىلدى. سويۇنگۇننىڭ ئوغلى يودان خەن سۇلالىسى تەرەپكە قېچىپ ئوتتى. شۇنىڭ بىلەن ھۇن ھوكۇمران تەبىقىسى ئىچىدىكى زىددىيەت ئاشكارا بولۇپ چىقتى. مىلادىدىن ئاۋالقى 121 - يىلى (خەن سۇلالىسىنىڭ يۈەنشۇ 2 - يىلى) خەن سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ داۋاملىق زەربىسى ئاستىدا ھۇن ھوكۇمران تەبىقىسى ئىچىدىكى زىددىيەت يەنىمۇ ئوتكۇر-لەشتى. تەڭرىقۇت ئىجىشې قۇنشار خان بىلەن شۇتۇق خانلارنى چاقىرىپ كېلىپ، خېشى رايونىدا خەن سۇلالىسى قوشۇنلىرىدىن مەغلۇپ بولدۇڭلار، دەپ ئولتۇرمەكچى بولدى. قۇنشارخان ۋە شۇتۇق خانلار قورقۇپ، خەن سۇلالىسى تەرەپكە ئوتۇپ كەتمەكچى بولدى. كېيىن، قۇنشار خان شۇتۇق خاننى ئولتۇرۇپ، قول ئاستىدىكى 40 مىڭ ئادەمنى بىلەن خەن سۇلالىسى تەۋەلىگىگە ئوتۇپ كەتتى. شۇ يىلى خەن سۇلالىسى خېشى رايونىدا ۋۇۋەي، جيۇ-چۈەن ئايماقلىرىنى تەسىس قىلدى (كېيىن جاڭيې، دۇڭخۇاڭ ئايماقلىرىنىمۇ تەسىس قىلدى)①. بۇ ئىش يالغۇز ھۇن ھاكىمىيە-

① «خەن سۇلالىسى تارىخى. جۇغرافىيىلىك مەلۇماتلار» دا ئېيتىلىشىچە، جاڭيې، جيۇچۈەن ئايماقلىرى مىلادىدىن ئاۋالقى 104 - يىلى قۇرۇلغان، ۋۇ ۋېي ئايمىغى مىلادىدىن ئاۋالقى 101 - يىلى، دۇڭخۇاڭ ئايمىغى مىلادىدىن ئاۋالقى 88 - يىلى قۇرۇلغان. شۇ كىتابنىڭ «غەربىي رايون تەزكىرىسى» گە قارىغاندا، قۇنشار خان خەن سۇلالىسىگە تەسلىم بولغاندىن كېيىن، دەسلەپتە جيۇچۈەن ئايمىغى قۇرۇلۇپ، كېيىن ئو ئايماق ۋۇ ۋېي، جاڭيې، دۇڭخۇاڭ ئايماقلىرىغا بولۇنىدى. بۇ ھەقتە شۇ كىتابنىڭ «ۋۇدى خاتىرىلىرى» گە قارالسۇن.

تىگىلا بۇاستە زەربە بولۇش بىلەن قالماي، بەلكى خەن سۇلالىسىنىڭ غەربىي رايونغا كوتۇشى ۋە غەربىي رايون بىلەن ئالاقە كورنىتىشى، غەربىي رايوندىكى مىللەتلەر ۋە جايلار بىلەن بىرلىشىپ ھۇنلارغا بىرلىكتە تاقابىل تۇرۇشىدىمۇ ناھايىتى زور ئەھمىيەتكە ئىگە ئىدى.

مىلادىدىن ئاۋالقى 119 - يىلى (خەن سۇلالىسىنىڭ يۇەنشۇ 4 - يىلى) خەن خاندانلىغى چوڭ جاڭجۇن ۋېي چىڭ، ئاتلىق ئەسكەرلەر جاڭجۇنى خوچۇيبىڭ باشچىلىغىدا قوشۇن ئەۋەتىپ شىمالغا يۇرۇش قىلدى، ھۇن تەڭرىقۇتى مەغلۇپ بولۇپ شىمالغا قېچىپ كېتىپ، "گوبىنىڭ جەنۇبىدا خانلىق كوردىسى بولمىغان" ۋەزىيەت پەيدا بولدى. تەخمىنەن شۇ يىلى، خەن سۇلالىسى يەنە جاڭ چيەننى 2 - قېتىم غەربىي رايونغا ئەلچى قىلىپ ئەۋەتتى. بۇ قېتىم جاڭ چيەن ئەلچىلىك ئومىگىنىڭ كولىمى كوتكەن قېتىمقىدىن چوڭ بولۇپ، 300 كىشىدىن ئىبارەت ئىدى. ھەر بىر ئادەمگە ئىككى ئات بېرىلدى. بۇلار كوزلىرى بىلەن كون مىڭلىغان چارۋا مال، نۇرغۇن پۇل، يىپەك رەخت ئېلىپ ماڭدى. جاڭ چيەننىڭ كوزى كويسۇنغا ئەلچى بولۇپ باردى، يەنە بىر مۇنچە يارداملىق ئەلچىلەر ئايرىم - ئايرىم سوغدىيان، پەرغانە، چوڭ ياۋچىغا باردى. كويسۇنلار تىلەن ئالاقە باغلاش بۇ قېتىمقى ئەلچىلىكنىڭ ئاساسىي مەقسىدى ئىدى. يۇقۇرقى بولۇمدە ئېيتىپ كوتۇلگەندەك، كويسۇنلار خېشىدىن كىلى دەرياسىنىڭ جەنۇبىغا كوچۇپ بارغان. بۇ چاغدا، خېشى خەن سۇلالىسىنىڭ بۇاستە كونتۇرۇللۇغىدا بولغاچقا، خەن سۇلالىسى ھوكۇمىتى كويسۇنلارنىڭ ئەسلى ماكانىغا قايتىپ كېلىپ، بىرلىكتە ھۇنلارغا قارشى تۇرۇشنى كۇمىت قىلاتتى. ئەمما بۇ چاغلاردا كويسۇن كۇنبېيسى (پادىشا كۇنۇڭانى) مەرگەن چايمىر قېرىپ قالغان بولۇپ، كۇنىڭ تەۋەلىرى كۇچكە بولۇنۇپ كېتىپ بىرلىشەلمىگەن ئىدى، كۇنىڭ كۇستىگە كۇنىڭ قول ئاستىدىكى ئادەملىرى كوچۇپ كېتىشنى خالىمايتتى، شۇڭا جاڭ چيەن ئەلچىلىگى كوزىنىڭ

بىۋاستە مەقسىدىگە يېتەلمىدى. لېكىن جاڭ چىيەن قايتىپ كەلـ
گەندە، مەرگەن چاپمىر يەنىلا خەن سۇلالىسى ئەلچىلىرىگە ئادەم
قوشۇپ، خەن سۇلالىسىگە ئات سوغا قىلدى. ئۇزۇن ئوتمەي باشـ
قا جايلارغا ئەۋەتىلگەن ياردەمچى ئەلچىلەرمۇ ھەرقايسى جايلار-
نىڭ ئەلچىلىرىنى باشلاپ قايتىپ كەلدى. خەن سۇلالىسى بىلەن
غەربىي رايوندىكى ھەرقايسى جايلار ۋە مىللەتلەرنىڭ مۇناسـ
ۋىتى مىسلى كورۇلمىگەن دەرىجىدە قويۇقلاشتى.

ئۇيسۇنلارنىڭ خەن سۇلالىسى بىلەن ئىتتىپاق تۇزۇشكە
دەرھال ماقۇل بولمىغانلىغىنىڭ يەنە بىر سەۋىۋى شۇكى، بىر
تەرەپتىن، ئۇلار ئۇ چاغلاردا ھۇنلارغا تەۋە ئىدى، ھۇن ھاكـ
مىيىتىنىڭ قۇدرىتىدىن قورقاتتى؛ يەنە بىر تەرەپتىن، ئۇلار خەن
خاندانلىغى ھەققىدە يېتەرلىك چۈشەنچىگە ئىگە ئەمەس ئىدى،
خەن سۇلالىسىنىڭ كۇچ - قۇدرىتى قانچىلىك ئىكەنلىگىنى بىلـ
مەيتتى. ئەمما ئۇلارنىڭ ئەلچىلىرى قايتقاندىن كېيىن، ئۇلار
خەن سۇلالىسىنىڭ قۇدرەتلىك ئىكەنلىگىنى چۈشىتىشكە باشلاپ،
ئۇلارنىڭ خەن سۇلالىسىگە تۇتقان پوزىتسىيىسىدە ئوزگىرىش
بولدى. خەن سۇلالىسىنىڭ يۇەنفېن يىللىرىدا (مىلادىدىن ئاۋالـ
قى 110 - يىلدىن 105 - يىلغىچە) خەن ۋۇدى جياڭدۇۋاڭى
لىۋ جەننىڭ قىزى شىجۇننى مەلىكە قىلىپ، ئۇيسۇن كۇنبېيـ
سى مەرگەن چاپمىرغا تۇرمۇشقا چىقاردى. مەرگەن چاپمىر
شىجۇن مەلىكىنى ئوڭ قول خاتۇن قىلىپ تەيىنلىدى. بۇ ئادەتـ
تىكى نىكا مۇناسىۋىتى بولماستىن، بەلكى سىياسى جەھەتتە
ئىتتىپاق تۇزۇشنىڭ بىر خىل شەكلى ئىدى. ئەگەر مەلىكە
شىجۇن ئۇيسۇندا بىرنەچچە يىللا تۇرۇپ ئولۇپ كەتكەن، ئۇنىڭ
سىياسى پائالىيىتى ۋە ئوينىغان رولى ئانچە چوڭ بولمىغان
بولسا، مەلىكە شىجۇندىن كېيىن ئۇيسۇن كۇنبېيسىگە تۇرمۇشقا
چىققان مەلىكە جىيې يۇنىڭ رولى ناھايىتى زور بولدى. بولۇپـ
مۇ مەلىكە جىيې يۇغا يەڭگە بولۇپ ئۇيسۇنغا بارغان فىڭ لياۋ
ناھايىتى زور پائالىيەت كورسەتتى، بۇ ئايال، ئەمىلىيەتتە، خەن

سۆلالىسى ھوكۇمىتى ئۇيسۇنغا ئەۋەتكەن بىر ئەمەلدار ئىدى. مەلىكە جيې يۇ ئۇيسۇندا 50 يىل ياشاپ، ملادىدىن ئاۋالقى 51 - يىلدا (خەن سۆلالىسىنىڭ گەنلۇ 3 - يىلى) ئىچكى ئولكىگە قايتىپ كەلگەن، بۇ چاغدا ئۇ 70 ياشقا كىرگەن ئىدى. خەن سۆلالىسىنىڭ ئۇيسۇنلار بىلەن ئورناتقان مۇناسىۋىتىنىڭ سىياسى ئىنتىپاقلىق خاراكتېرىنى خەن ۋۇدىنىڭ بىر ئېغىز سوزىدىن ئوچۇق كورۈۋالغىلى بولىدۇ. مەرگەن چاپمىر ئوزىنىڭ قېرىپ قالغانلىغىنى سەۋەپ قىلىپ كورسىتىپ، مەلىكە شىجۇننى نەۋرىسى چېن چۈيگە نىكالاندۇرماقچى بولغاندا، شىجۇن بۇنىڭغا ئۇنىماي خەن ۋۇدىغا مەلۇم قىلسا، خەن ۋۇدى ئۇيسۇنلارنىڭ ئورپ - ئادىتىگە بويسۇنۇش كېرەك، ئۇيسۇنلار بىلەن بىرلىشىپ ھۇنلارنى مەغلۇپ قىلىش ئۈچۈن شۇنداق قىلىش لازىم، دىگەن. ئەلۋەتتە، خەن سۆلالىسى بىلەن ئۇيسۇنلارنىڭ ئىنتىپاقى يالغۇز مۇشۇ جەھەتتىلا ئىپادىلىنىپ قالمىدى، شۇنىڭدەك مۇنداق ئىنتىپاقلىق ئوزگەرمەي، بىر خىل تۇرۇۋۇمىدى. كېيىن بۇ مۇناسىۋەت تەرەققى قىلىپ، ئۇيسۇنلار خەن سۆلالىسى تەۋەلىگىگە ئوتتى.

خەن سۆلالىسى بىلەن ئۇيسۇنلارنىڭ ئىنتىپاق بولۇشى ھۇن ئاقسوڭەكلىرىنىڭ غەزىۋىنى قوزغىدى. ئۇلار دەرھال قارشى تەدبىر كورۈپ، بىر ھۇن قىزىنى ئۇيسۇن كۇنبېيسىگە تۇرمۇشقا چىقاردى، بۇ قىز سول قول خاتۇن بولدى، ئۇلار شۇ يول بىلەن كۇنبېينى تىزگىنلەشكە كىرىشتى. ھۇنلار يەنە روران، قانقىل (تۇرپان — ت) ھوكۇمدارلىرىغا يولىيورۇق بېرىپ، خەن سۆلالىسىنىڭ غەربىي رايون بىلەن بولغان ئالاقە يولىنى ئۇزۇۋېتىشنى بۇيرۇدى. خەن سۆلالىسى بۇنىڭغا غەلىبىلىك رەۋىشتە قايتۇرما زەربە بەردى. خەن سۆلالىسى بىلەن ھۇن ھاكىمىيىتىنىڭ قورالىق كۈرىشى شۇنىڭ بىلەن غەربىي رايونىغىمۇ كېڭەيدى؛ خەن سۆلالىسىنىڭ غەربىي رايوندىكى كۈرىشى بىر پەللى باسقۇچقا كوتىرىلدى، بۇ مۇقەررەر ئىدى. بۇ كۈرەشتە

مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە ئۇرۇشلار توۋەندىكىلەردىن ئىبارەت:

مىلادىدىن ئاۋالقى 104 - يىلى (خەن سۇلالىسىنىڭ تەيچۇن تۇنجى يىلى) خەن ۋۇدى لى گۇاڭلىنى ئېرىشى جاڭجۇن قىلىپ تەينىلەپ، قوشۇن بىلەن پەرغانىگە ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتتى. بۇ ئۇرۇشقا بۇۋاستە سەۋەپ بولغان ئىش پەرغانىلىكلەرنىڭ خەن سۇلالىسى تەرىپىدىن ئات سېتىۋېلىشقا ئەۋەتىلگەن ئەلچىلەرنى ئولتۇرگەنلىگى بولدى. خەن سۇلالىسىنىڭ مەقسىدى كورۇنۇشتە مۇشۇ خىل نەسىلنىڭ ئاتلارغا ئىگە بولۇش بولۇپ، لېكىن ئۇنىڭ ئەسلى غەرىزى ناھايىتى چوڭ ئىدى. ئۇ چاغدا، پەرغانىنىڭ ھوكۇمرانلار تەبىقىسى ئىككى گۇرۇھقا بولۇنگەن ئىدى، بىر گۇرۇھ پادىشا ۋۇ گۇا باشچىلىغىدا بولۇپ، بۇ گۇرۇھ ھۇنلارغا تايىناتتى، خەن سۇلالىسىگە قارشى ئىدى؛ يەنە بىر گۇرۇھ ئاقسوڭەك ۋېيسا باشچىلىغىدا بولۇپ، خەن سۇلالىسىگە نىسبەتەن بىر قەدەر ياخشى پوزىتسىيىدە ئىدى؛ لېكىن ئۇلارنىڭ كۆچى ئانچە زور ئەمەس ئىدى. ۋۇ گۇا باشچىلىغىدىكى گۇرۇھنىڭ خەن سۇلالىسىگە قارشى ھەرىكەتلىرىگە زەربە بەرمەسلىك ھۇن ئاقسوگەكلىرى ئالدىدا باش ئەككەنلىك بولاتتى - دە، خەن سۇلالىسىنىڭ غەربىي رايونىدىكى ئابرويىي يەر بىلەن يەكسان بولاتتى. شۇڭا لى گۇاڭلى بىرىنچى قېتىم ھۇجۇم قىلىپ مەغلۇپ بولۇپ دۆڭخۇاڭغا چېكىنگەندە، خەن ۋۇدى ئۇنى قاتتىق ئەيىپلەپ، يۈيمىنگۇەندىن كىرىشكە رۇخسەت قىلمىدى①. يەنە بىر تەرەپتىن، يارەمچى ئەسكەر ئەۋەتتى، ئوردىدا ئەسكەر ئەۋەتىشكە قارشى چىققۇچىلارنى جازالىدى. نەتىجىدە پەرغانە قوشۇنىنى

---

① يېقىنقى زامان كىشىلىرىنىڭ پەرەز قىلىشچە، خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى دەۋرلىرىدىكى يۈيمىن دۆڭخۇاڭنىڭ شەرقىدە ئىدى. يەنە بەزىلەر، لى گۇاڭلىنى كورىشكە رۇخسەت قىلمىغان يۈيمىن، يۈيمىنگۇەن بولماستىن، يۈيمىن ناھىيىسى بولسا كېرەك، دەپ پەرەز قىلىدۇ.

مەغلۇپ قىلىپ، ۋۇ گۈانى گولتۇردى، ۋېيسانى پەرغانىگە پادىشا قىلىپ تىكلىدى. ھۇنلار غەربىكە سەپەر قىلغان خەن سۇلالىسى قوشۇنلىرىغا توساپ ھۇجۇم قىلماقچى بولدى، لېكىن خەن سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ كۈچلۈك ئىكەنلىكىنى كورۈپ، جۇرئەت قىلالمىدى. شۇندىن ئېتىۋارەن، خەن سۇلالىسىنىڭ غەربىي رايونىدىكى ئابرويى زور دەرىجىدە ئوستى. غەربىي رايونىدىكى ھەرقايسى مىللەتلەر ۋە جايلارنىڭ پاشىلىرى ئوز بالىلىرىنى خەن سۇلالىسى ئوردىسىغا بارىمتاي قىلىپ ئەۋەتتى، خەن سۇلالىسىمۇ غەربىي رايونىدىكى مىللەتلەر ۋە جايلارنى ئوز تەۋەلىگىگە كىردى، دەپ ھىساپلىدى. لى گۇاڭلى قوشۇنلىرىنى قايتۇرۇپ كۇسەنگە كەلگەندە، ئۇزۇن تەتى* شاھزادىسى لەيدەننىڭ كۇسەندە بارىمتاي بولۇپ تۇرغانلىقىنى كورۈپ، پۈتۈن غەربىي رايون خەن سۇلالىسىگە تەۋە تۇرسا، "كۇسەننىڭ ئۇزۇن تەتى ئادىمنى بارىمتاي قىلىۋېلىشقا نىمە ھەققى بار؟" دىگەن.

خەن سۇلالىسى پەرغانىگە قارشى ئۇرۇشتا غەلبە قازانغاندىن كېيىن، يەنى مىلادىدىن ئاۋالقى 101 - يىلى (خەن سۇلالىسىنىڭ تەيچۇ 4 - يىلى) غەربىي رايونغا ئەلچى شىياۋ يۇي (چېرىكچى) تەينىلەپ، ئۇنى ئەسكەر باشلاپ بېرىپ بۇگۇر، چېدىر ئەتراپىدا بوزيەر ئېچىپ، ئۇيان - بۇيان ئوتكۈچى ئەلچىلەرنى قوغداش ۋە ئوزۇق - تولۇك بىلەن تەمىنلەشكە مەسئۇل قىلدى. ئەملىيەتتە، بۇ غەربىي رايون دۇخۇ مەھكىمىسىنىڭ ئېتىدائى شەكلى بولۇپ، غەربىي رايون تارىخىدا ئالاھىدە ئەھمىيەتكە ئىگە ئورۇن ھىساپلاندى.

بۇ چاغلاردا قانىقىل رايونى (تۇرپان، جىمسارلار - ت) يەنىلا ھۇن ھاكىمىيىتىنىڭ بىۋاستە كونتۇرۇللۇغى ئاستىدا ئىدى. بۇ يەر تۇپرىغى ئۇنۇملۇك، مەھسۇلاتى مول بولۇش بىلەن بىللە،

---

* ئارخىولوگلارنىڭ پىكرىچە، بۇ جاي خوتەن بىلەن كىرىيە ئارىلىغىدا بولغان. — تەھرىر

مۇقىم قاتناش تۇگۇنىگە جايلاشقان بولۇپ، خەن سۇلالىسى غەر-
بىي رايوندا ھۇنلار بىلەن كۇرەش قىلىدىغان مۇھىم بىر مەي-
دان ئىدى. مىلادىدىن ئاۋالقى 99 - يىلى (خەن سۇلالىسىنىڭ
تيەنخەن 2 - يىلى) خەن سۇلالىسى، بىر تەرەپتىن، لى گۇاڭلى
باشچىلىغىدا جيۇ چۈەن ئارقىلىق قوشۇن ئەۋەتىپ تىيانشاندا
ھۇنلار بىلەن ئۇرۇش قىلدى، يەنە بىر تەرەپتىن، كەيلىڭخۇنى
(ئۇ، ئەسلى ھۇنلارنىڭ جيې خىي ناملىق خانى ئىدى) رو-
ران قوشۇنىنى باشلاپ بېرىپ قانقىلغا ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتتى.
لېكىن بۇلارنىڭ ھەر ئىككىسى مەغلۇپ بولدى. مىلادىدىن
ئاۋالقى 90 - يىلى (خەن سۇلالىسىنىڭ جېڭفې 3 - يىلى)
خەن سۇلالىسى يەنە لى گۇاڭلى قاتارلىقلارنىڭ باشچىلىغىدا قو-
شۇن ئەۋەتىپ، ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلدى. بۇلارنىڭ ئىچىدە ما-
تۇڭ بىر قىسىم قوشۇنىنى باشلاپ تىيانشانغا يېتىپ باردى؛ ئۇنـ
دىن باشقا يەنە كەيلىڭخۇنى رۇرانغا ئەۋەتتى، ئۇ رۇران،
لوپنۇر، بوستان* قوشۇنلىرىنى باشلاپ بېرىپ ماتۇڭغا ماسلىشىپ
قانقىلغا قورشاپ ھۇجۇم قىلدى. نەتىجىدە، قانقىل خەن سۇلا-
لىسىگە تەۋە بولدى. ئەنە شۇ چاغدا ساڭ خۇڭياڭ پادىشا خەن
ۋۇدىغا چېدىر ئەتراپىدا كەڭ كولەمدە تەسلىم بولدى، شۇنىڭ
بىلەن خەن ۋۇ دې بىردىنلا "ئاۋارىچىلىق" نى بانا قىلىپ، ئىلـ
گىرى غەربىي رايوندا يۇرگۇزۇۋاتقان ئىلگىرىلەش سىياسىتىدىن
ۋازكېچىپ، ساڭخۇڭياڭنىڭ تەكلىۋىنى رەت قىلدى. خەن سۇلالىـ
سى پادىشاسى جاۋدىنىڭ ۋاقتىغا (مىلادىدىن ئاۋالقى 86 - ۋە
74 - يىللىرىغا) كەلگەندە، ھۇنلاردىن 4000 ئادەم قانقىلغا
(تۇرپانغا) كېلىپ بوزيەر ئېچىپ، قانقىلنى ئىگەللىۋالدى ۋە
ئۇيسۇنغا ھۇجۇم باشلىدى.
ھۇنلارغا قارشى تۇرۇش ئۇچۇن، ئۇيسۇن كۇنبېيسى ۋىنگۇيـ

---

* ئارخىولوگلارنىڭ پىكرىچە، بۇ يەر باغراشنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا بولغان. — تەھرىر

مى مىلەن مەلىكە جۇمى يۇ خەن سۇلالىسى پادىشاسىغا ئايدىم - ئايدىم خەت يېزىپ ياردەم سورىدى. مىلادىدىن ئاۋالقى 72 - يىلى (خەن سۇلالىسىنىڭ بېنشىي 2 - يىلى) خەن سۇلالىسى بەش يول بىلەن ئەسكەر ئەۋەتىپ ھۇنلارغا زەربە بەردى؛ شياۋ يۇي چاڭ خۇيغا دەستەك بېرىپ، ئۇنى ئۇيسۇن ئەسكەرلىرىگە يېتەكچىلىك قىلىپ غەرپ تەرەپتىن ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلدۇرغا ئەۋەتتى. ۋىنگۇيمى 50 مىڭ ئاتلىق ئەسكەر بىلەن ئۇرۇشقا قاتناشىپ، چاڭ خۇي بىلەن بىرلىكتە گۇك قول خان تۇرىدىغان يەرگە بېسىپ كىرىپ، ناھايىتى چوڭ غەلىبە قازاندى. ھون تەكرىقوتى قوشۇن باشلاپ كېلىپ قايتۇرما زەربە بەرمەكچى بولغان ئىدى، يولدا قار - جۇدۇنغا ئۇچراپ ئات - ئۇلاق ۋە ئادەملىرىدىن نۇرغۇنى قىرغىنچىلىققا ئۇچرىدى. كېيىن ئۇيسۇنلار غەربتىن، تۇغلۇقلار (دىڭلىڭلار) شىمالىدىن، ئوغانلار شەرقتىن ھۇجۇم قىلىپ، ھۇنلارنى قاتتىق مەغلۇپ قىلدى. ھۇن قۇلدارلىرى قول قىلىۋاتقان نۇرغۇن مىللەتلەر ۋە جايلار تەرەپ - تەرەپتىن قوزغىلىپ، ھۇن قۇلدارلىرىنىڭ جايلاردىكى ئەكسىيەتچى ھوكۇمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىدى. چاڭ خۇي ئىچكىرىگە قايتىپ كېتىۋاتقاندا، يەنە غەربىي رايوندىكى يەرلىكلەردىن 50 مىڭ ئاتلىق ئەسكەرنى باشلاپ بېرىپ، ھۇن ھوكۇمرانلىقىغا تاياندىپ خەن سۇلالىسىگە قارشى تۇرۇۋاتقان كۇسەن ئاقسۇگەك لىرنى مەغلۇپ قىلىپ، ئۇلارنىڭ باشلىقى گۇيىنى جازالىدى①. مىلادىدىن ئاۋالقى 68 - يىلى (خەن سۇلالىسىنىڭ دەجى 3 - يىلى) ھون تەكرىقوتى ئۆلدى. يېڭى تەكرىقوت تەختكە ئولتۇرغاندا، ھوكۇمران گۇرۇھنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى زىددىيەتلەر پارتلاپ چىقتى؛ ئۇنىڭ ئۇستىگە، ئۇلارنىڭ يۇرتىدا قاتـ

① گويى ـــ خەن سۇلالىسىنىڭ پادىشاسى جاۋدى چىدىرغا بوزىيەر ئىچىشقا ئەۋەتكەن ئۇزۇن تەتىنىك بۇرۇلقى شاھزادىسى لەيدەنىڭ ئولتۇرۇلۇشىگە باشچىلىق قىلغان ئىدى.

تىق ئاچارچىلىق يۈز بەردى، شۇ سەۋەپتىن، ھۈنلار ھاكىمىيىتى خەن سۇلالىسىگە قىلۇاتقان تاجاۋۇزى ۋە پاراكەندىچىلىگىنى ۋاقتىنچە توختاتتى. ئەنە شۇنداق ئەھۋال ئاستىندا، خەن سۇلالىسى سىلاك (مۇئاۋىن ۋازىر) جېك جى بىلەن شياۋ ۋېي سىماشىنى ئەسكەر باشلاپ بېرىپ چېدىر ئەتراپىدا بوزيەر ئېچىشقا ئەۋەتتى. ئۇزۇن ئوتمەي خەن سۇلالىسى جېك جىنى پىشامشامىنىڭ غەربىنى قوغدايدىغان ئەلچى، جەنۇبىي يول مۇپەتتىشى قىلىپ تەينىلىدى. بۇ مەنسەپلەر يۇقۇرىدا بايان قىلىنغان ئەلچى شياۋ ۋېيلىك ۋەزىپىسىنىڭ تەرەققىياتى بولۇپ، كېيىنكى غەربىي رايون دۇخۇسىدىن پەقەت ئىدارە قىلىدىغان رايون دائىرىسىنىڭ چوڭ - كىچىكلىگى جەھەتتىنلا پەرقلىنەتتى. جېك جى چېدىر ئەتراپىدا بوزيەر ئوزلەشتۇرگۈچى ئەسكەرلەرگە ۋە غەربىي رايونىنىڭ ئوزىدىن سەپەرۋەر قىلىنغان قوشۇنلارغا باشلامچىلىق قىلىپ، ھۈنلار بىلەن قوراللىق كۈرەش ئېلىپ بېرىپ، قانقىل رايونىنى تالاشتى.

بۇ چاغدا شىمالدىكى تۇغلۇقلارمۇ ھۈنلارغا قاراتقان ھۇجۇمنى كەسكىنلەشتۈردى. مىلادىدىن ئاۋالقى 60 - يىلى (خەن سۇلالىسىنىڭ شىڭجۇي 2 - يىلى) ھۈنلاردا سىياسى ئوزگىرىش بولدى. قېرى تەڭرىقۇت ئولگەندىن كېيىن، ئوغۇل بىلگە خان قېرى تەڭرىقۇتنىڭ خوتۇنى بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، شۇنىڭ يارىدىمى ئاستىدا تەڭرىقۇتلۇق تەختىنى تارتىۋالدى ۋە قېرى تەڭرىقۇتنىڭ تەرەپدارلىرىنى يوقتىشقا كىرىشتى. مانا شۇنداق ئەھۋال ئاستىدا، ھۈنلارنىڭ غەربىي قىسمىدا تۇرىدىغان، قائىدە بويىچە، تەڭرىقۇتلۇق تەختىگە ۋارىس بولىدىغان باتىسقان شانشات خەۋپ ئاستىدا قالدى. شۇڭا ئۇ ئوز قول ئاستىدىكىلەرنى باشلاپ كېلىپ خەن سۇلالىسىگە تەۋە بولدى. خەن سۇلالىسى جېك جىنى كۈچا ۋە چېدىردىن 50 مىڭ ئەسكەر باشلاپ چىقىپ شانشاتنى قارشى ئېلىشقا بۇيرۇدى؛ شانشاتقا ئەۋەتكەن قايتقان تورە ئۇنۋانىنى بەردى؛ جېك جىنى غەربىي رايون

دۇخۇسى① قىلىپ تەيىنلىدى. مانا شۇ چاققا كەلگەندە غەربىي رايون ھازىرقى شىمالىي شىنجاڭ، بالقاش كولىنىڭ شەرقى ۋە جەنۇبىدىكى كەڭ جايلارنىمۇ ئۇز ئىچىگە ئالغان ھالدا رەسمىي رەۋىشتە خەن سۇلالىسى تېرىتۇرىيىسىگە كىردى. بۇ يالغۇز شىنجاڭ تارىخىدىلا زور ئىش بولۇپ قالماي، بەلكى بىزنىڭ بىرلىككە كەلگەن كوپ مىللەتلىك دولىتىمىزنىڭ شەكىللىنىش ۋە تەرەققى قىلىش تارىخىدىمۇ ناھايىتى زور ئىش ئىدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە، يۇقۇرقى پاكىتلار شۇنى ئىسپاتلايدۇكى، بۇ يەنە مەملىكىتىمىزنىڭ پۇتكۇل تارىخى ۋە شىنجاڭ رايونىنىڭ تارىخىي تەرەققىياتىنىڭمۇ مۇقەررەر نەتىجىسى.

---

① غەربىي رايون دۇخۇ مەھكىمىسىنىڭ دەسلەپ تەسىس قىلىنغان يىلى «خەن سۇلالىسى تارىخى. ئەمەلدارلار ۋە تورىلەر جەدۋىلى» دە دىجىنىڭ 2 - يىلى دەپ كورسىتىلگەن، شۇ كىتاپنىڭ «فۇ، چاڭ، جېڭ، گەن، چىڭ، دوۋەن تەزكىرىسى» دىمۇ دىجىنىڭ 2 - يىلى دەپ كورسىتىلگەن. بۇنىڭدا ئاۋالقى پىشامشامنىڭ غەربىنى قوغدىغۇچى ئەلچى دىگەن مەنسەپنىڭ تەسىس قىلىنغان يىلى دۇخۇنىڭ تەسىس قىلىنغان يىلى قىلىنغان بولسا كېرەك. شۇ كىتاپنىڭ «شۇەندى خاتىرىلىرى» دىگەن قىسمىدا شىنجوىنىڭ 2 - يىلى (مىلادىدىن ئاۋالقى 60 - يىلى) جېڭ جىنىڭ باتىسقاننى قارشى ئالغان چاغدىكى مەرتىۋىسىمۇ غەربىي رايون دۇخۇسى دەپ كورسىتىلگەن، بۇمۇ يۇقۇرقى سەۋەپتىن بولسا كېرەك. شۇ كىتاپنىڭ «جېڭ جى تەزكىرىسى» دە بۇ ۋەقە شىنجوىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا بولغان دىيىلگەن، «غەربىي رايون تەزكىرىسى» دە شىنجوىنىڭ 3 - يىلى (مىلادىدىن ئاۋالقى 59 - يىلى) دەپ كورسىتىلگەن. بۇ ئىش ھۇنلارنىڭ باتىسقاننى خەن سۇلالىسى تەۋەلىگىگە ئوتكەندىن كېيىن سادىر بولغانلىغىنى ھىساپقا ئالمىغاندا، شىنجوىنىڭ 3 - يىلى دىيىش مۇۋاپىقراق بولىدۇ.

3 - بولۇم غەربىي خەن سۇلالىسى ھوكۇمىتى ئەمر - پەرمانلىرىنىڭ غەربىي رايـ- يوندا يۈرگۈزۈلۈشى

«خەن سۇلالىسى تارىخى. جىلد جى تەزكىرىسى» دە، غەربىي رايون دۇخۇ مەھكىمىسىنىڭ تەسىس قىلىنىشى ھەققىدە: "خەن سۇلالىسى ئەمر - پەرمانلىرىنىڭ غەربىي رايوندا يۈرگۈزۈلۈشى جايىدىن باشلىنىپ، جىلد جىگە كەلگەندە ئەمەلگە ئاشتى" دىيىلگەن. بۇ سوز خەن سۇلالىسىنىڭ شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرۈشى ۋە شىنجاڭنىڭ خەن سۇلالىسىگە قوشۇلغاندىن كېيىنكى ئەھۋالىنىڭ ئەڭ ياخشى يېغىنچاقلانغانلىقى ھىساپلىنىدۇ.

غەربىي رايون دۇخۇسى بۇ ۋاستە خەن سۇلالىسىنىڭ مەركىزىي ھوكۇمىتىگە قارايتتى. دۇخۇلۇققا مەركىزىي ھوكۇمەت تەرىپىدىن ئاتىلىق قوشۇن دۇۋۇيىسى (مەركەز ھەربىي ئەمەلدارى) ياكى مەسلىھەتچى تورە (مۇلكىي ئەمەلدار) لارنى تەينىلەيتتى. دۇخۇنىڭ ئىدارىسى "دۇخۇ مەھكىمىسى" دەپ ئاتىلىپ، بۇ مەھكىمە بۇگۇر شەھرىدە قۇرۇلدى، بۇ يەر غەربىي رايوننىڭ مەركىزىگە جايلاشقان. غەربىي رايون دۇخۇسى غەربىي رايونىنىڭ ئەڭ يۇقۇرى تەرلىك ئەمەلدارى بولۇپ، ئۇنىڭ دەرىجىسى شۇ چاغلاردا ئىچكى ئولكىلەردىكى ئايماق ۋالىسىدىن سەل تۆۋەن بولۇپ، دەرىجە ئىسمى ئىككى مىڭ دەن① دەپ ئاتىلاتتى. دۇخۇنىڭ ئورۇنباسارى يارىدەمچىسى

---

① بۇ شۇ چاغدىكى ئەمەلدارلارنىڭ دەرىجە ئىسمى. ئىككى مىڭ دەن 3 دەرىجىگە بولۇنەتتى، ئوتتۇرا ئىككى مىڭ دەن ئەڭ يۇقۇرى ھىساپلىناتتى، بۇنىڭ ئايلىق مائاشى 180 خو ئاشلىق، 2 - ئىككى مىڭ دەن، ئايماق باشلىغى مۇشۇ دەرىجىلىك بولۇپ، مائاشى 120 خو ئاشلىق، 3 - ئىككى مىڭ دەن، بۇنىڭ ئايلىق مائاشى 100 خو ئاشلىق ئىدى. غەربىي رايون دۇخۇسىنىڭ دەرىجىسى توغرىلىق «خەن سۇلالىسى تارىخى.

شياۋ ۋېي بولۇپ، دەرىجىسى دۇخۇنىڭكىگە ئوخشاش ئىدى، ئۇمۇ مەركىزىي ھوكۇمەت تەرىپىدىن تەيىنلىنەتتى. دۇخۇ مەھكىمىسىدە يامۇل بېگى، چىرىكچى ئامبال، بەگ، قۇربېشى قاتارلىق ئەمەلدارلار بولغان.

يەنە مىران دۇۋېيىسى بولغان. مىران رۇرانىغا قاراشلىق بىر شەھەر ئىدى. مىلادىدىن ئاۋالقى 77 - يىلى (خەن سۇلالىسىنىڭ يۋەنفىن 4 - يىلى) فۇجېزى ھۇن ئاقسوڭەكلىرىگە تايانغان رۇران پادىشاسى ئەنگۇينى (چاڭگۇي دەپمۇ يېزىلىدۇ) ئولتۇرۇپ، ۋىتۇجىنى پادىشا قىلىپ تىكلەپ، رۇراننىڭ ئىسمىنى پىشامشان دەپ ئوزگەرتكەن. خەن سۇلالىسى ۋىتۇجىنىڭ ئىلتىماسىغا بىنائەن ئەسكەر ئەۋەتىپ، مىراندا بوزيەر ئاچتۇرغان. بۇ بوزيەر ئوزلەشتۇرگۇچى ئەسكەرلەرگە باشتا سىما باشچىلىق قىلغان، كېيىن بۇ ۋەزىپىگە بىر دۇۋېي تەيىنلەنگەن. خەن سۇلالىسى دەۋرىدە چېگرا ئايماقلىرىدا تەۋە بەگلىكلەر ئىشلىرى دۇۋېيىسى بولۇپ، ئۇ ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئىشلىرىنى باشقۇرغان، ئۇنىڭ دەرىجىسى غەربىي رايون دۇخۇسى ۋە ئورۇن باسار شياۋ ۋېيلارنىڭكىگە ئوخشاش بولغان. مىران دۇۋېيىسى مۇشۇ خاراكتىردىكى بىر مەنسەپ ئىدى.

بۇلاردىن باشقا يەنە ۋۇجى شياۋ ۋېي (تىركەك ۋە ئوتتۇرانچى تىركەك چېرىكچى) دىگەن مەنسەپ بولۇپ، بۇ مىلادىدىن ئاۋالقى 48 - يىلى (خەن سۇلالىسىنىڭ چۇيۇەن تۇنجى يىلى) قانقىلدا تەسىس قىلىنغان، كېيىن باشقا جايلارغىمۇ يوتكىلىپ

ئەمەلدار، تورىلەر جەدۋىلى» دە ئوچۇق بىرنەرسە دىيىلمىگەن. پەقەت بۇنىڭغا مەسلىھەتچى تورە، ئاتلىق قوشۇن دۇۋېيىسى تەيىنلىنىدۇ، بۇ ئىككى ئەمەلدارنىڭ دەرىجىسى ئىككى مىڭ دەن بولىدۇ، دىيىلگەن. شۇنىڭ ئۈچۈن خۇاڭ ۋىنبى ئوزىنىڭ «لوپنۇر ئارخىولوگىيە خاتىرىلىرى» دە، غەربىي رايون دۇخۇسىنىڭ دەرىجىسى ئىككى مىڭ دەنلىك دىيىش ئانچە ئاساسلىق ئەمەس، دىگەن.

تۇرغان. بۇ مەنسەپ قارىمىغىدىكى قوشۇن خەن سۇلالىسى مەر-
كىزىي ھوكۇمىتىنىڭ غەربىي رايوندا تۇرۇشلۇق قوشۇنىنىڭ بىر
قىسمى ياكى ئاساسىي قىسمى ئىدى. ۋۇجى شياۋ ۋېي قارىمىغىدا
دورغا بەگ، يامۇل بېگى، چېرىكچى ئامبال، بەگ قاتارلىق
ئەمەلدارلار بولغان. بۇ قورالنىڭ كۈچلەر ئۇرۇش قىلىشتىن
تاشقىرى، ئاساسەن، بوزيەر ئوزلەشتۇرۇش بىلەن شۇغۇللانغان.
مىران دۇۋېيسى ھەم ۋۇ جى شياۋۋېيلار غەربىي رايون دۇخۇ-
سى بىلەن قانداق مۇناسىۋەتتە بولغانلىغى ھەققىدە تارىخنا
ئوچۇق مەلۇمات يوق. ئەمما شۇنى مۇئەييەنلەشتۈرۈش مۇمكىن-
كى: بىرىنچىدىن، غەربىي رايون دۇخۇسى خەن سۇلالىسىنىڭ
غەربىي رايوندىكى ئاساسىي يەرلىك ئەمەلدارى بولغان؛ ئىك-
كىنچىدىن، خەن سۇلالىسىنىڭ مەركىزىي ھوكۇمىتى غەربىي را-
يونغا ھوكۇمرانلىق قىلىشتا، ھوقۇقنى مەركەزلەشتۈرۈش تۈزۈمىنى
يۇقۇرى دەرىجىدە يولغا قويىدى. چوڭ ۋەقە يۈز بەرسە، مەر-
كەزدىن مەخسۇس ئەلچى ئەۋەتىپ، شۇ ئەلچى غەربىي رايون
دۇخۇسى بىلەن كېڭىشىپ بىر تەرەپ قىلاتتى؛ غەربىي رايون
دۇخۇسى مەركەزنىڭ تەستىقىنى ئالماي تۇرۇپ، غەربىي رايوندا
تۇرۇشلۇق ھەربى قوشۇنلارنى (مەسىلەن، ۋۇجى شياۋ ۋېيلارنى)
ۋە غەربىي رايوندىكى يەرلىك قوشۇنلارنى يوتكەپ ئەمەلىتتى.
غەربىي رايوندىكى ھەرقايسى جايلارنىڭ ۋە مىللەتلەرنىڭ
ئوزىگە خاس ھوكۇمرانلىق ئورگانلىرى بولغان. مەنسەپ ئىسمى
لىبرىدا، خان، خان ئورۇنباسارى، ياپقو، ھەر خىل نامىلار بىلەن
يۇرگۇزۇلىدىغان بەگ، ھەر خىل نامىلار بىلەن يۇرگۇزۇلىدىغان
تۇتۇق (ۋېي)، ۋەزىر، قوماندان، تۇتۇق بېگى، كوك بېشى،
مىك بېشى، يۇزبېشى، غەزنچى، پۇتۇكچى، نازارەتچى، تورە،
ھىسار بېگى، تىلماچ‌بەگ دېگەنلەر بولغان. بۇلارنىڭ ھەممىسى
خەن سۇلالىسىنىڭ يەرلىك ئەمەلدارلىرى ھىساپلانغان، خەن
سۇلالىسى ھوكۇمىتى بۇ رايونلارغا ۋە بۇ رايونلاردىكى ھەر
مىللەت خەلقىغە، ئاساسەن، شۇلارغا تايىنىپ ھوكۇمرانلىق قىلغان.

خەن سۇلالىسى ھوكۇمىتى ئۇلارغا تامغا تارقىتىپ بەرگەن. «خەن سۇلالىسى تارىخى. غەربىي رايون تەزكىرىسى» دىكى تىزىمدىن قارىغاندا، شۇ چاغلاردا غەربىي رايوندا خەن سۇلالىسى بەرگەن تامغا تۆتمدىغان 376 يەرلىك ئەمەلدار بولغان. مەسىلەن، ئۇيسۇننىڭ چوڭ ئەمرى، چوڭ غەزنەچىسى، چوڭ نازارەتچىسىگە خەن سۇلالىسى ھوكۇمىتى بىر مەزگىل سوسۇن باغلىق ئالتۇن تامغا (ئەڭ يۇقۇرى دەرىجىلىك ئەمەلدارلارغا خاس) بەرگەن، كېيىن بۇنى قارا باغلىق مىس تامغا (600 دەندىن يۇقۇرى دەرىجىلىك ئوتتۇرانچى ئەمەلدارلارغا خاس) غا ئۆزگەرتكەن.

بۇزيەر ئۇزلەشتۇرۇش خەن سۇلالىسى غەربىي رايوندا قوللانغان ناھايىتى زور تەدبىرلەرنىڭ بىرسى، بۇنىڭ رېئال ئەھمىيىتى ۋە تارىخىي ئەھمىيىتى ناھايىتى چوڭ بولىدى. مەلىكە شىجۇن ئۇيسۇن ھوكۇمدارىغا تۇرمۇشقا چىققاندىن كېيىن، خەن سۇلالىسى ھوكۇمىتى ئۇيسۇننىڭ شىمالىي قىسمىدىكى شۇەنلىيى① دىگەن جايدىمۇ بۇزيەر ئاچقان. مىلادىدىن ئاۋالقى 101 - يىلى ئەلچى شياۋ ۋېي تەينلەشتىن مەقسەتمۇ، بۇزيەر ئېچىپ ئاشلىق توپلاپ، غەربىي رايونغا كېلىپ - كەتكۈچى ئەلچىلەرنى ئوزۇق - تولۇك بىلەن تەمىنلەشتىن ئىبارەت بولغان. شۇ نوۋەتتە بۇگۈر، چېدىرلاردا بۇزيەر ئاچقان، بۇزيەر ئاچقۇچى چېرىكلەر ھەر نوۋەتتە بىرقانچە يۈز كىشىگە يەتكەن. مىلادىدىن ئاۋالقى 91 - يىلى ساڭ خوڭياڭ ئوتتۇرىغا قويغان ھىلىقى زور بۇزيەر ئۇزلەشتۇرۇش پىلانى، گەرچە ئوز ۋاقتىدا ئەمەلگە ئاشۇرۇلمىغان بولسىمۇ، كېيىن ئەمەلگە ئاشۇرۇلۇش بىلەنلا قالماستىن، بەلكى پىلاندىكىدىن كوپ ئاشۇرۇپ ئىلىپ بېرىلدى. خەن سۇلالىسى پادىشاسى جاۋدى ساڭ خوڭيانىڭ پىلانىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش

---

① «تارىخنامە. ھۇن تەزكىرىسى» دىن. «تارىخنامە تەپسىرى» دە «خەن سۇلالىسى تارىخى» دىن نەقىل كەلتۈرۈلۈپ: "شۇەنلىي بىر يەر نامى، ئۇيسۇننىڭ شىمالىدا" دىيىلگەن.

ئۇچۇن بۇگۇردە بوزيەر ئاچتۇرغان ئىدى. كېيىن ئۇ بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىدى، لېكىن مىراندا بوزيەر ئوزلەشتۇرۇش ئىشى مۇۋەپپەقىيەت قازاندى. مىلادىدىن ئاۋالقى 68 - يىلدىن باشلاپ جېڭ جى ۋە سىماشىلار چېدىر ئەتراپىدا بوزيەر ئاچتى، بۇنىڭ كولىمى ناھايىتى زور بولدى. تەخمىنەن مۇشۇ چاغلارنىڭ ئالدى - كەينىدە، چاڭ خۇي، شىن چىڭجىلار ئۇيسۇنلارنىڭ قىزىل قورغان دىگەن جايىدا (ھازىرقى ئىسسىق كولنىڭ جەنۇبىي قىرغىغىدا) بوزيەر ئاچقان①. غەربىي رايون دۇخۇ مەھكىمىسى تەسىس قىلىنغاندىن كېيىن، بوزيەر ئوزلەشتۇرۇش دائىرىسى يەركەندىن بولۇنۇپ چىققان بەش كەنتكىچە كېڭەيدى؛ بۇ چاغدا بوزيەر ئوزلەشتۇرۇش ئىشىنى باشقۇرغۇچى شياۋۋېي غەربىي رايون دۇخۇسىغا قارايدىغان قىلىندى، (بۇنىڭدىن قارىغاندا، بۇندىن ئىلگىرى غەربىي رايوندا مەخسۇس بوزيەر ئوزلەشتۇرۇشنى ئىدارە قىلىدىغان بىر شياۋۋېي بولغان بولسا كېرەك). خەن سۇلالىسى پادىشاسى يۇەندى تەختكە ئولتۇرغان دەسلەپكى چاغلاردا، جى شياۋيۇي تەيىنلىنىپ، قانقىلدا بوزيەر ئاچتى. مۇشۇ ئاددىغىنا جەريان ۋە ئەھۋال شۇنى چۈشەندۈرىدۇكى، خەن سۇلالىسىنىڭ ھەربى ۋە مۇلكىي ئەمەلدارلىرى غەربىي رايوندا دائىم تۇرۇشقا باشلىغاندىن تارتىپ بوزيەر ئېچىش ئىشى باشلانغان، يەنە كېلىپ، ئۇنىڭ كولىمى كۇندىن - كۇنگە كېڭەيگەن. بۇنداق بولۇشى ناھايىتى تەبىي ئىدى. چۈنكى ئۇنداق قىلمىغاندا، خەن سۇلالىسىنىڭ غەربىي رايوندا تۇرۇشلۇق قوشۇنلىرى ۋە ھەربى، مۇلكىي ئەمەلدارلىرى ناھايىتى زور قىيىنچىلىققا ئۇچرىغان بولاتتى، ھەتتا پۇتۇنلەي بۇ يەردە تۇرۇپ قالمىغان بولاتتى؛ غەربىي رايوندا دائىم تۇ-

---

① بۇ ھەقتە «خەن سۇلالىسى تارىخى. شىن چىڭجى تەزكىرىسى» گە قارالسۇن. ۋاقتى «خەن سۇلالىسى تارىخى. چاڭ خۇي تەزكىرىسى» گە ئاساسەن ئېلىندى.

رۇشلۇق ئەمەلدارلار بولمىغاندا، غەربىي رايوندىكى ھەرقايسى جايلار ۋە مىللەتلەر بىلەن بىرلىشىپ، ھۇن قۇلدارلىرى ھاكىمىيىتىگە قارشى تۇرۇش دىگەن گەپ قۇرۇق گەپ بولۇپ قالغان بولاتتى. بۇ نۇقتىنى يالغۇز خەن سۇلالىسى ھوكۇمىتىلا چۈشىنىش بىلەن قالماي، ھۇن ئاقسوڭەكلىرىمۇ چۈشەنگەن. ھۇن تەڭرىقۇتى نىمىشقا قانقىلنى ئولۇش - تىرىلىشگە قارىماي تالىشىدۇ ۋە خەن سۇلالىسى قوشۇنلىرىغا "بۇ يەرنى ئەلۋەتتە تالىشىمەن" دەپ ئوچۇق ئېيتىدۇ؟ بۇنىڭ سەۋىۋى ھەممىدىن ئاۋال شۇنىڭدىكى، "قانقىلنىڭ يېرى مۇنبەت، ھۇنلارغا يېقىن، خەن سۇلالىسى بۇ يەرنى ئىگەللىۋالسا، يەر تېرىپ ئاشلىق توپلايدۇ"، بۇنىڭ بىلەن ئۇلارغا (ھۇنلارغا) تەھلىكە تۇغۇلىدۇ. خەن سۇلالىسىنىڭ غەربىي رايوندا بوزيەر ئېچىشى شىنجاڭ تارىخىدا كېيىنكى دەۋرلەردىكى سۇلالىلەرنىڭ شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۇرۇشگە كەڭ يول ئېچىپ بېرىدىغان يېڭى ئىش بولۇپلا قالماي، شۇنىڭدەك مەملىكىتىمىز تارىخىدىمۇ بىر يېڭى ئىجادىيەت بولۇپ، بوزيەر ئوزلەشتۇرۇش دىگەن بۇ ئۇسۇل كېيىن مەملىكىتىمىز تارىخىدا داۋاملىق رەۋىشتە غايەت زور رول ئويىنىدى. جاۋ چۇڭگونىڭ بوزيەر ئوزلەشتۇرۇش تەكلىۋى ۋە بوزيەر ئوزلەشتۇرۇش ئەمىلىيىتى مەملىكىتىمىز تارىخىدا مەشھۇر، لېكىن ۋاقىت ئېتىۋارىدىن ئالغاندا، ئۇ غەربىي رايوندا بوزيەر ئوزلەشتۇرۇشتىن كوپ كېيىن ئىدى.

شىنجاڭنىڭ تەبىئى شارائىتىدا بوزيەر ئوزلەشتۇرۇش ئۇچۇن مەلۇم سۇ ئىنشائاتلىرىنى قۇرماي بولمايدۇ. ساڭ خوڭياڭنىڭ تەكلىۋىدە "ئوستەڭلەرنى راۋانلاشتۇرۇش" ياكى "ئوستەڭ قۇرۇلۇشنى ئېلىپ بېرىش" دىگەن بىر ماددا بار. بۇنىڭدىن قارىغاندا ئۇ چاغلاردا غەربىي رايوندىكى ئىچكى ئولكە ئادەملىرى قۇدۇق قېزىش، قانال قېزىش، ئوستەڭ چېپىش قاتارلىق سۇ قۇرۇلۇشلىرىنى ئادەتتىكى ئىشلار دەپ بىلگەن، شۇڭلاشقا جېڭ جى دۇخۇ بولغان چاغدا شىن ۋۇشەن ئىسىملىك بىر ئادەم

دوكخۇاكنىڭ غەربىدىكى مەلۇم بىر جايىدىن بىر قانال قېزىپ، ئاشلىق توشۇش تەكلىۋىنى بەرگەن①.

بوزيەر ئوزلەشتۇرگۇچى ئەسكەرلەر ئوزلىرى ئىشلىتىدىغان دىخانچىلىق سايمانلىرىنى ئېچكى ئولكىلەردىن ئالغاچ كەلگەن. ئېچكى ئولكىلەردىن كەلگەن بىر قەدەر ئىلغار ئىشلەپچىقىرىش قورالىلىرى غەربىي رايوندا يەرلىك ئىشلەپچىقىرىش قورالىلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشى تۇرغان گەپ ئىدى. غەربىي رايوندىكى ئورۇن باسار شياۋۋېي چېن تاڭ "خەن ماھارىتىنى ئۆگەنگەندىن كېيىن" دىگەن سوز بىلەن ئۇيسۇنلارنىڭ غەربى قورالىرى ئېچكى ئولكە تەسىرى ئاستىدا ئالغا باسقانلىغىنى تەسۋىرلىگەن. بۇ سوز تېرىتورىيە جەھەتتىن پۈتكۈل غەربىي رايونغا، تۇر جەھەتتىن ئىشلەپچىقىرىش قورالىلىرىنىمۇ كۆيدۈرىدۇ.

خەن سۇلالىسىنىڭ غەربىي رايونىدا ئەمەلدارلارنى تۇرغۇزغانلىغىنىڭ دەسلەپكى بىۋاستە مەقسىدى غەربىي رايونغا بارىدىغان يولنى ئىداره قىلىش ۋە قوغداشتىن ئىبارەت ئىدى. "ئەلچى شياۋۋېي"، "پىشامشانىنىڭ غەربىنى قوغدىغۇچى ئەلچىسى"، "دۇخۇ" دىگەندەك مەنسەپلەرنىڭ ئىسمىمۇ مۇشۇ مەنىنى ئۇز ئىچىگە ئالىدۇ. خەن سۇلالىسىنىڭ بۇ قاتناش يولىنى قوغداشتا كوزده تۇتقىنى سىياسى جەھەت ئىدى، لېكىن ئۇنىڭ ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىي جەھەتلەردىمۇ رول ئوينايدىغانلىغى تەبىئى ئىدى. "يىپەك يولى" نىڭ تەرەققى قىلىشى ۋە گۈللىنىشى ھەقىقەتەن يۇقۇرىدا توختىلىپ ئوتتۇق. "يىپەك يولى" خەن سۇلالىسى

---

① «خەن سۇلالىسى تارىخى. غەربىي رايون تەزكىرىسى» دە مۇنداق سوزلەر بېرىلگەن بىر ئىزاھاتنى نەقىل كەلتۈرۈپ، بىتخۇ قۇدۇقى دېگەن چۈشەندۈرۈپ: "ئالته چوڭ قۇدۇق بىر بىرلەن بىر ئوستەڭ بىلەن تۇتاشتۇرۇلسا، ئاستىدىكى بۇلاق سۇيى ئېقىپ چىقىدۇ" دەيدۇ. بۇ تۇرپاندىكى كارىزغا ناھايىتى ئوخشاپ كېتىدۇ.

دەۋرىدە ئاساسەن ئىككى ئىدى: ئۇنىڭ بىرسى ياڭگۇەن ئوتكەلمىدىن چىقىپ، پىشامشان ئارقىدىق ئوتۇپ، ئالتۇن تاغ، كۈبىنلۇن تاغلىرى ۋە قارا قۇرۇم تاغلىرىنىڭ شىمالىي ئېتىكىنى بويلاپ يەركەنگە كېلىپ، ئاندىن پامىر ئىگىزلىكى ئارقىلىق ئوتۇپ، كۇلۇغ ياۋچىغا ۋە ئىرانغا بارىدىغان يول، بۇ جەنۇبىي يول دەپ ئاتىلاتتى؛ يەنە بىرسى يۇيمەنگۇەن ئوتكىلىدىن چىقىپ، ئالدىنقى قانقىل ئارقىدىق ئوتۇپ، تېيانشاننىڭ جەنۇبىي ئېتىكى ئارقىدىق سۇلىغا بارىدىغان، ئۇ يەردىن پامىر ئىگىزلىكىدىن ئوتۇپ پەرغانە، سوغدىيان قاتارلىق يەرلەرگە بارىدىغان يول بولۇپ، بۇ شىمالىي يول دەپ ئاتىلاتتى. بېرىش - كېلىش بارغانسېرى كۆپەيگەچكە، غەربىي رايونىنىڭ ئىچكى ئولكىلەر بىلەن بولغان ئىقتىسادىي، مەدەنىي جەھەتلەردىكى ئوزئارا تەسىرىمۇ بارلىققا كەلدى. شىنجاڭنىڭ مەشھۇر مەسۇلاتلىرىدىن بولغان ئۇزۇم ۋە بەدە غەربىي خەن سۇلالىسى ۋاقتىدىلا ئىچكى ئولكىلەرگە تارقىلىپ كىردى. شىنجاڭنىڭ مەشھۇر ئاتلىرىنىڭ نەسلىمۇ ئىچكى ئولكىلەرگە كېلىپ كىرىلدى.

غەربىي رايون دۇخۇسىنىڭ ھوقۇق ۋە ۋەزىپىسى ئوزى ئىدارە قىلىۋاتقان جايلار ۋە مىللەتلەر ئۇستىدىن "نازارەت" قىلىش، يەنى بىرەر ئەھۋالنى بايقىسا، جۇگىاڭغا مەلۇم قىلىش؛ بىر تەرەپ قىلغىلى بولمىغانلارنى دەرھال بىر تەرەپ قىلىش؛ قوراللىق كۈچ ئىشلىتىش زورۇر بولغانلارغا قوراللىق كۈچ ئىشلىتىشتىن ئىبارەت ئىدى. توۋەندىكى بىرقانچە مىسالدىن غەربىي رايون دۇخۇسى ئوز ھوقۇق ۋە ۋەزىپىسىنى قانداق ئىجرا قىلىدىغانلىقىنى كورگىلى بولىدۇ.

جېڭجى دۇخۇ بولغاندىن كېيىن، ئۇيسۇن ھوكۇمران گۇزۇھى ئىچىدە ماجىرا چىقتى. ئۇيسۇن كۇنبېيسى نەمرە (لەقەمى غالجىرخان)، مەلىكە جيې يۇغا ئويلەنگەندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ مۇناسىۋىتى كەسكىنلەشتى. غالجىرخان ھوكۇمرانلىقنى پەك رەھىمسىز ئىدى، شۇڭا خەلقنىڭ قارشىلىغىغا ئۇچرىدى،

مەلىكە جېيې يۇ ئۇنى پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ئولتۇرمەكچى بولـ دى، بىر قېتىم مەركەزدىن ئىككى ئەلچى كەلسىگەندە، مەلىكە جېيې يۇ ئوز پىكرىنى ئۇلارغا ئېيتىتى ۋە ئۇلار بىلەن بۇ ئىشـ نى، يوشۇرۇن پىلانلاپ، بىر قېتىم زىياپەتتىن كېيىن، غالجىرـ خانغا قايتا مەركەت قىلىندى. لېكىن غالجىرخان ئولىمەي، يا ـ رىلىنىپ قېچىپ كەتتى. غالجىرخاننىڭ ئىلگىرىكى خوتۇنىدىن تۇغۇلغان ئوغلى ئەسكەر باشلاپ كېلىپ مەلىكە جېيې يۇنى ۋە مەركەزدىن كەلگەن ئىككى ئەلچىنى قىزىل قورغانغا قامۋالدى غەربىي رايون دوخۇسى جېڭ جى بۇ ئىشتىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن، دەرھال مەرقايسى جايلاردىكى ئەسكەرلەرنى سەپەرۋەر قىلىپ، پارەمگە يېتىپ كەلدى، قامالنى بوشاتتى. شۇنىڭدەك مەركەزمۇ ئەلچى ئەۋەتىپ غالجىرخاندىن ھال سورىدى، مەخـ سۇس دورا ئەۋەتىپ ئۇنىڭ يارىسىنى داۋالىدى، شۇنىڭدەك ئاۋالقى ئىككى ئەلچىنى جازالىدى. ۋەقە شۇنىڭ بىلەن بېسىقتى.

غالجىرخان يارىلىنىپ قېچىپ كەتكەندە، ئاۋالقى كۇنېيىنىڭ ئوغلى ئوجۇتۇ (بۇنىڭ ئانىسى ھۇنلاردىن ئىدى) قورقۇپ كېـ تىپ، ھەرقايسى باشلىقلارنى باشلاپ شىمالىي تاقىا (تىيانشانغا بولسا كېرەك) قېچىپ كەتكەن ئىدى. ئۇ ئوز ئانىسىنىڭ جەمەـ تىدىن ـــ ھۇنلاردىن ئەسكەر كېلىدۇ دەپ ئوز تەۋەلىرىنى قورقۇتتى؛ كېيىن يەنە غالجىرخاننى ئولتۇرۇپ، ئوزى كۇنېيې بولۇۋالدى. ئۇيسۇنىڭ ئوك قول قوش بېشى ئوجۇتۇنىڭ يېقىن ئادىمى، فېن لياۋ ئۇنىڭ خوتۇنى ئىدى. فېن لياۋ ئەسلىدە مەلىكە جېيې يۇنىڭ تاپشۇرۇغى بىلەن، خەن سۇلالىسى دەستىگىنى كوتىرىپ يۇرۇپ، غەربىي رايونىنىڭ ھەرـ قايسى جايلىرىدا سىياسى پائالىيەت ئېلىپ بېرىپ، كىشىلەرـ نىڭ ھورمىتىنى قازانغان ۋە فېن خانىم دېگەن نامغا ئىگە بولـ غان ئىدى. جېڭ جى ئوجۇتۇنىڭ قىلمىشىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، فېن لياۋنى ئوز ئېرى بولغان ئوك قول قوش بېشى ئارقىلىق

ئوجۇتۇغا خىزمەت ئىشلەشكە ئەۋەتتى. بۇنىڭ نەتىجىسى بەك ئوڭۇشلۇق بولدى، ئوجۇتۇ كىچىك كۇنبېي بولۇشقا رازى بولدى. شۇنىڭ بىلەن خەن سۇلالىسى فېن لياۋنى قىزىل قورغانغا رەسمىي ئەلچى قىلىپ ئەۋەتىپ، يانكۇلمىر ① نى چوڭ كۇنبېي قىلىپ كوتەردى، ئوجۇتۇنى كىچىك كۇنبېي قىلدى ۋە ئۇلارغا تامغا بەردى. شۇندىن ئېتىۋارەن ئۇيسۇن ئىككىگە بولۇنۇپ، بۇلارنىڭ ھەر ئىككىسى خەن سۇلالىسىگە تەۋە بولدى.

تەخمىنەن ئاشۇ مەزگىلدە، ھۇن ھوكۇمران گۇرۇھى ئىچىدە ئىچكى ماجرالار كۇندىن - كۇنگە كەسكىنلەشتى، نەتىجىدە بەش تەڭرىقۇت بىرلا ۋاقىتتا تەختكە ئولتۇرغان ۋەزىيەت يۇز بەردى. ئۇزلۇكسىز داۋام قىلغان ئوزئارا ئۇرۇشلار ئارقىلىق ئاخىرى ئىككى تەڭرىقۇت، يەنى قوغشار تەڭرىقۇت ۋە قۇتئۇش تەڭرىقۇت قالدى. مىلادىدىن ئاۋالقى 53 - يىلى (خەن سۇلالىسىنىڭ گەنلۇ تۇنجى يىلى) ھەر ئىككى تەڭرىقۇت ئىلگىرى - ئاخىر خەن سۇلالىسىنىڭ تەۋەلىگىنى قوبۇل قىلىپ، ئوز ئوغۇللىرىنى خەن ئوردىسىغا خان مەھرەملىگىگە ئەۋەتتى (ئەمىلىيەتتە بارىمتاي قىلىپ ئەۋەتىپ، ئوز ساداقىتىنى ئىزھار قىلغان) ۋە خەن سۇلالىسىنىڭ ھوكۇمرانلىغىنى قوبۇل قىلدى. قوغشار تەڭرىقۇت خەن سۇلالىسىگە تەۋەلىك مۇناسىۋىتىنى ئىزچىل داۋاملاشتۇردى، خەن سۇلالىسىنىڭ كىنىزىگى ۋاڭ چىياڭ (يەنە بىر ئىسمى ۋاڭ جاۋجۇن)غا ئويلەندى. لېكىن قۇتئۇش تەڭرىقۇت خەن سۇلالىسىگە كورۇنۇشتە ئىتائەت قىلسىمۇ، ئاستىرتىن مۇخالىپلىق قىلدى. ئۇ قوغشار تەڭرىقۇتنىڭ خەن سۇلالىسى ياردىمى

---

① يانكۇلمىر — مەلىكە جىيې يۇنىڭ ئونكۇلمىردىن تۇغۇلغان چوڭ ئوغلى. مەلىكە جىيې يۇنىڭ ئۇيسۇندا جەمى ئۇچ ئېرى بولغان، بۇنىڭ بىرىنچىسى جىن چۇي جۇنشۇيمى، ئىككىنچىسى جۇنشۇيمىنىڭ بىر نەۋرە ئىنىسى ئونكۇلمىر، بۇنىڭ لەقىمى سېمىزخان ئىدى، ئۇچىنچىسى نىمىر بولۇپ، ئۇ جۇنشۇيمىنىڭ ھۇن خوتۇنىدىن تۇغۇلغان ئوغلى ئىدى.

ئاستىدا كۆچمىپ كېتىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ، ئۇنىڭغا تەڭ كېلەل-مەسلىگىنى بايقاپ، بىر تەرەپتىن، خەن سۇلالىسىگە تەۋەلىك بىلدۈرسە، يەنە بىر تەرەپتىن، ئۇز تەسىر دائىرىسىنى غەربكە قاراپ كېڭەيتتى. ئۇ غەربكە يۈرۈش قىلىش داۋامىدا، ئالدى بىلەن ئىلىم تەكرىقۇتىنى ئولتۇرۇپ، ئۇنىڭ تەۋەلىرىدىن 50 نەچچە مىڭ ئادەمنى ئوزىگە قوشۇۋالدى. ئۇ ئۇيسۇنلارغا يېقىنلاشقاندا، ئۇلارنى ئوزىگە قوشۇۋېلىش ئۈچۈن، كىچىك كۈنىبى ئۈجۈتۇغا ئادەم ئەۋەتتى. ئۇيسۇنلار ئوزىنىڭ خەن سۇلالىسىگە سادىقلىغىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن قۇتئوش ئەۋەتكەن ئەلچىلەرنى ئولتۇرۇپ، ئۇلارنىڭ كاللىسىنى دۇخۇ تۇرغان جايغا ئەۋەتتى ۋە 8 مىڭ ئاتلىق ئەسكەر ئەۋەتىپ قۇتئوش بىلەن ئۇرۇشتى، لېكىن ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولدى. قۇتئوش ئۇيسۇنلارنى مەغلۇپ قىلغاندىن كېيىن، يەنە ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ ئۇجېلار، تۇغلۇقلار ۋە قىرغىزلارنى ئوزلىرىگە تەسلىم قىلدى ۋە قىرغىزلار يۇرتىدا تۇرۇپ قالدى. كېيىن ئۇ يەنە خەن سۇ-لالىسى ئەلچىلىرىنى ئولتۇردى. شۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭ ساختا نىقاۋى يىرتىلدى، ئۇ قوغشار تەكرىقۇتىنىڭ كۆچمىپ كېتىۋاتقان-لىقىنى كورۇپ، جازاغا تارتىلىشتىن قورقۇپ، يەنمۇ يىراقىقا كەتمەكچى بولدى. نەق شۇ چاغدا سوغدىيانلار ئۇيسۇنلارنىڭ زەربىسىگە ئۇچراپ، چەتتىن ياردەم ئىلىش كويىغا چۈشكەن ئىدى. ئۇلار قۇتئوشنىڭ قىرغىز يۇرتىدا ئىكەنلىگىنى ئاڭلاپ ئۇنىڭ بىلەن بىرلىكتە ئۇيسۇنغا قارشى تۇرۇش ئۈچۈن ئادەم ئەۋەتىپ، ئۇنى ئوز مەملىكىتىگە تەكلىپ قىلدى. قۇتئوش سوغدىيانغا بار-غاندىن كېيىن، سوغدىيان پادىشاسى بىلەن قۇدىلاشتى. ئۇلار بىرلىكتە ئۇيسۇنغا ھوجۇم قىلىپ، قىزىل قورغانغىچە بېسىپ كەل-دى، ئۇيسۇنىڭ غەربىدىكى مىڭ يول كەتكىلىكى يەردە ئادەم ئۇرۇغنى قالدۇرمىدى. قۇتئوش بارغانسېرى مەغرۇرلىنىپ، سوغ-دىيان پادىشاسىنمۇ كوزگە ئىلماي قويدى، سوغدىيان ئاقسو-كەكلىرىنى ۋە خەلقىنى خالىغىنىچە ئولتۇردى، ئۇلارنىڭ كاللا-

سىنى تالاس دەرياسىغا تاشلاتقۇزدى. شۇنىڭدەك پەرغانە قاتارلىق جايلارنى ئوزنگە سېلىق تولەشكە مەجبۇر قىلدى. خەن سۇلالىسى ئىلگىرى - كېيىن 3 قېتىم ئادەم ئەۋەتىپ، ئولتۇرۇلگەن ئەلچىلەرنىڭ جەسىدىنى تەلەپ قىلدى. قۇتتۇش بۇ جەسەتلەرنى بېرىش بۇيىقتا تۇرسۇن، بەلكى ئەلچىلەرنى خالىغىنچە ھاقارەتلىدى؛ ئۇ خەن سۇلالىسىنى كولدۇرلىتىش ئۈچۈن، خەن سۇلالىسىگە يەنە بارىمتاي ئەۋەتىدىغانلىقىنى غەربىي رايون دۇخۇسىغا بىلدۈردى. بۇلارنىڭ ھەممىسى غەربىي رايونىنىڭ ھەرقايسى جايلىرى، ھەر مىللەت خەلقى ۋە خەن سۇلالىسىنىڭ غەربىي رايوندىكى ھوكۇمرانلىقىنى ئۈچۈن ئېغىر خەۋپ ئىدى.

مىلادىدىن ئاۋالقى 36 - يىلى (خەن سۇلالىسىنىڭ جەنجاۋ 3 - يىلى) خەن سۇلالىسى گەن يەنشۇنى غەربىي رايونغا دۇخۇ، چېن تاڭنى يارىدەمچى شىياۋۋېي قىلىپ ئەۋەتتى. چېن تاڭ غەربىي رايونغا كەلگەندىن كېيىن، قۇتتۇش پەيدا قىلغان ۋەزىيەتنىڭ ناھايىتى ئېغىرلىغىنى كورۇپ، قوشۇن ئەۋەتىپ توپىلاڭنى باستۇرۇشنى ئوتتۇرىغا قويدى. گەن يەنشۇ ئوردىدىن سوراپ ئىش قىلىش كېرەكلىگىنى ئېيتتى، لېكىن چېن تاڭ خەن سۇلالىسى پادىشاسى يۈەندىنىڭ ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى ۋەزىرلەرنىڭ مۇنداق قىلىشقا قوشۇلمايدىغانلىقىنى ئېنىق بىلگەچكە، قەتئىي نىيەتكە كېلىپ، بىر تەرەپتىن، ھەرقايسى يەرلىك قوشۇنلار ھەم ۋۇجى شىياۋۋېيلار باشچىلىقىدىكى بوز يەر ئوزلەشتۇرگۈچى ئەسكەرلەرنى سەپەرۋەر قىلىپ، ئۇرۇشقا تەييارلاندى، يەنە بىر تەرەپتىن، خانغا ئىلتىماس سۇنۇپ، ئوزىنىڭ بىر يالغان "خان يارلىغى"غا ئىشىنىپ قالغان گۇنايى ئۈچۈن كەچۈرۈم سورىدى. قوشۇن ئىككى قىسىمغا بولۇنۇپ سوغدىيانا قارايولغا يولغا چىقتى. بىر قىسمى دۇخۇنىڭ بۇيرۇقىنى قوماندانلىغىدا ئونىسۇ (ئاقسۇ) دىن يولغا چىقىپ، قىزىل قورغان ۋە ئىسسىق كول ئارقىلىق سوغدىيانغا باردى؛ يەنە بىر قىسمى پامىر ئىگىزلىكىدىن ئوتۇپ، پەرغانە ئارقىلىق سوغدىيانغا باردى.

خەن سۇلالىسى قوشۇنلىرى تالاس دەرياسى بويىدا تالاس شەھىرىگە ھۇجۇم قىلغاندا، قۇتتۇش يارىلىنىپ ئولدى؛ ئۇ ئەسلىدە قېچىپ كەتمەكچى ئىدى، سوغدىيان خەلقى ئۇنى بەك يامان كورىدىغانلىغىنى ۋە ئۇيسۇن قاتارلىق جايلارنىڭ ھەممىسى ئۇنىڭغا ھۇجۇمغا كېلىۋاتقانلىغىنى ئويلاپ، بارار يېرى قالمىغانلىغى ئۇچۇن، جان تىكىپ قوغدىنىپ، دەتتىكام قىلىپ باقماقچى بولدى. نەتىجىدە پۇتۇنلەي گۇم بولدى. بۇ ئۇرۇش ناھايىتى زور ئەھمىيەتكە ئىگە بولدى، چۇنكى شۇنىڭ بىلەن غەربىي رايون ۋەزىيىتى مۇقىملاشتى، شۇندىن كېيىنكى نەچچە ئون يىل ئىچىدە غەربىي رايوندا، ئاساسەن، ھىچبىر چوڭ توپىلاڭ يۇز بەرمىدى؛ خەن سۇلالىسى ھوكۇمىتىنىڭ غەربىي رايوندىكى ئابرويى زور دەرىجىدە كوتىرىلدى؛ غەربىي رايوندىكى ھەر مىللەت خەلقى ئۇچۇن بىر بالايى - ئاپەتنىڭ يىلتىزى يۇلۇپ تاشلاندى.

خەن سۇلالىسى پادىشاسى چېڭدى ۋاقتىدا، سوغدىيان پادىشاسى ئوز ئوغلىنى "مەھرەم" قىلىپ ئەۋەتتى؛ غەربىي رايون دۇخۇسىمۇ ئۇ يەرگە ئوز تەۋەسىدىن ئەلچىلەر ئەۋەتتى. سوغدىيان ۋەلى ئەھدى 10 مىڭدىن ئارتۇق ئادەم بىلەن كېلىپ، خەن سۇلالىسىگە تەۋە بولماقچى بولغاندا، كېيىن ئۇلارنى قارشى ئېلىشقا ئەۋەتىلگەن ئادەم، بۇلارنىڭ يەنە توپىلاڭ كوتىرىشىدىن ئەندىشە قىلىپ، ئۇلاردىن ئوزلىرىنى ئوزلىرى باغلاپ كېلىشنى تەلەپ قىلغان. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار كايىپ كېتىپ قالغان. سوغدىيان خانى خەن سۇلالىسىگە بىرقەدەر يېقىنچىلىق قىلسىمۇ، لېكىن ئۇيسۇننىڭ ئىچكى ئىشلىرىغا ئارىلاشتى، ئۇيسۇن ھوكۇمرانلىرىنى ئوزىگە بېقىنىشقا قىزىقتۇردى. بۇ چاغدا ئۇيسۇننىڭ ئىچكى ئەھۋالى ياخشى، خەلق خاتىرجەم ئىدى. سوغدىيان خانىنىڭ ۋە ئۇنىڭغا بېقىنغان ئۇيسۇن ئىسيانچىلىرىنىڭ تەھدىدىگە ئۇچرىغان ئىككى كۇنىيى "دۇخۇغا تېخىمۇ يېقىن" بولۇپ كەتتى، مىلادىدىن ئاۋالقى 1 - يىلى (خەن سۇلالىسىنىڭ يۇەنشۇ 2 -

يىلى). چوڭ كۇنىيىي ھۇن تەڭرىقۇتى بىلەن بىللە خانغا تارتۇق ئىلىپ چاڭئەنگە كەلدى.

4 - بولۇم غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى دەۋرىدىن شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ باشلىرىغىچە شىنجاڭدا يۇز بەرگەن قالايمىقانچىلىق. ھەرمىللەت خەلقىنىڭ زوراۋانلىققا قارشى كۇرەشلىرى

غەربىي خەن دولىتى فېودال پومىششىكلار سىنىپىنىڭ دولىتى. ئۇ تارىختا بەزى ئىلغار روللارنى ئوينىغان بولسىمۇ، لېكىن بۇ ئەمگەكچى خەلقنىڭ ناھايىتى كوپ قان ۋە تەرى بەدىلىگە كەلگەن. بۇ دولەت ئوزى پەيدا بولغان ۋاقىتتىن تارتىپلا دىخانلار ۋە باشقا ئەمگەكچى خەلقلەر بىلەن قارىمۇ - قارشى مەيداندا تۇراتتى. ۋاقىتنىڭ ئوتۇشى بىلەن بىللە ھوكۇمران سىنىپ، بولۇپمۇ ئۇنىڭ يۇقۇرى تەبىقىسى كۇندىن - كۇنگە چىرىكلىششكە، ئەكسىيەتچىلىششكە قاراپ ماڭدى. ئۇلار بىلەن ئەمگەكچى خەلقلەر ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت بارغانسېرى كەسكىنلىشىپ، كېلىشتۇرگىلى بولمايدىغان دەرىجىگە بېرىپ يەتتى؛ بۇ ھوكۇمرانلىقنىڭ ئوتتۇرا دەۋرىدىلا، ئىچكى ئولكىلەردە پارچە - پۇرات قوزغىلاڭلار كوتىرىلگەن ئىدى. ئۇنىڭ ئاخىرقى دەۋرىگە كەلگەندە، بولۇپمۇ ۋاڭ ماڭ تەختكە چىققاندىن كېيىن، پۇتۇن مەملىكەتتىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ نارازىلىغى تېخىمۇ كۇچىيىپ كەتتى.

ۋاڭ ماڭ خەن سۇلالىسى پادىشاسى يۇەندىنىڭ جىيەنى بولۇپ، ياشلىغىدىن تارتىپلا كوز بويامچىلىق ۋە شوھرەتپەرەسلىك بىلەن داڭقى چىققان ئادەم ئىدى. ئۇ خەن سۇلالىسى پادىشاسى چېڭدىنىڭ ئاخىرقى دەۋرىدە بىر مەزگىل ھاكىمىيەت بېشىغا چىققان

ئىدى. خەن سۇلالىسى پادىشاسى ئەيدى ئولگەندىن كېيىن، ھا-
كىمىيەت ۋاقى ماكىنىڭ هاماچىسىنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالدى، ۋاقى
ماق يەنە ئوردىغا چاقىرتىلىپ ھوكۇمەتكە باشلىق بولۇپ، 10
ياشقا كىرمىگەن بىر بالىنى پادىشا قىلىپ قويدى. ئۇ — خەن،
سۇلالىسى پادىشاسى پىكىدى ئىدى. مىلادىنىڭ 9 - يىلى ۋاقى
ماكىنىڭ ئوزى پادىشا بولۇۋېلىپ، سۇلالە ئىسمىنى "شىن" گە ئوز-
گەرتتى. ۋاقى ماق يۇرگۈزگەن پۈتۈن بىر يۈرۈش ئەكسىيەتچىل
سىياسەتلەر پۈتۈن مەملىكەتنى پاتپاراق قىلۋەتتى. شۇنىڭ بىلەن
پۈتۈن مەملىكەت كولىمدىكى زور دېخانلار قوزغىلىڭى پارتلاپ،
ۋاقى ماكىنى تەلتوكۈس دەپنە قىلۋەتتى. بۇ مەزگىلدە غەربىي را-
يوندىمۇ قالايمىقانچىلىقلار كەينى - كەينىدىن يۈز بېرىپ، خەن
سۇلالىسىنىڭ ھوكۇمرانلىغى گۈمران بولدى.

خەن سۇلالىسى پادىشاسى پىكىدى زامانىسىدا، كېيىنكى
قانقىلىدىن يۈيىمىنىگۈەنگە بارىدىغان بىر يىپىكسى يول
بولۇپ، بۇ يولنىڭ ئەسلىدىكى يولىدىن كوپ قىسقا ئىكەن-
لىگىنى، چوڭ چولنى بويلاپ مېڭىشقا بولىدىغانلىغىنى بايقىغان
ۋۇجى شاۋۋېي بۇ يولنى ئاچماقچى بولدى. بۇ ئەسلىدە بىر
ياخشى ئىش ئىدى. ئەمما كېينكى قانقىل ھوكۇمدارى گۈجۈي
بىر تەرەپتىن، ئوزى ھۇنلار چېگرىسىغا يېقىن بولۇپ، ئۇلاردىن
ئەنسىرىگەنلىكى، يەنە بىر تەرەپتىن، ئەگەر يېڭى يول ئېچىلىپ
قالسا، يولۇچىلارنى تەمىنلەش ئوزىگە ئېغىر چۈشىدىغانلىغى ۋە
بۇنىڭ ئوزىگە پايدىسىزلىغىنى كوزدە تۇتۇپ، ۋۇجى شياۋۋېينىڭ
بۇيرۇغىنى ئىجرا قىلىشتىن باش تارتتى. ۋۇجى شياۋۋېي ئۇنى
تۇتۇپ كېلىپ قاماپ قويغان ئىدى، لېكىن كېيىن ئۇ ھۇنلار
تەرىپىگە قېچىپ كەتتى. نەق شۇ چاغدا چارقىلىق (روچاڭ) تىكى
چۇي خۇلەي بەگلىگىنىڭ ھوكۇمدارى تاگدۇمۇ ھۇنلار تەرەپكە
قېچىپ كەتتى. چارقىلىقنىڭ خوشنىسى بولغان قىزىلسۇ چىياگلىرى
ئۇنىڭدىن كۇچلۇكرەك بولۇپ، چارقىلىققا بىرنەچچە قېتىم ھۇجۇم
قىلغان ئىدى. تاگدۇ غەربىي رايون دۇخۇسىدىن ياردەم سورە-

غاندا، دۇخۇ دەل ۋاقتىدا ئادەم ئەۋەتىپ ياردەم قىلمىدى، تاكى دۇ ئالدىراپ قېلىپ شەرقە قاراپ يۈيمىنگۈەنگە قېچىپ كەلدى. يۈيمىنگۈەن قوۋۇغىدىكى مۇھاپىزەتچىلەر گۇنى كىرگۈزمەي قويدى. شۇنىڭ بىلەن تاكدۇ ئوز ئالدىغا تەۋەلىرىنى ۋە قول ئاستىدىكى كىشىلىرىنى باشلاپ، ھۇنلار تەرەپكە ئوتوپ كەتتى. ۋاڭ ماڭ بۇ ئىككى ۋەقەدىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن، ھۇن تەكرىقوتىغا ئادەم ئەۋەتىپ بۇ ئىككى ئادەمنى تەلەپ قىلدى. گۇ چاغلاردا ھۇن تەكرىقوتى خەن سۇلالىسىنىڭ سوزىنى ئاڭلايتتى. شۇڭا ئادەم قوشۇپ گۇجۇي بىلەن تاكدۇنى غەربىي رايونغا ئەۋەتىپ بەردى. ۋاڭ ماڭ غەربىي رايونغا ئادەم ئەۋەتىپ بۇلارنى كوتۇۋالدى ۋە خەن سۇلالىسى پادىشاسى پىكىدىنىڭ نامىدىن پەرمان چۇشۇرۇپ، غەربىي رايونىڭ ھەممە ھوكۇمدارلىرىنى بىر يەرگە توپلاپ، ئەسكەرلەرنى قاتار تىزىپ قويۇپ، گۇجۇي بىلەن تاكدۇنى ھەممىنىڭ كوز ئالدىدا ئولتۇردى. بۇ ۋەقە غەربىي رايوندىكى ھەر قايسى جايلارنىڭ خەنسۇلالىسىگە يەنى ۋاڭ ماڭنىڭ ئەكسىيەتچى ھاكىمىيىتىگە بولغان قارشىلىغىنى يەنمۇ كوچەيتۇەتتى.

مىلادىنىڭ 9 - يىلى (شىجيەنگونىڭ 1 - يىلى) ۋاڭ ماڭ پادىشا بولۇۋالغاندىن كېيىن، ھۇنلارغا ئادەم ئەۋەتىپ، تەكرىقوتقا ئوزىنىڭ پادىشا بولغانلىق خەۋىرىنى يەتكۇزدى ۋە تەكرىقوتنىڭ تامغىسىنى يەڭگۇشلدىپ بەردى. خەن سۇلالىسى تەكرىقوتقا بەرگەن تامغىنا "ھۇن تەكرىقوتى مومۇرى" دەپ يېزىلاتتى، بۇ سوزلەر ئوۇلارنىڭ ئورنى خەن سۇلالىسىنىڭ ۋاكىلىرىدىن يۇقۇرى ئىكەنلىگىنى بىلدۇرەتتى؛ ۋاڭ ماڭ ئوزگەرتكەن تەكرىقوت تامغىسىغا "يېڭى ھۇن تەكرىقوتنىڭ تامغىسى" دەپ يېزىلدى، بۇنىڭ بىلەن تەكرىقوتنىڭ ئورنى ۋاڭ ماڭنىڭ قول ئاستىدىكى ئەمەلدارلارنىڭ ئورنىدىن پەرقسىز بولۇپ قالدى؛ شۇڭا تەكرىقوت ۋاڭ ماڭدىن بەك نارازى بولدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ۋاڭ ماڭ غەربىي رايونىڭ ھەر قايسى جايلىرىدىكى ۋاڭ

لارنى بەگكە ئوزگەرتىۋەتتى، بۇ ئىشمۇ غەربىي رايوندا قاتتىق نارازىلىق پەيدا قىلدى. 2 - يىلى ۋاڭ ماڭ ئوزىنىڭ يېقىن ئادەملىرىدىن جېن فېننى ئوڭ قول بەگ قىلىپ غەربىي رايونغا ئەۋەتمەكچى بولدى. كېيىنكى قانقىل ھوكۇمدارى شۇي جىلى بۇنى بىلىپ قېلىپ، ئوزىنىڭ قول ئاستىدىكىلىرى بىلەن كېڭىشىپ ئوزۇق - تولۇك، ئوت - سامان ۋە چارۋا مال سېلىغىدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن ھۇنلارغا قېچىپ كەتمەكچى بولغان ئىدى، ۋۇجى شياۋۋېي بۇنىڭدىن خەۋەر تېپىپ ئۇنى چاقىرىپ كېلىپ سوراق قىلغاندا، شۇي جىلى ئىقرار قىلدى. شۇنىڭ بىلەن ۋۇجى شياۋۋېي شۇي جىلىنى دۇخۇغا ئەۋەتىپ بەردى، دۇخۇ ئۇنى ئولتۇردى. شۇي جىلىنىڭ ئاكىسى خۇلەنزى قول ئاستىدىكى خەلق ۋە چارۋا ماللارنى ئېلىپ ھۇنلارغا قېچىپ كەتتى. بۇ قېتىم ھۇن تەڭرىقۇتى خۇلەنزىنى قايتۇرۇپ بېرىش بۇياقتا تۇرسۇن، بەلكى ئەسكەر ئەۋەتىپ خۇلەنزى بىلەن بىللە قانقىلغا ھۇجۇم قىلىپ كېلىپ، دۇخۇنىڭ ئەمەلدارلىرىنى ئولتۇرۇۋەتتى.

شۇ يىلى ۋۇجى شياۋۋېي ئاغرىپ قالغان ئىدى، ئۇنىڭ قول ئاستىدىكىلەر تىل بىرىكتۇرۇپ، ھەربى قوزغىلاڭ كوتىرىپ ۋۇجى شياۋ ۋېينى ئولتۇرۇۋېتىپ، ئەسكەرلىرىنى ۋە ئائىلە تاۋاباتلىرىنى ئېلىپ ھۇنلارغا قېچىپ كەتتى. غەربىي رايونغا بارغان ياكى غەربىي رايوندا تۇرىدىغان خەن سۇلالىسى ئەسكەرلىرىنىڭ ئەھۋالى بەك قىيىن ئىدى، بۇ، ئاساسەن، ئەمەلدارلارنىڭ ئەسكەرلەرنى خارلىشىدا ئىپادىلىنەتتى①. بۇ قېتىمقى ھەربى قوزغىلاڭنىڭ ئاساسىي سەۋىۋى شۇ ئىدى. ھۇنلارنىڭ ھۇجۇمى ۋە غەربىي

---

①«تارىخنامە. پەرغانە تەزكىرىسى» دە يېزىلىشىچە، لىگۈاڭلى پەرغانىگە جازا يۇرۇشى قىلغاندا "قوشۇننىڭ ئوزۇغى كەمچىل ئەمەس ئىدى، ئۇرۇشتا ئولگەنلەر كوپ بولمىدى، ئەمەلدارلار پارىخورلۇق قىلىپ، ئەسكەرلەرنى ئاسرىماي، ئۇلارنىڭ تەمىناتىغا خىيانەت قىلغانلىقتىن، تابۇت بولغۇچىلار كوپ بولدى يەنە «خەن سۇلالىسى تارىخى. غەربىي رايون تەزكىرىسى» دە كەلتۇ-

رایوندىكى ھەرقايسى جايلارنىڭ يۇز ئورۇشى بولسا بۇ قېتىمقى ھەربى قوزغىلاڭنىڭ تاشقى سەۋىۋى بولدى. بۇ قېتىمقى ھەربى قوزغىلاڭ ۋاڭ ماڭنىڭ غەربىي رايوندىكى ھوكۇمرانلىغى دۇچكەلگەن بوھراننىڭ قۇتقۇزغىلى بولمايدىغان دەرىجىگە بېرىپ يەتكەنلىگىنى چۈشەندۈرىدۇ. ھەربى قوزغىلاڭدىن كېيىن، غەربىي رايون دۇخۇسى بۇنى ۋاڭ ماڭغا مەلۇم قىلدى؛ ھۇنلار غەربىي رايوندىكى ھەرقايسى جايلارغا ھۇجۇم قىلدى. 3 يىلدىن كېيىن، كىنگىت (يەنجى) ھۇنلارغا يېقىن بولغاچقا ئالدى بىلەن ئىسيان قىلىپ، دۇخۇنى ئولتۇرۇۋەتتى.

مىلادىنىڭ 16 - يىلى (تيەنفىڭنىڭ 3 - يىلى) ۋاڭ ماڭ بەشىنچى ھەيۋەتلىك ئۇۋى ئۇنۋانلىق جاڭجۇن ۋاڭجۇن، غەربىي رايون دۇخۇسى لىچۇڭ، ۋۇجى شياۋۋېي، گوچىنلارنى غەربىي رايونغائەۋەتتى. ھەرقايسى جايلار بۇلارنى چاجاڭ قۇرۇپ قارشى ئالدى، كىنگىتمۇ كورۇنۇشتە تەسلىم بولغان بولدى. لېكىن ۋاڭ جۇن ئۇز كىشىلىرى بىلەن كىنگىتكە كىرگەندە ئولتۇرۇلدى. گوچىن كەينىدە كېلىۋاتاتتى، بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ ئۇز ئەسكىرىنى ئىچكى ئولكىلەرگە قايتۇرۇپ كەتتى. لىچۇڭ قالدى - قۇتتى قىسىملارنى يىغىشتۇرۇپ، كۇسەنگە چېكىندى. ۋاڭ ماڭ ئولگەندىن كېيىن، لىچۇڭنىڭ نەگە كەتكەنلىگىنى ئۇققىلى بولمىدى①.

يۇقۇرقى ئەھۋاللاردىن شۇنى كورۇش مۇمكىنكى، غەربىي را-

رۇلگەن خەن ۋۇدى يارلىغىدا خەن سۇلالىسى ئەسكەرلىرىنىڭ قانقىلىنى (تۇرپاننى) ئېلىش ئەھۋالىنى بايان قىلىپ، "خەن قوشۇنلىرى شەھەرنى ئالغاندا، ئوزۇق - تولۇك ناھايىتى كوپ ئىدى، لېكىن چېرىكلەرنىڭ يولغا ئېلىپ ماڭغان ئوزۇغى يېتەرلىك بولمىغانلىقتىن، كۇچى يەتكەنلەر چارۋا مەھسۇلاتلىرى بىلەن ئوزۇقلانغان، ئاجىزلار ئاچلىقتىن يول ئۇستىدە مىڭلاپ ئولگەن" دىيىلگەن.

① شىنجاڭدىن لىچۇڭ ئىسىملىك بىر تامغا تېپىلدى، ئېھتىمال بۇ تامغا لىچۇڭنىڭ بولسا كېرەك

يوندىكى ھەرقايسى جايلار ۋە مىللەتلەر (شۇ جۈملىدىن خەنزۇ-لار) نىڭ ۋاقىت ماڭنىڭ ئەكسىيەتچى ھوكۇمرانلىغىغا قارشى كۈرىشى داۋامىدا، ھۇن ئاقسۇڭەكلىرى پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ بۇ يەرگە كىردى، ئۇلار غەربىي رايونىنىڭ بىرقانچە جايلىرىدىكى يەرلىك ھوكۇمرانلار بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، غەربىي رايونىنىڭ بىر مۇنچە جايلىرىغا يەنە داۋاملىق ھوكۇمرانلىق قىلدى. بۇھال كەڭ خەلق ئاممىسى ئۈچۈن يەنە بىر قېتىملىق زور ئاپەت بولدى. «كېيىنكى خەن سۇلالىسى تارىخى» دا يېزىلىشىچە، ئەھۋال مۇنداق بولغان: "ھۇنلارنىڭ ئالۋاڭ - ياساق ۋە باج - سېلىقلىرى بەك ئېغىر بولۇپ، ھەرقايسى بەگلىكلەر بۇنىڭغا چىداشلىق بېرەلمەگەن". مۇنداق بولغاندىن كېيىن، ئەلۋەتتە، خەلق ئاممىسىنىڭ قارشىلىغىنى قوزغايدۇ.

ھۇن ئاقسۇڭەكلىرى غەربىي رايونغا بېسىپ كىرگەندە، ئالدى بىلەن يەركەن ئۇلارغا قارشىلىق كۆرسەتتى، يەركەن ھوكۇمدارى يەن سۇلالىسىنىڭ پادىشاسى يۈەندى زامانىسىدا چاقىرىلغان خان مەھرىمى بولۇپ ئۇزۇن تۇرغان، خەنزۇ مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرى خېلى چوڭقۇر سىڭگەن ئىدى. ئۇ يەركەنگە قايتىپ كېلىپ ھوكۇمدار بولغاندىن كېيىن، ئوز ھوكۇمرانلىغىنى خەن سۇلالىسىنىڭ قائىدە - نىزاملىرى ئاساسىدا قۇرۇپ چىقتى. ئۇ خەن سۇلالىسىگە سادىق ئىدى، دائىم بالىلىرىغا: "ئەۋلاتتىن - ئەۋلاتقىچە خەن سۇلالىسىگە سادىق بولۇڭلار، ئاسىلىق قىلماڭلار" دەپ تەربىيە بېرەتتى. ئۇ چاغدا يەركەنمۇ بىرقەدەر كۈچلۈك ئىدى. يەركەن ھوكۇمدارى يەن ھۇنلارغا بويۇن ئەگمىدى. مىلادىنىڭ 18 - يىلى (تىيەن فېڭنىڭ 5 - يىلى) يەن ئولۇپ، ئۇنىڭ ئوغلى كاڭ ھوكۇمدار بولدى. كاڭ ھۇنلارغا داۋاملىق قارشى تۇردى. بۇ چاغدا يەركەنگە خوشنا بەگلىكلەرمۇ يەركەنگە ئەگىشىپ ھۇنلارغا قارشى تۇرغىلى باشلىدى. كاڭ يەنە غەربىي خەن دەۋرىدىكى دۇخۇنىڭ قول ئاستىدىكى ئەمەلدارلارنىڭ بالا - چاقىلىرىدىن مىڭدىن ئارتۇق ئادەمنى قوغداپ

قالدى. شەرقىي خەن خاندانلىغى قۇرۇلغاندىن كېيىنكى دەسـ
لەپكى چاغلاردا، كاك خېشىغا ئادەم ئەۋەتىپ، بىرتەرەپتىن،
خەن خاندانلىغىنىڭ مۇددىاسىنى سورىدى، يەنە بىرتەرەپتىن،
ئۇزىنىڭ خەن خاندانلىغىغا بولغان ساداقىتىنى ئىزھار قىلدى.
مىلادىنىڭ 29 - يىلى (خەن سۇلالىسىنىڭ جەنۇبۇ 5 - يىلى)
ئىلگىرى خېشىدا ئۇز ئالدىغا بولۇۋالغان، يېقىندىلا خەن سۇ-
لالىسىگە تەۋەلىك ئىزھار قىلغان خېشى باش قوماندانى دۇيۇن
خەن سۇلالىسى نامىدىن كاڭنى يەركەنىڭ خىزمەت كورسەتكەن
يەزىلەتلىك ۋاڭى، غەربىي رايون دۇۋېيسى قىلىپ تەينىلەپ،
پۇتكۇل غەربىي رايونىغا ھوكۇمرانلىق قىلىشنى ئۇنىڭغا
تاپشۇردى.

مىلادىنىڭ 33 - يىلى (خەن سۇلالىسىنىڭ جيەنۇبۇ 9 - يىلى)
يەركەن ۋاڭى كاك ئولۇپ، ئۇنىڭ ئىنىسى شيەن ۋاڭ بولدى.
شۇندىن ئېتىۋارەن يەركەن ھوكۇمرانلىرىنىڭ سىياسى مەيدانىدا
ئوزگىرىش يۈز بەردى. بىرتەرەپتىن، ئۇلار خەن سۇلالىسىگە
داۋاملىق ساداقەتلىك بىلدۇرۇپ، مىلادىنىڭ 38 - يىلى (خەن
سۇلالىسىنىڭ جيەنۇبۇ 14 - يىلى) پىشامشان ۋاڭى بىلەن بىللە
خەن سۇلالىسى ئوردىسىغا ئەلچى ئەۋەتىپ سوغا تەقدىم قىلدى.
بۇ شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ غەربىي رايون بىلەن بىرىنچى
قېتىم بىۋاستە ئالاقە ئورناتقانلىغى بولدى؛ يەنە بىرتەرەپتىن،
ئۇلار ئەمدى ئوتمۇشتىكىدەك خوشنا جايلاردىكىلەرنى باشلاپ
ھۇنلارغا قارشى تۇرمايدىغان بولدى، ئەكسىچە، ھۇجۇم نىشا-
نىسىنى خوشنا جايلارنى ئوزىگە قوشۇۋېلىش ۋە ئۇلارنىڭ
ئادەملىرىنى ئولتۇرۇش تەرەپكە قاراتتى. ئۇلار ئۇزۇن تەتى
ۋە كوكيار (ھازىرقى قاغىلىق ناھىيىسىدە) بەگلىرىنى ئولتۇرۇپ،
كاڭنىڭ ئىككى ئوغلىنى ئۇ يەرلەرگە ھوكۇمدار قىلىپ ئەۋەتتى.
مىلادىنىڭ 41 - يىلى (خەن سۇلالىسىنىڭ جيەنۇبۇ 17 - يىلى)
شيەن خەن سۇلالىسى ئوردىسىغا يەنە ئەلچى ئەۋەتىپ، ئوزىنى
غەربىي رايون دۇخۇلىغىغا تەينىلەشنى ئوتۇندى. خەن سۇلالـ

سىنىڭ گۇاكۇڭ پادىشاسى ليۇ شيۇ دەسلىۋىدە دۇرۇكىنىڭ پىكـ رىگە قوشۇلۇپ، شيەننى غەربىي رايون دۇخۇلىغا تەيىنلەشكە ماقۇل بولۇپ تامغا بەردى ۋە قىممەتلىك نەرسىلەر ئىنئام قىلدى. لېكىن غەربىي رايونىڭ ئەمىلىي ئەھۋالىنى ئوبدان بىلگەن دۇكخۇاڭ ۋالىسى پېي زۇ مۇنداق قىلىشقا قارشى چىقىپ، يەركەن ۋاكىغا ئۇنداق زور هوقۇق تۇتقۇزۇپ قويغىلى بولمايدۇ، ئۇنداق قىلغاندا، باشقا جايلار ئۇمىتسىزلىككە چۈشىدۇ، دېدى. لېۋۇشيۇ بۇنىڭ سوزىنى يوللۇق دەپ تونۇپ، ئادەم ئەۋەتىپ دۇخۇلۇلۇق تامغىسىنى قايتۇرۇۋېلىپ، خەن سۇلالىسىنىڭ چوڭ جياكجۇنى دېگەن تامغىنى بەردى. شيەن مۇشۇ سەۋەپتىن خەن خاندانلىغا ئوچ بولۇپ، بىر تەرەپتىن، ئوزىنى ئوزى ئۇلۇغ دۇخۇ دەپ ئاتاپ، غەربىي رايونغا بۇيرۇق چۈشۈرۈپ يۇردى؛ يەنە بىرتەرەپتىن، هەرقايسى جايلاردىن ئېلىنىدىغان خراجنى يەنە ئېغىرلاشتۇردى، كۇسەن قاتارلىق يەرلەرگە بىرقانچە قېتىم هۇجۇم قىلدى.

يۇقۇرقى ئەهۋال ئاستىدا، غەربىي رايونىڭ باشقا جايلىرىنىڭ ئەهۋالى يەنمۇ قىيىنلاشتى. ملادىنىڭ 45 - يىلى (خەن سۇلالىسىنىڭ جيەنۇۋ 21 - يىلى) ئالدىنقى قانقىل، پىشامشان، كىنگىت قاتارلىق جايلارنىڭ جەمى 18 ۋاكى ئوز ئوغۇللىرىنى خەن ئوردىسىغا خان مەھرىمىلىككە ئەۋەتتى، ئۇلار خەن سۇلالىسىنىڭ پادىشاسى گۇاكۇۋدىنى كورگەندە يىغلاپ تۇرۇپ، غەربىي رايونغا دۇخۇ ئەۋەتىشنى سورىدى. خەن سۇلالىسىنىڭ پادىشاسى گۇاكۇۋدى هۇنلار تېخى تىنچىتىلمىغانلىغىنى بانا قىلىپ، ئۇلارنى قايتۇرۇۋەتتى. بۇ هال يەركەن ۋاكى شيەننىڭ خورىگىنى يەنمۇ ئوستۇرۇۋەتتى. 2 - يىلى شيەن تېخى دۇخۇ تەيىنلەنمىگەنلىكىدىن خەۋەر تېپىپ، پىشامشان ۋاكى ئەنگە خەت ئەۋەتىپ، ئۇنىڭدىن خەن سۇلالىسى بىلەن ئىالاقىنى ئۇزۇشنى تەلەپ قىلدى. ئەن ئۇنىڭ بۇ تەلىۋىنى رەت قىلدى، كەلگەن ئەلچىلەرنى ئولتۇردى. شيەن بۇنىڭدىن قاتتىق غەزەپلىنىپ،

قوشۇن ئەۋەتىپ پىشامشانغا ھۇجۇم قىلدى، ئەن مەغلۇپ بولۇپ تاغ ئىچىگە قېچىپ كەتتى، پىشامشان خەلقىدىن مىڭدىن ئارتۇق ئادەم ئولتۇرۇلدى، ئەسىر ئېلىندى. شۇ يىلى قىشتا، شيەن يەنە قوشۇن ئەۋەتىپ كۇسەنگە ھۇجۇم قىلدى. كۇسەن ۋاڭنى ئولتۇرۇپ، بۇ جايىنى ئوزىگە قوشۇۋالدى. پىشامشان قاتارلىق جايلارنىڭ ۋاڭلىرى بۇنىڭ بىلەن تېخىمۇ قاتتىق ئەنسىزلىككە چۈشتى ۋە خەن ئوردىسىغا دۇخۇ تەيىنلەشنى ئىلتىماس قىلىپ يەنە بىر قېتىم ئەلچى ئەۋەتىپ، تەلىۋى رەت قىلىنغاندىن كېيىن ھۇنلارغا ئەل بولدى.

شيەن ۋەكىللىك قىلغان يەركەن ھوكۇمرانلىرىنىڭ مۇنداق زوراۋانلىغى ئەلۋەتتە قارشىلىققا ئۇچرايتتى. ۋىيسەي① ۋاڭى يەركەندىن بىرقەدەر يىراق بولغاچقا، شيەن تەرىپىدىن ئەۋەتىلگەن ئەلچىلەرنى ئولتۇرۇۋەتتى. شيەن ئۇلارنى يەنە بىر قېتىم باستۇرۇپ، ۋىيسەي بەگلىگىنى مۇنقەرز قىلىپ، يەنە ئوز ئوغلىنى ئەۋەتىپ كۇسەنگە ۋاڭ قىلدى، ۋىيسەيلىك بىر ئاقسوڭەكنى ۋىيسەيگە ۋاڭ قىلدى، يەنە بىر ۋىيسەيلىك ئاقسوڭەكنى

---

① ۋىيسەي (妫塞) دىگەن يەر ئىسمى «خەن سۇلالىسى تارىخى»دا ئۇچرىمايدۇ، «كېيىنكى خەن سۇلالىسى تارىخى»دا بۇ ئىسىم بولىمۇ، جۇغراپىيە ئورنى ئېنىق كورسىتىلمىگەن، بۇنىڭ تاۋۇشى ئونسۇ (ئاقسۇ) دىگەن سوزگە يېقىن كېلىدۇ ۋە كۇسەن بىلەن بىللە تىلغا ئېلىنىدۇ، بۇ ھال بۇ يەرلەرنىڭ ئارىلىغى ئانچە يىراق ئەمەسلىگىنى كورسىتىدۇ، بۇ يەر غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئونسۇ (ئاقسۇ) بولۇشى ئېھتىمالدىن يىراق ئەمەس.

«ئەلنى ئىدارە قىلىشنىڭ ئورنەكلىرى»نىڭ 44 - جىلدىدا فۇشېڭنىڭ بىر ئىزاھاتى بار. ئۇنىڭدا: "ۋىيسەي دولىتى ساكلار ئامۇدەرياسى بويىدا ياشىغاندا تۇرغان بىر جاي، شۇڭا بىر دولەت ئىسمى بولسا كېرەك" دىيىلگەن. بۇ قارىسىغىلا ئېيتىلغان سوز. شۇڭا ئىشىنىپ كەتكىلى بولمايدۇ.

بۇگۇرگە ۋاڭ قىلدى. بىرنەچچە يىل ئوتكەندىن كېيىن، كۇ-
سەنلىكلەر شيەن تەرىپىدىن ئەۋەتىلگەن كۇچا ۋاڭى ۋە بۇگۇر
ۋاڭىنى ئولتۇردى. بۇ چاغدا ھۇن ئاقسوڭەكلىرى پۇرسەتتىن
پايدىلىنىپ بېسىپ كىرىپ، شىڭدۇ ناملىق بىر كۇچا ئاقسوڭ-
گىنى كۇچاغا ھوكۇمدار قىلدى. شۇندىن ئېتىۋارەن كۇچا
ھۇن ئاقسوڭەكلىرىنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتتى.

يەركەن ۋاڭى شيەن پەرغانىنى "باج - سېلىقنى ئاز تو-
لىدى" دەپ ئۇزى قوشۇن باشلاپ بېرىپ، پەرغانىگە ھوجۇم
قىلدى. پەرغانە ۋاڭى تەسلىم بولدى، شيەن ئۇنى ئۇزى
بىلەن ئېلىپ كەلدى، ئۇزۇن تەتى ۋاڭى چاۋسەتنى پەرغانىگە
ۋاڭ قىلىپ تەيىنلىدى. چاۋسەت پەرغانىدە پەقەت بىر يىلدىن
ئارتۇقراقلا تۇرالىدى، كېيىن سوغدىيانلارنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچ-
رىغانلىغى ئۇچۇن قېچىپ كەلدى. شيەن يەنە پەرغانىنىڭ
ئىلگىرىكى ۋاڭىنى يەنە ۋاڭ قىلىپ ئەۋەتتى، ئۇنىڭغا "ئاۋالقى-
دەك تارتۇق يوللاپ تۇرۇش"نى تاپىلىدى. جيەنۋۇ (25 — 56-
يىللىرى)نىڭ ئاخىرقى يىللىرى شيەن يەنە ئۇدۇنىغا
ھۇجۇم قوزغاپ، ئۇدۇن ۋاڭىنى باشقا بىر جايغا يوتكىۋېتىپ،
ئۇنىڭ ئورنىغا باشقا بىرسىنى ۋاڭ قىلىپ تەيىنلىدى. بىر يىلدىن
ئارتۇقراق ۋاقىت ئوتكەندىن كېيىن، جايلار ماڭا قارشى چىقىشى
مۇمكىن دىگەن گۇمان بىلەن، ئۇدۇن، ئۇزۇن تەتى (كېرىيىدە)،
ئاقسۇ، كوكيار قاتارلىق جايلارنىڭ ۋاڭلىرىنى چاقىرتىپ كېلىپ،
ھەممىسىنى ئولتۇرۋەتتى. شۇنىڭدەك باشقىدىن ۋاڭ تىكلىمەي،
ئۇ يەرلەرنى ساقلاشقا ئۇزى ئەسكەر باشلىقلىرىنى ئەۋەتتى.
بۇ پاكىتتىن شۇ چاغلاردا ھەرقايسى يەرلەردە يەركەن ۋاڭىنىڭ
ئەكسىيەتچى ھوكۇمرانلىغىغا بولغان قارشىلىقنىڭ قانچىلىك
ئوتكۇرلەشكەنلىگىنى كورۇۋالغىلى بولىدۇ! شۇنىڭ بىلەن بىللە،
مۇنداق دەھشەتلىك باستۇرۇش چوقۇم يەنىمۇ قاتتىق قارشىلىق-
نى قوزغايدىغانلىغى روشەن ئىدى.

مىلادىنىڭ 60 - يىلى (خەن سۇلالىسىنىڭ يۇەنپىڭ 3 -

يىلى) كۈدۈنلۇقلار يەركەن ۋاگى كۈدۈنغا ئەۋەتكەن ھەربى ئەمەلدار جۇنىدىنى كولىتۇرۇۋەتتى. بۇ ۋەقەنىڭ بىۋاستە سەۋەبى جۇندىنىڭ "زالىملىغى ئارقىسىدا خەلقنىڭ بىزار بولۇشى" ئىدى. كېيىن كۈدۈن ئاقسوگىگى شۇمۇبا خەن سۇلالىسى ئادىمى خەن يۇگنىڭ ياردىمى بىلەن ۋاڭ بولىدى ھەم كۈزۈن تەتىي بىلەن بىرلىشىپ، ئەسكەر باشلاپ بېرىپ، گۇمىدىكى يەركەن ھەربى ئەمەلدارىنى (باسقاقىنى) كولىتۇردى. شۇنىڭ شۇمۇبانى جازالاش كۈچۈن كۈز ۋەلىسەدى بىلەن ۋەزىرنىڭ قوماندانلىقىدا 20 مىڭ كىشىلىك قوشۇن ئەۋەتتى. شۇمۇبا كۈزى قوشۇن باشلاپ چىقىپ، كۇلا رنى قاتتىق مەغلۇپ قىلىپ قاچتى. شۇنىڭ يەنە كۈز قوماندانلىقىدا نەچچە تۈمەن كىشىلىك قوشۇن باشلاپ بېرىپ كۈچ ئالماقچى بولدى، لېكىن شۇمۇبا تەرىپىدىن قاتتىق مەغلۇپ بولۇپ، ئاران قېچىپ قۇتۇلدى. شۇمۇبا غەلبە پۈرسىتىنى قولدىن بەرمەي قوشۇن باشلاپ بېرىپ يەركەنىنى مۇھاسىرە قىلدى، بەختكە قارشى بىر غايىپ كۈق بىلەن يارىلىنىپ كولۇپ كەتتى، كۈدۈن ئەسكەرلىرى قايتىپ كەتتى. بۇ چاغدا ھۇنلار كۇچا قاتارلىق جايلار بىلەن بىرلەشمە قوشۇن تۈزۈپ، يەركەنگە ھوجۇم قىلدى، لېكىن غەلبە قازىنالمىدى. كۈدۈن شۇمۇبانىڭ جېنىنى گۇاڭدىنى ۋاڭ قىلىپ تىكلىدى. گۇاڭدې قوشۇن ئەۋەتىپ، يەنە بىر قېتىم يەركەنگە ھۇجۇم قىلدى، يەركەن ۋاگى شېھن كۈرۈش قىلىشقا مادارى قالماي، گۇاڭدىنىڭ ئىلگىرى يەركەندە قاماقتا ياتقان ئاتىسىنى قويۇۋېتىپ، كۈزىنىڭ بىر قېزىنى گۇاڭدىغا خوتۇنلۇققا بېرىپ، گۇاڭدې بىلەن ياراشتى. بىر يىل كۈتكەندىن كېيىن، يەركەن ۋاگى شېھن ھەددىدىن ئارتۇق مەغرۇر، زالىم بولغانلىغى كۈچۈن، ۋەزىرى كۈنىگدىن ئايىنىپ كۈدۈنغا قېچىپ كەتمەكچى بولۇپ تۇراتتى. كېيىن گۇاڭدې قوشۇن باشلاپ بېرىپ يەركەنگە ھۇجۇم قىلغاندا، كۈ شېھنىنى شەھەردىن ئالداپ ئېلىپ چىقىپ، گۇاڭدىغا تۇتۇپ بەردى. ئاندىن شەھەر دەرۋازىسىنى ئېچىپ، كۈدۈن قوشۇنلىرىنى شەھەر-

گە كىرگۇزدى. غەربىي رايوندا بىر مەزگىل زوراۋانلىق قىلغان يەركەن ۋاڭى شىيەن مانا شۇنىڭ بىلەن تەلتوكۇس مەغلۇپ بولۇپ قەۋرىگە كىردى.

5- بولۇم شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۇرۇشى

شەرقىي خەن سۇلالىسى قۇرۇلغان دەسلەپكى چاغلاردىكى جۇڭگونىڭ ۋەزىيىتى غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى چاغلىرىدىكىگە خېلىلا ئوخشاپ كېتەتتى. ۋاڭ ماڭنىڭ ئەكسىيەتچىل ھوكۇمرانلىغى شىمال ۋە غەربىي شىمالدىكى خاتىرجەم ۋەزىيەتنى بۇزۇۋەتتى. خەن سۇلالىسىگە تەۋەلىك بىلدۇرگەن ھۇن ھاكىمىيىتى يەنە قۇترىغىلى تۇردى، ئۇنىڭ ئوتتۇرا جۇڭگو تۇزلەڭلىگى ۋە غەربىي رايونغا سېلىۋاتقان پاراكەندىچىلىگى بارغانسېرى كۇچەيدى. ھۇن ھاكىمىيىتىگە قارىتا لىيۇ شۇ قوللانغان سىياسەت، ئاساسەن، مۇرەسسەچىلىك سىياسىتى ئىدى. مىلادى 1 - ئەسىرنىڭ 40 - يىللىرىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، ھۇنلار ئۇدا بىرنەچچە يىل قۇرغاقچىلىق ۋە چىكەتكە ئاپىتىگە دۇچ كېلىپ، "نەچچە مىڭ يولغا سوزۇلغان يەرلەر قۇرۇپ قاقاس چولگە ئايلاندى، ئوت - چوپ ۋە دەل - دەرەخلەرنىڭ ھەممىسى قۇرۇپ كەتتى، كىشىلەر ۋە چارۋا - ماللار ئاچ قالدى، ئۇلارنىڭ تەڭدىن تولىسى قىرىلىپ كەتتى." تەڭرىقۇت خەن سۇلالىسىنىڭ بۇ ۋەزىيەتتىن پايدىلىنىپ بېسىپ كىرىشىدىن قورقۇپ، خەن سۇلالىسى بىلەن ئىناق ئوتۇشنى تەشەببۇسكارلىق بىلەن تەكلىپ قىلدى. بۇ چاغدا بۇرۇنقى قوغشار تەڭرىقۇتنىڭ نەۋرىسى بېي تەڭرىقۇت بولالمىغانلىغى ئۈچۈن كوڭلىدە ئوچمەنلىك ساقلاپ، بىر نەپەر خەنزۇ ئارقىلىق خەن سۇلالىسىگە ھۇننىڭ خەرىتىسىنى مەخپى ئەۋەتىپ، خەن سۇلالىسىگە تەۋە

بولىدىغانلىغىنى بىلدۇردى. مىلادىنىڭ 18 - يىلى (خەن سۇلا-
لىسىنىڭ جەنۋۇ 21 - يىلى) بېي ئۇزىنى قوغشار تەڭرىقۇت
دەپ ئېلان قىلدى (ئوز بوۋىسىنىڭ ئىشىغا سادىقلىغىنى بىلدۇ-
رۇش ئۇچۇن شۇ نامنى ئالدى)، خەن سۇلالىسى بۇنى ماقۇللىدى.
شۇندىن ئېتىۋارەن ھۇنلار جەنۇبىي ھۇن ۋە شىمالىي ھۇن دەپ
ئىككىگە بولۇندى: ئىلگىرىكى تەڭرىقۇت شىمالىي تەڭرىقۇت دەپ
ئاتالدى؛ بېي جەنۇبىي تەڭرىقۇت دەپ ئاتالدى.

جەنۇبىي تەڭرىقۇت خەن سۇلالىسى تەۋەلىگىگە ئوتكەندىن
كېيىن، شىمالىي تەڭرىقۇت پەرىشانلىققا چۈشۈپ "مىڭ يول
چامىسىدىكى يەرنى تاشلاپ، شىمالىي تەرەپكە چېكىندى".
مىلادىنىڭ 51 - يىلى، 52 - يىلى ۋە 55 - يىلى (خەن
سۇلالىسىنىڭ جەنۋۇ 27 -، 28 - ۋە 31 - يىللىرى) شىمالىي
تەڭرىقۇت ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ خەن سۇلالىسىگە ئەلچى
ئەۋەتىپ، ئىناق ئوتۇشنى ئوتۇندى ھەم ئۇنىڭ غەربىي
رايوندىكى ھەر قايسى بەگلىكلەرنىڭ ھوكۇمدارلىرىنى باشلاپ
خەن سۇلالىسىگە بەيئەت قىلىشقا رۇخسەت سورىدى. مىلادىنىڭ
65 - يىلى (خەن سۇلالىسىنىڭ يۇڭپىڭ 8 - يىلى) خەن
سۇلالىسى جېڭ جۇڭنى ھۇنلارغا ئەلچى قىلىپ ئەۋەتتى. جېڭ
جۇڭنىڭ كۇزىتىشىچە، شىمالىي تەڭرىقۇتنىڭ خەن سۇلالىسى بىلەن
ئىناق بولۇشىنى ۋە خەن سۇلالىسىنىڭ ئەلچى ئەۋەتىشىنى تەلەپ
قىلىشتىن مەقسىدى راستىنلا خەن سۇلالىسى بىلەن ئىناق ئوتۇش
بولماستىن، بەلكى خەن سۇلالىسىنىڭ ئابرويىدىن پايدىلىنىپ،
ئوزىنىڭ غەربىي رايوندىكى ھوكۇمرانلىغىنى مۇستەھكەملەش
بولغان. بۇ، ئەمىلىيەتتە، قۇتئۇش تەڭرىقۇتنىڭ كونا سەنىمىنى
تەكرارلاش ئىدى. ئەنە شۇ يىلنىڭ كۇز پەسلىدە شىمالىي
تەڭرىقۇت قوشۇن ئەۋەتىپ ئىچكى ئولكىلەرنى قالايمىقان
قىلماقچى بولدى. پەقەت خەن سۇلالىسىنىڭ تەييارلىق قىلىپ
قۇيغانلىغىنى بىلگەندىن كېيىنلا بۇ نىيىتىدىن قايتتى. كېيىن ئۇ
ئىچكى ئولكىلەرگە بىرنەچچە قېتىم كېلىپ پاراكەندىچىلىك

قىلدى. نەتىجىدە خېشى رايونىدا "شەھەر دەرۋازىلىرى كۈندۈزىمۇ ئېتىلىدىغان" ھالەت پەيدا بولدى. غەربىي خەن دەۋرىدىكىگە ئوخشاش، تارىخ شەرقىي خەن سۇلالىسىنى يەنە ھۇن ھوكۇمرانلىرىغا قايتۇرما زەربە بېرىشنى شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرۈش كۈرىشى بىلەن زىچ بىرلەشتۈرۈشكە مەجبۇر قىلدى.

شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ ئوردىسىدا شىمالىي ھۇن ھاكىمىيىتىگە قايتۇرما زەربە بېرىشنى دەسلەپ تەكلىپ قىلغان كىشى گۇن بىن بولدى. ئۇ: "دولەتنىڭ خانىۋەيران بولۇشى، چېگرىنىڭ خاتىرجەم بولماسلىغى تامامەن ھۇنلارنىڭ پاراكەندىچىلىگىدىن بولماقتا"، شۇڭا "ئۇرۇشقا ئۇرۇش بىلەن جاۋاپ بېرىش كېرەك" دېگەن پىكرىنى ئوتتۇرىغا قويدى. مىلادىنىڭ 72 - يىلى (خەن سۇلالىسىنىڭ يۈكېنىڭ 15 - يىلى) خەن سۇلالىسىنىڭ پادىشاسى مىندى (لىيۇ جۇاڭ) گۇن بىننىڭ تەكلىۋىنى چېگرا رايون ئەھۋالىنى ئوبدان بىلىدىغان دۇگو قاتارلىق ئادەملەرنىڭ مۇزاكىرىسىگە تاپشۇردى. مۇزاكىرىدە گۇن بىن خەن ۋۇدىنىڭ خېشىنى ئېلىپ، غەربىي رايوننى قولغا كەلتۈرۈش يولى بىلەن ھۇن ھاكىمىيىتىنى ئاجىزلاشتۇرغانلىغى ھەققىدىكى ھىكايىنى سوزلەپ بېرىپ، ئالدى بىلەن تىيانشانغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇيغۇرغول (ھازىرقى قۇمۇل ۋىلايىتى دائىرىسىدە)، قانقىل قاتارلىق جايلارنى قولغا كەلتۈرۈش، ئۇيسۇن ۋە باشقا جايلار بىلەن ئالاقىلىشىش، شۇ يول بىلەن ھۇنلارنىڭ ئوڭ قولىنى كېسىۋېتىش زورۇرلۇقىنى ئوتتۇرىغا قويدى. خەن سۇلالىسىنىڭ مىندى پادىشاسى بۇ تەكلىپىنى قوبۇل كوردى. شۇنىڭ بىلەن مىلادىنىڭ 73 - يىلى (خەن سۇلالىسىنىڭ يۈكېنىڭ 16 - يىلى) باھاردا قوشۇن ئەۋەتىپ، شىمالىي ھۇنلارغا تۇيۇق يول بىلەن ھۇجۇم قىلدۇردى. بۇلارنىڭ ئىچىدە دۇگو، گۇن جۇگلار 12 مىڭ ئاتلىق ئەسكەر بىلەن جيۇچۈەنىدىن يولغا چىقىپ، تىيانشاننىڭ شەرقىي قىسمىغا يېتىپ بېرىپ، ھۇنلارنىڭ قۇياش خانىنى مەغلۇپ قىلدى ۋە ئۇنىي بارىكولىگىچە قوغلاپ باردى؛

ئۇيرغولنى قولغا كەلتۇرۇپ، بۇ يەردە دىخانچىلىق ئىشلىرى مەھكىمىسىنى تەسىس قىلىپ، بىر قىسىم ئەمەلدار ۋە ئەسكەر-لەرنى بوز يەر ئېچىشقا قالدۇردى، باشقا ئۇچ يولدىن بارغان قوشۇنلار ھېچقانداق نەتىجە قازىنالمىدى.

شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، شىمالىي ھۇن ھاكىمىيىتىمۇ غەربىي رايوننى تىزگىنلەشنى ۋە ئۇنىڭغا ھۇجۇم قىلىشنى كۇچەيتتى. ھۇن ئاقسوڭەكلىرىنى ئوزىگە ئارقا تىرەك قىلغان كۇچا ھوكۇمدارى جەن ئەسكەر باشلاپ بېرىپ سۇلىگە (قەشقەرغە) ھۇجۇم قىلىپ، سۇلى ھاكىمى چېڭ (؟) نى ئولتۇرۇپ، كۇچا-نىڭ سول قول بېگى دۇتىنى سۇلىغا ھاكىم قىلدى. ھۇن ئاقسوڭەكلىرى يەنە بىۋاستە قوشۇن ئەۋەتىپ ئۇدۇنغا ھۇجۇم قىلىپ كىردى. ئۇدۇن ھاكىمى گۇاڭدى تەسلىم بولۇپ، ئوز ئوغلىنى بارىمتايلىققا ئەۋەتتى ھەم ھەر يىلى ھۇن ئاقسوڭەكلىرىگە يۇڭ توقۇلمىلار بىلەن سېلىق تولەيدىغان بولدى①. مۇشۇنداق ئەھۋالغا ئاساسەن، دۇگو قول ئاستىدىكى مۇۋەققەت چىرىكچى ئامبال (جياسما) بەن چاۋ، خادىم گۇشۇنلەرنى غەربىي رايونغا ئەلچى قىلىپ ئەۋەتىشكە قارار قىلدى.

بەن چاۋ فېودال ھوكۇمران سىنىپ ئىچىدىن چىققان ناھايىتى تالانتلىق ۋە ناھايىتى يىراقنى كورەلەيدىغان ئادەم ئىدى. ئۇ ئاللىقاچاندىن بېرى جاڭ چيەن، فۇجىزىلەرنى ئۇلگە قىلىپ، چېگرا رايوندا خىزمەت كورسىتىشنى ئويلاپ يۇرەتتى. دۇگو تىيانشانغا ھەربى يۇرۇش قىلغاندا، بەن چاۋ ئۇنىڭ قول ئاستىدا مۇۋەققەت چىرىكچى ئامبال بولۇپ، بارىكول، ئۇيرغوللاردىكى جەڭلەردە خىزمەت كورسىتىپ، دۇگونىڭ تەقدىرلىشىگە ئىگە

① بۇ ۋەقەنىڭ ۋاقتى «كېيىنكى خەن سۇلالىسى تارىخى. بەن چاۋ تەزكىرىسى» بويىچە مىلادىنىڭ 73 - يىلىغا ياكى سەل كېيىنىرەككە توغرا كېلىدۇ. شۇ كىتاپنىڭ «غەربىي رايون تەزكىرىسى» دە 86 - يىلدىن ئىلگىرى بولغان دەپ كورسىتىلگەن، بۇ خاتا بولسا كېرەك.

بولغان ئىدى. بەن چاۋ بىلەن گو شۇن 36 ئادەمنى باشلاپ، ئالدى بىلەن پىشامشانغا بېرىپ، ئۇ يەردە ناھايىتى ياخشى قارشى ئېلىندى. كېيىن بەن چاۋ پىشامشان ھوكۇمدارى گۇاڭنىڭ پوزىتسىيسى بىردىنلا سۇسلىشىپ قالغانلىغىنى پايقىدى. تەكشۈرۈش نەتىجىسىدە، ئۇ ھۇن ئەلچىلىرىنىڭ كەلگەنلىگىنى، پىشامشان ھوكۇمدارى ھۇن ئەلچىلىرىنىڭ تەھدىدىگە ئۇچرىغانلىغىنى بىلدى. شۇنىڭ بىلەن قەتئى تەدبىر قوللىنىپ، ھۇن ئەلچىلىرىنى ئولتۇردى. پىشامشان ھوكۇمدارى خەن سۇلالىسىگە تەۋە بولىدىغانلىغىنى بىلدۇردى.

خەن سۇلالىسى ھوكۇمىتى بەن چاۋنىڭ دەرىجىسىنى يەنە ئوستۇرۇپ، ئۇنى ھەربى چىرىكچى ئامبال (جۇنسما) قىلىپ كوتەردى ۋە غەربىي رايوندا داۋاملىق پائالىيەت ئېلىپ بېرىشقا بۇيرۇدى. بەن چاۋ يەنە ھىلىقى 36 ئادەمنى باشلاپ ئۇدۇنغا باردى. ئۇ چاغلاردا ھۇنلارنىڭ بىر ئەلچىسى دائىم ئۇدۇندا تۇرۇپ، نازارەتچىلىك قىلاتتى، شۇڭا ئۇدۇن ۋاڭى گۇاڭدى بەن چاۋلارنى سوغاق قارشى ئالدى. ئۇدۇندا قۇرئەندازلارغا ئىشىنىش كۇچلۇك ئىدى. ئۇدۇن ۋاڭى گۇاڭدى بەك ياخشى كورىدىغان قۇرئەنداز بۇز نەيزىكىنى ئىشقا سېلىپ، ئۇدۇن ۋاڭىنى خەن سۇلالىسىگە تەۋە بولۇشتىن توستى. بەن چاۋ بۇ قۇرئەندازنىڭ يامان غەرەزىنى بىلىپ، ھىلە - تەدبىر بىلەن ئۇنى ئولتۇرۇۋەتتى. ئۇدۇن ۋاڭى بۇ ئەھۋالنى كورۇپ، ھۇن ئەلچىسىنى ئولتۇرۇپ، خەن سۇلالىسىگە تەۋە بولدى.

ئۇ چاغدا شىمالىي يولدىكى يەرلەر يەنىلا ھۇن ئاقسۇڭەكلىرىنىڭ ھوكۇمرانلىغى ئاستىدا ئىدى. بەن چاۋلار جەنۇبىي يولدىن شىمالىي بولغا قاراپ ئىلگىرىلەپ، سۇلى (قەشقەر) گە باردى. سۇلى ۋاڭى دۇتى كۇچالىق بولۇپ، ئۇ ھۇن ئاقسوڭەكلىرى تەرىپىدىن سۇلى خەلقىنىڭ بېشىغا زورلاپ تېڭىلغان بىر ئادەم ئىدى، شۇڭا ئۇ خەلق كوڭلىگە ياقمايتتى. بەن چاۋ بۇ ئەھۋالنى بىلگەندىن كېيىن، دادىللىق بىلەن ئادەم ئەۋەتىپ،

يالغاندىن تەسلىم بولغان بولۇپ دونىنى تۇتۇۋالدى. يەن چاۋ ئەسلىدىكى سۇلى ۋاڭنىڭ جىيەنى جۇڭنى سۇلىغا ۋاڭ قىلىپ كوتەردى. سۇلى خەلقى بەك خۇرسەن بولدى. بۇ ۋەقە مىلادىنىڭ 74 - يىلى (خەن سۇلالىسىنىڭ يۇنپىڭ 17 - يىلى) دا بولغان.

دەل شۇ يىلى① خەن سۇلالىسى دۇگو، گىن بىنلەرنىڭ قوماندانلىغىدا قوشۇن ئەۋەتتى، بۇ قوشۇن دۇڭخۇاڭدىن چىقىپ ئۇرۇش قىلىپ تىيانشانغا كېلىپ، ئالدىنقى ۋە كېيىنكى قانقىلىنى تېچلاندۇردى. خەن سۇلالىسى قايتىدىن غەرپ رايون دۇخۇ ۋۇجى شياۋۋېي مەھكىمىلىرىنى تەسىس قىلدى. چىن مو دىگەن كىشى دۇخۇ بولدى. سىما ئامبال گېن گۇڭ جى ۋۇ شياۋۋېي بولۇپ، كېيىنكى قانقىلىنىڭ جىنمەنچىڭ (ئالتۇن بالىق — ھازىرقى جىمسار — ت) شەھىرىدە تۇرۇپ بوز يەر ئاچتى، گۇەن چۇڭ جى شياۋۋېي بولۇپ ئالدىنقى قانقىلىنىڭ لۇكچۇن شەھىرىدە تۇرۇپ بوز يەر ئاچتى. گېن گۇڭ ۋەزىپىگە ئولتۇرغاندىن كېيىن، ئۇيسۇنغا خەت يازدى، ئۇيسۇننىڭ چوڭ كۇنىپىسى ناھايىتى خۇرسەن بولۇپ، خەن سۇلالىسىگە داڭدار ئاتلارنى سوغا قىلىپ، ئوغلىنى خاس مۇلازىملىققا ئەۋەتىپ ئوزىنىڭ تەۋە بولغانلىغىنى ئىزھار قىلدى.

لېكىن ھۇن ئاقسوڭەكلىرى ئوز مەغلۇبىيىتىگە تەن بەرمىدى. مىلادىنىڭ 75 - يىلى (خەن سۇلالىسىنىڭ يۇنپىڭ 18 - يىلى)، بىر تەرەپتىن، ئوز قوشۇنلىرىنى ئەۋەتىپ، قانقىل قوشۇنلىرى بىلەن بىرلىكتە جىنمەنچىڭدىكى ۋۇشياۋۋېيگە ۋە لۇكچۇندىكى جى شياۋۋېيگە قورشاپ ھۇجۇم قىلدى؛ يەنە بىر تەرەپتىن، كىنگىت ۋە كۇسەن ۋاڭلىرى بىلەن تىل بىرىكتۇرۇپ، خەن سۇلالىسى پادىشاسى مىندى ئولگەن پۇرسەتتىن

---

① «كېيىنكى خەن سۇلالىسى تارىخى. گىن بىن تەزكىرىسى» دە: بۇ ۋاقىت "يار" دەپ كورسىتىلگەن. شۇ كىتاپتىكى «مىندى خاتىرىلىرى» دە: قىشلىغى 11 - ئايدا، دىيىلگەن، بۇنىڭ قايسىسى راستلىغىنى بىلەلمىدۇق.

پايدىلىنىپ دۇخۇ چىن مۇنى ئولتۇرگۈزدى. خەن سۇلالىسى ھوكۇمىتى بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن، بىرئاز تالاش - تارتىشىشتىن كېيىن، دۆەن يىڭ قاتارلىقلارنى جيۇچۈەندىكى قوشۇنلارنى ۋە پىشامشان ئەسكەرلىرىنى باشلاپ بېرىپ جەددى يارىدەم بېرىشكە ئەۋەتىشنى قارار قىلدى. نەتىجىدە مىلادىنىڭ 76 - يىلى (خەن سۇلالىسىنىڭ جەنجۇ تۇنجى يىلى) باھاردا قانقىل قايتۇرۇپ ئېلىندى. بۇ چاغدا خەن سۇلالىسىنىڭ پادىشاسى جاڭدى (لىيۇ خەن) يېڭىلا تەختكە ئولتۇرغان ئىدى، ۋەزىرلەر ئوتتۇرىسىدا غەربىي رايون مەسىلىسىنى قانداق بىر تەرەپ قىلىش مەقسەدە مۇنازىرە بولدى؛ بىر گۇرۇھ تەتسى ساقلاشنى قۇۋۇەتلەيتتى؛ بىر گۇرۇھ ۋاز كېچىشنى قۇۋۇەتلەيتتى. نەتىجىدە ۋۇ جى شيا ۋۇبىلەرنى ۋە ئاراتۇرۇكتىكى بوز يەر ئوزلەشتۇرگۈچى ئەسكەرلەرنى قايتۇرۇپ كېلىشكە قارار قىلىندى. بەن چاۋغا غەربىي رايونىنى تاشلاپ قايتىپ كېلىش مەقسەدە بۇيرۇق بېرىلدى. بۇ ئەلۋەتتە خاتا قارار ئىدى، غەربىي رايونىدىكى مەرقايسى جايلار ۋە مەر مىللەت خەلقىنىڭ ئارزۇسىغا ئۇيغۇن كەلمەيتتى.

بەن چاۋ قايتىش مەقسىدىكى بۇيرۇقنى سۇلىندا تاپشۇرۇپ ئالدى. سۇلى خەلقى بەن چاۋنىڭ قايتىدىغانلىقىنى ئاڭلاپ قاتتىق قايغۇغا چۈشتى، ھۇن ئاقسوڭەكلىرى قوللاپ تۇرغان كۇسەن ھوكۇمرانلىرىنىڭ يەنە قايتىپ كېلىشىدىن قورقاتتى. بەن چاۋ ئۇدۇنغا كەلگەندە ئۇ يەرنىڭ خەلقى ئۇنى كەتمەسلىكىنى دەپ توسۇالدى، بەن چاۋ يەنە سۇلىغا قايتىپ كەلدى. بۇ چاغدا سۇلىنىڭ ئىككى شەھرى كۇسەنگە تەسلىم بولۇپ، سەپەر بايى بىلەن ئىنتىپاقچى قوشۇن تەشكىللىگەن ئىدى. بەن چاۋ قوشۇن ئەۋەتىپ ئۇلارنى مەغلۇپ قىلىپ سۇلىنى تېنچلاندۇردى.

---

① سەپەربايى ـــ شۇ دەۋردىكى بەگلىك بولۇپ، ئارخولوگلارنىڭ پىكرىچە، بۇ يەر ئوچتۇرپاننىڭ غەربىي جەنۇبىدا بولغان. ـــ تەھرىر

مىلادىنىڭ 78 - يىلى (خەن سۇلالىسىنىڭ جيەنچۇ 3 - يىلى) بەن چاۋ سۇلى، سوغديانا، ئودۇن، ئۇزۇن تەتى ئەسكەرلىرىدىن 10 مىڭ كىشىلىك قوشۇن توپلاپ، ئاقسۇ شەھرىگە ھۇجۇم قىلىپ غەلبە قازاندى. مىلادىنىڭ 78 - يىلى (خەن سۇلالىسىنىڭ جيەنچۇ 3 - يىلى) بەن چاۋ سۇلىدا خەن پادىشاسى جاۋدىغا ئىلتىماس سۇنۇپ، غەربىي رايونىنى بىرلەشتۈرۈشنى قاتتىق قۇۋۋەتلىدى. ئۇنىڭ بىكرىچە، غەربىي رايونىدا كۆسەن بىلەن كېڭىشىپ باشقا يەرلەرنىڭ ھەممىسى خەن سۇلالىسىگە تەۋە بولۇشنى خالايتتى، ئۇلارنىڭ ھەممىسى خەن سۇلالىسىگە تايانماندا تەڭرىگە تايانمىدەك بولمىز دەيتتى؛ ئۇنىڭ ئۇستىگە "يەركەن، سۇلىلەرنىڭ يېرى مۇنبەت، يايلاقلىرى كەڭ بولۇپ" "ئەسكەرلەر دولەتنىڭ (مەركەزنىڭ) ياردىمىگە تايانمايلا ئوزىنى ئوزى تەمىنلەپ كېتەلەيتتى". مۇنداق مولچەر ئاساسىي جەھەتتىن ئەمىلىي ئەھۋالغا ئۇيغۇن ئىدى. لېكىن ئۇ، بىرىنچىدىن، كۆرەشنىڭ مۇرەككەپ بولۇۋاتقانلىقىنى ۋە تەكرارلىنىشلار بولىدىغانلىقىنى، ئىككىنچىدىن، ئۇ تاقابىل تۇرىدىغان شىمالىي ھۇن ھاكىمىيىتىدىمۇ ئۇنىڭغا پايدىلىق بولغان زور ئوزگىرىشلەر بولۇۋاتقانلىقىنى چۈشەنمەيتتى.

70 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن تارتىپ، جەنۇبىي تەڭرىقۇت شىمالىي تەڭرىقۇتقا ھۇجۇم قىلىپ تۇردى؛ شىمالىي ھۇن ھوكۇمىران گۇرۇھى ئىچكى جەھەتتىن پارچىلىنىپ كەتكەن ئىدى. ئۇلارنىڭ باشلىقلىرى ۋە خەلقى كەينى - كەينىدىن ئىچكى ئولكىلەرگە قېچىپ كەلگەن ئىدى. ھەتتا شىمالىي تەڭرىقۇتنىڭ ئوزىمۇ خەن سۇلالىسى بىلەن ئىناق بولۇشنى، خەن سۇلالىسى بىلەن كەڭ كۆلەمدە سودا مۇئامىلىسى قىلىشنى خالايدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن ئىدى. مىلادىنىڭ 85 - يىلى (خەن سۇلالىسىنىڭ يۈەنخې 2 - يىلى) جەنۇبىي ھۇنلار تۈغلۇقلار، سايىبلار ۋە غەربىي رايون بىلەن بىرلەشمە ھەركەت قىلىپ، شىمالىي ھۇنلارغا توت تەرەپتىن قورشاپ ھۇجۇم قىلىدى، شىمالىي ھۇنلار

يىراققا كوچۇپ كەتتى. ئىككى يىل ئوتكەندىن كېيىن، سايىلار يەنە شىمالىي ھۇنلارنى مەغلۇپ قىلدى. شىمالىي ھۇنلاردىن 2 يۈزمىڭ ئادەم ئىچكى ئولكىلەرگە قېچىپ كەلدى. جەنۇبىي ھۇنلارنىڭ ئىلىتىماسى بىلەن خەن خاندانلىقى ھوكۇمىتى مىلادىنىڭ 89 - يىلىدىن 91 - يىلىغىچە (خەن سۇلالىسىنىڭ يۇگىيۇەن تۇنجى يىلىدىن 3 - يىلىغىچە) ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ 3 قېتىم جەنۇبىي ھۇنلار بىلەن بىرلىكتە قوشۇن ئەۋەتىپ شىمالىي ھۇنلارنى مەغلۇپ قىلدى. مىلادىنىڭ 91 - يىلىدىكى بىر نوۋەتلىك ئۇرۇشتا، گېن كۇي باشچىلىغىدىكى قوشۇنلار شىمالىي تەكرىقۇت تۇرغان جايغىچە — ئالتاي تاغلىرىغىچە ھۇجۇم قىلىپ بېرىپ، ناھايىتى زور غەلىبە قازاندى، شىمالىي تەكرىقۇت قېچىپ كەتتى. شىمالىي تەكرىقۇتنىڭ ئىنسى يويچۇجەن تەكرىقۇت بولۇپ، ئوز تەۋەلىرىنى باشلاپ بارىكولىگە كېلىپ، خەن سۇلالىسى تەۋەلىگىگە ئوتتى. 2 - يىلى خەن سۇلالىسى گېن كۇينى ئەۋەتىپ، يويچۇجەنگە تامغا ۋە باشقا بۇيۇملارنى سوغا قىلدى؛ رىن شاگىغا دەستەك بېرىپ، ئۇنى قوغداشقا تەيىنلىدى، ئۇ ئاراتۇركتە تۇردى. "ئۇنىڭغىمۇ جەنۇبىي تەكرىقۇنقا قىلىنغاندەك مۇئامىلە قىلىندى"①. كېيىن، يويچۇجەن ئىسيان كوتىرىپ قاچقاندا، رىن شاگ تەرىپىدىن بېسىقتۇرۇلدى.

يۇقۇرقىدەك پايدىلىق ۋەزىيەت ئاستىدا، خەن سۇلالىسى بەن چاۋنىڭ تەكلىۋىنى قوبۇل قىلدى. بەن چاۋنىڭ دەرىجىسىنى ھەربى قوماندانلىققا كوتەردى. يەنە شۇي گەن قاتارلىق ئادەملەرنى غەربىي رايونغا بەن چاۋغا ياردەمگە ئەۋەتتى. مىلادىنىڭ 80 - يىلى (خەن سۇلالىسىنىڭ جيەنچۇ 5 - يىلى) شۇي گەن

---

① «كېيىنكى خەن سۇلالىسى تارىخى. گېن كۇي تەزكىرىسى» دە: "گېن ئوتتۇرانچى سەركەردە ئۇنۇۋانى بىلەن دەستەك ئىلىپ، ئۇنى (يۇيچوجەننى) قوغدىدى" دىيىلگەن. بۇ خاتا بولسا كېرەك. بۇ يەردە بىز «جەنۇبىي ھۇن تەزكىرىسى» گە ئاساسلاندۇق.

غەربىي رايونغا بارغانـدىن باشلاپ، بەن چاۋ ۋە ھەمراللىرى، ئاساسەن، يەرلىك قوراللىق كۈچكە تايىنىپ، ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ يەركەن ۋە سۇلى ئىسيانلىرىنى بېسىقتۇردى؛ ياۋچىلارنىڭ بىر قېتىملىق زور كولەملىك تاجاۋۇزىنى چېكىنىدۈردى؛ ئويىسۇنلارغا ئادەم ئەۋەتىپ، چوڭ - كىچىك كۈنبۇبلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنى كۈچەيتتى. ميلادىنىڭ 91 - يىلى كۈسەن، ئاقسۇ، ئۇچتۇرپان قاتارلىق يەرلەر ئوزلۇكىدىن خەن خاندانلىغىغا ئەل بولدى. خەن سۇلالىسى ئىلگىرىكى كۈسەن ۋاڭى يولدۇنى ئورنىدىن ئېلىپ تاشلاپ، ئىلگىرى خەن خاندانلىغى ئوردىسىدا خان مەھرىپى بولۇپ بارىمتايىلىقتا تۇرغان بەيبانى كۈسەنگە ۋاڭ قىلىپ تىكلىدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، بەن چاۋنى رەسمى رەۋىشتە دۇخۇ قىلىپ تەينىلىدى. دۇخۇ مەھكىمىسى كۈسەندە قۇرۇلدى؛ شۇي گەنىنى چاگشىلىققا تەينىلىدى. چاگشى سۇلىدا تۇردى. يەنە قۇجۇدىكى ۋۇجى شياۋۋېيلىك مەھكىمىسىنى قايتا قۇردى؛ كېيىنكى قانىقىلىنىڭ خۇچېڭ شەھرىدە ۋۇبوخۇ مەھكىمىسىنى تەسىس قىلدى. ميلادى 94 - يىلى (خەن سۇلالىسىنىڭ يۈگىۋەن 6 - يىلى) بەن چاۋ كۈسەن ۋە پىشامشان قوشۇنلىرىنى باشلاپ كېنگىتكە ھۇجۇم قىلىپ كىرىپ، ئىلگىرى خەن خاندانلىغىدا بارىمتاي بولۇپ تۇرغان يۈەنمىنى كېنگىت ۋاڭى قىلىپ كوتەردى. لوپنۇر، كورلا، قورۇقتاغ ۋاگلىرىنمۇ يوتكەۋەتتى. شۇ چاغدا غەربىي رايونىنىڭ ھەممىسى يەنە بىر قېتىم خەن سۇلالىسى قول ئاستىغا بىرلەشتى.

بەن چاۋ دۇخۇلۇق ۋەزىپىسىدە 10 نەچچە يىل تۇردى. ميلادىنىڭ 102 - يىلىغا (خەن سۇلالىسىنىڭ يۈگىۋەن 14 - يىلىغا) كەلگەندە، قېرىغانلىق سەۋەبى بىلەن لوياڭغا قايتىپ كەلدى. بەن چاۋدىن كېيىن رېن شياڭ دۇخۇ بولدى. ميلادىنىڭ 106 - يىلى (خەن سۇلالىسىنىڭ يەنپىڭ تۇنجى يىلى) غەربىي رايوندىكى ھەر قايسى جايلار دۇخۇ رېن شياڭغا قارشى چىققانلىقىدىن كېيىن، خەن سۇلالىسى رېن شياڭنى قايتۇرۇپ كېلىپ،

ئاتلىق ئەسكەر دۇۋىيىسى دۇەن شىنى غەربىي رايون دۇخۇسى قىلىپ تەيىنلىدى. لياڭجىننى ياردەمچى شياۋۋى قىلىپ تەيىنلىدى. غەربىي رايون چاڭشى جاۋبونى ئاتلىق ئەسكەر دۇۋىيلىققا يوتكىدى. 2 - يىلى خەن خاندانلىغى ۋاڭ خۇڭنى خېشى رايونىدىكى چاڭزو ئەسكەرلىرىنى باشلاپ غەربىي رايونغا ياردەمگە بېرىشقا ئەۋەتتى. لېكىن ئەمەلدارلارنىڭ خىيانەتچىلىگى ۋە زۇلمى سەۋىۋىدىن چياڭلار كەڭ كولەمدە قوزغىلاڭ كوتەردى، "گەنسۇ يولى" ئېتىلىپ قالدى. شۇنىڭ بىلەن خەن خاندانلىغى غەربىي رايوندىكى دۇخۇ مەھكىمىسى قاتارلىق ئورگانلىرىنى قايتۇرۇپ كېلىش ھەققىدە بۇيرۇق چۈشۈردى. ئاراتۇرك، لۇكچۈنلەردىكى بوز يەر ئوزلەشتۇرىدىغان ئەسكەرلەرنىمۇ قايتۇرۇپ كەلدى. يېڭىۋاشتىن قايتىپ كەلگەن ھۇن ئاقسوڭەكلىرىنىڭ ھوكۇمرانلىغى ئىلگىرىكىدىنمۇ دەھشەتلىك بولدى، ئۇلار ئادەم ئەۋەتىپ ئوتمۇشتە تولەنمەي قالغان سېلىقلارنى يىغدۇردى. ئۇنىڭ ئۇستىگە بۇنىڭ سانىنى كوپەيتتى، تاپشۇرۇش مۇددىتىنىمۇ چەكلىدى. پىشامشان ۋە قانقىل قاتارلىق جايلارنىڭ "ھەممىسىدە نارازىلىق قوزغالدى".

مىلادىنىڭ 118 - يىلىغا (خەن سۇلالىسىنىڭ يۇەنخۇ 5 - يىلىغا) كەلگەندە چياڭلارنىڭ قوزغىلىڭى باستۇرۇلدى. 2 - يىلى دۇڭخۇاڭ ۋالىسى ساۋزۇڭ شىمالىي ھۇن ئاقسوڭەكلىرىنىڭ غەربىي رايوندىكى زومىگەرلىگىنى كورۇپ، ئۇلارغا زەربە بەرمەكچى بولۇپ، چاڭشى سوبەننى قوشۇن باشلاپ بېرىپ ئىۋىرغۇلدا يەر تېرىشقا ئەۋەتتى. سوبەن ئاراتۇرككە بارغاندىن كېيىن، پىشامشان ۋاڭى ۋە كېيىنكى قانقىل ۋاڭىنىڭ ھىمايىسىگە ئىگە بولغان ئىدى. لېكىن بىرنەچچە ئاي ئوتكەندىن كېيىن، شىمالىي ھۇن تەڭرىقۇتى بىلەن كېيىنكى قانقىل ۋاڭى ئەسكەر باشلاپ بېرىپ ئۇلارنى ئولتۇردى. پىشامشان ۋاڭى ساۋزۇڭدىن مەدەت تىلىدى. ساۋزۇڭ ئەسكەر ئەۋەتىپ ياردەم بېرىش ھەققىدە خانغا ئىلتىماس قىلدى. خەن سۇلالىسى ئوردىسىدا غەربىي رايونغا

قانداق مۇئامىلىدە بولۇش مەسىلىسى ئۇستىدە يەنە مۇنازىرە قوزغالدى. بەن چاۋنىڭ ئوغلى بەن يۇڭ باشقىلارنىڭ پىكرىنى قاتتىق رەت قىلىپ، دۇڭخۇاڭغا ئورۇن باسار شياۋۋېي تەيىنلەپ، غەربىي رايوننى بىر تۇتاش ئىدارە قىلىشنى تەشەببۇس قىلدى. بەن يۇڭنىڭ تەكلىۋى قوبۇل قىلىندى. لېكىن بۇ تەدبىر شىمالىي ھۇن تەڭرىقۇتنىڭ قانقىل ۋاڭى بىلەن خېشىغا قىلىۋاتقان پاراكەندىچىلىگىنى توساپ قالالمىدى. مىلادىنىڭ 123 - يىلى (خەن سۇلالىسىنىڭ يەنگۇاڭ 2 - يىلى) دۇڭخۇاڭ ۋالىسى جاڭ داڭ يۇقۇرىغا ئىلتىماس سۇنۇپ، بۇ ھەقتىكى تەدبىرنى ئوتتۇرىغا قويدى. ئۇنىڭ پىكرى: "قۇيان خان" دائىم بارىكول، كوككول ئارىلىغىدا ئايلىنىپ يۇرۇپ، غەربىي رايوننى قول ئاستىدا تۇتۇپ، ھەممىگە بالا - قازا كەلتۇرمەكتە، شۇڭا ئاساسىي زەربىنى قۇيان خانغا قارىتىش كېرەك"، دىيىلگەن. نەتىجىدە، خەن سۇلالىسى بەن يۇڭنى غەربىي رايونغا چاڭشى قىلىپ، قوشۇن بىلەن لۇكچۇنگە ئەۋەتتى. بەن يۇڭ غەربىي رايوندا داۋاملىق كۇرەش قىلىپ، 127 - يىلى (خەن سۇلالىسىنىڭ يۇڭجيەن 2 - يىلى) غەربىي رايوننى ئاساسىي جەھەتتىن بىرلىككە كەلتۇردى. بۇنىڭدىن تاشقىرى، خەن سۇلالىسى غەربىي رايوندا تەسىس قىلغان مەنسەپلەر ئىچىدە يەنە ۋۇجى شياۋۋېي، ئاراتۇرك سىما ئامبىلى دىگەندەك مەنسەپلەر بولغان.

شەرقىي خەن سۇلالىسىدىن غەربىي رايونغا تەيىنلەنگەن مەنسەپدارلارنىڭ ھوقۇق دائىرىسى غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭكىگە ئاساسىي جەھەتتىن ئوخشاش بولۇپ، ئاساسەن، ئوز تەۋەلىرىگە "نازارەت قىلىش" تىن ئىبارەت ئىدى. بەن يۇڭ غەربىي رايونغا بارغاندىن تارتىپ، خەن خاندانلىغىنىڭ غەربىي رايوندىكى ئەمەلدارلىرى ۋە ئەسكەرلىرى، ئاساسەن، شىمالىي ھۇن ھوكۇمدارى قۇيان خانغا قارشى كۇرەش قىلدى. بۇ كۇرەش مىلادىنىڭ 126 - يىلى (خەن سۇلالىسىنىڭ يونچەن تۇنجى يىلى) دىن باشلاپ بىر ئۇزۇلۇپ، بىر كوتىرىلىپ، مىلادىنىڭ

153 - يىلى (خەن سۇلالىسىنىڭ يۇڭشىڭ تۇنجى يىلى) دىن كېيىنكى ۋاقىتلارغىچە داۋام قىلدى. مىلادىنىڭ 137 - يىلى (خەن سۇلالىسىنىڭ يۇڭخې 2 - يىلى) بۇ ئۇرۇشقا قاتناشقان دۇڭخۇاڭ ۋالىسى پېي چىننىڭ كورسەتكەن خىزمىتىنى خاتىرىلەش ئۈچۈن ئورنىتىلغان تامغاتاش يېقىنقى زامانغىچە ساقلىنىپ كەلگەن. 60 - يىللاردىن تارتىپ، سايىبىلاردىن تەن شىخۇەي ھازىرقى شىنجاڭنىڭ شىمالىي قىسمىغا بېسىپ كىرىپ، ئۇيسۇن قاتارلىق مىللەتلەرنى بويسۇندۇرغاندىن كېيىنلا شىمالىي ھۇن تەڭرىقۇتىنىڭ غەربىي رايوندىكى پاراكەندىچىلىگى بېسىقتى. بۇندىن تاشقىرى، خەن سۇلالىسىنىڭ غەربىي رايوندىكى ئەمەلدارلىرى جەنۇبىي شىنجاڭدىكى بەزى جايلارنىڭ ئىچكى قىسمىدا ياكى بىر بىرى ئارىسىدا يۇز بەرگەن بەزى ۋەقەلەرگە ئارىلىشىپ تۇردى. مەسىلەن، مىلادىنىڭ 152 - يىلى (خەن سۇلالىسىنىڭ يۇەنجيا 2 - يىلى) غەربىي رايون چاڭشى ئامبىلى ئۇزۇن تەتى ۋاڭى چىڭگونىڭ ئەخمەق قىلىشى بىلەن ئۇدۇن ۋاڭى جيەننى ئولتۇردى؛ مىلادىنىڭ 170 - يىلى (خەن سۇلالىسىنىڭ جيەننىڭ 3 - يىلى) لياڭجۇ ۋىلايىتىنىڭ تەپتىشى ئامبىلى ۋۇنى ۋە غەربىي رايوننىڭ چاڭشى ئامبىلنى كىنگىت، كۇسەن، قانقىل قوشۇنلىرىنى باشلاپ بېرىپ، سۇلىدا يۇز بەرگەن سىياسى ئوزگىرىشنى باستۇرۇشقا ئەۋەتتى؛ مىلادىنىڭ 170 - يىلى (خەن سۇلالىسىنىڭ شىپىڭ 4 - يىلى) خوتەن ۋاڭى ئۇزۇن تەتى ۋاڭىنى ئولتۇرگەنلىگى ئۇدۇن، ۋۇجى شياۋۋېي بىلەن غەربىي رايوننىڭ چاڭشى ئامبىلى ئوزۇن تەتىگە قوشۇن ئەۋەتىپ، ئۇ يەرگە يېڭى ۋاڭ تىكلىدى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلار.

شەرقىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە، غەربىي رايوننىڭ ھەرقايسى جايلىرىنىڭ ۋاڭلىرىنى خەن سۇلالىسى بېكىتىپ بېرەتتى، ئۇلارنىڭ تولىسى خەن سۇلالىسى ئوردىسىدا بارىمتاي بولۇپ تۇرغان ئادەملەر بولۇپ، ئۇلارنىڭ ھەممىسى خەن سۇلالىسى تەرىپىدىن بېرىلگەن تامغا تۇتاتتى. بۇ ۋاڭلارنىڭ يەنە كوپىنچە خەن

سۇلالىسى تەرىپىدىن بېرىلگەن ئۇنۋانلىرى بولاتتى. مەسىلەن، يەركەن ۋالىي شىەننىڭ خەن سۇلالىسىدىن بېرىلگەن چوڭ جاڭجۇن دېگەن ئۇنۋانى بار ئىدى، قەشقەر ۋالىي چىڭ پەنىنىڭ خەن سۇلالىسى تەرىپىدىن بېرىلگەن چوڭ دۇۋېي دېگەن ئۇنۋانى بار ئىدى.

شەرقىي خەن سۇلالىسىمۇ غەربىي رايوندا ئۇزۇن مۇددەتكىچە كەڭ كولەمدە بوز يەر ئاچتى. ئالدىنقى قانقىل، كېيىنكى قانقىل ۋە ئاراتۇركتىن باشقا، خەن سۇلالىسى قوشۇن تۇرغۇزغان يەر-لەرنىڭ ھەممىسىدە بوز يەر ئېچىلغان بولۇشى مۇمكىن. نېمە ئاھىيىسىدىكى بىر خارابلىقتىن "ئاشلىق مەھكىمىسى تامغىسى" دېگەن بىر تامغا تېپىلدى. بۇ ئەينى زامانىدا مۇشۇ يەردە بوز يەر ئاچقان ئورگانلاردىن قالغان نەرسە①.

شەرقىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە، مۇھىم قاتناش تۇگۇنلىرىنى قوغداش ۋە يولۇچىلارنى تەكشۈرۈپ تۇرۇش ئۈچۈن، غەربىي رايونىنىڭ بەزى جايلىرىدا ھەر خىل ئوتكەللەر ئېچىلىپ، قور-غانلار سېلىنغان. مىلادىنىڭ 158 - يىلى (خەن سۇلالىسىنىڭ يۈنشۇ 4 - يىلى) ھازىرقى باي ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدە-كى قارا تاغ باغرىدا بىر ھاك تاشقا ئويۇلغان "لىۋېنىڭ گۇنىڭ ئوتەكنى ياستىش ۋە باشقۇرۇش توغرىسىدا خاتىرىسى" دە كورستىلىشچە، شۇ چاغدا كۇچا سول قول جاڭجۇنى لىۋ پىڭگو رەياسەتچىلىگىدە قۇرۇلغان ئوتكەل قورغىنى ئىككى بولۇپ، بۇ خاتىرىدە كورستىلگەن ئوتكەل قورغىنى (ئىسمى ئوچۇپ كەتكەن) دىن باشقا يەنە ئۇنىڭ شەرقىدە بۇگۇر قەلئەسى بولغان②.

---

① «مەدەنىي يادىكارلىقلار» ژورنىلىنىڭ 1975 - يىل 7 - سانىدىكى 8 - رەسىمنىڭ 2 - قىسمىغا قارالسۇن.

② خۇاڭ ۋېنبي: «تارىم ئويمانلىغىدىكى ئارخېولوگىيە خاتىرىلىرى». «مەدەنىي يادىكارلىقلار» ژورنىلىنىڭ 1975 - يىل 7 - سان 34 - بەتتىكى نەقىلدىن.

شەرقىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە "يىپەك يولى" يەنىمۇ ئاۋاتلاشقان، كېيىنكى خەن سۇلالىسى تارىخى «غەربىي رايون تەزكىرىسى» دە شۇ چاغدىكى ئەھۋال مۇنداق تەسۋىرلەنگەن: "بېكەتلەر ئارىلىغىدا يۇرۇپ تۇرغۇچى يولۇچىلار ئۇزۇل-كېسىدۇ؛ ياقا يۇرت سودىگەرلىرى ۋە ئېلىپ - ساتارلار ھەر كۈنى قورغان تۈۋىگە كېلىپ تۇرىدۇ". گەن يىڭ رېمغا ئەلچى بولۇپ سەپەرگە چىقتى. ئۇ، گەرچە مەقسەت قىلىنغان يەرگە يېتىپ بارالمىغان بولسىمۇ، لېكىن بۇنىڭ بىر ئوزىلا بۇ كارۋان يولىدىكى زور ۋەقە ھېسابلىنىدۇ. شۇ دەۋردىكى ئارىياك دولىتى (قەدىمى ئىران) مەملىكىتىمىزنىڭ غەربىي ئاسىيا ۋە ياۋروپا بىلەن بولغان سودا ئالاقىسىنىڭ ئوتتۇرا بېكىتى ئىدى؛ ئىران سودىگەرلىرى مەملىكىتىمىزنىڭ يىپەك بۇيۇملىرى ئارقىلىق ياۋروپا-لىقلار بىلەن سودا قىلىشاتتى ۋە بۇ سودىنى مونوپول قىلىۋالغان ئىدى. شىنجاڭدىن يەر ئاستىدا ساقلانغان مۇشۇ دەۋرگە ئائىت يىپەك بۇيۇملىرىنىڭ بىر مۇنچىسى قېزىپ چىقىرىلدى. بۇنىڭ ئىچىدە كىمخاپ، شايى، گۈلۈك دارايى ۋە چۈچۈنچىلەر بار، بۇلار ناھايىتى نەپىس توقۇلغان بولۇپ، بويالغىرى ناھايىتى كۆركەم، گۈللىرى ئاجايىپ چىرايلىق①.

سودا - تىجارەتنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، پۈتۈنىڭ يۇرۇشۇپ تۇرۇشىمۇ تەرەققى قىلدى. مەركىزىي ھوكۇمەت چېگارغان پۇللار غەربىي رايوندا داۋاملىق ئىشلىتىلىپ كەلدى. بۇ چاغلاردا غەربىي رايوندىكى بەزى يەرلىك ھوكۇمەتلەرمۇ پۇل قۇيغان ۋە تارقاتقان. يەر ئاستىدىن تېپىلغان خوتەندە قۇيۇلغان خەنزۇ ۋە قارۇشتى يېزىقلىرى بار يارماقلار بۇنىڭغا ياخشى دەلىل بولالايدۇ②.

---

① شىنجاڭ بوۋۇگۆەنى تەرىپىدىن تۈزۈلگەن «يىپەك يولى ـــ خەن، تاڭ دەۋرلىرىگە ئائىت توقۇلما بۇيۇملار».

② شيانەي: «خوتەن يارمىغى ھەققىدە تەتقىقات». «مەدەنىي يادىكارلىقلار» ژورنىلىنىڭ 1962 - يىلى 7 - 8 - قوشما سانلىرى.

شەرقىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە غەربىي رايونلىرىنىڭ ئىقتىسادى بىر قەدەر تەرەققى قىلىدى. لې شۇن غەربىي رايونىدا ئورۇن باسار شياۋۈيې بولۇپ تۇرغاندا "غەربىي رايون باي بولۇپ، گۈ يەزدە تۇرلۇك جاۋاھىراتلار كوپ ئىكەن" لىگىنى كورگەن. ھەر قايسى جايلارنىڭ باربمتايلىرى، تۇتۇق ئەلچىلىرى، ياقا يۇرت سودىگەرلىرى كوپىنچە لې شۇنگە قۇل - دىدەكلەر، پەرغانە ئاتلىرى، ئالتۇن، كۈمۈش، مۇشك - ئەنبەر، يۇڭ رەختلەرنى سوغا قىلىپ تۇرغان، ئەمما لې شۇن بۇلارنى ئالمىغان.

بۇ چاغلاردا شىنجاڭدا يېزىق مەيدانغا كەلگەن، قارۇشتى يېزىغى ئەنە شۇنىڭ بىر مىسالى؛ يەنە بۇددا دىنى شىنجاڭغا تارقىلىپ كىرگەن، بۇ دىن شىنجاڭ ئارقىلىق ئىچكى ئولكىلەرگە تارقىلىپ بارغان.

بۇددا دىنىنىڭ كېلىپ چىققان جايى ھىندىستان. بۇ دىنىنى ئىجات قىلغان ساكيامۇنىنىڭ تۇغۇلغان ۋە ئولگەن يىللىرى (ملادىدىن ئىلگىرىكى 565 - يىلدىن 485 - يىلغا ياكى ملادىدىن ئىلگىرىكى 563 - يىلدىن 483 - يىلغا توغرا كېلىدۇ). جۇڭگودىكى كوڭفۇزىنىڭكىدىن (ملادىدىن ئىلگىرىكى 551 - يىلدىن 479 - يىلغىچە) سەل بالدۇرراق. ساكيامۇنى نىپالنىڭ بولۇپ، پۈتۈن ئومرى بويى ھىندىستانىنىڭ شىمالىي قىسمى، ئوتتۇرا قىسمى ۋە گانگى دەرياسىنىڭ بويلىرىدا دىن تارقتىش بىلەن شۇغۇللانغان. ماۋوريا سولالىسىنىڭ پادىشاسى ئاسۇكا زامانىسىغا كەلگەندە (ملادىدىن ئىلگىرىكى 273 - يىلدىن 232 - يىللار ئۈچۈرىسىدە)، بۇددا دىنى يەنمۇ راۋاجلاندى. پادىشا ئاسۇكا بۇددا دىنى ئىشلىرىغا زور قىزغىنلىق كورسەتىش بىلەنلا قالماي، ئۇزىمۇ بۇددا دىنىغا كىردى. لېكىن بۇ دەۋردە بۇددا دىنى پامىر تاغلىرىدىن ئوتۇپ مەملىكىتىمىزنىڭ زىمىنى بولغان شىنجاڭغا تارقىلىپ كىرگەنلىگىنى ئىسپاتلايدىغان ھېچقانداق پاكىت يوق. ئۇلۇغ ياۋچىلارنىڭ خاندانلىغى بولغان كۇشان سولالىسىنىڭ

پادىشاىنى كانىشكا زامانىسىغا كەلگەندە، بۇددا دىنى يەنە بىر نو-
ۋەت زور دەرىجىدە راۋاجلاندى، ئۇنىڭ تارقىلىش دائىرىسى
يەنىمۇ كېڭەيدى. لېكىن كانىشكا خانلىققا ئولتۇرغان يىللار مە-
سىلىسى بىر مۇجمەل مەسىلە، بەزىلەر ئۇنى مىلادىدىن ئىلگىرى-
كى بىرىنچى ئەسىردە ئوتكەن دىسە، بەزىلەر ئۇنى مى-
لادىنىڭ 4 - ئەسىرىدە ئوتكەن دەيدۇ. بۇددا دىنىنىڭ
شىنجاڭغا كىرگەن ۋاقتىنى بەزىلەر مىلادىدىن ئىلگى-
رىكى 1 - ئەسىرگە توغرا كېلىدۇ، دەپ ئىسپاتلايدۇ.
شۇنداق بولغان تەقدىردىمۇ، بۇددا دىنىنىڭ شىنجاڭغا كەڭ كو-
لەمدە تارقىلىپ كىرىشى مىلادىدىن كېيىنكى ئىش بولسا كېرەك.
بۇددا دىنى ھىندىستاننىڭ قەدىمقى دىنىي ئېتىقادىدىكى روھ
ئەۋلاتتىن ئەۋلاتقا كوچىدۇ دىگەن قارىشى بىلەن قىلىغىنىغا
يارىشا دەيدىغان سەۋەپ - نەتىجە قارىشىنى ئوزىدە ساقلىغان-
دىن تاشقىرى، يەنە توۋەندىكى ئېتىقاتلارنى ئوز ئىچىگە ئالىدۇ:
(1) بەندە جاپا تارتىدۇ؛ (2) جاپانىڭ سەۋىۋى بولىدۇ؛
(3) ئادەم جاپادىن چوقۇم قۇتۇلىدۇ؛ (4) جاپادىن قۇتۇ-
لۇش ئۇچۇن تائەت - ئىبادەت قىلىش كېرەك. ھوكۇمرانلار سى-
نىپىمۇ بۇ دىنىي تەلىماتنى ياخشى كوردى ۋە ئۇنى خەلق ئام-
مىسى ئىچىگە سىڭدۇردى. بۇ ھال بۇ خىل دىنىي تەلىماتنىڭ ئۇ-
لارغا پايدىلىق ئىكەنلىگىنى چۈشەندۇرىدۇ. بۇددا دىنىنىڭ كەڭ
تارقىلىشى ئارقىسىدا، بۇددا مەدىنىيىتىمۇ شۇ دەۋردە دۇنيادا يا-
شاۋاتقان يۇقۇرى مەدىنىيەتلىك مىللەتلەرنىڭ مەدىنىيىتىدىن ئوزىگە
پايدىلىق ئامىللارنى قوبۇل قىلىپ ئېلىش ئاساسىدا ناھايىتى
زور تەرەققىياتلارغا ئېرىشتى، كۇندىن - كۇنگە مىللى تۇس
ئالدى ۋە يەرلەشتى. مەملىكىتىمىز زىمىنىدا راۋاج تاپقان، ئوزى-
گە خاس ئىستىلغا ئىگە بولغان مەملىكىتىمىزنىڭ بۇددا مەدىنىيى-
تىنىڭ زور بىر قىسمى تا ھازىرغىچە ساقلىنىپ كەلمەكتە، بۇ مە-
دىنىيەت دۇنيادا ھازىرغىچە ساقلىنىپ كېلىۋاتقان بۇددا مەدىنىيى-
تى ئىچىدە ئەڭ پارلاق بىر قىسىم ھىساپلىنىدۇ.

شەرقىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە، مەملىكتىمىز شىنجاڭنى ئو-
زىگە قوۋۇق قىلىپ، غەربتىكى ھەرقايسى دولەتلەر ۋە مىللەتلەر
بىلەن ئېلىپ بارغان مۇناسىۋەت ئىلگىرىكىدىنمۇ كۆچلۈكرەك ۋە
كەڭرى بولدى. ھۇنلارنىڭ غەربكە كۆچۈشى بۇ جەھەتتە ناھا-
يىتى زور ئەھمىيەتكە ئىگە، ئۇلار شىنجاڭدىن چىقىپ كەتكەن-
دىن كېيىن، ئوتتۇرا ئاسىيا، ئىرانلارنى بېسىپ ئوتۇپ، ئاخىرى
رىمغا يېتىپ باردى. شۇنداق قىلىپ ئۇلار جۇڭخۇا مىللىتىنىڭ
بۇ كەڭ رايونلاردىكى ھەرقايسى مىللەتلەر بىلەن بولغان مۇنا-
سىۋىتىنى يەنمۇ قويۇقلاشتۇردى. شەرقىي خەن سۇلالىسى ئۇلۇغ
ياۋچىلارنىڭ كۈشان سۇلالىسى (ئافغانستان ۋە ھىندىستانىنىڭ
بىر قىسمىنى ئوز ئىچىگە ئالاتتى)، سوغدىيانا (ئارال كولى ئەتە-
راپى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ماۋراۋننەھرلەرنى ئوز ئىچىگە
ئالاتتى)، ئارساك (ئىران)، چاردىيە (غەربىي ئاسىيا)، رىم ئىم-
پېرىيىسى، ھىندىستان قاتارلىق جايلار بىلەن كەڭ كولەمدە مۇنا-
سىۋەتتە بولۇپ كەلگەن. بۇنىڭ ئىچىدە دولەت مۇناسىۋىتىمۇ،
خۇسۇسىي مۇناسىۋەتمۇ، سودا مۇناسىۋەتمۇ، مەدەنىي ۋە دىنىي مۇ-
ناسىۋەتلەرمۇ بولغان، ئۇنىڭ ئۇستىگە ياھايىتى جانلانغان.

ئۇچىنچى باپ

شىنجاڭدا دىخانچىلىق ۋە چارۋىچىلىق رايونلىرىنىڭ فېئوداللىق جەمىيەتكە ئوتۇشى

1 - بولۇم دىخانچىلىق رايونلىرىنىڭ فېئوداللىق جەمىيەتكە ئوتۇشى ۋە ئىقتىسادىي، مەدەنىي تەرەققىيات

ئېلىمىزنىڭ شىمالىدا ياشاپ كەلگەن ھۇنلار غەربىكە كوچكەندىن كېيىن، مەملىكىتىمىزنىڭ شىنجاڭ رايونىدىكى مىللەتلەرنىڭ جايلىشىشى ئەھۋالىدا بىر مۇنچە ئوزگىرىشلەر يۈز بەردى.

مىلادىنىڭ 277 - يىلى (جىن سۇلالىسىنىڭ شىيەنىنىڭ 3 - يىلى) غەربىي جىن سۇلالىسىگە بېقىنغان غەربىي شىمالدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر ئارىسىدا ھۇنلار بار ئىدى. شەرقىي ۋە غەربىي جىن دەۋرىدە كىنگىت، كۇچا، ئونسۇ (ھازىرقى ئاقسۇ) ۋە سەپەرباي دېگەن جايلارنىڭ شىمالىدا ياشىغان

"كۆەيخۇ"① لارمۇ، ئېھتىمال، شۇ ھۇنلارنىڭ بىر تارمىقى بولۇشى مۇمكىن. لېكىن بۇ چاغلاردا شىنجاڭنىڭ شىمالىدىكى ھۇنلارنىڭ سانى ئازايغان ۋە كۈچلۈك، زالىم ھۇن قۇلدارلىرى ھاكىمىيەتنى ئاجىزلاشقانلىقى تۇرغان گەپ.

مىلادى 2 - ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا، سايبىلار غەربىي رايونغا كىرىدى ۋە ئۇيغۇنلارنى ئوزۇكە قاراتتى. غەربىي جىن سۇلالىسى دەۋرىدە غەربىي رايوندىكى ۋۇجى شياۋ ۋېي بىلەن توقۇنۇشقان سايبىلارنىڭ سانى ئاز ئەمەس ئىدى. ۋۇجى شياۋ-ۋېينىڭ قارارگاھى قوجۇ بولۇپ، بۇنىڭدىن سايبىلارنىڭ تېيانشان ئەتراپىدا ھەركەتلەنگەنلىگى كورۇنۇپ تۇرىدۇ.

ئۇيغۇنلار شەرقىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدىن ئېتىۋارەن ئالجىلىشىشقا باشلىدى. ئۇچ پادىشالىق دەۋرىدىكى تارىخىي ئەسەرلەردىن «ۋېي پادىشالىغى تارىخىنىڭ بايانى. غەربىي رۇئلار تەزكىرىسى» دىگەن كىتاپتا ئۇيغۇنلار مۇنداقلا ئېغىزغا ئېلىنىپ ئوتۇلگەن. «ۋېي پادىشالىغى تارىخى. غەربىي رايون تەزكىرىسى» دىگەن كىتاپتا بولسا ئۇيغۇنلار جۇرجانلارنىڭ زورى بىلەن پامىر تاغلىرى ئارىسىغا كوچۈپ بارغان دىيىلدۇ. لېكىن يۇقۇرىدا ئېيتىلغان كۆەيخۇلار بىلەن كېيىنكى ياپانلار تەخمىنەن ئۇيغۇنلار ياشىغان يايلاقلارغا جايلاشقان. دىمەك، ئۇيغۇنلارنىڭ جەنۇبقا كوچۈشكە باشلىشى ۋېي پادىشالىغى دەۋرى بىلەن جىن سۇلالىسى دەۋرىگە توغرا كېلىدۇ.

خوجىيە، قىرغىز، توغلۇقلار ئەسلىدە ھۇنلارنىڭ شىمالىدا ياشى-

① تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ياشىغان خې چاۋنىڭ «جىن سۇلالىسى تارىخىغا قوشۇمچىلىق تىزاملار» دىگەن ئەسىرىنىڭ 97 - جىلدىغا قارىغاندا، "كۆەي" خېتىنىڭ ئوقۇلۇشى غەرپ ئالىملىرىنىڭ ھۇن دىگەن سوزنى تەلەپپۇز قىلىشىغا ئوخشاپ كېتىدۇ. شۇنىڭغا قاراپ، غەربىي رايوندا ياشىغۇچىلار ھۇنلارنى "كۆەي" دەپ ئاتىغان ۋە بۇ ئىسىم ئىچكى ئولكىلەرگە غەربىي رايوندىن تارالغان دەپ قىياس قىلغىلى بولىدۇ.

غان بولسىمۇ، بۇ مەزگىلدە جەنۇپقا كوچكەن ئىدى. بولۇپمۇ دىڭلىڭلار شۇنداق بولغان. غەربىي لياڭ بەگلىگىنىڭ ھوكۇمدارى لى گاۋنىڭ شەرقىي جىن سۇلالىسىگە سۇنغان مۇراجەتنامىسىدە، "غەرپتىن شەھەر ئەسكەرلىرىنى چاقىرىش، شىمالدىن تۇغلۇقلارنى جەلپ قىلىش" توغرىلىق توختاپ ئوتۇلگەن. بۇنىڭدىن شۇنى كورگىلى بولىدۇكى، ئۇ چاغلاردا تۇغلۇقلارنىڭ بىر قىسمى غەربىي لياڭنىڭ شىمالىي چېگرىسىغا يېقىن جايلارغا جايلاشقان ئىدى.

كۇئېنلۇن ۋە قارا قۇرۇم تاغلىرى بىلەن پامىر ئىگىزلىگىدە بولسا، سۇڭزى چياڭلىرى، ئاق ئاتلىق چاڭلار، سېرىق كالىلىق چاڭلار ياشايتتى.

بۇ چارۋىچى مىللەتلەر ياكى قەبىلىلەردىن چياڭ مىللىتىنى ھىساپقا ئالمىغاندا، قالغانلىرىنىڭ ھەممىسى تىيانشاننىڭ شىمالىدا چارۋىچىلىق قىلاتتى. شەرقىي ۋە غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە، ئۇلار خەن سۇلالىسىنىڭ ھوكۇمرانلىغىدىن تاشقىرى، دائىم دىگۇدەك ھۇن قۇلدارلىرى ھاكىمىيىتىنىڭ ھوكۇمرانلىغىغا بىۋاستە ياكى ۋاستىلىك ھالدا ئۇچراپ تۇراتتى. ئۇلار ھۇن قۇلدارلىرىغا قارشى تەكرار - تەكرار ئۇزۇن مۇددەت كۇرەش ئېلىپ باردى. شۇڭا، ھۇن قۇلدارلىرى ھاكىمىيىتىنىڭ ئاجىزلىشىشى ئۇلارنىڭ ئەنە شۇ كۇرەشلىرىنىڭ بىر نەتىجىسى بولغىنىدەك، ئۇلارنىڭ كەڭ تۇردىكى ئازاتلىغىمۇ بولغان ئىدى. سايىبلار ھاكىمىيىتىمۇ بەرىبىر قۇلدار ھاكىمىيىتى ھىساپلانسىمۇ ۋە ھۇن قۇلدارلىرى ھاكىمىيىتىنىڭ ئورنىغا مەلۇم دەرىجىدە ۋارىسلىق قىلغان بولسىمۇ، لېكىن نىسبى ھالدا ئېيتقاندا، ھۇن قۇلدارلىرى ھاكىمىيىتىدىن كوپ ئاجىز ئىدى. بۇ غەربىي رايوندىكى چارۋىچىلىق جەمىيىتىنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىيات جەريانىدا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە ئەھۋال ھىساپلىنىدۇ.

تارىم ئويمانلىغى ئەتراپىدىكى بوستانلىقلاردا ئولتۇراقلاشقان ئاھالىنىڭ ئاساسىي قىسمى يەرلىك ئاھالىلەردىن ئىبارەت بولسىـ

جۇ، ئۇلارغا بىر مۇنچە يېڭى تەركىپلەر قوشۇلغان ئىدى. ھەممە-
دىن بۇرۇن شۇنى ئېيتىش كېرەككى، ھۇن ھاكىمىيىتى ئاجىزلا-
شىۋاتقان مەزگىلدە ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى چاغلاردا بىر مۇنچە
ھۇن چارۋىچىلىرى بىلەن قۇللار تېيانشاننىڭ جەنۇبىغا كوچۇپ
كەلگەنلىكى چوقۇم ئىدى①. ئاندىن قالسا، ئارخېئولوگىيە ماتە-
رىيالىلىرىدىن قارىغاندا، ۋېي ۋە جىن دەۋرىدە بۇگۇنكى ئىنە نا-
ھىيىسى بىلەن غەربىي رايون چاكىشى ئامبىلى قارارگاھى بولغان
لوپنۇرنىڭ شىمالىي قىرغاقلىرىدا، ۋۇجىي شياۋ ۋېينىڭ قارارگا-
ھى بولغان قۇجۇدا ئىچكى ئولكىلەردىن كەلگەن بىرمۇنچە خەن-
زۇلار ياشىغان. بولۇپمۇ قۇجۇدا ئەھۋال شۇنداق ئىدى. چۈنكى
غەربىي جىن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرلىرىدىن ئېتىۋارەن ئىچكى ئول-
كىلەردە يېپىلىقلار كوپىيىپ كەتكەن مەزگىلدە، خېشى بىلەن
غەربىي رايون بىر قەدەر تىنچ بولغاچقا، ئىچكى ئولكىلەردىن
نۇرغۇنلىغان كىشىلەر غەربكە كوچكەن، بەزىلىرى قۇجۇغا كېلىپ
ماكانلاشقان. بۇلاردىن باشقا يەنە ھىندى - ياۋروپا تىلىدا
سۆزلىشىدىغان ئاريانلاردىنمۇ بىرمۇنچە ئادەم كوچۇپ كەلگەن.
بۇلار ئاساسەن، بۇددا ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش دىنىلارنىڭ
تارقىلىشى بىلەن كىرگەن راھىبلار ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىن كەلگەن سودىگەرلىرىدىن ئىبارەت ئىدى.

---

① ھۇنداق ئەھۋالنى ئىچكى ئولكىلەر بىلەن خېشى ئەتراپىدا ئاھايىتى كوپ بولغان. ئەڭ مەشھۇرلىرىدىن جەنۇبىي ھۇنلارنى مىسالغا كەلتۈرۈش مۇمكىن، جۇملىدىن «ۋېي پادىشالىغى تارىخىنىڭ بايانى. غەربىي رۇئىلار تەزكىرىسى» دە ئېيتىلىشىچە: "ھۇنلار ئاجىزلاشقاندىن كېيىن بولۇنۇپ كەتتى، قۇل - دېدەكلەر ۋە قاچقۇنلار جىن چېكى، ۋۇ ۋېي ئەتراپىدا ۋە جۇچۇەنىڭ شىمالىدىكى خېيۇي، شىخې دەريالىرىنىڭ شەرق ۋە غەرپ تەرەپلىرىدە ئولت، سۇ ياقلاپ چارۋىچىلىق بىلەن ياشىغان قەبىلىلەر ئىچىگە كىرىپ جايلاشتى". "بۇلارنىڭ نوپۇسى بىرقانچە ئون مىڭغا يېتەتتى". شىنجاڭمۇ ئەلۋەتتە بۇنىڭ سىرتىدا ئەمەس ئىدى.

فاشيەننىڭ ئېيتىشچە، پىشامشان ۋە ئۇنىڭ غەربىدىكى جايلاردىكى ئاۋام خەلق ۋە زاھىتلارنىڭ ئورۇپ - ئادەتلىرى، بەزى جايدا ئىنچىكىرەك، بەزى جايدا قوپالراق بولۇشى بىلەن پەرقلىنىدىغانلىقى بولمىسا، ئەمەلىيەتتە، بۇددا دىنىغا خاس نەرسىلەرنىڭ ئوزىدىنلا ئىبارەت بولغان. ھەرقايسى جايلار ئوز تىلى، يەنى "يەرلىك خەلق تىلى" دا سوزلىشەتتى، "زاھىتلار بولسا ھىندى كىتابلىرىنى ئوقۇپ، ھىندى تىلىدا سوزلىشەتتى"①. يۇقۇرىدا ئېيتىلغانلارنى بۇددا دىنى غەربىي رايونىغا كىرگەندىن كېيىن، ئۇ يەرلەردە ياشىغۇچى مىللەتلەر، ئۇلارنىڭ تىل - يېزىق ۋە ئىجتىمائى ئورۇپ - ئادەتلىرى قاتارلىق ئەھۋاللار توغرىسىدا يېزىلغان ناھايىتى ياخشى مەلۇمات دېيىش مۇمكىن.

شەرقىي خەن سۇلالىسىدىن بۇيان، تارىم ئويمانلىقىنى ئەتراپىدىكى بوستانلىقلاردا مەۋجۇت بولغان ھاكىمىيەتلەر بىر بىرى بىلەن قوشۇلۇپ كېتىشكە باشلىدى. ۋېي ۋە جىن دەۋرلىرىگە كەلگەندە، ئاخىرى بىرىپ چوڭراق بولغان بىرقانچە ھاكىمىيەت شەكىللىنىپ چىقتى. مەسىلەن: چەرچەن، شىياۋۋەن، نىسە، رۇران قاتارلىقلار پىشامشانغا بىرلەشتى؛ روگلۇ، ئۇزۇن تەتى، چېدىر، گۇما قاتارلىقلار ئۇدۇنگە بىرلەشتۇرۇلدى؛ لوپنۇر، بوستان (كورلا)، قۇرۇقتاغ قاتارلىقلار كىنگىتقا بىرلەشتى؛ ئاقسۇ، ئۇچتۇرپان، سەپەرباي قاتارلىقلار كۇچاغا بىرلەشتى؛ جىگجۇك، يەركەن، قەشقەر، چۇشا، قاغلىق، يېڭسار، تاشقورغان، يىرو، يولىن، قارا تىگىن، ئەركەشتام قاتارلىقلار سۇلىغا بىرلەشتى. مۇندىن تاشقىرى، تيانشاننىڭ شىمالىدىكى شەرقىي چەرچەن، غەربىي چەرچەن، چارقلىق، بىلۇ، باركول، ئوتەن قاتارلىق جايلار ئارقا قانقىلغا بىرلەشتى. بۇ شۇنداق ئەھمىيەتلىك ۋەقە بولدىكى، شۇنىڭدىن كېيىن شىنجاڭنىڭ دىخانچىلىق رايونلىرىنىڭ تارىخىي سەھنىسىدە پائالىيەت ئېلىپ بارغۇچى يەرلىك ھاكىمى-

① «چوڭ راھىب فاشيەننىڭ تەرجىمھالى».

يەتلەر ئاساسىي جەھەتتىن ئاشۇلار بولۇپ قالدى. بۇ ئەھۋالنىڭ مەيدانغا كېلىشى شۇنى كورسىتىدۇكى، بىرىنچىدىن، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ راۋاجلىنىشى ۋە تووار ئىگىلىگىنىڭ تەرەققىياتى ئارقىسىدا، جايلارنىڭ بىر بىرىگە تايىنىش مۇناسىۋىتى كۈچەيگەن ئىدى، نەتىجىدە جايلارنىڭ ئوزئارا بىرلىشىپ قوشۇلۇشى بىر خىل ئوبېكتىپ ئېھتىياج بولۇپ قالدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئىقتىسادىي تەرەققىياتنىڭ تەڭپۇڭسىزلىقى، يەنى تەرەققىياتنىڭ بەزى جايلاردا تېز، بەزى جايلاردا ئاستا بولۇشى نەتىجىسىدە، تېز تەرەققى قىلغان جايلار ئۈچۈن تەرەققىياتى ئاستا بولغان جايلارنى ئوزىگە قوشۇۋېلىش ئىمكانىيىتى تۇغۇلدى. ئىككىنچىدىن، بۇ ئەھۋال ئوتتۇرا جۇڭگو رايونىنىڭ چۈنچىۋۇ، جەنگو دەۋرلىرىدە قوللۇق تۇزۇمىدىن قېيىنلىق تۇزۇمگە ئوتۇشتىكى ئەھۋالى بىلەن، يەنى تەرەققىياتى تېزرەك بولغان رايونلارنىڭ بارغانسېرى كۈچىيىپ، تەرەققىياتى ئاستىراق بولغان جايلارنى پەيدىن - پەي قوشۇۋالىغانلىغى بىلەن ئوخشاپ كېتىدۇ. نەتىجىدە پۈتۈن غەربىي رايونىدىكى ئاتالمىش "دولەت" (بەگلىكلەر) سانى بارغانسېرى ئازايغان. ئۈچىنچىدىن، بۇ ئەھۋال ھۈن قوللارلىرى ھاكىمىيىتىنىڭ ئاجىزلىشىشى بىلەن بىۋاستە مۇناسىۋەتلىك ئىدى. چۈنكى مۇنداق شارائىتتا، يېڭىدىن مەيدانغا كەلگەن فېودالىلار سىنىپىنىڭ ھاكىمىيەت تالىشىش كۈرىشى بىر قەدەر ئاسانلاشقان ئىدى.

يۇقۇرىدىكى جايلارنىڭ ۋەيران ۋە جەن سۇلالىسى دەۋرىدىن ئېتىۋارەن باشلانغان ئىجتىمائى خاراكتېرىنى ئەتراپلىق ۋە سىستېمىلىق ھالدا ئېچىپ بېرىشكە ھازىرچە تېخى يېتەرلىك ماتېرىياللار يوق. لېكىن ئۇ جايلارنىڭ فېودالىلىشىشقا مېڭىش خاھىشى ۋە ئۇنىڭ ئالامەتلىرى ناھايىتى روشەن، ھەجبۇرلىغاندا، مەلۇم جايلارغا نىسبەتەن شۇنداق دېيىشكە توغرا كېلىدۇ.

يەر ئاستىدىن تېپىلغان قارۇشتى يېزىقى تارىخلىرىغا ئاساسەن، پىشامشان ۋە چەرچەن ئەتراپىدا قوللارلىق تۇزۇمنىڭ مەۋجۇت

بولۇپ ئوتكەنلىكى ئوتكەن باپتا تونۇشتۇرۇلغان ئىدى، جۇملىدىن بۇ تۈزۈمنىڭ چۈشكۈنلىشىش ۋە ئاجىزلىشىش باسقۇچىدا تۇرغانلىقىمۇ كورسىتىپ ئوتۇلگەن ئىدى. قۇلدارلىق تۈزۈمنىڭ چۈشكۈنلەشكەن ۋە ئاجىزلاشقانلىقىنى كورسىتىپ بېرىدىغان ئەھۋاللار ھەققىدە يۇقۇرىدىكى تارىخلاردا بايان قىلىنغانلارنى ئاساسەن توۋەندىكى نۇقتىلارغا① يىغىش مۇمكىن: بىرىنچى، تىپىك قۇلدارلىق جەمئىيىتىدە قۇلدارلار قۇللارنى خالىغانچە ئولتۇرەلەيتتى. لېكىن، تارىخلاردا بۇ توغرىلىق بىر ئېغىزمۇ گەپ يوق. گەرچە بىر تارىخدا مەلۇم بىر كىشى باشقا بىراۋنىڭ قۇلىنى ئولتۇرۇپ قويغاندا، ئورنىغا بىر قۇل تولەپ بەرگەندىن تاشقىرى، ھېچقانداق قانۇن تەرىپىدىن تەگەلمىگەنلىكى ئېيتىلغان بولسىمۇ، ئەمما باشقا بىر تارىخدا ئېيتىلىشىچە، قۇل سودىسى ۋاقتىدا، قۇلنى ساتقۇچىسى كىشىي قۇلىنى ئالغۇچىغا ئۇنى خالىسا باشقىلارغا سېتىش مۇمكىنلىكى، لېكىن ئولتۇرۇشكە ھەققى يوقلۇغى توغرىسىدا تەلەپ قويغان. ئىككىنچىسى، تىپىك قۇللۇق جەمئىيىتىدە قۇللار قۇلدارلارنىڭ مۈلكى بولسىدۇ، قۇللارنىڭ ئوزىدە ھېچقانداق مۈلۈك بولمايدۇ. ئەمما، بۇ تارىخلارنىڭ بىرمۇنچىلىرىدىن شۇ نەرسە ئايان بولىدۇكى، ئۇ چاغدىكى قۇللارنىڭ بەزىلىرى مەلۇم مۈلۈككە ئىگە بولۇپ، ئوزىمۇ باشقىلاردىن قەرز ئېلىش ئىقتىدارىغا ئىگە بولغان. بىر بەگلىكنىڭ خانىي تەرىپىدىن چىقىرىلغان بۇيرۇقتا ئېيتىلىشىچە، بىراۋنىڭ قۇلى باشقا بىر كىشىگە بىر ئات قەرزدار ئىكەن، ئات ئىگىسى بۇ ئاتنىڭ ئورنىغا قۇل ئىگىسىنىڭ ئوي - ئىمارەت ۋە تېرىلغۇ

---

① توۋەندىكى ۋ ئابزاستا كەلتۈرۈلگەن قارۇشتى يېزىقى ماتېرىياللىرى بېرۇنىڭ «چىنى تۈركستاندىن تېپىلغان پارچە - پۈرات قارۇشتى يېزىقى قالدۇقلىرىنىڭ تەرجىمە توپلىمى» دىگەن كىتابىدىن ئېلىندى. شىنجاڭ مىللەتلەر تەتقىقات ئورنى خەنزۇچىگە تەرجىمە قىلىپ، ماشىنكىدا باسقان نۇسخىسىغا قارالسۇن.

يېرىدىن تولەپ بېرىشنى تەلەپ قىلغان؛ بۇيرۇقتا بۇ توغرىلىق: "قۇلنىڭ قەرزىنى قۇلدارنىڭ مۇلكى بىلەن تولەش پەقەت قا-نۇنغا سىغمايدۇ" دەپ ھوكۇم قىلىنغان. ئۇچىنچى، تىپىك قۇل-لۇق جەمىيىتىدە قۇللارنىڭ پەرزەنتلىرىمۇ ھامان قۇل ئىدى. لېكىن تارىشىلاردىن مەلۇم بولۇشىچە، ئۇ چاغدىكى ئايال قۇللار ئوز قىزلىرىنى باشقىلارغا ئاسراندىلىققا بېرەلىگەن ۋە سۇت ھەققى ئورنىدا مەلۇم ماددى نەرسىلەرنى ئالالىغان. توتىنچى، تىپىك قۇللۇق جەمىيىتىدە، قۇللار پەقەت سوزلىيەلەيدىغان قورالدىنلا ئىبارەت بولۇپ، ئۇلاردا ھىچقانداق ئىنسانى (شەخسى) ئەركىنلىك بولمايتتى. ئەمما، تارىشىلاردىن مەلۇم بولۇشىچە، ئۇ چاغلار-دا بەزى قۇللار ئوز يېرىدىن باشقا جايلارغا بېرىپ، ئون يىل-دىن ئارتۇق ياللىنىپ ئىشلىگەن، قۇلدار ئۇنىڭ قايتىپ كېلىشـ-نى تەكرار - تەكرار سۇيلىسىمۇ، نەتىجە چىقمىغان. دىمەك، بۇ پاكىتلاردىن شۇ نەرسىلەر ناھايىتى ئېنىق بولىدۇكى، شۇ دەۋر-دە قۇللار قۇلدارلار تەرىپىدىن ئوز بويۇنلىرىغا سېلىنغان زەنـ-جىرلەرنى ئاساسەن ئوزلىرىنىڭ ئۇزلۇكسىز قارشىلىغى ۋە كۇ-رەش قىلىشى ئارقىلىق كوپ دەرىجىدە پاچاقلاپ تاشلاشقا مۇ-ۋەپپەق بولغان ۋە ئۇلارنىڭ قۇللۇقتىن ئۇزۇل - كېسىل قۇتۇ-لۇش كۇنلىرىمۇ يېقىنلاشقان.

قۇللۇق تۇزۇمنىڭ يىمىرىلىش جەريانى — فېوداللىق تۇزۇمـ-نىڭ مەيدانغا كېلىش جەريانى بولىدىغانلىغى مۇقەررەر. قارۇشـ-تى يېزىغى تارىشىلىرىدا فېوداللىق تۇزۇمنىڭ مەيدانغا كېلىش جەريانىغا دائىر ئەھۋاللارمۇ مەلۇم دەرىجىدە ئەكس ئەتتۇرۇلـ-گەن. يەر سودىسىغا دائىر بىر توختامدا: سېتىلىپ بولغان يەر-دىكى ھوسۇللارمۇ ئالغۇچىنىڭ بولىدۇ، ساتقۇچى كىشى بۇ يەر ئەسلىدە مېنىڭ ئىدى دەپ، ئالغۇچىدىن "يەر ئىجارىسى سۇپىتىدە دان ئالالمايدۇ"، يەر ئالغۇچىمۇ يەر ساتقۇچىدىن يەر باھاسى بەدىلىگە ھاراق ۋە ئات ئالالمايدۇ، دەپ بەلگىلەنگەن. باشقىلارنىڭ يېرىنى تېرىغانلىغى ئۇچۇن

"يەر ئىجارىسى سۈپىتىدە دان" تاپشۇرۇش ھادىسىلىرى ئۇ جايلاردا ئەينى زاماندا دائىم ئۇچراپ تۇرىدىغان ئىشلار جۈملىسىدىن بولغانلىقىدا گەپ يوق. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ، بۇ توختام خەتتە ئەنە شۇنداق بايان قىلىنغان بولۇشى كېرەك. بىر پارچە شەخسى خەتتە، خەت يازغۇچى كىشىنىڭ باشقا جايدا بىرقانچە پارچە تېرىلغۇ يېرى بار بولۇپ، ئۇنى ھازىر مەلۇم كىشىنىڭ تېرىۋاتقانلىقى، ئەمدى بۇ تېرىغۇچى كىشى يەر ئىجارىسىنى مۇشۇ جايىنىڭ ئوزىدىلا يەر ئىگىسىگە تاپشۇرۇشى لازىملىقى ئېيتىلغان. خۇددى ئوتاقچىلىق توختىمىغا ئوخشايدىغان بىر قالدۇق تارىخدا، يەرنى تېرىغۇچى كىشى يەر ئىجارىسى سۈپىتىدە مەلۇم مىقدارىدا سېرىقياغ تاپشۇرۇشى لازىملىقى ئېنىق يېزىلغان. بىر بەگلىكنىڭ خانىي تەرىپىدىن چىقىرىلغان بۇيرۇقتا: مەلۇم ئوتاقچىلارنىڭ ئوزلىرى تېرىپ تۇرغان يەرنى ئەمدى شۇلارنىڭ ئوز يېرى دەپ ئېتىراپ قىلىنىشىنى، تەلەپ قىلغانلىقى ئېيتىلغان. يەنە بىر بۇيرۇقتا: مەلۇم جىنايەتچى تۇرمىدە قامىلىپ ياتقان بولسىمۇ، ئوز ئوتاقچىسىنىڭ گوش ۋە ھاراقلىرىدىن ھوزۇرلىنىۋاتقانلىقى ئېيتىلغان. "ئوتاقچى" دىگەن سوز باشقا ئورۇندا باشقىچە مەنە ۋە ئۇقۇمنى ئاڭلاتسىمۇ، لېكىن يۇقۇرىدىكى ئىككى مىسالنى بىرلەشتۇرۇپ قارىغاندا، ئۇنىڭ مەنىسى ناھايىتى ئېنىقكى، ئوتاقچى تېرىغان يەر باشقىلارنىڭ مۇلكى، شۇڭا ئۇ يەرنىڭ ئىگىسىگە مۇئەييەن نەرسىلەرنى تاپشۇرىدۇ. بۇلارنىڭ ھەممىسىنى بىر نۇقتىغا يىققاندا، ئۇ جايلاردا ئىجارىگە بېرىش مۇناسىۋىتى، شۇنداقلا فېئوداللىق ئېكسپلاتاتسىيە تۈزۈمى ئۇ زامانلاردا ئالىلىقىچان مەيدانغا كېلىپ بولغان دىگەن خۇلاسە چىقىدۇ.

قارۇشتى يېزىغىدىكى تارىخلاردىن يەنە شۇنى كورۇش مۇمكىنكى، ئۇ چاغدىكى پىشامشان خانىي ئوز تەۋەسىدىكى يەرلەرنىڭ ئەڭ يۇقۇرى خوجىسى بولۇش سۈپىتى بىلەن ھەرقايسى جايلاردىن ھەر خىل باج - خىراجلار يىققاندىن تاشقىرى، ئوزى يەنە بىۋاستە ھالدا چارۋىچىلىق ۋە دېخانچىلىق ئىگىلىگىنى

باشقۇرغان. ئۇنىڭغا لازىملىق ئەمگەك كۈچلىرى خەلقىقە چېچىش ياكى خەلقتىن ئېلىش يولى بىلەن ھەل قىلىنغان. بىر تارىشىغا نەزەر سالساق، ئۇنىڭ بېشىدا شۇ جايىنىڭ ئوز يىل ھېساۋى بو-يىچە يىل، ئاي، كۈنلەر يېزىلىپ، ئاندىن "ئەمدى ئوردا توگ-لىرىنىڭ ھېساۋى توۋەندىكىچە كورسىتىلىدۇ" دىگەن سوزلەر پۈتۈلگەن. ئاندىن كېيىن بىر قاتار ھېساپلار كورسىتىلگەن. ھېساپلارنىڭ مەزمۇنى مۇنداق: كىشىلەرنىڭ ئىسىم-پەمىلىلىرى، ئۇلارغا قانچە توگە بارلىغى، توگىلەر ئىچىدە قانچىسى ھېڭگان توگە ۋە قانچىلىك بوتىلاق تۇغۇلغانلىغى؛ ياكى پالانچىنىڭ قول-دامۇنچە توگە تىرىك، مۇنچە توگە ئولگەن، مۇنچە توگە ئوردىغا تاپشۇرۇلغان، مۇنچىنچى قېتىم تۇغۇلغان بوتىلاق مۇنچە دىگەنگە ئوخشاشلاردىن ئىبارەت. يەنە بىر تارىشىنىڭ بېشىدا "بۇ ئوردا توگىلىرى، ھېڭگان ۋە ئولگەن توگىلەرگە دائىر ھوججەتتۇر"، پالانچى - پالانچىلار "ساقلايدۇ" دىيىلگەن. تارىشىنىڭ كېيىنكى قىسمى زايا بولۇپ كەتكەن بولسىمۇ، ئەمما مەزمۇنى پالانچى ئايال بىلەن ئۇنىڭ قىزى پالانچىدا، ياكى پالانچى - پالانچى ئاياللار بىلەن قىزلىرىنىڭ ھەر بىرىدە مۇنچىدىن توگە بار دە-گەندىن ئىبارەت؛ ئاندىن كېيىنكى قىسمدا مۇنچە توگە قۇر-بانلىق قىلىندى، مۇنچە توگە ئولگەن، مۇنچە توگە يۇتكەن، مۇنچە توگە كولگە چوكۇپ كەتكەن دىگەن سوزلەر يېزىلغان؛ ئاندىن كېيىن "كېپىللەر"، "شاھىتلار"، "باقىقۇچىلار" دىگەنگە ئوخشاشلار ئېيتىلغان. بۇلاردىن شۇنى كورگىلى بولىدۇكى، ئور-دا توگىلىرى خەلق ئىچىدە بېقىلغان؛ باققۇچى خەلق ئوردا تو-گىلىرىنىڭ تىرىك يۇرگەنلىرى، ئولگەنلىرى، كوپەيگەنلىرى توغ-رىسىدا سان - سانىغى بىلەن ئوردىغا مەلۇم قىلىپ تۇرغان. بۇ باققۇچىلار ئوردىغا ھەقسىز ئەمگەك قىلىپ بەرگۈچىلەر بولۇپ، مۇنداق ئېكسپىلاتاتسىيە مۇناسىۋىتى فېئوداللىق ئېكسپىلاتاتسىيە مۇناسىۋىتى ھېسابلىنىدۇ.

پىشادىشان ۋە چەرچەن قاتارلىق جايلار دۇڭخۇاڭغا تۇتاش

بولۇپ، خەن سۇلالىسى بۇ يەرلەردە ئاللىقاچانلا مەنسەپلەر تەسىس قىلغان ۋە ھەربىي تېرىقچىلىقنى يولغا قويغان. بۇ يەرلەرنىڭ كۆچكى كۇلكىلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ئەزەلدىنلا قويۇق ئىدى. شۇڭا بۇ يەرلەردىكى ئىجتىمائى ئىگىلىك تەرەققىياتىنىڭمەلۇم دەرىجىدە ئۆچكى كۇلكىلەرنىڭ تەسىرىدە بولۇشى ناھايىتى تەبىئى ئەھۋال. ئېھتىمال، ئەنە شۇ سەۋەپتىن بولسا كېرەككى، كېيىنكى چاغلاردا شىمالىي ۋېي پادىشالىغى بۇ جايلاردا ھوكۇمرانلىق قىلغان چاغلاردا "بۇ يەرلەردىكى كىشىلەرگىمۇ، ئۆچكى كۇلكىلەردىكى ۋىلايەت ۋە ناھىيىلەردىكىگە ئوخشاش باج ۋە ھاشا قويغان"①. ئاندىن كېيىن سۇي سۇلالىسى ۋاقتىدا بۇ جايلاردا ۋىلايەت ۋە ناھىيىلەرنىڭ تەسىس قىلىنىشمۇ بۇ يەرلەردىكى ئىجتىمائى ئەھۋال بىلەن مەلۇم دەرىجىدە مۇناسىۋەتلىك بولغان بولۇشى ئېھتىمال.

قۇجۇ رايونى غەربىي خەن سۇلالىسىدىن تارتىپلا مەركىزىي ھوكۇمەتنىڭ ھەربىي تېرىقچىلىق ئورنى ئىدى. ۋېي ۋە جىن سۇلالىسى دەۋرىدىمۇ، ۋۇجى شياۋ ۋېينىڭ قارارگاھى بولۇپ، ئۆچكى كۇلكىلەردىن كەلگەنلەرنىڭ سانى بىر قەدەر كوپ ۋە ئۆچكى كۇلكىلەرنىڭ تەسىرىمۇ بىر قەدەر زور ئىدى؛ ۋىلايەت ۋە ناھىيە تۈزۈمى بۇ رايوندا يۇز يىلدىن ئارتۇق داۋام قىلغان. تۇرپاندا يەر ئاستىدىن چىققان خەنزۇ يېزىغىدىكى ھوججەتلەرگە قارىغاندا②، قۇجۇدا ۋىلايەت ۋە ناھىيە تەسىس قىلىنغان چاغلاردا فېودالىق ئېكسپىلاتاتسىيە مۇناسىۋىتى مەۋجۇت ئىدى. شىمالىي لياڭنىڭ شۇەن شى 12 - يىلى (مىلادى 423 - يىلى)-

---

① «ۋېي پادىشالىغى تارىخى. غەربىي رايون تەزكىرىسى».

② بۇ يەردە نەقىل قىلىنغان خەنزۇ يېزىغىدىكى ھوججەتلەر تېخى ئېلان قىلىنمىغان، ئەسلى نۇسخىلار شىنجاڭ مۇزېيىدا ساقلانماقتا. ئىزاھاتلار ئاساسەن شىنجاڭدىن چىققان قەزىلما ھوججەتلەرنى رەتلەش گۇرۇپپىسىنىڭ پىكرى بويىچە بېرىلدى.

غا دائىر بىر ھوججەت تەخمىنەن ۋىلايەت ياكى ناھىيە تەرىپىدىن ھاشاغا تۇتۇلغان خەلقنىڭ ھەربىي خىزمەت ۋە ئەمگەك قىلىش ئەھۋاللىرى مەزمۇنىدا بولغان. ئۇنىڭدا ئىزاھلىنىشچە، ھاشاغا تۇتۇلغانلارنىڭ بەزىلىرى "ئوتاق چىلار" دىن بولغان تەخمىنەن شۇ مەزگىل بىلەن زامانداش بولغان يەنە بىر قالدۇق ھوججەتتە "بۇ ئائىلىلەر ھاشادىن ئەبەدى ئازات قىلىنىدۇ" دېيىلگەن سوزلەر بار. "ئوتاق"، "ھاشا" دېگەن سوزلەرنىڭ ھاشالىققا يەر تېرىپ بېرىش ۋە ئەمگەك قىلىش دېگەن مەنىدە ئىكەنلىكى ئېنىق. يەنە شۇ مەزگىلدىكى بىر پارچە قالدۇق ھوججەتتە: "ئوڭ تەرەپتىكى 5 تۇتۇن ئىشلەيدۇ، ئوز رېتى بىلەن ئوقسۇن، ھاشالىققا يەر ئاچىدۇ" دېيىلگەن. "ئوڭ تەرەپتىكى 5 تۇتۇن" — ھوججەتنىڭ ئوڭ قول تەرىپىگە يېزىلغان كىشىلەرنىڭ ئىسمىنى كورسىتىدۇ (بۇ ئىسىملاردىن پەقەت بىرلا كىشىنىڭ ئىسمى ساقلىنىپ قالغان). ئۇ چاغلاردا بۇ يەردە، ئېھتىمال، ئىچكى ئولكىلەردە يولغا قويۇلغان بەش تۇتۇنلۇك تۇزۇم ئىجرا قىلىنغان بولسا كېرەك، شۇنىڭ ئۈچۈن بەش تۇتۇن (ئويلۇك) ئادەم بىر بىرلىك قىلىنغان. "ئىشلەيدۇ" دېگەن سوز ئەمگەك قىلىدۇ، يەنى ھاشاغا ئىشلەپ بېرىدۇ دېگەن مەنىدە. "ئوز رېتى بىلەن ئوقسۇن" دېگەن گەپ ھوججەتنىڭ ئوڭ قول تەرىپىگە يېزىلغان بەش ئويلۇك كىشى ئوز رېتى بىلەن بىلسۇن دېگەن مەنىدە. "پاشالىققا يەر ئاچىدۇ" دېگەن گەپ ھوكۇمەت ئۇچۇن بوز يەر ئوزلەشتۇرىدۇ دېگەن مەنىدە. ئۇ چاغلاردا دېخانلار ھوكۇمەت ئورۇنلىرىغا ۋە فېودالىلارغا ھەق سىز ئەمگەك قىلىپ بەرگەندىن تاشقىرى، يەر ئىجارىسى تولەش بىلەنمۇ ئېكسپلاتاتسىيە قىلىناتتى. يۇقۇرىدىكى ھوججەتتىن كېيىنرەك زامانغا توغرا كېلىدىغان يەنە بىر قالدۇق ھوججەتتىكى دەسلەپكى توت قۇرى ئادەم ئىسىملىرىدىن ئىبارەت بولۇپ، بەشىنچى قۇرى زايا بولۇپ كەتكەن. ئاندىن كېيىن: "ئىجارە تاپشۇرمىغانلار بەيلىگە بېرىپ چېگرا قوغدايدۇ ("قوغدايدۇ"

دىگەن سوز ئەسلى ھوججەتتە يوقاپ كەتكەن، باشقا ھوججەت لەرگە قاراپ تولدۇرۇلدى)، ۋاقتى ئون كۈن" دېيىلگەن (قالغان قىسمى قىسقارتىلدى). "ئىجارە تاپشۇرمىغانلار" دەپ يەر ئىجارىسىنى تاپشۇرمىغانلارنى دېمەكچى. يۇقۇرىدىكى سوزلەر-نىڭ تەخمىنى مەنىسى مۇنداق: يۇقۇرىدىكى كىشىلەر ئىجارە تاپشۇرۇش ۋەزىپىسىنى ئورۇنلىمىدى ياكى كەم ئورۇنلىدى، شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇلارغا بەيلى شەھەرگە بېرىپ، ئۇ يەرنى قوغ داش جازاسى بېرىلدى.

قۇجۇ فېودال خانلىققا ئايلانغاندىن كېيىن، ئىدىقۇت شۇ را-يوندىكى يەرلەرنىڭ ئەڭ ئالى خوجىسى بولۇپ قالغان. يەرگە ئىگە ھەممە ئەمەلدار ۋە پۇقرالار ئۇنىڭغا باج-خىراج تولەيىتى، بەزىلىرى كۈمۈش پۇل، بەزىلىرى كاناپ رەخت تولەيىتتى①. قوجۇ ئىدىقۇتىنىڭ ئوغۇللىرىدىن بەزىسى دادىسىنىڭ ۋارىسى سۈپىتىدە "ۋەلى ئەھد" بولسا، قالغانلىرى "گۈڭ" لىقا تەيىنلە-نىپ، مۇئەييەن سۈيۈرغاللارغا ئىگە بولاتتى. بۇلاردىن تارىخى خاتىرىلەردە بارلىرى "يارغۇل گۈڭى" بىلەن "لۈكچۈن گۈڭى"-دىن ئىبارەت. جەنۇپ ۋە شىمال سۈلالىلىرى دەۋرىگە مەنسۇپ قېزىلما ھوججەتلەر② گە قارىغاندا، ئۇ چاغلاردا، ئاۋام خەلىققە مەنسۇپ فېودالار بىلەن ئىبادەتخانىلارنىڭ ھەممىسى يەرنى ئىجارىگە قويۇش ئارقىلىق دېخانلارنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغان؛ ئۇندىن تاشقىرى، چارۋىچىلار چارۋىدار فېودالنىڭ مېلىنى بېقىپ بەرگەن، ئەمما ئالىدىغان ھەققى ناھايىتى ئاز بولغان، دا-رامەتنىڭ ھەممىسى چارۋىدار فېودالغا قالغان، بۇلاردىن بولەك، دەھشەتلىك جازانە ئېكسپلاتاتسىيىسىمۇ بار ئىدى.

---

① «ۋې پادىشالىغى تارىخى. قوجۇ تەزكىرىسى»: "مو بېشىغا قاراپ كۈمۈش پۇل تولەيتتى، پۇلى يوقلىرى كاناپ رەخت تولەيتتى".

② «مەدەنىي يادىكارلىقلار» ژورنىلىنىڭ 1962 - يىل 7 - 8 - ئايلار فوشما سانى. «قوجۇدىن تېپىلغان 8 پارچە ھوججەتنى تونۇشتۇرۇش».

كىنگەش، كۇچا، سۇلى، ئۇدۇن قاتارلىق جايلاردىكى ئەھۋال-نۇپۇسلىرىمىزنىڭ ئاساسلىق قىسمىنى تەشكىل قىلىدۇ. ئۇلارنىڭ ئۆرپ-ئادەتلىرى، تىل-يېزىقى ۋە ئىجتىمائىي تۇرمۇش ئالاھىدىلىكلىرى ئۆزىگە خاس بولۇپ، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ئۆرپ-ئادەتلىرىنى ساقلاپ كەلگەن.

ياسالغان، ئۇنىڭ ئۇستىگە، مۇنداق قوراللار ھەر قېتىمدا ئوت-لاپ، يۇزلەپ تېپىلماقتا①. دېمەك، بۇ مەزگىللەردە غەربىي رايون بويىچە ئېيتقاندا، غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكىدەك كىچىك ئويمۇج ئەمەس، بەلكى بىر قەدەر ئىلغار تومۇر قوراللارنى ئىشلىتىش ئومۇملىشىپ كەتكەن. باي ناھىيىسىنىڭ قەزىل يېزىسىدىكى مىڭ ئوينىڭ 175 - غارىدىن تېپىلغان ۋە جەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئورپ - ئادەتلەرگە مەنسۇپ بولغان ئىككى يۈرۈش سىزما سۈرەت شۇنىڭدىن دالالەت بېرىدۇكى، ئۇ چاغلاردىكى غەربىي رايوندا دېخانلار قوش ھوكۇز بىلەن يەر ھەيدەشكە باشلىغان؛ شۇنىڭدەك يەر چېپىشتىمۇ ھازىرقى "كەتمەن" گە ئوخ-شاپ كېتىدىغان قوراللارنى ئىشلەتكەن. بۇ قوراللار شۇ زامانغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئەلۋەتتە خېلى ئىلغار ئىدى②. لوپنۇر رايونىدىن تېپىلىپ، ۋەي ۋە جەن سۇلالىسى دەۋرىگە مەنسۇپلۇغى مەلۇم بولغان تاربشلاردىمۇ "ساپان" ۋە "كالا" توغرىسىدا خا-تىرىلەر بار. بۇ ئەھۋال، ئۇ چاغلاردا بۇ جايلاردا ساپان بىلەن يەر ھەيدەشنىڭ ئەمەلگە قويۇلغانلىغىنى كۆرسىتىدۇ③.

يەر سۈغىرىش ئىشلىرىمۇ تەرەققى قىلغان. ۋەي ۋە جەن سۇ-لالىسى دەۋرىگە مەنسۇپ قەزىلما تاربشلارغا قارىغاندا، لوپنۇر ئەتراپىدىكى ھەربى تېرىقچىلىق مەيدانلىرىدا يەر سۈغىرىش رەسمىي ئەمەلگە قويۇلغان. چەرچەندە "ھول - يېپىن ئاز بول-غاچقا، بۇغداي ئېتىزلىرىدا باستۇرۇپ سۈغىرىش يولغا قويۇلغان." قۇجۇدا "سۇ باشلاپ سۈغىرىش يولغا قويۇلغان". سۇڭ يۈن قاتار-لىق كىشىلەر تاشقورغاندىن ئوتكەندە، ئىچكى ئولكىلەردىكى تې-رىقچىلىقنىڭ ئاساسەن يامغۇر بىلەن بولىدىغانلىغىنى يەرلىك ئا-

---

① «قۇملۇقتىن تېپىلغان تاربشا پۈتۈكلەر».

② «مەدەنىي يادىكارلىقلار» ژورنىلى، 1962 - يىل، 7 - 8 - ئايلار قوشما سانى: «شىنجاڭنىڭ تېيانشان جەنۇبىدىكى غارلار».

③ «قۇملۇقتىن تېپىلغان تاربشا پۈتۈكلەر».

هالىگە سوزلەپ بەرگەندە، ئۇلار ناھايىتى ھەيران بولۇپ، يامـ
غۇرغا ئىشەنگىلى بولامدۇ، دەپ سورىغان. بۇنىڭدىن ئۇ يەرلەر-
دە سۇنئى سۇغىرىش ئىشلىرىنىڭ ئومۇملاشقانلىغىنى كورگىلى
بولىدۇ.

تېرىلغان زىرائەتلەرمۇ ناھايىتى كوپ بولغان. ۋېي ۋە جىن
سۇلالىسى دەۋرىگە مەنسۇپ تارىشىلارغا قارىغاندا، لوپنۇر ئەترا-
پىدىكى ھەربى تېرىقچىلىق مەيدانلىرىدا ئارپا، بۇغداي، تېرىق،
سوك① قاتارلىق نەرسىلەر تېرىلغان. مۇنداق
زىرائەتلەر باشقا جايلاردىمۇ تېرىلغان. بۇلاردىن
بولەك، پۇرچاق، كەندىر، ئۇزۇم، قوغۇن - تاۋۇز ۋە باشقا مىۋ-
لەرمۇ بولغان. ئۇ چاغلاردا، غەربىي رايوننىڭ ھەر قايسى جاي-
لىرى، جۇملىدىن قۇجۇ، كىنگىت، كۇچا، سۇلى ۋە ئۇدۇن قاتار-
لىق جايلاردا شال تېرىشمۇ ئومۇملاشقان②. بۇ ئىشلار شىنجاڭ
تارىخىدا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. پاختىنىڭ تېرىلىشى ئاللىقاچان
مۇئەييەنلىشىپ بولغان. قۇجۇدا "كېۋەز" دىگەن بىر خىل ئو-
سۇملۇك بولۇپ، ئۇنىڭ غوزىگى پىلە غوزىگىگە ئوخشايدۇ، غو-
زەكتىن ئىنچىكە، يۇمشاق ۋە ئاق رەڭلىك يىپ تالالىرى چىـ
قىدۇ، بۇ تالالاردىن رەخت توقۇلىدۇ. بۇنى پاختا دەپمۇ ئا-
تايدۇ③. ئوز زامانىسىدىكى كىشىلەر ئۇنى "كېۋەز" دەپ ئاتىـ
غان. تاشقورغانلىقلار "پاختىدىن توقۇلغان رەختلەرنى كىيەتتى".
بۇ زامانلاردا يىپەك (مەشۇت) مۇ پەيدا بولغان بولۇپ، ئاساسەن
قۇجۇ، كىنگىت ۋە ئۇدۇندا يېتىشتۇرۇلەتتى. رىۋايەتلەرگە قارىـ

---

① ۋاڭ گۇەينىڭ ئېنىقلىشىچە، سوك ئېلىمىزنىڭ ھەر قايسى
جايلىرىدا، جۇملىدىن تۇرپاندىمۇ تېرىلىدۇ.

② «ۋېي پادىشالىغى تارىخى. كىنگىت تەزكىرىسى» ۋە شۇ كىتاپنىڭ
«كۇچا تەزكىرىسى»، «سۇلى تەزكىرىسى»؛ «لياڭ سۇلالىسى تارىخى. ئۇدۇن
تەزكىرىسى» ۋە شۇ كىتاپنىڭ «قۇجۇ تەزكىرىسى» گە قاراڭ.

③ «لياڭ سۇلالىسى تارىخى. قۇجۇ تەزكىرىسى».

غاندا، گۇدۇنغا پىلە گۈرۈغنى بىر خەنزۇ مەلىكىسى ئىچكىرىدىن ئېلىپ كەلگەن ئىكەن①.

قول سانائىتىگە كەلسەك، شۇنىسىزكى، پاختا ۋە يىپەك چىقىدىغان جايلاردا پاختا ۋە يىپەك توقۇمىچىلىغى مۇئەييەن تەرەققىياتقا ئېرىشكەن. يۇقۇ توقۇلما بۇيۇملىرى چىقىدىغان جايلار كوپ بولۇپ، خۇسۇسەن كۇچانىڭ كىگىز - تەكشىماتلىرى ھەمىدىن مەشھۇر ئىدى. كۇچا كانلىرىدىن مىس، تومۇر، قوغۇشۇن، كومۇر ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلار چىقاتتى؛ ئۇنىڭ شىمالىدىكى تېيانشان تاغلىرىدا بولغان كومۇر كانلىرى ھەمىشە كويۇپ تۇراتتى، خەلق شۇ كومۇر بىلەن تومۇر تاۋلاپ، قورال - سايمان ياسايتتى ۋە بۇ نەرسىلەر غەربىي رايون بويىچە ھەر قايسى جايلارغا ئاپىرىپ سېتىلاتتى. سۇلى كانلىرىدىنمۇ مىس، تومۇر، قەلەي چىقاتتى. گۇدۇنلۇقلار مىس سايمانلارنى ياساشتا مەشھۇر ئىدى. گۇزۇم بولغانلىقتىن، ھەر قايسى جايلاردا مۇسەللەس ئىشلەش ئىشلىرىمۇ ناھايىتى راۋاج تاپقان. كۇچادىكى قوتلۇق گۇردا دىگەن شەھەردە بولسا، گويا - گويدە مۇسەللەس بولۇپ، گۇنى كۇپتە يەرگە كومۇپ ساقلاش ئادەت بولغان ئىدى. قوجۇدا ئىشلەنگەن ھاراقمۇ ئىچكى گولكىلەردە ناھايىتى مەشھۇر ئىدى②.

ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىياتى شەھەر ۋە سودا تەرەققىياتى

---

① «ۋېي پادىشالىغى تارىخى. قۇجۇ تەزكىرىسى» ۋە شۇ كىتابنىڭ «كىنگىت تەزكىرىسى»، «گۇدۇن تەزكىرىسى» گە قارالا. پىلە گۈرۈغنىڭ گۇدۇنغا كېلىش تارىخى توغرىسىدىكى رىۋايەت «بۇيۇك تاڭ دەۋرىدىكى غەربىي رايون خاتىرىسى» دىگەن كىتابنىڭ ئون ئىككىنچى جىلدى بىلەن تەبەت يېزىغىدىكى «تەبەت خاتىرىلىرى» دا، شۇنىڭدەك «تاڭ سۇلالىسىنىڭ يېڭى تارىخى. گۇدۇن تەزكىرىسى» دىگەن كىتابتىمۇ زىكىر قىلىنغان.

② «تەيپىڭ گۇانجى» دىگەن كىتابنىڭ 81 - جىلدىنىڭ «لياڭ سۇگۇڭ خاتىرىسى»گە قارالا.

نىمۇ چوقۇم ئالغا سۈرىدۇ. شۇ جۈملىدىن، قۇجۇدا بۇرۇن 8 شە-
ھەر بولغان بولسا، كېيىن 16 گە يەتكەن①. ئۇدۇنىدا 5 چوڭ
شەھەر ۋە بىر قانچە ئونلىغان كىچىك شەھەرلەر بولغان. ئۇدۇن
خانى ياشايدىغان شەھەردە "خەلىق ناھايىستى كوپ" بولۇپ،
"ئوي - ئىمارەت ۋە رەستىلىرى بار ئىدى" ②، ئۇ يەردىكى
"پەرھات بەگ يايلىغى" دەپ ئاتالغان يەنە بىر شەھەردە "ئوز
ئەتراپىدىكى مۇنبىك باغلىرى بىلەن لوياڭغا ئوخشاپ كېتەتتى،
پەقەت ئوي - ئىمارەتلىرىنىڭ تۈز بولۇشى بىلەن لوياڭدىن
پەرقلىنىپ تۇراتتى③." رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، كۈچا خانى
ياشىغان شەھەر 3 قات بولۇپ، "ئويلىرى ئاجايىپ چىرايلىق
ۋە ئىنچۇ - مارجان، ئالتۇن - كۈمۈش ھەمدە قاشتاشلىرى بىلەن
بېزەلگەن." خان ئوردىسى تېخىمۇ كوركەم ۋە ھەشەمەتلىك بو-
لۇپ، "ۋال - ۋۇل قىلىپ كىشىنىڭ كوزىنى قاماشتۇراتتى"④.
شەھەرلەرنىڭ ئاۋاتلىغى بۇددا دىنى جەھەتتىنمۇ ئوز ئىپادىسىنى
كورسىتەتتى. مەسىلەن: ئۇدۇندا راھىپلارنىڭ سانى 10مىڭدىن
ئاشقان، پەقەت "چۇما" ناملىق ئىبادەتخانىدىلا 3 مىڭ راھىپ
بولۇپ، غزا ۋاقتىنى ئۇلارغا دۇمباق چېلىش بىلەن ئۇقتۇرۇشقا
توغرا كەلگەن؛ مەشھۇر مۇنارلىق ئىبادەتخانىلاردىن تاشقىرى،
يۇلتۇزدەك كوپ، شاخمات ئۇرۇقلىرىدەك قاتار تىزىلغان ئويلەر-
نىڭ "ھەممىسىنىڭ ئالدىدا كىچىك مۇنارلار بولۇپ، ئەڭ پاكار-
لىرىمۇ ئىككى غۇلاچتىن ئىگىزرەك بولاتتى، مېھمان بولۇپ كەل-

---

① «لياڭ سۇلالىسى تارىخى. قوجۇ تەزكىرىسى»دە 46 كەنت بار دېيىل-
گەن، 16 شەھەر 46 دەپ خاتا قىلىنغان بولسا كېرەك.

② «ۋېي پادىشالىغى تارىخى. ئۇدۇن تەزكىرىسى»، «ئالى راھىپ فا-
شيەننىڭ تەرجىمھالى»، «لياڭ سۇلالىسى تارىخى. ئۇدۇن تەزكىرىسى».

③ «لوياڭ ئىبادەتخانىلىرى خاتىرىسى» دە «سۇڭ يۇننىڭ ساياھەت-
نامىسى»دىن ئېلىنغان نەقىل.

④ «جىن سۇلالىسى تارىخى. لۇگۇاڭ خاتىرىلىرى».

گەن راھىپلار ئۇچۇن توت چاسلىق خاس ھوجرىلار سېلىنغان"، شۇنىڭدەك، كۇچادا مۇنارلىق ئىبادەتخانىلار ناھايىتى كوپ بولغانلىقى ئۇستىگە، ناھايىتى ھەشەمەتلىك ئىدى، خان ئوردىسىمۇ خۇددى بۇددا ئىبادەتخانىلىرىدەك بۇددا سۈرەتلىرى بىلەن بېزىلەتتى؛ ئەڭ مەشھۇر ئىبادەتخانىلاردىكى راھىب ياكى راھىبەلەرنىڭ سانى يۈزدىن ئاشاتتى، ئاز دېگەندىمۇ بىر قانچە ئونلىغان راھىب ياكى راھىبەلەر بولاتتى.

بۇ مەزگىللەردە "يىپەك يولى" تېخىمۇ مۇھىملىشىپ كەتتى. خەن ۋە ۋېي سۇلالىسى دەۋرلىرىدە رىم ئىمپېرىيىسى ھەمىشە جۇڭگو يىپەكلىرىدىن پايدىلىنىپ، ئۇنى رىم شايىلىرىغا ئايلاندۇراتتى"، شۇنىڭ ئۈچۈن، ھەمىشە ئىران قاتارلىق ئەللەر بىلەن دېگۈز سودىسى قىلاتتى. دەمەك، جۇڭگو يىپەكلىرى "يىپەك يولى" ئارقىلىق ئىراندىن ياۋروپا قىتئەسىگە تارالغان. دۇڭخۇاڭ ئەنە شۇ سودا يولىدىكى مۇھىم بىر ئوتكەل بولۇپ، ئۇنىڭ بىلەن بولىدىغان قاتناشنىڭ راۋان بولۇشى - بولماسلىقى ھەممە ئۈچۈن ناھايىتى مۇھىم ئىدى، بۇنى ساڭ سىنىڭ ھىكايىسى روشەن كۆرسىتىپ بېرىدۇ. خەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرى بىلەن ۋېي سۇلالىسىنىڭ باشلىرىدا، دۇڭخۇاڭ ئەتراپىدىكى كۆچلۈك چوڭ ئۇرۇق قەبىلىلەر ئوز بېشىمچىلىق بىلەن زوراۋانلىق قىلىپ، غەربىي رايونغا بارىدىغان سودا كارۋانلىرى بىلەن ئەمەلدارلارغا پۇتلىكاشاك بولاتتى. غەربىي رايونلۇقلار بۇنىڭدىن ناھايىتى خاپا ئىدى. ساڭ سى ئۇ يەردە ۋالى بولغاندىن كېيىن، ئەھۋال تامامەن ئوزگەردى، سودا يوللىرى ئەسلىگە كېلىپ، غەربىي رايونلۇقلار ناھايىتى شاتلاندى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ساڭ سى ئولگەندە، غەربىي رايونلۇقلار قايغۇ بىلەن قارىلىق تۇتۇپ، ئۇنىڭ نامىغا خاتىرىلەر ئورناتقان. نىيە دەريانىڭ تۇۋەن ئېقىمىدىن تېپىلىپ، لجىن سۇلالىسى دەۋرىگە مەنسۇپلۇغى مەلۇم بولغان بىر تارىخا پۇتۇكتىن ئېنىقلىنىشچە، ئۇ چاغلاردا بۇ يەر ياكى ئۇنىڭ ئەتراپى بىر ئوتكەل بولۇپ، يولۇچىلار ئۇ يەردىن يول

خەتنى سىلەن ئوتكەن، يول خەتكە شۇ كىشىنىڭ ئىسىم - پەملە-سى، پېشى، چىرايىدىكى بەلگىلەر، كىيىمى، ئېلىپ ماڭقان مالىلىرى ۋە مىللىتى ياكى تەۋەلىكى يېزىلغان؛ يول خەتنى سىلەن ئوتكۈ-چىلەرنىڭ كوپچىلىكى سودىگەر بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئارىسىدا ياقا يۇرتلۇق سودىگەرلەر ھەمىدىن كوپ بولغان؛ جۇملىدىن ياۋچە-لارنىڭ ئىككى قېتىم ئوتكەنلىكى مەلۇم، يەنە بىر يېرىدە ئوت-كۈچى كىشىنىڭ ئىسمىدىن پەقەت خۇددىكەن بىرلا سوز قېلىپ قالغان، باشقا سوزلەر ئۇچۇپ كەتكەن؛ يەنە بىر تارىشا پار-چىسىدە مۇنداق دەپ يېزىلغان: "× كىشى 319 توپ رەخت ھازىر (؟)دە تۇرۇشلۇق كىشى ئالدى (؟) 4326 توپ شايى"②. بۇ ئەھۋاللار شۇنى كورسىتىدۇكى، جىن سۇلالىسى دەۋرىدە بۇ يولدا قاتنايىدىغان سودا كارۋانلىرى ناھايىتى كوپ بولۇپ، تاۋار - دۇردۇن سودىسى نۇرغۇن مىقدارىدا بولۇپ تۇرغان. 5 - ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرى ئاخىرىدا شىمالىي ۋېي خاندانلىغى تەرىپىدىن بېيلياگدىكى جۇچۇلارغا ئارتىلغان 12 جىنايەتنىڭ بىرى قېلىپ مۇنۇلار كورسىتىلگەن: "سىلەر خاندانلىقنىڭ يىراق ئولكىلەرنى نەزەردە تۇتۇۋاتقانلىغىنى بىلىپ تۇرۇپ، خاندانلىقنىڭ بۇ مۇقەددەس ئارزۇسىغا خىلاپ ھالدا، غەربىي رايون سودىگەرلىرىدىن ئېغىر باج ئېلىپ، كارۋانلارنىڭ يولىنى توسۇپ قويدۇڭلار." بۇ سوزلەرمۇ يۇقۇرىدا ئېيتىلغان كارۋان يولىدىكى سودا تەرەققىياتىنىڭ جەريانىنى ئوخشاندۇرۇپ بېرىدۇ.

شۇ مەزگىلدىكى "يىپەك يولى" غا دائىر ئاساسەن - ئەتىقىلەرنىڭ نۇرغۇنلىرى قېزىلىپ چىقىرىلماقتا. سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ تالاس

① «قوملۇقتىن تېپىلغان تارىشا پۈتۈكلەر».

② بېيجىڭ داشۇي ئارخېولوگىيە تەتقىقات بولۇمىنىڭ «ئۇچ پادىشالىق — سۇڭ ۋە يۈەن سۇلالىلىرى ئارخېولوگىيىسى» كونسېپكتى (1974 - يىل 2 - ئاي).

دىگەن يېرىدىن ئوتتۇرا جۇڭگو رايونىدا ياسالغان «ۋېيجى سەنگوك» دىگەن تۇنج ئەينەك تېپىلدى؛ يەنە سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى پەنـ جىكەنت شەھرىنىڭ خارابىسىدىن شىمالىي جۇ سۇلالىسى باۋدىڭ يىلنىڭ 1 - يىلى (مىلادى 561 - يىلى) قۇيۇلغان «بۇجۇەن» دىگەن مىس پۇل تېپىلدى①. گەنسۇ ئولكىسىدىكى دۇڭخۇاڭ، شىنجاڭدىكى خوتەن ۋە تۇرپان قاتارلىق جايلاردىن شۇ مەزـ گىلگە مەنسۇپ يىپەك توقۇلمىلىرى تېپىلدى②. شىنجاڭ، چىگـ خەي، ئۇچكى موڭغۇل، خېبېي، شەنشى، خېنەن، سەنشى، گۇاڭدۇڭ قاتارلىق جايلاردىن ئوز ۋاقتىدىكى ئىراندا ئوتكەن ساسانىلار سۇلالىسىگە مەنسۇپ نۇرغۇن كۈمۈش پۇللار بىلەن بىزانتىيىگە مەنسۇپ بىر قىسىم ئالتۇن پۇللار (تىللا) تېپىلدى؛ شىنجاڭدا يەر ئاستىدىن مۇنداق نەرسىلەر تېپىلغان جايلار تۇرپان، خوتەن، كۇچا، ئۇلۇغچات قاتارلىق يەرلەردىن ئىبارەت③.

ئۇقتسادىي تەرەققىيات مەدەنىيەتنىڭ تەرەققىياتىنىمۇ ئالغا سۈردى. ۋېي ۋە جىن سۇلالىسى بىلەن جەنۇبىي ۋە شىمالىي سۇلالـ لار دەۋرىدىكى غەربىي رايون مەدەنىيىتىنى رەڭمۇ - رەڭ ۋە ناھايىتى باي مەدەنىيەت ئىدى دېيىشكە بولىدۇ.

غەربىي رايوندا ياشايدىغان مىللەتلەر كوپ بولۇش بىلەن ئۇلارنىڭ تىللىرىمۇ خىلمۇ - خىل بولغان ۋە كوپ خىلدىق يېزىقلارنى قوللانغان. خەنزۇ يېزىقى ئاساسەن تۇرپان ۋە لوپـ نۇر رايونى بىلەن ھازىرقى نىيە ناھىيىسى دائىرىسىدە ئىشلىتىلـ

---

① يۇقۇرىدىكى ئىزاھقا قارالا.

② شىنجاڭ مۇزېي: «يىپەك يولى ـــ خەن ۋە تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدىكى توقۇلما بۇيۇملار»، مەدەنى يادىكارلىقلار نەشرىياتى، 1972 - يىل نەشرى.

③ شيانەي: «جۇڭگودا يەر ئاستىدىن تېپىلغان ئىران - ساسانىلار سۇلالىسىگە مەنسۇپ كۈمۈش پۇللار ھەققىدە ئومۇمى بايان»، «ئارخىئولوگىيە خەۋەرلىرى» ژورنىلىنىڭ 1974 - يىل، 1 - سانى.

گەن. ھازىرقى خوتەندىن تارتىپ نىيە ۋە چارقىلىققىچە بولغان جايلاردا قارۇشتى يېزىغى قوللىنىلغان. بۇ يېزىقنىڭ خوتەندە ئىشلىتىلىشى بۇرۇنراق بولۇپ، تەخمىنەن 2 - ۋە 3 - ئەسىرلەرگە توغرا كېلىدۇ؛ چارقىلىق ۋە نىيىدە ئىشلىتىلىشى بولسا ئاساسەن 3 - ۋە 4 - ئەسىرلەرگە توغرا كېلىدۇ. قۇجۇ قاتارلىق جايلاردا سۇغدى يېزىغىمۇ ئىشلىتىلگەن. كىنگىت، كۇچا تەرەپلەردە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بىراھما يېزىغى سېستىمىسىدىكى قىيپاش يېزىلىدىغان گۇپتا يېزىغى ئىشلىتىلگەن. تۇرپاندىمۇ بۇ يېزىقنىڭ بولغانلىغى مەلۇم. "كوچا - كىنگىت تىلى" ياكى "توخار تىلى" دەپ ئاتالغان تىلدا ئەنە شۇ يېزىق ئىشلىتىلگەن. 3 - ئەسىرنىڭ ھارپىسىدىن 7 - ئەسىردىن كېيىنكى چاغلارغىچە خوتەندە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بىراھما يېزىغى سېستىمىسىدىكى تىك يېزىلىدىغان گۇپتا يېزىغى ئىشلىتىلگەن①.

غەربىي رايوندا ياشىغۇچى ھەر مىللەت خەلقى ناخشا - ئۇسۇلغا ناھايىتى ماھىر ئىدى. ئۇلارنىڭ سەنئەت ساھەسىدىكى ئىجادىيەتلىرى ئوزلىرىنىڭ مەنىۋى ھاياتىنى بېيىتىش بىلەنلا قالماي، ئىچكى ئولكىلەرگىمۇ تەسىر قىلىپ، جۇڭخۇا مىللىتىنىڭ ئەنئەنىۋى مەدىنىيىتىنى بېيىتتى. كۇچا مۇزىكىسى شەرقىي جىن سۇلالىسى دەۋرىدىلا ئىچكى ئولكىلەرگە يېتىپ بارغان ئىدى. جەنۇبىي ۋە شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدە شىمالىي جۇڭگودا ئومۇملاشقان مۇزىكا ۋە ئۇسۇللارنىڭ ناھايىتى كوپ قىسمى غەربىي رايونىدىن تارقىلىپ كىرگەن بولۇپ، بەزىلىرى توپ - توغرا ياپىان، قۇجۇ، كۇچا، قەشقەر قاتارلىق جايلاردىن، بەزىلىرى گوبىنىڭ شىمالىدىكى يايلاقلار ئارقىلىق يېتىپ بارغان. جەنۇبىي ۋە شىمالىي سۇلالىلەرنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە

---

① بېيجىڭ داشۇي ئارخىولوگىيە تەتقىقات بولۇمىنىڭ «ئۇچ پادىشالىق سۇڭ ۋە يۈەن سۇلالىلىرى ئارخىولوگىيىسى» كونسىپېكتى (1974 - يىل 2 - ئاي).

كۆچادىكى ئاتاقلىق مۇزىكا ئۇستازى سۇجىۋا ئىچكى ئولكىلەر-
گە بېرىپ، ئۇ يەرلەردىكى مۇزىكا تەرەققىياتىدا كوزگە كورۈ-
نەرلىك تەسىر كورسەتكەن. جۇملىدىن ئىچكى ئولكىلەر مۇزى-
كىسىمۇ غەربىي رايونغا ئوز تەسىرىنى كورسەتكەن. مەسىلەن:
شىمالىي ۋېي پادىشالىقى غەربكە كوچكەن ئارقا قانقىللارنىڭ
بۇيلا قەبىلىسىگە مۇزىكا ئەسۋاپلىرى ۋە مۇزىكا ياسىغۇچى
ئۇستىلارنى سوغات قىلغان.

ئۇ چاغلاردا، غەربىي رايوندىكى گۈزەل سەنئەتچىلەرمۇ باي
ئىجادىي تالانتقا ئىگە ئىكەنلىگىنى نامايەن قىلغان ئىدى. يازما
هوججەتلەردىكى خاتىرىلەر ۋە ئارخولوگىيىلىك ماتېرىياللاردىن
قارىغاندا، ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرى، ئاساسەن، كوركەم ۋە ھەشەمەت-
لىك ئوردا - سارايلار، ھەيۋەتلىك ئىبادەتخانىلار، بۇلۇتقا
تاقاشقان بۇتخانا مۇنارلىرىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە بېزەكلىنىشى، خۇد-
دى تېرىك تۇرغاندەك كورۈنىدىغان بۇتلارنى ياساش ۋە نەق-
قاشلىق، ئاجايىپ گۈزەل - نەپىس تام رەسىملىرى بىلەن سىزما
سۇرەتلەر ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلاردىن ئىبارەت ئىدى. بۇ گۈزەل
ۋە نەپىس ئەسەرلەرنىڭ بەزىلىرى ھازىرغا قەدەر ساقلانماقتا.
تېيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى مىڭ ئويلەردە ساقلىنىپ قالغان گۈزەل
سەنئەت ئەسەرلىرىنىڭ نۇرغۇنلىرى ئەنە شۇ دەۋرنىڭ
مەھسۇلى.

بۇ دەۋردىكى شىنجاڭ سەنئىتىدە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بۇددا
سەنئىتىنىڭ ئوزىگە خاس خۇسۇسىيىتى، بولۇپمۇ "گاندارا
سەنئىتى" دەپ ئاتالغان سەنئەت (ئۇنىڭ مەركىزى بۇگۇنكى
پاكىستانىنىڭ شىمالىدا) نىڭ خۇسۇسىيىتى بىر قەدەر روشەن
ئىپادىلەنگەن ئىدى. بۇ سەنئەت ئوبرازلارنىڭ جانلىقلىقى، سىزىق-
لارنىڭ نەپىس ۋە پىششىقلىقى، شۇنىڭدەك كىيىم - كېچەك ۋە
چىراي - شەكىلىنىڭ روشەنلىگى بىلەن خاراكتېرلى-
نەتتى. بۇ سەنئەت 4 - ئەسىردىن ئېتىبارەن شىنجاڭ
ئارقىلىق ئوز تەسىرىنى ئىچكى ئولكىلەرگىمۇ كورسىتىشكە باش-

لمغان. بىراق، 5 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن ئېتىۋارەن، گاندارا ئىستىلى ئېلىمىزنىڭ ئەنئەنىلىك سەنئىتى بىلەن قوشۇلۇپ كېتىپ، يېڭىدىن بىر خىل جۇڭگو بۇددا سەنئىتىنى شەكىللەندۈردى.

دىخانچىلىق رايونلىرى فېئودالىق جەمئىيەتكە كىرگەندىن كېيىن، شىنجاڭدىكى ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىي تەرەققىيات ئەھۋالى تەخمىنەن ئەنە شۇنداق ئىدى. تارىختىكى بۇ ئىلگىرىلەش، ئاخىرقى ھىساپتا، ھەر مىللەت ئەمگەكچىلىرىنىڭ ئەمگەك ۋە ئەقىل - پاراسىتىنىڭ جەۋھىرى، شۇنداقلا ئۇلارنىڭ تارىختىكى تۆھپىسىدۇر. لېكىن، شۇ دەۋر شارائىتىدا بۇ ئىلگىرىلەشلەرنىڭ مەۋلىرىگە ھوكۇمران سىنىپلار ئىگە بولۇۋېلىپ، ئۇنى ئوز پارا-ئىتى ۋە پايدىسىغا ئىشلەتكەن، كەڭ ئەمگەكچىلەر بولسا يەنىلا دەھشەتلىك زۇلۇم ۋە ئېكسپىلاتاتسىيىگە ئۇچراپ كەلگەن. شۇنداق قىلىپ، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىي تەرەققىياتقا ئەگىشىپ، سىنىپىي كۇرەشنىڭ مۇقەررەر ھالدا كەسكىنلىشىۋەرگەن.

سىنىپىي كۇرەشنىڭ كەسكىنلىشىشى ۋە مۇرەككەپلىشىشى ئارقىسىدا، ھوكۇمران سىنىپلار زۇلۇمىنىلا ئەمەس، بەلكى ئالداشنىمۇ كۇچەيتىشكە مۇھتاج بولۇپ قالغان ئىدى. شۇڭا، دىن ۋە كۇڭزى چىلىق قاتارلىق نەرسىلەر تېخىمۇ ئەھمىدى ھالدا يامراشقا باشلىغان. بۇددا دىنى تارىم ۋويمانلىغى ئوپچورىسىدىكى جايلارغا ئەمەس، ھەتتا كېيىنرەك چاۋېچى خەلقىدىن بولغان جۇجان ۋە تۇركلەر ئارىسىغىمۇ تارالغان. زەردەشت (مەجۇسى) دىنى ئوز مەۋقەسى ۋە تەسىرى جەھەتتىن بۇددا دىنىدىن تۆۋەن بولسىمۇ، لېكىن خېلىلا كەڭ تارالغان، قۇجۇ ۋە كىنگىتاگىلا ئەمەس، كۇچا بىلەن ئۇدۇنغىمۇ تارالغان بولۇشى ئېھتىمال. كۇڭزىچىلىق بولسا، ئاساسەن، قۇجۇ قاتارلىق جايلارغا تارالغان. قۇجۇدا خەنزۇلارنىڭ «نەزمىنامە»، «نەسرىنامە»، «رەمنامە»، «يوسۇننامە»، «چۇنچيۇ» قاتارلىق كىتابلىرى بولغان. قۇجۇ ئىدىقۇتىنىڭ ئوردىسىغا لۇئەيگۇنىڭ كۇڭزىدىن سىياسىي ۋە مەمۇرى ئىشلارغا دائىر سوئال سوراۋاتقانلىغى تەسۋىر-

لەنگەن سۈرەت سىزىلغان. شۇنىڭدەك قۇجۇ ئىدىقۇت ھوكۈمىتىدە كۈگۈرچىلىق تەلىماتىنى تارقاتقۇچى ئەمەلدارلار تەسىس قىلىنغان.

2 - بۆلۈم 3 - ، 4 - ئەسىرلەردە شىنجاڭنىڭ سىياسىي ۋەزىيىتىدىكى ئۆزگىرىشلەر، جۈجان ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش كوچمەنچى مىللەتلەرنىڭ باش كوتىرىپ چىقىشى ۋە شىنجاڭدىكى پائالىيەتلىرى. شىمالىي ۋېينىڭ شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرۈش يولىدىكى كۈرەشلىرى

ئۇچ پادىشالىق دەۋرىدە، ساۋساۋنىڭ ۋېي پادىشالىغى شەرقىي خەن سۇلالىسىگە ۋارىسلىق قىلىپ، غەربىي رايونىنى باشقۇرۇشقا كىرىشتى. مىلادىنىڭ 220 - يىلى (شەرقىي خەن سۇلالىسى يەنە كالا يىلىنىڭ تۇنجى يىلى) ساۋۋېي تېخى خانلىققا گولتۇرمىغان بىر چاغدا، كىنگىت ۋە ئۇدۇن خانلىرى ئۇنىڭغا سوغات بىلەن ئەلچى ئەۋەتتى. ئىككىنچى يىلى، ۋېي پادىشالىغى خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى تۈزۈملەرگە ۋارىسلىق قىلىپ، جالا گۈكنى غەربىي رايوندا تۇرۇشلۇق ۋۇجى شىياۋۋېي قىلىپ ئەۋەتتى. مۇندىن تاشقىرى، ساۋساۋنىڭ ۋېي پادىشالىغى تەرىپىدىن غەربىي رايونغا ئەۋەتىلگەن ئەمەلدارلار ئىچىدە غەربىي رايون چاگىشسىمۇ بار ئىدى. بۇمۇ خەن سۇلالىسىدىن مىراس قىلىپ كەلگەن ئىش ئىدى. شەرقىي ۋە غەربىي خەن سۇلالىلىرى دەۋرىدە، ئىلىمىزنىڭ ئاز سانلىق مىللەتلەر جايلاشقان رايونلىرىدىكى ناھىيە دەرىجىلىك مەمۇرى ئورگانلار ئايماق (داۋ) دەپ ئاتىلاتتى ۋە بۇ تۈزۈم غەربىي رايونغىمۇ كېڭەيگەن ئىدى. ساۋ-

ساۋنىڭ ۋېي پادىشالىغى دەۋرىگە يەتكەندە، غەربىي رايوندا جەمى 20 ئايماق بولۇپ، بۇلارنىڭ ھەممىسى غەربىي رايون چاڭشىسى بىلەن ۋۇجى شياۋۋېيىنىڭ باشقۇرۇشىدا ئىدى①. مىلادىنىڭ 222 - يىلى (ۋېي پادىشالىغى خۇاڭچۇ يىلىنىڭ 3 - يىلى) ساۋۋېي پىشامشان، كۇچا، ئۇدۇن خانلىرىنىڭ سوغات بىلەن ئەلچىلەر ئەۋەتكەنلىگىگە جاۋابەن ئۇلاردىن "ھال سوراش" ئۇچۇن غەربىي رايونغا ئەلچىلەر ئەۋەتىش توغرىسىدا يارلىق چۈشۈرگەن. ساۋساۋنىڭ ۋېي پادىشالىغى دەۋرىدە غەربىي رايوندىكى يەرلىك باشلىقلارغا مەنسەپ ۋە تامغا بېرىش ئىشىمۇ ئەمەلگە قويۇلغان. مەسىلەن: ئارقا قاڭقىل خانى ئىد ئۇزارغا «ۋېي پادىشالىغىنىڭ دىۋان ياساۋۇل بېگى — خاۋدا دۇۋىي» دىگەن مەنسەپ ۋە خاس تامغا بېرىلگەن. ساۋ ساۋنىڭ ۋېي پادىشالىغى غەربىي رايون بىلەن خېلى دىسگۇدەك يېقىن مۇناسىۋەتتە بولغان، شۇنىڭ ئۇچۇن، تارىخنامىدە: "كۇچا، ئۇدۇن، سوغدىيان، ئۇيسۇن، سۇلى، ياۋچى، پىشامشان ۋە قاڭقىل ئەللىرى خۇددى خەن سۇلالىسى ۋاقتىدىكىدەك خانلىققا دائىم سوغاتلار ئەۋەتىپ تۇراتتى" دىيىلگەن.

ساۋ ساۋنىڭ ۋېي پادىشالىغى ئورنىغا سىمايەن جىن سۇلالىسىنى قۇرۇپ، ئوتتۇرا جۇڭگونى بىرلەشتۇرگەندىن كېيىن، بۇ ۋەقە غەربىي رايوندا دەرھاللا ئىنكاس قوزغاتتى. تارىم ئويمانلىغىنىڭ

---

① «خەن سۇلالىسى تارىخى. مەنسەپدارلار تىزىمى» دا: ناھىيىنى "ياقا يۇرتلۇقلار ئايماق دەيتتى" دىيىلگەن. «خەن سۇلالىسى تارىخىنىڭ داۋامى: مەنسەپلەر ھەققىدە» دە: "ناھىيىلىكى بولسا، ئۇنى ياقا يۇرتلۇقلار ئايماق دەپ ئاتايتتى" دىيىلگەن. «ۋېي پادىشالىغى بايانى — غەربىي رۇڭلار تەزكىرىسى» دە مۇنداق دىيىلگەن: "غەربىي رايوندىكى بەگلىكلەردە خەن سۇلالىسىنىڭ باشلىرىدىن ئېتىۋارەن ئايماق تەسىس قىلىندى. ئۇ چاغلاردا 36 ئايماق يار ئىدى، كېيىن 50 نەچچىگە كوپەيگەن. جيەنۋۇدىن كېيىن، بۇ ئايماقلار ئوزگىرىپ ۋە يوقىلىپ، ھازىر 20 سى قالدى".

جەنۇبىي بىلەن تۇرپان ئويمانلىقىدىن تېپىلىپ، تەيشىنىڭ 1 - يىلىدىن 9 - يىلىغىچە (265 — 273 - يىللىرى) بولغان يىل بەلگىلىرى كورىستىلگەن تاربشا پۈتۈكتىن مەلۇم بولۇشىچە، غەربىي جىن سۇلالىسى قۇرۇلۇش بىلەنلا، غەربىي رايوندا ئوز پەرمانلىرىنى يۈرگۈزۈشكە مۇۋەپپەق بولغان①. ساۋ ساۋنىڭ ۋەبي پادىشالىغى دەۋرىدىكىگە ئوخشاشلا، غەربىي جىن سۇلالىسىنىڭ غەربىي رايوندا تەسىس قىلغان ھوكۇمرانلىق ئورگانلىرى يەنىلا ۋۇجى شياۋ ۋەبي بىلەن غەربىي رايون چاگىسى ئىدى. ۋۇجى شياۋ ۋەيسىنىڭ قارارگاھى قۇجۇ، غەربىي رايون چاگىسىنىڭ قارارگاھى لوپنۇر كولىنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى خەيتۇ (سۇ بېشى؟) دىگەن جايدا بولغان.

مىلادىنىڭ 265 - يىلى (ساۋ ساۋنىڭ ۋەبي پادىشالىغى شەنشى 2 - يىلى) كەبسە 9 - ئايدا، سوغدىيان ۋە پەرغانە زېمىنىنىڭ باشلىقلىرى سىمايەنگە "مەشھۇر ئاتالارنى سوغات قىلغان". ئاندىن كېيىن غەربىي جىن سۇلالىسىگە كىنگىت، كۇچا، سۇلىي، ئۇدۇن خانلىرىمۇ سوغات ئەۋەتكەن. جۇملىدىن، غەربىي جىن سۇلالىسىگە قارشى چىققۇچىلارمۇ بولغان، مەسىلەن. سايبىر باشلىغى ئالودو 275 ۋە 276 - يىللىرى (جىن سۇلالىسى شەنىنىڭ يىلىنىڭ بىرىنچى ۋە ئىككىنچى يىللىرى) ئىسيان كوتەرگەن، ئەمما ئاخىرى ۋۇجى شياۋ ۋەبي ماشۇن تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنغان ئىدى. 277 - يىلى (جىن سۇلالىسى شەنىنىڭ يىلىنىڭ 3 - يىلى) غەربىي شىمالدىكى بەزى ئاز سانلىق مىللەتلەر، شۇنىڭدەك سايبىلار ۋە ھۇن باشلىقلىرى ئوز قەۋمى بىلەن جىن سۇلالىسىگە تەۋە بولدى.

80 - يىللارغا يەتكەندە، غەربىي جىن سۇلالىسىنىڭ غەربىي

① «سىتە يىنىڭ غەربىي رايون ئارخىولوگىيە خاتىرىلىرى» (شياڭدا تەرجىمە قىلغان)، «قوملۇقتىن تېپىلغان تارىشا پۈتۈكلەر» ۋە شىنجاڭ مۇزېيىنەشر قىلغان «شىنجاڭدا يەر ئاستىدىن تېپىلغان مەدەنىي يادىكارلىقلار».

رايون بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى تېخىمۇ قويۇقلاشتى. مىلادىنىڭ 280 - يىلى (جىن سۇلالىسى تەيكاڭ يىلىنىڭ تۇنجى يىلى)، ئالدى قاڭقىل خانى ئوزىنىڭ ئوغلىنى جىن پادىشالىغى ئوردىسىغا "خاس مەھرەملىك" كە ئەۋەتتى. ئارقىدىنلا، پىشامشان خانى، كۇچا خانى پۇسپا، كىنگىت خانى ناگالارمۇ ئوز ئوغۇللىرىنى جىن خاندانلىغى ئوردىسىغا "خاس مەھرەم" قىلىپ ئەۋەتتى. غەربىي جىن خاندانلىغىمۇ، غەربىي رايوندىكى يەرلىك باشلىقلارغا مەنسەپ بېرىشنى يولغا قويدى. مىلادىنىڭ 285 - يىلى (جىن سۇلالىسى تەيكاڭ يىلىنىڭ 6 - يىلى) جىن سۇلالىسىنىڭ ۋۇدى پادىشاسى ياڭ خاۋنى غەربىي رايونغا ئەلچى قىلىپ ئەۋەتتى. ئۇ پامىردىن ئېشىپ، پەرغانىگە بارغاچ پەرغانىلىق لەن سۇنى پەرغانە خانى قىلىپ بەلگىلىدى. نىيە ناھىيىسىدىن تېپىلىپ، جىن سۇلالىسىگە مەنسۇپلۇغى ئېنىقلانغان ئىككى پارچە تارىشا پۇتۇكتىن مەلۇم بولۇشىچە، پىشامشان، كىنگىت، كۇچا، سۇلى، ئۇدۇن خانلىرىنىڭ جىن خاندانلىغى تەرىپىدىن "جىن سۇلالىسى دىۋان ياساۋۇل بېگى، ئۇلۇغ تۇتۇق ھىراۋۇلى، جىن خاندانلىغىدىن پەرمان ئالغان ئۇلۇغ بەگ، جىن سۇلالىسىگە ئىخلاسمەن زات"① قاتارلىق مەنسەپلەرگە تەيىنلەنگەن.

چىەن لياڭدىكى جاڭ جۇن ھاكىمىيىتى غەربىي جىن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرلىرىدا غەربىي شىمالدا پەيدا بولغان بىر كىچىك خانلىق ئىدى. جاڭ جۇن ھاكىمىيەت بېشىدا تۇرغان چاغلاردا چىەنلياڭنىڭ تەسىر دائىرىسى غەربىي رايونغىچە يېتىپ بارغان. ئەسلىدە جىن سۇلالىسىنىڭ غەربىي رايوندىكى چاڭشىسى لى بو بىلەن ۋۇجى شياۋۋېي جاۋ جېنىلار جاڭ جۇن ھاكىمىيىتىگە نىسبەتەن ئوخشاش بولمىغان پوزىتسىيىدە ئىدى، يەنى لى بو ئۇنى ھىمايە قىلاتتى، جاۋجۇ ئۇنىڭغا قارشى ئىدى. لى

① ۋاڭ گوۋېي يازغان «گۇەنتاڭ جىلىن. نىيە شەھىرىنىڭ شىمالىدا تېپىلغان جىن سۇلالىسى تارىشا پۇتۇكلىرى».

بو جاڭ جۇنگە ياخشى چاق بولۇش غەرىزىدە، جاۋجېنىغا قارشى ئۇرۇشتى، ئەمما نەتىجىدە جاۋجېن تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىندى. كېيىن جاڭ جۇننىڭ ئوزى جاۋ جېنىغا قارشى قوشۇن ئەۋەتتى ۋە ئۇنى ئەسىر ئالدى. شۇنىڭ بىلەن غەربىي جۇن خاندانلىغىنىڭ غەربىي رايوندىكى ھوكۇمرانلىق ئورگانلىرىنىڭ ھەممىسىنى ئوز ئىلكىگە ئوتكۈزۈۋالدى.

چېڭلياڭ ئوزىنىڭ غەربىي رايونىدىكى ھوكۇمرانلىغىنى كۈچەيتىش ئۈچۈن، مىلادىنىڭ 327 - يىلى (شەرقىي جىن سۇلالىسى شېنخې يىلىنىڭ 2 - يىلى) قۇجۇدا ۋىلايەت ۋە ناھىيىلەر تەسىس قىلدى①. بۇ ۋىلايەت ۋە ناھىيە تۈزۈمىنىڭ شىنجاڭدا تۇنجى قېتىم پەيدا بولۇشى ئىدى②. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، غەربىي رايون سىياسى تۈزۈم جەھەتتىن ئىچكى ئولكىلەر بىلەن بىردەك بولۇشقا باشلىدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، جاڭ جۇن يەنە ئوز تەۋەسىدىكى يەرلەرنى لياڭجۇ (مەركىزى ھازىرقى گەنسۇ ئولكىسىنىڭ ۋۇۋېي ناھىيىسى)، خېجۇ (مەركىزى ھازىرقى گەنسۇ ئولكىسىنىڭ لىڭشا شەھىرى)، شاجۇ (مەركىزى ھازىرقى گەنسۇ ئولكىسىنىڭ دۇڭخۇاڭ ناھىيىسى) دەپ 3 ئوبلاستقا بولدى.

---

① گۇيە ۋاڭنىڭ «ياقا يۇرتلار تەزكىرىسى» دېگەن ئەسىرىدىن نەقىل كەلتۈرۈپ، شۇجيەن تەرىپىدىن يېزىلغان «دەسلەپكى ئۇگىنىش خاتىرىلىرى» دېگەن كىتابتا: "جىن سۇلالىسى شېنخې يىلىنىڭ 2 - يىلى قۇجۇدا ۋىلايەت، لۇكچۇندە ناھىيە تەسىس قىلىنغان" دېيىلدۇ. «جىن سۇلالىسى تارىخى. جاڭ گۇيىنىڭ تەرجىمھالى» دا: شېنخې يىلىنىڭ باشلىرىدا جاڭ جۇن جاۋجېننى يەڭگەندىن كېيىن، "ئۇنىڭ زېمىنى بولغان قۇجۇنى ۋىلايەت قىلدى" دېيىلگەن.

② لى چېۋنىڭ «يۈەنخې يىلىدىكى ۋىلايەت ۋە ناھىيىلەرنىڭ تەپسىراتى» دېگەن ئەسەرنىڭ 40 - جىلدىدا يېزىلىشىچە، ساۋ ساۋنىڭ ۋېي پادىشالىغى دەۋرىدە قۇمۇل ناھىيىسى تەسىس قىلىنغان. ئۇنىڭ ئورنى قۇمۇلنىڭ ئوزىدە ئەمەس، دۇڭخۇاڭنىڭ شىمالىي ھۇدۇدىغا توغرا كېلىدۇ.

قۇجۇ ۋىلايىتى، غەربىي رايون دۇخۇسى، ۋۇجى شياۋۋۇبي ـــ مانا بۇلارنىڭ هەممىسى ساجۇ ئوبلاستىغا قارايىتتى.

جاڭ جۇننىڭ ئىككىنچى ئوغلى جاڭ چۈكخۇا تەختىكە چىققاندا، جاڭ جۈنى غەربىي رايون شياۋ ۋۇبيسى قىلىپ تەيىنلىدى. بۇ ئادەم چىيەنلياڭ هاكىمىيىتى بىلەن قارشىلاشقان كىشىلەت خانى ناگاشىغا، شۇنىڭدەك پىشامشان ۋە كۈچا خانلىرىغا قارشى ساجۇ (دۇڭخۇاڭ) ئوبلاستىنىڭ بېگى ياڭ شۇەن بىلەن بىرلىكتە قوشۇن تارتىپ سوقۇشقان ئىدى. مىلادىنىڭ 373 - يىلى (شەرقىي جىن سۇلالىسى نىڭكاڭ يىلىنىڭ توتىنچى يىلى) چىيەنلياڭ نىڭ ئاخىرقى خانى جاڭ تەيەنشى (جاڭ جۇننىڭ كەنجى ئوغلى) "داخۇەينى شاهزادىلىقتىن قالدۇرۇپ، خان پەرمانى بويىچە غەربىي تىنچلاندۇرغۇچى جياڭجۇن، قۇجۇ ۋىلايەت گوڭسى قىلىپ تەيىنلىدى". بۇنىڭدىن شۇنى كۆرگىلى بولىدۇكى، چىيەنلياڭنىڭ غەربىي رايوندىكى هوكۈمرانلىقى ئاخىرغىچە داۋام قىلغان.

4 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، دىزۇ مىللىتىنىڭ ئاقسۇكەكلىرىدىن فۇجيەن بۇگۇنكى شەنشى ئولكىسىنى مەركەز قىلغان هالدا، ئالدىنقى چىن خاندانلىغىنى قۇردى. مىلادىنىڭ 376 - يىلى (ئالدىنقى چىن خانلىغى جيەنيۇەن يىلىنىڭ 12 - يىلى) جاڭ تەيەنشى ئالدىنقى چىنغا تەسلىم بولدى. فۇجيەن لياڭ شىنى خان پەرمانى بىلەن غەربىتە تۇرغۇچى ئورپاق بېگى، لياڭجۇ ئوبلاست بېگى، غەربىي چاڭلارنىڭ لىڭخۇ شياۋۋۇبيسى قىلىپ تەيىنلىدى. لياڭشى غەربىي رايونغا تاۋار - دۇردۇن قاتارلىق سوغاتلار بىلەن ئەلچى ئەۋەتتى. ئارقىدىنلا، پىشامشان، ئالدى قاڭقىل، ئۇدۇن، پەرغانە، سوغدىيان خانلىرىنىڭ بەزىلىرى شەخسەن ئۆزى، بەزىلىرىنىڭ ئەلچىلىرى فۇجيەننى زىيارەت قىلىش ئۈچۈن چاڭئەنگە باردى.

382 - يىلى (ئالدىنقى چىن خانلىغى جيەنيۇەن 18 - يىلى) فۇجيەن لۇگۇاڭنى غەرپتىن هەربىي ئىشلىرىنى باشقۇرۇشتا خان پەرمانىنى ئالغان دۇدۇ قىلىپ بەلگىلەپ، "غەربىي رايوننى تىنچ

بو جاڭ جۇنگە ياخشى چاق بولۇش غەرىزىدە، جاۋجېنىغا قارشى ئۇرۇشتى، ئەمما نەتىجىدە جاۋجېن تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىندى. كېيىن جاڭ جۇننىڭ ئوزى جاۋ جېنىغا قارشى قوشۇن ئەۋەتتى ۋە ئۇنى ئەسىر ئالدى. شۇنىڭ بىلەن غەربىي جىن خاندانلىقىنىڭ غەربىي رايوندىكى ھوكۇمرانلىق ئورگانلىرىنىڭ ھەممىسىنى ئوز ئىلكىگە ئوتكۈزۈۋالدى.

چېڭلياڭ ئوزۇنىڭ غەربىي رايونىدىكى ھوكۇمرانلىقىنى كۈچەيتىش ئۈچۈن، مىلادىنىڭ 327 - يىلى (شەرقىي جىن سۇلالىسى شېنخې يىلىنىڭ 2 - يىلى) قۇجۇدا ۋىلايەت ۋە ناھىيىلەر تەسىس قىلدى①. بۇ ۋىلايەت ۋە ناھىيە تۈزۈمىنىڭ شىنجاڭدا تۇنجى قېتىم پەيدا بولۇشى ئىدى②. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، غەربىي رايون سىياسى تۈزۈم جەھەتتىن ئىچكى ئولكىلەر بىلەن بىردەك بولۇشقا باشلىدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، جاڭ جۇن يەنە ئوز تەۋەسىدىكى يەرلەرنى لياڭجۇ (مەركىزى ھازىرقى گەنسۇ ئولكىسىنىڭ ۋۇۋېي ناھىيىسى)، خېجۇ (مەركىزى ھازىرقى گەنسۇ ئولكىسىنىڭ لىڭشا شەھىرى)، سانجۇ (مەركىزى ھازىرقى گەنسۇ ئولكىسىنىڭ دۇڭخۇاڭ ناھىيىسى) دەپ 3 ئوبلاستقا بولدى.

---

① گويە ۋاڭنىڭ «ياقا يۇرتلار تەزكىرىسى» دېگەن ئەسىرىدىن نەقىل كەلتۈرۈپ، شۇجېەن تەرىپىدىن يېزىلغان «دەسلەپكى ئۇگۇنش خاتىرىلىرى» دېگەن كىتابتا: "جىن سۇلالىسى شېنخې يىلىنىڭ 2 - يىلى قۇجۇدا ۋىلايەت قىلىنغان. لۇكچۇندە ناھىيە تەسىس قىلىنغان" دېيىلدۇ. «جىن سۇلالىسى تارىخى. جاڭ گۇيىنىڭ تەرجىمھالى» دا: شېنخې يىلىنىڭ باشلىرىدا جاڭ جۇن جاۋجېنىنى يەڭگەندىن كېيىن، "ئوزىنىڭ زېمىنى بولغان قۇجۇنى ۋىلايەت قىلدى" دېيىلگەن.

② لى چېۋىنىڭ «يۈەنخې يىلىدىكى ۋىلايەت ۋە ناھىيىلەرنىڭ تەپسىراتى» دېگەن ئەسەرنىڭ 40 - جىلدىدا يېزىلىشىچە، ساۋ ساۋنىڭ ۋېي پادىشالىغى دەۋرىدە قۇمۇل ناھىيىسى تەسىس قىلىنغان. ئۇنىڭ ئورنى قۇمۇلنىڭ ئوزىدە ئەمەس، دۇڭخۇاڭنىڭ شىمالىي ھودۇدىغا توغرا كېلىدۇ.

قۇجۇ ۋىلايىتى، غەربىي رايون دۇخۇسى، ۋۇجى شياۋۋېي — مانا بۇلارنىڭ ھەممىسى ساجۇ ئوبلاستىغا قارايتتى.

جاڭ جۇننىڭ ئىككىنچى ئوغلى جاڭ چۇڭخۇا تەختكە چىققاندا، جاڭ جۇنى غەربىي رايون شياۋۋېيسى قىلىپ تەيىنلىدى. بۇ ئادەم چيەنلياڭ ھاكىمىيىتى بىلەن قارشىلاشقان كىنگىت خانى ناگاشىغا، شۇنىڭدەك پىشامشان ۋە كۇچا خانلىرىغا قارشى ساجۇ (دۇڭخۇاڭ) ئوبلاستىنىڭ بېگى ياڭ شۇەن بىلەن بىرلىكتە قوشۇن تارتىپ سوقۇشقان ئىدى. مىلادىنىڭ 373 - يىلى (شەرقىي جىن سۇلالىسى نىڭكاڭ يىلىنىڭ توتىنچى يىلى) چيەنلياڭنىڭ ئاخىرقى خانى جاڭ تيەنشى (جاڭ جۇننىڭ كەنجى ئوغلى) "داخۇەينى شاھزادىلىقتىن قالدۇرۇپ، خان پەرمانى بويىچە غەرپىنى تىنچلاندۇرغۇچى جياڭجۇن، قۇجۇ ۋىلايەت گوڭى قىلىپ تەيىنلىدى". بۇنىڭدىن شۇنى كورگىلى بولىدۇكى، چيەنلياڭنىڭ غەربىي رايوندىكى ھوكۇمرانلىغى ئاخىرغىچە داۋام قىلغان.

4 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، دىزۇ مىللىتىنىڭ ئاقسوڭەكلىرىدىن فۇجيەن بۇگۇنكى شەنشى ئولكىسىنى مەركەز قىلغان ھالدا، ئالدىنقى چىن خاندانلىغىنى قۇردى. مىلادىنىڭ 376 - يىلى (ئالدىنقى چىن خانلىغى جيەنيۇەن يىلىنىڭ 12 - يىلى) جاڭ تيەنشى ئالدىنقى چىنغا تەسلىم بولدى. فۇجيەن لياڭ شىنى خان پەرمانى بىلەن غەرپتە تۇرغۇچى ئورپاق بېگى، لياڭجۇ ئوبلاست بېگى، غەربىي چاڭلارنىڭ لىڭخۇ شياۋۋېيسى قىلىپ تەيىنلىدى. لياڭشى غەربىي رايونغا تاۋار - دۇردۇن قاتارلىق سوغاتلار بىلەن ئەلچى ئەۋەتتى. ئارقىدىنلا، پىشامشان، ئالدى قاڭقىل، ئۇدۇن، پەرغانە، سوغدىيان خانلىرىنىڭ بەزىلىرى شەخسەن ئوزى، بەزىلىرىنىڭ ئەلچىلىرى فۇجيەننى زىيارەت قىلىش ئۇچۇن چاڭئەنگە باردى.

382 - يىلى (ئالدىنقى چىن خانلىغى جيەنيۇەن 18 - يىلى) فۇجيەن لۇگۇاڭنى غەرپتىن ھەربى ئىشلىرىنى باشقۇرۇشتا خان پەرمانىنى ئالغان دۇدۇ قىلىپ بەلگىلەپ، "غەربىي رايوننى تىن-

جىتىش" ئۇچۇن 70 مىڭ ئەسكەرگە باش قىلدى. كېيىنكى يىلى لۇگۇاڭ يولغا چىقتى، قۇجۇدىن ئوتۇپ كىنىگىت ئارقىلىق كۇچاغا يېتىپ بارغاندا، كۇچا خانى بەي چۇن ئەسكەر بىلەن قارشىلىق كورسەتتى. لۇگۇاڭ كۇچانى قامال قىلدى. بەي چۇن كۇەي خۇلاردىن ياردەم سورىدى. كۇەي خۇلار بىلەن ئاقسۇ ۋە سەپەربايدىكىلەر ياردەمگە قوشۇن ئەۋەتكەن بولسىمۇ، ئەمما بەرىبىر لۇگۇاڭ ئۇستۇن كېلىپ، كۇچا شەھىرىگە بېسىپ كىردى. شۇنىڭ بىلەن غەربىي رايوندىكى يەرلىك خانلار ئارقا - ئارقىدىن تەۋە بولۇپ، بۇرۇن خەن سۇلالىسى تەرىپىدىن بېرىلگەن يارلىق ۋە دەستەكلەرنى لۇگۇاڭغا تاپشۇردى. لۇگۇاڭ ئۇلارغا ئالدىنقى چىنىنىڭ يارلىق ۋە دەستەكلىرىنى تارقاتتى. فۇجيەن لۇگۇاڭنى خان پەرمانىنى ئالغان سەنچى چاڭشى، يۇيىمىڭ قوۋۇغى غەربىدىكى ھەربى ئىشلار دۇدۇسى، ئەنشى جياڭجۇن، غەربىي رايون شياۋۋېيسى قىلىپ بەلگىلىدى.

لۇگۇاڭ بۇيۇك بۇددا ئالىمى كۇماراجىۋانى ئېلىپ ئوردىغا قايتىتى. كۇماراجىۋا كۇچالىق بولۇپ، مەملىكىتىمىز بويىچە بۇددا دىنىنىڭ مەشھۇر ئۇستازى ۋە تەرجىمىشۇناس ئىدى. ئۇنىڭ ئىچكى ئولكىلەرگە بېرىشى ئىچكى ئولكىلەر بىلەن شىنجاڭنىڭ مەدىنىيەت ئالماشتۇرۇشىدا چوڭ رول ئوينىغان. بۇ چاغدا فۇجيەننىڭ ئوزى فىشۇيدىكى جەڭدە شەرقىي جىن تەرىپىدىن تارمار قىلىنىپ، ئۇنىڭ تەۋەلىگىدىكى چاڭلارنىڭ ئاقسوڭەكلىرىدىن باۋچاڭ ئوزىنى گۇەنجۇڭدا چىنۋاڭ جاكالاپ، كېيىنكى چىن خانلىغىنى قۇرغان ئىدى. شۇنىڭ بىلەن ئالدىنقى چىن سۇلالىسى تارمار قىلىنغان ئىدى. ئالدىنقى چىن سۇلالىسى قۇجۇ ۋالىسى ياڭ خەن لۇگۇاڭنىڭ قايتقانلىغىنى ئاڭلاپ، لياڭجۇ ئوبلاست بېگى لياڭ شىغا ئۇنى قۇجۇ ياكى قۇمۇلدا توساش تەكلىۋىنى قويدى. لياڭ شى بۇ تەكلىپنى قوبۇل قىلمىدى، ياڭ خەننىڭ ئوزى لۇگۇاڭغا تەسلىم بولدى. لۇگۇاڭ گۇزاڭ (لياڭجۇ ئوبلاستىنىڭ مەركىزىي شەھىري، ھازىرقى ۋۇۋېي) غا يېتىپ بار-

ڤاندىن كېيىن، ئوزىنى لياڭجۇ ئوبلاست بېگى، خۇچاڭ شياۋۋېيسى دەپ جاكالاپ، كېيىنكى لياڭ خانلىغىنى قۇرۇشقا كىرىشتى. 394 - يىلى (كېيىنكى لياڭ لىڭجيا يىلىنىڭ 6 - يىلى) لۇگۇاڭ ئوزىنىڭ بىر ئوغلىنى خان پەرمانىنى ئالغان جېڭشى جياڭجۇنى، يۇيمىڭ قوۋۇغى غەربىدىكى ھەربى ئىشلارنى باشقۇرغۇچى دۇدۇ، غەربىي رايون چوڭ دۇخۇسى قىلىپ بەلگىلەپ، قۇجۇنى ساقلاشقا ئەۋەتتى.

مىلادىنىڭ 400 - يىلى (كېيىنكى لياڭ شيەننىڭ يىلىنىڭ 2 - يىلى) دۇڭخۇاڭ ۋالىسى لىگاۋ ئوزىنى لياڭگۇڭ دەپ جاكالاپ، غەربىي لياڭ خانلىغىنى قۇردى. 405 - يىلى (غەربىي لياڭ جيەنچۇ يىلىنىڭ بىرىنچى يىلى) لىگاۋ مەركەزنى دۇڭخۇاڭدىن جۇچۇەنگە كوچۇردى. لېكىن يەنە "دۇڭخۇاڭ ۋىلايىتى چوڭ ۋىلايەت، ئۇنىڭ خەلقى كوپ، غەربىي رايوننى ئىدارە قىلالايدۇ، ئۇنىڭ دائىرىسى ئون مىڭ لىغا يېتىدۇ. شۇڭا بۇ يەر قوشۇن ۋە دولەتنىڭ ئاساسى ھىساپلىنىدۇ" دەپ، ئوزىنىڭ بىر ئوغلىنى نىڭسۇ جياڭجۇن، غەربىي ئەللەر شياۋۋېيسى، دۇڭخۇاڭ ۋالىسى قىلىپ بەلگىلەپ، "كۇئېنلۇن ئېتەكلىرىدىكى يۇرتلارنى ئىدارە قىلىپ، ئەتراپنى تىنجىتتى." كېيىنكى يىلى، پىشامشان، ئالدى قانقىل خانلىرى جۇچۇەنگە ئەلچى ئەۋەتىپ، تەۋەلىك بىلدۇردى.

401 - يىلى ھۇن ئاقسوڭەكلىرىدىن چېجۇي مۇڭسۇن شىمالىي لياڭ پادىشالىغىنى قۇردى. شىمالىي لياڭ بىلەن غەربىي لياڭ ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت ۋە كۇرەشلەر غەربىي رايونغىچە كېڭەيدى. 420 - يىلىدىن 421 - يىلىغىچە (شىمالىي لياڭ شۇەنسى يىلىنىڭ 9 - يىلىدىن 10 - يىلىغىچە) بولغان ئارىلىقتا جۇچۇەن بىلەن دۇڭخۇاڭ شىمالىي لياڭنىڭ ئىشغالىيىتىگە ئوتۇپ، غەربىي لياڭ پادىشالىغى يوقالدى. پىشامشان خانى بىلۇن شىمالىي لياڭغا بېرىپ، تەۋە بولغانلىغىنى بىلدۇردى. غەربىي رايوندىكى باشقا خانلارمۇ شىمالىي لياڭغا ئارقا - ئارقىدىن تەۋەلىك بىلدۇرۇپ سوغاتلار ئەۋەتتى. تەخمىنەن شۇ چاغلاردا، شىمالىي لياڭ

پادىشالىغى كۈيرىنىنى قۇجۇ ۋىلايىتىگە ۋالى قىلىپ ئەۋەتتى.① غەربىي لياڭ خانلىغىنىڭ قالدۇقلىرىدىن لى باۋ (لى گاۋنىڭ نەۋرىسى) ۋە ئۇنىڭ ئاتا جەمەت تاغلىرى تاڭ چى بىلەن تاڭ خېلار قوۋمۇلغا قېچىپ كېلىپ جۇجانلارغا بېقىندى.

بۇ مەزگىللەردە، ئېلىمىزنىڭ شىمال تەرىپىدە تېخىمۇ قۇدرەتلىك بىر ھاكىمىيەت ــ شىمالىي ۋېي پادىشالىغى قەد كوتىرىپ چىققان ئىدى. 386 - يىلى (شەرقىي جىن سۇلالىسى تەيۋەن يىلىنىڭ 11 - يىلى) سايىلاردىن بولغان توقباتلارنىڭ باشلىغى توقباتىچۇ ئوزۇنى ۋېي خانى دەپ ئاتىدى. بۇ شىمالىي ۋېي پادىشالىغىنىڭ باشلىنىشى ئىدى. شىمالىي ۋېي پادىشالىغى جۇڭگونىڭ شىمالىي تەرىپىنى بىرلەشتۇرۇپ بولۇش ئىشىنى تەي ۋۇ پادىشاسى توقباتتۇ تەختىتكى مەزگىللەردە، يەنى 424 ــ 452 - يىللىرى ئورۇنلاپ بولدى. توقباتتۇ ئىچكى ئولكىلەردىكى پارچە بەگلىكلەرنى بىرلەشتۇرۇش ئۇرۇشىنى يۈرگۈزۈۋاتقان چاغلاردا، دەسلەپ ئالدى قانقىل خانى، ئۇنىڭدىن كېيىن كىنگىت ۋە پىشامشان خانلىرى ئەلچىلەر ئەۋەتىپ، ئوزلىرىنىڭ ۋېي پادىشالىغىغا تەۋە بولغانلىغىنى بىلدۈردى. توقباتتۇنىڭ نىشانسىز ياغۇز شىمالىي جۇڭگونىلا ئەمەس، پۈتۈن جۇڭگونىمۇ بىرلەشتۇرۇش بولغاچقا، غەربىي رايونغا ئالاھىدە دىققەت قىلاتتى. شۇڭا، ئۇ 435 - يىلى (شىمالىي ۋېي پادىشالىغى تەيىەن يىلىنىڭ بىرىنچى يىلى) ۋاڭ ئىنىشكى، شۇي گاڭ باشچىلىغىدا غەربىي رايونغا 12 كىشىلىك ئەلچى ئەۋەتتى. بىراق، ئۇلارنى يېرىم يولدا جۇجانلار توتۇۋالدى. كېيىنكى يىلى ئۇ يەنە دۇڭ ۋەن، گاۋ مىڭ قاتارلىق 6 كىشىنى غەربىي رايونغا ئەۋەتتى. بۇ قېتىمقى سەپەر

---

①«جىن سۇلالىسى تارىخى. جۇيچۇ مۇئىۋەن خاتىرىسى» دىكەن كىتابقا قارىغاندا، كۈيرىن شۇەنشىنىڭ 4 - يىلى (415 - يىلى) خۇاڭخېدا چىمۇ چېپەن تەرىپىدىن ئەسىر قىلىنىپ، 5 يىلدىن كېيىن ئازات بولغان ۋە قۇجۇ ۋالىسى بولۇۋالغان.

بىرقەدەر ئوكۇشلۇق چىقىپ، بۇ ئەلچىلەر ئۇيسۇنغا يېتىپ باردى ۋە ئۇيسۇن خانىنىڭ قارشى ئېلىشىغا سازاۋەر بولدى. ئۇيسۇن خانى ئۇلارغا پامىرنىڭ غەربىدىكى پەرغانە ۋە چاش (ھازىرقى تاشكەنت) خانلىرىنىڭمۇ ۋەپي خاندانلىقى بىلەن ياخشى ئوتۇش نىيىتى بارلىقىنى ئېيتىپ، ئۇلارنى مەخسۇس كىشىلەر بىلەن يولغا سېلىپ قويدى. دۇڭ ۋەن باشچىلىقىدىكى بۇ ئەلچىلەرنىڭ غەربىي رايوندىكى پائالىيىتى ئوتوقلۇق بولۇپ چىقتى. ئارقىدىنلا پىشامشان، قانقىل، كىنگىست، كۇچا، سۇلى، تاشقورغان، ئۇيسۇن، ياپيان، پەرغانە، چاش، سوغدى خانلىرى شىمالىي ۋەپي خانلىقىنىڭ پايتەختى پىڭچىڭغا (ھازىرقى سەنشى ئولكىسىدىكى داتۇڭ شەھىرىگە) ئەلچىلەر ئەۋەتىپ، تەۋەلىك بىلدۈردى.

بۇ چاغلاردا، كۇچەن جۇجانلار ھاكىمىيىتى گوبىنىڭ شىمالىدا قەد كوتىرىپ تۇرۇش بىلەن شىمالىي ۋەپي پادىشالىقىنىڭ غەربىي رايونىنى ئوزىگە قارىتىشقا چوڭ توسقۇن بولۇپ تۇراتتى. جۇجانلار ئەسلىدە سايىلارنىڭ بىر قەبىلىسى بولۇپ، توقباتلارنىڭ ھوكۇمرانلىقىدا ئىدى. 4 - ئەسىر ئاخىرلىرىدا، جۇجانلارنىڭ باشلىقى شېلۇن ئوزىنى خاقان ئېلان قىلغان چاغلاردا، ئۇلارنىڭ زېمىنى شەرقتە چاۋشيەنگىچە، غەربتە كىنگىتنىڭ شىمالىغىچە يېتىپ بېرىپ، دۇكخۇاڭ بىلەن جاڭيېنىڭ شىمالىنى مەركىزىي رايون قىلغان ئىدى. شېلۇننىڭ بىر نەۋرە قېرىندىشى داتەن ئوزىنى خاقان جاكالىغان چاغلاردا، جۇجانلارنىڭ غەربىي رايوندىكى ھوكۇمرانلىق دائىرىسى تېخىمۇ كېڭىيىپ، غەربتە ئىلى ۋادىسىنى ئېگەللەپ تۇرغان ياپيانلار چېگرىسىغا، جەنۇبتا قۇمۇل، قۇجۇ، قانقىل، كىنگىست، كۇچا، ئاقسۇ قاتارلىق جايلارغا يېتىپ باردى①. 5 - ئەسرنىڭ 20 - يىللىرى شىمالىي ۋەپي پادىشالىقىنى

---

① غەربىي لياڭ خانى لى باۋ 420 - يىلى قۇمۇلغا قېچىپ بېرىپ، جۇجانلارغا تەسلىم بولدى. قۇجۇ بىلەن قانقىلنىڭ شىمالى جۇجانلارغا چېگرىداش بولغاچقا، ئۇنىڭدىن ساقلىنىش قەيىن ئىدى. «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى. سۇلۇ

جۇجانلارغا گوبىنىڭ شىمالىدا بىرقانچە قېتىم زەربە بەر-
گەن بولسىمۇ، ئەمما جۇجانلار ھاكىمىيىتىنىڭ غەربىي رايوندىكى
ھوكۇمرانلىغىنى تەۋرىتىشكە مۇۋەپپەق بولالمىغان ئىدى. شىمالىي
ۋېي پادىشالىغىنىڭ غەربىي رايونغا كىرىشى جۇجان ئاقسوكەڭ-
لىرى ئۇچۇن ئېغىر خەۋپ بولغاچقا، ئۇلار كۇچىنىڭ بېرىچە
توسقۇنلۇق قىلاتتى؛ غەربىي رايوندىكى بەگلىكلەرگە نىسبەتەن
ئېيتقاندا، جۇجان ئاقسوڭەكلىرى ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرۇپ تاش-
لاشنىڭ ياخشى پۇرسىتى بولغاچقا، ئۇلار قارشى ئالاتتى.

438 - يىلى (شىمالىي ۋېي سۇلالىسى تەيىيەن يىلىنىڭ 4 -
يىلى) شىمالىي ۋېينىڭ شىمالىدىن جۇجانلارغا قارشى قىلغان
يۇرۇشى بوشقا كەتتى، جۇجان ئاقسوڭەكلىرى ئۇز ئىناۋىتىنى
ئوستۇرۇش، شىمالىي ۋېي پادىشالىغىنىڭ غەربىي رايوندىكى تە-
سىرىنى ئاجىزلاشتۇرۇش مەقسىدىدە، شىمالىي ۋېي پادىشالىغىنىڭ
بۇ قېتىمقى يۇرۇشىنى قاتتىق مەغلۇبىيەت بىلەن ئاياقلاشتى دەپ
مۇبالىغە قىلدى. جۇملىدىن ئۇلار شىمالىي لياڭ ھوكۇمرانلىرىنى
شىمالىي ۋېي پادىشالىغىنىڭ غەربىي رايون بىلەن بولغان ئالاقە-
سىگە توسقۇنلۇق قىلىشقا زورلىدى، بۇ ئەھۋال شىمالىي ۋېي پادى-
شالىغىنى تېخىمۇ غەزەپلەندۇردى. شۇنداق قىلىپ، شىمالىي ۋېي
پادىشالىغى غەربىي رايوننى بىرلەشتۇرۇش يولىدىكى ئۇرۇشىنى
شىمالىي لياڭنى تازىلاشتىن باشلاشقا مەجبۇر بولدى. شۇڭا كېـ
يىنكى يىلى شىمالىي ۋېي پادىشالىغى شىمالىي لياڭغا قارشى
يۇرۇش قىلدى، شىمالىي لياڭ خانى جۇچۇي مۇچەن (مۇچەن)
تەسلىم بولدى. شۇنىڭ بىلەن شىمالىي لياڭ پادىشالىغى تۇگـ-
دى. بىر يىل ئوتۇپ جۇچۇي مۇچەننىڭ ئىنىسى ۋۇخۇي ئىسـ-
ياندا مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، ئۇز تەۋەسىنى باشلاپ پىشامشانغا

تەزكىرىسى» دە ئېيتىلىشىچە، داتەننىڭ ۋاقتىدا "غەربىي رايوندىكى بەگلىكلەر-
دىن كىنگىت، پىشامشان، كۇچا، ئاقسۇ ۋە شەرقىي ئايماقلارنىڭ ھەممىسى
جۇجانلارغا قارايتتى."

قاچتى. 20 نەچچە يىل بۇرۇن قۇمۇلغا قېچىپ بارغان شىمالىي لياڭ خانى لى باۋ دۇڭخۇاڭغا قايتتى، شىمالىي ۋېي پادىشالىغى ئۇنى دۇڭخۇاڭ ۋالىسى ۋە يۇيمىڭ قوۋۇغىنىڭ غەربىدىكى ئىشلارغا مەسئۇل قىلىپ تەيىنلىدى.

443 - يىلدىن 445 - يىللىرىغىچە (شىمالىي ۋېي پادىشالىغى تەيپىڭ جېنىۇن يىلىنىڭ 4 - يىلىدىن 6 - يىلىغىچە) شىمالىي ۋېي پادىشالىغى جۇجانلار ئۇستىدىن ئارقىمۇ - ئارقا غەلىبە قازىنىپ، غەربىي رايونغا قاراپ ئىلگىرىلەشكە شەرت - شارائىت ياراتتى. 445 - يىلى شىمالىي ۋېي ئەسكەرلىرى پىشامشانغا ھۇجۇم قىلدى. پىشامشان خانى شىمالىي ۋېي پادىشالىغىغا تەۋە بولغان بولسىمۇ، لېكىن شىمالىي لياڭ خانى جۇچۇنىڭ قېرىندىشى پىشامشاننى بىر مەزگىل ئىگەللەپ تۇرۇش بىلەن ئۇنىڭ (پىشامشان خانىنىڭ) شىمالىي ۋېيغا بولغان پوزىتسىيىسى ئۇزگىرىپ، غەربىي رايوننىڭ شىمالىي ۋېي بىلەن ئالاقە قىلىشىغا توسقۇنلۇق قىلىشقا باشلىدى. لېكىن شىمالىي ۋېي قوشۇنلىرى چېگرىغا يېتىپ كەلگەندە، پىشامشان تەرەپتىن قارشىلىق كورسىتىلمەي، ئۇنىڭ خانى جېدا تەسلىم بولدى. شىمالىي ۋېي پادىشالىغى خەنبانى خان گۇۋانامىسى بىلەن غەرپنى بويسۇندۇرۇش جياڭجۇنى، غەرپتە تۇرغۇچى شياۋ ۋېي، پىشامشان خانى قىلىپ، پىشامشاننى ساقلاشقا بەلگىلىدى، "ئۇ يەردىكى خەلقتىنمۇ ئىچكى ئولكىلەردىكى ۋىلايەت ۋە ناھىيىلەرگە ئوخشاش باج - خىراج ئېلىنىدىغان بولدى"①.

448 - يىلى (شىمالىي ۋېي پادىشالىغى تەيپىڭ جېنجۇن يىلىنىڭ 9 - يىلى) ياپبانلار جۇجانلارغا قارشى بىرلىكنە ھۇجۇم

---

① «ۋېي پادىشالىغى تارىخى — پىشامشان تەزكىرىسى» دە ئېيتىلىشىچە، بۇ ۋەقە تەيپىڭ جېنجۇنىنىڭ 6 - يىلى بولغان. خەنبا دىگەن ئىسىم خەن مۇ مۇ دىيىلىدۇ. يەنە شۇ كىتاپنىڭ «شىزۇ خاتىرىسى» دىگەن قىسمىدا ئېيتىلىشىچە، بۇ ۋەقە تەيپىڭ جېجۇننىڭ 9 - يىلى بولغان.

قىلىشنى تەلەپ قىلىپ، شىمالىي ۋېي پادىشالىغىغا ئەلچى ئەۋەتتى. ياپبانلار شىمالىي ھۇننىڭ كېيىنكى ئەۋلاتلىرىدىن بولۇپ، شىمالىي ھۇنلار غەرپكە كوچكەندە، ئۇلارنىڭ بىر قىسىم ئاجىز، قېرى - چۈرىلىرى كۇچانىڭ شىمالىدا قالغان ئىدى. شىمالىي ۋېي دەۋرىدە، خېشىلىقلار ئۇلارنىڭ باشلىقلىرىنى تەڭرىقۇت دەپ ئاتايتتى. ئۇلارنىڭ نوپۇسى 200 مىڭ بولۇپ، "بىرقانچە مىڭ لي كەڭلىكتىكى" زىمىننى ئىگەللەپ، جەنۇپقا كوچكەن ئۇيسۇنلارنىڭ غەربىي شىمالىغا جايلاشقان ئىدى. شەرقىي ۋە غەربىي جىن دەۋرىدىكى كۇەيخۇلارنىڭ ئەۋلادى ئەنە شۇلار بولغانلىغى ئېھتىمالغا ناھايىتى يېقىن. ئۇلار جۇجانلار بىلەن باشتا ئوبدان مۇناسىۋەتتە ئىدى؛ كېيىن قاتتىق دۇشمەنلىشىپ قالغان. جۇجان خاقانى ئۇلارنىڭ ئۇستىگە قوشۇن ئەۋەتكەن بولسىمۇ، "قاتتىق يامغۇر، بوران - چاپقۇن، قار - شىۋىرغان ۋە كەلكۇن" گە دۇچكېلىپ، 20 — 30 پىرسەنتى "مۇزلاپ ۋە ئېقىپ ئولگەن" ①. دىمەك، ياپبانلار خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۇيسۇنلارغا ئوخشاش قۇدرەت تاپقان ئىدى. ئۇلار بىلەن بىرلىشىپ تۇرۇپ، جۇجانلارغا زەربە بېرىشىنى شىمالىي ۋېي پادىشالىغى خوشاللىق بىلەن قارشى ئالاتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن توقباتتۇ ئۇلارنىڭ تەلىۋىگە دەرھال قوشۇلۇپ، "مەركىزىي ۋە يەرلىك قوشۇنلار ھەربى ھالەتتە تۇرۇپ، غەرپكە يۇرۇش باشلىسۇن" دەپ يارلىق چۈشۈردى ھەم ۋەلى ئەھدىنى بىللە ئېلىپ، زور قوشۇن بىلەن شىمالغا يۇرۇش باشلىدى. جۇجانلار مەغلۇپ بولۇپ چېكىندى.

شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئەسلىدە شىمالىي ۋېيگە تەۋە بولغان غەربىي رايون بەگلىكلىرى ئەمدى ئۇنىڭغا قارشى تۇرۇشقا

---

① «ۋېي پادىشالىغى تارىخى. ياپبانلار تەزكىرىسى» دە ئېيتىلىشىچە، ياپبانلار "سېھرىگەر" بولغانلىقتىن، بۇ ئىشلارنى سېھرى بىلەن قىلغان دىيىلىدۇ، بۇ ئەلۋەتتە بىر ئەپسانە. لېكىن ئەمىلىي ئەھۋال ئەكسى ئەتتۇرۇلگەن.

باشلىدى. ھەمىدىن ئاۋال كىنگىت خانى ناگاكۇسپا شىمالىي ۋېي پادىشالىغىنىڭ ئەلچىسىنى بۇلدى. 448 - يىلى ۋەن دۇگۇي بۇيرۇق بويىچە كىنگىتقا ھۇجۇم قىلغاندا، ناگاكۇسپا مەغلۇپ بولۇپ، كۇچارغا قاچتى، شىمالىي ۋېي قوشۇنلىرى كىنگىت شەھرىنى ئىشغال قىلدى ۋە دەرھال كىنگىتتە باسقاقلىق مەھكىمىسى تەسىس قىلدى①. ۋەن دۇگۇي ئەسكەر بىلەن بۇ يەردە باسقاقلىق ۋەزىپىسىنى ئورۇنلىدى. ناگاكۇسپا كۇچا خانىنىڭ كۇيوغىلى ئىدى. ئۇ كۇچاغا بارغاندىن كېيىن، كۇچا خانى بىلەن بىرلەشكەن ھالدا، جۇجان ھاكىمىيىتىگە تاينىپ، شەرق تەرەپتە شىمالىي ۋېينىڭ باسقاقى بىلەن دۇشمەنلەشتى②. 449 - يىلى (شىمالىي ۋېي پادىشالىغى تەيپىڭ جىنجۈن 9 - يىلى 12 - ئايىدا) ۋەندۇگۇي يەنە قوشۇن تارتىپ، كۇچا خانىنى مەغلۇپ قىلدى. شۇ يىلىنىڭ ئاخىرى كۇچا، سۇلى، پەرغانە خانلىرى شىمالىي ۋېي پادىشالىغىغا سوغاتلار بىلەن ئەلچى ئەۋەتتى.

كىنگىتنىڭ شەرق خوشنىسى ئالدى قانقىللار ئىدى. ئۇلارنىڭ خانى چېيىلۇ بىلەن ئۇنىڭ دادىسى ھەر زامان شىمالىي ۋېي پادىشالىغىغا سادىق ئىدى. قانقىل خانلىغىنىڭ قارار گاھى بولغان يارغول شەھرى قۇجۇغا ناھايىتى يېقىن يەردە ئىدى. شىمالىي لياڭ خانى جۇچۇي پىشامشاندىن قۇجۇغا كېلىپ خېلى

---

① «ۋېي پادىشالىغى تارىخى. چېي لۇ تەزكىرىسى» دە ئېيتىلىشىچە، ئاتا - بالا چېي لۇلار جۇچۇي ئەنجو بىلەن جۇجانلارنىڭ قوغلاپ زەربە بىرىشىگە ئۇچرىغانلىقتىن، "ئوز تەۋەسىدىن مىڭدىن ئوشۇن تۆتۈن بىلەن كىنگىت باسقاقىغا قارام بولغان".

② «ۋېي پادىشالىغى تارىخى. كۇچا تەزكىرىسى» دە مۇنداق دېيىلگەن: "ئۇنىڭ شەرقى ××× شەھەر مۇداپىەسى، تاجاۋۇزچىلىق بىرلا قېتىم بولغان ئەمەس" (××× ئورنىدىكى سوزلەر چۈشۈپ قالغان بولسىمۇ، ئومۇمى مەنىسى چۈشىنىشلىك).

يللار تۇرۇش جەريانىدا، دائىم قانقىللار بىلەن دۇشمەنلىشىپ، قانقىل "خەلقىنى ئاچ - يالىڭاچ، باشپاناسىز قىلىپ قويغان" ئىدى. شۇڭا، ۋەندۇگۈي كىنگىتقا ھۇجۇم قىلغان چاغلاردا چېيىنلۇ ئوز قوشۇنلىرى بىلەن ماسلىشىپ، ئوغلى شەيەنى يارغول شەھىرىنىڭ مۇداپىەسىگە قالدۇرغان ھالدا، ئوزى كىنگىتنىڭ شەرق ئوتكىلىگە ھۇجۇم قىلدى. لېكىن ئۇلار (ئاتا - بالا ئىككىلەن) جۇچۇي بىلەن جۇجان قوشۇنلىرىنىڭ ھۇجۇمىغا بەرداشلىق بېرەلمەي، يارغول شەھىرىنى تاشلاپ، كىنگىتقا قاچتى، توقباتتو قانقىللىقلار ئۇچۇن كىنگىت سائىلىرىنى ئېچىپ بېرىشكە يارلىق چۇشۇردى، لېكىن جۇجانلارنىڭ يارغول شەھىرىنى ئىشغال قىلغانلىغىغا بىر ئامال قىلالمىدى.

ئۇزۇن ئوتمەي، توقباتتو ئولۇپ، ئورنىغا توقباتيۇي خاقان بولدى. ئەمما ئۇچكى سىنچي كۇرەشىنىڭ كەسكىنلىشىشى ئارقىسىدا، شىمالىي ۋېي پادىشالىغى چۇشكۈنلۈكە يۇزلىنىپ، ئۇنىڭ غەربىي رايونىدىكى ھەربىي ھەركەتلىرىمۇ توختاپ قالدى.

5 - ئەسىرنىڭ 40 - يىللىرى ئاخىرىدا، شىمالىي ۋېي تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنغان جۇجانلار شىمال ۋە غەرپ تەرەپكە قاراپ كوچتى. شۇ ئەسىرنىڭ پۇتۇن 50 - يىللىرى داۋامىدا جۇجانلارنىڭ بىرەر چوڭراق ھەركىتى كورۇلمىدى. لېكىن، 60 - يىللارغا يەتكەندە، جۇجان ئاقسوڭەكلىرى غەربىي رايونغا يەنە ھۇجۇم قىلىشقا باشلىدى. ئۇلار شىمالىي لياڭ خانىي جۇچۇينى يوقىتىپ، تېخىمۇ ئىتائەتچان بىر قورچاق بولغان كەن بوجۇنى قۇجۇغا خان قىلدى. 70 - يىللارغا يەتكەندە، جۇجان قوشۇنلىرى ئۇدۇن شەھىرىگە يېقىنلاشتى. ئۇدۇن خانى بىر ياقتىن قوتۇن توپلاپ قارشىلىق كورسەتسە، بىر ياقتىن شىمالىي ۋېي پادىشالىغىدىن ياردەم سوراپ ئەلچى ئەۋەتتى. شىمالىي ۋېي پادىشالىغىنىڭ شىيەنۇدىن پادىشاسى توقباتخۇڭ ۋەزىرلەر كېڭەشمىسىنى چاقىردى. نەتىجىدە يول يېراق ۋە جۇجان قوشۇنلىرى "دالىغا ئۇگىنىپ قالغان، شەھەرگە ھۇجۇم قىلالمايدۇ" دېگەن پاھانە

بىلەن ئۇدۇن ئەلچىسىنى قۇرۇق قايتۇردى. شۇ مەزگىللەردە جۇ-
جان ئاقسوڭەكلىرى غەربىي رايوننىڭ بىرمۇنچە جايلىرىنى قاي-
تىدىن ئوز ھوكۇمرانلىغىغا كىرگۈزۈۋالدى.

3 - بولۇم ھەر مىللەت خەلقىنىڭ جۇجان ئاقسوڭەكلىرىگە قارشى كۇرىشى. تۇركلەرنىڭ باش كوتىرىپ چىقىشى ۋە چارۋىچىلىق رايونلىرىنىڭ فېوداللىق جەمىيەتكە ئوتۇشى

5 - ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا، جۇجان ئاقسوڭەكلىرى ھوكۇمرانلىغىنىڭ بوھرانى كۇن ساناپ كەسكىنلىششكە باشلىدى. 80 - يىللار داۋامىدا، دۇلۇن خاقانلىققا ئولتۇرغاندىن كېيىن، جۇجان خانلىغى ھوكۇمرانلىق گۇرۇھى ئىچىدىكى ئوز ئارا پېتىشماسلىق تېخىمۇ كەسكىنلىشىپ، بىر بىرىنى ئولتۇرۇش ۋە يۇتۇۋېتىش دەرىجىسىگە يەتتى؛ خەلق ئاممىسىنىڭ قارشىلىق كورسىتىش كۇرىشى قوراللىق قوزغىلاڭغا تەرەققى قىلىپ يەتتى.

ھەممىدىن ئاۋال ئىگىز قانقىللارنىڭ بۇركلى قەبىلىسى قوزغىلاڭ كوتەردى. گوبىنىڭ شىمالىدا ياشىغۇچى بىر قىسىم كوچمەنچى قەبىلىلەرنى شىمالىي سۇلالە كىشىلىرى ئىگىز قانقىللار (گاۋچى) دەپ ئاتايتتى، جەنۇبىي سۇلالە كىشىلىرى بولسا تۇغلۇقلار (دىڭلىڭلار) دەپ، گوبىنىڭ شىمالىدىكىلەرنى تۇرالار دەپ ئاتايتتى. ئۇيغۇر، قىرغىز قاتارلىق بىرمۇنچە قەبىلىلەر جۇملىدىن بۇركلى قەبىلىسىمۇ ئەنە شۇ ئىگىز قانقىللار دىگەن ئومۇمى نام بىلەن ئاتىلاتتى. جۇجان ئاقسوڭەكلىرى ھاكىمىيىتى گوبىنىڭ شىمالىدا دەۋر سۇرۇپ تۇرغان چاغىلاردا، ئىگىز

قانقىل قەبىلىلىرىنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك ئۇلارنىڭ ھوكۇمرانلىقى-
دا ئىدى. ئۇلار جۇجان ئاقسۆڭەكلىرىدىن قاتتىق بېزار بولغان
ھالدا، ھەمىشە قارشىلىق كۆرسىتەتتى. 487 - يىلى (شىمالىي
ۋېي پادىشالىغى تەيخې يىلىنىڭ 11 - يىلى) دۇلۇن شىمالىي ۋېيغا
تاجاۋۇز قىلماقچى بولغاندا، بۇركلى قەبىلىسىنىڭ باشلىغى ئاۋۇزلو
ئاكا - ئۇكىلار ئۇنى قاتتىق توسىدى. لېكىن دۇلۇن ئۇنىڭغا
قۇلاق سالمىدى. ئاۋۇزلو ئاكا - ئۇكىلار ئوز قەۋمىنى باشلاپ
قوزغىلاڭ كوتىرىپ غەربكە يۈرۈپ، ئىگىز قانقىلارنىڭ غەربىي
شىمالىغا كوچۈپ باردى. دۇلۇن ئۇلارنى تاغىسى ناگاي بىلەن
ئىككى يولغا بولۇنۇپ قوغلىدى. ناگاي غەلىبە قىلغان بولسىمۇ،
دولۇن مەغلۇپ بولۇپ چېكىندى. بۇركلى قەبىلىسى غەربىي را-
يونغا يېتىپ بارغاندىن كېيىن، ئاۋۇزلو ئوزىنى ئۇلۇغ بەگ يە-
نى "ئۇلۇغ تەڭرىتات" ئېلان قىلىپ، شىمالغا جايلاشتى؛ ئۇنىڭ
ئىنىسى چۈڭچى ئوزىنى ناڭىپ ئېلان قىلىپ، جەنۇبقا (ئېھتىمال
كىنگىتقا بولسا كېرەك) جايلاشتى. 490 - يىلى (شىمالىي ۋېي
پادىشالىغى تەيخې يىلىنىڭ 14 - يىلى) ئاۋۇزلو شىمالىي ۋېي
پادىشالىغىغا ئەلچى ئەۋەتىپ، قوزغىلاڭ قىلىشتىكى سەۋەبلىرىنى
بايان قىلدى ۋە جۇجانلارغا قارشى كۈرەشتە شىمالىي ۋېيغا
ياردەم بېرىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. شىمالىي ۋېي پادىشالىغى
دەسلەپ بۇنىڭغا ئانچە ئىشەنمىدى، كېيىن خاس كىشىلەر ئارقە-
لىق ئەھمەلىي ئەھۋالنى كۈزەتكەندىن كېيىن، ئاكا - ئۇكا ئاۋۇز-
لولارنى قوللاپ، ئۇلارغا تاۋار - دۇردۇن قاتارلىق سوغاتلارنى
ئەۋەتتى. ئىككىنچى يىلى، ئاۋۇزلو ئوزىنىڭ تەسىر كۈچىنى قۇ-
جۇ بىلەن پىشامىشانغىچە يەتكۈزۈپ، جۇجان ئاقسۆڭەكلىرى ھىما-
يىسىدە تەختكە چىققان قۇجۇ خانى ئاكا - ئۇكا كەنشۇگۇي
(كەن بوجۇنىڭ ئوغۇللىرى) نى ئولتۇرۇپ، دۆڭخۇاڭلىق جاڭ
مۇڭمىنى قۇجۇغا خان قىلدى. تەخمىنەن شۇ مەزگىللەردە جە-
نۇبىي سۇلالىدىن شاۋچىمۇ ئاۋۇزلوغا ئەلچى ئەۋەتتى ۋە بۇ

ئەلچىلەر ئاۋۇزلو تەرىپىدىن قارشى ئېلىندى ①.

بۇركلى قەبىلىسىدىن كېيىن، جۇجان ھاكىمىيىتىگە قارشى ئىغ تالىتلار كوتىرىلدى. ئىغتالىتلار ئاق ھۇنلار دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئۇلار سەددىچىننىڭ شىمالىدا ياشىغان بولۇپ، ياپباتلار بىلەن مەلۇم تۇققانچىلىق مۇناسىۋىتى بولغانلىغى ئېھتىمالغا يېقىن. تەخمىنەن 5 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، جۇجانلار شىمالىي ۋېيدىن مەغ لۇپ بولۇپ غەربكە كوچكەندىن كېيىن، شۇنىڭ تەقەززاسىدىن ئىغتالىتلار جەنۇبقا ئىلگىرىلەپ، ئۇلۇغ ياۋچىلار ئېلىگە بېسىپ كىرىش بىلەن ئىغتالىت دولىتىنى (بەگلىگىنى) قۇردى، لېكىن يەنىلا جۇجان خانلىغىنىڭ تەسىرىدە ئىدى. 5 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا، يەنى بۇركلى قەبىلىسىنىڭ قوزغىلىڭىدىن كېيىن، ئىغتالىتلار باش كوتىرىپ، جۇجان خانلىغى بىلەن قارشىلاشتى ۋە شەرق تەرەپكە ئىلگىرىلەپ، جۇجان ئاقسوڭەكلىرى قولىدىن كۇچا، ئاقسۇ، سۇلى، تاشقورغان، قاغىلىق، ئۇدۇن قاتارلىق جايلارنى تارتىۋالدى②.

ئىغتالىتلار تېيانشاننىڭ جەنۇبىدا بۇركلى بىلەن توقۇنۇشۇپ، ئۇلارنى يەڭدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، بۇركلى قەبىلىسى ئىچىدە ئوز ھوكۇمرانلىغىغا قارشى كۇرەشمۇ پارتلىدى، جۇجان ئاقسوڭەكلىرى قۇجۇ خەلقىنىڭ ئاۋۇزلو ھىمايىسىدە تەختكە چىققان جاڭ مۇڭ مىڭغا قارشى كۇرىشىدىن پايدىلىنىپ، قۇجۇغا كىرىش بىلەن

---

① «جەنۇبىي چى پادىشالىغى تارىخى. جۇجانلار تەزكىرىسى». بۇ ۋەقەنىڭ ۋاقتى قېڭ چېڭجۇننىڭ «غەربىي رايون، جەنۇبىي دېڭىز رايونلىرى تارىخ - جۇغرافىيىسىگە دائىر تەكشۇرۇش ماقالىلىرى توپلىمى» غا قارالسۇن.

② «لياڭ پادىشالىغى تارىخى. ئابدالار تەزكىرىسى» دە ئېيتىلىشىچە، ئابدالار، كىنگىت، كۇچا، سۇلى، ئاقسۇ، ئۇدۇن قاتارلىق جايلارنى ئىگىلىگەن. «ۋېي پادىشالىغى تارىخى. غەربىي رايون تەزكىرىسى» دە ئېيتىلىشىچە، ئابدالار ئۇدۇن، قەشقەر، قاغىلىق، تاشقورغان قاتارلىق جايلارنى ئىگىلىگەن.

چۈيجا نى قۇجۇ خانى قىلىپ تىكلىدى؛ چىڭخەي تەرەپتىن كەلگەن تۇيۇقۇنلار باشلىغى بۇركلىلاردىن پىشامشاننى تارتىۋالدى، شۇنىڭ بىلەن بۇركلىلار ھاكىمىيىتى يىمىرىلدى.

6 - ئەسىر باشلىرىدا، ئىفتالىتلار خانى جۇجان خانلىغى بىلەن قارشىلاشقان ھالدا، چۈڭ چىنىڭ ئەۋلادىدىن بىرنى ئىگىز قانقىللار خانى قىلىپ كوتەردى. شىمالىي ۋېي پادىشالىغىمۇ جۇجانلارغا قارشى تۇرۇش يۇزىسىدىن ئىفتالىتلار ھىمايىسىدىكى ئىگىز قانقىللارنى قوللاشقا ئوتتى. ئىگىز قانقىللار خانى جۇجانلارغا قارشى بىر قانچە ئون يىللار كۈرەشكەن بولسىمۇ، ئاخىرى بەرىبىر جۇجانلار تەرىپىدىن يوقىتىلدى.

6 - ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرى، شىمالىي ۋېي پادىشالىغى شەرق ۋە غەرپ قىسىملارغا بولۇنۇپ كەتتى. جۇجان خاقانى ئاناغاي ئوتتۇرا جۇڭگودىكى مالىمانچىلىقتىن پايدىلىنىپ، بىر تۇركۇم خەنزۇ مىرزا - بەگلەرنى ئەتراپىغا توپلاپ، شەرق ۋە غەرپ ۋېي پادىشالىقلىرى بىلەن ئۇزەڭگە سوقۇشتۇرغان ھالدا، ئوتتۇرا جۇڭگودىكى خانلىقلار ئورنىگى بويىچە سىياسى تۇزۇملەرنى ئىسلاھ قىلىپ، ئوزىنىڭ تەسىر دائىرىسىنى كۈچەيتىشكە كىرىشتى. بىراق، جۇجان خانلىغىنىڭ ئاجىزلىشىشى قۇتقۇزغۇسىز دەرىجىگە يېتىپ قالغان ئىدى. ئۇنىڭ ھوكۇمرانلىغىدىكى كوچمەنچى قەبىلىلەر، خۇسۇسەن تۇركلەر قۇدرەت تېپىشقا باشلاپ، ئۇنى ئاغدۇرۇپ تاشلىيالايدىغان بىر كۈچكە ئايلىنىپ قالغان ئىدى.

تۇركلەرنىڭ پەيدا بولۇشى ھەققىدە ئەپسانىۋى تۇس ئالغان تۇرلۇك رىۋايەتلەر تارالغان①. بۇ رىۋايەتلەردىن شۇ نەرسە

---

① «جۇ پادىشالىغى تارىخى. تۇركلەر تەزكىرىسى»، «سۈي پادىشالىغى تارىخى. تۇركلەر تەزكىرىسى»، دۇەن چېڭشىنىڭ «يۇياڭ خاتىرىلىرى» ناملىق ئەسىرىنىڭ 4 - جىلد ۋە ماكارىننىڭ «يۇنان تارىخلىرىدا بېزىلغان 6 - ئەسىر تۇرك تارىخى توغرىسىدا» (سىن جۇڭمىيەننىڭ «تۇرك تارىخى توپلىمى» 2 - كىتاپ) قا قارالسۇن.

مەلۇم بولىدۇكى، تۇركلەر ئەسلىدە ئاسىنا ناملىق بىر ئۇرۇق-تىن بولۇپ، ئۇلار رىنك بويراق ئاتا - بوۋىلىرى بىلەن ھۇنلار ئوت-تۇرىسىدا مەلۇم تۇقانچىلىق مۇناسىۋىتى بولغان. تۇركلەر دەسلەپ ئالـ-تاي تاغلىرىنىڭ جەنۇبىدا ياكى قۇجۇنىڭ غەربىي شىمالىدا ياشىغان.

جۇجان پادىشالىغى گوبىنىڭ شىمالىدا دەۋر سۈرۈۋاتـ-قاندا، تۇركلەر ئۇنىڭغا قارام ئىدى. رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، ئالتاي تاغلىرىنىڭ جەنۇبىدىن تومۇر چىقىقاچقا، تۇركلەر جۇ-جان قۇلدارلىرىغا تومۇر جابدۇقلار ياساپ بېرىش ئۈچۈن "تومۇر تاۋلايدىغان قۇللار" قىلىنغان. شۇڭا، ئىگىز قانقىللاردىن بۇركلى قەبىلىسى قوزغىلاڭ قىلغاندا، ئۇلارمۇ قوزغىلاڭغا قاتناشتى ۋە كۆرەش جەريانىدا "تومۇر تاۋلايدىغان قول" لۇقتىن قۇتۇلدى. كېيىن، بۇركلى قەبىلىسىنىڭ ئاجىزلىشىشى، ئىفتالىتلارنىڭ پامىر شەرقىدىكى ھەركەتلىرىنىڭمۇ كېمىيىشى، شۇنداقلا جۇجان خانلىـ-غىنىڭمۇ ئۇزىگە قارام بولغان قەبىلىلەرنى ئىدارە قىلىش ئىقتـ-دارىدىن بارغانسېرى مەھرۇم بولۇشى نەتىجىسىدە تۇركلەرنىڭ تېخىمۇ راۋاج تېپىشىغا پايدىلىق شەرتلەر يارىتىلدى.

تۇركلەرنىڭ ئۇز ئىچىدىمۇ سىنىپىي بولۇنۇش مەۋجۇت ئىدى. يېگىدىن باش كوتەرگەن تۇرك ئاقسۆڭەكلىرى جۇجان ئاقسۆڭەكـ-لىرى ئالدىدا بەربىر "تومۇر تاۋلىغۇچى قۇللار" بولغاچقا، جۇجان ئاقسۆڭەكلىرى بىلەن ئۇلارنىڭ ئارىسىدا زىددىيەت بار ئىدى. شۇڭا، مەلۇم شارائىتتا، ئۇلارنىڭمۇ جۇجان ئاقسۆڭەكلىرىگە قار-شى ئاكتىپلىق تەرىپى بار ئىدى. لېكىن، يەنە بىر تەرەپتىن، ئۇلارمۇ تارىختىكى بارلىق ھوكۇمران سىنىپلار ۋە كوچمەنچى ئاقسۆڭەكلەرگە ئوخشاشلا، ئىمكانىيەت تاپسىلا سىرتقا كېڭەيىمـ-چىلىك قىلىپ، غەيرى مىللەت، قەبىلە ۋە جايلارنى قوشۇۋېلىشقا ھەم بويسۇندۇرۇشقا تىرىشاتتى. 6 - ئەسىرنىڭ 40 - يىللىرى باشلىرىدا يەتكەندە، تۇركلەرنىڭ ھەركەتلىنىش دائىرىسى بۇگۈنـ-كى گەنسۇ ئولكىسى بىلەن شەنشى ئولكىسىنىڭ شىمالىي قىسمـ-غىچە كېڭەيدى.

تۇركلەرنىڭ دەسلەپكى ئۇللىنىش دەۋرىدىكى باشلىنى بۇمىن قاغان ئىدى. ئۇ شەرقتە قاراپ تەرەققى قىلىش جەريانىدا، غەربىي ۋېي پادىشالىغى بىلەن ئالاقىلەر ئىچىدە ھەمىدىن ئاۋال سودا مۇناسىۋىتى باشلاندى. ئۇ ئىچكى ئولكىلەرگە قاتنايدىغان سودىگەرلەر ئارقىلىق غەربىي ۋېي پادىشالىغىغا تەۋە بولىدىغانلىغىنى بىلدۇردى. 545 - يىلى (غەربىي ۋېي پادىشالىغى داتۇڭ يىلنىڭ 11 - يىلى) غەربىي ۋېي پادىشالىغىنىڭ ھوقۇقدار ۋەزىرى يۈي ۋېنتەي جۇجۇەنلىك ئانىنو بانتۇنى تۇركلەرگە ئەلچى قىلىپ ئەۋەتتى. تۇركلەر بۇنىڭدىن ناھايىتى خوشال بولدى. كېيىنكى يىلى بۇمىن قاغان غەربىي ۋېيغا رەسمىي ئەلچى ئەۋەتىپ، رەسمىي مۇناسىۋەت ئورناتتى.

بۇمىن غەربىي ۋېي پادىشالىغى بىلەن رەسمىي مۇناسىۋەت ئورناتقاندىن كېيىن، ئۇنىڭ يۇرتىگى تېخىمۇ يوغىناپ، جۇجان پادىشالىغىغا قارشى كۈرەشنى ۋە باشقا كۆچمەنچى قەبىلىلەرنى ئوزىگە قوشۇۋېلىش ئىشىنى كۈچەيتىۋەتتى. 546 - يىلى (غەربىي ۋېي پادىشالىغى داتۇڭ يىلنىڭ 12 - يىلى) تۇرا قەبىلىسىنى جۇجان قاغانىغا ھۇجۇم قىلدى. بۇمىن بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، بۇنى ئوزىنىڭ تەسىر دائىرىسىنى كېڭەيتىشنىڭ ياخشى پەيتى ھىساپلاپ، تۇرا قەبىلىسىگە ئارقا تەرەپتىن تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنى قاتتىق مەغلۇبىيەتكە ئۇچراتتى ۋە ئۇلاردىن 50 نەچچە مىڭ ئويلۇك كىشىنى ئوزىگە قوشۇۋالدى. بۇمىن كورەكلەپ، جۇجان قاغانى ئاناغايغا قۇدا بولايلى دەپ ئەلچى ئەۋەتتى. ئاناغاي قۇلدارلىق كىبرى بىلەن دەرغەزەپ بولۇپ، "سەن مېنىڭ قۇلۇم تۇرۇقلۇق شۇ گەپنى قىلىشقا نىمە ھەددىڭ" دەپ ئەلچى ئارقىلىق ئۇنى ھاقارەتلىدى. بۇمىن ناھايىتى غەزەپلىنىپ، جۇجان پادىشالىغىدىن مۇناۋەتنى ئۈزدى. 552 - يىلى (غەربىي ۋېي پادىشالىغى ئىدى يىلنىڭ تۇنجى يىلى) بۇمىن ئاناغاينى قاتتىق مەغلۇب قىلدى، ئاخىرى ئاغاي ئوزىنى ئوزى ئولتۇرۇشكە مەجبۇر بولدى. شۇنىڭ

بىلەن جۇجان پادىشالىغى ئاساسەن يوقالدى. تەخمىنەن شۇ يىلى بۇمىن ئوزىنى ئېل قاغان دەپ جاكالاپ، خوتۇنىغا "قاتۇن" ئۇنۋانىنى بەردى. شۇنىڭ بىلەن جۇگگو تارىخىدىكى مەشھۇر تۈرك پادىشالىغى رەسمىي قۇرۇلدى. بۇمىنىڭ ئوغلى يوندۇ (ياكى ئېركىن) ئوزىنى موقان قاغان ئېلان قىلغان چاغلاردا، تۈرك خانلىغى تېخىمۇ ئىلگىرىلەپ، جۇجان خانلىغىنىڭ قالدۇق كۈچلىرىنى يوقاتتى، جۇملىدىن شەرقتە كىدانلارنى، غەربتە ئەف تالىتلارنى يېڭىپ، شىمالدا قىرغىزلارنى ئوزۇگە قوشۇۋالدى.

تۈرك خانلىغىنىڭ مەركىزى موڭغۇلىيە يايلىغىدا ئىدى. ئالتاي تاغلىرىنىڭ غەربى بىلەن "قەدىمى ئۇيغۇنلار زېمىنى" دىكى كوچمەنچى تۈرك قەبىلىلىرى غەربىي تۈركلەر دەپ ئاتىلاتتى. غەربىي تۈركلەرنىڭ باشلىغى ئىستەمى بولۇپ، ئۇ بۇمىنىڭ ئىنىسى ئىدى، ئۇمۇ ئوزىنى قاغان جاكالاپ، ئوردىسىنى كۈچا-نىڭ شىمالىدىكى ئاق تاققا قۇرغان ئىدى. ئىستەمى جۇجان، تۇ-را ۋە ئەفتالىتلار بىلەن بولغان ئۇرۇشقا قاتناشقان ئىدى. ئۇ-نىڭ ھەممىدىن مۇھىم پائالىيىتى ۋەتىنىمىزنىڭ ئىچكى ئولكىلە-رىدىكى يېپەكنىڭ ئېكسپورت سودىسىنى كونترول قىلىش بولدى.

جۇگگونىڭ يېپەك سودىسى ئەزەلدىنلا ئاسىيانىڭ مۇھىم بىر سودا پائالىيىتى بولۇپ، ئۇنىڭ خېرىدارلىرى ئاساسەن ئىران ۋە شەرقىي رىم (بىزانتىن) ئەللىرى ئىدى. ئوتتۇرا ئاسىيادىكى سوغدىلار قۇرۇقلۇق بويىچە ئوتتۇرىدىكى دەللاللىق رولىنى ئوي-نايتتى؛ دېگۈز يولىدا بولسا ھىندى ئوكيان كېمىلىرى قاتنايـ-تى. ئىمپېراتور جۇستىنان دەۋرىدە، شەرقىي رىم ئوزى يېپەك ئىشلەپ چىقارماقچى بولدى. لېكىن بۇنىڭغا مۇۋەپپەق بولالماي ئىراندىن ئوتۇپ، ھىندىستان پورتلىرى بىلەن بىۋاستە سودا قىلماقچى بولدى. بىراق، بۇنىڭغا ئىران توسقۇنلۇق قىلدى. ئوت-تۇرا ئاسىيادىكى سوغدى سودىگەرلىرى تۈرك خانلىغىغا بېقىنىپ ئىدىن كېيىن، ئوزلىرىنىڭ ئىرانغا بېرىپ، يېپەك سودىسىنى كې-ڭەيتىشكە ئىستەمى قاغاندىن يارەم سورىدى. ئىستەمى ئىرانغا

ئەلچى ئەۋەتتى. ئىران شاھى يېپەك سودىسىنىڭ ئەھۋالىنى ياخ-
شى بىلىدىغان بىر يېقىن ۋەزىرىنىڭ قۇتۇرتىشى بىلەن ئىستەم-
نىڭ تەلىۋىنى رەت قىلىدى ۋە تۈركلەردىن ئوتتۇپ كەلگەن بۇ
يېپەكنى ئىشلەتمەيمىز دېگەن ئىشارەت ئۇچۇن، سودىگەرلەر-
دىن سېتىۋېلىنغان يېپەكلەرنى خەلق ئالدىدا كويدۇرۇپ تاشلا-
دى. ئاندىن كېيىنمۇ تۈرك خانلىقىدىن ئەۋەتىلگەن ئەلچىلەر
ئىران شاھىنىڭ زىياندا شلىغىنى ئۇچراپ تۇردى. نەتىجىدە تۈرك
خانلىقى بىلەن ئىران ئوتتۇرىسىدا دۇشمەنلىك باشلانىدى. كې-
يىن، ئىستەمى يولىنى ئوزگەرتىپ (سوغدى سودىگەرلىرىنىڭ تەك-
لىۋى بويىچە)، شەرقىي رىم بىلەن بۋاستە ئالاقە قىلىش نىيىتى-
دە ئەلچىلەردىن خەت ۋە يېپەك ئەۋەتتى. تۈرك خانلىقى ئەل-
چىلىرى 567 - يىلى شەرقىي رىمغا يېتىپ بېرىپ، ئىمپېراتورنىڭ
كۈتۈشىگە ئېرىشتى. شەرقىي رىم ئىمپېراتورىمۇ تۈرك خانلىغا
ئەلچى ئەۋەتتى. ئۇلار مۇ ئىستەمى بىلەن كورۇشتى. ئاخىرى
تۈرك خانلىغى بىلەن شەرقىي رىم بىرلىشىپ، ئىرانغا ھۇجۇم قىلدى.
لېكىن، غەربىي تۈركلەر بىلەن شەرقىي رىم ئوتتۇرىسىدا يېپەك
سودىسى تۈپەيلىدىن تىكلەنگەن مۇناسىۋەت كېيىنچە ئاتالمىش
ئاۋار مەسلىسى سەۋەبىدىن بۇزۇلۇپ كەتتى①. 575 - يىلى
ياكى 576 - يىلىنىڭ باشلىرى ئىستەمى ئولىدى، ئورنىغا
ئۇنىڭ ئوغلى تېكىن قاغان بولدى، مەشھۇر تاردۇش قاغان ئەنە
شۇ ئىدى. بۇ چاغلاردا غەربىي تۈركلەر بىلەن شەرقىي رىم
ئوتتۇرىسىدىكى ئىناقسىزلىق ئۇرۇشقا تەرەققى قىلىپ يەتتەن
ئىدى. تۈرك خانلىغىنىڭ قۇرۇلۇشى ئېلىمىزنىڭ شىمالىي تەرىپى-
دە ياشىغۇچى كوچمەنچى مىللەتلەر تارىخىدا مۇھىم ئەھمىيەتكە

---

① ئاۋارلار (ئەسلىيەتتە يالغان ئاۋارلار) تۈركلەرنىڭ زىيانداشلىغىغا
ئۇچرىغانلىقتىن شەرقىي رىم چېگرىسىغا كوچۇپ بارغان، غەربىي تۈركلەر
شەرقىي رىمدىن ئۇلارنى قايتۇرۇشنى تەلەپ قىلغان. شەرقىي رىم بۇنىڭغا
ئونمىغان، شۇنىڭ بىلەن مۇناسىۋەت يامانلاشقان.

ئىگە. بۇ خانلىقنىڭ قۇرۇلۇش جەريانى — جۇجان ئاقسۆڭەك قۇل-دارلار ھاكىمىيىتىنىڭ يوقىلىش جەريانى، شۇنىڭدەك قۇللارنىڭمۇ ئۆز ئازاتلىغىغا تەلىپۈنۈش جەريانى ئىدى. تۈرك قەبىلىلىرى ئەسلىدە جۇجان ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ تومۇر تاۋلىغۇچى قۇللىرى بولغان. ئىگىز قانقىل قەبىلىلىرىنىڭ، يەنى كېيىنكى تۈرا قەبىلىلىرىنىڭ جۇجان ئاقسۆڭەكلىرى چېكىۋاتقان قۇلۇق ئازابىدىن تۈرك قەبىلىرىنىڭكىدىن يېنىك ئەمەس ئىدى، ئاساسەن، ئەنە شۇنداق زۇلۇم چەكمىگەچكە، ئۇزلۇكسىز قارشىلىق كۆرسەتكەچكە ۋە كۆرەش قىلىشى ئارقىسىدىلا جۇجان ئاقسۆڭەكلىرى ھاكىمىيىتى ئاغدۇرۇلۇپ، تۈرك خانلىغى مەيدانغا كېلىشكە مۇۋاپىق بولغان ئىدى. تەبىئىكى، قۇلدارلىق ھاكىمىيىتىنىڭ يوقىلىشى قۇلالىق ئېكسپىلاتاتسىيىنىڭمۇ يوقىلىشى بولمايدۇ. لېكىن تۈرك خانلىغى يېڭىۋاشتىن كەڭ كولەمدە قۇللارغا ئىگە بولۇشنى دېگۈدەك ئەمەلگە قويمىدى. ئەمگەكچىلەر ئۈستىدىكى جەۋرى - زۇلۇم ۋە ئېكسپىلاتاتسىيە ھامان ناھايىتى ئېغىر بولسىمۇ، لېكىن، ئومۇمەن ئېيتقاندا، ئۇلارنىڭ ئەھۋالى قۇللارنىڭ ئەھۋالىدىن پەرقلىنەتتى.

قاغان خانلىقنىڭ ئەڭ ئالى ھوكۈمرانى، خانلىق دائىرىسىدىكى يەر ۋە چارۋىنىڭ ئەڭ چوڭ ئىگىسى، شۇنداقلا خانلىققا تەۋە بولغان مىللەت ۋە قەبىلىلەرنىڭ ئەڭ ئالى ھاكىمى بولغاچقا، ئۇز چېگرىسى دائىرىسىدە "ئەسكەر ئېلىش، ئات يىغىش، چارۋىدىن باج ئېلىش" ھوقۇقىغا ئىگە ئىدى①. "ئەسكەر ۋە ئات ئېلىش"، "باج - خىراج يىغىش" تا، سان - ساناقلارنى بىر ياغاچ تاختايغا ئويۇپ، بىر ئالتۇن باشاقلىق ئوق قوياتتى - دە، ئىناۋەتلىك ھوججەت ئىكەنلىگىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن موملاپ تامغا باساتتى. خانلىققا تەۋە مىللەت ۋە قەبىلىلەرنىڭ ئۇز باشلىقلىرىمۇ بولاتتى. غەيرى تۈرك بولغان مىللەت ۋە قەبىلە-

① «جۇ سۇلالىسى تارىخى. تۈركلەر تەزكىرىسى».

لەر① دە ئوز باشلىقلىرىدىن تاشقىرى، قاغان تەرىپىدىن ئەۋەتىلگەن دۇدۇنلارمۇ بولاتتى. تۇدۇننىڭ ئاساسىي ۋەزىپىسى باج يىغىش ئىدى. تۈرك بولمىغان مىللەت ۋە قەبىلىلەردىن يىغىدىغان باج-خىراج ئادەتتىن تاشقىرى ئېغىر ئىدى. خانلىق دائىرىسىدىكى غەيرى تۈرك بولغان قەبىلىلەرنىڭ ئەڭ ئاساسلىقى تۇرا قەبىلىلىرى بولۇپ، ئۇلار، ئاساسەن، چارۋا بېقىش بىلەن شۇغۇللىناتتى، شۇڭا "ئەسكەر ۋە ئات ئېلىش، چارۋا مالىلاردىن باج يىغىش" تۇپەيلىدىن بوسلىدىغان قوللۇق ۋە ئېكسپىلاتاتسىيىگە تاقەت قىلىشقا مەجبۇر ئىدى. غەرپتىكى تۇرا قەبىلىلىرى بولسا، "تېرىقچىلىق ۋە باغۋەنچىلىك بىلەن شۇغۇللىناتتى". تۈرك خانلىغى "يۇرۇش قىلغاندا، ئۇلاردىن پايدىلىنىپ، شىمال تەرەپتىكى دەشتىلەرنى كونتۇرۇل قىلاتتى" ②. سوي سۇلالىسى دايې يىلنىڭ ١ - يىلى (مىلادى 605 - يىلى) تۇرا قەبىلىلىرى قوزغىلاڭ قىلدى. بۇ قوزغىلاڭ غا غەربىي تۈركىلەر قاغانى كۇناشىلانىڭ تۇرالار ئۇستىدىكى ئالۋاڭ - ياساقنى ئېغىرلاشتۇرغانلىغى سەۋەپ بولدى.

خانلىق تەۋەسىدىكى مىللەت ۋە قەبىلىلەر "گەرچە دائىم كۆچۈپ تۇرسىمۇ، ئەمما ھەر قايسىسىنىڭ ئوز يەرلىرى بار ئىدى"③. ئۇلارنىڭ باشلىقلىرى، بىر تەرەپتىن قاغاننىڭ قول ئاستىدىكى ئەمەلدارلىرى بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن، شۇ مىللەت ياكى شۇ قەبىلە ئىچىدە ھەممىدىن چوڭ ھوكۇمران ئىدى. تۇۋەندىكى مىسالدىن بۇ باشلىقلارنىڭ ئالۋاڭ - ياساق ئارقىلىق بايلىق توپلىشىغا دائىر ئەھۋاللارنى كورگىلى بولىدۇ. مەسىلەن،

---

① بۇ يەردە ئېيتىلغان تۈرك ۋە غەيرى تۈرك بولغان مىللەت، قەبىلىلەر دىنگەن سوز ئو چاغدىكى ئادەت بويىچە ئېيتىلغان. ئۇلارنى ھازىرقى زامانىدىكى تۈركى خەلقلەر ۋە تۈركى ئەمەس خەلقلەر دىنگەن ئۇقۇم بىلەن ئارىلاشتۇرۇۋېتىشكە بولمايدۇ.

② «سوي سۇلالىسى تارىخى. تۈرالار تەزكىرىسى».

③ «جۇ سۇلالىسى تارىخى. تۈركلەر تەزكىرىسى».

ئاساسىي توغاشات بولغاندا بىر قىسىم تۇرالارغا 10 يىل ھەر كۈنلۈك قىلغان بولسىمۇ، ھېچقانچە پايلىق يىغالمىغاندا، باشقا باشلىقلار ئۇنى باي بولۇشنى بامەيدىكەن دەپ كەمسىتكەن ئاساسىي قەبىلىنىڭ بېيىغانلىغى مېنىڭ بېيىغىنىم، دېگەن. باشقا باشلىقلارنىڭ ئاساسىرغا بەرگەن ياھاسىدىن ئالۋاڭ - ياساق بىلەن بېيىشنىڭ ئادەتتىكى بىر ئىش بولۇپ قالغانلىغىنى كۆرگىلى بولىدۇ. ئاساسىرنىڭ جاۋاۋىدىن بۇ باشلىقلارنىڭ ئەمىلىيەتتە شۇ مىللەت ياكى شۇ قەبىلىنىڭ خوجايىنى ئىكەنلىگىنى مەلۇم بولىدۇ.

ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى (يەر، چارۋا مال) غا بولغان بۇ خىل ئىگىدارچىلىق ئۇسۇلى بىلەن ئىشلەپچىقارغۇچىلارنى (ئاساسەن، چارۋىچىلارنى) ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش ۋە قۇل قىلىش ئۇسۇلى قۇلدارلىق تۈزۈمىدىن پەرقلىق بولۇپ، ناھايىتى روشەن ئىبتىدائىلىق خاراكتېرغا ئىگە ئىدى.

شىمالدىكى چارۋىچىلىق رايونلىرىنىڭ ئىجتىمائىي خاراكتېرىدىكى تەرەققىيات ۋە ئۆزگىرىشلەر بۇ مەزگىلدە سىياسى جەھەتتىمۇ ئەكس ئەتكەن ئىدى. تۈرك خانلىغى راسا كۈچەيگەندە، قۇلدارلىق تۈزۈمى گۈللەنگەن مەزگىلدىكى ھۈن ئاقسۆڭەكلىرى ھاكىمىيەتنىڭ مەجبۇرى قېلىشمايىتتى. ئۇنىڭ ھاكىمىيەت ئورگانلىرى بۇرۇنقىغا قارىغاندا مۇكەممەللەشتى. ئەمەل - مەنسەپ تۈرلىرى كۆپەيدى. ئۇلار باج - خىراج ئېلىش ۋە خۇسۇسىي مۇلۇك تۈزۈمىنى قوغداش بويىچە بىر يۇرۇش قانۇنغا ئىگە ئىدى.①

① شىنجاڭنىڭ قەدىمى تارىخىي مەزگىللەردىكى ئىجتىمائىي خاراكتېرى، بولۇپمۇ چارۋىچىلىق رايونلىرىنىڭ ئىجتىمائىي خاراكتېرى توغرىسىدىكى ماتېرىياللار بىزدە ناھايىتى ئاز. بىزنىڭ بۇ ھەقتىكى تەتقىقاتىمىزمۇ ناھايىتى پىچىرسىز. بۇ يەردە ئوتتۇرىغا قويغان دەسلەپكى پىكىرلىرىمىز تېخى پىشىپ يېتىلمىگەن.

تۇرك خانلىغىنىڭ مەدىنىيەت جەھەتتىكى ئەڭ زور مۇۋەپپەقىيىتى تۇركى يېزىقنى ئەمەلگە قويغانلىغى ھىساپلىنىدۇ. بۇ ئەينى ۋاقىتتا سىياسى - ئىقتىسادىي تەرەققىياتنىڭمۇ بىر نەتىجىسى ھىساپلىنىشقا تېگىشلىك. بۇ قەدىمقى تۇركى يېزىق يېقىنقى زامانلاردىن بۇيان موڭغۇل دالىلىرى بىلەن يىنسەي دەرياسىنىڭ يۇقۇرى ئېقىمىدىن ۋە شىنجاڭدىن تېپىلدى.

جەنۇبىي ۋە شىمالىي سۇلالىلەرنىڭ ئوتتۇرا ھەم ئاخىرقى مەزگىللىرىدە، مەيلى جۇجان، ئىگىز قانقىل، ئىفتالىتلار ۋە تۇركلەر بولسۇن، مەيلى غەربىي رايوننىڭ باشقا جايلىرى بولسۇن، بۇلارنىڭ ھەممىسى ئوتتۇرا جۇڭگو رايونلىرى ۋە ئۇ يەردىكى خاندانلىقلار بىلەن خېلى قويۇق مۇناسىۋەتتە ئىدى. قوجۇ، ئاگنى، كۇچا، سۇلى، تاشقورغان، قاغىلىق، ئۇدۇن، پىشامشان قاتارلىق جايلار دائىم ئىچكىرىگە ئەلچىلەر ئەۋەتىپ، شىمالىي ۋېي، غەربىي ۋېي، شىمالىي جۇ ۋە شياۋ لياڭ خاندانلىقلىرىغا نىسبەتەن مۇئەييەن قاراملىق مۇناسىۋىتىنى ساقلاپ تۇرغان ئىدى. لوياڭ شىمالىي ۋېي پايتەختى بولغان مەزگىللەردە (494—534-يىللىرى) بۇ شەھەردە چېگرا رايونلاردىن كەلگەن ئەمەلدار، سودىگەر ۋە ساياھەتچىلەر ئۇچۇن مەخسۇس چۇشكۇن سارايلىرى قۇرۇلغان ئىدى. غەربىي رايونلۇقلار ئۇچۇن خاس بولغان جايلار "يەنزىگۇەن" دەپ ئاتىلىپ، بۇ يەرلەر "كوچىلىرى رەت - رەت، دەرۋازىلىرى ھەيۋەت، دەرەخلىرى باراقسان، تال - سوگەتلىك بىر بوستان" بولۇپ، لوياڭ شەھىرىنىڭ ئەڭ ئاۋات رايونلىرىنىڭ بىرى ئىدى①. قۇجۇ خانلىغىنىڭ ئوتتۇرا جۇڭگو بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ھەممىدىن يېقىن ئىدى. ئۇ يەردىن ئوتتۇرا جۇڭگوغا

① «لوياڭدىكى راھىپخانىلار خاتىرىلىرى».

بېرىپ تۇرىدىغانلارنىڭ سانى ھەممىدىن كوپ بولۇپلا قالماي، قۇجۇ ئىدىقۇتلىرىنىڭ ھەممىسى دىگۈدەك ئوتتۇرا جۇڭگو خاندانلىقلىرى تەرىپىدىن بېكىتىلەتتى.

لېكىن بۇ مەزگىلدە، جۇجان خانلىغى يوقالغاندىن كېيىن غەربىي رايونغا تۇرك خانلىغى بىۋاستە ھوكۇمرانلىق قىلىدىغان بولۇپ قالدى.

4 - بولۇم تۇرك خانلىغىنىڭ زالىملىغى ۋەتۇرا قەبىلىلىرىنىڭ قوزغىلىڭى. سۇي سۇلالىسىنىڭ شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۇرۇش يولىدىكى كۇرەشلىرى

581 - يىلى (شىمالىي جۇ سۇلالىسى شۇەنجىڭ يىلىنىڭ تۇنجى يىلى) شىمالىي جۇ سۇلالىسىنىڭ ھوقۇقلۇق ۋەزىرى ياڭ جيەن خانلىققا ئولتۇرۇپ، سۇي سۇلالىسىنى قۇردى. بۇ چاغلاردا، جۇڭگو زىمىنىدا سۇي سۇلالىسىدىن تاشقىرى، ئاساسەن، يەنە چاڭجياڭ ئېقىمىدىكى چېن خاندانلىغى بىلەن گوبىنىڭ شىمالىدىكى تۇرك خانلىغى (شەرقىي ۋە غەربىي تۇركلەر) مەۋجۇت ئىدى. سۇي سۇلالىسىنىڭ ۋىندى پادىشاسى ياڭ شۇن ھەممىدىن ئاۋال تۇرك خانلىغىغا ھۇجۇم قىلىش قارارىغا كەلدى.

تۇرك خانلىغى قۇرۇلغاندىن تارتىپ ئىچكى زىددىيەتلىرى كوپىيىپ، كۇرەش كۇن ساناپ كەسكىنلەشكەن ئىدى. غەربىي تۇركلەر ئاتاقتا تۇرك خانلىغىنىڭ بىر قىسمى بولسىمۇ، ئەمەلدە خۇددى يۇقۇرىدا ئېيتىپ ئوتۇلگەندەك، خانلىق بىلەن ئۇزەڭگە سوقۇشتۇرۇپ، دۇشمەنلىشىپ قالغان ئىدى. شىمالىدىكى ئاپاقاغان ۋە شەرقتىكى تولشات بىلەن چوڭ قاغان ئارىسىدا چوڭ قۇر زىددىيەت بولۇپ، ئۇلار تىنماي تالاش - تارتىش قىلاتتى. خانلىق ھوكۇمرانلىغىدىكى باشقا مىللەت، قەبىلە ۋە جايلارنىڭ

خانلىق بىلەن بولغان زىددىيەت ھەم كۈرەشلىرى تېخىچە كوپەيمەكتە ئىدى. سۇي سۇلالىسى ۋىندى پادىشاسىنىڭ تۇرك قاغان ئىشباراغا يۇرۇش قىلىش توغرىسىدىكى يارلىغىدا: تۇرك خانلىغىنىڭ ئىچىدىكى "قەبىلىلەر تۇرلۇك - تۇمەن خەلقلەردىن تەركىپ تاپقان، ئۇلارنىڭ ئارىسىدىكى دۇشمەنلىك قاتتىق بولۇپ، خەلقنىڭ دەرت - ئەلىمى كوكسىدە قاينايدۇ. غەزەپ ۋە نەپرىتى كوزىدە چاقنايدۇ" دىيىلگەن. مەسىلەن، شىمالدىكى قىرغىزلار خانلىققا ناھايىتى ئوچ بولۇپ، پۇرسەت بولسىلا، قارشىلىق كورسىتىشكە "چىشىنى بۇلەيتتى". يەنە بىر مىسال شۇكى، غەربىي تۇرك قاغانى تاردۇش جۇچۇەنگە تاجاۋۇز قىلغاندا، ئۇدۇن خانلىغى بىلەن ئىفتالىتلار دەرھال پۇرسەتنى غەنىمەت بىلىپ قوزغىلاڭ قىلدى.

سۇي خانلىغى قۇرۇلغان كۇنلەردە تۇرك خانلىغىنىڭ ئىچىدە پىتنە - ئىغۋالار كوپىيىپ، خەلق كوڭلى بىسەرەمجان ئىدى. قۇرغاقچىلىق ئاپىتى ھوكۇم سۇرۇش بىلەن خەلق ھاياتى ئېغىر ئەھۋالدا قالغان ئىدى. بۇ ئەھۋاللار تۇپەيلىدىن سۇي سۇلالىسىنىڭ ھۇجۇم قىلىشىغا يېڭى ۋە پايدىلىق شەرتلەر يارىتىلدى. ياڭ جيەن تۇرك خانلىغىغا ھۇجۇم قىلىشتا ھەربى جەھەتتىن زەربە بېرىش بىلەن سىياسى جەھەتتىن پارچىلاشنى ماسلاشتۇرۇش تەدبىرىنى قوللاندى. ياڭ جيەن خانلىققا ئولتۇرغان يىلى تۇرك خانلىغىنىڭ شەرق قىسمىدىكى چورىغۇلنى يەنى تولشاتنى ئوزىگە تارتىشقا چاڭ سۇڭچېڭنى سوغاتلار بىلەن ئەۋەتتى؛ شۇنداقلا، تاردۇش قاغان بىلەن ئالاقە باغلاشقا يۇەن خۇينى بورە باشلىق تۇغ ۋە باشقا تۇرغۇن سوغاتلار بىلەن قۇمۇلغا ئەۋەتتى، بۇلار بۇرۇن تۇرك خانلىغىغا بارغان ۋە ئەھۋالىنى بىر قەدەر چۈشىنىدىغان كىشىلەر بولغاچقا، ئوز ۋەزىپىلىرىنى ئوڭۇشلۇق ئورۇنلىدى. ئارقىدىنلا تاردۇش قاغان سۇي سۇلالىسىگە ئەلچى ئەۋەتتى، بۇ ئەلچىلەر ئالاھىدە كۇتۇۋېلىندى. كېيىنكى يىلى تۇرك قاغانى ئىشبارانىڭ ئوزى توت يۇزمىڭ كىشىلىك چوڭ

قوشۇن بىلەن لەنجۇغا باستۇرۇپ كەلدى. سۇي خاندانلىغىنىڭ مۇداپىە قوماندانى مەغلۇپ بولدى، ئىشبارا تېخىمۇ ئىلگىرىلىمەكچى بولدى، تاردۇش بۇنىڭغا قارشى چىقتى. نەتىجىدە ئىشبارا "قوشۇننى قايتۇرۇپ كەتتى"، سۇي خاندانلىغىنىڭ تاردۇش بىلەن ئالاقە باغلىغانلىغى ئۇنۇم كورسەتتى. بىر يىلدىن كېيىن، ئىشبارا جەنۇپقا يەنە كەڭ كولەملىك ھۇجۇم باشلىدى. ياڭ جيەن سەككىز ئايماق قوماندانلىرىنى ئۇنىڭغا قارشى ئەۋەتتى. نەتىجىدە ئىشبارا مەغلۇپ بولۇپ چېكىندى. شۇ جەڭدە چاڭسۇڭچېڭ ئاپاقاغان بىلەن ئۇچرىشىپ، ئۇنى ئوز ئېلىگە قايتقاندا ئىشبارانىڭ زىياندا شلىغىدىن ساقلىنىش ئۇچۇن، تاردۇش قاغانغا ئوخشاش سۇي سۇلالىسىگە تەۋە بولۇشقا دەۋەت قىلدى. ئاپاقاغان بۇنىڭغا رازى بولۇپ، چاڭ سۇڭچېڭ بىلەن بىللە ئوز ئەلچىسىنى سۇي ئوردىسىغا ئەۋەتتى. ئىشبارا بۇنىڭدىن خەۋەردار بولۇپ، ئاپاقاغاننىڭ ئانىسىنى ئولتۇردى ۋە ئۇنىڭ قەۋمىنى ئوزىگە قوشۇۋالدى. ئاپاقاغان دەرھال تاردۇشنىڭ قېشىغا بېرىپ، يۇز نەچچە مىڭ ئەسكەر ئارىيەت ئېلىش بىلەن شەرق تەرەپتىن ئىشباراغا ھۇجۇم قىلىپ، قولدىن كەتكەن يەرلىرىنى قايتۇرۇۋالدى. بۇ ۋەقە شەرقىي ۋە غەربىي تۇركلەرنىڭ پارچىلىنىپ كېتىشىدە مۇھىم رول ئوينىغاچقا، غەربىي تۇركلەر تارىخىنى يازغۇچىلار گەپنى ئەنە شۇ ئاپاقاغاندىن باشلايدىغان بولدى. 584 - يىلى (سۇي سۇلالىسىنىڭ كەيخۇاڭ 4 - يىلى) ياڭ جيەن ئىشباراتى تەۋە بولۇشقا دەۋەت قىلىپ، ئەلچىلەردىن خەت ئەۋەتتى. بۇ چاغدا، ئىشبارا تاردۇش بىلەن ئاپاقاغاننىڭ بىرلەشمە قوشۇننىڭ سىقىشى ئاستىدا قالغانلىقتىن، "كوكتە ئىككى كۇن بولمايدۇ. يەردە ئىككى غوجا"، "ئالدىڭىزدا تىز پۇكۇپ، مەڭگۇ تەۋەيڭىزدە بولاي" دەپ سۇي سۇلالىسىگە نامە ئەۋەتتى. شۇ يىلى تاردۇش قاغان ئوز قەۋمىنى باشلاپ، سۇي خاندانلىغىغا بەيئەت قىلىپ كەلدى. 586 - يىلى (سۇي سۇلالىسىنىڭ كەيخۇاڭ 6 - يىلى)، سۇي سۇلالىسى تۇرك خانلىغىغا كالىندار ئەۋەتىپ، تۇركلەرنىڭ سۇي

سۇلالىسى كالىندارىغا ئەمەل قىلىشىنى تەلەپ قىلدى.

ئىشبارا ئولگەندىن كېيىن، سۇي سۇلالىسى ئۇنىڭ ئىنىسى چورىغۇلنى باغا قاغان قىلىپ تەيىنلىدى①. چورىغۇل ئاپا قاغانىنى مەغلۇپ قىلىپ، غەرپتە ئىرانىغا ھۇجۇم قىلغان ئۇرۇشتا ئوق تېگىپ ئولدى. ئىشبارانىڭ ئوغلى ئوكۇل تاۋرۇم قاغان قىلىپ تىكلەندى. بىر يىلدىن كېيىن (589 - يىلى) سۇي سۇلالىسى چېن پادىشالىغىنى يوقىتىپ، پۇتۇن جۇڭگو زىمىنىنى ئاساسىي جەھەتتىن بىرلەشتۇرۇپ بولدى. بۇرۇن شىمالىي جو سۇلالىسى ۋاقتىدا ئىشباراغا تەككەن ئالتۇن مەلىكە يۇي ۋىنىشى پادىشالىغىنىڭ يوقالغانلىغىغا قاتتىق ئېچىنىپ، غەربىي تۇركلەرنىڭ ئاپاقاغان ئولگەندىن كېيىن تىكلەنگەن يەنە بىر قاغانى نىلى قاغان ۋە تۇرك خانلىغى ئوردىسىدىكى غەربىي رايون سودىگەرلىرى بىلەن تىل بىرىكتۇرۇپ، تاۋرۇم قاغاننى سۇي سۇلالىسىگە قارشى قۇتراتتى. تاردۇش قاغان ئەسلىدە تاۋرۇم قاغان بىلەن قاتتىق دۇشمەن ئىدى، كېيىن ئۇنىڭ بىلەن بىرلىشىپ سۇي سۇلالىسىگە تەۋە يولغان تۇرك قەبىلىلىرىگە ھۇجۇم قىلدى. بىراق، تاۋرۇم قاغان بارغانسېرى خەلق نەزىرىدىن چۈشۈپ، 600 - يىلى (سۇي سۇلالىسىنىڭ كەيخۇاڭ 20 - يىلى) ئوز كىشىلىرى تەرىپىدىن ئولتۇرۇلدى. شۇنىڭ بىلەن تاردۇش ئوزىنى قاغان جاكالاپ، ۋاقتىنچە شەرقىي ۋە غەربىي تۇركلەرنىڭ چوڭ قاغانى بولۇپ قالدى. دەل ئەنە شۇ چاغدا، تۇرك خانلىغى تەۋەسىدە قالايمىقانچىلىق پەيدا بولۇپ، تۇرالار، تۇشمۇ - تۇشتىن قوزغىلاڭ كوتەردى.

تۇرالار گوبىنىڭ شىمالىدا ياشىغۇچى بىرمۇنچە كوچمەن قەبىلىلەرنىڭ ئومۇمى نامى بولۇپ، نوپۇسى كوپ ۋە تار-

---

① «سۇي سۇلالىسى تارىخى. غەربىي تۇركلەر تەزكىرىسى»دە "باغا قاغان" يابغۇ قاغان دىيىلگەن. بۇ يەردە شۇ كىتاپنىڭ «چاڭ سۇنجىڭ تەزكىرىسى» گە ئاساسلاندۇق.

قالغان زىمىنى كەڭ ئىدى. "قەبىلىلىرىنىڭ نامى ئايرىم بولسىمۇ، ھەممىسى تۇرالار دەپ ئاتىلاتتى. ئۇلارنىڭ ئوز خانى بولماي، شەرقىي ۋە غەربىي تۇركلەرگە قارام ئىدى." تۇرالارنىڭ تۇرك خانلىغىدىكى ئورنى ئىگىز قانقىللارنىڭ جۇجان خانلىغىدىكى ئورنىغا ناھايىتى ئوخشاپ كېتەتتى. شۇڭا كېيىنچە كىشىلەر ئۇلارنى ھۇنلارنىڭ ئەۋلادى دەيدىغان بولدى. ئۇلارنى ئىگىز قانقىللارنىڭ ئەۋلادى دىيىش، ئومۇمەن، ئەمىلىيەتكە ئۇيغۇن. تۇرا قەبىلىلىرى، ئاساسەن، توغلا دەرياسىنىڭ شىمالىدىكى ئۇيغۇرلار؛ قۇمۇلنىڭ غەربىي بىلەن كىنگىتىنىڭ شىمالىدىكى تىيانشانغا جايلاشقان جابىرقالار، ئوغۇزلار ۋە قىرغىزلار؛ ئالتاي تاغلىرىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى سىر - تاردۇشلاردىن ئىبارەت ئىدى. جۇملىدىن غەرپتە شەرقىي رىمغىچە بولغان جايلار بىلەن بايقال كولىنىڭ جەنۇبىدىمۇ بىرمۇنچە تۇرا قەبىلىلىرى ياشايتتى. تۇرك خانلىغىنىڭ ھوكۇمرانلىغىدىكى تۇرا قەبىلىلىرى، بىرتەرەپتىن "خانلىققا باج - خىراج تولەيتتى. «تارىخنامە» دە ئېيتىلىشىچە: "تۇرك خانلىغى قۇرۇلغاندىن بۇيان، ھەربى يۇرۇشلىرىدە تۇرالارنىڭ بايلىغىدىن پايدىلىنىپ، شىمالىي دەشتلەرنى تىزگىنلەيتتى." دىمەك، تۇرك خانلىغىنىڭ بايلىق مەنبەسى، ئاساسەن، تۇرا قەبىلىلىرىنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش بىلەن ھاسىل قىلىناتتى. يەنە بىر تەرەپتىن، تۇرا قەبىلىلىرى ئات ۋە ئەسكەر بېرىپ، تۇرك ئاقسوڭەكلىرىنىڭ بۇلاڭچىلىق ئۇرۇشلىرىدا ئوز جانلىرىنى ئولۇمگە تۇتۇپ بېرىشكە مەجبۇر ئىدى. شۇڭا، تۇرا قەبىلىلىرى تۇرك ئاقسوڭەكلىرىگە ئادەتتىن تاشقىرى ئوچ ئىدى. تاۋرۇم قاغاننىڭ ئولتۇرۇلۇشى ۋە تاردۇش قاغان ھوكۇمرانلىغىنىڭمۇ تەۋرەپ قېلىشى تۇرا قەبىلىلىرى ئۇچۇن قارشىلىق كورسىتىش كۇرىشىنى ئېلىپ بېرىشقا

ياخشى پۇرسەت بولدى. نەخمىنەن 600 - يىلى، غەربىي تۇرك-
لەر قاغانى نىلى بىلەن يابغۇ① تۇرا قەبىلىلىرى تەرىپىدىن
مەغلۇپ قىلىنىپ، نىلى قاغان ئولدى. شۇ يىلى سۇي خاندان-
لىغى قوشۇنلىرى بىلەن بۇ خاندانلىققا قارام بولغان تۇرك قە-
بىلىلىرى بىرلىكتە شىمالغا يۇرۇش قىلدى، نەتىجىدە ئىزگىل،
بۇركىلى، خۇن، قوغۇرسۇ، ئاپا، بۇقۇ قاتارلىق ئون نەچ-
چە تۇرا قەبىلىسى "تاردۇشتىن بىراقلا يۇز ئورۇپ"، سۇي خان-
دانلىغىغا تەۋە بولدى. نەتىجىدە تاردۇش قاغان ئوز يېرىدىمۇ
تۇرالماي، تۇيۇققۇن دىگەن يەرگە (چىڭخەي بىلەن شىنجاڭنىڭ
شەرقىي جەنۇبىدا) قېچىپ كەتتى.

نىلى قاغان ئولۇپ تاردۇش قاغان قاچقاندىن كېيىن، نىلى-
نىڭ ئوغلى تارمان غەربىي تۇركلەرنىڭ قاغانى بولۇپ قالدى.
كۇناشىلا قاغان دىگەن شۇ ئىدى. ئۇ تۇرا قەبىلىلىرىگە ئىنـ
تايىن ئوچ ئىدى. 605 - يىلى (سۇي سۇلالىسى دايە يىلىنىڭ
تۇنجى يىلى) ئۇ تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ باشلىقلىرىدىن بىر نەچچە
يۇز كىشىنى يىغىپ غالجىرلىق بىلەن ئولتۇردى، بۇ ھەم ئىنتىقام
ئېلىش، ھەم بېسىقتۇرۇش ئىدى. لېكىن بۇ ئىش ئۇنىڭ ئار-
زۇسىنىڭ تەتۇرىسىچە بولۇپ چىقتى، يەنى ئۇ "ئوز پۇتىغا ئوزى
پالتا چاپتى"، چۇنكى ئۇ بۇ ۋەھشىيانە قىلمىشى بىلەن تۇرا
قەبىلىلىرىنى قورقۇتۇش ئۇياقتا تۇرسۇن، ئەكسىچە، ئۇلارنىڭ
غەزىۋىنى تېخىمۇ ئاشۇرۇۋەتتى. ئۇلار قوزغىلاڭ بايرىغىنى يەنە
ئىگىز كوتىرىپ، كۇناشىلاغا قارشى ئاتلاندى. كۇناشىلانىڭ
ھوكۇمرانلىغى ئەسلىدىنلا ئاجىز بولغاچقا، قوزغىلاڭچىلار-
نىڭ زەربىسى ئاستىدا، تىرە - پىرەڭ بولۇشقا باشلىدى.

تۇرا قەبىلىلىرى غەربىي تۇرك خانلىغىغا تاقابىل تۇرۇش ئۇ-
چۇن، جابىرقالار باشلىغى جابىر قالىتنى ئىتمىش باغا قا-

---

① بۇ يەردىكى يابغۇنىڭ كىم ئىكەنلىگى «سۇي سۇلالىسى تارىخى،
تۇركلەر تەزكىرىسى» دە كورسىتىپ بېرىلمىگەن.

غان قىلىپ سايلىدى، تامىغا تېغىغا ئوردا قۇردى، سىر - تار-
دۇشلار باشلىغى ئىشبارانى كىچىك يېتىا قاغان قىلىپ سايلاپ،
ئىبار تېغىنى ئوردا قىلدى. تەڭرى تېغى قۇجۇنىڭ شىمالىدا
بولۇپ، تىيانشان ياكى تىيانشاننىڭ بىر تارمىغى ھىساپلىنىدۇ،
ئىبار تېغىنىڭ ئورنى تارىختا ئېنىق ئېيتىلمىغان، لېكىن
سىر - تاردۇشلارنىڭ جايلاشقان ئورنىدىن قارىغاندا، ھازىرقى
چوچەك ئەتراپىدا بولسا كېرەك. دىمەك، تۇرا قەبىلىلىرى قوز-
غىلاڭ باشلاش بىلەنلا جۇڭغار ئويمانلىغىنىڭ كوپ قىسمىنى
ئىگەللەپ بولغان ئىدى.

قوزغىلاڭچىلار قوشۇنى دەسلەپكى غەلىبىلەرنى قازانغاندىن
كېيىن، جەنۇپقا ئىلگىرىلەپ تىيانشاندىن ئوتتى، غەربىي تۇرك
خانلىغىنىڭ قاتتىق زۇلمىغا ئۇچراۋاتقان قۇمۇل، قۇجۇ، كىنگىت
قاتارلىق جايلارمۇ قوزغىلاڭغا ئاۋاز قوشتى. جابىرقالار ئۇ-
زۇنغا قالماي تۇرپان ئويمانلىغىغا كىرىش بىلەن تۇرپاندىن
دۇڭخۇاڭغىچە بولغان كەڭ زىمىننى ئىگەللىدى. 607 - يىلى
(سۇي سۇلالىسى دايە يىلىنىڭ 3 - يىلى) جابىرقالار سۇي
خاندانلىغىغا ئەلچى ئەۋەتىپ، ئۇنىڭ ھوكۇمرانلىغىنى قوبۇل
قىلىدىغانلىغىنى بىلدۇردى.

لېكىن، قوزغىلاڭدا رەھبەرلىك ھوقۇقىنى ئىگەللىۋالغان تۇرا
قەبىلە باشلىقلىرى دەل شۇ چاغدا قوزغىلاڭنىڭ ئەكسى تەرىپىـ
گە يۇزلىنىپ، قوزغىلاڭغا ئاۋاز قوشقان قۇمۇل قۇجۇ، كىنگىت
قاتارلىق جايلاردا تۇرك ئاقسوڭەكلىرى ماڭغان يول بىلەن ھو-
كۇمرانلىق يۇرگۇزۇشكە باشلىدى. ئۇلار غەربىي تۇركلەرنىڭ
ئۇ جايلاردىكى تۇدۇنلىرى ئورنىغا ئوز نايىپلىرىنى ئەۋەتىپ
ئېغىر ئالۋاڭ - ياساقلارنى داۋاملاشتۇرۇش بىلەن خەلققە قاتتىق
زۇلۇم قىلدى. شۇنداق قىلىپ، خەلق نەزىرىدە تۇرا ئاقسوڭەك-
لىرى بىلەن تۇرك ئاقسوڭەكلىرى بىر جاڭگالنىڭ بورىلىرى بو-
لۇپ قالدى. قوزغىلاڭچىلار قوشۇنىدا تۇرا ئاقسوڭەكلىرى ئەمدى
خەلق ھىمايىسىگە ئېرىشىش ئورنىغا خەلق ئاممىسىنىڭ لەنىتىگە

ۋە قارشىلىقىغا كۈچرىدى. ئەنە شۇنداق شارائىستتا، قوزغىلاڭ چۈشكۈنلۈككە قاراپ ماڭدى. كۈناشىلا قاغانىنىڭ تاغىسى شە- كۈي قاغان غەربىي تۈركلەرنىڭ چوڭ قاغانى بولغان چاغلاردا جابىر قالىن ۋە ئىشبارا قاتارلىقلار خەلقتىن كۈزۈل - كېسىل يۇز كۈرۈپ بولغان ۋە قاغانلىق كۈنۈانىنى كۈزلۈگەدىن تاشلاپ، يەنە غەربىي تۈركلەر قاغانىنىڭ پۈقراسى بولۇشنى خالاپ قال- غان ئىدى. شۇنداق قىلىپ، قوزغىلاڭچىلار قاتناشقان پۈتۈن تۈرا قەبىلىلەرى ۋە جايلارنىڭ ھەممىسى يېڭىۋاشتىن غەربىي تۈرك ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ھوكۈمرانلىقىغا كىرىپ قېلىش بىلەن قوزغىلاڭمۇ ئاخىر مەغلۇپ بولدى. تۈرالارنىڭ بۇ قوزغىلىڭى يېڭىلگەن بول- سىمۇ، مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە ئىدى. چۈنكى، بۇ قوزغىلاڭ غەر- بىي تۈرك خانلىغى ھوكۈمرانلىقىغا قاتتىق زەربە بېرىپ، غەربىي تۈرك ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ كۈچىنى ئاجىزلاشتۇردى. مۇنىدىن تاش قىرى، غەربىي تۈرك خانلىغىنىڭ ھوكۈمرانلىقى ئاجىزلاشقانلىقتىن، غەربىي رايون بىلەن ئىچكى ئولكىلەرنىڭ مۇناسىۋىتى تېخىمۇ كۈچەيدى. بۇ سۇي خاندانلىقىنىڭ غەربىي رايونىنى بىرلەشتۈ- رۈشى ئۈچۈنمۇ پايدىلىق ئىدى.

سۇي سۇلالىسىنىڭ ۋەندى پادىشاسى تەختىتكى چاغلاردا (581 — 604 - يىللىرى) سۇي خاندانلىقى غەربىي تۈركلەر بىلەن يۈقۇرىدا بايان قىلىنغاندەك مۇناسىۋەتلەردە بولغانىدىن تاشقىرى، غەربىي رايونىدىكى باشقا جايلار بىلەنمۇ ئالاقىدا بولۇپ تۇردى. سۇي سۇلالىسىنىڭ پادىشاسى ياڭ گۇاڭ تەخت- كە چىققاندا (604 - يىلى) سۇي خاندانلىقىنىڭ ھوكۈمرانلىقى بۇرۇنقىغا قارىغاندا مۇستەھكەملىنىپ، كۈچ - قۇۋۋىتى تېخىمۇ ئاشە- قان ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، شەرقىي تۈرك خانلىغى مەغلۇپ بولۇپ، غەربىي تۈرك خانلىغى تۈرالار قوزغىلىڭى تۈپەيلىدىن زور دەرىجىدە ئاجىزلىشىپ كەتكەچكە، سۇي خاندانلىقىنىڭ غەر- بىي رايونىنى بىرلىككە كەلتۈرۈشى ئۈچۈن پايدىلىق بولغان شەرت - شارائىتلىرى ناھايىتى كۆپەيگەن ئىدى. ياڭ گۇاڭ

تەختكە ئولتۇرغان يىلى غەربىي رايونىغا دۇشىگمەن، ۋېي جيە قاتارلىق كىشىلەرنى ئەلچى قىلىپ ئەۋەتىش بىلەن بىللە بېي جۇيىنى جاڭيېگە ئەۋەتىپ، غەربىي رايوندىن كەلگەن سودىگەرلەر ئارىسىدا مەلۇم خىزمەتلەرنى ئېلىپ باردى. بۇ ئىشلار زور ئۇنۇم بېرىپ، غەربىي رايوندىكى خانلار چاڭئەنگە ئارقا - ئارقىدىن ئەلچىلەر ئەۋەتىپ، سۇي خاندانلىغىغا تەۋە بولغانلىغىنى بىلدۇردى.

608 - يىلى (سۇي سۇلالىسى دايە 4 - يىلى) ياڭ گۇاڭ شىۋە شىشۇڭ بىلەن بېي جۇينى قۇمۇل شەھىرىدە تۇرۇشقا قوشۇن بىلەن ماڭغۇزدى. بۇ قوشۇن قۇمۇلدا يەنە بىر يېڭى شەھەر بىنا قىلدى. بۇ شەھەر سۇي خاندانلىغى قوشۇنىغا قارارگاھ بولۇپلا قالماي، قاتناش ئىشلىرىغىمۇ ئوڭايلىق تۇغدۇرغاچقا، يەرلىك خەلق ۋە سودا كارۋانلىرىنىڭ ئالقىشىغا ئىگە بولدى. سۇي خاندانلىغى قۇمۇلدا يەنە قۇمۇل جىڭىنى تەسىس قىلدى. 610 - يىلى (سۇي سۇلالىسى دايە يىلىنىڭ 6 - يىلى) بۇ يەردە يەنە قۇمۇل ۋىلايىتىنى تەسىس قىلدى ①. شۇنىڭ بىلەن بۇجاي مەمۇرى تۇزۇم جەھەتتىن ئىچكى ئولكىلەر بىلەن تامامەن ئوخشاش بولدى.

609 - يىلى (سۇي سۇلالىسى دايە يىلىنىڭ 5 - يىلى) سۇي خاندانلىغى قوشۇنلىرى تۇيۇقۇننى مەغلۇپ قىلدى. تۇيۇقۇن رايونى ئاخىرى سۇي خاندانلىغى مەركىزىي ھوكۇمىتىنىڭ ئىدارىسىگە ئوتتى. تۇيۇقۇن رايونى توت ۋىلايەتكە بولۇندى؛ ئۇنىڭ ئىككىسى شىنجاڭدا بولۇپ، بۇلارنىڭ بىرى پىشامشان ۋىلايىتى ئىدى. بۇ ۋىلايەت تەۋەسىدە شيەنۋۇ، جىيۇەن دىگەن ئىككى ناھىيە تەسىس قىلىندى. يەنە بىرى چەرچەن ۋىلايىتى

---

① لى جىپۇنىڭ «يۇەنخي يىلىدىكى ۋىلايەت ۋە ناھىيىلەر تەپسىراتى»، «تاڭ سۇلالىسى گۇاڭچى يىلىنىڭ تۇنجى يىلى يېزىلغان ساجۇ ۋە قۇمۇل ئوبلاستلىرىنىڭ جۇغراپىيىلىك تەپسىراتى» پارچىسىگە قاراڭ.

بولۇپ، ئۇنىڭ نەۋەسىدە شۇنىڭ، ئۇرۇقۇڭ ناھىيىلىرى تەسىس قىلىندى.

ياڭ گۇاڭ تۆيۈقۇننى بوي سۈندۇرۇش ئۈچۈن خېشىغا كەلگەندە، قۇجۇ ئىدىقۇتى چۈبويا، كىنىگىت خانى ناگا تۇرگەش كۆچا خانى پاسۇنسېڭ، ئۇدۇن خانى ۋىسا، قەشقەر خانى ئامىجۇ، قۇمۇلنىڭ خانى تۇدۇنشات ۋە سەمەرقەنت، تاشكەنت، شەھرى سەبزە ئەللىرى خانلىرىنىڭ بەزىلىرى شەخسەن ئۆزى، بەزىلىرى ئەلچىلەر ئارقىلىق ئۇنى (ياڭ گۇاڭنى) زىيارەت قىلدى، قۇجۇ ئىدىقۇتى چۈبويا ياڭ گۇاڭ بىلەن بىللە ئىچكىرىگە بېرىپ، سۇي خاندانلىغىنىڭ خۇا يۈڭمەلىكىسىگە ئويلەندى. 612 - يىلى (سۇي سۇلالىسى دايە يىلىنىڭ 8 - يىلى) قىشتا، سۇي خاندانلىغىدىن "داستۇرخان بېگى، بىيەن بەگلىگىنىڭ ئوغلى، قۇجۇ ئىدىقۇتى" دېگەن مەنسەپلەرنى ئېلىپ، قۇجۇغا قايتتى. قۇجۇغا قايتقاندىن كېيىن، ئۇنىڭ بىرىنچى قىلغان ئىشى ئورپ - ئادەتلەرنى ئۆزگەرتىش. ھەققىدە پەرمان چۈشۈرۈش بولدى. قۇجۇدىكى خەنزۇلار بۇ يەردە ئۇزۇندىن بېرى ياشاپ كەلگەچكە، ئورپ - ئادەت جەھەتتە يەرلىك خەلقنىڭ تەسىرى ئۇلاردا ناھايىتى چوڭقۇر بولۇپ، ئۇنى تامامەن ئۆزگەرتىش مۇمكىن ئەمەس ئىدى. بۇ ھال چۈبۈيانىڭ ئۆزىگىمۇ ئايان ئىدى. شۇنداق تۇرۇقلۇق ئۇنىڭ بۇ پەرمانىنى چۈشۈرۈشى ياڭ گۇاڭنىڭ كۆڭلىنى ئۇتۇشتىن بولەك نەرسە ئەمەس ئىدى. شۇڭا بۇ ئىش بارا - بارا ئۇز پېتىچە قېلىۋەردى.

تۇرالار قوزغىلىڭىدىن كېيىن، غەربىي تۇركىلەر قاغانى كۆناشلا ھەممىنىڭ نەزىرىدىن چۈشۈپ، ھمايىسىدىن ئايرىلىشقا باشلىدى. سۇي خاندانلىغى شۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، ئۇنى ئۆزىگە قارام بولۇشقا تارتتى. بىراق، بۇ ئىش ئەمەلگە ئاشمىغاچقا، دەرھال ئۇسۇلىنى ئۆزگەرتىپ، سۇي خاندانلىغىدا ئۇزۇنىي قىزغىن ھالدا يېقىن تۇتقان شېكۈي قاغاندىن پايدىلىنىپ، ئۇنىڭغا زەربە بېرىشكە ئوتتى. شېكۈي قاغان تاردۇش قاغانىنىڭ نەۋرىسى بولۇپ، ئەۋلادىدىن بۇيان قاغان بولۇپ كەل-

گەن بولسىمۇ، شۇ چاغلاردا كۇناشلانىڭ قول ئاستىدا بولۇپ قالغاچقا، قوساق كوپىكى كوپ ئىدى، شۇڭا قايتىدىن سۇي خاندانلىغىغا تايىنىپ، ئوز ئوزىنى كوتىرىشنى ئارزۇ قىلاتتى. شېكۇي قاغان سۇي خاندانلىغىغا ئەلچى ئەۋەتىپ، قۇدىلىشىشنى تەلەپ قىلغاندا، سۇي خاندانلىغى دەرھال رازى بولدى ۋە ئۇنىڭدىن كۇناشلاغا ھۇجۇم قىلىشنى تەلەپ قىلدى. شېكۇي بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ، ناھايىتى خوشال بولدى - دە، كۇناشلاغا دەرھال ھۇجۇم باشلىدى. كۇناشلا بۇچاغلاردا ناھايىتى ئاجىزلىشىپ كەتكەنلىكتىن، بىر زەربە بىلەنلا تار - مار بولۇپ، قالدۇق قىسمى بىلەن قۇجۇنىڭ شەرقىدىكى سىلومان (تىيانشان) تاغلىرىغا قاچتى ۋە 611 - يىلى (سۇي سۇلالىسى دايە يىلىنىڭ 7 - يىلى) ئىچكىرىگە باردى. ئۇنىڭ ئىنىلىرى تاردۇش شات بىلەن تېكىنتاناي (سىتاناي) لارمۇ بىللە باردى. سۇي خاندانلىغى كۇناشلاغا خوشال قاغان مەنسىۋىنى بەردى. ئارقىدىنلا ئۇ شىڭيى (ئىناۋەت ۋە ئادالەتلىك) مەلىكىگە ئويلەندى ۋە ئاخىرى ئىچكىرىدە ئولۇپ شۇ يەردە دەپنە قىلىندى.

كۇناشلا قاغان ئىچكىرىگە كەتكەندىن كېيىن، شېكۇي قاغان غەربىي تۇركلەرنىڭ چوڭ قاغانى بولۇپ قالدى. ئۇ ئوز كۇچىنى تېزلىك بىلەن ئوستۇرۇپ، غەربىي تۇركلەرنىڭ يەرلىرىنى ئىگەللىۋالدى. 615 - يىلى (سۇي سۇلالىسى دايە يىلىنىڭ 11 - يىلى)، شېكۇي قاغان بىرمۇنچە باشلىقلارنى ئوز جىيەنى باشچىلىغىدا چاڭئەنگە ئەۋەتىپ، بەيئەتلىك بىلدۇردى. شۇ يىلى كۇچا، سۇلى، ئۇدۇن، بۇخارا، قېبۇد، كۇشانىيە، مەرۋى خانلىقلىرىنىڭ ئەلچىلىرىمۇ چاڭئەنگە سوغا - سالاملار بىلەن كەلدى.

سۇي سۇلالىسى غەربىي رايون ئەلچىلىرىنى كۇتۇۋېلىش ۋە بۇ رايوننىڭ كۇنساناپ كوپىيۋاتقان ئىشلىرىنى بىر ياقلىق قىلىش ئۇچۇن، غەربىي رايون شياۋۋېيسى دىگەن مەخسۇس بىر ئورگان تەسىس قىلدى.

سۇي سۇلالىسى غەربىي رايوننى بىرلەشتۇرۇش نىشانىسىغا

تېخى تولۇق ئېرىشىمگەن بىر پەيتته، ئوتتۇرا جۇڭگو رايونىدا كەڭ كولەملىك دېخانلار قوزغىلىڭى پارتلىدى. دېخانلار قوزغىلىڭىنىڭ زەربىسى ئاستىدا، سۇي سۇلالىسى تېزلىك بىلەن پارچىلىنىشقا باشلىدى. بۇ سۇلالىنىڭ ئومرى قىسقا بولۇپ قالغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇ پۈتۈن مەملىكەت ۋە غەربىي رايونىنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ئىشىدا پائال رول ئويناندى. ئۇنىڭ بۇ رولىنى بىر نوقتىغا يىغىپ ئېيتقاندا، ئۇ ۋەتەن بىرلىگىدىن ئىبارەت بۇ تارىخىي تەرەققىيات قانۇنىنىڭ ئېھتىياجىغا ئۇيغۇن ئىدى. شۇنداق بولغاچقا، سۇي سۇلالىسى يوقالغان بولسىمۇ، ۋەتەننى بىرلىككە كەلتۈرۈش خاھىشى پەسىيىپ قالماي، بەلكى تېخىمۇ راۋاجلاندى.

توتنچى باپ

تاڭ سۇلالىسىنىڭ شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرۈشى. شىنجاڭدا فېودالىق ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەتنىڭ راۋاجلىنىشى

1 - بولۇم تاڭ سۇلالىسىنىڭ شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرۈشى

ھەيۋەتلىك دېخانلار قوزغىلىڭى قوشۇنىنىڭ ئېغىر زەربىسى بىلەن سۇي سۇلالىسى يوقالغاندىن كېيىن، سۇي سۇلالىسىنىڭ تەيىۋەن لېيۇشۇسى لى يۈەن بىر قىسىم فېودال گۇەنلياۋ ۋە پومىش شكلارنىڭ قوراللىق كۈچلىرى بىلەن بىرلىشىپ ۋەقە تۇغدۇرۇپ، 618 - يىلى (سۇي سۇلالىسى يىنىڭ يىلىنىڭ 2 - يىلى) تاڭ سۇلالىسىنى قۇردى. تاڭ سۇلالىنىڭ گاۋزۇ پادىشاسى تەختتىكى چاغلاردا (618 — 626 - يىللىرى) بۇ سۇلالە، بىر تەرەپتىن، ئىچكى ئىشلار بىلەن بەنت بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن، شەرقىي تۈرك خانلىغىنىڭ تاجاۋۇزىغا تاقابىل تۇرۇش تەقەززاسىدىن غەربىي رايون بىلەن شۇغۇللىنىشقا كۈچ ئاجرىتالماي قالغان ئىدى. شۇڭا بۇ مەزگىلدە غەربىي رايونىنىڭ ئىچكى ئولكىلەر بىلەن بولغان سىياسى مۇناسىۋىتى سۇي سۇلالىسىنىڭ

دەسلەپكى چاغلىرىدىكىگە ئاساسىي جەھەتتىن ئوخشاپ كېتەتتى.
626 - يىلى (تاڭ سۇلالىسى ۋۇدي يىلىنىڭ 9 - يىلى)، تاڭ سۇلالىسىدە ئوردا ئوزگىرىشى يۈز بېرىپ، لى يۈەنىنىڭ ئىككىنچى ئوغلى لى شىمىڭ خاقان بولۇپ، تاڭ تەيزۇ دەپ ئاتالدى. لى شىمىڭ بىر قەدەر يىراقنى كۆرگۈچى ۋە ئىستىداتلىق پومىششىك سىياسەتچىلىرىدىن ئىدى. ئۇ تەختتىكى چاغلاردا، تاڭ سۇلالىسى ئوتتۇرا جۇڭگودا مۇستەھكەم ھوكۇمرانلىق قۇرۇش بىلەنلا قالماي، چېگرا رايونلارغا بولغان ھوكۇمرانلىغىنىمۇ كۈچەيتتى ۋە ئۇنە شۇنداق شارائىتتا، غەربىي رايونىنى بىرلىككە كەلتۈرۈشكە باشلىدى.
سۇي سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدىن ئېتىبارەن، غەربىي تۈرك خانلىغى بېكۈۋاشتىن قۇدرەت تېپىشقا باشلاپ، ئۇچكى جەھەتتە زورلۇق - زومبۇلۇقنى، سىرتقا نىسبەتەن بۇلاڭ - تالاڭ نى كۈچەيتتى، نەتىجىدە ئۇنىڭ ئوزىدىكى بىر قاتار زىددىيەتلەر تېخىمۇ كەسكىنلەشتى. تەخمىنەن 627 - ۋە 628 - يىللىرى (تاڭ سۇلالىسى جېنگۇەن يىلىنىڭ 1 - ۋە 2 - يىللىرى)، ھەممىدىن ئاۋال بۇگۇنكى ئالتاي رايونىدا ياشىغۇچى قارلۇقلار قەبىلىسى غەربىي تۈرك ئاقسوڭەكلىرىگە قارشى قوزغىلاڭ كوتەردى. ئارقىدىنلا بۇگۇنكى چوچەك رايونىدا ياشىغۇچى سىر - تازدۇشلاردىن 70 نەچچە مىڭ ئوي (چېدىر) غەربىي تۈرك خانلىغىنىڭ زىمىنىگە كوچۇپ كەلدى. تەخمىنەن شۇ چاغلاردا، غەربىي تۈرك ھوكۇمرانلار گۇرۇھىدا ئىچكى ماجىرالار يۈز بەردى. بۇرۇنقى تۇن يابغۇ قاغان ئوزىنىڭ تاغىسى باغاتۇر تەرىپىدىن ئولتۇرۇلدى؛ باغاتۇر ئوزىنى كول ئېل بىلگە قاغان جاكالىدى. شاداق قەبىلىسى بۇنىڭغا نارازى بولۇپ، تۇن يابغۇ قاغانىنىڭ ئوغلى ئېل تېگىنى ئىشبارا ئىل يابغۇ قاغان قىلىپ تىكلىدى. ھەر ئىككى قاغان تىنماي قىلىچلىرىدا تاڭ خانىدانلىغىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشىشنى خالايتتى. تاڭ سۇلالىسىمۇ ئىل يابغۇ قاغانىنى قوللىدى. نەتىجىدە باغاتۇر مەغلۇپ بولۇپ،

ئالىتاي تاغلىرىغا قېچىپ كەتتى، سىل يابغۇ غەربىي تۇركلەرنىڭ چوڭ قاغانى بولۇپ قالدى. غەربىي تۇرك قاغانلىرى دۇشمەنلىشىپ تۇرغان مەزگىللەردە، شەرقىي تۇرك خانلىغىدىمۇ ئىچكى مالىمانچىلىقلار يۇز بەردى. ئاقسوڭەكلەردىن ئاسناشىر ئوز قەۋمى بىلەن غەرپكە قېچىپ بېرىپ، غەربىي تۇركلەرنىڭ تۇرغۇن زىمىنىنى ئىگەللەش بىلەن ئوزىنى دۇبۇ قاغان دەپ جاكالىدى. بۇ غەربىي تۇركلەر خانلىغىغىمۇ بىر ئېغىر زەربە ئىدى.

630 - يىلى (تاڭ سۇلالىسى جېنگۇەن يىلىنىڭ 4 - يىلى)، گوبىنىڭ شىمالىدىكى قەبىلىلەر، بولۇپمۇ تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ ماسلىششى بىلەن تاڭ خاندانلىغى شەرقىي تۇرك خانلىغىنى تىنجىتتى، بۇ ۋەقە غەربىي رايوندا چوڭ سەراسىم قوزغىدى. شۇ يىلى قۇمۇل رايونىدىكى يەتتە شەھەر ئوزلۇگىدىن تاڭ سۇلالىسىگە تەۋە بولدى. ئىككى يىلدىن كېيىن، ئىسسىق كول ئەتراپىدا ياشىغۇچى جابىرقالار ئوز باشلىغى جابىر قالىنىنىڭ باشلامچىلىغىدا، تاڭ سۇلالىسىگە بېقىندى ۋە شەرققە ئاتلىنىپ ئىچكى ئولكىلەرگە كوچۇپ باردى. 635 - يىلى (تاڭ سۇلالىسى جېنگۇەن يىلىنىڭ 9 - يىلى) ئاسناشىرمۇ جابىرنى دوراپ، ئوز قەۋمى بىلەن ئىچكىرىگە كوچۇپ بېرىپ، تاڭ سۇلالىسىگە تەۋە بولدى. تاڭ سۇلالىسىگە تۇيۇقۇن ئاقسوڭەكلىرى ھاكىمىيىتىنى تىنجىتقاندىن كېيىن، غەربىي رايون بىلەن ئالاقە باغلاشقا مەسئۇل قىلىپ كاڭ يەندىيەن قاتارلىق كىشىلەرنى پىشامىشاندا تۇرۇشقا ئەۋەتتى. بۇ مەزگىلدە، قۇجۇ ئىدىقۇتى چۇۋىنتاي، كىنگىت خانى ناگا تۇرگەش، كۇچا خانى سۇۋارناتى، سۇلى خانى بائامۇجى، ئودۇن خانى ۋىسا ياجۇمى، شۇنىڭدەك سەمەرقەنت، بۇخارا، تاشكەنت خانلىرىنىڭمۇ بەزىلىرى شەخسەن ئوزى بېرىپ، بەزىلىرى ئەلچى ئەۋەتىپ، تاڭ سۇلالىسىگە تەۋەلىگىنى بىلدۇردى.

غەربىي تۇرك خاقانى سىل يابغۇ گەرچە چوڭ قاغان بولسىمۇ، ناھايىتى زالىم، شەپقەتسىز بولغاچقا، ئوز قەۋمىنىڭ قارشىلىغىغا ئۇچراپ، ئىچكى مالىمانچىلىقلار تۇپەيلى ئاخىرى قېچىپ كېتىش

كه مەجبۇر بولدى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادا ئولدى. ئۇلىنىڭ گەشـ
لىرىدىن ئىشۇ قاغانلىققا كوتىرىلدى. ئىشۇ تاڭ سۇلالىسىنىڭ باشـ
لىرىدا چاكىنەنگە بېرىپ، لى شىمىڭ بىلەن قول بېرىشكەن ئاكا ـ
ئۇكا بولۇشتى ۋە ئارىلىرىدا قېلىن دوستلۇق مەيدانغا كەلدى.
ئۇ تاڭ سۇلالىسىنى ھورمەتلەش يۇزىسىدىن، دەرھال قاغانلىق
تەختكە ئولتۇرماي، تاڭ سۇلالىسىنىڭ تەيىنلىشىنى سوراپ ئەلچى
ئەۋەتتى. لى شىمىڭ لىۋشەنيەڭ ئارقىلىق ئىشۇنى تەكرىدىن
بولمىش تۇغلۇق قاغان قىلىپ تەيىنلىدى. تۇغلۇق قاغان ئولگەندىن
كېيىن، ئۇنىڭ ئىنىسى تۇكاشات ئىشبارا ئىلتىرىش قاغانلىققا تىكلەندى.
تۇغلۇق قاغانىنىڭ دەۋرى بىلەن ئىلتىرىش قاغانىنىڭ دەسلەپكى زامانلىرى
داغەربىي تۇركلەرنىڭ تاڭ سۇلالىسى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ناھايە
تى ياخشى ئىدى، ئۇنىڭ ئىچكى قىسمىمۇ بىر قەدەر تىنچ ئىدى.
دەل ئەنە شۇ چاغلاردا، غەربىي تۇركلەر رەسمى رەۋىشتە 10
قەبىلىگە ئايرىلىپ چىقتى: سول قانات بەش تۇغ سۇياپنىڭ شەر ـ
قىغە، ئوڭ قانات بەش ساداق سۇياپنىڭ غەربىگە جايلاشقان ئىدى.
قاغان ھەر بىر قەبىلىگە بىردىن ئوق بەرگەچكە، ئۇلار ئون
ئوق دەپمۇ ئاتىلاتتى①. ئۇزۇن ئوتمەي، يەنە ئىچكى ماجرا ـ
لار باشلىنىپ، ئاسكىلىست، كۇل ئېركىن قاتارلىق قەبىلىلەر يەنە
بىر ئېل بېلگە تۇغلۇق قاغانىنى تىكلەپ، ئىلتىرىش قاغان بىلەن دۇشمەنـ
لەشتى. 638 ـ يىلى (تاڭ سۇلالىسى جېنگۇەن يىلىنىڭ 12 ـ يىلى)
چېگرا بويىچە ئايرىلىپ تۇرۇش ۋەزىيىتى مەيدانغا كېلىپ، ئىلى
دەريياسى چېگرا قىلىندى. دەريانىڭ شەرقىي ئېل بېلگە تۇغلۇق

---

① «تاڭ سۇلالىسىنىڭ يېڭى تارىخى. غەربىي تۇركلەر تەزكىرىسى»دە ئىنـ
لىشچە، ئىستەمى تەكرىقۇتنىڭ قوماندانلىغىدىكى 10 قەبىلىدىن يۇزمىڭ چامـ
ـىدا ئادەم ئىلىپ، غەربىي رايوندىكى بەگلىكلەرنى تىنچىتقاندىن كېيىن، ئۇـ
زىنى قاغان جاكالىغان ۋە تەۋەسىنى 10 قەبىلە دەپ ئاتىغان. دېمەك،
غەربىي تۇركلەرنىڭ 10 قەبىلىگە بولۇنۇشى ئەنە شۇ ئىستەمىدىن باشلانغان
ۋە ئۇنىڭ دەۋرىدە تېخىمۇ ئىنىق ئايرىلىپ چىققان بولسا كېرەك.

قاغانغا تەۋە قىلىنىپ، قاغان ئوردىسى زۇخى تېغىنىڭ غەربىدە قارار تېپىپ، بەشبالىق دەپ ئاتالدى. ئۇنىڭغا جۇۋاش، باسمىل، بوما، قىرغىز، خوشۇن، چۈمكۈن قەبىلىلىرى تەۋە ئىدى. مۇندىن تاشقىرى، تىيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى قۇجۇمۇ ئېل بېلگە تۇغلۇق قاغاننىڭ ئىدارىسى ئاستىدا ئىدى؛ ئىلى دەرياسىنىڭ غەربىي ئېلتىرىش قاغانغا تەۋە ئىدى. ئېلتىرىش قاغان يەنىلا تاڭ سۇلالىسىگە قارشى ئىدى.

ئېل بېلگە تۇغلۇق قاغان تاڭ سۇلالىسىنىڭ غەربىي رايونغا كىرىشگە بارلىق كۈچى بىلەن توسقۇنلۇق قىلاتتى. ئۇ قۇجۇ ئىدىقۇتى چۈۋىنتەينى تاڭ سۇلالىسىگە دۇشمەن بولۇشقا زورلىدى، غەربىي رايوننىڭ ئىچكى ئولكىلەر بىلەن بولغان قاتناش يوللىرىنى ئۇزدى ۋە ھەربى ئىغۋاگەرچىلىك يۇرگۇزدى. شۇنداق قىلىپ، تاڭ سۇلالىسى بىلەن غەربىي تۇركلەرنىڭ تاڭغا قارشى گۇرۇھى ئارىسىدا ئۇرۇش پارتلىشى مۇقەررەر بولۇپ قالغان ئىدى. 640 - يىلى (تاڭ سۇلالىسى جېنگۈەن يىلىنىڭ 14 - يىلى) لىشىمىڭ يارغول ئايمىغىنىڭ باش ۋالىسى خوجۇنجى بىلەن جابىر قالىنىنى قۇجۇغا جازا يۇرۇشى قىلىشقا ئەۋەتىپ، قۇجۇ ئىدىقۇتى جۇۋىنتەي خاندانلىغىنى يوقاتتى. ئېل بېلگە توغلۇق قاغاننىڭ قۇجۇغا ياردەم ئۇچۇن قاغان بۇت شەھرى (ھازىرقى جىمسار ناھىيىسىدە) دە تۇرۇشقا ئەۋەتكەن قوشۇنلىرىمۇ تاڭ سۇلالىسىگە ئەل بولدى. بۇ چاغدا، ئېلتىرىش قاغان ئېل بېلگە تۇغلۇق قاغاندىن يېڭىلىپ، پەرغانىگە قېچىپ كەتكەن ۋە شۇ يەردە ئولگەن ئىدى. ئۇنىڭ ئوغلى قاغانلىققا ئولتۇرغان بولسىمۇ، ئۇزۇن ئوتمەي ئۇمۇ ئولدى. ساداق قەبىلىسى يەنە بىر ئوزىنىڭ ئوردىسىنى سۇنخىدەرياسىنىڭ شىمالىغا تىكلىدى. ئۇ نەنتىڭ (جەنۇبىي ئوردا) دەپ ئاتىلىپ، ئۇنىڭ شەرقىي تەرىپى ئىلى دەرياسىغا تۇتىشاتتى. كۇچا، كىنگىت، تاشكەنىت، شەھرى سەبزى، كوشان، مەرۋى، سەمەرقەنت ۋە توخارىستان قاتارلىق

جايلار ئېل بېلگە ئىشبارا قاغانغا تەۋە ئىدى①. لى‌شىمىڭ جاڭ داشى ئارقىلىق ئۇنىڭغا مەنسەپ ئۇنۋان بەردى ۋە دۇمباق بىلەن تۇغ ئىنئام قىلدى.

ئېل بېلگە تۇغلۇق قاغان كېيىن ئېل بېلگە ئىشبارا قاغانىنى مەغلۇپ قىلىپ ئولتۇردى ۋە ئۇنىڭ تەۋەسىدىكى يەرلەر بىلەن ئاھالىنى ئوزىگە قوشۇۋالدى. ساداق قەبىلىسى بۇنىڭغا نارازى بولۇپ قوزغىلاڭ قىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئېل بېلگە تۇغلۇق قاغان يەنە تاڭ خاندانلىغىغا قورالىق ئىتتىپاقداشلىق باشلىدى. لېكىن ئەنشى دۇخۇسى گوشياۋكې تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنىدى. ئېل بېلگە تۇغلۇق قاغانىڭ يېقىن ۋەزىرلىرىدىن كۇل چور ئوزىنىڭ ئىنىسىغا كىنگىت خانى ناگا تۇركەشنىڭ قىزىنى ئېلىپ بەردى ۋە ئۇنى تاڭ خاندانلىغىغا قارشى تۇرۇشقا زورلىدى. ئۇنىڭ ئىنىلىرى شېبى، لىپوجۇن، يابغۇلار تاڭ خاندانلىغىغا مايىل بولغانلىقتىن، ئەنشى دۇخۇسىغا بېرىۋالدى. 644 - يىلى (تاڭ سۇلالىسى جېنگۇەن يىلنىڭ 18 - يىلى)، ئەنشى دۇخۇسى گوشياۋكې كۇمۇش ئايمىغىنىڭ باش زۇڭگۇەنلىكىگە تەيىنلەنگەچ، كىنگىتنىڭ ئوستىگە قوشۇن باشلىدى. ئۇ لىپوجۇن قاتارلىق كىشلەرنىڭ يول باشلامچىلىغى بىلەن كىنگىت شەھرىگە ھۇجۇم قىلىپ، ناگا تۇركەشنى ئەسىر ئالدى ۋە لىپوجۇننى كىنگىتنىڭ ۋاقىتلىق باشقۇرغۇچىسى قىلىپ قويدى. تاڭ قوشۇنلىرى كەتكەندىن كېيىن، غەربىي تۇرك قوشۇنلىرى يەنە كىنگىتقا كىرىپ، لىپوجۇننى قولغا ئېلىش بىلەن باشقا بىر تۇدۇننى كىنگىتقا ھوكۇمدار قىلىپ قويدى. كىنگىت خەلقى

---

① «تاڭ سۇلالىسىنىڭ يېڭى تارىخى. غەربىي تۇركلەر تەزكىرىسى» دە، بۇ جايلار قاتارىغا پىشامشان بىلەن چەرچەنمۇ كىرگۈزۈلگەن. بۇ جايلار شۇ چاغدىكى ئەھۋالى بويىچە ئېيتقاندا، كاڭ يەندىيەن قاتارلىقلارنىڭ ئىدارىسىدە بولۇشى كېرەك ئىدى. شۇڭا بۇ ئورۇندا كورسىتىلمىدى.

تۇدۇنغا قەتئى قارشى چىقىپ، ئۇزۇن ئوتمەي ئۇنى قوغلىۋېتىپ، لىپوجۇننى قايتىدىن خان قىلدى. كېيىن غەربىي تۈرك ئاقسۇ-گەكلىرى لىپوجۇننى يەنە تۇتۇپ، كۇچاغا ئەۋەتتى ۋە شۇ يەردە ئولتۇرۇپ تاشلاپ، لىپوجۇننىڭ شەرەم ئاغا ـ ئىنىلىرىدىن شوپو ئانازنى كىنگىت خانى قىلدى. ئاسناشىر كوچاغا ھۇجۇم قىلىشتا كىنگىتتىن ئوتۇۋېتىپ، غەربىي تۈرك ئاقسوگەكلىرىنىڭ بۇ قورچىغىنى ئوتتۇرىدىن كوتىرىپ تاشلىدى ۋە ئۇنىڭ ئورنىغا ناگا تۇركەشنىڭ ئىنىسى پاگالنى كىنگىت خانى قىلدى①.

تاڭ سۇلالىسى قوشۇنى ناگا تۇركەشنىڭ توپلىگىنى بىسىق تۇرغان مەزگىللەردە، ئۇيغۇر قاغان ئوتتۇرا ئاسىيادا بۇلاڭچىلىق ئۇرۇشى يۈرگۈزۈۋاتاتتى. ئورۇش جەريانىدا، ئوز تەۋەلىرىنىڭ قارشىلىغى ۋە يۇز ئورۇشى ئارقىسىدا، ئۇ ئاۋال قاتون شەھرىگە، ئاندىن تالاس شەھرىنىڭ 200 لى غەربىي جەنۇبىدىكى ئىسفىجاپ شەھرىگە قېچىپ بېرىپ، شۇ يەردە تۇرۇشقا مەجبۇر بولدى. ساداق قەبىلىسى تاڭ خاندانلىقىغا ئەلچى ئەۋەتىپ، ئوزلىرى ئۇچۇن يېڭىدىن بىر قاغان تىكلەپ بېرىشنى سورىدى. لى شىمىڭ غەربىي تۈركلەرگە ۋىن ۋۇيىڭنى ئەلچى قىلىپ ئەۋەتىش بىلەن بىر ئىل بېلگە شېكۇي قاغان تەسىس قىلىپ بەردى. ئىل بېلگە شېكۇي قاغان بۇرۇنقى ئىل بېلگە تۇغلۇق قاغان تەرىپىدىن سولاپ قويۇلغان تاڭ ئەمەلدارلىرىنى بوشىتىپ، چاكىنەنگە ئەۋەتتى ۋە ساداق قەبىلىسىنى ئىسفىجاپ شەھرىگە ھۇجۇمغا ئەۋەتتى. بىراق، ئۇلار ئىل بېلگە تۇغلۇق قاغان تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىندى. ئىل بېلگە تۇغلۇق قاغان ئەمدى قايتىدىن باش كوتىرىش پۇرسىتى كەلدى دەپ ئويلاپ، ئوز قەۋمىنى توپلىنىشقا چاقىردى. بىراق،

---

① «تاڭ سۇلالىسىنىڭ كونا تارىخى. كىنگىت تەزكىرىسى» دە: "ئاناز-نىڭ ئاتا جەمەت شەرەم ئىنىسى شىيەننا جۇن" دىيىلگەن. بۇ يەردە «تاڭ سۇلالىسىنىڭ يېڭى تارىخى. كىنگىت تەزكىرىسى» دىن ئالدۇق.

ئۇنىڭ قەۋمى "مىڭ بىلەن ئۇرۇشۇپ بىرىمىز قالساقمۇ. ئەمدى ئەگەشمەيمىز" دەپ ئۇنىڭغا قوشۇلمىدى. دىمەك، بۇ زالىم ھوكۇمدار ناھايىتى يىتىم قالغان ئىدى ۋە ئاخىرى ئىلاجىنىڭ يوقلۇغىدىن قۇيرۇغىنى قىسىپ قاچتى. شۇنىڭ بىلەن ئىل بىلگە شېكۇي قاغاننىڭ ھوكۇمرانلىق مەۋقەسى مۇقىملاشتى. بىراق، غەربىي تۇركلەرنىڭ ھوكۇمران سىنىپى ئىچىدە تاڭ سۇلالىسىگە قارشى گۇرۇھ ھامان مەۋجۇت بولۇپ، ئۇلار تاڭ سۇلالىسىنىڭ غەربىي رايونغا ئىگە بولۇشىغا ھەر جەھەتتىن توسقۇنلۇق قىلاتتى.

646 - يىلى (تاڭ سۇلالىسى جېنگۇەن يىلىنىڭ 20 - يىلى)، تاڭ سۇلالىسى گوبىنىڭ شىمالىدىكى كوچمەن قەبىلىلەرنىڭ ماسلىشىپ بېرىشى بىلەن سىر - تاردۇش خانلىغىنى تىنجىتتى، شۇنىڭ بىلەن گوبىنىڭ شىمالىدىكى كەڭ رايونلار تاڭ سۇلالىسىنىڭ مەركىزىي ھوكۇمەت ئىدارىسىگە ئوتۇپ، ئۇ جايلاردا دۇخۇ مەھكىمىسى، بىر مۇنچە دۇدۇ مەھكىمىسى ۋە ئايماقلارنى تەسىس قىلدى؛ كوچمەن قەبىلىلەر لىشىمڭنى ھورمەتلەپ "تەڭرى قاغان" دەپ ئاتىدى. بۇ، لىشىمڭنىڭ پۇتۇن جۇڭگونى بىرلىككە كەلتۇرۇش يولىدىكى زور بىر ئۇتۇغى بولۇپ، غەربىي رايوننى يەنە بىر قېتىم زىلزىلىگە كەلتۇردى. لېكىن، غەربىي تۇركلەرنىڭ تاڭ سۇلالىسىگە قارشى گۇرۇھى ئۇز مەغلۇبىيىتىگە تەن بەرمەي، كۇچا خانى خارى پۇسپانى تاڭ سۇلالىسى بىلەن دۇشمەنلىششكە زورلىدى. 647 - يىلى (تاڭ سۇلالىسى جېنگۇەن يىلىنىڭ 21 - يىلى) لىشىمڭ كونچىۋ ئايمىغىنىڭ باش زۇڭگۇەنى ئاسناشىر بىلەن جابىر قالىنلارنى كۇچاغا قوشۇن تارتىشقا بۇيرۇدى. مەلۇم جەڭلەردىن كېيىن غەربىي تۇرك ۋە كۇچا قوشۇنلىرى مەغلۇپ بولۇپ، خارى پۇسپا ئەسىر چۈشتى. غەربىي تۇركلەرنىڭ تاڭغا قارشى گۇرۇھى كۇچاغا يەنە قوشۇن يوتكەپ، كۇچا خانلىغىنىڭ ۋەزىرى نالى بىلەن تىل بىرىكتۇرگەن ھالدا سىرتتىن ھۇجۇم قىلدى. تاڭ قوشۇنلىرى تەييارلىقسىز تۇرغاچقا، چىقىمغا ئۇچرىدى. ئەمما، كۇچا خەلقىنىڭ ياردىمى ئاس

تىدا، قايتىدىن غەلبە قىلىپ، نالىنمۇ تىرىك تۇتۇۋالىدى. ئۇ-رۇش تۈگىگەندىن كېيىن، ئاسناشىر تاڭ خاندانلىغى مەركىزىي ھوكۇمىتى نامىدىن خارى پۈسپانىڭ ئىنسى يابغۇنى كۈچا خانى قىلىپ تىكلىدى، "كۈچار ئاھالىسى ناھايىتى خوشال بولىدى". ئاسناشىر ئۇدۇن قاتارلىق جايلارغا ئەلچىلەر ئەۋەتىپ، بۇ جاي-لارغىمۇ رەسمىي رەۋىشتە تاڭ سۇلالىسىگە تەۋە قىلدى.

بۇ چاغلاردا غەربىي تۈركلەر ئىككىگە بولۇنۇپ چىقتى، بىرى ئىل بېلگە شېكۈي قاغان باشچىلىغىدا بولۇپ، غەرپ تەرەپكە جايلاشقان ئىدى. ئىل بېلگە شېكۈي قاغان تاڭ سۇلالىسى تەرە-پىدىن تەيىنلەنگەچكە، ئۇ ئىزچىل ھالدا خانلىققا تەۋە ئىدى. يەنە بىرى، ئاسنا ئالىپ باشچىلىغىدا بولۇپ، ئۇ ئەسلىدە ئىل بېلگە تۇغلۇق قاغانىنىڭ قول ئاستىدا ئىدى. 639 - يىلى (تاڭ سۇلالىسى جېنگۈەن يىلىنىڭ 13 - يىلى) دىن باشلاپ، ئۇ ئال-تاي تاغلىرىدىن تىيانشانغىچە بولغان ئارىلىقتىكى غەربىي تۈرك قەبىلىلىرىگە باشچىلىق قىلىپ، قارا ئېرتىش① بويىغا ماكان-لاشقان ئىدى. ئاسناشىر كۈچاغا قوشۇن تارتىقاندا، ئۇ بىرئاز قورقۇپ قالغان بولسا كېرەك، دەرھال چاكىنەنگە بېرىپ، لى شىمىڭ-نى زىيارەت قىلىش بىلەن كۈچاغا جازا يۈرۈش قىلىشنى سورى-دى. لى شىمىڭ ئۇنى كونچىيۇ ئايمىغىنىڭ زۇكگۈەنى قىلىپ تە-يىنلەپ، غەربىي تۈركلەرنى "سوز بىلەن قولغا كەلتۈرۈش، ئۇنىڭغا ئۇننىمىسا جازالاش" قا مەسئۇل قىلدى. 649 - يىلى (تاڭ سۇلالە-سى جېنگۈەن يىلىنىڭ 23 - يىلى)، تاڭ خاندانلىغى ئەنشى دۇخۇ مەھكىمىسى قارمىغىدا ياۋچىش (قاشتاش كول) دۇدۇ مەھكىمىسىنى تەسىس قىلىپ، ئاسنا ئالىپنى دۇدۇلۇققا تەيىنلىدى ۋە ئۇنىڭغا سول قول مۇداپىە ئۇلۇغ جاكجۇن ئۇنۋانىنى بەردى. لى شىمىڭ بۇ ئىشقا ناھايىتى ئېتىۋار بىلەن قارايتتى، بىر كۈنى ئۇ لى جىڭ-

① بەزىلەر قارا ئىرتىش دەرياسى دەپ، يەزىلەر چوچەكنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى يار دەرياسى دەپ كورسىتىدۇ.

دىن: "ئەنشى دۇخۇ مەھكىمىسى قارمىقىدا ياۋچش دۇدۇسىنى ئەسلى قىلدىم، ئەمدى ئاز سائىلق مىللەت ۋە خەنزۇ ئەسكەرلىرىنى قائىداق ئورۇنلاشتۇرۇش لازىم؟" دەپ سوراپقاندا، لى جىڭ ئاز سائىلق مىللەت ئەسكەرلىرىنىڭ ئارتۇقچىلىقىدىن ئىمكانىيەتىنىڭ بارىچە پايدىلىنىپ، "مۇداپىە ئىشلىرىغا خەنزۇ ئەسكەرلەرنى قوبۇش" نى تەشەببۇس قىلدى. بۇنىڭدىن مەلۇم بولىدىكى، بىرىنچىدىن، ئۇ چاغلاردا ياۋچش دۇدۇ مەھكىمىسىنىڭ دائىرىسىدە يالغۇز ئەتراپىدا خەنزۇ ئەسكەرلەر قارارگاھى بولغان؛ ئىككىنچىدىن، ياۋچش دۇدۇ مەھكىمىسىنىڭ قوشۇنلىرى ئەنشى دۇدۇ مەھكىمىسىنىڭ قوماندانلىقىدا بولغان.

بۇ ۋەزىيەلەر ئورۇنلىنىپ بولغاندىن كېيىن، لى شىمىڭ ناھايىتى مەمنۇن بولۇپ: "جاھان تىنچىپ بىرلىككە كەلسە، خان ۋە پادىشالار خوشال بولىدۇ، مەنمۇ خوشال بولدۇم!" دېگەن. لى شىمىڭنىڭ بۇ ئىدىيىسى ئۇنىڭ ئۇغلى ۋە ۋارىسى بولغان لى جۈغا بىۋاستە تەسىر كۆرسەتتى. لى جۈ خانلىققا ئولتۇرۇش بىلەنلا، بىرىنچىدىن، ئەنشى دۇخۇ مەھكىمىسىنى كۈچادىن ئاستانە ئوبلاستىغا كۆچۈردى؛ ئىككىنچىدىن، ئاسنا ئالىپ سول قول مۇداپىە ئۇلۇغ جاكجۇنى، بۇرۇنقىدەكلا ياۋچش دۇدۇسى قىلىپ تەيىنلىدى. لى جۈ يەنە چياۋ باۋمىڭنى ئاسنا ئالىپ زىيارەتتىگە ئەۋەتىپ، ئۇنىڭ ئۇغلى ئىلىۋۇننى ئوردىغا "ياساۋۇللۇق" قا ئېلىپ كەلدى ۋە ئۇنىڭغا ئوك قول مۇداپىە ئوردا جاكجۇنى دېگەن ئۇنۋاننى بېرىپ، يەنە ئوز يېرىگە قايتۇردى.

لېكىن ئاسنا ئالىپنىڭ باشتا تاڭ سۇلالىسىگە بەيئەت قىلىشى يالغان، سۇلالىنىڭ بايرىغى ئاستىدا ئوز كۈچىنى راۋاجلاندۇرۇشقا ئورۇنۇشى راست ئىدى. ئۇ، تاڭ سۇلالىسى ئۇنىڭغا "غەربىي تۈركلەرنى سوز بىلەن قولغا كەلتۈرۈش، ئۇنىمسىز جازالاش" ۋەزىپىسىنى بەرگەچكە، ئۇ بۇنىڭدىن پايدىلىنىپ، ئوز زىمىنىنى غەربكە كېڭەيتىپ، ئېل بېلگە شېكىۋي قاغانلىقىنىڭ يەرلىرى بىلەن خەلقىنى ئوزىگە قوشۇۋالدى. ئىككى ئوكۇز (بو-

رىتالا) ۋە مىڭبۇلاق (سۇياپ شەھىرىنىڭ غەربىدە) قا ئوردا تىكىپ ئوزىنى ئىشبارا قاغان دەپ جاكالىدى ۋە بەش تۇغ بىلەن بەش ساداقلاردىن ئىبارەت ئون ئۇرۇقنىڭ ھەممىسىگە ئىگە بولۇۋالدى.

ئاخىر 651 - يىلى (تاڭ سۇلالىسى يۇڭخۇي يىلىنىڭ 2 - يىلى)، ئاشكارا ئىسيان كوتىرىپ، تاڭ سۇلالىسىگە قوراللىق ھۇجۇم قىلدى. لىشىمىڭ بىلەن لىجۋى (ئاتا - بالا ئىككىيلەن) نىڭ ياۋچىش دودۇ مەھكىمىسى توغرىسىدىكى خىياللىرى تارمار بولدى.

652 - يىلى (تاڭ سۇلالىسى يۇڭخۇي يىلىنىڭ 3 - يىلى) كۇڭيۇ ئايمىغىنىڭ زۇڭگۇەنى لياڭ جيەنفاڭ بىلەن جابىر قالىنلار قوشۇنلىرىنى ۋە ئۇيغۇر ئاتلىق ئەسكەرلىرىنى باشلاپ، ئاسنا ئالىپنىڭ ئۇستىگە يۇرۇش قىلدى ۋە بەزى غەلىبىلەرنى قازاندى. ئىككىنچى يىلى، تاڭ سۇلالىسى، بىر تەرەپتىن، ياۋچىش دۇدۇ مەھكىمىسىنى ئەمەلدىن قالدۇرغانلىغىنى رەسمىي جاكالىسا، يەنە بىر تەرەپتىن، چېڭجۋجيەنى پامىر ئايمىغى باش، زۇڭگۇەنى قىلىپ، ئاسنا ئالىپنىڭ ئۇستىگە داۋاملىق قوشۇن تارتىشقا ئەۋەتتى. شۇ يىلى ئېل بېلگە تۇغلۇق قاغان ئولدى. ئۇنىڭ ئوغلى ئۇنچى يابغۇ بەش ساداق قەبىلىسىنى باشلاپ، ئاسنا ئالىپ ئۇستىگە يۇرۇش قىلىشنى سورىدى ۋە بىر جەڭدە غەلىبە قىلدى. تاڭ سۇلالىسى ئۇنچى يابغۇ قاغانغا مەنسەپ تەسىس قىلىش ئۇچۇن ئەلچى ئەۋەتكەن بولسىمۇ، بۇ ئەلچىلەر ئاسنا ئالىپ ئەسكەرلىرىنىڭ توسقۇنلۇغى بىلەن ئوز ۋەزىپىسىنى ئادا قىلالمىدى.

657 - يىلى (تاڭ سۇلالىسى شيەنچىڭ يىلىنىڭ 2 - يىلى) ئىل ئايمىغىنىڭ باش زۇڭگۇەنى سۇدىڭفاڭ بىلەن خەنخەي (بايقال) دۇدۇسى ئۇيغۇر بايانلار شىمالدىن، سىلاۋچى پالۋاچ ئاسناش بىلەن ئاسنا بوكىنلار جەنۇپتىن ئاسنا ئالىپقا ھۇجۇم قىلدى. بىرقانچە جەڭلەردىن كېيىن، غەربىي تۇرك قەبىلىلىرى ئارقا - ئارقىدىن تاڭ سۇلالىسىگە تەۋە بولدى، ئاتا - بالا ئاسنا ئالىپلار ئەسىر چۈشتى، غەربىي تۇرك خانلىغى يوقالدى.

شۇنىڭ بىلەن تاڭ سۇلالىسى غەربىي رايوننى تامامەن بىر-

لىككە كەلتۇرۇپ بولدى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ غەربىي رايوننى بىرلىككە كەلتۇرۇشى بىر تارىخىي تەرەققىيات ئىدى. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە، غەربىي رايون بىلەن ئوتتۇرا جۇڭگونىڭ بىرلىككە كەلتۇرۇلۇشى قايسىلا جەھەتتىن بولسۇن خەن سۇلالىسى دەۋرىدىن ئېشىپ كەتتى. ۋېي، جىن سۇلالىلىرى بىلەن جەنۇبىي ۋە شىمالىي سۇلالىلەر، جۇملىدىن سۇي سۇلالىسى بۇ جەھەتتە ئۇنىڭغا تېخىمۇ تەڭلىشەلمەيدۇ.

2 - بولۇم تاڭ سۇلالىسىنىڭ غەربىي رايوندا „مەنسەپ تەسىس قىلىشى"

يولداش ماۋ زېدۇڭ جۇڭگودىكى فېوداللىق جەمىيەتنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىنى يەكۇنلىگەندە: "فېوداللىق دولەتتە خان چەكسىز يۇقۇرى ھاكىمىيەت ھوقۇقىغا ئىگە ئىدى، جايلارغا ھەربى ئىشلار، ئەدلىيە، غەزنە، پاراق ئىشلىرى ۋە باشقا ئىشلارنى باشقۇرىدىغان ئەمەلدارلارنى قوياتتى ھەم پومىششىكلار بىلەن شېنىسلارغا پۇتۇن فېوداللىق ھوكۇمرانلىقنىڭ ئاساسى سۇپىتىدە تايىناتتى." («جۇڭگو ئىنقىلاۋى ۋە جۇڭگو گۇڭچەنداڭى»، «ماۋ زېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى» 2 - توم، 545 - بەت) ئومۇمەن، خەن سۇلالىسىدىن بۇيان، ۋەتىنىمىزنىڭ بىر قىسمى بولغان غەربىي رايوندىكى ئەھۋال ئومۇمەن شۇنداق ئىدى؛ تاڭ سۇلالىسىگە يەتكەندە تېخىمۇ شۇنداق بولدى.

تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە، غەربىي رايوننىڭ تۇزۇلۇشى مەركىزىي ھوكۇمەتنىڭ بىر تۇتاش بەلگىلىمىسى بويىچە بولغان. بىر قىسىم جايلاردا ئوتتۇرا جۇڭگو رايونلىرىدىكىگە ئوخشاش ئايماق (ۋىلايەت دەرىجىلىك)، ناھىيە، يېزا، كەنت تۇزۇمى ئەمەلگە قويۇلغان؛ بىر قىسىم جايلاردا باشقا چېگرا رايونلىرىدىكىگە ئوخشاش دۇخۇ، دۇدۇ مەھكىمىسى ۋە ئايماق تۇزۇمى ئەمەلگە قويۇلغان.

ئايماق، ناھىيە، يېزا، كەنت تۈزۈمى ئەمەلگە قويۇلغان جايلار، ئاساسەن، شىنجاڭنىڭ شەرقىي قىسمى يەنى قۇمۇل، تۇرپان، بەشبالىق ئايماقلىرىدىن ئىبارەت.

قۇمۇل ئايمىغى 630 - يىلى (تاڭ سۇلالىسى جېنگۈەن يىلىنىڭ 4 - يىلى) تەسىس قىلىندى. 742 - يىلى (تاڭ سۇلالىسى تيەنباۋ يىلىنىڭ تۇنجى يىلى) قۇمۇل ۋىلايىتىگە ئوزگەرتىلدى. 758 - يىلى (تاڭ سۇلالىسى چيەنيۈەن يىلىنىڭ تۇنجى يىلى) يەنە قۇمۇل ئايمىغى قىلىندى. ئايماقنىڭ ئورنى تەخمىنەن ھازىرقى قۇمۇل ناھىيىسى ياكى شۇ يەرگە يېقىن بىر جايدا ئىدى. ئۇنىڭ تەۋەسىدە 3 ناھىيە بولۇپ، بىرى قۇمۇل ناھىيىسى ئىدى. بۇ ناھىيە ئايماق بىلەن بىر يەردە بولۇپ، قارمىغىدا 4 يېزا بار ئىدى. يەنە بىرى لاپچۇق ناھىيىسى بولۇپ، ئورنى ھازىرقى قۇمۇل ناھىيىسىنىڭ لاپچۇق دېگەن يېرى ئىدى. ئۇنىڭ قارمىغىدا 7 (ياكى 3) يېزا بار ئىدى. ئۇچىنچىسى رۇيان ناھىيىسى بولۇپ، ئايماقنىڭ شەرقىي شىمالىغا جايلاشقان ۋە شەھەرنىڭ شەرقىي تەرىپىدە سۇي سۇلالىسىدىن قالغان رۇيان چېڭى بولغانلىقتىن، شۇ نام بىلەن ئاتالغان. بۇ ناھىيىنىڭ تەۋەسىدە بىر (ياكى ئون) يېزا بار ئىدى.

ئاستانە ئايمىغى 640 - يىلى (تاڭ سۇلالىسى جېنگۈەن يىلىنىڭ 14 - يىلى) تەسىس قىلىنىپ، 658 - يىلى (تاڭ سۇلالىسى شيەنچېڭ يىلىنىڭ 3 - يىلى) ئاستانە دۇدۇ مەھكىمىسىگە ئوزگەرتىلدى؛ 742 - يىلى (تاڭ سۇلالىسى تيەنباۋ يىلىنىڭ تۇنجى يىلى) يارغۇل ۋىلايىتىگە ئوزگەرتىلدى؛ 758 - يىلى (تاڭ سۇلالىسى چيەنيۈەن يىلىنىڭ تۇنجى يىلى) يەنە ئاستانە ئايمىغىغا ئوزگەرتىلدى. ئايماقنىڭ ئورنى ھازىرقى تۇرپان شەھرىنىڭ 50 يول شەرقىدىكى ئاستانە ۋە قاراغوجا كەنتلىرىنىڭ جەنۇبىدا بولۇپ، شەھەر خارابىسى ھازىرمۇ بار. بۇ ئايماق تەۋەسىدە 5 ناھىيە بار ئىدى. بىرىنچىسى قۇجۇ ناھىيىسى بولۇپ، 762 - يىلى (تاڭ سۇلالىسى باۋيىڭ يىلىنىڭ تۇنجى يىلى) چيەنتىڭ ناھىيىسىگە

ئوزگەرتىلدى. ناھىيە يامۇلى ئايماق جايلاشقان ئورۇندا بولۇپ، تەۋەسىدە 10 يېزا بار ئىدى. ئىككىنچىسى يارغول ناھىيىسى بولۇپ، ھازىرقى تۇرپان شەھرىنىڭ 20 يول غەربىي شىمالىغا جايلاشقان يارغولدا ئىدى. شەھەر خارابىسى ھازىرمۇ بار، تەۋەسىدە 3 يېزا بار ئىدى. ئۈچىنچىسى لۈكچۈن ناھىيىسى بولۇپ، ئىدىقۇت شەھرىنىڭ جەنۇبىغا جايلاشقان، ئۇنىڭ تەۋەسىدە 4 يېزا بار ئىدى. تۆتىنچىسى پىچان ناھىيىسى بولۇپ، ھازىرقى پىچان ناھىيىسىگە جايلاشقان، تەۋەسىدە ئىككى يېزا بار ئىدى. بەشىنچىسى تيانشان ناھىيىسى بولۇپ، ھازىرقى توقسۇن ياكىنى شۇ ئەتراپقا جايلاشقان. قانچە يېزىسى بارلىغى مەلۇم ئەمەس. توقسۇن دېگەن سوز "تيانشان" دېگەن سوزدىن ئوزگەرگەن.

بەش بالىق ئايمىغى ھازىرقى جىمسار ناھىيىسىنىڭ شىمالىغا جايلاشقان، شەھەر خارابىسى ھازىرمۇ بار. بۇ ئايماق 640-يىلى تەسىس قىلىنغان، تەۋەسىدە 4 ناھىيە بولغان، ئايماقنىڭ ئورنى جىمەن ناھىيىسىدە بولۇپ، تەۋەسىدە ئىككى يېزا بار ئىدى. ھازىرقى "جىمسار" سوزى خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئەنە شۇ "جىمەنچىڭ" (ئالتۇن بىلەن تولغان شەھەر، يەنى ئالتۇن بالىق) تىن ئوزگىرىپ كەلگەن. "جىم" سوزى خەنزۇچىدىكى "جىمەن" سوزىنىڭ ئۇيغۇرچە تەلەپپۇز قىلىنىشى بولۇپ، "سار" سوزى ئۇيغۇر تىلىدىكى "شەھەر" مەنىسىنى بىلدۈرگۈچى "ھىسار" سوزىدىن كېلىپ چىققان. بۇ ئايماق جايلاشقان يەرنىڭ 400 نەچچە لى غەربىدە يەنى ھازىرقى ئۇرۇمچىگە ئانچە يىراق بولمىغان جايدا ئۇرۇمتاي ناھىيىسى بولۇپ، ئۇنىڭ تەۋەسىدە 4 يېزا بولغان. ئايماقنىڭ 160 لى، يەزىلەرنىڭ ئېيتىشچە 80 لى شەرقىي تەرىپىگە باربكول ناھىيىسى جايلاشقان بولۇپ، 762-يىلى (تاڭ سۇلالىسى باۋيىڭ يىلىنىڭ تۇنجى يىلى) خۇتىكشىيەن

دەپ ئۇزگەرتىلگەن①. بۇ ناھىيە تارمىغىدا 3 يېزا بولغان، با-
رىكول دىگەن ئىسىممۇ خەن سۇلالىسى دەۋرىدىن بۇيان داۋام
قىلىپ كەلگەن. مۇندىن تاشقىرى، 762 - يىلى (تاڭ سۇلالىسى
باۋيىڭ يىلىنىڭ تۇنجى يىلى) تەسىس قىلىنغان شىنخەي ناھى-
يىسى بار. لېكىن ئۇنىڭ جايلاشقان ئورنى ۋە تەۋەسىدىكى
يېزىلار توغرىسىدا ئېنىق مەلۇمات يوق.

لوپنۇر رايونى تاڭ سۇلالىسىنىڭ جېنگۇەن يىللىرى(627—649 -
يىللىرى) تاڭ سۇلالىسى تەرىپىدىن ئەۋەتىلگەن كاڭ يەندىيەن
دىگەن كىشىنىڭ ئىدارىسىدە ئىدى. 675 - يىلى (تاڭ سۇلالىسى
شاڭيۇەن يىلىنىڭ 2 - يىلى) كاڭ يەندىيەننىڭ رىياسەتچىلىگىدە
بىنا قىلىنغان 9 يېڭى شەھەر ساجۇ ئايمىغى (ھازىرقى دۇڭخۇاڭ)
غا قارايتتى. ۋۇزېتيەن خانلىق تەختىدىكى چاغلاردا (684—705 -
يىللىرى) بۇ يەرلەرنى ئاكا - ئۇكا كاڭفۇ دەنىيەن بىلەن كاڭ
دىشىبالار ئىدارە قىلاتتى. 691 - يىلى (ۋۇ زېتيەن تيەنشۇ يىلىنىڭ
2 - يىلى) كاڭدىشبا ۋۇزېتيەنگە نامە ئەۋەتكەن. بۇ جايلار تاڭ
سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىغا قەدەر ساجۇ ئايمىغىغا قارايتتى.
بۇلاردىن باشقا جايلارنىڭ ھەممىسىدە دۇخۇ، دۇدۇ مەھكىمىسى،
ئايماق تۇزۇملىرى ئەمەلگە قويۇلغان.

تىيانشاننىڭ جەنۇبىدا، ئاستانە ئوبلاستىدىن غەرپكە قاراپ
ماڭغاندا، بىرىنچى بولۇپ كىنگىت دۇدۇقۇسى ئۇچرايدۇ. بۇ
مەھكىمە 648 - يىلى (تاڭ سۇلالىسى جېنگۇەن يىلىنىڭ 22 -
يىلى) ئاسناشىر غەربىي تۇرك خانلىغىنىڭ كىنگىتتىكى قورچى

---

① «تەيىڭ خۇەنيۇجى» («ئەمىن ئالەم خاتىرىسى») دىگەن كىتاپ-
نىڭ 156 - جىلدىدا ئېيتىلىشىچە، جىمسار ناھىيىسى كېيىن خۇتىڭشيەنگە ئۇزگەر-
تىلگەن. «يۇەنخې دەۋرىدىكى ۋىلايەت، ناھىيىلەر تەپسىراتى» دىگەن كىتاپ-
نىڭ 40 - جىلدىدىمۇ شۇنداق دىيىلگەن. بۇ يەردە بىز «تاڭ سۇلالىسىنىڭ
يېڭى تارىخى. جۇغراپىيىلىك تەپسىرات» دىگەن كىتاپقا ئاساسلاندۇق.

غنی ئوتتۇرىدىن كوتىرىپ تاشلىغاندىن كېيىن تەسىس قىلىنغان①. ئۇنىڭ چېگرىسى شەرقتە ئاستانە ئوبلاستى، غەربتە كۈچا دۇدۇ مەھكىمىسىگە تۇتىشىپ، تەخمىنەن ھازىرقى قارا شەھەر ناھىيىسى بىلەن ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى جايلارغا توغرا كېلەتتى، يېرى كىچىك بولغاچقا، ئايماقلارغا بولۇنمىگەن.

ئاندىن يەنە غەرپكە ماڭساق كۈچا دۇدۇ مەھكىمىسىگە بارىمىز، بۇمۇ 648 - يىلى ئاسناشىر تەرىپىدىن تەسىس قىلىنغان. ئۇنىڭ چېگرىسى شەرقتە كىنگىت دۇدۇ مەھكىمىسى، غەربىي جەنۇبتا سۇلى دۇفو مەھكىمىسى بىلەن تۇتىشىپ، تەخمىنەن ھازىرقى بۇگۇر ناھىيىسى بىلەن قىزىلسۇ ئاپتونوم ئوبلاستىغا توغرا كېلەتتى. ئۇنىڭ قارمىقىدا 9 ئايماق بولۇپ، قۇم ئايمىغى (ھازىرقى ئاقسۇ ناھىيىسىدە)، ئۇنسۇ ئايمىغى (ھازىرقى ئۇچتۇرپاندا)، يۇتۇ ئايمىغى (ھازىرقى ئاقچى ناھىيىسىدە)، ۋۇلى ئايمىغى (ھازىرقى بۇگۇردە) ئەنە شۇلارنىڭ جۇملىسىدىن ئىدى. بۇ ئايماقلارنىڭ نامى تەخمىنەن خەن سۇلالىسى دەۋرىدىن داۋام قىلىپ كەلگەن، جايلاشقان ئورۇنلىرىمۇ ئانچە پەرقلەنمەيدۇ، پەقەت خەنزۇچە خەتنىڭ يېزىلىشىلا بىر - بىرىگە ئوخشمايدۇ.

ئۇ يەردىن غەربىي جەنۇبقا قاراپ ماڭساق سۇلى دۇدۇمەھكىمىسىگە بارىمىز، ئۇ 675 - يىلى (تاڭ سۇلالىسى شاگىۋەن يىلنىڭ 2 - يىلى) تەسىس قىلىنغان، ئۇنىڭ چېگرىسى غەرپتە پامىر ئىگىزلىگىگە، شەرقىي شىمالدا كۈچا دۇدۇ مەھكىمىسىگە شەرقىي جەنۇبتا ۋىسا دۇدۇ مەھكىمىسىگە تۇتىشىپ، تەخمىنەن ھازىرقى قىزىلسۇ ئاپتونوم ئوبلاستىنىڭ جەنۇبىي بىلەن قەشقەر رايونىغا توغرا كېلىدۇ. ئۇنىڭ قارمىغىدا

---

① كىنگىت دۇدۇ مەھكىمىسىنىڭ تەسىس قىلىنغان ۋاقتى «تاڭ سۇلالىسىنىڭ يېڭى تارىخى. جۇغرافىيىلىك تەسىرات» تا جىنگۇەننىڭ 18 - يىلى دەپ، «تاڭ سۇلالىسىنىڭ كونا تارىخى. جۇغرافىيىلىك تەسىرات» تا شاگىۋەن يىلنىڭ ئوتتۇرىسىدا دەپ كورسىتىلگەن. بۇ يەردە «تاڭ سۇلالىسىنىڭ يېڭى تارىخى. كىنگىت تەزكىرىسى» گە ئاساسلاندۇق.

15 ئايماق بولغان، قەشقەر شەھرىنىڭ 110 لى شىمالىدا دائەن ئايمىغى، ئېھتىمال قەشقەر شەھىرى ياكى شۇ ئەترابىدا ياۋجەن ئايمىغى، قەشقەر شەھرىنىڭ 80 لى جەنۇبىدا يەندۇ ئايمىغى بار ئىدى، شۇنىڭدەك جايلاشقان ئورنى ئائېنىق بولغان جەنجۇ ئايمىغىمۇ شۇ قاتاردا ئىدى. مۇندىن تاشقىرى، چىنەن (ھازىرقى قاغىلىق ناھىيىسىدە) ئايمىغىمۇ شۇ قاتاردا بولغان. ئەمما، ئۇنىڭ سۈلى ياكى ۋىسا دۇدۇ مەھكىمىسىنىڭ قايسىسىغا تەۋە بولغانلىقىنى ئېنىقلىغىلى بولمىدى.

— كۇچىلۇن بىلەن قارا قۇرۇم تاغلىرىنىڭ شىمالىي ئېتىكىگە ۋىسا دۇدۇ مەھكىمىسى جايلاشقان. ئۇ 675 - يىلى ئۇدۇنىدا تەسىس قىلىنغان، ئۇنىڭ چېگرىسى غەربىي شىمالدا سۈلى دۇدۇ مەھكىمىسىگە، شەرقتە ساجۇ (دۇڭخۇاڭ) دۇدۇ مەھكىمىسىگە تۇتىشىپ، ھازىرقى خوتەن ۋىلايىتىگە توغرا كېلەتتى. ئۇنىڭ تەۋەسىدە دەسلەپ بەش ئايماق بولۇپ، كېيىن ئونغا ئوزگەرتىلگەن. ئايماقنىڭ نامى ۋە جايلاشقان ئورنى توغرىسىدا ئېنىق مەلۇمات يوق. ئەمما، ئۇدۇن چېگرىسى ئىچىدە بولغان بەزى مەشھۇر شەھەر - جىڭلار شۇ ئايماق جايلاشقان ئورۇن بولغان بولۇشى ئېھتىمال. ئۇدۇن شەھرىنىڭ 380 لى غەربىي جەنۇبىدىكى گۇما شەھرى؛ 200 لى غەربىدىكى گۇچېڭ جىڭى؛ 390 لى غەربىدىكى جىلىياڭ جىڭى؛ 600 لى جەنۇبىدىكى خوتەن (ئېھتىمال كۇچىلۇن بولسا كېرەك) جىڭى، 300 لى شەرقىدىكى كەنچېڭ جىڭى ئەنە شۇ شەھەر-جىڭلار قاتارىغا كىرەتتى. كېيىنكى جىن سۈلالىسى دەۋرىدىكى ماتېرىيالىلارغا قارىغاندا، ئۇدۇن خان شەھرىنىڭ شەرقىدە ئەنجۇن، گەنجۇ ئايمىغى، شەرقىي جەنۇبىدا يۈكچۇ، لۇجۇ، مېيجۇ ئايماقلىرى؛ 1300 لى جەنۇبىدا يۈيجۇ ئايمىغى بولۇپ، گەنجۇ ئايمىغى بولۇپ، بۇلارنىڭ ھەممىسى تاڭ سۈلالىسى دەۋرىدە ۋىسا دۇدۇ مەھكىمىسىگە قاراشلىق بولسا كېرەك.

— پامىر ئېگىزلىگىنىڭ جەنۇبىدا نياۋە جۇ دۇدۇ مەھكىمىسى جايلاشقان. ئۇ تاڭ سۈلالىسىنىڭ شىمالىي يىللىرى (656 — 661 - يىللىرى)

تەسىس قىلىنغان. ئۇنىڭ قارمىغىدا ۋاخان ئايمىغى تەسىس قىلىنىپ، جايلاشقان ئورنى ھازىرقى سوۋېت تاجىكىستانىنىڭ ۋاخان دېگەن يېرىگە توغرا كېلىدۇ. بۇ جايدا دۇدۇمو تەسىس قىلىنغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ باشلىقلىرى ھەر قاچان تاڭ سۇلالىسى تەرىپىدىن مەنسەپكە تەينىلىنىپ تۇرغان؛ بەزىلىرى چاگىنەگە بېرىپ، تاڭ خاقانىنى زىيارەت قىلغان، 758 - يىلى (تاڭ سۇلالىسى چېخنيۈەن يىلنىڭ تۇنجى يىلى) تاڭ سۇلالىسى ۋاخان خانى خوشات جۇجۇ بېشقا "لى" پەمىلىسى ئىنئام قىلغان.

پامىر ئېگىزلىگىنىڭ شىمالى ۋە غەربىدە ئەركەشتام دۇدۇ مەھكىمىسى بولۇپ، ئۇ 658 - يىلى (تاڭ سۇلالىسى شىيەنچىڭ يىلىنىڭ 3 - يىلى) تەسىس قىلىنغان، ئەركەشتام دېگەن ئىسىم خەن سۇلالىسى دەۋرىدىن بۇيان بار بولۇپ، ئالدىنقى خەن ۋە كېيىنكى خەن دەۋرىدىكى پەرغانىنى ئوز ئىچىگە ئالاتتى. شىمالىي ۋېي دەۋرىدە پەرغانە (ھازىرقى سوۋېت ئوزبېكىستانىدىكى پەرغانە رايونى) دەپ ئاتالغان جايلار شۇنىڭ دائىرىسىگە كىرەتتى. تاڭ سۇلالىسى دۇدۇ مەھكىمىسى تەسىس قىلىنغاندىن كېيىن، بۇ جاينىڭ تاڭ بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ناھايىتى قويۇق بولغان. تاڭ سۇلالىسى ئۇ يەرنىڭ نامىنى نىڭيۈەن دەپ ئوزگەرتكەن. ئۇنىڭ خانى ئاشىسلان تارخان تاڭ سۇلالىسىنىڭ توپىلاڭلارنى تىنىچتىشقا ياردەملەشكەن، تاڭ سۇلالىسىنىڭ شۇەنزۇڭ پادىشاسى لىلوڭچى ئۇنىڭغا خانىش جەمەتىنىڭ "دۇ" پەمىلىسىنى ئىنئام قىلغان ۋە خان جەمەتىدىن بولغان مەلىكە خېيىنى ئۇنىڭغا خوتۇنلۇققا بەرگەن.

سوۋېت ئوزبېكىستانىنىڭ سەمەرقەنت رايونىدا سوغدىيانا دۇدۇ مەھكىمىسى بولۇپ، ئۇ 650 — 655 - يىللىرى (يۇڭ خۇي يىللىرى) تەسىس قىلىنغان. ئالدىنقى ۋە كېيىنكى خەن سۇلالىسى دەۋرلىرى بىلەن ۋېي جىن ۋاقتىدا، بۇ جاي سوغدىيانا غا قارايتتى. كېيىن يەنە قىسقارتىلىپ سەمەرقەنت دەپ ئاتالدى. شىمالىي ۋېي دەۋرىدە خەنزۇچە سە-

مەرقەنت دەپ تەلەپپۈز قىلىنىپ يېزىلدى. ئۇنىڭ خانلىرى تۇققۇز جاۋۇپلارنىڭ بىرى ئىدى①. سوغدىيانا دۆدۇ مەھكىمىسىمۇ تاڭ سۇلالىسى بىلەن ناھايىتى يېقىن مۇناسىۋەتتە بولغان، ئۇنىڭ خانى تاڭ سۇلالىسىدىن ئەمەل ـ مەنسەپ ئېلىپ تۇرغان. كەيىنكى يىلنىڭ باشلىرى (713 — 741 ـ يىللىرى) تاڭ سۇلالىسى سوغدىيانا خانى ئولگەنىڭ ئوغلى دوغاتنى قېبۇتقا، بەگچۇرنى مايمارغقا خان قىلدى؛ ئولگە ئولگەندىن كېيىن، دۇغاتقا چىڭخۇاڭ ئۇنۋانىنى، ئۇنىڭ ئانىسىغا ئېلچىن خانىم ئۇنۋانىنى بەردى. ئەرەپ ئىستىلاسى باشلانغاندا، ئولگە تاڭ خاندانلىقىغا ياردەم سوراپ نامە يازغان ئىدى.

سوغدىيانا دۆدۇ مەھكىمىسىگە تەۋە ئايماقلار ھەققىدە ئېنىق مەلۇمات يوق. ئەمما، بۇگۈنكى سوۋېت ئوزبېكىستانىدىكى بۇخارا، زەرەپشان دەريالىرىنىڭ جەنۇبىدىكى مەرۋى ۋە سوغدىيانا دۆدۇ مەھكىمىسىنىڭ 100 لى شىمالىدىكى مايمارغ قاتارلىق ئايماقلار ئۇنىڭغا تەۋە بولغان بولۇشى ئېھتىمال. تېيەنباۋ يىلنىڭ باشلىرى (742 — 756 ـ يىللىرى) تاڭ سۇلالىسى مايمارغ خانىغا ھورمەتكە سازاۋەر قىلىنغاندىن ۋاڭ ئۇنۋانىنى، ئۇنىڭ ئانىسى خاتۇنغا ئېلچىن خانىم ئۇنۋانىنى بەردى. بۇلاردىن تاشقىرى، بۇخارا يېنىدىكى كوشانىيە ۋە مايمارغنىڭ 200 لى جەنۇبىدىكى كەش ياكى شەھرى

---

① توققۇز جاۋۇپ توغرىلىق دەسلەپ «سۇي سۇلالىسى تارىخى. غەربىي رايون تەزكىرىسى» دە مۇنداق دېيىلگەن: "خانىنىڭ ئەسلى پەمىلىسى ۋېن، ئوزى ياۋچىلارغا مەنسۇپ. ئەسلى ماكانى چىلەنەن تېغىنىڭ شىمالىدىكى جاۋۇپ شەھرى ئىدى. كېيىن ھۇنلاردىن يېڭىلىپ، غەربكە كوچۇش بىلەن پامىردا جايلىشىپ، ئاستا ـ ئاستا خانلىق قۇرغان. قارمىغىدا بىر قانچە خانلار بولۇپ، ئەسلىنى ئونتۇپ قالماسلىق ئۈچۈن سوغدىيان بەگلىكلىرىنىڭ ھەممىسى جاۋۇپنى پەملە قىلغان". سوغدىيان خانىدىن تاشقىرى، بۇخارا، ۋاخان، مايمارغ، كەش، قېبۇد، كوشان، مەرۋى، ئونۇخ خانلىرىمۇ جاۋۇپنى پەملە قىلغان.

سەبۋى ئايماقلىرىمۇ ئۇنىڭغا قارايتتى. تيەنباۋ يىللىرى (742 — 756 - يىللىرى) تاڭ سۇلالىسى كەشنىڭ نامىنى لەيۋي دەپ ئوزگەرتتى.

بۇگۇنكى سىر دەريانىڭ شىمالىي ساھىلىدە پەرغانە دۇدۇ مەھكىمىسى بار ئىدى. تاڭ سۇلالىسى كىشىلىرى بۇ جايلارنى خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى پەرغانىنىڭ شىمالىي تىرىتۇرىيىسى دەپ ھىساپلىغاچقا، شۇ نام بىلەن يۇرگۇزگەن. بۇ جاي چاش دەپمۇ ئاتىلىدۇ. چاش — ھازىرقى سوۋېت ئوزبېكىستانى تاشكەنت شەھىرىنىڭ قەدىمقى نامى، بۇ دۇدۇقومۇ 658 - يىلى تەسىس قىلىنغان. ئۇنىڭ خانى تاڭ سۇلالىسىدىن ئەمەل - مەنسەپ ئېلىپ تۇرغان. ئەرەپ ئىستىلاسى باشلانغاندا، ئۇنىڭ خانى تاڭ سۇلالىسىدىن ئەرەپ تاجاۋۇزىغا قارشى ئەسكەر ئەۋەتىشنى سورىغان.

چاش (تاشكەنت) نىڭ شىمالىدا مىڭبۇلاق دۇدۇ مەھكىمىسى بار ئىدى. تۇركلەر مىڭبۇلاقنى بىڭيۇل دەپ ئاتايتتى، بۇ جاي ئەسلىدە غەربىي تۇرك خانلىغىنىڭ ئىستىراھەتگاھى، شۇنداقلا غەربىي تۇرك قاغانىنىڭ ئوردىگاھلىرىنىڭ بىرى ئىدى. شۇەنجۇاڭ ئۇ يەرنى كورگەن. ئۇنىڭ ئېيتىشىچە، بۇ جاي تالاس شەھىرىنىڭ 150 لى شەرقىغە جايلاشقان بولۇپ، سان - ساناقسىز بۇلاقلار قايناپ تۇرغان، بوك دەرەخلەر بىلەن قاپلانغان ۋە ھەقىقەتەنمۇ دەم ئېلىشقا لايىق جاي ئىكەن.

مىڭبۇلاقنىڭ 400 لى شەرقىدە مەشھۇر سۇياپ شەھىرى بولۇپ، شۇ يەردە سۇياپ ئايمىغى تەسىس قىلىنغان①. لېكىن ئۇنىڭ قايسى دۇدۇ مەھكىمىسىگە تەۋە ئىكەنلىگى مەلۇم ئەمەس. شۇەنجۇاڭ ئۇ يەرگە بارغاندا، غەربىي تۇركلەرنىڭ تۇنيابغۇ قاغانىنى كورگەن. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى مەشھۇر جۇڭگو شائىرى لى بەي ئەنە شۇ يەردە تۇغۇلغان.

---

① سۈڭ مىڭچيۇ: «چاڭئەن تەپسىراتى»، لى خاۋۋىننىڭ «جۇغراپىيىلىك تەپسىرات» دىگەن كىتاپلىرى. مىڭ سۇلالىسىنىڭ جياچىڭ يىلي كوچۇرۇلگەن، نەنجىڭ كۇتۇپخانىسىدا ساقلانماقتا.

بەشىالىق دۇخو مەھكىمىسى قارىمىغىدا گەش ۋە قوشۇ دۇدۇ مەھكىمىلىرى بولۇپ، بۇلار بەش ساداقلار ئارىسىدىكى قوشۇ كۇل ئېركىن ۋە قوشۇ چۇپان ئېركىنلەر بويىچە تەسىس قىلىنغان بولسا كېرەك. ئۇلار تالاس دەرياسى بىلەن سۇياپ دەرياسى ئېقىمىغا ياكى شۇنىڭغا يېقىن جايلارغا جايلاشقان.

بەش تۇغلۇقلار ئارىسىدا تەسىس قىلىنغان دۇدۇ مەھكىمىسى ھەقىقىدە بىر قەدەر ئېنىق مەلۇمات بار. فۇيەن (ياكى يەنجۇ) دۇدۇ مەھكىمىسى چۇمكۇنلارنى ئاساس قىلىپ قۇرۇلغان، ئورنى ئېرتىش دەرياسىنىڭ ئېقىمىدا ئىدى؛ تۇركەشلەردىن ساقال باغا قەبىلىسىنى ئاساس قىلىغان ۋېنلۇ دۇدۇفۇسى تەسىس قىلىنغان؛ تۇركەشلەردىن ئالىشلارنى ئاساس قىلغان زەيسەن دۇدۇ مەھكىمىسى — بۇلار تەخمىنەن ئىلى دەرياسى ئېقىمىغا جايلاشقان. كۇلۇگ ئۇيكۇل قەبىلىسىنى ئاساس قىلىپ قۇرۇلغان تۇز كول دۇدۇفۇسى ئېھتىمال ئىلى دەرياسىغا يېقىن جايدا بولغان. ئىككى ئوكۇز دۇدۇفۇسى شىشتۇتنى ئاساس قىلىپ قۇرۇلۇپ، بورىتالا دەرياسى ئەتراپىغا جايلاشقان. چۇنس چۇپان قەبىلىسىنى ئاساس قىلىپ يېڭىسا دۇدۇفۇسى تەسىس قىلغان بولۇپ، بۇگۇنكى يۇلتۇز دەرياسى ئېقىمىغا جايلاشقان.

ئالتاي تاغلىرىنىڭ غەربىدە قارلۇقلار بولۇپ، ئەسلىدە شەرقىي تۇركلەرنىڭ كونتۇرۇللۇغىدا ئىدى. تاڭ سۇلالىسى ئىنجۇ چاپىش قاغاننى تىنجىتقاندىن كېيىن، ئۇلار تاڭ سۇلالىسىگە تەۋە بولدى. 658 - يىلى (تاڭ سۇلالىسى شيەنچىڭ يىلىنىڭ 3 - يىلى) تاڭ سۇلالىسى ئۇنىڭ مەلۇم قەبىلىسىنى ئاساس قىلىپ تەسكەي تاغ دۇدۇفۇسىنى، چىگىل قەبىلىسىنى ئاساس قىلىپ دامۇ دۇدۇفۇسىنى؛ تاش قەبىلىسىنى ئاساس قىلىپ شۇەنچى دۇدۇفۇسىنى تەسىس قىلدى. كېيىن دامۇدۇدۇفۇسىدىن ئايرىمچە يەنە جىنخۇ دۇدۇفۇسى تەسىس قىلدى. ئالتاي تاغلىرىنىڭ غەربىدە يەنە ياغما دۇدۇ مەھكىمىسى بولۇپ، ئۇ ئەسلىدە يەنرەن دۇخۇ مەھكىمىسىگە قارايدىغان بىر ئوبلاست ئىدى. 702 - يىلى (ۋۇ-

زېتىيەننىڭ چاگىدەن 2 - يىلى) بەشبالىق دۇخۇ مەھكىمىسىگە قارايدىغان دۇدۇ مەھكىمىسىگە ئوزگەرتىلدى.

مۇندىن باشقا جىنمەن، ساتۇ دۇدۇ مەھكىملىرى بولۇپ، بۇلار چېگىلارنى ئاساس قىلىپ قۇرۇلغان، ئاندىن قالسا، بەھراكى، بۇگۇر دۇدۇ مەھكىملىرى بولۇپ، بۇ توت دۇدۇ مەھكىمىسى بەشبالىق چېگىرىسى ئۇچىدە ياكى ئۇنىڭغا يېقىن جايلاردا بولغان①. بۇلاردىن تاشقىرى دۇگىيەن، شىيەن، چۆلى، جيا چىڭ، دالەن دۇدۇ مەھكىملىرى بولۇپ، ئۇلارنىڭ جايلاشقان ئورنى ئېنىق ئەمەس.

648 - يىلى (تاڭ سۇلالىسى جېنگۇەن يىلىنىڭ 22 - يىلى)، بۇگۇنكى كېم دەريا سۇ (يەنسەي دەريا سىنىڭ يۇقۇرى ئېقىمى بويىدا) قىرغىزلارنى ئاساس قىلىپ خاكاس دۇدۇ مەھكىمىسى قۇرۇلغان. "خاكاس" سوزى خەن سۇلالىسىدىن بۇيان داۋام قىلىپ كەلگەن بولۇپ، تاڭ سۇلالىسى كىشىلىرى قىرغىزلار شۇ خاكاسلارنىڭ ئەۋلادى ئىكەنلىگىگە ئېنىق ھوكۇم چىقارغان. شۇڭا، "خاكاس" سوزى ئىشلىتىلگەن②.

غەربىي تۇركلەر دۇدۇ مەھكىملىرى ۋە ئايماقلىرى ئۇستىدە يەنە ئىككى دۇدۇ مەھكىمىسى تەسىس قىلىنغان، ئۇنىڭ بىرى، بەش تۇغلۇقلارنى ئىدارە قىلىدىغان كۇنلۇ دۇخۇ مەھكىمىسى، يەنە بىرى، بەش ساداقلارنى ئىدارە قىلىدىغان مىڭچى دۇخۇ مەھكىمىسى ئىدى. يۇقۇرىدىكى دۇخۇ، دۇدۇ ۋە ئايماقلارنىڭ ھەممىسى ئەسلىدە

---

① جىنمەن دۇدۇفۇسى جىمسار بىلەن، ساتۇ دۇدۇفۇسى ساتۇ بىلەن ئالاقىدار بولۇپ، بۇگۇنكى باركول ئەتراپىغا جايلاشقان بولسا كېرەك. بەھراكى دۇدۇفۇسى بەشبالىقنىڭ غەربىدىكى بەھراكى دەريا سى ۋە بەھراكى بوقالىغا (ساقچى ئىدارىسى) يېقىن جايدا بولسا كېرەك. بۇگۇر دۇدۇفۇسى، ئەلۇەتتە، ھازىرقى بۇگۇر ناھىيىسى بىلەن ئالاقىدار.

② پامىرنىڭ غەربىدىكى ئامۇ دەريا سى بىلەن ھىندى دەريا سى ئارىلىقىدىكى تاڭ خاندانلىغى تەرىپىدىن بىرمۇنچە دۇدۇفۇ ۋە ئايماقلار قۇرۇلغان. بۇلارنى بىرمۇ - بىر كورسەتمەيدۇق.

ئەنشى دۇخۇ مەھكىمىسگە قارايتتى. ئەنشى دۇخۇ مەھكىمىسى 640 - يىلى (تاڭ سۇلالىسى جېنگۇەن يىلىنىڭ 14 - يىلى) دا تەسىس قىلىنىپ، 648 - يىلى كۇچاغا كوچىكەن ۋە 650 - يىلى (تاڭ سۇلالىسى يۇڭخۇي يىلىنىڭ تۇنجى يىلى) يەنە قۇجۇغا قايتۇرۇلغان؛ 658 - يىلى يازدا يەنە كۇچاغا كوچۇرۇلۇپ، كېيىن ئاساسەن شۇ يەردە بولغان.

702 - يىلى ۋۇزېتيەن تيانشانىنىڭ شىمالىدىكى كوچمەنچى قەبىلىلەرنى ئىداره قىلىش ئۈچۈن بەشبالىقتا بەيتىڭ (بەشبالىق) دۇخۇ مەھكىمىسىنى تەسىس قىلدى①. ئەنشى ۋە بەيتىڭ دۇخۇ مەھكىمىسىنىڭ چېگرىسىنى كون پېتىش تەرەپتە ئېنىق ئايرىش قىيىنراق. تەخمىنەن ئېيتقاندا، سۇياپ دەريياسىنىڭ جەنۇبىدىكى دىخانچىلىق رايونلىرى ئەنشى دۇخۇ مەھكىمىسگە بالقاش كولىنىڭ شەرقى ۋە جەنۇپ تەرەپلىرىدىكى كەڭ چارۋىچىلىق رايونلىرى بەيتىڭ دۇخۇ مەھكىمىسگە قارىغان بولسا كېرەك.

تاڭ سۇلالىسى باسقاق (جېدۇشى) تۈزۈمىنى يولغا قويغاندىن كېيىن، غەربىي رايوندا ئەنشگە قاراشلىق توت جىڭلىق باسقاق ۋە قۇمۇل، قۇجۇ، بەشبالىق باسقاقلىرى بولغان؛ بەزىدە ئىككى باسقاق بىرباسقاققا بىرلەشتۈرۈلگەن، دۇخۇفۇلارمۇ مەۋجۇت تۇرۇۋەرگەن.

ئەنشى ۋە بەيتىڭ دۇخۇ مەھكىمىلىرى ياكى باسقاقلىرى مەمۇرى ئورگان بولمىغاندەك، ئەينى ۋاقىتتا ھەربىي قوماندانلىق ئورگىنمۇ بولغان. تاڭ سۇلالىسىنىڭ غەربىي رايونىدا تۇرۇشلۇق قوشۇنلىرى باشقا جايلاردىكىگە ئوخشاشلا قوشۇن، بوقال، شەھەر-جىڭ قاتارلىق دەرىجىلەرگە بولۇنەتتى. ئەنشى دۇخۇ مەھكىمىسىنىڭ ھەربىي قوشۇن بىرلىگىدە سۇياپ جىڭى، ئۇدۇن جىڭى، سۇلى جىڭى، كۇچا جىڭى دېگەن مەشھۇر 4 جىڭ بار ئىدى. سۇياپ جىڭى سۇياپ شەھىرىدە بولۇپ، تاڭ سۇلالىسىنىڭ غەربىي چېگرا رايونلارنى

---

① بەزى ماتېرىياللارغا قارىغاندا، بەيتىڭ دۇخۇ مەھكىمىسىدىن بۇرۇن جەنشەن (ئالتۇن تاغ) دۇخۇ مەھكىمىسىمۇ بولغان بولسا كېرەك.

كونتۇرۇل قىلىدىغان مۇھىم ھەربىي ئورگىنى ئىدى. ۋاڭ فاڭيې، تەرىپىدىن بىنا قىلىنغان سۇياپ شەھىرى غەربىي رايونىدا ھەمدە مەشھۇر. سۇياپ شەھىرىدە يەنە قوغداش قوشۇنى تەسىس قىلىنغان. سۇياپ دەرياسىدىن تالاس دەرياسىغىچە بولغان ئارلىقتا تالاس ۋە بالاساغۇن (غۇبالىق) شەھەرلىرى بولۇپ، بۇلار-مۇ تاڭ سۇلالىسىنىڭ مۇھىم ھەربىي قارارگاھلىرى ئىدى. بەيتىك (بەشبالىق) دۇخۇ مەھكىمىسى قارىمىغىدا، ئاساسەن، قۇمۇل ئايمىغىدا قۇمۇل قوشۇنى؛ شىجۇ (قۇجۇ) ئايمىغىدا تىيانشان قوشۇنى؛ دۇخۇ مەھكىمىسى ئورۇنلاشقان جايدا خەنخەي قوشۇنى؛ بۇگۇر ناھىيىسىدە جەنسەي قوشۇنى؛ دۇخۇ مەھكىمىسى ئورۇنلاشقان جاينىڭ 700 لى غەربىدە چىگخەي قوشۇنى؛ ئىلى دەرياسى يېنىدا گوڭ يۇ (كۇنەس) شەھىرى بار؛ بورتالا بىلەن ئىلى دەرياسى ئارىلىغىدا جەنيا قوشۇنى؛ ئېھتىمال ھازىرقى قەشقەرنىڭ يېنىدا يۈيخې قوشۇنى بار ئىدى. ئەنشى دۇخۇ مەھكىمىسى قارمىغىدا يەنە پامىر ئىگىزلىگىدىكى پامىر بۇقالى بار ئىدى. قوشۇنلاردا ئەڭ ئاساسىي قاتلام بىرلىگى تۇرا قاراۋۇلخانا ئىدى. بۇندىن تاشقىرى، دۇخۇ مەھكىمىسى ۋە ئايماقلارغا قارايدىغان يەرلىك مىللەتلەرنىڭ قوراللىق قوشۇنلىرىمۇ تاڭ سۇلالىسىنىڭ قوماندانلىغىغا بوي سۇناتتى.

مەنسەپ تۈزۈمىگە كەلسەك، ئايماققا بىرسىشى (ۋالى دەرىجىلىك) بولۇپ، پۈتۈن ئايماق ئىشلىرىنى باشقۇراتتى؛ ئۇنىڭ ئورۇن باسارلىرى سۈپىتىدە بىر بېيجا، بىر چاگشى ۋە بىر سىما بولاتتى. مەسئۇل ئەمەلدارنىڭ يارىدەمچىسى سۈپىتىدە سەنجۇن دەرىجىلىك بىر مىرزا بولاتتى. ئايماقنىڭ ئىشلىرىنى ئېلىپ بارىدىغان ئورگانلىرى ئەمەلدارلار ئىشلىرى نازارىتى، ئاشلىق نازارىتى، تۈتۈن سېلىق نازارىتى، ھەربىي خىزمەت نازارىتى، ئەدلىيە نازارىتى ۋە يەر ئىشلىرى نازارىتىدىن ئىبارەت بولۇپ، باشقىلارنىڭ ھەممىسى سەنجۇن دەپ ئاتىلاتتى. بۇندىن تاشقىرى، سەنجۇنسى دەپ ئاتىلىدىغان ئەمەلدارلاردىن 4 - 5 كىشى بولۇپ، ئۇلارنىڭ ۋەزىپىسى مۇ-

تىزىم بولماي، زاپاس گورۇندا تۇراتتى. ئاندىن قالسا، بەش كىناپتىن دەرس بەرگۈچى بىر مولا ۋە بىر تىۋىپ بولۇپ، بىرى مۇرىت تەييارلاش، بىرى داۋالاش ئىشلىرىغا مەسئۇل بولاتتى. ناھىيىنىڭ مەسئۇلى بىر كىشى بولۇپ، لىڭ دەپ ئاتىلاتتى. گۇنىڭ گورۇن باشارى بىر كىشى بولۇپ، چىڭ دەپ ئاتىلاتتى. ناھىيىنىڭ مەسئۇلى ئەمەلدارلارغا يازدەمچى سۈپىتىدە بىركاتىپ، بىردىن ئىككىگىچە ھەربى خادىم بولۇپ، گۇلار ئەمەلدارلار ئىشلىرى، ئاشلىق، تۇتۇن سېلىق، ھەربىي خىزمەت ئىشلىرى، ئەدلىيە، يەر ئىشلىرى قاتارلىق ئىشلارنى باشقۇراتتى. يېزىدا بىردىن ئاقساقال، مەھەللىدە بىردىن مەھەللە باشلىغى بولاتتى.

دۇخۇ مەھكىمىسىدە مەسئۇل ئەمەلدار سۈپىتىدە بىر دۇخۇ بولۇپ گۇنىڭ يازدەمچىسى سۈپىتىدە بىر مۇئاۋىن دۇخۇ بولاتتى؛ گۇلار-نىڭ قېنى ئاستىدا ئالاقىدار ئىشلارنى باشقۇرۇش گۇچۇن كاتىبات، ئەمەلدارلار ئىشلىرى، ئاشلىق ئىشلىرى، تۇتۇن - سېلىق ئىشلىرى، ئەدلىيە ئىشلىرى، ھەربى خىزمەت ئىشلىرى بويىچە بىردىن سەنجۇن بولاتتى؛ 3 نەپەر سەنجۇنسى بولۇپ، گۇلار مۇزاپاسقا تۇراتتى.

دۇدۇ مەھكىمىسىدە بىر دۇدۇ بولۇپ، گۇنى تاڭ خاندانلىغى ھوكۇمىتى شۇجاي، شۇ مىللەت، شۇ قەبىلە باشلىقلىرىدىن تەينىلەينتى. كېنىگىت دۇدۇ مەھكىمىسىدە بىر سىما قويۇلغانلىغىدىن قارىغاندا، دۇدۇ مەھكىمىسىدىكى يازدەمچى ئەمەلدارلار، گومۇمەن، ئايماقتىكىلەرگە گوخشاپ، كېتەتتى. دۇدۇ مەھكىمىسىگە قاراشلىق ئايماقلارنىڭ باشلىقلىرىمۇ سىشى دەپ ئاتىلىپ، شۇ جاي، شۇ مىللەت، شۇ قەبىلە باشلىقلىرىدىن تەينىلىنەتتى. سۇلى دۇدۇ مەھكىمىسىگە قاراشلىق ياۋجيەن ئايىمغىدا بىر سىما بولغانلىغىدىن قارىغاندا، گۇ يەردىكى يازدەمچى ئەمەلدارلارمۇ، گومۇمەن، ئايماقتىكىلەرگە گوخشاش بولغان. دۇدۇ مەھكىمىسى ۋە گۇنىڭغا قاراشلىق ئايماقلاردا خەنزۇچە خەت - ئالاقىلەرنى باشقۇرۇش گۇچۇن، بىردىن سەنجياڭ بولاتتى.

ھەربىي گورگانلارنىڭ باشلىقلىرىغا كەلسەك، قوشۇنلاردا چېگرا

مۇداپەسسىگە مەسئۇل ئەمەلدار بولۇپ، بۇ ۋەزىپىسىنى، كوپىنچە، سىشى قوشۇمچە قىلاتتى؛ جەڭلاردا جەڭنى قوغداش ئەمەلدارى بولاتتى؛ بوقاللاردا بوقال بولاتتى؛ تۇرا ۋە قاراۋۇلخانىلار-نىڭمۇ باشلىقلىرى بولاتتى.

يۇقۇرىدىكى ئەھۋاللار تاڭ سۇلالىسىنىڭ غەربىي رايونىدىكى ھوكۇمرانلىقىنىڭ خېلى دەرىجىدە پۇختا بولغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ ھوكۇمرانلىق ئورگانلىرى تاڭ سۇلالىسى بىلەن يەرلىك ھوكۇمران سىنىپلارنىڭ خەلقنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش، ئېزىش ۋە قارشى چىققۇچىلارنى باستۇرۇشتىكى ئاساسىي ۋاستىسى ئىدى.

3 - بۆلۈم ئىجتىمائى ئىقتىسات، مەدەنىيەت ئەھۋاللىرى ۋە تاڭ سۇلالىسىنىڭ „ھەربى ،ئەدلىيە، غەزنە، پاراق ئىشلىرى“ غا ئائىت ئەمەر-پەرمانلىرىنىڭ يولغا قويۇلۇشى

تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە غەربىي رايون ئاساسىي جەھەتتىن فېئوداللىق جەمىيەت باسقۇچىدا ئىدى.

دىخانچىلىق رايونلىرىدا فېئوداللىق مۇناسىۋەت تېخىمۇ راۋاجلانغان، شۇجۇ (قۇجۇ) ھەتتا قۇمۇل ۋە بەشبالىق ئايماقلىرىدىمۇ يەرنى تەڭشەش تۈزۈمى ئۇزۇن مۇددەت ۋە ئومۇمىي يۈزلۈك يولغا قويۇلغان. جېنگۇەن يىللىرى (627 — 649 - يىللىرى) تاڭ سۇلالىسىنىڭ تەيزۇڭ پادىشاسى شجۇغا ئەلچى ئەۋەتىپ، پادىشالىق يەرلەرنى كونا ئەمەلدارلارغا، يېڭا شىنجاڭلارغا ۋە پۇقرالارغا تەقسىم قىلىپ بېرىشنى جاكالىدى①. بۇ شجۇ

① «ۋېنگۇەن سىلىن» دىگەن كىتابنىڭ 664 - جىلدى «جىنگۇەن يىللىرىدا قۇجۇنى كوزدىن كەچۈرۈپ چىقىش ھەقىقىدىكى خان يارلىغى» دا مۇنداق دېيىلگەن: "بۇ ئايماقتىكى بارلىق پادىشالىق يەرلەر كونا ئەمەلدارلارغا، يەرلىك باشلىق ۋە پۇقرالارغا تەقسىم قىلىپ بېرىلدى".

ئايمىغىدا يەرنى تەڭشەش تۇزۇمىنىڭ ئىجرا قىلىنىشقا باشلىغانلىغى بولسا كېرەك. تۇرپاندا يەر ئاستىدىن تېپىلغان نوپۇس دەپتىرى، يەرلەرنىڭ مو ھىساۋى دەپتىرىدە "ئومۇرلۇك يەر"، "جان بېشىغا تەقسىم قىلىنغان يەر"، "تۇرار جاي"، "ئولگەنلەردىن قايتۇرۇۋېلىنغان يەرلەر" دىگەنگە ئوخشاش سوزلەر بىلەن يەرنىڭ مو سانلىرى كوزگە چېلىقىدۇ. بۇ يەرنى تەڭشەش تۇزۇمى ئىجراسىنىڭ كونكىرىت ئىپادىسى. لېكىن، بىرىنچىدىن، ئۇ چاغلاردا شىجۇ ئايمىغىدا يەر ئاز، ئادەم كوپ بولغانلىقتىن، تەقسىم قىلىنغان يەر تەقسىم قىلىشقا تېگىشلىك بولغان يەردىن ئاز بولغان، شۇڭا، نوپۇس دەپتىرى بىلەن يەرلەرنىڭ مو ھىساۋى دەپتىرىدە "ئېلىشقا تېگىشلىك يېرى"، "ئالغان يېرى"، "ئالمىغان يېرى" دىگەنگە ئوخشاش سوزلەر بىلەن كونكىرىت مو سانلىرى كوزگە چېلىقىدۇ. دۇڭخۇاڭدىن تېپىلىپ، تاڭ سۇلالىسى دەۋرىگە مەنسۇپلۇغى مەلۇم بولغان نوپۇس دەپتىرىدىمۇ بۇ ئەھۋال مەۋجۇت. ئىككىنچىدىن، تاڭ سۇلالىسىنىڭ بەلگىلىشىچە، "مەڭگۇلۇك يەر" گە "قارىياغاچ، چىلان، ئۇژمە ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش لايىق دەرەخلەر تىكىلىشى" لازىم؛ ئەگەر "باشقا يۇرتقا كېتىدىغان ياكى يوقسۇنلۇقتىن دەپنە قىلغۇچىسى بولمىغانلار" بولسا، سېتىشقا بولىدۇ؛ "جان بېقىشقا تەقسىم قىلىنغان يەر" نى سېتىشقا رۇخسەت قىلىنمايدۇ، پەقەت "تار يۇرتتىن كەڭرەك يۇرتلارغا كەتكۇچىلار بولسا" ساتسا بولىدۇ؛ "ئولگەنلەرنىڭ يېرى قايتۇرۇۋېلىنىپ، يېرى يوقلارغا بېرىلىدۇ". لېكىن، قەغەزدىكى مۇنداق بەلگىلىمىلەر بىرگەپ بولسا، ئۇنىڭ ئىجراسى يەنە باشقا گەپ ئىدى. يېقىندا تۇرپاندىن تېپىلىپ، تاڭ سۇلالىسىگە مەنسۇپلۇغى مەلۇم بولغان يازما ھوججەتتىن ئايان بولۇشىچە، دىخانلارنىڭ "جان بېشىغا تەقسىم قىلىنغان يەرلەر" نى سېتىش ياكى گوروگە قويۇش ئىشلىرى دائىم ئۇچراپ تۇرغان. بۇ ئەھۋال شۇنى كورسىتىدۇكى، يەرنى تەڭشەش تۇزۇمى تېرىلغۇ يەرلىرىنىڭ مەركەزلىشىشى ۋە دىخانلارنىڭ خانىۋەيران بولۇشىنى پەسەيتىشتە

پەقەت ۋاقىتلىق ۋە چەكلىكلا رول ئوينىغان. ئۇچىنچىدىن، تاڭ سۇلالىسىنىڭ بەلگىلىشىچە، دىخانلارلا ئەمەس، ۋاڭ - گۇڭ ئاقسوڭەكلەر، خاننىڭ ئۇرۇق - تۇققانلىرى، خىزمەت كورسەتتى دەپ تونۇلغان كونا مەنسەپدار ۋە ئاقساقاللار، قەلەم ۋە ئەلەم ئەمەلدارلىرى، ھەر دەرىجىلىك ھەربى - مەمۇرى ئورگانلار، شۇنىڭدەك راھىپ ۋە راھىبەلەر، زاھىتلار ۋە شۇلارغا ئوخشاش ئەمگەك قىلماي تەييارنى يەيدىغان ئېكسپىلاتاتسىيىچى ھارامتاماقلارمۇ يەر تەقسىم قىلىۋالاتتى، بەلكى ھەدىسىلا يۇزچىڭلاپ (بىرچىڭ يۇزموغا تەڭ)، نەچچە ئون چىڭلاپ، كوپ ئالاتتى. بۇ ئەھۋال يۇقۇرىدا ئېيتىلغان تۇزۇمنىڭ فېوداللىق خاراكتىرىنى ئۇزۇل - كېسىل پاش قىلىپ بېرىدۇ، شىجۇ ئايمىغىدىمۇ شۇنداق قىلىنغان. يۇقۇرىدا كەلتۇرۇلگەن خان يارلىغىدا كونا ئەمەلدار، يېزا شېنشىلىرىنىڭ پادىشالىق يەرلەرنى تەقسىم قىلىۋالغۇچىلارنىڭ ئالدىنقى قاتارىغا قويۇلغانلىغى ئەنە شۇنىڭ ئەڭ ياخشى دەلىلىدۇر.

يەرنى تەڭشەش تۇزۇمى نەتىجىسىدە فېوداللىق ئېكسپىلاتاتسىيە مۇناسىۋىتى مەۋجۇت تۇرۇۋېرىش بىلەنلا قالماي، بەلكى بۇ ئېكسپىلاتاتسىيە ناھايىتى دەھشەتلىك بولغان ئىدى. تېپىلغان قېزىلما ھوججەتلەرگە قارىغاندا، ئوتاقچىلار پومىششىككە يەر ئىجارىسى تاپشۇرغاندا، بىرىنچىدىن، داننى "پاكىزلەپ" تاپشۇراتتى؛ ئەگەر "پاكىزلەنمىگەن" بولسا، قايتىدىن پاكىزلەپ بېرەتتى؛ ئىككىنچىدىن، ۋاقتىدا تاپشۇرۇشى، ئەگەر ۋاقتىدىن ئوتكۇزۇۋەتسە، ئوسۇم قوشۇپ بېرىشى شەرت ئىدى①. ئۇنىڭ ئۇستىگە جازانىخورلۇق مەۋجۇت بولۇپ، مەيلى پۇل ۋە مەيلى باشقا نەرسىلەر (مەسىلەن، يىپەك رەختلەر) قەرز ئالغاندا، ئومۇمەن، ھەر ئايدا 10 پىرسەنت ئوسۇم تولەيتتى. بەزىدە 50 پىرسەنتكە

---

① بۇ ھوججەتنىڭ ئەسلى نۇسخىسى شىنجاڭ مۇزېيدا ساقلانماقتا، ھازىرچە تېخى ئېلان قىلىنمىدى.

يېتەتتى. بەزىدە ئوسۇم ئۇستىگە يەنە ئوسۇم بېرىش توغرا كېلەتتى. ئەگەر قەرزدار قەرزنى ئوز ۋاقتىدا تولىيەلمىسە، قەرز ئىگىسى ئۇنىڭ مال - مۇلكى بىلەن يەر - زىمىنىنى تارتىۋېلىشقا ھوقۇقلۇق ئىدى ①. مۇشۇنداق فېوداللىق ئېكسپلاتاتسىيىنىڭ كۇنساناپ كۇچىيىشى نەتىجىسىدە دىخانلار خانىۋەيران بولۇپ، تىرىكچىلىك ئۇچۇن ياقا يۇرتلارغا قېچىپ كېتىشكە مەجبۇر ئىدى.

تۇرپاندىن تېپىلىپ، تاڭ دەۋرىگە مەنسۇپلۇغى مەلۇم بولغان بىر پارچە يازما ھوججەتتىن شىجۇنىڭ غەربىدىكى جايلاردا ھوكۇم سۇرگەن فېوداللىق مۇناسىۋەتكە دائىر بەزى ئەھۋاللارنى بىلىۋالالايمىز. بۇ ئالياڭ دىگەن كىشىنىڭ ھوكۇمەتكە سۇنغان ئەرزى بولۇپ، ئۇنىڭدا ئوزىنىڭ ئەسلىدە (كۇچا) جىڭىدا ئولتۇرۇشلۇق ئىكەنلىگى، "ئائىلىسىدە ئەمگەك كۇچى بولمىغاچقا" ئوتكەن يىلىنىڭ ئەتىيازىدا بىرپارچە ئۇزۇملۇك باغنى "مۇشۇ شەھەرلىك بوئەنباۋ دىگەن كىشىگە ئوتاققا" بەرگەنلىگى، "توختام بويىچە بۇتەكنى ئوز قائىدىسى بىلەن كومۇش لازىم" لىغى، ئەمما بۇ كىشىنىڭ "ھازىرغا قەدەر تەكنى كوممەي، سوغاققا قالدۇرغان" لىغى، شۇڭا، "مەسلىھەتلىشىپ بىر ياقلىق قىلىشنى سورايدىغانلىغى" ئېيتىلغان②. بۇ ھوججەتنىڭ ئوزى ئەمەس، بەلكى ئۇنىڭدا ئەكىس ئەتتۇرۇلگەن مۇنۇ ئەھۋاللار مۇھىمكى، ئۇ چاغلاردا ئەنشى جېڭى يەنى كۇچادا يەرنى ئوتاققا بېرىش ۋە ئېلىش مۇناسىۋىتى مەۋجۇت بولۇپلا قالماي، بەلكى بۇ مۇناسىۋەت رەسىملىشىپ قالغان؛ شۇڭا توختام تۇزۇش بولغىنىدەك، "ئوز قائىدىسى" مۇ مەيدانغا كەلگەن.

---

① «مەدىنى يادىكارلىقلار» ژورنىلىنىڭ 1973 - يىل 10 - سانى: «تۇرپان ئاستانىدىكى زۇتۇڭشى قەۋرىسىدىن تېپىلىپ، تاڭ سۇلالىسى دەۋرىگە مەنسۇپلۇغى مەلۇم بولغان يازما ھوججەتلەر».

② خۇاڭ ۋېنبى: «تۇرپاندا ئېلىپ بېرىلغان ئارخىولوگىيە خاتىرلىرى».

غەربىي تۈركىلەر بىلەن تۇرا چارۋىچى قەبىلىلىرىدىكى ئىجتىمائى ئىقتىسادىي ئەھۋاللارمۇ بۇرۇنقىدەكلا ئىدى. قاغان ھەممىنىڭ غوجىسى بولۇپ، قول ئاستىدىكىلەردىن خالىغانچە باج ئالاتتى ۋە ئەسكەرلىككە تۇتاتتى. غەربىي تۈركلەر ئون چوڭ قەبىلە بولۇپ، ھەر بىرىگە بىر باشلىق باشچىلىق قىلاتتى. قارام بولغان قەبىلە ياكى جايلارنىڭ باشلىقلىرى ئىلتىمەبىر دېيىلەتتى. بۇنىڭدىن باشقا ئۇلارنى نارازىمت قىلمىغان بىردىن تۇدۇن قويۇلاتتى. قاغاننىڭ قول ئاستىدىكى چوڭ - كىچىك ئەمەلدارلارنىڭ مەنسەپلىرى ئاتىدىن بالىغا مىراس قالاتتى ۋە ئۇلارنىڭ دەرىجىلىرىمۇ ئېنىق ئىدى. قەبىلىلەر ئىچىدىكى ئېكسپىلاتاتسىيە مۇناسىۋىتىمۇ ناھايىتى روشەن بولۇپ، قەبىلە باشلىغى شۇ قەبىلىنىڭ غوجىسى ئىدى. شۇڭا ئۇلار "دائىم كوچۇپ يۈرسىمۇ، ھەر قايسىسىنىڭ خاس يېرى بار ئىدى." تاڭ سۇلالىسى غەربىي تۈرك خانلىقىنى تىنچىتقاندىن كېيىن، قاغانلار تۇگىگەن بولسىمۇ، قەبىلىلەر ئىچىدە فېئوداللىق ئېكسپىلاتاتسىيە مۇناسىۋىتى ھامان مەۋجۇت ئىدى. قەبىلە باشلىقلىرى تاڭ سۇلالىسىگە نىسبەتەن يەرلىك مەمۇر بولسىمۇ، ئۇز قەبىلىسىدە ھامان بىر فېئودال ئىدى.

فېئوداللىق ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى شاراىتىدا، ئىقتىسات ۋە مەدەنىيەتتىمۇ مۇئەييەن تەرەققىياتلارکورۇلدى. تاڭ سۇلالىسى ئىجرا قىلغان ئەمر - پەرمانلارمۇ مەلۇم جەھەتتە ئىجابى رول ئويناندى.

تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە غەربىي رايونىدىن بۇغداي، پۇرچاق، شال، تېرىق قاتارلىق يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرى چىقاتتى. باغۋەنچىلىكمۇ تەرەققى قىلىپ، ئۇزۇم، قوغۇن، شاپتۇل، ئانار، نەشپۈت، ئۇرۇك قاتارلىق مېۋىلەر ھەممىلا يەردە بار ئىدى. لوپنۇرنىڭ جەنۇبىدىكى تۇپرىغى ئۇنۇمسىزرەك بولغان جايلاردىمۇ ئۇزۇم كوپلەپ ئوستۇرۇلەتتى. كاڭ يەندىيەن بىنا قىلغان

ئۇزۇم شەھرىمۇ ئۇزۇمنىڭ كوپلۈكى بىلدن داڭ چىقارغان①. قۇجۇنىڭ مۇناقى ياكى سوزۇق سايۋا ئۇزۇمى ناھايىتى مەشھۇر بولۇپ، تاڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى يىللىرى ئىچكى ئولكىلەرگە كوچۇرۇپ بېرىلغان. قۇجۇ قاتارلىق جايلاردىن پاختا ناھايىتى كوپ چىقاتتى. ئۇدۇن، قۇجۇ قاتارلىق جايلاردا پىلىچلىكمۇ تەرەققى قىلغان. چارۋىچىلىق، ئات، كالا، قوي، توگە ۋە بۇغا بېقىش ئاساس قىلىناتتى، غەربىي رايون ئاتلىرى ئىچكى ئولكىلەرگە تۇركۈم - تۇركۈملەپ ئېلىپ بېرىلاتتى.

تاڭ سۇلالىسى ھوكۇمىتىنىڭ ئۇزىمۇ غەربىي رايۇندا ئورمان چىلىق ۋە چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىناتتى. جېنگىۋەن يىللىرى لى جىڭ تۇيقۇنلارنى، خۇجۇنجى قۇجۇنى تىنجىتىپ، ئاسنا-شر غەربىي رايونىنى ئېچىپ، 4 جىڭ تەسىس قىلىنغاندىن كېيىن، سەندوكدىن نۇرغۇن يىگىتلەرنى چېگرا ئەسكەرلىگە يوتكەپ، يەپەك گەزلىمەلەرنى ھەربى راسخوت قىلغان، ھەربى تېرىقچىلىق يولى بىلەن ئۇزۇق مەسلىسىنى ھەل قىلغان ۋە قوي، ئات قاتارلىق چارۋىلارنى باققان"②. "بۇگۈر، قۇمۇل ھەربى تېرىقچىلىق مەيدانلىرىدىكى ئېكىنزارلىقلارغا كوز يەتمەيتتى". سانلىق مەلۇماتلارغا قارىغاندا، تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە غەربىي رايوندىكى ھەربى تېرىقچىلىق مەيدانلىرى بويىچە ئېيتقاندا، ئەنشى دۇخۇفۇسى قارمىغىدا 20 مەيدان، سۇلىدا 7 مەيدان، كىنگىتتە 7 مەيدان، بەشبالىق دۇخۇ مەھكىمىسىدە 20 مەيدان، قۇمۇل قوشۇنىدا بىر مەيدان، تىيانشان قوشۇنىدا بىر مەيدان، جەمى 56 مەيدان بولغان. ھەر بىر مەيدانىنىڭ يېرىمى 50 چىڭ (بىر چىڭ 100 موغا تەڭ) ھىساپلىغاندا، جەمى 2800 چىڭ يەر بار ئىدى. ھازىرقى بارىكول، قارا شەھەر، كۇچا، بۇگۇر قاتارلىق جايلاردا تاڭ دەۋرىگە مەنسۇپ بىر

---

① «تاڭ سۇلالىسى گۇاڭچى يىلنامىڭ تۇنجى يىلىدا ساجۇ ۋە قۇمۇل ئايماقلىرىنىڭ جۇغراپىيىلىك تەپسىراتى» پارچىسىدىن.

② «تاڭ سۇلالىسىنىڭ كونا تارىخى. تۇبۇت (تىبەت) تەزكىرىسى».

مۇنچە ھەربى تېرىقچىلىق مەيدانلىرىنىڭ ئىزلىرى ساقلانماقتا. قارا شەھەردىكى لۇشىپۇ قەدىمقى شەھىرى بىلەن تاڭ ۋاڭچېڭ (تاڭ دەۋرىدىكى ۋاڭ شەھىرى)دە بولغان ھەربى تېرىقچىلىق مەيدانلىرى خارابىسىدا بۇغداي ئۇنى، تېرىق، ئاق قوناق، زىغىر قاتارلىق نەرسىلەر ساقلانغان بىرمۇنچە ساڭ ۋە گەمىلەر تېپىلدى. تاڭ ۋاڭچېڭ خارابىسىدىن ناھايىتى زور تاش تۇلۇقلار ۋە بىرمۇنچە پالتا، بۇقۇسا چىشى قاتارلىق تومۇر سايمانلار تېپىلدى①. كىدانلاردىن يەلۇچۇسەي ھەربى رايونغا ساياھەتكە كەلگەندە، سۇياپ شەھىرى خارابىسىنىڭ 300 لى غەربىدىكى تالاس دەرياسى بويىدا تاڭ سۇلالىسى دەۋرىگە مەنسۇپ ھەربى تېرىقچىلىق مەيدانلىرىنىڭ خارابىسىنى كورگەن ۋە مۇنداق دىگەن: بۇ جاي "بىرنەچچە يۇزلى كەڭلىكتىكى تۇزلەڭلىك بولۇپ، ئەتراپى تاغ ئېدىرلىرى بىلەن قورشالغان"، "تۇزلەڭلىكنىڭ شىمالىي تەرىپىدە كوركەم، ھەيۋەتلىك بىر شەھەر بولۇپ، شەھەرنىڭ سىرتى تېرىلغۇغا يارايدىغان تۇزلەڭلىكتىن ئىبارەت، تاڭ دەۋرىدە جەنۇبىي تاغدىن ئېرىق ئېچىپ، تاشتىن توغان ياساپ سۇ باشلىغان. ئۇ يەردە تاڭ سۇلالىسى جيەدۇشى سەنمۇسى جىيەن شاۋ — ئەدلىيە ۋازارىتىنىڭ ئەزاسى ۋە خاندىن بېلىق تېرىسىدە ياسالغان قىزىل قاپچۇق بىلەن مۇكاپاتلانغان تەييۋەنلىك ۋاڭ جۇنىڭ بىر خاتىرە تېشى بار".②

دىخانچىلىق ۋە چارۋىچىلىق بىلەن، بولۇپمۇ دىخانچىلىق بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىش سۇ قۇرۇلۇش ئىشلىرىدۇر. تاڭ سۇلالىـ

---

① «ئارخىولوگىيە خەۋەرلىرى» ژورنىلىنىڭ 1958 - يىل 5 - سانى: "شىنجاڭدا ئوتكۇزۇلگەن 3 ئايلىق ئارخىولوگىيە»؛ «ئارخىولوگىيە ژورنىلى» 1959 - يىل 2 - سان؛ «شىنجاڭ ئارخىولوگىيىدىكى كەشپىياتلار».

② لى گۇاڭتىڭنىڭ «خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى غەربىي رايون جۇغراپىيىدىن تەپسىراتلار» دىگەن ئەسىرىنىڭ 1 - جىلدىدىن؛ ھازىرقى «غەرپكە ساياھەت خاتىرسى» دىگەن كىتاپتا بۇ سوزلەر يوق.

سىنىڭ تۇزۇمىدىكى يەر ئىشلىرى نازارىتى سۇ قۇرۇلۇش ئىشلىرىنىمۇ باشقۇراتتى. يەر ئاستىدىن تېپىلغان يازما ھوججەتلەرگە قارىغاندا، تاڭ دەۋرىدە ئەنشى دۇخۇفۇسى قارمىغىدا سۇ ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان مەخسۇس بىر ئورگان بولۇپ، تاۋتۇ دەپ ئاتىلاتتى؛ ئۇنىڭغا مەسئۇل مەمۇر تاۋتۇشى دىيىلەتتى①. سۇ قۇرۇلۇشلىرىغا لازىملىق ئەمگەك كۈچلىرى خەلق ئىچىدىن ھاشا يولى بىلەن ئېلىناتتى. بۇ ھوججەتتە ئېيتىلىشىچە، كۈچادا مۇخۇزى دىگەن كىشى (ئىسمىدىن قارىغاندا، ئاز سانلىق مىللەت ئىكەنلىگى مەلۇم) "جەنۇپ پاسىلى قوشئېرىق كەنتىگە تۇتاش بولغان بىر پارچە ئۇنۇمسىز يەرنى تېرىغان، تاۋتۇ ئۇنىڭغا 3 پۇڭلۇق يەرنىڭ سۇ قۇرۇلۇشىنى پۇتتۇرىسەن دەپ ئىككى ھاشا قويغان"، ئۇنىڭ "ئانىسى ئولۇپ كەتكەن، كەمبەغەلچىلىك سەۋۋىدىن ئۇنى تېخى دەپنە قىلالمىغان"، شۇڭا ئۇستىگە چۈشكەن سېلىقنى "تولىيەلمىگەن" ۋە شۇنىڭ ئۈچۈن كەچۈرۈم سورىغان ھەمدە كېيىن ھاشا بولسا، ھەرگىز باش تارتماسلىقنى ئېيتقان. بۇ ھوججەتنىڭ يېزىلغان ۋاقتى دالى 9 - يىلى (774 - يىلى) 2 - ئايغا توغرا كېلىدۇ②. بۇ ئەھۋال سۇ قۇرۇلۇشى ئىشلىرىدا يەرنىڭ مو سانىغا قاراپ ھاشا ئېلىنىدىغانلىغىنى كورسىتىدۇ.

تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە غەربىي رايوننىڭ قول سانائىتىمۇ راۋاج تېپىپ، تومۇر، مىس، پولات، ئالتۇن، كۈمۈش، قوغۇشۇن، قەلەي قاتارلىق مەدەن كانلىرىنى ئېچىش، مەدەن تاۋلاش ۋە پىششىقلاپ ئىشلەش ئىشلىرى مەيدانىغا كەلگەن. تۇركلەر تومۇر سايمانلارنى ياساش بىلەن مەشھۇر ئىدى. شۇەن جۇاڭنىڭ ئېيتىشىچە، كۈچادىن ئالتۇن، مىس، تومۇر، قەلەي، قوغۇشۇن قاتارلىق مەدەنلەر كوپ چىقاتتى؛ قۇجۇ بىلەن كىنگىت

---

① ② (ياپونىيىلىك) داگۇ گۇاڭرۇي يازغان «غەربىي رايوننىڭ يېڭى خاتىرىسى» دىگەن كىتاپتىن.

ئارىلىقىدا كۆمۈش تاغ (كۆمۈش) بولۇپ، ئۇ يەردىن كۆمۈش كوپ چىقاتتى. غەربىي رايوندا خەجلىنىدىغان كۆمۈش پۇللارنىڭ كوپ قىسمى شۇ يەرنىڭ كۆمۈشىدىن قۇيۇلاتتى.

توقۇمچىلىق ئىشلىرىمۇ ئالاھىدە تەرەققى قىلغان، ھەممىدىن بۇرۇن يىپەك توقۇمچىلىغى بولۇپ، يازما خاتىرىلەرگە قارىغاندا، ئۇدۇنلۇقلار "شايى، ئەتلەسلەرنى توقۇيىتتى". ئۇنىدىن قالسا پاختا توقۇمچىلىغى بولۇپ، تۇرپاندا يەر ئاستىدىن تېپىلغان بىر يازما ھوججەتتە ئېيتىلىشىچە، بىر ئائىلە ئەتىيازلىق كىيىم - كېچەك ئۈچۈن بىر قېتىمدىلا يۈز چى رەخت توقۇغان①. ئاستانىدىن تېپىلىپ، 7 - ئەسىرنىڭ 40 - يىللىرىدا تاغار تارقىتىشقا ئائىت ھىساۋات ئىكەنلىگى مەلۇم بولغان بىر ھوججەتتىنىڭ قالدۇق پارچىسىدە يېزىلىشىچە، بىر قېتىمدىلا 270تىن ئوشۇق تاغار تارقىتىلغان. شۇنىڭ ئوبلاستىدىن خان ئوردىسىغا ئەۋەتىلگەن سوغاتلار ئىچىدىمۇ توقۇلمىلار بار ئىدى. پۈتۈن غەربىي رايون مىقياسىدىن ئېيتقاندا، يۈكى توقۇمچىلىغى ھەممىدىن كوپ ۋە ھەممىدىن ئومۇملاشقانراق بولسا كېرەك. ئاقسۇنىڭ يۈكى توقۇلمىلىرى ھەممىدىن مەشھۇر بولۇپ، شەرقتە ئىچكى ئولكىلەرگە، غەربتە ئوتتۇرا ئاسىياغا ئاپىرىپ سېتىلاتتى ۋە ھەمىشە ئالقىشقا ئىگە بولدى. شۇنىڭ ۋە ئەنشى دۇخۇۋۇلرىنىڭ خان ئوردىسىغا ئەۋەتكەن سوغاتلىرى ئىچىدىمۇ يۈكى توقۇلمىلار بار ئىدى.

تاكى سۇلالىسى دەۋرىدە قۇجۇدا قەغەزچىلىكىمۇ پەيدا بولغان②. بۇ ئەھۋال قەغەزچىلىك تېخنىكىسىنىڭ ئىچكى ئولكىلەردىن شىنجاڭغا يېتىپ كەلگەنلىگىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ ناھايىتى ئەقىلغا سىغىدىغان ئەھۋال. چۈنكى جۇڭگونىڭ قەغەزچىلىك تېخنىكىسى

---

① «غەربىي رايوننىڭ يېڭى خاتىرىسى». رەخت ئادەتتە پاختا ياكى كەندىردىن توقۇلىدۇ، بۇ يەردىمۇ پاختا توقۇلمىلىرى نەزەردە توتۇلىدۇ.

②مۇيىڭ: «شىنجاڭدا قەدىمقى دەۋر قەغەزچىلىگى»، «شىنجاڭ گېزىتى» نىڭ 1979 - يىل 2 - ئاينىڭ 13 - كۈنىدىكى سانىنىڭ 3 - بېتىگە قارالسۇن.

ىنىڭ سەمەرقەنتكە، سەمەرقەنتتىن غەرپكە تارقىلىشىدىن ئىبارەت بۇ تارىخىي ئەھمىيەتلىك ۋەقە دەل تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە بولغان①.

تاڭ سۇلالىسى ھەممىدىن ئاۋال ئۇزىنىڭ ھەربىي ۋە مەمۇرى ئېھتىياجلىرىنى قامداش ئۈچۈن، غەربىي رايوننىڭ قاتناش - تىرانسپورت ئىشلىرىغىمۇ ناھايىتى ئېتىۋار بەرگەن ئىدى. مەملىكەتنىڭ باشقا جايلىرىدىكىگە ئوخشاش، غەربىي رايوننىڭ مۇھىم قاتناش يوللىرىدا مۇئەييەن ئارىلىقلار بويىچە بىردىن ساراي ياكى بېكەت تەسىس قىلىنغان. يازما خاتىرىلەردە ئۇچرايدىغانلىرى شىجۇ - كىنگىت يولىدىكى لۇگۇاڭ سارىيى، شىنچىڭ سارىيى؛ بەشبالىق يولىدىكى لۇڭچۇەن سارىيى؛ بارخان (ئاقسۇ)، سۇلى يولىدىكى جىجۇ سارىيى؛ يېجې سارىيى، جيالۇ سارىيى؛ سۇلې - ئۇدۇن يولىدىكى جىفەن سارىيىدىن ئىبارەت. يۇقۇرىدىكى ھوججەتكە قارىغاندا، شىجۇ زىمىنى دائىرىسىدە نىڭۋۇ بېكىتى② قاتارلىق بېكەتلەرمۇ بولغان. بۇ ھوججەت يەنە ساراي ۋە بېكەتلەرگە كېرەكلىك ئەمگەك كۇچلىرىنىڭ پۇقرانى نوۋەت بىلەن ھاشاغا ئىشلىتىش ئارقىلىق بولغانلىغىنى كورسىتىدۇ.

تىرانسپورت جەھەتتە ئالاھىدە ئېيتىپ ئوتۇشكە ئەرزىيدىغىنى ھارۋا كىراكەشلىگى بويىچە مەخسۇس بىر مۇئەسسىسىنىڭ مەيدانغا كەلگەنلىكى ئىدى. مۇنداق ھارۋا كىراكەشلىگى ھوكۇمەت تەرىپىدىن باشقۇرۇلاتتى ۋە قاتناش قورالى ئاساسەن كالا ھارۋىسىدىن ئىبارەت ئىدى. ھارۋا كىراكەشلىگى ئورۇنلىرى شىجۇدا، تىيانشان (توقسۇن) ناھىيىسىدە بولغاندىن تاشقىرى، ھەتتا شىجۇغا قاراشلىق باشقا ناھىيىلەر بىلەن ناھىيىدىن توۋەن ئورۇنلىرىدىمۇ بولغان بولسا كېرەك. بەشبالىقتىمۇ بولغان بولۇشى ئېھتىمال. ھارۋاكىراكەشلىگى ئورۇنلىرى چاڭشىڭفاڭ، چاڭيۇنفاڭ دەپمۇ ئاتىلاتتى.

---

① كات: «جۇڭگودا مەتبەچىلىكنىڭ كەشپ قىلىنىشى ۋە ئۇنىڭ غەرپكە تارقىلىشى».

② ئەسلى ھوججەت شىنجاڭ مۇزېيدا ساقلانماقتا.

بۇ ئىسىملار تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە خېشى رايونىدا تەسىس قىلىنغان چاڭشىڭ جۇەنيۇڭسى (ئۇزۇن مۇساپىلىق تىرانسپورتلارنى باشقۇرغۇچى) دىگەن مەنسەپ نامى بىلەن بىۋاستە ئالاقىدار. يۇقۇرىدىكى هوججەتتىن چاڭشىڭسى دىگەن ۋەزىپىنىڭمۇ بارلىغى مەلۇم. بۇ ئەهۋاللار خېشى رايونىدىن غەربىي رايونغىچە بولغان ئۇزۇن قاتناش يولىدا يۇك توشۇش ئىشلىرىغا مەسئۇل مەخسۇس ئەمەلدار ۋە مەخسۇس ئورگانلارنىڭ بولغانلىغىنى كورسىتىدۇ①.

ئەمدى تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە "يىپەك يولى" نىڭ ناهايىتى جانلىنىپ كەتكەنلىگىنى توۋەندىكى پاكىتلار ئارقىلىق كورسىتىپ ئوتمەكچىمىز. شۇەنجۇاڭ غەربىي رايون يوللىرىدا، مەسىلەن، قۇجۇدىن كېنگىتكە، تاشقۇرغاندىن پامىر ئىگىزلىگىگە قاتناپ يۇرگەندە، جۇملىدىن ئۇنىڭ خەت ئاپىرىش ئۇچۇن ئەۋەتكەن چاپارمەنلىرى ئۇدۇندىن ئىچكى ئولكىلەرگە بارغىچە يولدا ئۇلارغا هەمىشە سودىگەرلەر هەمرا بولغان. لى شىمىڭنىڭ قۇجۇغا جازا يۇرۇشى قىلىش قارارىغا كېلىشتىكى بىۋاستە مۇددىاسىنىڭ بىرىمۇ قۇجۇ ئىدىقۇتى چۇۋىنتەي تەرىپىدىن توسىلىپ قالغان ئەنە شۇ سودا يولىنى غەربىي رايون سودىگەرلىرىنىڭ ئىلتىماسىغا بىنائەن ئېچىپ تاشلاش ئىدى. لى لۇڭجى هەربى ۋە مەمۇرى چىقىملارنىڭ كەم قىسمىنى قامداش ئۇچۇن، تىيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى كىنگىت، كۇچا، سۇلى، ئۇدۇن ۋە تىيانشاننىڭ شىمالىدىكى ئورۇمتاي قاتارلىق جايلاردا سودا بېجى ئېلىشنى بەلگىلەش توغرىسىدا يارلىق چۇشۇرگەن ئىدى. تۇرپاندا يەر ئاستىدىن تېپىلغان يازما هوججەتلەردە بىرمۇنچە كىشىلەرنىڭ ئىسىملىرىغا "سودىگەر" دىگەن سوزنىڭ ئىلاۋە قىلىنغانلىغىمۇ تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە بۇ يەرلەردە قانىنىغۇچى ياكى ماڭانلاشقۇچى غەربىي

---

① خۇاڭ ۋېنبى: «تۇرپان ئارخىولوگىيە خاتىرىلىرى». «مەدىنى يادىكارلىقلار» ژورنىلىنىڭ 1975 - يىل 7 - سانى: «1973 - يىلى تۇرپان ئاستاندىن تېپىلغان قەۋرىلەر هەققىدە قىسقىچە مەلۇمات».

رايون سودىگەرلىرىنىڭ ئاز بولۇشلىقىدىن دالالەت بېرىدۇ.

سودىنىڭ تەرەققى قىلىشى پۇل تارقىتىش ۋە ئۇنىڭ خەجلىنىشىگە مۇ تۈرتكە بولىدۇ. تاڭ سۇلالىسى ھوكۇمىتى تارقاتقان پۇللار غەربىي رايوندا نۇرغۇن خەجلىنەتتى. مۇنداق پۇللار يەر ئاستىدىن كوپلەپ تېپىلماقتا، ئۇنىڭ تارالغان دائىرىسىمۇ ناھايىتى كەڭ بولغان①. كىنگت ۋە كۇچا رايونلىرىدىن تېپىلغان ئالتۇن پۇللار، كۇمۇش پۇللار ۋە مىس يارماقلار شۇ جايلارنىڭ ئوزۇق-تۇلۇك پۇل قۇيۇش ئىشىنىڭ بولۇشلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ. ئارخولوگىيە قېزىلمىلىرىدىن قارىغاندا، كۇچانىڭ مىس يارمىقى ئوتتۇرىسى توشۇك، يۇمۇلاق شەكىلدىكى يارماق بولغان، بۇ بەلكى جەن ۋە سۇڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدىكى "ۋۇجۇ" يارمىقىغا تەقلىت قىلىپ ياسالغان بولسا كېرەك. بۇ خىل يارماق كۇچا ئەتراپىدىنلا ئەمەس، خوتەن ئەتراپىدىنمۇ خېلى كوپ ساندا تېپىلدى. كۇچادىن تۇركەشلەرنىڭ مىس يارمىقىمۇ تېپىلدى. بۇ يارماقلارمۇ ئوتتۇرىسى توشۇك، يۇمۇلاق شەكىلدە بولۇپ، بىرتەرەپتە يەرلىك مىللەت يېزىقى، ئىككىنچى تەرەپتە يىلان شەكىلدىكى گۈللۈك سىزىقلار بار؛ بىر قاراشتا تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى "كەيۋەن تۇڭباۋ" پۇلىغا ناھايىتى ئوخشاپ كېتىدۇ②. سوۋېت تاجىكىستانىدىنمۇ ئوتتۇرىسى توشۇك، يۇمۇلاق پۇللار تېپىلدى③.

تاڭ سۇلالىسى مەركىزىي ھوكۇمىتىنىڭ قارىمىغىدا بولغان غەربىي رايوندىكى ھەرقايسى جايلاردا تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئولپان

---

① «سىتەيمن غەربىي رايون ئارخولوگىيە خاتىرىلىرى»، «غەربىي رايوننىڭ يېڭى خاتىرىسى»، «تۇرپان ئارخولوگىيە خاتىرىلىرى»، «تارىم ئويمانلىغى ئارخولوگىيە خاتىرىلىرى».

② «تارىم ئويمانلىغىنىڭ ئارخولوگىيە خاتىرىلىرى».

③ بەنزۇ چىگلياڭ: «تاڭ دەۋرىدىكى سوغدى قەلئەسىنىڭ قېزىلمىشى ۋە يەر ئاستىدىن تېپىلغان يازما ھوججەتلەر».

تاپشۇرۇش ۋە ھەربى خىزمەت ئوتەپ بېرىش مەجبۇرىيىتى بار ئىدى. قۇمۇل ۋە شىجۇ ئايماقلىرى بىلەن بەشبالىق ۋە ئەنشى دۇخۇقۇلىرىنىڭ ئوردىغا ئەۋەتىدىغان سوغاتلىرى ئاساسەن يىپەك، پاختا ۋە يۇڭ توقۇلمىلىرى؛ ھەرخىل دورىلار، شۇنىڭدەك ئۇزۇم ھارىقى قاتارلىق ئالاھىدە مەھسۇلاتلاردىن ئىبارەت ئىدى. يەر ئاستىدىن تېپىلىپ، شىجۇ ئايمىغىنىڭ نوپۇس ئىشلىرىدىن دالالەت بېرىدىغان قالدۇق پارچىلاردىن مەلۇم بولىشىچە، تاڭ سۇلالىسىنىڭ رەخت، مال، ئالۋاڭ تۇزۇمى شىجۇدىمۇ ئىجرا قىلىنغان. تاڭ سۇلالىسى يېشىغا يەتكەن كىشىلەرنىڭ باج - پاراق تاپشۇرۇشى ۋە ھاشاغا چىقىشنى بەلگىلىگەن. لۇبىنىڭ ئېيتىشىچە: "يېرى بارلار ئىجارە ھەققى، ئويى بارلار تۇتۇن بېجى تولەيتتى، ھاشاغا چىقالمىغانلار رەخت بېرەتتى". مۇندىن باشقا، پارچە ئالۋاڭ - ياساقلارمۇ بار ئىدى. يۇقۇرىدا ئېيتىلغان قالدۇق پارچىدە ئىسىم - پەمىلىسى ۋە يېشىدىن كېيىنلا، "ئوغۇل بالا"، "قىز بالا"، "يېشى تولغان كىشى"، "باج - پاراق تولەشكە تېگىشلىكمۇ، ئەمەسمۇ" دېگەنگە ئوخشاش سوزلەر ئىلاۋە قىلىنغان①. يەنە بىر ھوججەتتە، شىجۇلۇقلارنىڭ باج - پاراق ئورنىدا تاپشۇرىدىغان پۇل ۋە نەرسىلەرنىڭ سانىمۇ كۆرسىتىلگەن②.

تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئالۋاڭ - ياساقلىرى ناھايىتى كوپ ئىدى. يۇقۇرىدا ئېيتىلغىنىدەك، غەربىي رايوندا سۇ ئىنشائاتلىرى ياساش، رەخت توقۇش، ساراي ۋە بېكەتلەردە خىزمەت قىلىش قاتارلىقلاردىن تاشقىرى، ھەربى تېرىقچىلىققا يارىدەملىشىش، ئايماق، ناھىيە مەمۇرلىرىغا ئىشلەپ بېرىش ئالۋاڭلىرىمۇ بار ئىدى. مەمۇرلارغا ئىشلەپ بېرىشتە، پۇلنى بەدەل قىلىسىمۇ بولاتتى. ئورۇمناي ناھىيىسىگە مەنسۇپ بىر پارچە قېزىلما ھوججەتتە

---

① «دۇخۇاڭ ماتېرىياللىرى»، 1 - سان.

② «تۇرپان ئارخىولوگىيە خاتىرىلىرى».

"ئايماق، ناهيه مەمۇرلىرىغا ئىشلەپ بېرىش بەدىلىگە بېرىلگەن توققۇز مىڭ ئۇچ يۈز ئاتمىش يارماق..... جەمئى ئون سەككىز تىزىق (بىر تىزىق مىڭ يارماق — ت) يەتتە يۈز يىگىرمە يارماق" دەپ يېزىلغان①. بۇ خىل ئېغىرسىلىق ھەمىشە قېرى ۋە ئاغرىق، مېيىپ كىشىلەرنىڭ زىممىسىگە چۈشەتتى. 768 - يىلى (تاڭ سۇلالىسى دالى يىلىنىڭ 3 - يىلى)، ساۋجۇ ئەمەن دېگەن كىشىنىڭ شۇ جايدىكى يەرلىك ھوكۇمەتكە بەرگەن ئەرزىدە: "ئوزەم مەجرۇھ ۋە قېرىپ قالغان كىشى بولغىنىم ئۈچۈن، بۇ ئالۋاڭدىن كەچۈرۈم قىلىنىشىم لازىم ئىدى، لېكىن يېزا باشلىغى كەچۈرۈم قىلمىدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە بالىلىرىم ناھايىتى كەمبەغەل بولغاچقا، ئالۋاڭ بەدىلىنى تولىيەلمەيدۇ، بۇنىڭ ئۈچۈن تېگىشلىك چارە كۆرۈلسە ئىكەن" دېيىلگەن②.

غەربىي رايوندا تاڭ سۇلالىسى ھوكۇمىتىنىڭ ئەسكەر ئېلىش تۈزۈمىمۇ ئىجرا قىلىنغان. تاڭ سۇلالىسى پامىرنىڭ غەربىدە دۇدۇ مەھكىمىسى ۋە ئايماقلارنى تەسىس قىلغاندا، ھەربىي مەھكىمە لەرنىمۇ تەسىس قىلىپ، شۇنىڭ بىلەن ئەسكەر ئېلىش تۈزۈمىنى پامىرنىڭ غەربىدىمۇ ئىجرا قىلىشقا باشلىغان. پامىرنىڭ شەرقىدىكى جايلاردا بولسا، بۇ تۈزۈم تېخىمۇ ئومۇمىيۈزلۈك ئىجرا قىلىنغان. قېزىلما ھوججەتلەرگە قارىغاندا، شىجۇغا قاراشلىق تېيانشان (توقسۇن) ناھىيىسىدە تېيانشان مەھكىمىسى، پىچان ناھىيىسىدە پىچان مەھكىمىسى، قۇجۇ ناھىيىسىدە قۇجۇ مەھكىمىسى تەسىس قىلىنغان. ئەنتۇفۇ دېگەن مەھكىمە بولۇپ، ئۇنىڭ قايسى ناھىيىگە قاراشلىق ئىكەنلىگى مەلۇم ئەمەس. مەھكىمە ئەسكەرلىرى "ۋېيشى" (تۇرغاۋۇل)لار دەپ ئاتىلاتتى. بۇ ھال قېزىلما ھوججەتلەردە ناھايىتى كوپ ئۇچرايدۇ. "تۇرغاۋۇللارنىڭ ھەر بىرى

---

① شىنجاڭدا تېپىلغان قېزىلما ھوججەتلەرنىڭ فوتو نۇسخىسىغا قارالا. بۇ ھوججەتلەرنىڭ ئەسلى نۇسخىلىرى چەتئەللەرگە ئېلىپ كېتىلگەن.

② تۇرپاندىن تېپىلغان قېزىلمىلار. شىنجاڭ مۇزېيدا ساقلانماقتا.

ئۇچۇن ئايرىم تىزىم بولۇپ، ئۇلار 3 يىلىق جەڭ، مۇداپىئە ۋە باشقا جەھەتلەردىكى خىزمەتلىرىگە قاراپ، ئەلا ۋە تۇۋەن دېگەنگە ئوخشاش 3 دەرىجىگە بولۇنەتتى". قېزىلما ھوججەتلەر ئىچىدىمۇ مۇنداق تىزىم دەپتەرلىرى تېپىلدى.

ئايماق ۋە ناھىيىلەرنىڭ ئەدلىيە بولۇمى بىلەن دۇدۇ مەھكىمىلىرىدىكى ئەدلىيە نازارەتلىرى تاڭ سۇلالىسى ھوكۇمىتىنىڭ فېودالىق تەرتىۋىنى قوغدايدىغان ئاساسلىق ئورگانلىرى ئىدى. غەربىي رايوندا تەسىس قىلىنغان مۇنداق ئورگانلار خەلق ئىچىدىكى دەۋا ۋە جىنايى ئىشلار ئەنزىلىرىنى بىر ياقلىق قىلاتتى. كۇچا جېڭىدا ئالياڭ دېگەن كىشىنىڭ بىر پارچە ئۇزۇملۇكنى ئىجارىگە بېرىپ، ئوتاقچى توختام بويىچە تەكنى كومىگەنلىگى ئۈچۈن شىجۇ ئوبلاستىغا ئەرز قىلغانلىغى توغرىلىق يۇقۇرىدا كەلتۈرۈلگەن مىسال ئەنە شۇنىڭ دەلىلىدۇر. يەنە بىر مىسال: ئۇدۇندا تۇرۇشلۇق بىر كىشى بىر ئېشەكنى ساتقاندا، ئالغۇچى كىشى ئۇنىڭ پۇلىنى ۋاقتىدا بەرمىگەنلىگى ئۈچۈن، ئارىدا ماجرا چىقىپ، ئېشەكنىڭ ئىگىسى يەرلىك ھوكۇمەتكە ئەرز قىلغان①. بۇ ئەنزىلەر شۇنى كۆرسىتىدۇكى، تاڭ سۇلالىسى ھوكۇمىتىنىڭ قانۇنى يەر ۋە چارۋا قاتارلىق بايلىقلارغا بولغان ئىگىلىك ھوقۇقىنى قوغدايتتى. شۇنداق تېپىلغان ھوججەتلەرنىڭ نۇرغۇنلىرى ئېلىم - سېتىم، قەرز ئىشلىرى ۋە ئوردى - سوقتى ماجرالىرىغا دائىر ئەنزىلەردىن ئىبارەت.

تاڭ سۇلالىسى غەربىي رايوندىكى فېودالىق ئەدەپ - قائىدىلەر، دىنىي خورافاتلىقلار، ماۋارىپ ئىشلىرى ۋە مەمۇرلارنى خىزمەتكە تەيىنلەش، خىزمەتتىن قالدۇرۇش، كوچۇرۇش ھەم يوتكەش ئىشلىرىنىمۇ باشقۇراتتى. يەنى ئايماق ۋە ناھىيىلەردىكى ئەمەلدارلار ئىشلىرى بولۇمى بىلەن دۇخۇ ۋە دۇدۇ مەھكىمىلىرىدىكى ئەمەلدارلار ئىشلىرى نازارىتىنىڭ ۋەزىپىسى شۇ ئىدى.

---

① يۇي تەيەنخېك: «غەربىي رايوننىڭ مەدەنىيەت تارىخىدىن ئوچېركلار»،

بۇ مەزگىلدە غەربىي رايوندا بۇرۇندىن داۋام قىلىپ كەلگەن يېزىقىلاردىن تاشقىرى، قەدىمقى تۈرك يېزىغى بىلەن قەدىمقى تىبەت يېزىغىمۇ يېڭىدىن قوشۇلدى. خەنزۇ يېزىغى ۋە ئۇنىڭ فونېتىكىسىنى تەتقىق قىلىدىغان مەخسۇس كىتاپلارمۇ غەربىي رايونغا يېتىپ كەلگەن. بەزى غەربىي رايونلۇق ئالىملار، مەسىلەن، سۇلىلىق (قەشقەرلىق) نى خۇيلىڭ خەنزۇ تىلىنى تەتقىق قىلىش جەھەتتە ئاجايىپ توھپىلەرنى ياراتقان. ئۇ خەنزۇ ۋە سانسكرىت تىللىرىنى ياخشى بىلگەچكە، قەدىمقى خەنزۇچە كىتاپلار ۋە تىلشۇناسلىققا دائىر بىلىملەرنىدىن پايدىلىنىپ، 20 نەچچە يىللىق ۋاقىتنىڭ سەرپ قىلىش بىلەن «مۇقەددەس كىتاپلارنىڭ تىرانسكرىپسىيىلىق مەنىلىرى» دېگەن كىتابنى (جەمئى يۈز جىلد) يېزىپ چىققان①. ئۇنىڭ بۇ كىتابنى يېزىشتىكى بىۋاستە مۇددىئاسى خەنزو تىلىدىكى بۇددا كىتابىلىرى ۋە بۇددا دىنىغا ئائىت باشقا ئەسەرلەرنى شەرھىلەپ بېرىشتىن ئىبارەت ئىدى. بۇ كىتابتا تىلشۇناسلىققا دائىر نۇرغۇن مەلۇماتلار بولغاندىن تاشقىرى، تارىخ، جۇغراپىيە، كان مەھسۇلاتلىرى، خەلقلەر ئېتنۇگرافىيىسى ۋە ئورپ ـ ئادەتلەرگە دائىر نۇرغۇن ماتېرىياللار بولۇپ، تارىخىي ماتېرىيال بولۇش نۇقتىسىدىن يۇقۇرى قىممەتكە ئىگە.

غەربىي رايون خەلقلىرى ناخشا ـ ئۇسۇلدا ئاللىقاچاندىن بۇيان مەشھۇر ئىدى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ ساراي مۇزىكىلىرى ئىچىدە كۇچا، سۇلى، سەمەرقەنت، بۇخارا مۇزىكىلىرى بار ئىدى. ئاممۇي ئويۇن ـ تاماشىلارمۇ ناھايىتى مەشھۇر ئىدى. مەسىلەن، كۇچادا ھەر يىلىنىڭ باشلانغان كۈنىدىن ئېتىبارەن 7 كۈنگىچە بۇقا سوقۇشتۇرۇش، ئايغىر سوقۇشتۇرۇش، بۇغرا سوقۇشتۇرۇش ئويۇنلىرى بولۇپ، تاماشىچىلار ناھايىتى كوپ بولاتتى. ھەر

---

① چېك خېك: «جۇڭگودا بۇددىزىم تارىخىغا دائىر كىتابلار ھەققىدە ئوچېرىكلار».

يىلنىڭ 7 - ئايلىرىدا "سۈمۈجى" ئويۇنى بولۇپ، يۇزىگە مەر خىل نەقاپلارنى تارتقان كىشىلەر گاھى غەيرى - غەيرى ھايۋانلارنىڭ، گاھى جىن - ئالۋاستىلارنىڭ شەكلىگە كىرىپ، ئەر - ئاياللار جۇپ - جۇپى بىلەن ئويۇن كورسىتەتتى ۋە بۇ ئويۇن ناھايىتى قىزىق بولاتتى. ئويۇن ئەسنا سىدا، يولۇچىلارغا لاي سۇ چېچىش ياكى سالما تاشلاشقا ئوخشاش قىزىقچىلىقلارنىمۇ قىلاتتى. بۇ خىل ئويۇنلار ئىچكى ئولكىلەرگىمۇ كەڭ تارقالغان ۋە ھەر يىلنىڭ 12 - ئېيىدا بولىدىغانلىقى ئۇچۇن، "سوغاقنى تىلەش بايرىمى" دەپ ئاتىلاتتى. شائىر جاڭ شۇ ئۇنى مەدھىيىلەپ "سۈمۈجى شېرى" نامى بىلەن شېرلار يازغان.

بۇ مەزگىللەردە، غەربىي رايوندا گۈزەل سەنئەت ئىجادىيىتىنىڭ نەتىجىلىرىمۇ ناھايىتى كوزگە كورۈنەرلىك بولغان ئىدى. ھەممىدىن ئاۋال تام - تورۇس، تاختايلارغا، شۇنىڭدەك قەغەز، شايى، پاختا رەخت، كاناپ قاپ رەختلەرگە سىزىلغان سىزما سۈرەتچىلىك بولۇپ، ئۇلاردا مەبئۇتلار، بۇددا قىسسىلىرى، رىۋايەت ياكى داستانلار، جۇملىدىن ئادەم، تاغ، دەريا، گۈل - گىيا، قۇش، ياۋايى ھايۋانلار ۋە ئورۇپ - ئادەتلەر مەزمۇن قىلىناتتى. تىيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى تاش غارلاردا ساقلانغان سۈرەتلەرنىڭ نۇرغۇنلىرى ئەنە شۇ دەۋرگە مەنسۇپ ئەسەرلەر بولۇپ، يۇقۇرىدىكى مەزمۇنلارنىڭ ھەممىسىنى دېگۈدەك ئوز ئىچىگە ئالغان. تۇرپاندىن تېپىلغان رەڭدار يىپەك رەختلىرى سۈرەتلىرى ئارىسىدا، ئەۋرىشىم بەدەن ۋە زىننەت بىلەن بزەلگەن ئوردا مەلىكىسىنىڭ سۈرىتى، پۇتۇن دىققىتى بىلەن شاخمات ئويناۋاتقان گۈزەل ئايىم قىز سۈرىتى، ئويناپ يۇرگەن شوخ بالىنىڭ سۈرىتى، بىر كۇچۇكنى كوتىرىۋالغان شوخ بالىنىڭ سۈرىتى، ئات باقار سۈرىتى① مانا بۇلارنىڭ ھەممىسى ئاجايىپ ئۇستىلىق بىلەن سىزىلغان رەڭلىك سۈرەتلەر بولۇپ، بىر قاراش

① شىنجاڭ مۇزېيى تۇزگەن «شىنجاڭدا تېپىلغان مەدەنىي يادىكارلىقلار».

بىلەن ئاجايىپ ھەشەمەتلىك، كوركەم مەنزىرىلەرنىڭ تەغەز يۈ-زىدە نامايەن بولغانلىغىنى كورىسىز. فۇشى (ئدر) بىلدن نۇي ۋا (ئايال) توغرىسىدىكى رىۋايەتلەرگە دائىر تۇرپانىدا تېپىلغان يىپەك رەخت سۈرىتى①، خاقانى چىن مەلىكىسىنىڭ ئۇدۇنىغا پىلە ئۇرۇغنى ئېلىپ كەلگەنلىكى ھەققىدىكى رىۋايەتكە دائىر خوتەننىڭ داندان ئېرىق دېگەن جايىدىن تېپىلغان تاختا سۈرەت②، مانا بۇلارمۇ مۇھىم بەدىي ئەسەرلەردۇر. بۇ چاغلاردا غەربىي رايون رەسسامچىلىغى بىر مۇنچە جەھەتلەردە ئۇچۇق ئولكىلەرنىڭ تەسىرىدە بولغان ئىدى. مەسىلەن، سۈرەتلەرنى يىپەك، يىپ رەختلەرگە ۋە قەغەزگە سىزىش ئادىتى ئۇچۇرىدىن كەلگەن. جۈملىدىن، سىزىق ۋە بويالغاردا، كىيىم-كېچەك، زىننەت بۇيۇملىرى، تاغ، دەريا، ئوي - ئىمارەت تۈزۈ-لۈشلىرى ۋە دەل - دەرەخلەر تەسۋىرىدە ئۇچۇق ئولكىلەر رەسسامچىلىغا خاس بەلگىلەر ئوز ئىپادىسىنى كورسىتىپ تۇرىدۇ. شۇنداقلا، غەربىي رايون رەسسامچىلىغىمۇ ئوز نوۋىتىدە ئۇچۇق ئولكىلەرگە تەسىر كورسەتكەن. ئۇدۇن رەسسامى ئاتا - بالا راھىپ ۋايسارىلارنىڭ ئۇچۇق ئولكىلەر رەسسامچىلىغىدا ئويىنغان رولى ئەنە شۇنىڭ ئەڭ ئوچۇق مىسالى. راھىپ ۋايسارا ئۇسلۇبىنىڭ ئاساسىي خۇسۇسىيىتى شۇكى، ئۇ ئوز رەسىملىرىدە يو-رۇقلۇق دەرىجىلىرىنى بويالغانلارنىڭ قېيىق ۋە سۇسلۇغى بىلەن ئىپادىلەيىتتى. سىزغان رەسىملىرى كىشگە سايىلىق رەسىمدەك تۇيۇلاتتى. ئۇنىڭ مۇنداق بەدىي ئالاھىدىلىگى چاكىنىدە بىر زامان ئومۇملىشىپ، نەتىجىدە ۋايسارا ئۇچۇق ئولكىلەردىكى مەشھۇر رەسسامىلار قاتارىغا ئوتكەن③.

① «تۇرپان ئارخولوگىيە خاتىرىلىرى»، «مەدەنىي يادىكارلىقلار» ژورنىلى-نىڭ 1963 - يىل 7 -، 8 - قوشما سانلىرى.

② «سىتەيىن. غەربىي رايون ئارخولوگىيە خاتىرىسى» بەزىلەر بۇ سۈرەتنى بۇددىزىمغا دائىر بىر ھىكايىنىڭ تەسۋىرى دەيدۇ.

③ جالۇ يەنيۈەن: «تارىختىكى مەشھۇر رەسسامىلار خاتىرىسى» 8 - 9 - جىلدلار.

ئىدىئولوگىيە جەھەتتە، تاڭ سۇلالىسى ھوكۇمىتى غەربىي رايوندا قارا - قويۇق قوبۇل قىلدۇرۇش سىياسىتىنى قوللانغان ئىدى. كۆڭزىنىڭ ئىدىيىسى، ئاساسەن، قۇمۇل، شىجۇ ۋە بەشبالىق ئوبلاستلىرىدا تارقالغان بولۇپ، كۆڭزى تەلىماتىغا دائىر كىتابلارنىڭ قالدۇقلىرى يەر ئاستىدىن قېزىۋېلىندى. بۇ شۇ چاغدىكى فېئودال ھوكۇمرانلار سىنىپىنىڭ كۆڭزى تەلىماتىغا چوقۇنغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

بۇددا دىنى غەربىي رايوندا بۇرۇنقىدەكلا، ھەتتا بەزى جايلاردا بۇرۇنقىدىنمۇ كەڭرەك تارقالغان بولۇشى مۇمكىن. تاڭ سۇلالىسى ھوكۇمىتى غەربىي رايوندىمۇ بۇددا ئىبادەتخانىلىرى، مەسىلەن، سۇياپ، سۇلى ۋە كۇچادىكى دايۇنسى بۇتخانىسى بىلەن ئۇدۇن ۋە بەشبالىقتىكى لۇكشىكسى بۇتخانىلىرىنى بىنا قىلغان. دايۇنسى بۇتخانىلىرى ۋۇزىتىيەننىڭ بۇيرۇغى بويىچە، لۇكشىكسى بۇتخانىلىرى بولسا تاڭ سۇلالىسى جۇڭزۇڭ پادىشاسى لى شىيەننىڭ بۇيرۇغى بويىچە مەملىكەتنىڭ ھەممە يەرلىردە بىنا قىلىنغان.

داۋجىياۋدىنمۇ غەربىي رايونغا يېتىپ كەلگەن. مەسىلەن، قۇمۇل ئايمىغىنىڭ قۇمۇل ناھىيىسىدە شياڭمۇ ۋە دالو ئىبادەتخانىسى، لاپچۇق ناھىيىسىدە شياڭمۇ ئىبادەتخانىسى، رۇيان ناھىيىسىدە تىەنشاڭ ئىبادەتخانىسى بىنا قىلىنغان. شىجۇ ئوبلاستىدىمۇ داۋجياۋ دىنىي تۇمارلىرى تېپىلدى. داۋجياۋ دىنى تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئالاھىدە ئورۇندا ئىدى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ خاقانلىرى داۋجياۋ دىنىنىڭ ئاساسچىسى بولغان لاۋزى (لى ئەر) نى ئوز ئائىلە ئۇرۇغىنىڭ ئۇلۇغ بوۋىسى دەپ، داۋجياۋ دىنىنى، قانچە كوتەرسە، ئوز ئائىلە ئۇرۇغىنىڭ ئورنىنى تېخىمۇ ئوسۇتۇرۇپ، دەخلىسىز ۋە مۇقەددەس ئورۇنغا يەتكۈزگەنلىك بولىدۇ، دەپ ھىساپلايتتى. مۇنداق قىلىش ئۇلارنىڭ ھوكۇمرانلىقىنى مۇستەھكەملەش ۋە خەلقنى تېخىمۇ ئالداشتا ئوزلىرى ئۈچۈن ناھايىتى پايدىلىق ئىدى.

بۇلاردىن تاشقىرى، يەنە زەردەشت (ئاتەشپەرەسلىك) دىنى،

مائی دینی، نستۇری دینی قاتارلىقلارمۇ غەربىي رايونىدا مەۋجۇت بولۇپ، بۇلارنىڭ ھەممىسى شۇ دەۋردىكى فېئودال ھوكۇمران سىنىپنىڭ قولىدىكى مەنىۋى قورال ۋە خەلقنى زەھەرلەيدىغان ئەپيۇن ئىدى.

4 - بولۇم بىرلىككە كېلىش بىلەن بولگۇنچىلىك، زۇلۇم بىلەن زۇلۇمغا قارشىلىق ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەشلەرنىڭ داۋام قىلىشى

تاڭ سۇلالىسى غەربىي رايونىنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن، بۇ جايىنىڭ ۋەزىيىتىدە زور ئۆزگىرىشلەر مەيدانغا كەلگەنلىگىنى ئوتكەنكى بولۇملەردە ئېنىق كۆردۇق. ئەمدى شۇنىمۇ كۆرۈش لازىمكى، تاڭ سۇلالىسى ھوكۇمرانلىغى دەۋرىدە غەربىي رايون بويىچە بىرلىككە كېلىش بىلەن بولگۇنچىلىك، زۇلۇم بىلەن زۇلۇمغا قارشىلىق ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەشمۇ مەۋجۇت ئىدى.

تاڭ سۇلالىسىنىڭ غەربىي رايونىنى بىرلىككە كەلتۈرۈشىدىن كېيىنچ چىقان مۇھىم بىر نەتىجە غەربىي تۈرك خانلىغىنىڭ يوقىلىشى بولدى. بۇ كەڭخەلق ئاممىسى ئۈچۈن شۇبھىسىز بىر ياخشى ئىش بولغان ئىدى؛ غەربىي تۈرك ئاقسۆڭەكلىرى، بولۇپمۇ تاڭ سۇلالىسىگە قارشى ئاقسۆڭەكلەر ئۈچۈن بولسا باشقىچە ئىش بولغان ئىدى. ئۇلار بۇرۇنقىدەك ئۆز مەيلىچە يايرايدىغان جەنۇبتىنى ئەسلەپ، قولىدىن كەتكەن ئىمتىيازلىرىنى قايتۇرۇۋېلىشنى خىيال قىلاتتى. شۇڭا ئۇلار ھەدىسلا ئىسيان كوتىرەتتى. بۇ ئىسيانلار ئاساسىنا ئالىپ مەغلۇپ بولۇپ ئاردىدىن ئۈزۈن ئوتمەيلا باشلاندى ۋە كېچىكمەيلا تۇبۇت ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ غەربىي رايونغا قىلغان تاجاۋۇزى بىلەن جىپسلىشىپ كەتتى.

تۇبۇتلار — زاكزۇ مىللىتىنىڭ ئەجدادى. ئۇلار تاڭ سۇلا-

لسىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا تاڭ سۇلالىسى بىلەن ناھايىتى يېقىن مۇناسىۋەت ئورناتقان ئىدى. ئۇلارنىڭ مەشھۇر باشلىق (زەنپۇ)لىرىدىن سۇگزەنگەنبۇ (ياكى چىزۇڭ نۇگزەن) تاڭ سۇلالىسىنىڭ ۋېنچېڭ مەلىكىسىنى ئالغان. سۇگزەن گەنبۇ ئولگەنىگە قەدەر، توبۇتلار بىلەن تاڭ سۇلالىسىنىڭ مۇناسىۋىتى يېقىن بولۇپ كەلگەن ئىدى. ئۇ ئولگەنىدىن كېيىن، ئۇنىڭ بىر نارەسىدە نەۋرىسى تەختكە ئولتۇرۇپ، چوڭ ھوقۇقلار ۋەزىرلەرنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتتى. ئۇلار سۇگزەن گەنبۇنىڭ ئىرادىسىگە خىلاپ ھالدا تاڭ سۇلالىسىگە ھۇجۇم قىلدى. غەربىي شىمالدا ئۇلارنىڭ ئاساسىي مۇھىم نۇقتىسى ئەنشىدىكى 4 جەمئىڭ ئىدى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ قارشى غەربىي تۈرك ئاقسوڭەكلىرى دەل ئۇلارنىڭ شېرىكلىرى بولۇپ قالدى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ بەزى قوماندانلىرىگە خراتا ھەركەتلىرى ئوتتۇرا ياغ چېچىش رولىنى ئويناندى. 662 - يىلى (تاڭ سۇلالىسى لۇڭسۇ يىلىنىڭ 2 - يىلى) كۈچادا ئىسيان كوتىرىلدى (بۇ، ئەمىلىيەتتە، غەربىي تۈرك ئاقسوڭەكلىرىنىڭ ئىسيانى ئىدى)①. تاڭ سۇلالىسى سۇخەيجېڭنى شۇيخەيداۋ ئايمىقىنىڭ باش زۇڭگۇەنى قىلىپ، كۇنلىكدۇخۇسى ئاسنامشى، مېڭچۇي دۇخۇسى ئاسنابۇكىنلار بىلەن بىللە ئىسيانىنى تىنجىتىشقا ئەۋەتتى. ئاسنابۇكىن شەخسى ئوچىنى ئېلىش ۋە تېخىمۇ كوپ قەبىلىلەرنى قوشۇۋېلىش غەرىزىدە ئاسنامشىنى ئىسيان قىلماقچى دەپ سۇخەيجېڭغا چاقتى. سۇخەيجېڭ بۇ گەپكە ئىشىنىپ، ئاسنامشىنى ئولتۇردى. بۇ ۋەقە غەربىي تۈركلەر ئارىسىدا ناھايىتى يامان تەسىر قوزغىدى. توبۇتلار بۇنى دەسـ

① يېڭى ۋە كونا «تاڭ سۇلالىسى تارىخى. كۇچا تەزكىرىسى» دە بۇ ئىسيان توغرىلىق گەپ يوق. ئەمما ئىسيان بەش تۇغلۇقلارغا ھاكىم بولغان ئاسنامشى چېگرىسى ئىچىدە تىنجىتىلغان. شۇنىڭغا قارىغاندا، بۇ ئىسيانىنى غەربىي تۈركلەرنىڭ ئاقسوڭەكلىرى قوزغىغان بولۇشى مۇمكىن.

تەك قىلىپ، ئىشنى چوڭايتىش بىلەن ئاسنامىشى ناھەق ئولدى دەپ، تاڭ سۇلالىسىگە قارشى كەيپىيات قوزغاتتى.

ئاردىدىن ئۇزۇن ئوتمەي، غەربىي تۈركىلەر گۈگيۈپ (كۈنەس) ۋە سۇلى باشلىقلىرى بىلەن بىرلىكتە تۈبۈت ئاقسۆڭەكلىرى بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ ئىسيان قوزغىدى①. سۇخەيجىڭ سۇلىنىڭ جەنۇبىدا ئىسيانچىلار قوشۇنى بىلەن ئۇچراشتى. ئەمما ئۇلار بىلەن ئېلىشىشقا جۇرئەت قىلالماي، تۈبۈت قوشۇنىغا سوغاتلار ئەۋەتىپ، سۇلە تۈزۈش بىلەن ئارقىغا قايىتتى. تاڭغا قارشى بۇ بىرلەشمە قوشۇنلار ئۇدۇنغىچە ئىلگىرىلەپ باردى. تاڭ سۇلالىسى دەسلەپ غەربىي رايون دۇخۇسى گاۋشيەنىنى، كېيىن شىجۇ دۇخۇسى سۇي جۆبەن ۋە ساۋجىشۇنى قوشۇن بىلەن ئەۋەتتى، نەتىجىدە تۈبۈت قوشۇنى قاتتىق مەغلۇپ بولدى②.

670 - يىلى (تاڭ سۇلالىسى شىيەنخەڭ يىلىنىڭ تۇنجى يىلى) تۈبۈتلار ئەنشى تەۋەسىدىكى توت جىكىغا قاتتىق ھۇجۇم قىلىپ بارخان (ئاقسۇ) غا يېتىپ كەلدى. تاڭ سۇلالىسى شۇي رېنكۇي باشچىلىغىدا چىكىخەي تەرەپتىن قوشۇن ئەۋەتكەن بولسىمۇ، بۇ قوشۇن يېڭىلىپ قالدى. غەربىي رايونىنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا تۈبۈتلارغا قارشى قايتۇرما ھۇجۇم باشلاندى. ئۇزۇن ئوتمەي، پەرغانە ۋە سۇلى ئەلچىلىرى، ئۇدۇن خانى فۇشۇن ئوز نوۋەتتى بىلەن چاكىنەنگە بېرىپ، بەيئەت بىلدۇردى. 675 - يىلى (تاڭ سۇلالىسى شاڭيۈەن يىلىنىڭ 2 - يىلى)، تاڭ سۇلالىسى ئۇدۇندا ۋىسا دۇدۇمەھكىمىسىنى تەسىس قىلىپ، فۇشۇننى تۈبۈت

---

① ئىلى دەريالىق بويىدىكى گۈگيۈي شەھرى بۇ يەردە ئېيتىلغۇاتقان گۈگيۈپ قەبىلىسى بىلەن چوقۇم ئالاقىدار. بۇ چاغلاردا گۈگيۈپ قەبىلىسى سۇلىغا كوچۇپ بارغان ئىدى.

② بۇ جەڭنىڭ نەتىجىسى توغرىسىدا ھازىرغا قەدەر ئېنىق خاتىرىلەر يوق. بۇ يەردە «تاڭ سۇلالىسىنىڭ يېڭى تارىخى. گويۈەنجېن تەزكىرىسى» دىن نەقىل قىلىنغان لۇن چىڭلىڭ سوزىگە ئاساسلاندۇق.

قوشۇنىغا زەربە بېرىشتە خىزمەت كورسەتكىنى ئۇچۇن دۇدۇلۇققا تەيىنلىدى. سۇلى دۇدۇ مەھكىمىسىمۇ شۇ يىلى تەسىس قىلىنغان. بۇمۇ، تۇبۇت قوشۇنىغا زەربە بېرىش بىلەن ئالاقىدار بولسا كېرەك.

ئوز مەغلۇبىيىتىگە تەن بەرمىگەن تۇبۇت ئاقسوڭەكلىرى 677- يىلى (تاڭ سۇلالىسى يىفىڭ يىلىنىڭ 2 - يىلى) ئاسنادۇجۇ ۋەلى جېڭۇلار بىلەن تىل بىرىكتۇرۇپ يەنە ئىسيان قوزغىدى. ئاسنادۇجۇ ئەسلىدە 671 - يىلى (تاڭ سۇلالىسى شيەنخىڭ يىلىنىڭ 2 - يىلى) تاڭ سۇلالىسىدىن قۇيەن دۇدۇسى ۋە بەش تۇغلۇقلار بىلەن ياغما قەبىلىسىدىن "ھال سوراش" قا مەسئۇل قىلىپ ئەۋەتىلگەن ئىدى. تاڭ سۇلالىسى ئىران شاھزادىسىنى ئوز يۇرتىغا ئۇزىتىپ قويۇش بانىسى بىلەن پېي شىڭجيەن ۋە ئەنشى دۇخۇسى ۋاڭ فاڭيىنى غەربىي رايوندىكى ئىسياننى تىنجىتىشقا ئەۋەتتى. ئۇلار شىجۇغا كەلگەندە، ئات - قوشۇن توپلاپ، ئوۋ قىلىمىز دىگەن بانا بىلەن غەرپكە قاراپ ئىلگىرلىدى؛ يولدا ئەنشى قارمىغىدىكى توت جىڭ ئەسكەرلىرىنى توپلاپ، سۇياپ دەرياسىنىڭ يېنىدا ئاسنادۇجۇى بىلەن لى جېڭۇلارغا تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلدى ۋە ئۇلارنى تىرىك تۇتۇپ، ئىسياننى تىنجىتتى.

تاڭ سۇلالىسى گاۋزۇڭ پادىشاسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرى (لى جۇ 683 - يىلى ئولگەن) تۇبۇت ئاقسوڭەكلىرى بىلەن غەربىي تۇرك ئاقسۇڭەكلىرى يەنە باش كوتىرىپ، ئەزۋەلەشكە باشلىدى. غەربىي تۇركلەرنىڭ بۇ ئىسيانىغا تاپۇ باشچىلىق قىلاتتى. ۋۇزېتيەن تەختكە ئولتۇرۇش بىلەن 685 — 686 - يىللىرى (چۇيگۇڭنىڭ بىرىنچى ۋە ئىككىنچى يىللىرى) ئاسنامىشنىڭ ئوغلى يۇەنچىڭ بىلەن ئاسنابۇكىنىنىڭ ئوغلى خۇسىلۇ ئوز ئاتىلىرىنىڭ ئورنىغا قاغانلىققا تەيىنلىدى. دەل شۇ چاغلاردا تاڭ سۇلالىسىنىڭ غەربىي رايوندىكى ئوردا قوشۇنى ئەنشى توت جىڭنى قايتۇرۇۋالدى①. ئۇنىڭدىن كېيىنكى 4 - 5 يىل داۋا-

① يۇەن بەنچيەننىڭ «سىچۇەن چىڭچىڭشەن ھاكىمى داسىسى تەرىپىدىن يېزىلغان خاتىرە» دىگەن ئەسىرى ۋە «جى دېدانىڭ مەنسەپكە تەيىنلىنىشى» گە دائىر قېزىلما ماتىرىيالغا قاراڭ.

مىدا كۇرەش يەنىلا تەكرارلاندى. 692 - يىلى (ۋۇزىتيەن چاڭ شۇ يىلىنىڭ تۇنجى يىلى) ۋۇۋېي باش زۇڭگۈەنى ۋاڭ شياۋجيە قوشۇن تارتىپ، توت جىڭنى قايتۇرۇۋالدى. ۋۇزىتيەن غەربىي رايوندىكى قوشۇنلارنى كوپەيتمەكچى بولدى، ئۇنىڭ بۇ پىكرى ئوردىدا مۇنازىرە قوزغاتتى: سۈي رۇڭ ۋەكىللىگىدىكى بىر گۇرۇھ بۇ پىكىرگە قوشۇلدى؛ دى رىنجيە ۋەكىللىگىدىكى بىر گۇرۇھ توت جىڭدىن چېكىنىپ چىقىشنى قاتتىق تەشەببۇس قىلدى. ۋۇزىتيەن ئاخىرى چېكىنىپ چىقىش پىكرىنى رەت قىلدى، بۇ تۇبۇت ئاقسوڭەكلىرىگە قاتتىق زەربە بولدى،

تۇبۇت ئاقسوڭەكلىرى ئۇرۇش بىلەن ئىش پۇتمەيدىغانلىغىنى كورۇپ، سۈلھى قىلىشقا كىرىشتى، ئۇلارنىڭ ئاساسلىق باشلىقلىرىدىن لۇن چىڭلىڭ سۈلھى نىقاۋى بىلەن ئوزى مەيدانغا چىقىپ، توت جىڭ بىلەن بەش ساداقلار يېرىنى ھىلە ئارقىلىق قولغا كىرگۈزمەكچى بولدى. ۋۇزىتيەن پەقەت ناھىيە چېرىكچى ئامبىلى بولغان كىچىك ئەمەلدار گۇيۇەنجېڭنى ئۇنىڭ بىلەن سوھبەت ئوتكۈزۈشكە بەلگىلىدى. سوھبەت تىغمۇ - تىغ كۇرەش ئاساسىدا ئوتتى. گۇيۇەنجېڭ لۇن چىڭلىڭنىڭ ھەممە بانىلىرىغا رەددىيە بەردى. سوھبەت تۇگىگەندە، گۇيۇەنجېڭ: بىرىنچىدىن، لۇن چىڭلىڭنىڭ ئاغزىنى ئېتىش ئۇچۇن، قارشى تەكلىپ بىلەن ئۇنىڭ چىڭخەي ئەتراپىدىن چېكىنىپ كېتىشنى تەلەپ قىلىش؛ ئىككىنچىدىن، لۇن چىڭلىڭنىڭ ئۇرۇشپەرەسلىك ماھىيىتىنى ئېچىپ تاشلاش ئۇچۇن، دائىم ئەلچىلەر ئەۋەتىپ، تۇبۇتلار بىلەن مۇناسىۋەتنى ياخشىلاش دىگەن مەزمۇندا ئىككى تەكلىپ قويدى. بۇ تەكلىپلەر بولۇپمۇ ئىككىنچى تەكلىپ ئىجرا قىلىنغاندىن كېيىن دەرھال نەتىجىسى كورۇلۇپ، ئۇزۇن ئوتمەيلا لۇن چىڭلىڭ ئولتۇرۇلدى. ۋۇزىتيەن سەلتەنىتىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا غەربىي رايون ۋەزىيىتى ئاساسىي جەھەتتىن مۇقىم ھالەتتە بولدى. ئارىدا ئاسنا بولۇنىڭ ئىسپانى يۇز بەرگەن بولسىمۇ، ئۇزۇن ئوتمەيلا غەربىي رايون

دۇخۇسى تيەن چاڭمىڭ قاتارلىق كىشىلەر تەرىپىدىن تىنجىتىلىدى. 702 - يىلى (ۋۇزىتيەننىڭ چاڭئەن 2 - يىلى) بەشبالىق دۇخۇقۇسى تەسىس قىلىندى. بۇ ۋۇزىتيەننىڭ غەربىي رايوندىكى ھوكۇمرانلىغىنى مۇستەھكەملەش يولىدا قوللانغان مۇھىم بىر تەدبىرى ئىدى.

غەربىي تۇرك خانلىغى يوقالغاندىن كېيىن، تۇركەشلەر پەيدىن - پەي راۋاجلىنىپ، قۇدرەت تېپىشقا باشلىدى. ۋۇزىتيەننىڭ دەۋرىگە يەتكەندە، تۇركەشلەر ئىلى دەرياسى ئېقىمىدىن سۇياپ دەرياسى ئېقىمىغا كېڭىيىپ بېرىپ، سۇياپ تۇزلەڭلىگىنى چوڭ ئوردا، ئىلى دەرياسى بويىدىكى گۇڭيۇې شەھىرىنى كىچىك ئوردا قىلىش بىلەن 20 دۇدۇلۇققا بۇلۇنۇپ جايلاشقان ئىدى. 699 - يىلى (ۋۇزىتيەن شىڭلى يىلىنىڭ 2 - يىلى)، ۋۇزىتيەن ۋېنىلۇ دۇدۇسى ۋۇجىلىنى ياۋچى دۇدۇلىغىغا تەيىنلىدى. تاڭ سۇلالىسى جۇڭزۇڭ پادىشاسىنىڭ شېڭلۇڭ يىللىرى (705 — 707 - يىللىرى) ۋۇجىلى ئولۇپ، ئورنىغا ئوغلى ساگې دۇدۇ بولدى. ساگې ئاسناكولچۇر جۇڭجە (سادىق) بىلەن چىقىشالماي، قاتتىق يىرىكلىشىپ قالغان ئىدى①. غەربىي رايون دۇخۇسى گويۇەنجېڭ ساگېنىڭ تاڭ خاندانلىغىغا ئەمەس، پەقەت ئاسنا كۇلچۇر جۇڭجەگە قارشى ئىكەنلىگىنى نەزەردە تۇتۇپ، ئاسنا كولچۇر جۇڭجەنى مەركەزگە يوتكەپ كېتىشنى تەشەببۇس قىلدى. لېكىن تاڭ سۇلالىسىنىڭ ۋەزىرلىرىدىن زۇڭ چۇكې ۋە جى

---

① ئاسنا كولچۇر جۇڭجە (سادىق) تاڭ سۇلالىسى تەرىپىدىن تۇركەشلەر ئۇستىگە ھوكۇمدار قىلىپ ئەۋەتىلگەن كىشى بولۇپ، ئاسنا دىگەن پەيىلىسى ئۇنىڭ غەربىي تۇرك خانلىغىنىڭ ئەۋلادى ئىكەنلىگىنى كورسىتىدۇ. تۇركەشلەر غەربىي تۇرك ئاقىوكەكلىرىنىڭ ھوكۇمدارلىغىدا ئۇزاق تۇرغاچقا، ئۇلاردا غەربىي تۇرك ئاقىوڭەكلىرىگە تەبىى قارشىلىق بار ئىدى. ساگې بىلەن ئاسنا كولچۇر جۇڭجە ئارىسىدىكى زىددىيەت، مەلۇم مەنىدىن ئېيتقاندا، يېڭى كۇچلەر بىلەن كونا ئاقىوڭەكلەر ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت ئىدى.

چۈنالار تۈبۈتلار بىلەن بىرلىشىش، ئاسىناكولىچۇر جۇڭجەنىي قوللاپ قوشۇن ئەۋەتىش بىلەن ساقچىنى يوقىتىش تەشەببۇسىدا بولدى. نەتىجىدە تاڭ سۇلالىسى بۇ تەشەببۇسنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن، غەربىي رايونغا تۇركۈم - تۇركۈملەپ كىشى ئەۋەتتى. ساقچى بۇ ئىشتىن خەۋەردار بولغاچقا، ئىشنىڭ ئالدىنى ئېلىپ، تاڭ سۇلالىسى تەرىپىدىن ئەۋەتىلگەن كىشىلەردىن بەزىسىنى تۇتۇپ، بەزىسىنى ئولتۇرۇپ، توت جىڭغا ھوجۇم باشلىدى. زۇڭ چۈكىي ئۇنىڭ بىلەن قاتتىق ئېلىشماقچى بولغاندا، ئۇ زۇڭ چۈكىغا خەت يېزىپ، ئوزىنىڭ تاڭ سۇلالىسىگە ئەمەس، پەقەت ئاسنا كولىچۇر جۇڭجەگە قارشى ئىكەنلىكىنى، ھازىرقى ھەرىكەتنىڭ زۇڭ چۈكىي قاتارلىقلارنىڭ مەجبۇرلىشى ئاستىدا قىلىۋاتقانلىقىنى ئېيتتى ۋە ئۇزۇن ئوتمەي چاكىنەنگە ئوز ئەلچىسىنى ئەۋەتىپ سادىقەتلىك بىلدۇردى. شۇنىڭ بىلەن تاڭ سۇلالىسى ئۇنىڭغا ئالتۇن ئېرماق خانى، ئەل بولغان قاغان دېگەن ئۇنۋاننى بەردى. شۇ چاغدا، ساقچىنىڭ ئىنىسى جەنۇ ئوز ئاكىسىغا قارشى چىقىپ، كېيىنكى تۇرك خانلىغىغا قېچىپ باردى. كېيىنكى تۇرك خانلىغىنىڭ قاغانى بەگچۇر ساقچىغا قارشى قوشۇن ئەۋەتىپ، ئۇنى ئەسىر ئالدى ۋە جەنۇ بىلەن بىللە ئولتۇرغۇزۇۋەتتى.

كېيىنكى تۇرك خانلىغى شەرقىي تۇرك خانلىغىنىڭ ئەۋلاتلىرى تەرىپىدىن تاڭ سۇلالىسى پادىشالىرىدىن گاۋزۇڭنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا قۇرۇلغان ئىدى. 699 - يىلى (ۋۇزېتيەن شېڭلى يىلنىڭ 2 - يىلى)، كېيىنكى تۇرك خانلىغى قاغانى ئوزىنىڭ ئوغلى بوگۈنى كىچىك قاغان تىكلەپ، توش قاغان دېگەن نام بىلەن چۆمكەن قاتارلىق 10 ئۇرۇقنىڭ قوشۇنىغا باش قىلدى. دىمەك، ئۇنىڭ ھوكۇمرانلىق دائىرىسى ئالتاي تاغلىرىدىن ئېشىپ ھازىرقىي شىنجاڭنىڭ شەرقىي شىمالىغىچە كېڭەيگەن ئىدى. كېيىنكى تۇرك خانلىغى تۇركەشلەرنى يەڭگەندىن كېيىن، غەربىي رايونغا قاراتقان تاجاۋۇزىنى كۈچەيتتى، ئالتاي تاغلىرىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى كوچمەن قەبىلىلەر تاڭ سۇلالىسىنىڭ

مەربى ۋە مەمۇرى ئۇرگانلىرىغا يېقىنراق تۇرۇش ئۈچۈن، ئارقا-ئارقىدىن جەنۇپقا كوچۇشكە باشلىدى. 714 - يىلى (تاڭ سۇلا-لىسى كەييۇەن يىلىنىڭ 2 - يىلى)، بەشبالىق دۇخۇسى كېيىنكى تۇرك قاغانى بولغان بەگچۇرنىڭ ئوغلى توڭاتېكىننى بەشبالىقتا قاتتىق مەغلۇپ قىلدى.

كېيىنكى تۇرك خانلىغىنىڭ تاجاۋۇزى كۈچىيىپ، ۋەزىيەت تەۋرىـ نىپ تۇرغان پەيتتە، تۇركەشلەرنىڭ يەنە بىر قەبىلە باشلىغى سۇلۇ باش كوتىرىپ چىقتى. ئۇ ئۇزلىغ ۋە ساگېلاردەك قىلماي، ئەكـ سىچە، بىر تەرەپتىن، تۇبۇت ۋە كېيىنكى تۇرك ئاقسۇڭەكلىرى بىلەن تىل بىرىكتۇرۇپ، ئۇلار بىلەن قۇدىلاشقان بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن، تاڭ سۇلالىسىگە ئىككى يۇزلىمىلىك پوزىتسىيىدە بولدى.

717 - يىلى (تاڭ سۇلالىسى كەييۇەن يىلىنىڭ 5 - يىلى)، سۇلۇ، بىر تەرەپتىن، تاڭ سۇلالىسىگە تەۋە قەبىلىلەرگە ۋە بار-خان (ئاقسۇ)، تاش (ئۇچتۇرپان) شەھەرلىرىگە ھۇجۇم قىلسا، يەنە بىر تەرەپتىن، تاڭ سۇلالىسىگە بەيئەت بىلدۇرۇپ، ئەلچـ لەردىن سوغا - سالام ئەۋەتتى. ئەنشى دۇخۇسى ئۇچ قارلۇقلار-نى ئەۋەتىپ، سۇلۇنىڭ ھۇجۇمىنى چېكىندۇردى. تاڭ سۇلالىسى سۇلۇنىڭ سوغا - سالاملىرىنى قوبۇل قىلمىدى. شۇنداقتىمۇ، ئۇ-نى تۇركەش دۇخۇسى، جىنفاڭ ئايمىغىنىڭ باسقاق بېگى قىلىپ تەيىنلەش بىلەن ئۇنىڭغا دولەتكە ئىتائەتچان گۈڭ، سادىق قاغان دىگەن ئۇنۋانلارنى بەردى. كېيىن، تاڭ سۇلالىسى يەنە ئاسنا خۇيداۋ-نىڭ قىزىنى ئالتۇن ئېرماق مەلىكىسى قىلىپ ئۇنىڭغا بەردى.

تەخمىنەن 724 -، 725 - يىللىرى (تاڭ سۇلالىسى كەييۇەن يىلىنىڭ 2 -، 3 - يىللىرى) سۇلۇ ئات ئېلىش ئۈچۈن ئەنشىگە ئادەم ئەۋەتكەندە، ئۇنىڭ خوتۇنى ئالتۇن ئېرماق مەلىكىسى ئەنـ شى دۇخۇسى دۇشيەنگە خەت يازدى ۋە خەتتە مەلىكىلىك كىبرىـ نى كورسىتىپ، ئۇزىنىڭ خېتىنى "تەلىم" دەپ ئاتىدى①.

① تاڭ سۇلالىسى تۇزۇمىدە چېڭۋاڭ ۋە گۈڭجۇ (مەلىكە) لەر تۇۋەنگە ئەۋەتكەن خەت - ئالاقىلىرىنى "تەلىم" دەپ ئاتايتتى.

دۇشمەن بۇ خەتنى كورۇش بىلەن ناھايىتى كايىپ، ئۇنىڭغا پەت سەنەت قىلماستىن، خەت ئېلىپ كەلگەن ئەلچىنى ئۇردى. ئۇنىڭ ئۇستىگە، دەل شۇ چاغدا قاتتىق قار يېغىپ كېتىپ، سۇلۇ ئەلچىلىرى ھەيدەپ ماڭغان مالڭ نەچچە يۈز ئاتنىڭ ھەممىسى مۇزلاپ ئولدى. سۇلۇ ئەنە شۇ ئىشنى بانا قىلىپ، توت جىڭغا ھۇجۇم باشلىدى. كېيىن ئۇ يەنە تۈبۈت زەنبۇلىرى بىلەن تىل بىرىكتۇرۇپ، ئەنشىگە ھۇجۇم قىلدى. ئەمما ئەنشىنىڭ يېڭى دۆلخۇسى جاۋيى جېڭ تەرىپىدىن چېكىندۈرۈلدى.

تەخمىنەن 734 - يىللىرى (تاڭ سۇلالىسى كەيۈەن يىلىنىڭ 22 - يىلى)، سۇلۇ تاڭ سۇلالىسىگە بەيئەت بىلدۈرۈپ، كول ئېزىكىنىنى بىرمۇنچە سوغات چارۋا مالىلار بىلەن ئەۋەتتى، خې جېيەدامۇ بىللە بارغان ئىدى. ئۇلار بەشبالىقا يېتىپ بارغاندا، خې جېيەدا بەشبالىق دۆلخۇسى لىيۈخۇەنگە كول ئېرىكىنى ئىشتىن قىلماقچى دەپ چاقتى. لىيۈخۇەن كول ئېرىكىنىنى ئولتۇردى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ شۇەنزۇڭ پادىشاسى لى لۇكجى بۇ ئىشتىن خەۋەر تېپىپ، لىيۈخۇەننى "ئوز بېشىمچىلىق بىلەن ئادەم ئولتۇرگەن" دېگەن جىنايەت بىلەن ئولتۇردى، مال - مۈلكىنى مۇسادىرە قىلدى، بېشىنى سۇلۇغا ئەۋەتتى. ئەمما سۇلۇ تاجاۋۇزچىلىق ھەرىكىتىنى داۋام قىلىشەردى، بۇ قېتىم ئەنشى بىلەن بەشبالىقلا ئەمەس، بەلكى شىجۇ ئوبلاستىمۇ ئۇنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچرىدى.

سۇلۇ تاڭ سۇلالىسى بىلەن دۇشمەنلىشىپ تۇرغان مەزگىللەردە، ئۇنىڭ ئىچكى زىددىيەتلىرىمۇ كۈن ساناپ كۈچەيمەكتە ئىدى. بىرىنچىدىن، ئۇرۇش قالايمىقانچىلىغى "ئايلاپ - يىللاپ داۋام قىلىپ، ئادەم ۋە ئات - ئولاقلار كوپ ئولۇپ كەتكەچكە"، خەلق ئېغىر زىيانغا ئوچراپ، ھەممىسى قاتتىق زارلىنىشقا چۈشكەن؛ ئىككىنچىدىن، سۇلۇ ۋە ئۇنىڭ شېرىكلىرى تۇرمۇشتا چەكلىشىپ، خىراجىتى بارغانسېرى كوپەيگەنلىكتىن، ھۈنى يالىغۇز ئۇرۇش بۇلاڭچىلىغى بىلەن تەمىنلەشكە بولماي، قەبىلە خەلقىنى ئوستىدىن ئالۋاڭ - سېلىقنى كوپەيتكەن، نەتىجىدە قەبىلە خەلق

قىنىڭ نارازىلىقى ۋە قارشىلىقىنى قوزغىغان؛ ئۇچىنىچىدىن، تۇر-
كەشلەر سېرىق ئۇرۇق ۋە قارا ئۇرۇق دەپ ئىككى ئۇرۇققا بو-
لۇنەتتى. ساگې سېرىق ئۇرۇققا، سۇلۇ قارا ئۇرۇققا مەنسۇپ بو-
لۇپ، بۇ ئىككى ئۇرۇق ئوتتۇرىسىدا بىر بىرىگە دۇشمەنلىك
ناھايىتى كۈچلۈك ئىدى. 738 - يىلى (تاڭ سۇلالىسى كەيۈەن
يىلىنىڭ 26 - يىلى)، باغاتارخان بىلەن دۇمۇجى دېگەن ئىككى
قەبىلە باشلىغى بىرلىشۇبلىپ سۇلۇنى ئولتۇردى. كېيىن دۇمۇجى
باغاتارخاندىن يۈز ئوروپ، سۇلۇنىڭ ئوغلى توغشان قۇتىچۇرنى
قاغان تىكلەپ، سۇياپ شەھرىگە ماكانلاشتى ۋە قارا ئۇرۇقلار
قاغانى نەۋى تېكىننى تالاس شەھرىگە باشلاپ بېرىپ، شۇ يەر-
دىن باغاتارخانغا بىرلىكتە ھۇجۇم قىلدى. باغاتارخان ئەنشى دۇ-
خۇسى گەي جايۇندىن ياردەم سورىدى. لى لۇڭجى گەي جا-
يۇنگە پەرغانە، چاش، سەمەرقەنت خانلىرى بىلەن بىرلىشىپ، دۇ-
مۇجىغا جازا يۈرۈشى قىلىشنى بۇيرۇدى. نەتىجىدە تاڭ سۇلالىسى
قوشۇنلىرى سۇياپ ۋە تالاس شەھەرلىرىنى ئىگىلەپ، توغشان
قۇتچۇرنى تىرىك تۇتۇۋالدى.

بىراق، تاڭ سۇلالىسىنىڭ غەربىي رايونىدىكى بەزى تەدبىرلە-
رىمۇ بارغانسېرى ئەلنىڭ نەزىرىدىن چۈشمەكتە ئىدى. تاڭ سۇ-
لالىسىنىڭ ھە دېسىلا غەربىي تۇركلەر خانلىغىنىڭ ئەۋلاتلىرىنى
غەربىي رايونغا ھوكۇمدار قىلىپ تەينىلىشى ئۇلارنىڭ شۇ مىل-
لەت ۋە شۇ قەبىلە ئىچىدىكى تەسىرىدىن پايدىلىنىش ئۈچۈن
ئىدى. ۋاھالەنكى، غەربىي تۇرك خانلىغىنىڭ بۇ ئەۋلاتلىرى ئاك-
لىقاچان خەلق نەپرىتىگە ئۇچرىغان ئىدى. شۇڭا ئۇلار غەربىي
رايونغا بارغان ھامان، ئۇ يەردە قارشىلىققا ئۇچرايتتى؛ غەربىي
رايوندا بولۇپ ئوتكەن يېغىلىقلارنىڭ تولىسى شۇلار بىلەن ئا-
لاقىدار ئىدى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ غەربىي رايونىدىكى ھەربىي ۋە
مۇلكى ئەمەلدارلىرى قوللانغان بەزى تەدبىرلەر "ئەملىيەتتىن
يىراقلىشىپ" كەتكەچكە، يەرلىك خەلقنىڭ ئەھۋالىغا توغرا كەل-
مەيتتى؛ بەزى ئەمەلدارلار "ھەركىم ئوز ئالدىغا ئىش قىلىدە-

غان" بولۇپ قالغاچقا، قەبىلىلەر ئارا بىر بىرىدىن يىراقلىشىش مەيدانغا كەلمەكتە ئىدى. ئاز سانلىق مىللەتلەر ئارىسىدا پەيدا بولغان - بۇيرۇقلارنىڭ ئىجراسىغا مەسئۇل بولغان "خەنزۇ ئەمەلدارلار گايدا مەخپىيەتلىكنى ئاشكارا قىلىپ قويۇپ" ئۇنى ئىجرا قىلالمايدىغان دەرىجىگە يەتكۈزۈپ قويسا، "گايدا مەزمۇنىنى ئۇزگەرتىپ، ئەسلىگە خىلاپ" ئىش قىلاتتى. بەزى ئەمەلدارلار ئاز سانلىق مىللەتلەرنى خالىغىنىچە "جازالاپ"، "قانۇنىنى توغرا ئىجرا قىلماستىن، ئەلنىڭ كەيپىياتىدا بارا-ئىلىق تۇغدۇرغان" ئىدى①.

ئەرەبلەرنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئىستىلاسى مەسلىسىدە، لى لۇكجى غەربىي رايوندىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئارزۇسىغا بۇاستە خىلاپ ئىش قىلدى. 7 - ئەسىردە ئەرەپ دولىتى ئىسلام بايرىغى ئاستىدا غەربىي ئاسىيادا باش كوتىرىشكە باشلاپ، ئۇزۇن ئوتمەيلا ئىرانغا ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تاغ سۇلالىسىگە تەۋە جايلارنىڭ كوپ قىسمىغا باستۇرۇپ كىردى. ئوتتۇرا ئاسىيادىكى دۇدۇ مەھكىمىلىرى بۇ تاجاۋۇزغا تاقابىل كېلەلمەي، تاغ سۇلالىسىدىن جەددى ياردەم سورىدى. ئۇلار خاقانغا سۇنغان مۇراجەتنامىلىرىدە ئۇزلىرىنىڭ تاغ سۇلالىسىگە سادىق ئىكەنلىكىنى ئېيتىپ، ئەرەپ تاجاۋۇزچىلىرىنىڭ زوراۋانلىقلىرىدىن شىكايەت قىلغان ھالدا، تاغ سۇلالىسىدىن خەنزۇ قوشۇنلىرى ئەۋەتىشنى ياكى تاجاۋۇزچىلارغا بىرلىكتە قارشى تۇرۇش ئۈچۈن تۈركەشلەرنىڭ قوشۇن ئەۋەتىشى توغرىسىدا يارلىق چۈشۈرۈشنى سورىدى. بۇ تەلەپ ئەقىلغا مۇۋاپىق بولغىنى ئۈچۈن، تاغ سۇلالىسى شۇنداق قىلىشى لازىم ئىدى، جۈملىدىن شۇ چاغدىكى ئەملىي ئەھۋال

① بۇ سوزلەر تاغ سۇلالىسى شۇەنزۇڭ پادىشاھلىقى 721 - يىلى (كەييۈەنلىك ۹ - يىلى) چۈشۈرگەن بىر يارلىغدا ئېيتىلغان. بۇ يەردە گەپ پۈتۈن مەملىكەت ئۈستىدە كېتىۋاتقان بولسىمۇ، شۇ ۋەقەزىكى، غەربىي رايوندىكى ئەھۋاللارمۇ شۇنىڭ ئىچىدە ئىدى.

بويچە ئېيتقاندا، تاڭ سۇلالىسى شۇنداق قىلىشقىمۇ قادىر ئىدى. لېكىن لى لۇڭجى بۇ تەلەپلەرنىڭ ھەممىسىنى رەت قىلىپ، بۇ جايلارنىڭ بىر - بىرلەپ ئەرەپ ئىستىلاچىلىرى قولىغا ئۇزۇن مۇددەتلىك چۈشۈپ كېتىشىگە يول قويدى. ئۇنىڭ بولۇپمۇ چاش (تاشكەنت) خانلىغىغا تۇتقان پوزىتسىيىسى ئىنتايىن قەبىھ بولدى. چۈنكى 741 - يىلى (تاڭ سۇلالىسى كەييۇەن يىلىنىڭ 29 - يىلى) چاش خانلىغىنىڭ تاڭ سۇلالىسىگە يازغان مەكتۇبىدا: "پۇتۇن تۇرك تەڭرى قاغانغا تەۋە بولغان بۇگۇنكى پەيىتتە، ئەرەپلەر ھەممىمىزنىڭ بېشىغا بالا بولماقتا. ئۇلارغا جازا بېرىلىشىنى سورايمىز" دىيىلگەن بولسىمۇ، لى لۇڭجى بۇ تەكلىپنى قوبۇل قىلمىدى. چاش خانلىغىنىڭ خانى 742 - يىلدىن 749 - يىلغىچە بولغان 8 يىل داۋامىدا، تاڭ سۇلالىسىدىن مەنسەپ ئېلىپ تۇرغاننىڭ ئۇستىگە، تاڭ سۇلالىسى ئوردىسىغا ئەلچىلەر ئارقىلىق بەش قېتىم ئولپان تاپشۇرغان ئىدى. لېكىن، 9 - يىلىغا يەتكەندە، ئەنشى توت جىڭنىڭ جېدۇشى ئامىلى (ساتراپ بېگى) گاۋشەنجى ئۇنى "بېقىندى ئەلگە خاس ئەدەپ - قائىدىنى بىجا كەلتۇرمىدى" دەپ، ئۇنىڭ ئۇستىگە جازا يۇرۇشى قىلىشىنى خاقاندىن سورىدى، لى لۇڭجى بۇنىڭغا دەرھال قوشۇلغاچ، گاۋشەنجى چاشقا قوشۇن تارتىپ بېرىپ، تۇرغۇنلىغان لەلى - جاۋاھىر ۋە ئارغىماق ئاتلارنى ئولجا ئالدى، چاش خانىنى ئەسىر قىلدى ۋە ئۇنى چاڭئەنگە ئەۋەتىپ، شۇ يەردە ئولتۇرگۇزدى. شۇنىڭ بىلەن غەربىي رايوننىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا نارازىلىق قوزغالدى. چاش شاھزادىسى شۇ ئىشنى ئاساس قىلىپ ئەرەپلەرگە ئوتتى ۋە ئەرەپ قوشۇنلىرىنى باشلاپ، تالاس شەھىرىگە ھۇجۇم قىلدى. گاۋشەنجى مەغلۇپ بولۇپ چېكىندى، چاش خانلىغى يەنە ئەرەپلەرنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتتى.

ئۇزۇن ئوتمەي (755 - يىلى) ئوتتۇرا جۇڭگو تۇزلەڭلىگىدە "ئەن لۇشەن - شى سىمىڭ توپىلىڭى" قوزغىلىپ، پۇتۇن مەملىكەت، جۇملىدىن غەربىي رايون ۋەزىيىتى ئوزگەردى. "ئەن لۇ-

شەن - شى سىمىڭ توپىلىڭى" — تاڭ سۇلالىسى ھوكۇمرانلىق گۇرۇھىنىڭ ئىچىدىكى زىددىيەتلەرنىڭ كەڭ تۇردە پاش بولۇپ چىقىشى ئىدى. توپىلاڭنىڭ دەسلىۋىدە، ئۇنىڭ باشلىقلىرى خەلق ئاممىسىنىڭ تاڭ سۇلالىسى ھوكۇمرانلىقىغا بولغان نارازىلىقىدىن پايدىلانغان بولسىمۇ، ئۇزۇن ئوتمەي خەلق نەزىرىدىن چۈشۈپ، ياپ - يالىڭاچ ھالدا جۇنغالار يېغىلىغى ئېلىپ بارغان، فېودالىلىق تەپرىقىچىلىكنى كەلتۈرۈپ چىقارغان باش جىنايەتچىلەرگە ئايلىنىپ قالدى. بۇ توپىلاڭنى تىنجىتىش پۈتۈن مەملىكەت خەلقىنىڭ شۇ چاغدىكى بىرىنچى تەلىۋى ئىدى. توپىلاڭ باشلانغاندىن كېيىن، لى لۇڭجى سىچۇەنگە قېچىپ كەتتى. ئۇنىڭ ئوغلى لى "خېڭ 756 - يىلى لىڭۋۇ (ھازىرقى نىڭشيا خۇىزۇ ئاپتونوم رايونىنىڭ نىڭۋۇ ناھىيىسى) دا تەختكە چىقتى، ھەممە جايلار ئۇنىڭغا ئاۋاز قوشۇپ توپىلاڭنى تىنجىتىشقا ئەسكەر ئەۋەتتى. ئەنشى جيەدۇشىسىنىڭ ئورۇنباسارى لى سىيە بىلەن ئەنشى قوشۇنىنىڭ سىما ئامبىلى لى شىجۇنلەر قوشۇن باشلاپ يېتىپ باردى. ئۇلارنىڭ كەينىدىن پەرغانە، ئۇدۇن، كۇچا قاتارلىق جايلاردىكى يەرلىك قورالىلىق كۇچلەرمۇ يېتىپ باردى①. ئۇ چاغدا لى خېڭنىڭ ھەربى كۇچى خېلىلا زەئىپ ئىدى، توپىلاڭ ئاساسەن ئاشۇ غەربىي رايون قوشۇنلىرىنىڭ كۇچى بىلەن تىنجىتىلدى. لى خېڭنىڭ ۋەزىرى لى بى: "بىزنىڭ تايانغان كۇچىمىز غەربىي شىمال مۇداپىە قوشۇنى بىلەن غەربىي رايوندىكى يەرلىك مىللەتلەر قوشۇنى بولدى" دىگەن ئىدى، بۇ قوشۇن ھازىرقى شەنشى، سەنشى، خۇنەن ئولكىلىرىدە جەڭ قىلىپ، "ئەن لۇشەن — شى سىمىڭ توپىلىڭى" نى تىنجىتىشقا مۇھىم ھەسسە قوشتى.

---

① كۇچادىن قوشۇن ئەۋەتىلگەنلىگى توغرىسىدا خاتىرە يوق، ئەمما، يېغىلىقنى تىنجىتقان قوماندانلار ئارىسىدا كۇچالىق بەي شياۋدى دىگەن كىشىنىڭ ئىسمى بار.

"ئەن لۇشەن — شى سىمىڭ تۇپىلىڭى" تىنجىتىلىپ، تاڭ سۇ-
لالىسى ساقلىنىپ قالغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇ ناھايىتى ئاجىزلىشىپ
كەتكەن ئىدى، بۇ سۇلالىگە تەۋە جايلاردا تەپرىقىچىلىك ھالەت
شەكىللىنىشكە باشلاپ، چېگرا ئولكىلەردىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر
ھاكىمىيەتلىرىنىڭ ئوزى بەگ - ئوزى خان بولۇش ئەھۋاللىرى-
مۇ شۇنىڭغا مۇناسىپ ھالدا كۇچىيىشكە باشلىدى. شىمال ۋە غەر-
بىي شىمالدىكى ئاز سانلىق مىللەت ھاكىمىيەتلىرىنىڭ ئاساسلىغى
ئۇيغۇر خانلىغى بولۇپ، ئۇنىڭ مەركىزىي قىسمى موڭغۇل يايلى-
غىدا ئىدى؛ پائالىيەت دائىرىسى غەرپتە بۇگۇنكى شىنجاڭ چېگ-
رىسى ئىچىگە يەتكەن؛ بۇگۇنكى شىمالىي شىنجاڭ بىلەن
بالقاش كولىنىڭ شەرق ۋە جەنۇپ تەرەپلىرىدىكى كەڭ رايون-
لاردا بۇرۇن تۇركەشلەر مۇھىم ئورۇن تۇتاتتى، كېيىن قارلۇقلار
باش كوتىرىپ، ئاساسىي كۇچ بولۇپ قالدى؛ تۇبۇتلارنىڭ تە-
سىر دائىرىسى، ئاساسەن، بۇگۇنكى جەنۇبىي شىنجاڭدا ئىدى.
ئەنشىگە قاراشلىق توت جىڭ بىلەن قۇمۇل، قۇجۇ، بەشبالىق
جېدۇشلىرى بۇرۇنقى ئورنىنى ساقلاپ قالغان بولسىمۇ، تۇبۇت
ھاكىمىيىتى خېشى، لۇڭشى رايونىدىكى كەڭ زىمىننى بېسىۋالغان-
دىن كېيىن، ئۇلارنىڭ مەركىزىي ھوكۇمەت بىلەن بولغان ئالا-
قىسىمۇ ئۇزۇلۇپ قالدى. 8 - ئەسىرنىڭ تەخمىنەن 60 - يىل-
لىرى، تۇبۇت ھاكىمىيىتى غەربىي رايونغا قاراتقان ھۇجۇمىنى
كۇچەيتتى، ئەنشى ۋە بەشبالىقتىكى قوشۇنلار ئۇلارغا قارشى
ئاتلاندى. قۇمۇل، قۇجۇ، بەشبالىق جېدۇشىسى ساۋلىڭجۇڭ، توت
جىڭنىڭ لىيۇخۇسى گوشىن مەركەز بىلەن ئالاقىلىشىشكە بىرقانچە
قېتىم ئەلچى ئەۋەتكەن بولسىمۇ، ھىچقايسى ئەلچى چاڭئەنگە
يېتىپ بارالمىدى. 781 - يىلى (تاڭ سۇلالىسى چىيەنجۇڭ يىل-
نىڭ 2 - يىلى) بۇ ئەلچىلەر ئۇيغۇرلار رايونى ئىچىدىن ئايلى-
نىپ ئوتۇپ، مەركەزگە يېتىپ باردى. تاڭ سۇلالىسى ساۋلىڭجۇڭ-
غا بەشبالىق دۇخۇسى دىگەن ئەمەلنى قوشۇپ بېرىش بىلەن بىللە
چېگرا ئامانلىغى جۇنۋاڭى (ئىنالچى) ئۇنۋانىنى ۋە لى يۇەنجۇڭ

دىگەن ئىسىم - پەمىلىنى ئىنئام قىلدى؛ گوشىننى ئەنشى دۇخۇسى، توت جىڭ جىيەدۇسى قىلىپ تەيىنلەپ، ئۇنىڭغا ۋۇۋېي جۇنۋاڭى دىگەن ئۇنۋاننى ئىنئام قىلدى، چېكىنىپ چىقىش توغرىسىدا يارلىق چۈشۈردى، ئەنشى ۋە بەشبالىقتىكى قوشۇن ۋە خەلقلەر بۇنىڭغا بوي سۇنماي، ئۇ يەرلەرنى يەنە بىرقانچە يىل ساقلاپ تۇردى. 789 - يىلى (تاڭ سۇلالىسى جېنىۋەن يىلىنىڭ 5 - يىلى) خېشاڭ خۇي چاۋ بەشبالىق زوسىگۈەنى نىيۇشىن بىلەن ئەنشى زوسىگۈەنىنىڭ ھەمرالىغىدا بەشبالىقتىن ئىچكى ئولكىلەرگە قاراپ يولغا چىقتى. ئۇ ئەنشى، بەشبالىق قاتارلىق جايلاردائىككى يىلدىن ئوشۇقراق تۇرغان. ئۇنىڭ بەرگەن مەلۇماتلىرىغا قارىغاندا، شۇ چاغدىكى غەربىي رايوننىڭ ئاساسلىق ھەربى ۋە مۇلكى مەمۇرلىرى توۋەندىكىلەر ئىكەن: سۇلى خانى بىلىنلىن (؟)، جېنشۇسى ئامبىلى (قامغاچ بېگى) لۇياڭ؛ ئودۇن خانى ۋەيسارا، جېنشۇسى ئامبال جېن جۇي؛ ئونسۇ (ئاقسۇ) جېنشۇسى ئامبال سۇسىن، ئۇچ (ھازىرقى ئۇچتۇرپان) شى ئامبىلى مەيسىن؛ ئەنشى دۇخۇسىنىڭ ئورۇن باسارى گوشېن، كۇچار خانىپاكخان؛ كىنگىت خانى لۇڭ رۇلىڭ جېنشۇسى ياڭ رىيۇ؛ بەشبالىق جېدۇشىسى ياڭ شىگۇ.

8 - ئەسىرنىڭ 90 - يىلىنىڭ باشلىرىدا، ئۇيغۇر خانلىغى شىمالدىن جەنۇپقا، تۇبۇت ھاكىمىيىتى جەنۇپتىن شىمالغا ئىلگىرىلەپ، شىجۇدىن بەشباللىققىچە بولغان ئارىلىقتا توقۇنۇشتى. گاھى ئۇ، گاھى بۇ ئۇستۇن كېلىپ، تەكرار - تەكرار ئېلىشتى. بۇ چاغلاردا جەنۇبىي شىنىجاڭنىڭ كوپ قىسمى تۇبۇت ئاقسوڭەكلىرىنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتكەن ئىدى.

غەربىي رايون ۋەزىيىتىدىكى بۇ زور ئوزگىرىشلەرنىڭ تەسىرى ناھايىتى چوڭقۇر ۋە كەڭ بولىدى. بۇنى شۇ دەۋر شائىرلىرىنىڭ شېىرلىرىدىنمۇ كورگىلى بولىدۇ. تۇبۇت ئاقسوڭەكلىرىنىڭ زۇلمى ۋە ئېكسپىلاتاتسىيىسى ئىنتايىن دەھشەتلىك ئىدى.

شۇڭا خەلق ئاممىسىنىڭ غەزەپ - نەپرىتىنى قايناپ - تاشقان ئىدى.

تۇبۇت ئاقسوڭەكلىرى ھوكۇمرانلىقىدا، ئەسىرگە چۈشكەن خەنزولار زۇلۇم - ھاقارەتلەرگە چىدىماي، بالا - چاقىسىنى تاشلاپ، ئىچكى ئولكىلەرگە قېچىپ كەتەتتى. لېكىن ئۇلار تاكى سۇلالىسى ئەسكەرلىرىنىڭ قولىغا چۈشۈپ "تۇبۇت ئەسىرلەر" بولۇپ قالاتتى - دە، تۇرلۇك خار - زارلىقلارغا دۇچار بولاتتى: شۇڭا، ئۇلارنىڭ قەلبىدە تاكى سۇلالىسى ھوكۇمدارلىرىغا نىسبەتەن چەكسىز ئۇچ ۋە نەپرەت قوزغىلاتتى. بەي جۇيى «تۇتقۇن» دىگەن شېئىرىدا مۇنداق يازىدۇ:

پۇت - قوللىرى باغلاقلىق، يۈز - كۆزلىرى داغلاغلىق،
بىر توپ ئەسىر ھەيدىلىپ، كەلدى چىنگە يالاغلىق.
شەرقىي جەنۇپ يۇرتلارغا ھەيدەلسۇن دەپ خاقاندىن
يارلىق چۈشكەچ، سەرۋازلار ئىلىپ ماڭدى چاكىنىدىن.
بەدەنلىرى يارىلىق، چىرايلىرى يادا،
ئازان يەتسە مەنزىلگە، بېكەت بولۇر قونالغۇ.
قونغان بىلەن غىزاغا نەدە بولسۇن تويغىنى،
توشەك قىلىپ كېچىسى ياتار سېسىق بورىنى.
ئەسلىشەتتى يارغۇلىنى ئۇچراپ قالسا دەريالار،
ئېيتىشاتتى ئاھ چېكىپ غەمكىن - مۇڭلۇق قوشاقلار.
"قايسىمىزنىڭ دەردى كوپ" دەپ سورىدى بىر ئەسىر،
ھەمراللىرى بوغۇلۇپ، ئاھ چېكىشتى بىرمۇ - بىر.
دىدى ئاخىر ئۇ ئۇزى: لياگيۇەن ئىدى دىيارىم،
چۈشۈپ تۇبۇت قولىغا قۇرۇپ كەتتى مادارىم.
تېرە جۇۋا شالۋاردا قىرق يىلنى ئوتكۈزدۇم،
ئەسلەپ يۇرتىنىڭ قەدرىنى كوزدىن دەريا ئاققۇزدۇم.
ھەممۇ ئادەم سىياقى ياشاي دىدىم يۇرتۇمدا،

تۇيدۇرماستىن كېتىشكە يول ئىستىدىم ئويۇمدا.
ئاز بولسىمۇ بار چاغدا پۈت - قولۇمدا قۇۋۋىتىم
كېتەي دېدىم كەلمەستە مېنىڭ ئەجەل نوۋتىم.
گەرچە يوللار چاك توساق، قۇشمۇ ئۇچۇپ ئوتەلمەس،
بىراق، جاندىن كەچمەي ئەر، جانانىغا يېتەلمەس.
شۇنداق قىلىپ، بىر كېچە تەۋەككۈلگە بەل باغلاپ،
قويدۇم قەدەم چوللەرگە، زۇلمەت ئارا يول تاللاپ
قالمىغايدى قەۋرەم دەپ چوللەر ئارا ئەنسىرەپ،
ئوتتۇم ئاران خۇاكخېدىن يېڭى قاتقان مۇز دەسسەپ.
شۇ ئاربدا قۇلاقتا يەتتى دۇمباق ئۇنلىرى،
كىملەر بۇ دەپ قاردىم، خاقانى تاك لەشكىرى.
سالام قىلدىم مەن، بىراق، كەلدى تەلەي كاژلىغى،
چۈنكى مېنىڭ گېپىمگە قۇلاق سالماس باشلىغى.
سەنمۇ تۇبۇت دەپ مېنى، پۈت - قولۇمدىن باغلىدى.
پالاپ يەنە زەيكەشكە، يۇرىگىمنى داغلىدى.
خۇدايىمغا يىغلايمەن، چېكىپ ئاھۇ - پۇغانلار،
ئومرۇم شۇنداق كېتەرمۇ، كوكسۇمدە كوپ ئارمانلار.
ئارزۇلىغان يۇرتنىمۇ كورەلمەدىم مەن غېرىپ،
بالا - چاقام يېراقتا قالدى رەگگى سارغىيىپ.
خەن دېيارىن ئەسلەيتتىم، تۇبۇتقا تۇتقۇن چاغدا،
ئەمدى كەلسەم بۇ يەرگە، يەنە قويدى بۇ داغدا.
بىلسەم ئىدىم كەلمەستىم، يەمەس ئىدىم پۇشايمان،
ھەر ئىككىسى مەن ئۈچۈن بولدى ئوخشاش بىر زىندان ①

تۇبۇت ئاقسۇگەكلىرى غەربىي رايونىنى ئىشغال قىلىۋالغاندىن كېيىن، بۇرۇن ئىچكىرىگە شىر ئويۇنى كورسىتىش ئۈچۈن كەتكەن غەربىي رايونلۇقلار ئوز ئويلىرىگە قايتالماي قالدى. ئۇلار

① «بەي جۈيې چاڭچىك شېئرلار توپلىمى» 4 - جلد.

همر قېتىم سەھنىگە چىقىپ ئويۇن قويغاندا، "شىر بۇرۇلۇپ، ھۇ تارتىپ، غەرپكە نەزەر تاشلار؛ ھەممە كىشى شۇ چاغدا غەمگە چۆمۈپ مۇڭلىنار" ئىدى. لېكىن چېگرا ئولكىلەرنى قوغداشقا مەسئۇل بولغان قوماندانلار قولدىن كەتكەن يەرلەرنى قايتۇرۇۋېلىش ئۈرىنغا، ھەچبىر نومۇس قىلماستىن، شىر ئويۇنىنى كورۇپ، شۇنىڭدىن ھوزۇرلىناتتى. بەي جۇيى «شىلياڭ ئويۇنى» دىگەن شېئىرىدا مۇنداق يازىدۇ:

شىلياڭدا ئويۇن بولسا، شىر ئويۇنى بولاتتى،
خۇلار① تارتىپ نىقابنى شىر ئويۇنى قىلاتتى.
شىرنىڭ بېشى ياغاچتىن، قۇيرۇقلىرى جىڭ يىپەك،
يالغان كوز ۋە چىشلىرى پارقىرايدۇ كۈمۈشتەك.

قۇيرۇغىنى ئويناتقۇچى، شىر ئېتىلار مەيدانغا،
خۇددى يىراق چوللەردىن كەلگەن كەبى شىلياڭغا.
قىزىل ساقال ئىككى ئەر، ئىككىلىسى بەك چۆمەر،
چىقىپ سەھنە ئالدىغا ئويۇننى باشلۇۋېتەر.....

ئەنشىنىڭ دۇخۇسىمۇ ئويۇن كورگىلى كەلگەن،
چۈنكى لياڭجۇ ئۇ چاغدا تېخى قولدىن كەتمىگەن.
توساتتىن كەلدى خەۋەر: "ئەنشى يولى ئېتىلدى"،
ئەمدى قايتىپ بولارمۇ، نىمە قىسمەت پۈتۈلدى؟
لياڭجۇ قولدىن كەتكەننى تېخى بىلمەس ھېچ كىشى،
شىر ئۇستىگە تامچىلاپ ئاقتى شۇدەم كوز يېشى.
شىر بۇرۇلۇپ، ھۇ تارتىپ، غەرپكە نەزەر تاشلار،
ھەممە كىشى شۇ چاغدا غەمگە چومۇپ مۇڭلىنار.
لېكىن غەرپنى قوغداشقا مەسئۇل بولغان قوماندان،

---

① خۇلار — بۇ يەردە غەربىي رايونلۇقلار دىگەن مەنىدە — ت.

ئويۇن كۆرەر مەستانە، كەيپى تولا شادىمان.
ئويۇن - كۈلكە، زىياپەت قىزىپ كەتكەن بىر سائەت.
يەتمىش ياشقا ئولاشقان قېرى جەڭچى ئەزىمەت —
كوزدىن توكۈپ يېشىنى، ئېگىپ ئاپپاق بېشىنى،
جاڭجۇنىلارغا قارىتىپ قىلدى مۇنداق مۇراجەت:
"ئەنشى ئىدى ئەڭ يېراق چېگرىمىز ئەل ئارا،
ئەمدى بوسۇق توۋۇگە كېلىپ قالدى چېگرا.
ھۇدۇت بويلاپ يۈز مىڭلاپ قوشۇن يېتىپ بوشاۋقتا،
قىلىدىغان ئىش چىقماي، كۈن ئوتكۈزەر توخلۇقتا.
.....
شۇ ھالەتتە جاناپلار غەم تارتماستىن شۇ ھالدا،
ھېچ قىزارماي، تەرلىمەي، ئويۇن كۆرەر شىلىڭدا.
قولدىن كەتكەن يەرلەرنى قايتۇرۇشقا مادارسىز،
خىجىل بولماي بۇنىڭغا، ئويۇن كورۇپ چىدامسىز؟①".

يۇقۇرىدا مسال كەلتۈرگەنلەر ئەدەبىي ئەسەرلەردىن پارچىلار بولغانلىقتىن، ئۇلاردا تەسۋىرلەنگەن ۋەقەلىكلەرنىڭ پۈتۈنلەي پاكىت بولۇشى ناتايىن. لېكىن بۇ ئەسەرلەر رېئال تۇرمۇشنىڭ مەلۇم تەرىپىنى مەركەزلەشتۈرۈپ ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرگەن. بۇ ئەسەرلەردىن، ئۇ چاغدا خەلق ئاممىسىنىڭ قايسى مىللەتتىن بولۇشىدىن قەتئىي نەزەر، ھەممىسىنىڭ خەنزۇ ھوكۇمران سىنىپى بىلەن تۇبۇت ھوكۇمران سىنىپىغا نەقاتارلىق ئوچ ۋە نەپرەت بىلەن قارىغانلىغىنى كورگىلى بولىدۇ.

① «بەي جۇيى چاڭچىك شېرلار توپلىمى» 3 - جىلد.

بەشىنچى باپ

ئۇيغۇرلارنىڭ شىنجاڭدا ئاساسىي مىللەت بولۇپ قېلىشى. شىنجاڭدا فېودالىزىم ئىقتىسات ۋە مەدەنىيەتنىڭ يەنمۇ ئىلگىرىلەپ تەرەققى قىلىشى

1 - بولۇم ئۇيغۇرلارنىڭ كېلىپ چىقىشى، تەرەققى قىلىشى ۋە شىنجاڭدا ئاساسىي مىللەت بولۇپ قېلىشى

9 - ئەسىرنىڭ 40 - يىللىرىدىن باشلاپ ئۇيغۇرلار شىنجاڭدا ئاساسىي مىللەت بولۇپ قېلىشقا باشلىدى. بۇمۇ شىنجاڭ تارىخىدا ئەڭ مۇھىم ۋەقەلەرنىڭ بىرى.

ئۇيغۇرلارنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدا بەزىلەر، ئۇيغۇرلار مىلادىدىن ئۇچ ئەسىر بورۇن ھۇنلارنىڭ شىمالىي تەرىپىدە ياشايدىغان تۈغلۇقلار قەبىلىسىنىڭ ئەۋلادى دېسە، بەزىلەر، ئۇيغۇرلارنىڭ ئاتا - بوۋىلىرى ھۇنلار بىلەن مەلۇم مۇناسىۋەتتە بولغان، دېيىشىدۇ. قىسقىسى، ئۇلار مىلادىدىن ئۇچ ئەسىر ئىلگىرى ئېلىمىزنىڭ شىمال تەرىپىدە ياشىغۇچى مەلۇم بىر ياكى بىرقانچە كوچمەن ئۇرۇق ۋە قەبىلىلەرنىڭ

ئەۋلادى بولۇپ، ئىسلامىزدە ئەڭ قەدىمى مىللەتلەرنىڭ بىرى ھىساپلىنىدۇ.

4 - ئەسىردىن باشلاپ ئۇيغۇرلار خەنزۇچە تارىخ كىتاپلىرىدا رەسمىي رەۋىشتە قەيت قىلىنىشقا باشلىدى. ئۇ چاغلاردا، "ئۇيغۇر" دېگەن سوز خەنزۇچە يۈەنىخي (袁纥) دەپ يېزىلىپ، ئۇلار ئىگىز قاگقىلارنىڭ بىر قىسمى ھىساپلىنىپ، ئورخۇن دەريا سى بويلىرىدا كوچمەن تۇرمۇش كەچۈرەتتى. 5 - ئەسىردە ئۇيغۇرلارنىڭ شۇ (树) دېگەن ئاقساقىلى ئىگىز قاگقىلارنىڭ باشلىغى بولدى. تۇركلەر باش كوتىرىپ چىققاندا، تۇرك قەبىلىلىرى بىلەن بىللە ياشىغۇچى كوچمەن تۇرا قەبىلىلىرى ئىچىدە ئۇغۇلا دەريا سى بويىدا ياشايدىغان ۋۇخي، تىيانشان تاغلىرىنىڭ شىمالىي تەرەپلىرىدە ياشايدىغان ئۇخۇ قەبىلىلىرى بولغان، "ۋۇخي" دېگەن ئىسىمنى "ئۇيغۇر" دېگەن ئىسىمنىڭ يەنە بىر تۇرلۈك يېزىلىشى، بەزىلەر ئۇخۇلارنىمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ بىر تارمىقى ھىساپلايدۇ①.

تاڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى ۋاقىتلىرىغا كەلگەندە، ۋۇخي (ئۇيغۇر) دېگەن ئىسىم "خۇيخې" (回纥) دەپ يېزىلىدىغان بولدى. "ئوغۇز" دېگەن ئىسىم بولسا (乌骨) دەپ يېزىلىدىغان بولدى. بۇلاردىن ئاۋاالقىسى شەرقىي تۈرك خانلىغىنىڭ ھوكۇمرانلىقىدا، كېيىنكىسى غەربىي تۈرك خانلىغىنىڭ ھوكۇمرانلىقىدا بولدى. كېيىنكى مەزگىللەردە خۇيخېلار (ئۇيغۇرلار) ناھايىتى زور تەرەققى قىلدى. لېكىن ئوغۇزلار (乌骨) غەربىي كە يوتكىلىپ پامىر تاغلىرىنىڭ نېرىسىغا كوچۇپ كەتتى، شۇ ۋاقىتلاردىن تارتىپ خەنزۇچە تارىخ كىتاپلىرىدا بۇلار زىكىر قىلىنمايدىغان بولدى.

شەرقىي تۈرك خانلىغىنىڭ ھوكۇمرانلىغى ناھايىتى دەھشەتلىك بولدى، ئۇيغۇر، سىر - تاردۇش قاتارلىق تۇرا قەبىلىلىرى تاڭ سۇلالىسى ئەسكەرلىرىگە يارەملىشىپ، 630 - يىلى (تاڭ سۇلالىسى

① سەن جۇڭمىيەننىڭ «تۈرك تارىخى توپلىمى» نىڭ 2 - كىتاۋىغا قارالسۇن.

جېنگۈەن 4 - يىلى) بۇ ھوكۇمرانلىقنى ئاغدۇرۇۋەتتى. شەرقىي تۈرك خانلىغى ئاغدۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئورنىغا سر - تار- دۇش خانلىغى مەيدانغا كەلدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇرلار يەنە سر - تاردۇش خانلىغىغا تەۋە بولۇپ قالدى. 646 - يىلى (تاڭ سۇلالىسىنىڭ جېنگۈەن 20 - يىلى) تاڭ سۇلالىسى تۇرا قەبىلىلىرىگە ماسلىشىپ سر - تاردۇش خانلىغىنى يوقاتتى. شۇ- نىڭ بىلەن تاڭ سۇلالىسى ھوكۇمىتى گوبىنىڭ شىمالىدىكى كەڭ رايونلارنى ئۇرغۇن تۈتۈق مەھكىملىرى ۋە ئايماقلارغا بولدى، بۇلارنى تاڭ سۇلالىسى شۇ جايلاردا تەسىس قىلىنغان دۇخۇ مەھكە- مىسى ئىدارە قىلدى. ئۇيغۇرلار رايونىدا بايقال (خەنخەي) دۇدۇ مەھكىمىسى قۇرۇلۇپ، ئۇيغۇرلارنىڭ باشلىغى تومۇت ئۇ- لۇغ مەرتىپىتلىك جاڭجۈن قوشۇمچە بايقال دۇدۇسى قىلىپ بەلگە- لەندى. شۇ چاغلاردا يەنە ئۇيغۇر ۋە تۈرك قەبىلىلىرى جايلاش- قان يەرلەرنى كېسىپ ئوتۇپ، ئىچكى ئولكىلەرگە بارىدىغان "تەڭرى قاغاننى تاۋاپ قىلىش يولى" ناملىق يول ياسالغان. بۇ يەردە "تەڭرى قاغان" دەپ تاڭ سۇلالىسىنىڭ پادىشاسى نەزەردە تۇتۇلىدۇ. تاڭ تەيزۇڭ لى شىمىڭنى گوبىنىڭ شىمالىدىكى قە- بىلىلەر ھورمەتلەپ "تەڭرى قاغان" دەيىتتى.

شەرقىي تۈرك خانلىغىنىڭ خان جەمەتىدىن بولغان چاپىش قاغان تاڭ سۇلالىسىدىن يۈز ئورىگەن ۋاقتىتا، تومىتىنىڭ ئوغلى ئۇغۇز دادىسىنى ئولتۇرۇپ ئەسكەر باشلاپ چاپىش قاغان تە- رەپكە ئوتۇشكە ئۇرۇنغان ئىدى. لېكىن بۇنى يەنىرەنىڭ نايىپ دۇخۇسى سېزىپ قېلىپ، ئوغۇزنى جازالاپ توپلاڭنى باستۇرۇپ، تومىتنىڭ ئوغلى بايانغا سول قانات ئاتلىق ئەسكەرلەرنىڭ بۇ- يۇك جاڭجۈنى، بۇيۇك ئېلتەبىر، خانىنىڭ يارلىغى بىلەن ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ ھەربىي ئىشلىرىنى باشقۇرغۇچى، بايقال دۇدۇسى قە-

لىپ بەلگىلەندى. تاڭ سۇلالىسى ئاسنا ئالىپ توپىلىڭنى تىنجىتىش ۋاقتىدا، بايان ئىككى قېتىم بۇيرۇققا بىنائەن ئەسكەر باشلاپ بېرىپ ئۇرۇشقا قاتنىشىپ، تاڭ سۇلالىسىنىڭ غەربىي رايوننى بىرلىككە كەلتۇرۇشىگە زور خىزمەت كورسەتتى. كېيىنكى تۇرك خانلىغى باش كوتىرىپ چىققاندا، ئۇيغۇرلارنىڭ بىر قىسمى بۇگۇنكى گەنسۇنىڭ غەربىي تەرىپىگە كوچۇپ كەتتى. قالغان بىر قىسمى كېيىنكى تۇرك خانلىغىغا بېقىندى بولۇپ قالدى. تاڭ سۇلالىسى كېيىنكى تۇرك خانلىغىنى تىنجىتىش ۋاقتىدا، ئۇيغۇرلارمۇ ئەسكەر چىقىرىپ ياردەملەشتى.

تاڭ سۇلالىسىنىڭ كەيىۋەن يىللىرى (713 — 741) نىڭ ئاخىرلىرىدا ئۇيغۇرلارنىڭ باشلىغى قۇتلۇغ بويلا ئىدى. تىيەنباۋ يىللىرىنىڭ دەسلەپكى ۋاقىتلىرىدا (742 — 756 - يىلى) قۇتلۇغ بويلا بىلەن قارلۇقلارنىڭ باشلىغى ئوزلىرىنى ئوڭ ۋە سول يابغۇ دەپ ئاتىدى. 744 - يىلى (تاڭ سۇلالىسىنىڭ تىيەنباۋ 3 - يىلى) ئۇيغۇرلار باسمىل قەبىلىسىنى تارمار قىلىپ جەنۇپقا يوتكىلىپ، ئوز ۋاقتىدا تۇركلەر ياشىغان جايلارغا كوچۇپ كەلدى. ئۇيغۇرلارنىڭ باشلىغى قۇتلۇغ بويلا ئوزىنى قۇتلۇغ بىلگە قاغان دەپ ئېلان قىلىپ، ئوتۇكەن تېغىدا رەسمىي بارىگاھ قۇردى. تاڭ سۇلالىسى قۇتلۇغ بويلاغا ئادالەتلىك قاغان دەپ ئۇنۋان ئىنئام قىلدى، كېيىن يەنە شەپقەتلىك قاغان دەپ ئۇنۋان بەردى.

ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ئىچكى جەھەتتىن 9 قەبىلە بولۇپ، بۇلار: ياغلاقار، ئوتۇرقار، تورلەمۇر، بوقاسقىر، ئاۋۇچاگ، قاسار، قوغۇرسۇۋ، بوقتار، ئاياۋۇزلاردىن ئىبارەت. ئۇيغۇر قەبىلە ئىتتىپاقىنىڭ باشلىقلىرى ياكى خاقانلىرى ياغلاقار قەبىلىسىدىن چىقاتتى. ئۇيغۇر خانلىغى قۇرۇلغاندىن كېيىن، بۇ قەبىلىلەردىن باشقا، ئۇيغۇرلارغا يەنە ئوپۇغۇر، غۇن، بايىرقۇ، توڭرا، ئىزگىل، جابىرقا، باسمىل، قارلۇق قەبىلىلىرىمۇ قارىدى. ھەر بىر قەبىلىدە بىردىن دۇدۇ مەھكىمىسى تە-

سىس قىلىندى. بۇ تۇزۇمنى ئۇيغۇرلار تاڭ سۇلالىسى گوبىنىڭ شىمالىدا تۇرغان مەمۇرى تۇزۇمدىن مىراس قىلىپ ئالدى.

"ئەنلۇسەن - شى سىمائ توپىلىڭى" ۋاقتىدا، ئۇيغۇر خانلىغى تاڭ سۇلالىسىنىڭ بىر تەۋەسى سۈپىتىدە ئوزلۇكىدىن ئەسكەر چىقىرىپ توپىلاڭنى تىنچىتىشقا قاتناشتى ھەمدە بۇنىڭدا ناھايىتى زور رول ئويناندى. "ئەنلۇسەن - شى سىمائ توپىلىڭى" تىنچ تىلغاندىن كېيىن، تاڭ سۇلالىسى ئۇيغۇر خاقانلىرىغا ئىلگىرى ئاخىر بولۇپ جەمى 5 مەلىكىنى ياتلىق قىلىپ بەردى. ئۇيغۇر لارنىڭ ھەر بىر يېڭى خاقانى خاقان بولغاندا ئۇنى تاڭ سۇلالىسى تەنتەنلىدى ۋە بېكىتىپ بەردى. ئۇيغۇرلار بىلەن تاڭ سۇلالىسى ئوتتۇرىسىدا دائىم زور مىقداردا ئاتقا تاۋار - دوردون تېگىشىش سودىسى بولۇپ تۇردى، بۇ سودا تارىختا مەشھۇردۇر.

763 - يىلى (تاڭ سۇلالىسىنىڭ باۋيىڭ 2 - يىلى) ئۇيغۇر بوگۇ خاقان ئۆچكى ئولكىلەردىن 4 نەپەر مانى راھىبنى كەلتۈردى ۋە شۇندىن تارتىپ ئۇيغۇرلار مانى دىنىغا ئېتىقات قىلىدىغان بولدى①. مانى دىنى ئەسلى ئوتتۇرا ئاسىيادا پەيدا بولغان. بۇ دىن تەلىماتىغا زەردەش، خرىستىيان ۋە بۇددا دىنلىرىنىڭ مەزمۇنى ئارىلاشقان بولۇپ، ئۇنىڭ ئاساسىي ئىدىيىسى يورۇقلۇق بىلەن قاراڭغۇلۇق ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەشتىن ئىبارەت بولغان دۇئالىزىمدۇر. بۇ ئىدىيە ھوكۇمران سىنىپلار ئۈچۈن پايدىلىق ئىدى، ئۇيغۇر ھوكۇمران سىنىپى بۇ دىنىنى قوبۇل قىلىدى ھەم ئۇنى ئوز تەۋەلىگىدىكى ئاممىغا تاڭدى. بۇ ھال ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆچكى قىسمىدىكى سىنىپىي قارىمۇ - قارشىلىقنى ئەكس ئەتتۇرىدۇ. مانى دىنى كېيىن بىرىپ ئۇيغۇرلار ئىچىدە زور

---

① «توققۇز ئۇيغۇرلارنىڭ ئاي تەكرىدە بولمىش قۇتبىلگە قاغان ھورمىتىگە ئورنىتىلغان مۇقەددەس مەڭگۈ تاش»، پىللىوت، شاۋان: «مانى دىنىنىڭ جۇڭگوغا تارقىلىپ كىرىشى ھەققىدە تەتقىقات»، ۋاڭ گوۋى: «مانى دىنىنىڭ جۇڭگوغا تارقىلىپ كىرىشى ھەققىدە تەتقىقات».

دەرىجىدە تەرەققى قىلدى. مانى راھىبلىرى خان ئوردىسىنىڭ سىياسى پائالىيەتلىرىگەمۇ ئارىلىشالايدىغان بولۇپ قالدى.

تۇبۇت ھاكىمىيىتى بۇگۈنكى چىگخەي، گەنسۇ تەرەپلىرىنى ئىشغال قىلۇېلىپ، غەربىي رايون بىلەن ئىچكى ئولكىلەر ئوتتۇرىسىدىكى قاتناش ئۇزۇلۇپ قالغاندا، ئەنشى (كۇچا)، بەشبالىق دۇخۇ مەھكىملىرىنىڭ ئەمەلدارلىرى ئۇيغۇرلار تەۋەسىدىن ئوتۇپ چاڭئەنگە باردىغان بولدى. 788 - يىلى (تاڭ سۇلالىسىنىڭ جېنيۈەن 4 - يىلى) ئۇيغۇرلار تاڭ سۇلالىسىنىڭ ماقۇلىلىشى بىلەن "ئۇيغۇر" دىگەن سوزنىڭ خەنزۇچە يېزىلىشى بولغان "纥回" دىگەن ئىسمىنى "شۇڭقاردەك پەرۋاز قىلغۇچى" دىگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان "鹘回" غا ئوزگەرتتى. بۇ تاڭ سانىلىق يۇقۇرى تەبىقە كىشىلىرىنىڭ پىكرى بولۇپ، ئۇلار خەنزۇچە يېزىقنى ئوبدان بىلگەچكە، خەنزۇچە خەتنىڭ مەنىسىدىن پايدىلىنىپ ئوز شوھرىتىنى كوپتۇرۇپ كورسەتمەكچى بولغان.

تۇبۇت ھاكىمىيىتى غەربىي رايونغا ئىچكىرىلەپ كىرگەن چاغلاردا، ئۇيغۇرلارنىڭ باشلىغى ئىل ئوگاس (؟) ئوز قوشۇنلىرىنى باشلاپ كېلىپ بەشبالىقنى ئىگەلمەۋالدى. بەشبالىق دۇخۇ مەھكىمىسى ئۇلارنىڭ ھمايىسى ئاستىغا ئوتتى. بۇ چاغلاردا بەشبالىق ئەتراپىدا قارلۇقلار، ساتلار ۋە ئاق تۇركلەرگە ئوخشاش كوچمەن قەبىلىلەر ياشايتتى. ئىل ئوگاس باشچىلىغىدىكى بەشبالىق ئۇيغۇر ھوكۇمران سىنىپلىرىمۇ باشقا ئىسپلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپلارغا ئوخشاشلا قان شورىغۇچى ئاچكوز ئالۋاستىلار ئىدى، ئۇلار بەشبالىق دۇخۇ مەھكىمىسىدىن ئوزىگە لازىمەتلىك "كەيىم - كېچەك، يىمەك - ئىچمەك" لەرنى خالىغىنچە بۇلاپ - تالاپ ئالدى. سات قەبىلىلىرىنى يەنىمۇ قاتتىق تالان - تاراج قىلدى؛ قارلۇقلار بىلەن ئاق تۇركلەرنىمۇ خالىغىنچە بۇلىدى، شۇنىڭ بىلەن بەشبالىق ئەتراپىدىكى ھەر مىللەت خەلقلىرىنىڭ ئۇيغۇر ھوكۇمران سىنىپلىرىغا بولغان نارازىلىغى كۇندىن-كۇنگە كۇچەيدى. بەشبالىقنى ئىشغال قىلۇېلىش نىيىتىدە بولۇپ

كەلگەن تۇبۇت ئاقسوڭەكلىرى بۇ ئەھۋالنى بايقاپ، ئۇنىڭدىن دەرھال پايدىلاندى. قارلۇقلارنىڭ ۋە ئاق تۇركلەرنىڭ قەبىلە باشلىقلىرىغا پارا بېرىپ، شۇلار بىلەن بىرلىكتە بەشبالىقنى ھۇجۇم قىلدى. ئېل ئوگاس ئەسكەر باشلاپ قارشىلىق كورسەتكەن بولسىمۇ، لېكىن باشقا قەبىلىلەرنىڭ قوللىشىغا ئىگە بولالمىغانلىقىدىن ھەممىلا جەڭلەردە مەغلۇپ بولدى. نەتىجىدە تۇبۇتلار بەشبالىقنى بېسىۋالدى. بەشبالىق دۇخۇسى ياڭ شىگو 2 مىڭدىن ئارتۇق ئادەمنى باشلاپ شىجۇ (تۇرپان) غا قېچىپ كەتتى. 791 - يىلى (تاڭ سۇلالىسىنىڭ جېڭيۈەن 7 - يىلى) ئېل ئوگاس 50 — 60 مىڭ كىشىلىك قوشۇن باشلاپ كېلىپ بەشبالىقنى ھۇجۇم قىلغاندا، يەنىلا تۇبۇتلار ۋە قارلۇقلار تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنىپ نۇرغۇن ئادىمى چىقىم بولدى، قارلۇقلار پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ بۇت سار① نى ئىگەللىۋالدى. بۇ چاغدا ئېل ئوگاس شىجۇغا تارقالغان ئۇيغۇرلارنى ۋە ئۇلارنىڭ مال - ۋارانلىرىنى خان ئوردىسىنىڭ جەنۇبىغا كوچۇردى. شۇ يىلىنىڭ ئاخىرىدا ئۇيغۇر خاقانى بەشبالىقنى يەنە بىر قېتىم قوشۇن باشلاپ كەلدى، ئۇ بۇ قېتىم تۇبۇتلار بىلەن قارلۇقلارنى مەغلۇپ قىلىپ، بۇ يەرلەرنى قايتىدىن ئىگەللىۋالدى. كېيىن ئىككى تەرەپ بۇ يەرنى بىرقانچە قېتىم بىر بىرىدىن تارتىۋېلىشقان بولسىمۇ، لېكىن، 9 - ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە بەشبالىق ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى ھەققى تۇرده ئۇيغۇر خانلىقى تەۋەلىكىگە ئوتتى②.

---

① بۇ يەردە ئېيتىلغان بۇت سار تاڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى دەۋرىدىكى قاغان بۇت شەھرىگە ئوخشاپ كېتىدۇ. بۇنىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنى ھازىرقى جىمسار ئەتراپىدا.

② «توققۇز ئۇيغۇر خاقان مەڭگۈ تېشى». ۋاقىت مەسىلىسىدە پىللوت بىلەن شاۋانىڭ «مانى دىنىنىڭ جۇڭگوغا تارقىلىپ كىرىشى ھەققىدە تەتقىقات» دىكى ئەسىرىگە ئاساسلاندۇق.

8 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن باشلاپ ئۇيغۇر ھوكۇمران گۇ-
رۇھىنىڭ بوھرانى ئېغىرلاشتى. 795 - يىلى (تاڭ سۇلالىسىنىڭ
جېنيۈەن 11 - يىلى) تەختكە ئولتۇرغان خاقان ياغىلاقار جەمە-
تىدىن ئەمەس ئىدى. بۇ ھال سۇلالىنىڭ ئوزگىرگەنلىگىدىن دې-
رەك بېرىدۇ. كېيىنچە، خانىلىقنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى سىنىپى
زىددىيەتلەر تېخىمۇ كەسكىنلەشتى. ئۇلارغا تەۋە بولغان بەزى
قەبىلىلەر خانلىق تەۋەلىگىدىن چىقىپ كەتتى. 9 - ئەسىرنىڭ
30 - يىللىرىنىڭ ئاخىرلىرىغا كەلگەندە، گوبىنىڭ شىمالىي تەرىپىدە
تەبىي ئاپەت يۈز بېرىپ، قېلىن قار ۋە قاتتىق سوغاق دەستە-
دىن قوي ۋە يىلقىلار كوپلەپ قىرىلىپ كەتتى، نەتىجىدە ئاچار-
چىلىق ۋە ۋابا كېسىلى پەيدا بولدى. بۇنىڭ ئۈستىگە خانىلىق-
نىڭ ھوكۇمران گۇرۇھى ئىچىدە ماجرا تۇغۇلۇپ، قارا بۇلۇق دې-
گەن ۋەزىر سات ئەسكەرلىرىنى باشلاپ كېلىپ ئۇيغۇر خاقانىغا
ھۇجۇم قىلدى، خاقان ئوزىنى ئولتۇرۇۋالدى. ئۇنىڭ ئورنىغا
پاساتېكىن خاقان بولدى. ئۇيغۇرلارنىڭ يەنە بىر باشلىغى كول
باغا قىرغىزلارنىڭ باشلىغى بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، 841 - يىلى
(تاڭ سۇلالىسىنىڭ خۇيچاڭ بىرىنچى يىلى) قىرغىزلارنىڭ يۈز
مىڭ ئاتلىق ئەسكىرىنى باشلاپ، ئۇيغۇرلارنىڭ پايتەختىگە بې-
سىپ كىرىپ، قارا بۇلۇقنى ئولتۇرۇپ ئۇيغۇر خانىلىغىنى ئاغ-
دۇرۇۋەتتى.

خانلىق ئاغدۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ئارقا -
ئارقىدىن كوچۇشكە باشلىدى، پاساتېكىن بىلەن پان قېكىن 15
قەبىلىنى باشلاپ قارلۇقلارنىڭ يەرلىرىگە كوچۇپ باردى. ئۇلارنىڭ
بىر قىسمى ئەنشى (كۇچا) دۇخۇسى دائىرىسىگە كېلىپ جايلاشـ
تى، يەنە بىر قىسمى ئۇدۇن (خوتەن) نىڭ غەربىدىكى شىگىنـۇ

ئايمغا كوچۇپ باردى①. يەنە بىر قىسمى ھازىرقى گەنسۇنىڭ غەربىگە كوچۇپ كېلىپ، شۇ يەردە تۇرۇشلۇق تۇبۇتلار تەۋەلىگە ئوتتى. كېيىنچە بۇلار گەنجۇ ئۇيغۇرلىرى دەپ ئاتالدى. خان ئوردىسى ئەتراپىدا تۇرىدىغان 13 قەبىلە ئوجەتكىنىڭ ئوزلىرىگە خان كوتىرىپ ئىچكى ئولكىلەرگە كەلدى. كېيىنچە بۇلارنىڭ كوپچىلىگىنى تاڭ سۇلالىسى قوبۇل قىلۋالدى. بىر قىسمىنى بولسا قوغلاپ كەلگەن قىرغىز ئەسكەرلىرى تۇتۇپ كەتتى؛ يەنە بىر قىسمى غەربىي تەرەپكە بېرىپ پان تېكىنىگە قوشۇلدى. دېمەك، تارقىلىپ كەتكەن ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ كوپ قىسمى غەربىي رايونغا كوچۇپ كەلدى.

غەربكە كوچكەن ئۇيغۇر قەبىلىرى پەيدىن - پەي تۇراقلاشماندىن كېيىن، تەخمىنەن 40 - يىللارنىڭ ئاخىرلىرىدا پان تېكىن نامىلىق كىشى ئەنشىدە (كۇچادا) قاغان بولدى. ھەمدە چاڭئەنگە دەرھال ئەلچى ئەۋەتىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ غەربىي رايونغا كوچۇپ كەنگەندىن كېيىنكى ئەھۋالىنى ئۆز ئوزىنىڭ خاقان بولۇش جەريانىنى تاڭ سۇلالىسى ھوكۈمىتىگە مەلۇم قىلدى. 857 - يىلى (تاڭ سۇلالىسىنىڭ داجۇڭ 11 - يىلى) تاڭ سۇلالىسى پادىشاسى شۇەنزۇڭ ۋاڭرۇيجاڭنى ئەلچى قىلىپ ئەۋەتىپ، پان تېكىنگە "ئۇلۇغ تەگرىدىن بولغان كۇچلۇك بىلگە ئالىپ قاغان" دېگەن ئۇنۋان بەردى②. 60 - يىلنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا

---

①«سۇڭ سۇلالىسى تارىخى. ئۇيغۇرلار تەزكىرىسى» دە: "دەسلەۋىدە ئۇيغۇرلار غەربكە كوچكەندە، قەبىلىلەر تاراپ كەتتى، گەنجۇدا ئولارغا بىر خان بار، شجۇدا بىر قاغان بار، بېگى ئوجۇدا قاراخان دېگەن بىرسى بار" دېيىلدۇ. «سۇڭ سۇلالىسىنىڭ ھوجەتلەر توپلىمى» دا بېگى فۇجۇ (复州) ئوبلاستى بېگى فۇجۇ (福州) دۇ دېيىلدۇ، بۇ يەر ئۇدۇنىڭ غەربىدە دېيىلگەن.

② بۇ يەردە «تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئۇلۇغ پەرمانلىرى توپلىمى»: «بېگى تاڭ سۇلالىسى تارىخى. ئۇيغۇر تەزكىرىسى» دە بۇ قاغان يېراقنى كوزلىگۈچى قاغان دېيىلدۇ.

تاڭ يىزۇڭ شىجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ باشلىغى ئېل ئىگىسى كۆلقۇيۇ-
مىش باغا "بۇلۇتسىمان توغلۇق جاڭجۇن ۋە سول قانات مۇھاپىزەت-
چى چەۋەنداز قىسمىنىڭ چوڭ جاڭجۇنى ۋە ئىشتات سىرتىدىـ
كى ياردەمچى 5 - دەرىجىلىك ئەمەلدار" دىگەن ئۇنۋان
بەردى. ئۇيغۇر قەبىلىلىرى غەربىي رايوندا يەرلىك
خەلقلەر بىلەن ئۇزۇن مۇددەت بىللە كۇرەش قىلىش، بىللە ئەمـ
گەك قىلىش، بىللە ياشاش جەريانىدا، تەدرىجى ھالدا ئۇلار بىلەن
قوشۇلۇپ كەتتى، شۇنىڭ ئۇچۇن بۇ يەرلىك خەلقلەرمۇ ھازىرقى
ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجداتلىرى بولۇپ، ئۇلارنىڭ تارىخىمۇ ئۇيغۇر
تارىخىنىڭ بىر تەركىۋىي قىسمى ھىساپلىنىدۇ.

ئۇيغۇر قەبىلىلىرى زور تۇركۇملەپ غەربىي رايونغا كوچۇپ
كىرگەندىن كېيىن، ئۇيغۇر قەبىلىلىرىگە خوشنا بولغان، مۇناسىـ
ۋەت قىلغان ياكى تالاش - تارتىش قىلىشقان بەزى مىللەتلەر
ياكى قەبىلىلەر توۋەندىكىلەردىن ئىبارەت:

1. قىرغىزلار. بۇلارنىڭ كېلىپ چىقىش مەنبىسىمۇ مىلادىدىن
ئىلگىرىكى 3 - ئەسىرگە بېرىپ يېتىدۇ. ئۇ چاغلاردا ئۇلار ھۇنـ
لارنىڭ شىمالىي ياكى غەربىي شىمال تەرەپلىرىگە ئورۇنلاشقان
ئىدى. شىمالىي ۋېي دەۋرىدە ئۇلار ئىگىز قانقىللارنىڭ بىر قىسمى
بولۇپ، خەنزۇچە "خۇگۇ" دىيىلەتتى. تۇركلەر باش كوتىرىپ
چىققان چاغلاردا، ئۇلار تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ بىر قىسمى بولۇپ،
"چېگۇ" ياكى "جېگۇ" دەپ ئاتىلاتتى. ئۇلار بەزىدە شەرقىي
تۇرك خانلىغىنىڭ ھوكۇمرانلىغى ئاستىدا ياشىسا، بەزىدە غەربىي
تۇرك خانلىغىنىڭ ھۇكۇمرانلىغى ئاستىدا ياشىغان. 632 - يىلى
(تاڭ سۇلالىسىنىڭ جېنگۇەن 6 - يىلى)، تاڭ سۇلالىسى ھوكۇمىـ
تىنىڭ ئەلچىسى ۋاڭ يىخۇڭ قىرغىز قەبىلىسىگە بارغان. 643 - يـ
لى (تاڭ سۇلالىسىنىڭ جېنگۇەن 17 - يىلى)، قىرغىزلارنىڭ
باشلىغى تاڭ سۇلالىسى ھوكۇمىتىگە ئەلچى ئەۋەتىپ، بۇلغۇن تېـ
رىسىدىن تىكىلگەن جۇۋا ۋە بۇلغۇن تېرىسى تەقدىم قىلغان؛
646 - يىلى (تاڭ سۇلالىسىنىڭ جېنگۇەن 20 - يىلى)، تاڭ

سۇلالىسى قىرغىز قەبىلىلىرى جايلاشقان يەردە جەنكۈن (قىرغىز) دۇدۇ مەھكىمىسى تەسىس قىلىپ، قىرغىز ئاقساقىلى ئىشبارا چۇئاجەن (؟) خانىنى دۇدۇ قىلىپ تەينىلىگەن. 8 - ئەسىرنىڭ 50 يىللىرىدا قىرغىز قەبىلىلىرى ئۇيغۇر خانلىقىغا تەۋە بولغان. 9 - ئەسىرنىڭ 20 يىللىرىدا قىرغىزلار نىڭ باشلىقى قاغان بولۇپ، ئوز قول ئاستىدا ۋەزىر، دۇدۇ، يائۇندا، جاكشى (دورغاپ)، جاكجۇن، تار- خان قاتارلىق مەمۇرلارنى تەسىس قىلغان. ئۇنىڭ زىمنى كىم دەريا سى (هازىرقى يەنسەي دەريا سىنىڭ يۇقۇرى ئېقىمى) نى مەركەز قىلغان هالدا شەرقتە بايقال كولىگە بېرىپ يەتكەن، غەربىي جەنۇبتا قارلۇق قەبىلىلىرىگە تۇتاشقان. ئۇيغۇر خانلىقى يەتتىلىغاندىن كېيىن، قىرغىزلار جەنۇبقا قاراپ ئىلگىرىلەپ 40 - يىللارنىڭ باشلىرىدا ئەنشى (هازىرقى كۇچا)، بەشبالىقلارنى بىر مەزگىل ئىشغال قىلىۋالغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇزۇن ئوتمەيلا ئۇيغۇر قەبىلىلىرى تەرىپىدىن چېكىنىدۇرۇلگەن. 863 - يىلى (تاڭ سۇلالىسىنىڭ شەنتۇڭ 4 - يىلى)، قىرغىز خاقانى تاڭ سۇ- لالىسىگە ئەلچى ئەۋەتىپ، بىرلىكتە ئەسكەر ئەۋەتىپ ئۇيغۇر قە- بىلىلىرىگە ھۇجۇم قىلىپ، ئەنشىنىڭ شەرقىدىكى جايلارنى يە- كۈۋالتىپ تاڭ سۇلالىسى هوكۇمىتىنىڭ بىۋاستە باشقۇرۇشىغا ئوتە- كۈزۈشنى تەكلىپ قىلغان بولسىمۇ، تاڭ سۇلالىسىنىڭ مۇنداق قىلىشىغا قۇدرىتى يەتمىگەنلىگى ۋە ئۇيغۇر خاقانى پان تېكىن تاڭ سۇلالىسى تەرىپىدىن بېكىتىلگەنلىگى سەۋەبىدىن، قىر- غىز خاقانىنىڭ تەكلىۋىنى قوبۇل قىلمىغان. بۇ ئەھۋاللار شۇ مەز- گىلدە قىرغىزلارنىڭ ئالتاي تاغلىرىنىڭ غەربىي ۋە جەنۇبىدا ناهايىتى پائال هەركەت قىلغانلىغىنى ئېنىق كورسىتىپ بېرىدۇ.

2. قارلۇقلار. بۇلارنىڭ ئەسلى ماكانلىرى ئالتاي تاغلىرىنىڭ غەربىي جەنۇبىي تەرەپلىرىدە بولۇپ، تاڭ سۇلالىسى بۇ قەبىلە لەر ئىچىدە تېكەس، دامۇ، شۇەنچى (بوغدا؟)، ئالتاي قاتارلىق 4 دۇدۇ مەھكىمىسىنى قۇرغان. كېيىنكى تۇرك خانلىقى غەربىي تەرەپكە قاراپ كېڭىيىپ ئالتاي تاغلىرىدىن ئوتكەندە، قارلۇق-

لارنىڭ بىر قىسمى جەنۇبقا يوتكىلىپ، بەشبالىق ئەتراپىغا كوچ-
كەن. ئۇيغۇر خانلىغى قۇرۇلغاندىن كېيىن، قارلۇقلارنىڭ ئوتۇكەن
تاغلىرىغا جايلاشقانلىرى ئۇيغۇر خانلىغىغا تەۋە بولغان؛
ئالتۇنتاغ ۋە بەشبالىقتا تۇرىدىغانلىرى ئوز يابغۇلىرى ھوكۈم-
رانلىغىدا بولغان. 746 - يىلى (تاڭ سۇلالىسىنىڭ تەيىنباۋ 5-
يىلى)، تاڭ سۇلالىسى ئۇچ قارلۇقلارنىڭ بىلگە يابغۇسى تۇن
ئاپايجەندۇغا سول قانات مۇھاپىزەت جاڭجۇنى، ئىشتاتتىن سىرتـ
قى بەشىنچى دەرىجىلىك ئەمەلدار، دىگەن ئۇنۋانىنى بەرگەن.
753 - يىلى (تاڭ سۇلالىسىنىڭ تەيىنباۋ 12 - يىلى)، قارلۇقلار-
نىڭ يابغۇسى تۇن بىلگە تاڭ سۇلالىسىگە ئاسىلىق قىلغان ئاي
باسىنى تۇتۇپ بەرگەنلىگى ئۈچۈن، تاڭ سۇلالىسى يابغۇقا ئالتاي
ۋاڭى دەپ ئۇنۋان بەرگەن، ئۇنىڭ خوتۇنى ۋە ئانىسىغا ئېل
بىكە دەپ ئۇنۋان بەرگەن، بۇ ھەقتىكى يارلىقتا، يەنە تۇن بىلگىنىڭ شۇ
يىلدىن ئىلگىرىكى ماڭاشلىرى چاكىنەندىن بېرىلىدۇ، كېيىنكىلىرى بەشبا-
لىقتىن بېرىلىدۇ، دەپ بەلگىلەنگەن. تاڭ سۇلالىسى تۇن بىلگىگە تامغا
بەرگەن، "تىلماچ" مۇتەيىنلىگەن، 8 - ئەسىرنىڭ 60 - يىللىرىدا، تۇر-
كەش قەبىلىلىرى زاۋالىلىققا يۈز تۇتۇپ، قارلۇق قەبىلىلىرى ئۇ-
لارنىڭ ئەسلى ماكانلىرىنى ئىگەللىۋالىدى. بۇنىڭ ئىچىگە سۇ-
ياپ، تالاس شەھەرلىرىمۇ كىرەتتى. ئۇيغۇر قەبىلىلىرى كەڭ
كولەمدە غەربىي رايونغا كوچكەن مەزگىللەردە پاسا تېكىن باش-
چىلىغىدىكى 15 ئۇيغۇر قەبىلىسى قارلۇقلار رايونىغا كوچۇپ
كەلدى. ئۇيغۇرلار بىلەن قارلۇقلار ئوزۇن مۇددەت ئارىلىشىپ
ياشىدى. 10 - ئەسىردە قۇرۇلغان قارا خانىلار خانلىغىمانا شۇلارنى
ئاساسىي گەۋدە قىلغان ھالدا مەيدانغا كەلگەن.

3. توبۇتلار. 850 - يىلى (تاڭ سۇلالىسىنىڭ داجۇڭ 4 - يى-
لى) ياكى بۇنىڭدىن سەل كېيىنرەك، توبۇتلارنىڭ سەركەردىسى
شاڭ كۇگرىڭ قۇمۇل، قۇجۇ قاتارلىق جايلاردا جاڭ يىچاۋ تەرە-
پىدىن مەغلۇپ قىلىنىپ بەشبالىققا قېچىپ كەتتى. 866 - يىلى
(تاڭ سۇلالىسىنىڭ شەنتۇڭ 7 - يىلى)، بەشبالىق ئۇيغۇرلىرىنىڭ

باشلىغى بۇقۇتبكىن جاڭ يىچاۋلار بىلەن بىرلىكتە ئەسكەر تارتىپ، بىر زەربە بىلەنلا شاڭ كوگرىنى يېڭىپ ئۇنى ئولتۇرۇپ، بەشبالىق، بۇگۇر، چىك جىك (تاڭ سۇلالىسىنىڭ چىك جىڭ باسقاقلىغى بولسا كېرەك)، قۇجۇ قاتارلىق جايلارنى قولغا كىرگۈزۈپ ۋالدى. شۇنىڭ بىلەن تۇبۇت ئاقسوڭەكلىرىنىڭ غەربىي رايوندىكى هوكۇمرانلىغى ئۇزۇل ـ كېسىل گۇمران بولۇپ، ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ غەربىي رايوندىكى ئورنى ئېڭ ئاخىر مۇقملاشتى.

4. خېشى خەنزۇلىرى. 842 ـ يىلى (تاڭ سۇلالىسىنىڭ خۇيچاڭ 2 ـ يىلى)، تۇبۇتلارنىڭ زەنبۇسى (باشلىغى) ئولۇپ، ئۇنىڭ يۇرتىدا قالايمىقانچىلىق تۇغۇلدى. تۇبۇت سەركەردىسى شاڭ كۇڭرې ئوز تەۋەلىرىنى باشلاپ ئىسيان كوتىرىپ، هازىر قى چىڭخەي، گەنسۇنىڭ غەربىي قىسمى ۋە شىنجاڭنىڭ شەرقىي قىسىملىرىدا كەڭ كولەمده بۇلاڭ ـ تالاڭچىلىق ئېلىپ باردى. تاڭ سۇلالىسى گەنسۇنىڭ ئوڭ تەرىپىدىكى كەڭ رايونىنى قايتۇرۇۋالدى. 850 ـ يىلى ساجۇ (دۇڭخۇاڭ) دىكى هەربىي ۋە خەلقلەر تۇبۇتلارنىڭ يامۇلى ئالدىدا قوزغىلاڭ كوتىرىپ، تۇبۇت هوكۇمرانلىرىنى قوغلۇۋېتىپ، شۇ ئايماقنىڭ ئىشلىرىنى ۋاكالىتەن باشقۇرۇشنى جاڭ يىچاۋغا تاپشۇردى. كېيىن جاڭ يىچاۋ ئوز قوشۇنلىرىنى باشلاپ قۇمۇل، قۇجۇ، گۇاجۇ، شۇيجۇ بولۇپ جەمئى 11 ئايماقنى ئىگەللىدى. هەمده تاڭ سۇلالىسىگە كىشى ئەۋەتىپ، ئىگەللىگەن جايلىرىنىڭ خەرىتىسىنى مەلۇم قىلدى. تاڭ سۇلالىسى جاڭ يىچاۋنى ئاۋال دۇڭخۇاڭ ئايمىقىنىڭ مۇھاپىزەتچىسى هەربىي ۋالىسى قىلىپ بەلگىلىدى. كېيىن هەقىقەتكە قايتقان قوشۇنلارنىڭ جىددۇشىسى (ساتراپى) قىلىپ كوتەردى. جاڭ يىچاۋ بۇقۇتبكىن بىلەن بىرلىكتە ئەسكەر تارتىپ بېرىپ، شاڭ كوگرىنى مەغلۇپ قىلغاندىن كېيىن، 867 ـ يىلى (تاڭ سۇلالىسىنىڭ شىيەنتۇڭ 8 ـ يىلى) چاڭئەنگە كەلدى. ئۇ هەقىقەتكە قايتقان قوشۇنلارنىڭ جىددۇشلىق ۋەزىپىسىنى ئاكسىنىڭ ئوغلى جاڭ خۇەيشىنگە ئوتكۈزۈپ بەردى. جاڭ جەمەتى دۇڭخۇاڭنى باشقۇر-

غان مەزگىللەردە، شۇ ئەتراپتىكى خەنزۇلار بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ مۇناسىۋىتى ناھايىتى قويۇق بولدى.

2 - بولۇم قاراخانىلار، خوتەن، قۇجۇ ھاكىمىيەتلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئوتتۇرا جۇڭگو بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلىرى

تاڭ سۇلالىسى يىمىرىلگەندىن كېيىن، ئېلىمىز بىر مەزگىل ھېودال تەپرىقە ھالىتىگە چۈشۈپ قالدى. بۇ چاغلاردا غەربىي رايوندىمۇ قاراخانىلار، خوتەن، قۇجۇ قاتارلىق بىرنەچچە ھاكىمىيەت بىللە مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشتەك ۋەزىيەت شەكىللەندى.

قاراخانىلار ھاكىمىيىتى تەخمىنەن 10 - ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىملىرىدا شەكىللەنگەن. بۇ ھاكىمىيەت، ئاساسەن، تۇركى قەبىلىلەر سىستېمىسىدىكى قارلۇق، ياغما، توققۇز ئوغۇزلارغا ئوخشاش كوچمەن مىللەتلەر ياكى قەبىلىلەردىن تەركىپ تاپقان. بۇيەردە ئېيتىلغان قارلۇقلار تاڭ سۇلالىسى ۋاقتىدىكى قارلۇقلار بولۇپ، بۇلار، ئاساسەن، چۈ دەريا سى ۋە تالاس دەريا سى بويلىرىغا جايلاشقان. ياغما لارنىڭ تاڭ سۇلالىسى ۋاقتىدىكى يەنمىيەنلەر ياكى ئۇچ يەنمىيەنلەر ئىكەنلىگى شۇبھىسىز. بۇلار، ئاساسەن، ھازىرقى شىنجاڭنىڭ غەربىي قىسمىدىكى قەشقەر تەرەپ لىرىگە جايلاشقان. توققۇز ئوغۇز دېگەن ئىسىم ئەرەپ تارىخ لىرىدا ئىشلىتىلگەن ئىسىم بولۇپ، يېقىنقى زامان كىشىلىرى ئۇلارنى قەدىمىي ئۇيغۇرلار دەپ قارىماقتا؛ كېيىن بۇ بىر قىسىم كوچمەنلەر (يەنى توققۇز ئۇيغۇرلار) بارغانسېرى كۈچىيىپ، 10 - ئەسىرگە يەتكەندە، دائىم قارلۇقلارنى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش قەبىلىلەرنى چەتكە قاقىدىغان بولۇپ قالغان.

قاراخانىلار زېمىنى ھازىرقى بالقاش كولىنىڭ شەرقىي ۋە جەنۇبىدىكى رايونلار، ماۋرەئۇننەھر رايونى، ھازىرقى شىنجاڭنىڭ

غەربىي قىسمىنى ئوز ئىچىگە ئالاتتى. بۇ ھاكىمىيەتنىڭ مەركىزى ئىككى بولۇپ، بۇنىڭ بىرسى چۇ دەريا‌سى بويىدىكى بالاساغۇن (تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى بويلا سانغۇن شەھرى)، يەنە بىرسى قەشقەر ئىدى.

قاراخانىلارنىڭ باشلىقلىرى ئوزلىرىنى جۇڭگولۇق دەپ تونۇپ، ئوز ئىسمىغا دائىم "تابغاچ" دېگەن ئۇنۋانىنى قوشاتتى. مەسىلەن، تابغاچ ئىبراھىم خان، تابغاچ ھۈسەيىن خان، تابغاچ خان مەخمۇت، تابغاچ خان ناسىر دېگەنلەرگە ئوخشاش. تابغاچ خان دېگەن سوز "جۇڭگو خاقانى" دېگەن مەنىنى بىلدۈرەتتى①. ئۇلارنىڭ بەزى باشلىقلىرى ئوزىنىڭ جۇڭگوغا مەنسۇپ ئىكەنلىگىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن "شەرق ۋە جۇڭگو خانى" دېگەن نام بىلەن ئاتايتتى.

قاراخانىلار تۇنجى قېتىم ئىسلام دىنىغا كىرگەن تۈرك خانلىغى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، قاراخانىلار دىن سۇلتان سوتۇق بۇغراخان ئابدۇلكېرىم بىرىنچى بولۇپ ئىسلام دىنىغا كىرگەن. ئۇ ھىجرى 344 - يىلى (مىلادى 955 — 956 - يىلى) ئولگەن. بەزىلەرنىڭ ئېيتىشىچە، ھىجرى 349 - يىلى (مىلادى 960 - يىلى) 200 مىڭ ئويغۇر تۈركلەر ئىسلام دىنىغا كىرگەن، بۇيەردە ئومۇمەن قاراخانىلار دەۋرىدىكى تۈركلەر كوزدە تۇتۇلىدۇ. يەنە بەزى ماتېرىيالىلاردا ئېيتىلىشىچە، 1043 - يىلى كۇزدە 10 مىڭ ئويغۇر تۈركلەر ئىسلام

---

① تابغاچ سوزى 6 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىكى شەرقىي رىم خاتىرىلىرىدە يېزىلغان. 8 - ئەسىردە ئورخون مەڭگۈ تاشلىرىدا (قەدىمقى تۈركى يېزىق) يېزىلغان بولۇپ، خەنزۇلارنى كورسىتىدۇ. بۇ سوزنىڭ دەسلەپكى مەنىسى ھەققىدە ئۇنى بەزىلەر دۇڭخۇاڭ سوزىنىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى دەپ، بەزىلەر تاڭجيازى (تاڭلىقلار) دېگەن سوزنىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى دەيدۇ، بەزىلەر شىمالىي ۋېي دەۋرىدىكى توبغاتلار دېگەن سوزنىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى دەيىشمەكتە.

دىنغا كىرگەن، بۇلار قىش كۈنلىرى بالاساغۇن ئەتراپىدا قىش لىغان. ئىسلام دىنى 7 - ئەسىردە ئەرەپ يېرىم ئارىلىدا مەيدانغا كەلگەن، بۇ دىننى ئىجات قىلغان مەھەممەت مەككىلىك بولۇپ، قورەيش قەبىلىسىدىن ئىدى. ئەرەپلەرنىڭ شەرقىدە قىلغان ھەربىي يۈرۈشلىرىنىڭ ئۈستى - ئۇستىگە غەلىبە قىلىشىغا ئەگىشىپ، ئىسلام دىنىمۇ شەرقە قاراپ تارقىلىپ، ئىران، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ھىندىستانغا يېتىپ باردى. ئىسلام دىنى ئۇز ئېتىقاتچىلىرىدىن ئاللاغا ۋە ئاللانىڭ ئەلچىسىگە، ئىسلام دىنىنىڭ داھىسىغا مۇتلەق ئىمان كەلتۈرۈشنى تەلەپ قىلىدۇ. لۇغەت مەنىسى بويىچە ئالغاندا، "ئىسلام" دىگەن سوز "بويسۇنماق" دىگەن بولىدۇ. "مۇسۇلمان" دىگەنلىك "بويسۇنغۇچى"، يەنى "سادىقلىق بىلدۇرگۈچى" دىگەن بولىدۇ. ئىسلام دىنى باشقا دىنغا ئېتىقات قىلغۇچىلارنى، بولۇپمۇ ئىسلام دىنىغا ئېتىقات قىلمايدىغان ئادەملەرنى ياخشى كورمەيدۇ. ئەينى زامانلاردىكى ئەرەپ ھوكۇمرانلىرى ۋە ئىسلام دىنىغا ئېتىقات قىلىدىغان بارلىق ھوكۇمرانلار سىرتقا قارىتا تاجاۋۇزچىلىق، كېڭەيمىچىلىك قىلغاندا، "غازات" بايرىغىنى كوتىرىپ چىقىپ، بۇ غازاتنى ئىسلام دىنىنى تېخىمۇ گۈللەندۇرۇش ۋە كېڭەيتىشنى مەقسەت قىلىدۇ، دەيىتتى. ئۇلار قىلىچ بىلەن خەلقنى ئىسلام دىنىغا مەجبۇرلاپ كىرگۈزەتتى. ئەلۋەتتە، ھەممە مۇسۇلمانلار ھوقۇقتا باراۋەر، باج - سېلىق تولىمەيدۇ، قۇل قىلىنمايدۇ، دىگەن شوئارلارمۇ بىر قىسىم كىشىلەرنى ئوزىگە تارتىپ كەتكەن بولۇشى مۇمكىن. لېكىن ھوكۇمران سىنىپلاردىن كىم ئوز پۇقرالىرىغا مۇشۇنداق مۇئامىلە قىلالايدۇ؟ ئىسلام دىنى دۇنيادا كەڭ تارقىلىش بىلەن ئىسلام مەدەنىيىتى شۇ دەۋرلەردە دۇنيادا زور تەرەققىياتلارغا ئېرىشكەن ھەر خىل مەدەنىيەتلەرنىڭ نۇرغۇن ئەۋزەللىكلىرىنى ئوزىگە قوبۇل قىلغاندىن كېيىن تېخىمۇ تېز تەرەققى قىلىپ، دۇنيانىڭ ئوتتۇرا ئەسىر تارىخىدا پوراكلەپ ئېچىلغان پارلاق بىر گۈلگە ئايلاندى.

ئىسلام دىنىنىڭ تارقىلىپ كېرىشى شىنجاڭدا ۋە ئۇيغۇر قاتارلىق مىللەتلەر تارىخىدا ناھايىتى زور ۋەقە بولۇپ، بۇ ۋەقەنىڭ تەسىرى بەك چوڭقۇر بولدى.

سوتۇق بۇغراخاننىڭ ئىككى نەۋرىسى بولۇپ، بىرىنىڭ ئىسمى ئېلى ئارىسلان خان، يەنە بىرىنىڭ ئىسمى ھارۇن بۇغراخان ئىدى. ھارۇن بۇغراخاننىڭ مەركىزى بالاساغۇن بولۇپ، ئۇ قەشقەر ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى جايلارنى ئىسلام دىنىغا كىرگۈزگەن. ئۇ 992 - يىلى ئولدى. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ئېلى ئارىسلان خان 998 - يىلى يېڭىسارنىڭ شەرقىي شىمالىدا ئىسلام دىنىنى ئومۇملاشتۇرۇش يولىدا ئېلىپ بېرىلغان بىر ئۇرۇشتا ئولگەن.

11 - ئەسىرنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە، قاراخانىلار سۇيۇرغالىلىق تۈزۈمىنى يولغا قويىدى، يەنى خان ئوزىگە قاراشلىق بەرلەرنى ئوز پەرزەنتلىرىگە بولۇپ بەردى. ئۇنىڭغا قاراشلىق قەبىلە باشلىقلىرىنىڭمۇ ئوز ئالدىغا قەبىلە ۋە يەرلىرى بولغان، بۇ، ئەمەلىيەتتە، مەلۇم شەكىلدىكى ھەربىي سۇيۇرغالىلىق تۈزۈمىنىڭ داۋامى ئىدى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە خانىنىڭ نوپۇزى كۈندىن - كۈنگە تۆۋەنلەشتى، بەگ - غوجىلار ئوز مەيلىچە ئىش قىلىدىغان، بىر - بىرى بىلەن دۇشمەنلىشىدىغان، ئوزئارا تالاش - تارتىش قىلىدىغان بولۇپ قالدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇزۇن ئوتمەيلا ئىچكى ئۇرۇشلار باشلىنىپ كەتتى. بولۇپمۇ ئېلى ئارىسلان خان بىلەن ھارۇن بۇغراخانلارنىڭ ئەۋلاتلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ئىچكى ئۇرۇشلار تولىمۇ كەسكىن بولدى.

ھىجرى 408 - يىلى (1017 — 1018 - يىل) كىدان قوشۇنلىرى قاراخانىلار دائىرىسىگە ھۇجۇم قىلىپ كىرگەن. لېكىن بالاساغۇنغا 8 كۈنلۈك يول قالغاندا، ئارقىغا چېكىنىپ كەتـ

كەن①. قاراخانىلاردىن توغان خان (ئېلى ئارىسلان خان-
نىڭ ئوغلى) ئۇنىڭ ئارقىسىدىن ئەسكەر باشلاپ قوغلىغان.
ئەرەپ يىلنامىلىرىدا ئېيتىلىشىچە، ھىجرى 433 - يىلى (1041—
1042 - يىل) كىدانلاردىن 16 مىڭ ئويلۇك ئادەم قاراخانى-
لار تەۋەسىگە كوچۇپ كەلگەن. بۇلار دەسلەپ كىدانلار بىلەن
قارا خانىلار چېگرىسىدىكى تاغ يوللىرىنى ساقلاش مەسئۇلىيىتى-
نى ئوز ئۇستىگە ئالغان، بۇلارغا يەر، سۇ بولۇپ بېرىلگەن،
مائاشمۇ تەيىنلەنگەن. كېيىنچە بۇلار بالاساغۇنغا كېلىپ قارا-
خانىلارنىڭ پۇقراسى بولغان، لېكىن ئىسلام دىنىغا ئېتىقات قى-
لىشنى رەت قىلغان. شۇڭا ئۇلار دائىم سۇلايمان ئارىسلان خان
(ھارۇن بۇغراخاننىڭ نەۋرىسى) نىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچراپ تۇر-
غان. بۇنىڭدىن شۇنى كورۇشكە بولىدۇكى، شۇ چاغلاردا شىما-
لىي جۇڭگونى قولىدا تۇتقان لياۋ سۇلالىسىنىڭ قاراخانىلار
بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى كوپ تەرەپلىمە بولغان.
سۇلايمان ئارىسلان خاننىڭ ئىنىسى ھارۇن بۇغراخان (بۇنىڭ
ئىسمى چوڭ بوۋىسىنىڭ ئىسمىغا ئوخشايتتى) قەشقەر، بالاساغۇن،
خوتەنلەردە 29 يىل (1074 — 1103 - يىللار) دىن كوپرەك
ھوكۇمرانلىق قىلغان. شۇ مەزگىللەردە بۇ ئەتراپ بىر قەدەر
تىپچ ئوتكەن بولسا كېرەك. مەشھۇر «قۇتاتقۇبىلىك»
دەل مۇشۇ مەزگىللەردە يېزىلغان. بۇنىڭ يازغۇچىسى يۇسۇپ
خاس ھاجىپ بالاساغۇنلۇق بولۇپ، داستاننى قەشقەردە يېزىپ
چىققان. بۇ داستان تۇنجى قېتىم تۇركى تىلدا يېزىلغان ئەدىبىي
ئەسەر ھىساپلىنىدۇ. قاراخانىلار دەۋرىدە يېزىلغان يەنە بىر

---

① «بارتولد ماقالىلىرى توپلىمى» رۇسچە 2 - توم، 1 - جىلددە كەلتۇ-
رۇلگەن ئەرەپچە تارىخىي ماتىرىياللارغا ئاساسلاندۇق. «لياۋ سۇلالىسى تارى-
خى» 94 - جىلد «ياللۇغ خۇاگې تەزكىرىسى»، «ياللۇغ شىنياڭ تەزكىرىسى»
دىمۇ لياۋ قوشۇنلىرىنىڭ 1012 - يىلدىن كېيىن غەرپكە يۇرۇش قىلغانلىغى
بايان قىلىنغان. بۇ يۇقۇرقى ئەرەپچە تارىخىي ماتىرىياللارغا يېقىن كېلىدۇ.

مەشھۇر ئەسەر «تۇركى تىللار دىۋانى» بولۇپ، بۇنىڭ ئاپتورى مەھمۇت قەشقەرى. ئۇنىڭ ئىسمى ئۇنىڭ قەشقەرلىق ئىكەنلىگىنى ئۇچۇق كورسىتىپ تۇرۇپتۇ. ئۇنىڭ ئوزىمۇ مىللى تەركىپتىن ئالغاندا، مەن داڭلىق ئۇيغۇرلاردىن بولىمەن دىگەن. ئۇنىڭ ئاتىسىنىڭ ئىسمى ھۇسەين. مەھمۇت قەشقەرى قەشقەردە تۇغۇلغان. بۇۋىسى مۇھەممەت قاراخانىلار سۇلالىسىنىڭ مەشھۇر ئەمىرلىرىدىن بىرىنىڭ ئەۋلادى بولغان (يەنە بىر رىۋايەت بويىچە، قاراخانىلار خانلىرىدىن بىرىنىڭ ئەۋلادى بولغان). مەھمۇت قەشقەرى مۇنداق دەيدۇ: "تاۋغاچ. «ماچىن» ئىلىنىڭ نامى. بۇ مەملىكەت چىندىن توت ئايلىق يول ئوزاقلىقتا. چىن ئەسلىدە ئوچكە بولۇنىدۇ: بىرىنچى، يۇقۇرى چىن. بۇ يەر شەرقتە بولۇپ، «تاۋغاچ» دەپ ئاتىلىدۇ؛ ئىككىنچى، ئوتتۇرا چىن بولۇپ، «خىتاي» دەپ ئاتىلىدۇ؛ ئوچىنچى، توۋەن چىن بولۇپ، "بارخان" دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ قەشقەردە. لېكىن ھازىر "تاۋغاچ" "ماچىن" دەپ، "خىتاي" "چىن" دەپ تونۇلۇۋاتىدۇ." بۇنىڭدىن مەلۇمكى، مەھمۇت قەشقەرى ئوزىنى چىنلىق، يەنى جۇڭگولۇق دەپ قارىغان. مەھمۇت قەشقەرى بۇ ئەسەرنى يېزىشتا بىرىنچى قول ماتېرىيال توپلاش ئوچۇن، بۇگۇنكى شىنجاڭنىڭ غەربىي ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا قاتارلىق يەرلەردە ياشىغۇچى تۇركى قەبىلىلەرنىڭ تارقىلىش ئەھۋالى ۋە تىل خۇسۇسىيەتلىرىنى ئەستايىدىللىق بىلەن تەكشۇرۇپ چىققان. «تۇركى تىللار دىۋانى» 11 - ئەسىرنىڭ 70 - يىللىرىدا باغداتتا يېزىلغان. بۇ يەر ئۇ چاغلاردا ئابباسىلارنىڭ پايتەختى، ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ مەركىزى ئىدى. مەھمۇت قەشقەرى ئەرەپ تىلىنى پوختا بىلەتتى، ئەرەپ تىلىدىكى كىتاپلار بىلەن ئوبدان تونۇش ئىدى. ئۇ «تۇركى تىللار دىۋانى» نى ئەرەپ تىلىدا يېزىپ چىققان. «تۇركى تىللار دىۋانى» غا كىرگۈزۈلگەن سوز ۋە ئىزاھلار ناھايىتى كەڭ مەزمۇنلارنى ئوزىگە ئالىدۇ. ئۇنىڭدا ئاستىرونومىيە، جۇغراپىيە، بەدەن تۈزۈلۈشى، ئوزۇق - تۈلۈك، كىيىم - كېچەك، قاچا - قۇچا، جابدۇق - ساپ

ـمان، هـايۋانات، ئوسۇملـۇك، هاشارەت، مەدەنـلەرنىڭ ناملـىرى، خىلمۇ ـ خىل ھەركەتلەرنى ئىپادىلەيدىغان سوزلەر، ھەر خىل ئەللەرنىڭ جايلاشقان ئورۇنلىرى ۋە ئوزگىرىشلىرى، مىللەتلەرنىڭ يوتكىلىش ئەھۋاللىرى، تاغ ـ دەريالار ۋە ئۇلارنىڭ تەقـقى ـ تۇرقى، تاغ ئوتكەللىرى ۋە داۋانلارنىڭ ھالىتى، شەھەرلەرنىڭ ئورنى، يوللارنىڭ يىراق ـ يېقىنلىغى، جايلارنىڭ ئىقـلىمى ۋە رەسمى ـ يوسۇنلىرى، ئىبرەتلىك سوزلەرنىڭ ھەممىسى بار، بۇلارنىڭ ھەممىسى ئوبدان ئىزاھلاپ بېرىلگەن. شۇنىڭدەك ئۇنىڭدا يەنە ئۇيغۇرلارنىڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى باشقا تۇركى مىللەتلەرنىڭ يۇزلەرچە شېر ـ قوشاقلىرى ۋە ئىككى يۇزدەك ماقال ـ تەمسىللەر بار. شۇڭا ئۇ، دۇنيا بويىچە بىرىنچى تۇركى تىللار لۇغىتى بولۇش بىلەنلا قالماستىن، بەلكى يەنە بىرىنچى قېتىم دۇنياغا كەلگەن قىسقىچە ئىنسىكلوپىدىيە بولۇپ ھىساپلىنىدۇ①. «قۇتاتقۇبىلىك» بىلەن «تۇركى تىللار دىۋانى» نىڭ مەيدانغا كەلگەنلىگى قاراخانىلار سۇلالىسى دەۋرىدە مەدىنىيەتنىڭ خېلى يۇقۇرى سەۋىيىگە يەتكەنلىگىنى كورسىتىدۇ.

خوتەندىكى لى جەمەتى خانلىغى تەخمىنەن تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرى قۇرۇلغان. ئالدىنقى بولۇمدە ئۇيغۇرلار تۇركۇم-تۇركۇملەپ غەرپكە كوچكەن چاغدا، ئۇلارنىڭ بىرقىسمى خوتەننىڭ غەربىي تەرىپىگە ـــ يېڭى قۇجۇغا كوچۇپ كەلگەن، دىيىلگەن ئىدى. خوتەن خانى لى شىڭتىيەن (مۇقەددەس تەڭرى خاقان لى) ئۇيغۇر بولۇشى ئېھتىمالغا ناھايىتى يېقىن، ھىچبولمىغاندا، ئۇنىڭ باشچىلىغىدىكى خانلىق ئۇيغۇرلار بىلەن ناھايىتى يېقىن مۇناسىۋەتتە بولغان. دۇڭخۇاڭدىكى مىڭ ئوي ئىبا-

---

① «تۇركى تىللار دىۋانى» ۋە ئۇنىڭ ئاۋتورى ھەققىدە، ئاساسەن، يولداش جاڭ گۇاڭدانىڭ مۇناسىۋەتلىك ماقالىسىدىن پايدىلاندۇق. «مەركىزىي مىللەتلەر شۇپىۋەنى ئىلمىي مەجمۇئەسى» نىڭ 1979 ـ يىللىق 2-سانىغا قارالىۇن.

دەتخانىسىدىكى بېغىشلىمىلاردىن شۇ چاغلاردا گەنجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ خاقانى ئۇزىنى "مۇقەددەس تەڭرى خاقان" دەپ ئاتىغانلىغى بىزگە مەلۇم①. بۇ "مۇقەددەس تەڭرى" (قاغان) دىگەن ئۇنۋان ئۇيغۇر خانلىرىنىڭ ئورتاق نامى بولسا كېرەك.

خوتەننىڭ لى جەمەتى خانلىغىمۇ قاراخانىلارغا ئوخشاشلا ئۇزىنى ئەزەلدىن تارتىپ تاڭ سۇلالىسىگە تەۋە دەپ تونۇپ كەلگەن. دۇڭخۇاڭدىكى مىڭ ئوينىڭ تېمىدا بىر رەسىم بولۇپ، رەسىمنىڭ ئاستىدىكى تىۋىنغۇچى ھەققىدىكى ئىزاھاتتا: "تىۋىنغۇچى ئۇلۇغ سۇلالىگە قاراشلىق مەرھۇم ئۇلۇغ ناياپ ئۇدۇن خاننىڭ ساماۋى مەلىكىسى لى شى" دىگەن سوزلەر بار. يەنە بىر رەسىم ئىزاھاتىدا: "ئۇلۇغ سۇلالىگە قاراشلىق ئۇلۇغ ئۇدۇن مەملىكىتىنىڭ تەڭرى قاغانى تەرىپىدىن بېكىتىلگەن خاننىڭ ئۇچىنچى قىزى ساماۋى مەلىكە يېڭىدىن تەيخۇ ساۋيەنلۇ ئاغىچىسى بولۇش مۇناسىۋىتى بىلەن تىۋىنىدۇ" دىگەن سوزلەر بار. بۇ يەردە ئېيتىلغان "ئۇلۇغ سۇلالە" دىگەن سوز تاڭ سۇلالىسىگە قارىتىلغان. بۇنىڭدا لى جەمەتى خانلىغى خەنزۇچە يىلنامىلەرنى قوللانغان. بۇنىڭدىكى توڭچىڭنىڭ دەسلەپكى يىلى لياۋ سۇلالىسىنىڭ چىيەنخۇا 4 - يىلى (914 - يىل) غا توغرا كېلىدۇ. بۇنىڭدىن لى جەمەتى ھوكۇمرانلىق قىلغان ۋاقىت 5 دەۋرنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدىن كېيىن ئەمەسلىگىنى كورگىلى بولىدۇ. شۇڭا ئۇنىڭ ئۇزىنى تاڭ سۇلالىسىگە تەۋە دىيىشى ئەمىلىي ئەھۋالغا ئۇيغۇن كېلىدۇ.

لى جەمەتى خانلىغىنىڭ ئوتتۇرا جۇڭگو بىلەن بولغان سىياسى مۇناسىۋىتى 938 - يىلى (جىن سۇلالىسىنىڭ تىيەنفۇ 3 - يىلى) رەسمىي باشلانغان، شۇ يىلى لى شىڭتىيەن ماجىرۇڭنى جىن سۇلالىسىگە تارتۇق تەقدىم قىلىشقا ئەۋەتكەن. شۇنىڭ بىلەن جىن سۇلالىسى ماجىرۇڭغا "جىن دولىتىنىڭ ئۇلۇغ سەركەردىسى" دىـ

---

① شى يەن «دۇڭخۇاڭنىڭ تاش غارلىرىدىكى رەسىملەر ئىزاھاتى».

گەن ئۇنۋان بەرگەن ھەمدە جاڭكۇاڭيى، گاۋجۇ خەيلەرنى خو-
تەنگە ئەلچى قىلىپ ئەۋەتىپ، لى شىڭتيەنگە "ئۇلۇغ ناياپ
خوتەن خانى" دىگەن ئۇنۋان بەرگەن. شۇ چاغلاردا جاڭكۇاڭيى
بىلەن گاۋجۇخەيلەر 942 - يىلى (جىن سۇلالىسىنىڭ تيەنفۇ 7-
يىلى) ئىچكى ئولكىلەرگە قايتىپ كېلىپ، ئۇزلىرىنىڭ بۇ قېتىم-
قى ساياھىتىدە كورگەن - بىلگەنلىرى ھەققىدە خاتىرىلەر يېزىپ
قالدۇرغان. خوتەن خانلىغىنىڭ شىمالىي جۇڭگودىكى لياۋ سۇلا-
لىسى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى كېيىنرەك باشلانغان بولۇپ،
989 - يىلى (لياۋ سۇلالىسىنىڭ تۇڭخې 7 - يىلى) خوتەننىڭ
ئەلچىسى لياۋ سۇلالىسىگە تۇنجى قېتىم تارتۇق تەقدىم قىلىشقا
بارغان. لياۋ سۇلالىسى خوتەندە خوتەن ئىلچىن مەھكىمىسىنى
قۇرۇپ، خوتەنگە ھوكۇمرانلىق يۇرگۇزگەن. لېكىن، ئومۇمەن
قىلىپ ئېيتقاندا، خوتەننىڭ لياۋ سۇلالىسى بىلەن بولغان مۇناسى-
ۋىتى سۇڭ سۇلالىسى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىدەك قويۇق
بولمىغان.

962 - يىلى (سۇڭ سۇلالىسىنىڭ جيەنلۇڭ 3 - يىلى)، لى
شىڭتيەن سۇڭ سۇلالىسىگە ئەلچى ئەۋەتىپ تارتۇق تەقدىم قىلغان.
شۇ يىلى خوتەننىڭ مانى راھىپلىرىمۇ سۇڭ سۇلالىسىگە تارتۇق
تەقدىم قىلغان. بۇ ھال تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۇيغۇر مانى
راھىپلىرى ئۇيغۇر باشلىقلىرى بىلەن بىر مەزگىلدە تاڭ سۇلالىسى
ھوكۇمىتى بىلەن مۇناسىۋەت باغلىغانلىغى توغرىسىدىكى كونا ۋە-
قەلەرگە ئوخشاپ كېتىدۇ. ئەمما، بۇ چاغلاردا خوتەندە بۇددا دى-
نى ئاساسىي دىن ئىدى. لى شىڭتيەننىڭ ئۇزىمۇ ئەڭ تەقۋا
بۇددىست ئىدى①. لى جەمەتى خانلىغى قۇمۇل ۋە دۇڭخۇاڭ

---

① «يېڭى بەش دەۋر تارىخى» غا ئىلاۋە قىلىنغان گاۋ جۇخەيىنىڭ «خو-
تەندە ئەلچى بولۇش خاتىرىلىرى» دە: "ئادەتتە، جىن - ئەزۋاھلارنى ياخ-
شى كورىدۇ، بۇددا دىنىغا ئىخلاسمەن. شىڭتيەن ئوردىسىدا، دائىم سوسۇنە
تونلۇق 50 بۇددا راھىبى دەرقەمقە تۇرىدۇ" دىيىلگەن.

هوكۇمدارى ساۋ جەمەتى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتتە بولغان. بۇ لى جەمەتى خانلىقىنىڭ سۇلالىسى بىلەن بولغان يېقىن مۇناسىۋەتنىڭ بىرتەرىپى، چۈنكى دۇگخۇاگدىكى "گەل بولغان لەشكەر جىيەمدۇشىسى" سۇلالىسىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولۇپ، بۇ سۇلالىسىنىڭ چېگرا رايونىدا قۇرغان بىر قۇرغىنى ئىدى. لى جەمەتى ساۋ جەمەتى بىلەن قۇدىلىنىپ مۇناسىۋەتلىرىدە بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئوزئارا بېرىشىش - كېلىشى بەك قويۇق بولغان. بۇ ئىشلارنىڭ ئىزلىرىنى ھازىرقى دۇگخۇاڭ مىڭ ئويىدىنمۇ كورگىلى بولىدۇ.

قاراخانىلار بىلەن بولغان مۇناسىۋەت خوتەن تارىخىنىڭ شۇ مەزگىللەردىكى مۇھىم بىر مەزمۇنى ھىساپلىنىدۇ. قەشقەر مەجبۇرى رەۋىشتە ئىسلام دىنىغا كىرگۈزۈلگەندىن كېيىن، ئۇ يەردە ئىسلام دىنىغا قارشى قوزغىلاڭلار دائىم بولۇپ تۇرغان. بۇ قوزغىلاڭلار خوتەنلىك قوللىشغا ئېرىشىپ كەلگەن ۋە بىر مەزگىل غەلبە قىلغان بولسا كېرەك. 971 - يىلى (سۇلالىسىنىڭ كەيباۋ 4 - يىلى)، خوتەن راھىبى جىنى شاڭ سۇلالىسىگە خوتەن خانلىقى خېتىنى ئېلىپ بارغان ھەمدە ئوزلىرىنىڭ قەشقەرنى يەڭگەنلىك خەۋىرىنى ئۇ يەرگە يەتكۈزگەن. كېيىن قاراخانىلار ئەسكەر ئەۋەتىپ باستۇرغاندا، قەشقەر بۇددىسلىرى خوتەنگە قېچىپ كەتكەن. قاراخانىلارنىڭ ئەسكەرلىرى خوتەنگە قوغلاپ بارغاندا، جەنۇپ تەرەپتىكى تۇبۇتلار ۋە شىمال تەرەپتىكى قۇجۇ ئويغۇرلىرى خوتەنگە يارەملىشىپ بىرلىكتە قارشىلىق كورسەتكەن. قاراخانىلار بىلەن خوتەن ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇش 24 يىلغا سوزۇلۇپ، 1001 - يىل (سۇلالىسىنىڭ شەنپىسىڭ 3 - يىلى) غا كەلگەندە، خوتەن ھارۇن بۇغراخانىنىڭ ئوغلى يۈسۈپ قېدىرخان تەرىپىدىن ئىشغال قىلىنغان. شۇنىڭدىن تارتىپ خوتەن قاراخانىلارنىڭ بىر قىسمى بولۇپ، ئىسلام دىنىغا كىرگەن.

1009 - يىلى (سۇلالىسى داجۇڭنىڭ شياڭفۇ 2 - يىلى)،

خوتەننىڭ قاراخانى ئۇيغۇر لوسۇۋىن قاتارلىق كىشىلەرنى سۇڭ سۇلالىسىگە يەرلىك ئالاھىدە مەھسۇلاتلارنى تەقدىم قىلىشقا ئەۋەتكەن ھەمدە سۇڭ سۇلالىسىگە خوتەندىن دۇڭخۇاڭغا بارىدىغان يوللار راۋان ئىكەنلىكى، يوللاردا ئادەملەرنىڭ كوپ قاتناۋاتقانلىقلىرىنى مەلۇم قىلىپ، سۇڭ سۇلالىسىدىن خوتەنگە ئەلچى ئەۋەتىشىنى تەلەپ قىلغان. بۇ ھال مانا شۇچاغلاردا، بۇ جايلارنىڭ بىر قەدەر مۇقىملاشقانلىغىنى ئەكس ئەتتۇرۇپ بېرىدۇ. بۇ يەردە زىكرى قىلىنغان قاراخان يۇسۇپ قېدىرخان بولسا كېرەك. ئۇ مۇشۇ مەزگىللەردە ياكى بۇنىڭدىن سەل كېيىنكى مەزگىللەردە، پەقەت خوتەن، يەكەن، قەشقەر تەرەپلىرىنىڭلا ھوكۇمدارى ئىدى. 1025 - يىلى (سۇڭ سۇلالىسىنىڭ تيەنشىڭ 3 - يىلى) دىن كېيىن، ئۇ پەيدىن - پەي پۇتۇن قاراخانىلار خاندانلىغىغا خان بولۇپ تۇرغان ۋە بۇ ۋەزىپىنى تا ئولگىچە ئوتىگەن (ئۇنىڭ ئولگەن ۋاقتى ئەڭ كېيىن دىگەندە، 1031 - ياكى 1032 - يىلدىن ئاشمايدۇ)①. 1063 - يىلى (سۇڭ سۇلالىسىنىڭ جيايۇ 8 - يىلى) سۇڭ سۇلالىسى خوتەن خانىغا "سادىق، ئىتائەتمەن ئالتۇن قاناتلىق قاراخان" دىگەن ئۇنۋان بەرگەن. 1081 - يىلى (سۇڭ سۇلالىسىنىڭ يۇەنفېن 4 - يىلى) خوتەن خانى سۇڭ سۇلالىسىنىڭ پادىشاسى شىن زۇڭغا (جاۋشۇيگە) يازغان خېتىدە ئوزىنى "خوتەننىڭ شابى - ئەتلەسلىرى مول، بەختلىك، قۇدرەتلىك، بىگە قاراخان" دەپ ئاتىغان، جاۋشۇينى بولسا، "شەرقتە كۇن چىقىدىغان جايدىكى ئۇلۇغ دۇنيانىڭ ئىگىسى خەن جەمەتىدىن بولغان تاغىلىرىمىزنىڭ ئۇلۇغ ھوكۇمرانى" دەپ ئاتىغان.

خوتەننىڭ ئوتتۇرا جۇڭگو سۇلالىلىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ناھايىتى زور دەرىجىدە بىر خىل سودا مۇناسىۋىتىدىن ئىبارەت بولغان. خوتەننىڭ تارتۇقلىرىمۇ ئەمىلىيەتتە ئۇلارنىڭ

---

① «بارتولد ماقالىلىرى توپلىمى» (رۇسچە) 2 - توم، 2 - كىتاپ.

سودا توۋالىرى بولۇپ، بۇلارنىڭ ئىچىدە ھەر خىل قاشتاش بۇيۇملىرى، دورا - دەرمەك، پاختا يىپ توقۇلمىلار، پار - پۇر بۇيۇملار، شايى - ئەتلەسلەر بولغان. خوتەنلىكلەر ئىچكى ئولكىلەردىن ئاساسەن ئالتۇن، كۈمۈش ئەسۋاپلار، ھەرخىل يېپەك رەختلەردىن تىكىلگەن كىيىم - كېچەكلەرنى ئېلىپ قايتقان. ئىچكى ئولكىلەردىن خوتەنگە ئېلىپ بارىدىغان مالالار ئىچىدە ئالاھىدە، تىلغا ئېلىشقا ئەرزىيدىغىنى چاي بولۇپ، ئۇ خەلق تۇرمۇشى بىلەن بىۋاستە مۇناسىۋەتلىك مەھسۇلات ئىدى. خوتەندىن ئىچكى ئولكىلەرگە بارغان ئەلچىلەر ياكى سودىگەرلەر دەسلىۋىدە پەقەت ھوكۇمەت بىلەن سودا قىلىشقان بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە، ئۇلار سودىگەرلەر بىلەنمۇ سودا قىلىشقان. كېيىن سۇڭ سۇلالىسى ھوكۇمىتى خوتەنلىكلەرنىڭ پۇقرالار بىلەن بىۋاستە سودا قىلىشىغا ئاشكارا رۇخسەت قىلغان. 1078 - يىلى (سۇڭ سۇلالىسىنىڭ يۇنفىڭ تۇنجى يىلى) سۇڭ سۇلالىسى خوتەنلىكلەرگە ئېتىۋار بېرىپ، ئۇلارنىڭ ئىچكى ئولكىلەردىن ئالىدىغان چايىلىرىدىن باج ئالماسلىقنى بەلگىلىگەن.

907 - يىلى، يەنى تاڭ سۇلالىسى مۇنقەرز بولۇپ جۇڭنى لياڭ سۇلالىسىنى قۇرغان يىلى، شۇنىڭدەك كىدانلارنىڭ باشلىغى ياللۇغ ئابوجى پادىشا بولغان يىلى، خېجۇ ئۇيغۇرلىرى كىدان پادىشاسىغا ئەلچى ئەۋەتىپ تارتۇق تەقدىم قىلغان. بۇ يەردە ئېيتىلغان خېجۇ ئۇيغۇرلىرى دېگەن سوز دەل قۇجۇ ئۇيغۇرلىرى ياكى شىجۇ ئۇيغۇرلىرى، شىجۇدىكى كۇچالىقلار، كۇچا ئۇيغۇرلىرى ۋە ئارسلان ئۇيغۇرلىرى قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

قۇجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ زېمىنى ئەسلىدىكى تاڭ سۇلالىسىنىڭ قۇمۇل، تۇرپان، بەشبالىق قاتارلىق ئۇچ ئوبلاستنى ۋە كېنگىت، كۇچا دۇدۇ مەھكىملىرىنىڭ يەرلىرىنى ئوز ئىچىگە ئالىدۇ. يەنە ئۇنىڭ تەۋەلىگىدە بەزى جەنۇبىي تۇرك، شىمالىي تۇرك، چوڭ ۋە كىچىك جۇگيۇنلەر، قارلۇقلار، ياغمىلار، قىرغىزلارغا ئوخشاش باشقا مىللەت ۋە قەبىلىلەرمۇ بولغان. جۇگيۇنلەر،

ئىيتىشلارغا قاردىماندا، كىچىك ياۋچىلارنىڭ ئەۋلاتلىرى بولۇپ، بۇلار لوپنۇر ئەتراپىغا جايلاشقان. بۇ يەرلەردە يەنە سېرىق ئۇيغۇرلار مۇ بولۇپ، ئۇلار مۇ ئۇيغۇرلارنىڭ بىر قىسمى ھەم ساپلىنىدۇ①.

قۇجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئەڭ چوڭ باشلىغى ئىدىقۇت (خاقان) دەپ ئاتىلىدۇ. خاتىرىلەردە خانلارنىڭ ئىسمى بەك ئاز ئۇچرايدۇ، ئۇلاردىن پەقەت ئارسلان خاننىكلا ئىسمى مەلۇم. ئارسلان دېگەن تۈركچە سوز بولۇپ، ئۇنىڭ مەنىسى شىر دېگەنلىك بولىدۇ. ئارسلان خاننىڭ تاڭ سۇلالىسى ۋاقتىدىكى پان تېكىن خاقان ۋە ئېل ئىگىسى كولتۇيۇمىش باغا بىلەن قانداق مۇناسىۋەتتە بولغانلىقىنى بىلگىلى بولمايدۇ. لېكىن شۇنىسى ئېنىقكى قۇجۇ ئۇيغۇر خاقانلىرى ئۇزلىرىنى تاڭ سۇلالىسى پادىشاھىنىڭ جىيەنى دەپ بىلەتتى، ئۇلار بەش دەۋر ۋە سۇڭ سۇلالىسى پادىشالىرى بىلەن مۇناسىۋەت قىلغاندىمۇ بىر بىرىنى جىيەن، تاغا دېگەن.

ئۇيغۇرلار ئەسلىدە چارۋىچى كوچمەنلەر بولۇپ، غەربىكە كوچۇپ كەلگەندىن كېيىن، 10 - ئەسىرنىڭ كېيىنكى مەزگىللىرىدە مۇ ئۇلار يەنىلا كەڭ كولەمدە چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان. ۋاڭ يەندى بەشبالىقتا كېلىپ قۇجۇ خاقانى ئارسلان خان، ئۇنىڭ مەلىكىسى ۋە شاھزادىلىرى بىلەن ئۇچراشقاندا، ئۇلارنىڭ سانسىز يىلقا پادىلىرى بولۇپ، رەڭگىگە قاراپ پادىغا ئايرىلغانلىقىنى، يىلقىلار تاغ - ئېدىرلارنىڭ ھەممىلا يېرىدە يايلاپ يۈرگەنلىگىنى كۆزگەن. لېكىن قۇجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ جايلاشقان يەرلىرى ئاللىقاچانلاردىن تارتىپلا يېزا ئىگىلىك بىلەن شۇغۇل

---

① «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى. خوتەن تەزكىرىسى» دە: "خوتەن ئەلچىنىڭ سۇڭ سۇلالىسى پادىشاسى جاۋشياڭنىڭ سوئالىغا بەرگەن جاۋابىدا خوتەندىن ئىچكى ئولكىلەرگە كېلىشتە ئالدى بىلەن سېرىق ئۇيغۇرلار يېرىدىن ئوتىمىز" دېيىلگەن.

لمنسدىغان رايونلار بولغانلىغى ئۈچۈنمۇ، بۇ چاغلاردا بۇ ئەتـ
راپلارنىڭ يېزا ئىگىلىكىمۇ ئوخشاشلا تەرەققى قىلغان. ئۇيغۇر
ئەمگەكچىلىرىدىن نۇرغۇنلىغان ئادەملەر بارا - بارا دىخانچىلىق
بىلەن شۇغۇللىنىشقا كىرىشكەن. قۇجۇنىڭ ھاۋا كىلىماتى ئىنتا-
يىن ئىسسىق، ھول - يېغىن ئاز بولغاچقا، يېزا ئىگىلىك ئىش-
لەپچىقىرىشىدا ئاساسەن، سۇنۇشى سۇغىرىشقا تايىناتتى. سۇ تەيـار
شان تاغلىرىدىن كېلەتتى. ئۇلار بۇ سۇلارنى ئېتىز - ئېرىقلارغا
باشلايىتتى ھەمدە ئۇنىڭ بىلەن تۇغمەنسلەرنى يۇرگۈزەتتى. بۇ
يەرلەردىن ئاشلىق، پاختا، ئۈزۈم، قوغۇن - تاۋۇز قاتارلىق
مېۋە - چېۋىلەر كوپ چىقاتتى. كۆچادىنمۇ گۈرۈچ، بۇغداي،
قوغۇن - تاۋۇز چىقاتتى. قۇمۇلدىن ياۋا يىپەك چىقاتتى. قۇجۇ
رايونىدا قول سانائىتىمۇ بىرقەدەر تەرەققى قىلغان ئىدى. بۇ
يەرلەرنىڭ خەلقى ئالتۇن، كۈمۈش، مىس، تومۇر ۋە قاشتاش
بۇيۇملىرىنى ياساشقا ماھىر ئىدى. ئۇلارنىڭ پولاتتىن ياسىغان
پىچاق ۋە خەنجەرلىرى ناھايىتى ئوتكۈر بولاتتى. ئايالـلار تو-
قۇمچىلىق ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللانغان. قۇجۇ ئۇيغۇرلىرىدا پۇل
ئىشلىتىش يوق ئىدى. مال ئالماشتۇرۇشتا كۆچادا ئادەتتە پاختا
رەخت، ئولچەم قىلىناتتى، قۇجۇدا بولسا شايى ئولچەم قىلـ
ناتتى. بۇنىڭدىن قىياسلىق ئېكسپىلاتاتسىيە مۇناسىۋىتى داۋامـ
لىق ساقلىنىپ كەلگەنلىگىنى كۆرگىلى بولىدۇ. ئارسلان خان
ئەڭ چوڭ فېئودال بولۇپ، ئۇنىڭ ئوزى ۋە ئۇرۇق - جەمەتى
زور مىقداردا چارۋا مالـلار ۋە ئوتلاقلارنى ئىگەللىگەن ئىدى.
كەمبەغەللىك بىلەن بايلىق ئوتتۇرىسىدىكى قارىمۇ - قارشىلىق
ناھايىتى ئېغىر بولۇپ، كەمبەغەل - نامرات دىخان - چارۋىچـ
لارنىڭ كىسىم - كېچەك، يەمەك - ئىچمەكلىرى يېتىشمەگەنلىك-
تىن چازانىخورلۇق ئېكسپىلاتاتسىيىسىنى تارتىشقا مەجبۇر ئىدى.
قۇجۇ ئۇيغۇرلىرى مەدەنىيەتتە ئالاھىدە زور ئۇتۇقلارغا ئې-
رىشتى. بۇ يەرگە ئالدى بىلەن خەنزۇ مەدەنىيىتى تارقىلـ
كىردى ۋە تەسىر كۆرسەتتى. قۇمۇل بىلەن قۇجۇلاردا تاڭ سۇ-

لالسىنىڭ يارلىقىرى تېپىلدى. قۇجۇدىكى بۇددا دىنى ئىبادەتخانىلىرىدا «تىبەتچە سەترالار»، «تاڭ نەزمىلىرى»، «قامۇس»، «فونېتىكا» دېگەندەك ئوخشاش خەنزۇچە كىتابلار ساقلانغان. قۇجۇدا 10 - ئەسىرنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىگە كەلگەندىمۇ يەنىلا تاڭ سۇلالىسىنىڭ كەيپىدىن 7 - يىلىدىكى كالىندارلار ئىشلىتىلگەن. بۇنىڭدىكى مەۋسۇملەر ئىچكى ئولكىلەردىكىگە ئوخشايدۇ، بۇ يەردە بۇددا دىنىمۇ ئومۇملاشقان ئىدى. قۇجۇدا 50 تىن ئارتۇق بۇددا ئىبادەتخانىسى بولۇپ، بۇنىڭدىكى بېغىشلىغۇچىلارنىڭ ھەممىسىنى تاڭ سۇلالىسى ئىنئام قىلغان. بەشبالىقتا جېنگۇەننىڭ 14 - يىلى (640 - يىلى) سېلىنغان بۇددا ئىبادەتخانىسى تاكى 10 - ئەسىرنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىگىچە ساقلانغان. كۇچا 1037 - يىلى (سۇڭ سۇلالىسىنىڭ چىگىيۇ 4 - يىلى) سۇڭ سۇلالىسىدىن «بۇددا سۇترا» (بۇددا كىتابى) نى سوراپ ئالدۇرغان؛ 1096 - يىلى (سۇڭ سۇلالىسىنىڭ شياۋشىڭ 3 - يىلى) سۇڭ سۇلالىسىگە ئەلچى ئەۋەتىپ قاشىتاشتىن ياسالغان بۇتنى تارتۇق قىلغان. بۇ دەۋرگە ئائىت بۇددا دىنىي سەنئەتلىرىنى ھازىرمۇ تىيانشاننىڭ جەنۇبىي بۆتەكلىرىدىكى مىڭ بۇي ئىبادەتخانىلىرىدا ئۇچراتقىلى بولىدۇ.

تۇرپاندىن سوغدى يېزىقىدا بىلەن يېزىلغان بىر كالىندارنىڭ قالدۇق پارچىلىرى تېپىلدى. بۇ كالىندارنىڭ ھەربىر بېتىنىڭ توپىسىگە سوغدىچە 7 كۈننىڭ ئىسملىرى يېزىلىپ، ئاستىغا خەنزۇچە جا، يى، بىن، دىڭ دېگەن خەنزۇچە خەتلەر بىلەن ئولارنىڭ تاۋۇشى يېزىپ قويۇلغان. ئاندىن سوغدى يېزىقى بىلەن چاشقان، كالا، يولۋاس، توشقانلاردىن ئىبارەت 12 موچەل ئىسملىرى يېزىپ قويۇلغان. يەنە ھەر بىر كۈننىڭ ئاستىغا ياغاچ، ئوت، تۇپراق، ئالتۇن، سۇدىن ئىبارەت 5 ئانا سىستېمىنىڭ ئىسملىرى تەرتىپ بىلەن يېزىلىپ، يەنە كۈن ۋە ئاينىڭ ئاتىلىرى كورسىتىلىپ، ئولارنى جۈپلەپ 7 كۈننىڭ سانى قولۇقلانغان. بۇنىڭدىن بۇ كالىندارنىڭ خەنزۇچىدىن تەرجىمە قىلىنغ

غانلىغى ئوپ - ئوچۇق كورۇنۇپ تۇرۇپتۇ. مانا بۇ خەنزۇ مەدىنىيىتى تەسىرىنىڭ بىر ئىپادىسى ھىساپلىنىدۇ.

مەتبەچىلىك تېخنىكىسىنىڭ كەشپ قىلىنىشى ئېلىمىز ئەمگەكچى خەلقلىرىنىڭ ئىنسانىيەتكە قوشقان زور توھپىسى. مەتبە تېخنىكىسىنىڭ ئوتتۇرا جۇڭگو رايونىدا مەيدانغا كېلىشى تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدىن كېيىن بولمىسىمۇ، ئەمما ئۇ 5 دەۋر، سۇڭ، لياۋ، جىن سۇلالىلىرى دەۋرلىرىدە تەرەققى تاپقان. مەتبە تېخنىكىسىنىڭ قۇجۇ ئۇيغۇر رايونلىرىغا يېتىپ كەلگەن ۋاقتى تەخمىنەن 10 - ئەسىرلەر بولۇپ①، 13 - ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە، بۇ يەردە ئۇ ئۇچقاندەك تەرەققى قىلغان. يېقىنقى زامانلاردىن بۇيان ھازىرقى تۇرپان، توخسۇنلاردىن مەتبەدە بېسىلغان نۇرغۇنلىغان ماتىرىياللار تېپىلدى، بۇلار، ئاساسەن، قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىغى، خەنزۇ يېزىغى، سۇرىيە يېزىغى، سانسىكرىت يېزىغى، پارىس يېزىغى، تۇرك - ئورخۇن يېزىغى، تۇبۇت يېزىغى، تاڭغۇت يېزىغى قاتارلىق 10 نەچچە خىل يېزىق بىلەن بېسىلغان بۇددا دىنى، مانى دىنى، نىستورىيان دىنى، زەردەش دىنىغا ئائىت دىنىي كىتاپلار ۋە ئەسەرلەردىن ئىبارەت②. بۇ ئۇيغۇر مەدىنىيىتىنىڭ پەخىرلىنىشكە ئەرزىيدىغان بىر ئۇتۇغى. بۇ پاكىت ئۇيغۇرلار كوپلەپ غەرپكە كوچكەندىن كېيىن ئۇلارنىڭ مەدىنىيىتى ئىلگىرىكى ئاساستا يەنىمۇ تەرەققى قىلغانلىغىنى ئىسپاتلايدۇ.

ئۇيغۇرلار گوبىنىڭ شىمالىدىكى چاغلاردا رونىك ھەرپلىرىـ

---

① دۇڭخۇاڭدىكى مىڭ ئوي غارلىرىدىن 9 - ئەسىرگە ئائىت خەنزۇچە باسما بۇيۇملىرى تېپىلدى. 9 - ۋە 10 - ئەسىرلەردە خېشى رايونى بىلەن شىجۇ ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت بەك قويۇق ئىدى. مەتبەچىلىك مانا شۇ دەۋردە قۇجۇغا تارقىلىپ كىرگەن بولسا كېرەك.

② كات: «جۇڭگو مەتبە تېخنىكىسىنىڭ ئىنجات قىلىنىشى ۋە غەرپكە تارقىلىشى».

دىن تۇزۇلگەن كونا تۈرك يېزىقىنى قوللانغان. قوجۇغا كەل
گەن دەسلەپكى چاغلىرىدىنلا ئۇلار يەنە شۇ يېزىقىنى ئىشلەت
كەن بولسا كېرەك. كېيىنچە ئۇلار يەنە سوغدى ئېلىپبەسى
ئاساسىدا ئىشلەنگەن بىر خىل يېزىقنى قوللانغان. بۇ —
قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقى. يەر ئاستىدىن قېزىۋېلىنغان قەدىمقى
ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان نۇرغۇن خەت - چەكلەر ۋە كىتابلار
(بۇ مەتبەدە بېسىلغان ماتېرىياللارنىمۇ ئوز ئىچىگە ئالىدۇ) دىن
شۇ چاغلاردا قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقى ئومۇمى يۈزلۈك قوللىنىلغان
لىغىنى كورۇۋالغىلى بولىدۇ. قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى بۇددا
دىنى كىتابلىرىنىڭ كوپچىلىگى خەنزۇچىدىن تەرجىمە قىلىنغان
بولۇپ، بۇنىڭدا خەنزۇچە ئاتالغۇلار كوپلەپ قوبۇل قىلىنغان.
بۇ يەنە قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ خەنزۇ يېزىقى بىلەن بولغان
مۇناسىۋىتىنىڭ يېقىنلىقىنى كورسىتىدۇ.

قوجۇ ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدا ئاممىۋى خاراكتېرلىق مەدەنىي
كوكۇل ئېچىش پائالىيەتلىرى كەڭ ئەۋج ئالغان. بۇ يەرنىڭ
خەلقلىرى "ئويۇن - تاماشىغا ئامراق بولۇپ"، سىرتقا چىقىشقا
دائىم چالغۇ ئەسۋاپلىرىنى بىرگە ئېلىپ يۈرگەن. باھار پەسىل
لىرىدە خەلقلەر بۇددا دىنى ئىبادەتخانىلىرىغا تاماشىغا بېرىپ،
"توپ - توپ بولۇپ كوكۇل ئېچىشقان" ھەمدە ئاتالغۇ مىنىشپ
"ئوق - يا بىلەن تۇرلۇك نەرسىلەرنى ئېتىشقان". روشەنكى بۇ ھەر-
كەتلەرگە بۇددا دىنىنىڭ خۇراپاتلىق ئامىللىرى ئارىلاشقان. ئال
دىنقى دەۋرلەردە غەربىي رايون ۋە ئىچكىرى ئولكىلەردە ئەۋج
ئالغان "سوماجا سەيلىسى"، "سوغاق تىلەش بايرامىسى" بۇ
چاغلاردىمۇ قوجۇ ئۇيغۇرلىرى ئىچىدە يەنىلا تارقىلىپ يۈرگەن.

قوجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئىچكى ئولكىلەر بىلەن سىياسى، ئىقتى
سادىي جەھەتتىكى مۇناسىۋىتى ناھايىتى قويۇق بولغان.
خۇددى يۇقۇرىدا ئېيتىپ ئوتكەندەك، كىدانلار بىلەن ئەڭ
ئاۋال مۇناسىۋەت باغلىغانلار قوجۇ ئۇيغۇرلىرى ئىدى. 924 -
يىلى (ئابوجىنىڭ تېپەنزەن 3 - يىلى) كىدان قوشۇنلىرى بۇ ت

شەھىرىنى ئىشغال قىلىپ، بارلىق كۈچ بىلەن غەرپتىكى ھەر قايسى قەبىلىلەرنى قولغا كەلتۈرگەنلىگى، بۇ ۋاقىتتا كىدانلار-نىڭ تەسىر كۈچى تىيانشاننىڭ شىمالىي باغرىغىچە بېرىپ يەتـ كەنلىگىنى كورسىتىدۇ. لياۋ سۇلالىسىنىڭ زىمىنى "غەرپتە ئالتۇن تاغ ۋە كوچمە قۇملۇقلارغا يېتىپ بارغان"، بۇنىڭدىن قۇجۇ ئۇيغۇرلىرى لياۋ سۇلالىسى بىلەن يېقىن خوشنا بولۇپ، ئۇلار-نىڭ مۇناسىۋىتى قويۇق ئىكەنلىگىنى كورۇۋالغىلى بولىدۇ. لياۋ سۇلالىسى قۇجۇدا ئىلچىن مەھكىمىسى تەسىس قىلىپ، قۇجۇ ئۇيـ غۇرلىرىغا ھوكۇمرانلىق قىلغان①. قۇجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ باشلىقـ لىرى لياۋ سۇلالىسىنىڭ مەنسەپلىرىنى قوبۇل قىلغان. بۇلارنىڭ مەنسەپلىرى ئىچىدە "ئىلچىن"، "يوييۇې" دىگەنگە ئوخشاش مەنسەپ ناملىرى بار. لياۋ سۇلالىسى قۇجۇدا مال ئالماشتۇرۇش نۇقتىلىرىنى قۇرۇپ، غەربىي رايوندىكى قەبىلىلەرنىڭ سودا ئىشلىرى ئۈچۈن ئاسانلىق تۇغدۇرۇپ بەرگەن. لياۋ سۇلالىسى بۇ سودا ئىشلىرىغا ناھايىتى ئەھمىيەت بېرىپ، پادىشانىڭ شەخـ سەن ئوزى غەربىي رايون قەبىلە باشلىقلىرى بىلەن مال باھا-لىرىنى بەلگىلەپ چىققان②.

قۇجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ 5 دەۋر خانلىقلىرى ۋە سۇڭلار بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى كېيىنرەك باشلانغان بولۇپ، بۇنىڭ ئەڭ ئالدىنـ قىسى 951 - يىللىرى (كېيىنكى جۇ سۇلالىسىنىڭ گۇاڭشۇن تۇنجى يىلى) دەپ خاتىرىلەنگەن. شۇ يىلى قۇجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئەلـ چىلىرى جۇ سۇلالىسىگە كوپ مىقداردا مال ئېلىپ بارغان. بۇ-

---

① «لياۋ سۇلالىسى تارىخى، ئەمەلدارلار قىسمى» دا، يەنە ئارسلان ئۇيغۇر ئۇلۇغ خان مەھكىمىسى بار، دىيىلگەن. بۇ يەردىكى ئارسلان ئۇيـ غۇر دىگەن سوز قۇجۇ ئۇيغۇرلىرىنى كورسەتسە كېرەك. ئۇنداق بولسا، بۇ ئىلچىن مەھكىمىلىرى بىرلا نەرسە بولغان بولىدۇ.

② «لياۋ سۇلالىسى تارىخى. مال - بۇيۇملار تەپسىرى»، «كىدان دولىتى تەپسىرى» 26 - جىلد.

نىڭ ئىچىدە قاشتاش ۋە قاشتاشتىن ياسالغان ھەرخىل بۇيۇملار، پاختا رەخت ۋە ھەر خىل بۇلغۇن تېرىلىرى، ئىپار، زەپەر، دورا ـ دەرمەكلەر بار ئىدى. شۇ يىلى ئۇيغۇر مانى دىنىي راھىپلىرىمۇ جۇ سۇلالىسىگە كوپلىگەن مال ئېلىپ بارغان. بۇخىل بېرىپ ـ كېلىشلەرنىڭ ئىقتىسادىي ئەھمىيىتى سىياسى ئەھمىيىتىدىن ئېشىپ كەتكەن. شۇ يىلى جۇ سۇلالىسى بۇيرۇق چۈشۈرۈپ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئىچكىرىدىكى پۇقرالار بىلەن بىۋاستە سودا ـ سېتىق قىلىشىغا رۇخسەت قىلغان؛ بۇنىڭ ئالدىدا ئۇيغۇرلار پەقەت ھوكۇمەت بىلەنلا سودا قىلىشالايتتى. سۇڭ سۇلالىسى قۇرۇلۇپ 3 ـ يىلى (962 ـ يىلى) قۇجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ 40 تىن ئارتۇق كىشىدىن تەركىپ تاپقان ئەلچىلىرى سۇڭ سۇلالىسىگە يەرلىك مەھسۇلاتلارنى تارتۇق قىلىشقا بارغان. شۇندىن كېيىن، قۇجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ سۇڭ سۇلالىسى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ئىزچىل ھالدا يېقىن بولۇپ كەلگەن. ۋاڭ يەندى 981—983 ـ يىللىرى (تەيپىڭ شىڭگونىڭ 6 ـ يىلىدىن 8 يىلىغىچە) قۇجۇغا ئەلچى بولۇپ بېرىپ، سۇڭ سۇلالىسىنىڭ قۇجۇ ئۇيغۇرلىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى كۇچەيتىشتە مۇھىم رول ئوينىغان. قۇجۇ ئۇيغۇرلىرى بىلەن سۇڭ سۇلالىسى ئوتتۇرىسىدا تارتۇق تەقدىم قىلىش ۋە "ئىنئام بېرىش" نامى بىلەن دائىم زور مىقداردا سودا ـ سېتىق ئىشلىرى يۇرگۇزۇلۇپ كەلگەن.

تاڭ سۇلالىسىدىن كېيىنكى 200 نەچچە يىل داۋامىدا غەربىي رايوندا قارا خانىلار خانلىغى ۋە خوتەن، قۇجۇ ھاكىمىيەتلىرىدىن باشقا يەنە سانى ئاز، كۇچى ئاجىز بەزى مىللەتلەر ۋە قەبىلىلەرمۇ. بولغان مەسىلەن، قىرغىزلار①، ئۇيسۇنلار، غەربىي تۇركىلەر، ساتلار، ئۇيراڭغىتلارغا ئوخشاش. بۇ مىللەت

① بۇ يەردە يەنىمىي دەرياسى بويىدا ياشايدىغان قىرغىزلار كوزدە تۇتۇلسا كېرەك. ئەگەر شۇنداق بولغان تەقدىردە، ئۇلار قوجۇ ئۇيغۇرلىرىغا تەۋە قىرغىزلار ئەمەس بولۇپ چىقىدۇ.

ۋە قەبىلىلەر لياۋ سۇلالىسى بىلەن يېقىن مۇناسىۋەتتە بولۇپ، لياۋ سۇلالىسى گۇلارنىڭ ھەربىرىدە ئىلچىن مەھكىمىلىرىنى قۇرۇپ، گۇلارنىڭ ئۇستىدىن ھوكۇمرانلىق يۈرگۈزگەن. لياۋ سۇلالىسىنىڭ بەلگىلىمىسى بويىچە، ئومۇمەن، چوڭ ئىلچىن مەھكىمىلىرى، كىچىك ئىلچىن مەھكىمىلىرى قۇرۇلغان جايلارنىڭ ھەممىسىدە، ئۇ يەرلەرنىڭ باشلىقلىرى ۋە ئەسكەرلىرى لياۋ سۇلالىسىنىڭ باشقۇرۇشى ۋە قوماندانلىقىغا بويسۇنۇشى شەرت ئىدى.

3 - بولۇم غەربىي لياۋ ھاكىمىيىتىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە ئۇنىڭ ھوكۇمرانلىقى

1124 - يىلى (لياۋ سۇلالىسىنىڭ باۋدا 4 - يىلى)، لياۋ سۇلالىسى جىن (金) قوشۇنلىرىنىڭ زەربىسى ئاستىدا ھالاكەتكە يۈز تۇتقاندا، كىدان ئاقسۆڭەگى يالالۇغ تاشىن بىر قىسىم ئادەمنى باشلاپ غەربىي شىمال تەرەپكە قېچىپ كەتكەن ئىدى. ئۇ ئاخىرى غەربىي رايونغا يېتىپ بېرىپ، ئۇ يەردە غەربىي لياۋ خانلىغىنى قۇردى، بۇ خانلىق ئىسلام تارىخى كىتابلىرىدا قارا خىتايلار دەپ ئاتىلىدۇ.

شۇ يىلى يالالۇغ تاشىن ئوزۇننى ۋاڭ دەپ ئېلان قىلىپ، ئوردا-خوجا دەرياسى بويىدىكى قاتۇن شەھىرىگە قېچىپ باردى. ئاندىن يەنە غەربىي شىمالغا يۈتكىلىپ، يەنسەي دەرياسى ۋادىسىدىكى قىرغىز رايونىغا باردى. قىرغىزلار ئۇنى ھەيدەۋەتكەندىن كېيىن، ئۇ يەنە غەربىي جەنۇبقا قاراپ يۈرۈپ، تاڭ سۇلالىسى ۋاقتىدا دۇخۇ مەھكىمىسى تۇرغان بەشبالىق ۋىلايىتىگە باردى. ئۇنىڭ بۇ يەردىكى ئاساسىي پائالىيىتى 7 ئايماق، 18 قەبىلە قوروللىتىنى ئىچىشتىن ئىبارەت بولدى. بۇ يەردە ئېيتىلغان 7 ئايماق يالالۇغ تاشىن ئوزى تەسىس قىلغان "ھەربىي ئايماق" لار① بولسا كېرەك؛ 18 قەبىلە دىگىنى لياۋ سۇلالىسىنىڭ بۇ-

① لياڭ يۈەنجۇڭنىڭ «غەربىي لياۋ تارىخى» دىكى 13 - ئىزاھقا قارالسۇن.

رؤنقى قەبىللىرى بولسا كېرەك. بۇ قېتىمقى قۇرۇلتايىنى چاقىرىشتىن مەقسەت قول ئاستىدىكىلەرنى جەن سۇلالىسىگە قايتۇرما ھۇجۇم قىلىشقا سەپەرۋەر قىلىش ئىدى. يالۇغ تاشنىڭ قۇرۇلتايدا قىلغان سۆزىدىن بۇنى كۆرگىلى بولىدۇ. ئۇنىڭ سۆزىنىڭ قىسقىچە مەزمۇنى مۇنداق: جەن سۇلالىسىنىڭ ھۇجۇمى تۇپەيلىدىن لياۋ پادىشاسى چەتتە قېچىپ يۈرمەكتە. ئەمدى مېنىڭ بۇ يەرگە كېلىشىمدىن مەقسەت ھەرقايسى قەبىلىلەرنىڭ ھەربىي كۈچىنى يارىدىمىدە ئىنتىقام ئېلىپ، نوموسىمىزنى ئاقلاپ، لياۋ خاندانلىقىنى قايتا تىكلەش. قول ئاستىدىكىلەرگە سىلەرمۇ مۇشۇنداق ئويلامسىلەر؟ دېگەن سوئالنى قويدى. قۇرۇلتايىنىڭ نەتىجىسى بەك ئوبدان بولدى. "ھەرقايسى قەبىلىلەر 10 مىڭ كىشىلىكتىن ئارتۇقراق خەل ئەسكەر چىقىرىپ بەردى". يالۇغ تاشنىڭ يەنىمۇ ئېلگىرىلەپ ھەر دەرىجىلىك ئەمەلدارلارنى تەيىنلىدى ھەمدە ساۋۇتلۇق ھەربىي قىسىملارنى قۇردى. ئۇلارغا قوراللار ۋە ياراق تەييارلىدى. بۇ بەشبالىق دۇخۇ مەھكىمىسىگە قاراشلىق رايونىدا بىر قانچە يىل تۇردى. ئۇنىڭ پائالىيەت دائىرىسى ھازىرقى ئىچكى دەريانىڭ بويلىرىغىچە يېتىپ باردى ھەمدە شۇ يەرگە يېقىن بىر جايغا بىر شەھەر سالدۇردى①.

يالۇغ تاشنىڭ قېچىپ كېتىشىگە جەن سۇلالىسى قاتتىق دىققەت قىلىپ تۇراتتى. شۇ يىلى (جەن سۇلالىسىنىڭ تەيەنخۇي 2 - يىلى) لياۋ سۇلالىسىنىڭ بىر ئەسكەر باشلىغى جەن سۇلا-

---

① «بارتولد ماقالىلىرى توپلىمى»، رۇسچە، 2- توم، بىرىنچى كىتاپ ۋە فېن چېڭجۇن تەرجىمە قىلغان «دوسان موڭغۇل تارىخى» 2 - كىتاپ. «لياۋ سۇلالىسى تارىخى» دا ئېيتىلغان يالۇغ تاشنىڭ تۇرغان بەشبالىق دۇخۇ مەھكىمىسى دېگەن قەيەر؟ ئەگەر بۇنىڭدا بەشبالىق دۇخۇ مەھكىمىسى جايلاشقان جاي كوزده تۇتۇلماي، بەلكى شۇ مەھكىمىگە قاراشلىق يەرلەر كوزده تۇتۇلسا، بۇ ئەقلغا مۇۋاپىق كېلىدۇ. ئاندىن بۇنىڭ ئىسلام تارىخىدا بايان قىلىنغان يالۇغ تاشنىڭ قېچىپ چىققاندىن تارتىپ

لىسىگە تەسلىم بولدى. ئۇ ئوزىنىڭ دوكلادىدا، يالمۇغ تاشىن "شىمالدا ھوكۇمدار بولدى، جەنۇپ ۋە شىمالىي تەرەپلەردە مەمۇرى ئورگانلار قۇردى، ئۇنىڭ ھازىر بىر تۇمەن جەڭ ئېتى بار، چارۋا مەسۇلاتىمۇ ناھايىتى كوپ" دىگەن. 2 - يىلى (جىن سۇلالىسىنىڭ تەيخۇ 3 - يىلى)، جىن سۇلالىسىنىڭ چېگرىنى تۇرۇشۇق بىر ئەسكەر باشلىغى جىن سۇلالىسىگە غەربىي شىمالار بىلەن يالمۇغ تاشىن جىن ئەسكەرلىرىگە بىرلىكتە ھۇجۇم قىلماقچى بولۇۋاتىدۇ، دەپ خەۋەر قىلغان. 1129 - يىلى (جىن سۇلالىسىنىڭ تەيخۇي 7 - يىلى) جىن سۇلالىسىنىڭ چېگرا ساقلىغۇچى ئەسكەر باشلىغى: يالمۇغ تاشىن چېگرىنى يېقىن كېلىپ قالغانلىقىنى بايان قىلىپ، مۇداپىەنى دەرھال كۈچەيتىشنى تەلەپ قىلغان. 2 - يىلى (جىن سۇلالىسىنىڭ تەيخۇي 8 - يىلى) جىن سۇلالىسى يالمۇغ تاشىنىي قوغلاشقا قوشۇن ئەۋەتتى. لېكىن جىن سۇلالىسى قوشۇنلىرى يالمۇغ تاشىن تۇرغان يەرگە يېتىپ بارالمىدى، يېرىم يولدىن قايتىپ كەلدى. بۇ قېتىم جىن سۇلالىسى قوشۇنلىرى يالمۇغ تاشىن تۇرغان جايلار ھەققىدە ئېنىق مەلۇمات ئېلىپ قايتتى، بۇ مەلۇماتقا كۆرە، يالمۇغ تاشىن قۇجۇ (يەنى قۇجۇ ئۇيغۇرلىرى) چېگرىسى ئىچىدە ئىكەن.

ئەنە شۇ جىن سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ تۇرتكىسى بىلەن بولغان بولسا كېرەك. يالمۇغ تاشىن مۇشۇ يىلى ئۇيغۇرلار يۇر-

---

تاكى ئۇ بالاساغۇنى ئىگەللىگەنگىچە بولغان ئەھۋاللار ھەققىدىكى ماتېرىياللار (ئاۋال قىرغىزلار ئىلگە بارغانلىقى، كېيىن ئىمىل بويىغا كېلىپ، ئۇ يەردە بىر شەھەر سالدۇرغانلىقى ۋە قوشۇننى كېڭەيتكەنلىگى ھەققىدىكى ماتېرىياللار) بىلەن بىرلەشتۈرۈپ قارىساق، ئۇ چاغدا يالمۇغ تاشىنىڭ دەسلەپكى پائالىيەتلىرىنى مۇشۇنداق بايان قىلىشنى ئۇنچە قىيىن بولمايدۇ. شۇڭا بىز «غەربىي لياۋ تارىخى» غا تەرجىمان تەرىپىدىن بېرىلگەن ئىزاھاتتىكى بۇ مەسىلە ھەققىدىكى مۇلاھىزىلەرنى قوبۇل قىلمىدۇق.

قىدىن كۈتۈپ يەنىمۇ غەرپكە قاراپ سەپەر قىلدى①. بۇ يەردە كۈيغۇرلار خانى بىلگەگە خەت يازدى. بىلگە خەتنى ئالغاندىن كېيىن، كۈنى كۈز كۈردىسىغا چىللاپ كېلىپ، كۈبىدان مېھمان قىلدى ۋە، نۇرغۇن چارۋا مال بېرىپ، كۈزى چىقىپ چېگرىسىچە كۈزىتىپ قويدى. بۇ قېتىم غەرپكە يۈرۈش قىلغاندا، يالاۋغ تاشىن قوشۇننى كىككى بولەككە بولدى، بىر بولىگى قەشقەرغە باردى، يەنە بىر بولىگى بالاساغۇنغا باردى. قەشقەرغە بارغان قوشۇن مەغلۇپ بولدى؛ لېكىن بالاساغۇنغا بارغان قوشۇن يەرلىك ھوكۇمرانلار تەرىپىدىن قارشى ئېلىندى، چۈنكى كۈلار بۇ يەر-دىكى ھوكۇمرانلارنىڭ سوغدىيانلار بىلەن قارلۇقلار قوزغىلىڭ-نى باستۇرۇشىغا لازىم كىدى. يالاۋغ تاشىن ۋە كۈنىك ئادەم-لىرى ئىلگىرى قاراخانىلار تەۋەلىگىدە تۇرغان كىدانىلار (قارا خىتايلار) بىلەن بىرلىشىپ، جەنۇبقا ۋە غەرپكە داۋاملىق ئىل-گىرىلەپ، قەشقەر، سەمەرقەنت، كېرمان شەھەرلىرىنى ئىگىلەل-دى②. كېرماندا يالاۋغ تاشىن رەسمىي رەۋىشتە خانلىق تەختىكە ئولتۇرۇپ، تەڭرى يار بولغان پادىشا دەپ ئاتالدى. كۈنىك يەنە بىر ئىسمى گورخان بولۇپ، بۇ يەرلىك خەلقىنىڭ كۈنىگىغا قويغان ئىسمى بولسا كېرەك. يىل بېشىنى يەنجىكىنىڭ تۈنجى يىلى قىلىپ ئوزگەرتتى. بۇ مىلادىنىڭ 1131 - يىلى كىدى③.

---

① بۇنىڭ ۋاقتى ھەققىدە. لياڭ يۈەندۈنىڭ «غەربىي لياۋ تارىخى»غا قارالسۇن.

② بۇ ھەقتە ئاساسەن «بارتولد ئەسەرلىرى» (رۇسچە) 2 = توم، بىرىنچى قىسمىغا ئاساسلاندۇق، ئەما ئۇنىڭدا كورسىتىلگەن ۋاقىتقا ئاساسلانمىدۇق.

③ «لياۋ تارىخى» نىڭ 30 - تومىدا، يالاۋغ تاشىن جياچىن يىلى (1124 - يىلى) خان بولغان دەيدۇ، ئەمەلىيەتتە، جياچىن يىلى ئۇنىڭ ۋاڭ بولغان يىلى بولسا كېرەك. سېن جۇڭمىيەننىڭ «غەربىي لياۋ تارىخىنى ئوقۇ-غاندا كورگەنلىرىم» دىگەن ماقالىسى ۋە دىڭ لىيەندىن كەلتۈرۈلگەن دەلىل.

يەنچىڭنىڭ 3 - يىلى ئۇ ئوز قوشۇننى باشلاپ شەرققە قايتىپ، ھازىرقى چۇ دەرياسى ياقىسىدا قۇز ئوردو ناملىق پايتەخت قۇردى. بۇ شەھەر ئەسلىدىكى بالاساغۇن شەھىرى ئورنىغا جايلاشقان. 1134 - يىلى (جىن سۇلالىسىنىڭ تيەنخۇي 12 - يىلى)، ئوزىنىڭ يىل ھىساۋىنى يەنە كاڭگۇغا ئوزگەرتتى ھەم 3 - ئايدا قوشۇننى باشلاپ شەرققە يۇرۇش قىلىپ، جىن سۇلالىسىنى يوقىتىپ، لياۋ خاندانلىغىنى تىكلىمەكچى بولدى. لېكىن بۇ غەربىي لياۋ (قارا خىتاي) قوشۇنلىرى ئوتتۇرا يولغا كەلگەندە، "ئات ۋە كالىلىرىنىڭ تولىسى قىرىلىپ كېتىپ" قايتىپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى. ياللۇغ تاشىننىڭ جىن سۇلالىسىنى ئاغدۇرۇپ لياۋ خاندانلىغىنى تىكلەش ئۇمىدى پۇتۇنلەي بەربات بولدى.

غەربىي لياۋ خانلىغىنىڭ ھوكۇمرانلىق شەكلى ئەسلىدىكى لياۋ سۇلالىسىنىڭ داۋامى ئىدى. كىتاپلاردا زىكرى قىلىنغان غەربىي لياۋ مەنسەپ ئىسىملىرى تامامەن بۇرۇنقى ناملاردىن ئىبارەت. غەربىي لياۋ خانلىغى ئەسلىدىكى قاراخانىلارنىڭ ئەكسىچە، ئوزىگە قاراشلىق جايلار ۋە قەبىلىلەرنى ۋەزىرلىرىگە سۇيۇرغال قىلىپ بەرمەستىن، ئوزى بىۋاستە ئىدارە قىلدى. غەربىي لياۋ خانلىغىنىڭ ئوزىگە تەۋە يەرلەرنى ئىدارە قىلىش ئۇسۇلى ئاساسەن توۋەندىكى 3 خىلدىن ئىبارەت بولدى. 1. دائىم تۇرىدىغان ئەمەلدارلارنى ئەۋەتىپ، يەرلىك ھوكۇمرانلار ئۇستىدىن نازارەت قىلىپ تۇرۇش. مەسىلەن، قۇجۇ ئۇيغۇرلىرى، قارلۇقلار ۋە سەمەرقەنتتە ئەنە شۇنداق قىلىندى؛ 2. مەلۇم باج - خىراج يىققۇچى ئەمەلدارلارنى قەرەللىك ئەۋەتىپ باج - خىراج يىغىش. مەسىلەن، خارەزىمدە ئەنە شۇنداق قىلىندى؛ يەرلىك ھوكۇمرانلار ئارقىلىق باج - خىراج يىغىش. مەسىلەن، بۇخارادا شۇنداق قىلىندى. لياۋ خانلىغىنىڭ ھوكۇمرانلىغى ئاستىدىكى جايلار، مىللەتلەر ۋە قەبىلىلەرنىڭ باشلىقلىرى غەربىي لياۋ خانلىغى تەرىپىدىن بېرىلگەن ئەن ۋە تامغىلارنى

يەنىدا ئېلىپ يۈرەتتى. ئەن‌كۈمۈشتىن قىلىنىپ، ئۇنى ئېسىپ يۈرگەنلىك شۇ ئادەمنىڭ غەربىي لياۋغا تەۋە ئىكەنلىگىنى بىلدۈرەتتى. باج - خىراج ئىككى خىل بولۇپ، بۇنىڭ بىرسى ئوي بېشىدىن ئېلىنىپ، ھەربىر ئوي بىر دىنار باج تولەيتتى؛ يەنە بىرسى يەردىن ئېلىنىدىغان خىراج بولۇپ، بۇنىڭدا مەھسۇلاتنىڭ 10 دىن بىرى ئېلىناتتى①.

غەربىي لياۋ دەۋرىدە، غەربىي رايون ئىقتىسادىي تەرەققىياتىنىڭ بىر ئالاھىدىلىگى شۇ بولدىكى، ئىلگىرى يالغۇز چارۋىچىلىق بىلەنلا شۇغۇللىنىدىغان رايونلاردا زور بىر تۇرمۇش دەخانچىلىق، قول ھۈنەرۋەنچىلىك ۋە سودا تىجارەت - ئورۇنلىرى ھەم شەھەر - كەنتلەر مەيدانغا كەلدى. ھازىرقى ئورۇنغۇ دەريا‌سى ۋادىسىدا ياشايدىغان ئاھالە ئىچىدە خەنزۇلار بولۇپ، بۇ يەرلەردە ئارپا، بۇغداي، تېرىق، شال تېرىلاتتى؛ دەريا - ئوستەكلىرى بويلىرىدا سۇ تۇگمەنلىرى بولاتتى. ھازىرقى دوربىلجىن بىلەن بورىتالا ئارىلىغىدا "بۇغداي ۋە شال كوپ تېرىلاتتى"، شەھەرلەردە سودا دۇكانلىرى بىلەن باغ - ۋارانلار ئارىلاش جايلاشقان؛ كېسەك ئويلەرنىڭ رۇجەكلىرى سىرلانغان؛ پولات شەھەرنىڭ② جەنۇبىدا، 20 يول يىراقلىقتىكى تومۇر قاپىغ (قاپقا) نىڭ مۇھاپىزەتچىلىرى خەنزۇلار ئىدى. پولات شەھىرىدىن غەربتە تەرەپتىكى جايلاردا ئالتۇن، كۈمۈش، مىس ئاقچىلار ئىشلىتىلىپ، بۇ ئاقچىلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا توت چاسا توشۇك بولماي، گۈللۈك نەقىشلەرلا بولاتتى. ھازىرقى ئىلى ئەتراپىدىكى شەھەرلەرنىڭ كوچىلىرىدا "ھەر تەرەپكە ئېقىپ تۇرىدىغان ئېرىق - ئوستەڭلەر بار"، ھەر خىل مۆلەر كوپ بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە ئۇزۇم، ئانار، ئالمىلار بولۇپمۇ ياخشى ئىدى؛ دېخانلار يەر تېرىسا، ئېرىق - ئوستەكنى چېپىپ سۇنىڭ سۈرىشقا تايىناتتى. يېزا

① «جىن سۇلالىسى تارىخى. تىبەتخانۇ تەزكىرىسى» دە ئۇيغۇر سودىگەرنىڭ سۆزىدىن كەلتۈرۈلگەن نەقىل.

② سايرام كولىنىڭ شەرقىدە ـــ ت.

كىگىلىسك مەھسۇلاتلىرى كىچىدە پاختا ۋە 5 خىل ئاشلىق بولۇپ، بۇ جەھەتتە كوتتۇرا جۇڭگو رايونىدىكىسكە كۆپخشايىتىتى؛ بۇ يەردە ئەڭ مۇھىم شەھەر ئالمالىق بولۇپ، كۇنسكىدىن باشقا يەنە 8 - 9 كىچىك شەھەر بار كىدى، بۇلاردىن چىمۇر شەھەرنىڭ ئاھالىسى، ئاساسەن، سەنشىلىكلەردىن كىبارەت كىدى؛ ئالمالىق شەھەرىدە ئاز سانلىق مىللەتلەر بىلەن خەنزۇلار ئارىلاش ياشايىتىتى، كۇلارنىڭ كۇرۇپ - ئادەتلىرىدە خەنزۇلارنىڭ تەسىرى خېلى كۆچلۈك بولغان، قۇز كۇردونىڭ يېرى تۇزلەڭ، خەلقى كوپ بولۇپ، كۇلار دىخانچىلىق ۋە باغۋەنچىلىك قىلاتىتى، كۇزۇمدىن ھاراق چىقىراتتى، باشقا مىۋە - چىۋىلەرمۇ كوپ كىدى؛ بۇ يەرنىڭ كىقلىمى موتىدىل بولسىمۇ، لىكىن ھول - يېغىنى ئاز كىدى، شۇڭا سۇ كىنشاتلىرىنى قۇرغاندىلا، زىرائەتتىن مەھسۇلات ئالغىلى بولاتتى.

غەربىي لياۋ تەۋەسىدىكى دىنلار، ئاساسەن، كىسلام دىنى، بۇددا دىنى ۋە نىستورىيان دىنىدىن كىبارەت كىدى. مۇسۇلمانلار ھەممىدىن كوپ بولۇپ، كۇلار ياشايىدىغان جايلار بەك كەڭ، كۇلارنىڭ تەسىرىمۇ بەك كۇچلۈك كىدى. بۇددا دىنىغا كىپتىقات قىلىدىغانلار، ئاساسەن، قۇجۇ كۇيغۇرلىرى كىدى. تىيانشاننىڭ شىمالىي كىپتىگىدە، ھازىرقى سانجى خۇيزۇ ئاپتونوم كوبلاستىنىڭ غەربىدىكى جايلاردا ئاھالىنىڭ كوپچىلىگى كىسلام دىنىغا كىپتىقات قىلاتىتى. نىستورىيان دىنىغا كىپتىقات قىلغۇچىلار ئاندا - سانىدا كۇچراپ قالاتتى. غەربىي لياۋ ھوكۇمرانلىرىنىڭ كۇزلىرى بۇددا دىنىغا كىپتىقات قىلاتتى، ئەمما كۇلار باشقا دىنلارنىمۇ چەتكە قاقمايىتتى. كىسلام مۇئەززىنلىرى كۇتكەنكى بىرقانچە گورخانلارنى ئادالەتپەرۋەر كىدى، كىسلام دىنىغا ھورمەت قىلاتتى، دەپ ماختىغان. بۇ ھال غەربىي لياۋ ھوكۇمرانلىرىنىڭ كىسلام دىنىغا ياخشى مۇئامىلىدە بولغانلىقىنى كورسىتىدۇ.

يالقۇغ تاشىن 1143 - يىلى (غەربىي لياۋ خانلىقىنىڭ كاڭگو 10 - يىلى) كۇلدى، كۇ دېزۇڭ دىگەن كۇنۇان بىلەن دەپنە

قىلمندى. ئۇنىڭ ئوغلى ئىسلە كىچىك بولغاچقا، ئۇنىڭ خوتۇنى تابويەن ژاقىنلىق خان بولۇپ، تەڭرى يارلىقىغان خاتۇن دەپ ئاتالدى. 2 - يىلى قۇجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئەلچىلىرى بۇ خەۋەر-نى جەن سۇلالىسىگە يەتكۈزدى. جەن سۇلالىسى تېڭدي خانىنو-نى مەربىي لياۋغا ئەلچى قىلىپ ئەۋەتتى، بۇنىڭدىن مەقسەت تەسلىم بولۇشقا ئۇندەش ئىدى، نەتىجىدە ئەلچىمۇ ئولتۇرۇلدى. ئىلەنىڭ سىڭلىسى پۇسۇۋەن خان بولۇپ تۇرغان چاغدا (1164 — 1177 - يىللىرى) ئوردىدا توپلاڭ يۈز بېرىپ، پۇسۇۋەن ئول-تۇرۇلدى. ئۇنىڭ ئورنىغا ئىلەنىڭ ئوغلى چۇرۇق خان بولدى. ئۇنىڭ خانلىقى 34 يىل داۋام قىلدى.

غەربىي لياۋ خانلىقىنى ئوزىنىڭ ئاخىرقى دەۋرىگە كەلگەندە خېيىم - خەتەر كۈندىن - كۈنگە ئېغىرلاشتى، ۋەزىرلەرنىڭ ھوقۇقى بارغانسېرى زورىيىپ، بەزىلەر ھەتتا خان بىلەن ئو-زەكگە سوقۇشتۇرۇدىغان دەرىجىگە بېرىپ يەتتى. پۇسۇۋەن ئو-زىنىڭ ۋەزىرى يەنى قېيناتىسى تەرىپىدىن ئولتۇرۇلدى؛ بۇ خانلىقنىڭ ھوكۈمرانلىقى ئاستىدىكى رايونلار، مىللەتلەر ياكى قەبىلىلەردە نارازىلىق كۈندىن - كۈنگە كۈچەيدى. خانىنىڭ باج - خىراج يىغقۇچى ئەمەلدارلىرىنىڭ خەلق ئۈستىدىكى زۇل-مى ئېغىرلاشتى؛ ھەرقايسى جايلار، مىللەتلەر ۋە قەبىلىلەرنىڭ ھوكۈمرانلىرى خان تەرىپىدىن ئەۋەتىلگەن تەكەببۇر ئەلچىلەر-نىڭ ھاقارەتلىرىگە سەۋرى قىلىپ تۇرالمايدىغان بولۇپ قالدى. خانلىقنىڭ ئىسلام دىنىغا ئېتىقات قىلمايدىغان ھوكۈمران تەبىقىسى بىلەن مۇسۇلمانلارنىڭ دىنىي ھېسسىياتى ئوتتۇرىسىدىكى زىددى-يەتمۇ بارغانسېرى چوڭقۇرلاشتى. مانا مۇشۇنداق ۋەزىيەت ئاسا-سىدا، غەربىي لياۋ خانلىقىنىڭ ھوكۈمرانلىقىغا قارشى قوز-غىلاڭ ئاۋال خوتەندە كوتىرىلدى. غەربىي لياۋ خانىي مەملىكىنىڭ ئېغىرلىقىنى ھېس قىلىپ، قارلۇقلارنىڭ باشلىقى ئارسلان خانغا قوزغىلاڭنى باستۇرۇشقا ياردەم بېرىش ھەققىدە بۇيرۇق چۈشۈر-دى. ئۇ ئارسلان خانىنىڭمۇ ئوزىگە قارشىلىقىنى سەزگەن ئىدى.

شۇڭا ئۇ مۇشۇ تەدبىر بىلەن ئارىسلان خاننى ئىككى يولدىن بىرىنى تاللاشقا مەجبۇر قىلماقچى بولدى: ياكى قوزغىلاڭ كۆتەرگەن تەرەپكە ئوتۇش ياكى مۇسۇلمانلار بىلدن ئۇرۇشۇش. ئارىسلان خان ئائىلاج خانىنىڭ بۇيرۇغىنى ئىجرا قىلدى. غەربىي لياۋ ھوكۇمىتىگە قارشى قوزغىلاڭ مانا مۇشۇنداق باستۇرۇلدى. لېكىن كۇرەش داۋاملىق راۋاجلاندى. تەخمىنەن 12 - ئەسىر-نىڭ 80 - يىللىرىدا، غەربىي لياۋ ھوكۇمرانلىغى ئاستىدىكى تېبىبائىن ھوكۇمدارى ۋە سوغدىيانلارنىڭ باشلىغى 30 مىڭ ئويغۇر خەلقنى باشلاپ جىن سۇلالىسى تەۋەلىگىگە كىرىشىنى، غەربىي لياۋ خانلىغىدىن بېرىلگەن ئەن ۋە تامغىلارنى قايتۇرۇۋېتىپ، جىن سۇلالىسىنىڭ ئەن ۋە تامغىلىرىنى قوبۇل قىلىدىغانلىغىنى بىلدۇردى. مۇشۇ مۇناسىۋەت بىلەن جىن خاندانلىغىمۇ تېبىبائىنغا ئەلچى ئەۋەتتى①.

13 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، مەملىكىتىمىزدە گوبىنىڭ شىمالىدىكى ۋەزىيەتتە ناھايىتى زور ئوزگىرىشلەر يۈز بەردى، ئۇ بولسىمۇ تېمۇچىن باشچىلىغىدىكى موڭغۇل مىللىتىنىڭ باش كوتىرىشى ۋە تەرەققى قىلىشىدۇر. موڭغۇل قوشۇنلىرىنىڭ قىسقىسى ئارقىسىدا، ئالتاي تاغلىرى ئەتراپىدا ياشايدىغان نايمانلارنىڭ

---

① «جىن سۇلالىسى تارىخى» تېكە خانىۋ تەزكىرىسى» گە قارىغاندا، بۇنىڭ ۋاقتى جىن سۇلالىسىنىڭ دادىڭ (1161 — 1189 - يىللىرى) يىلىنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا توغرا كېلىدۇ. يەنە «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى» 35 - تومىدا چۇنشىنىڭ 12 - يىلى (1185 - يىلى)، "قەدىمقى لياۋلاردىن يالۇغ تاشىن باكتىريە ئارقىلىق ئوتوپ جىنلەرگە ھۇجۇم قىلدى" دېيىلگەن. بۇ ئۇ چاغلاردا مۇمكىن ئەمەس ئىدى. «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى» دا يەنە زىلغان بۇ ۋەقە تېبىبائىن ھوكۇمدارى قاتارلىقلارنىڭ جىن سۇلالىسىگە تەۋە بولغانلىغى ھەققىدىكى خەۋەرنىڭ بۇرىمىلانغان شەكلى بولسا كېرەك. ئەگەر مۇشۇنداق بولسا، بۇ ۋەقە 1185 - يىل ياكى ئۇنىڭدىن سەل بۇرۇنراق بۇز بەرگەن بولىدۇ.

باشلىغى كۈچلۈك غەربىي لياۋ زىمىنىگە قېچىپ باردى. كۈچلۈك غەربىي لياۋ زىمىنىدىكى قوزغالاڭلاردىن پايدىلىنىپ، 1212 - يىلى (غەربىي لياۋ خانلىقىنىڭ تېنشى 35 - يىلى) چۈرۈقتىن خانلىق تەختىنى تارتىۋالدى. كۈچلۈك چۈرۈقنى ئۇلۇغ خان، ئۇنىڭ خوتۇنىنى هورمەتلىك خاتۇن قىلىپ قويدى. شۇنىدىن كېيىن، ئۇ تىغ ئۇچىنى هاكىمىيەتنى تارتىۋېلىشتا ئوزۇمگە ياردەم قىلغان كىشىلەرگە قاراتتى، خەلق ئاممىسىنى قانلىق تەدبىرلەر بىلەن باستۇردى.

قەشقەر ئەتراپىدىكى قارلۇق قىلغۇچى كۈچلەرگە قارشى تۇرۇشتا، قوشۇن ئەۋەتىپ هۇجۇم قىلىش ئۇسۇلىنى قوللانماي، هوسۇل يىغىش ۋاقتىدا قوشۇن ئەۋەتىپ بۇلاڭ - تالاڭ قىلىپ، شۇ يول بىلەن خەلق ئاممىسىنى ئوزۇمگە باش ئەگدۈرۈش يولىنى تۇتتى. خوتەنده ئۇ مۇسۇلمانلارنى ياكى بۇددا دىنىغا كوچۇشكە، يا بولمىسا نىستورىيان دىنىغا كوچۇشكە، هەچبولمىغاندا، ئىسلام دىنىدىن ۋاز كېچىشكە مەجبۇر قىلدى. ئۇ مۇسۇلمانلارنىڭ ناماز ئوقۇشى ۋە دىنىي كىتابلارنى تەپسىر قىلىشنى مەنئى قىلدى. بولۇپمۇ چداشقا بولمايدىغىنى، ئۇ ئوز ئەسكەرلىرىنى مۇسۇلمانلارنىڭ ئويده قوندۇرۇپ، ئۇلارنىڭ خالىغىنىنى قىلىشىغا يول قويدى.

كۈچلۈك قوشۇنىنى باشلاپ ئالمالىققا كېلىپ، ئۇ يەرنىڭ هوكۇمدارى بۇزارنى ئوۋ قىلىۋاتقان چاغدا ئەسىر ئالدى، ئاندىن ئۇنى ئولتۇرۇۋەتتى.

لېكىن بۇ چاغدا موڭغۇل قوشۇنلىرى كۈچلۈكنىڭ ئالدىغا كېلىپ قالغان، كۈچلۈكنىڭ ئاخىرقى كۈنى يېقىنلىشىپ قالغان ئىدى.

ئالتىنچى باپ

موڭغۇللار نىڭ باش كوتىرىشى ۋە شىنجاڭنى بوي سۇندۇرۇشى. يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى شىنجاڭ رايونىنىڭ سىياسى، ئىقتىسادىي ئەھۋالى

1 - بولۇم چىڭگىزخان ۋە ئۇنىڭ ۋارىسلىرى- نىڭ شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرۈشى

13 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا موڭغۇل دالىسىدا، چىڭگىزخاننىڭ باش كوتىرىپ چىقىشىدىن ئىبارەت جۇڭگو ۋە دۇنيا تارىخىدا زور ئەھمىيەتلىك بىر ۋەقە يۈز بەردى. چىڭگىزخان مەنسۇپ بولغان موڭغۇل قەبىلىسى دەسلەپتە ئىرغۇنا دەريالىق ۋادىسىغا جايلاشقان بولۇپ، كېيىن ئۇنۇن دەريالىق بىلەن كېرۇلەن دەريالىق ئوتتۇرىسىغا كوچۇپ كەلدى. گوبىنىڭ شىمالىدا موڭغۇللاردىن باشقا يەنە نۇرغۇنلىغان قەبىلىلەر جايلاشقان ئىدى. بۇلارنىڭ ئىچىدە تاتار (شەرقتە بۇيىر كولىنىڭ ئەتراپىغا جايلاشقان)، ئوڭغۇت (سەددىچىن ئەتراپىدا)، قوڭغىرات (ئوڭغۇت بىلەن تاتارلارنىڭ ئارىلىغىدىكى جايلاردا)، كېرەي (قاڭغاي تېغى بىلەن كېنىنىڭ تاغلىرىنىڭ ئارىسىغا جايلاشقان) مەركەت

(كېرەي قەبىلىسىنىڭ شىمالىدا)، نايمان (قاڭغاي تاغلىرى بىلەن ئالتاي تاغلىرىنىڭ ئارىسىدا) قاتارلىقلار مەشھۇر قەبىلىلەردىن ئىدى.① يەنە ئويراتلارمۇ بار ئىدى (مانى سۇلالىسى دەۋرىدە ئۇلار "ۋالا" دەپ ئاتالاتتى. جىنگىز سۇلالىسى دەۋرىدە ئويرات ياكى ئېرۇت دەپ ئاتالدى)، ئۇلار يەنە يەنسەي دەريالىرىنىڭ يۇقۇرقى ئېقىمغا ئورۇنلاشقان بولۇپ، ئويرانغۇتلار دەپ ئاتىلاتتى. بۇ قەبىلىلەر بىر بىرىگە ئوخشاشمىغان ئىقتىسادىي تەرەققىيات سەۋىيىسىدە ئىدى، بەزىلىرى چارۋىچىلىق، بەزىلىرى ئوۋچىلىق ۋە بېلىقچىلىق بىلەن شۇغۇللىناتتى. بەزى خەنزۇ رايونلىرىغا خوشنا بولغان قەبىلىلەر، مەسىلەن، ئوڭغۇتلار، قوڭغىراتلار دېخانچىلىقنىمۇ ئۇڭدۇنگەن ئىدى. شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرىغا خوشنا بولغان نايمانلارمۇ باشقا قەبىلىلەرگە نىسبەتەن ئىلغار بولۇپ، يېزىغى بار ئىدى، دېخانچىلىقنى بىلەتتى ھەم خرىستىيان دىنىنىڭ نىستورىيان مەزھىبىگە ئېتىقات قىلاتتى. لېكىن، ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، موڭغۇل قەبىلىلىرى بۇ ۋاقىتلاردا فېئودالىق تۈزۈمىنىڭ دەسلەپكى تەرەققىيات باسقۇچىدا ياشايتتى.

چىڭگىزخاننىڭ ئەسلى ئىسمى تېمۇچىن بولۇپ، قەبىلە ئاقسۆڭەكلىرىدىن كېلىپ چىققان. ئۇ شۇ زاماندىكى موڭغۇل قەبىلىلىرىنىڭ بىرلىشىش ئىستىگىنىڭ تارىخىي ئېقىمغا مۇۋاپىق باشقا قەبىلىلەرنى بىرلەشتۈرۈش ئۇچۇن ئۇرۇش ئېلىپ بېرىپ، تاتارلار، مېركىتلار، كېرەيلەرنى مەغلۇپ قىلدى. مىلادىنىڭ 1204 - يىلى تېمۇچىن نايمانلارنى تارمار قىلىپ، ئۇلارنىڭ باشلىنى تايان خاننى ئولتۇردى، تايان خاننىڭ ئوغلى كۈچلۈك غەربىي لياۋ (قارا خىتاي) غا قاچتى، قالغان باشقا موڭغۇل قەبىلىلىرى تېمۇچىنىڭ ھەيۋىسىدىن قورقۇپ ئارقا - ئارقىدىن ئۇنىڭغا تەسلىم بولدى. مىلادىنىڭ 1206 - يىلى ھەرقايسى قەبىلىلەرنىڭ

① ئۇلادىمىر سۇۋۇ: «چىڭگىزخان تەزكىرىسى». (مىنورسكىنىڭ ئىنگلىزچە تەرجىمىسى) 1930 - يىل تونجى نەشرى، 1969 - يىل 2 - نەشرى، 4 - بەت.

ئاقسوڭەكلىرى ئونۇن دەرياسى بويىدا قۇرۇلتاي ئېچىپ، تېمۇچىننى پۇتۇن موڭغۇللارنىڭ قاغانى قىلىپ كوتىرىپ، ئۇنى چىڭگىزخان دەپ ئاتىدى.

چىڭگىزخان پۇتۇن موڭغۇلىيىنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن، سىرتقا قارىتا كېڭەيمىچىلىك يۈرگۈزدى، ئۇنىڭ كېڭەيمىچىلىگى، بىر تەرەپتىن، غەرپكە، يەنە بىر تەرەپتىن، شەرققە قارىتىلدى.

13 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا سىبىرىيە، شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئەھۋالى مۇنداق ئىدى: بۇ ۋاقىتلاردا يەنسەي دەرياسى ۋادىسىدا قىرغىز، ئويرات قاتارلىق قەبىلىلەر جايلاشقان بولۇپ، ئالتاي تاغلىرىغا تولەس قەبىلىسى، بايقال كولىنىڭ بويىغا بۇرىيات قەبىلىسى جايلاشقان ئىدى. شىنجاڭ بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيا پۇتۇنلەي غەربىي لياۋ خانلىغىغا تەۋە ئىدى. مەسىلەن، بالقاش كولىنىڭ جەنۇبىدىكى قارلۇقلار 10 - ئەسىردە قارلۇقلار چۇ دەرياسى ئويمانلىغىنى① ئىشغال قىلغان ئىدى، بۇ ۋاقىتتا بالقاش كولىنىڭ جەنۇبىدىكى قايالى (بۇگۇنكى تالدى قورغان) نىڭ ھوكۇمدارى ئارىسلان خان ۋە ئالمالىق (بۇگۇنكى قورغاس ئەتراپى) ھوكۇمدارى ئوزار قارلۇق قەبىلىسىدىن بولۇپ، غەربىي لياۋغا تەۋە ئىدى. غەربىي لياۋ قايالىغا شاۋجەن ئامبال ئەۋەتكەن ئىدى. بەشبالىق، قۇجۇ، چالىش (قارا شەھەر)، كۇچا قاتارلىق جايلاردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىدىقۇت ھاكىمىيىتىمۇ غەربىي لياۋغا بېقىنغان بولۇپ، قۇجۇغا غەربىي لياۋ تەرىپىدىن شاۋجەن ئامبال تۇرغۇزۇلغان ئىدى. ئوتتۇرا ئاسىيادا خارەزىم شاھنىڭ ھاكىمىيىتىمۇ غەربىي لياۋغا تەۋە ئىدى. جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ باشقا رايونلىرىدىكى ئۇيغۇرلارمۇ غەربىي لياۋنىڭ ھوكۇمرانلىغى ئاستىدا ئىدى. لېكىن 13 - ئە.

---

① مىنورىسكى تەرجىمىسى: «ھۇدۇ دۇلئالەم» (ئىنگىلىزچە) 1970 - يىل لۈندۈن 2 - نەشرى، 286 — 297 - بەتلەر.

سىرتىدىكى باشلىرىدا غەربىي لياۋنىڭ ھوكۇمرانلىغى چىرىكلىشىپ ئاجىزلاشتى. ئۇنىڭ ھوكۇمرانلىغىدىكى قەبىلىلەر ئىسيان كوتىرىشكە باشلىدى.

تېمۇچىن چىڭگىزخان دەپ ئاتالغاندىن كېيىن 2 - يىلى، يەنى مىلادىنىڭ 1207 - يىلى شىمالدىكى ئورانغوتلارنى بويسۇندۇرۇش ئۈچۈن چوڭ ئوغلى جۇجىنى ئەۋەتتى. ئويرات قەبىلىسىنىڭ باشلىغى قۇدۇقا بېچى ئەڭ ئاۋال موڭغۇللارغا تەسلىم بولۇپ، ئوز ئىختىيارى بىلەن جۇجىغا يول باشلاپ بەردى. ئۇنىڭ ياردىمى ئاستىدا، جۇجى تېزلىكتە ئويرات، تۇمات، بۇرىيات، بارغۇ، قۇباش (ھازىرقى تۇۋالار، يەنى تاننۇ ئورانخايلار) قاتارلىق ئون نەچچە قەبىلىنى تېز سۇرئەتتە بىرلەشتۈردى. چىڭگىزخان ئويراتقا توت نەپەر مىڭ بېشى بەلگىلەپ، ئۇلارنى قۇدۇقا بېچىنىڭ ئىختىيارىغا بەردى. كېيىنكى ۋاقىتلاردا قۇدۇقا بېچىنىڭ ئائىلە تەۋەلىرى يۇەن سۇلالىسىنىڭ خان جەمەتلىرى بىلەن ئۇزۇن مۇددەت قۇدىلىشىپ ئوتتى، شۇنىڭ بىلەن ئويراتلار يۇەن سۇلالىسىنىڭ ئايرىلماس بىر قىسمى بولۇپ قالدى. چىڭگىزخان ئويراتلارنى ئوزىگە بويسۇندۇرغاندىن كېيىن، يەنسەي دەريالىرىنىڭ يۇقۇرى ئېقىمىدىكى كەمكەمجۇتنى مەركەز قىلىپ ئۇ يەردە ئەسكەر تۇرغۇزدى، بۇ يەرگە خەنزۇلارنى، مىڭلاپ كوچۇرۇپ كېلىپ، كارخانىلار قۇرۇپ، تومۇر، تاۋار - دۇردۇن ئىشلەپچىقىرىشقا ئۇيۇشتۇردى. بۇ ئەھۋال ئويراتلارنىڭ 13 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن تارتىپلا كوپ مىللەتلىك يۇەن سۇلالىسى دولىتىنىڭ بىر ئەزاسى بولۇپ قالغانلىغىنى، ئويرات رايونلىرىنىڭ يۇەن سۇلالىسى ھوكۇمىتىنىڭ بىۋاستە ھوكۇمرانلىغى ئاستىدىكى بىر رايون ئىكەنلىگىنى ئىسپاتلايدۇ.

چىڭگىزخان ئوزىنىڭ شىنجاڭغا قىيچىپ كەتكەن دۇشمىنى كۇچلۇك باشچىلىغىدىكى نايمانلارنىڭ قالدۇق كۇچلىرىدىن خاتىرجەم بولالماي، كۇچلۇكنىڭ ئارقىسىدىن جەبە باشچىلىغىدا ئەسكەر ئەۋەتتى، يەنە قارلۇقلارغا ھوجۇم قىلىش ئۇچۇن قۇبلايىنى ئەۋەتتى.

بۇ ۋاقىتلاردا شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى غەربىي لياۋ-دىك زۇلمى ئاستىدا چىدىغۇسىز ئېغىر كۈنلەرنى باشتىن ئوتكۈز-مەكتە ئىدى. غەربىي لياۋ تەرىپىدىن قوجۇغا ئەۋەتىلگەن ئەمەل-دارلار مەخسۇس ئۈيغۇر ئىدىقۇتى ئۇستىدە نازارەت قىلىپ، باج - خىراج ئېلىش بىلەن ئوزىگە بايلىق توپلاش بىلەنلا بو-لۇپ ئۇيغۇرلارنى ئېزەتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن چىگگىزخانىڭ باش كوتىرىپ چىقالمىغى توغرىسىدىكى خەۋەر يېتىپ كەلگەندىن كې-يىن، ئىدىقۇت بارچۇق ئارت تېكىن ئوزىنىڭ ۋەزىرى بىلگە قاتار-لىقلار بىلەن مەسلىھەتلىشىپ، غەربىي لياۋنىڭ شاۋجەن ئامبىلىنى ئولتۇرۇپ، 1209 - يىلى چىگگىزخانغا مەكتۇپ بىلەن ۋەكىل ئەۋەتىپ، ئوزىنىڭ ئۇنىڭغا تەۋە بولىدىغانلىقىنى بىلدۈردى①. شۇنداقلا قايالىق ۋە ئالمالىقتىكى قارلۇقلارنىڭ باشلىقلىرىمۇ 1211 - يىلى چىگگىزخانغا ئەل بولدى. شۇنىڭ بىلەن غەربىي لياۋنىڭ شىنجاڭدىكى ھوكۈمرانلىقى زور دەرىجىدە تەۋرەندى.

بۇ ۋاقىتتا غەربىي لياۋنىڭ ھوكۈمدارى چۈرۈق ئىدى (1178 — 1211 - يىللار). نايمان خانىنىڭ ئوغلى كۈچلۈك غەربىي لياۋغا قېچىپ كەلگەندە، چۈرۈق تەرىپىدىن ياخشى كۈ-تۈۋېلىندى. چۈرۈق ئالجىپ كەيپ - ساپاغا بېرىلىپ، چەكسىز ئىسراپچىلىق بىلەن غەزىنىنى قۇرۇتۇپ، خەلقنىڭ قاتتىق غەزەپ-نەپرىتىنى قوزغىدى. سىنىپىي زىددىيەت ۋە مىللى زىددىيەت داۋاملىق كەسكىنلەشكەن ئەھۋال ئاستىدا، كۈچلۈك 1211 - يى-لى پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، چۈرۈقنىڭ خانلىق ئورنىنى تارتىۋالدى، ئۇنىڭ كەينىدىنلا ئوزىنىڭ ھوكۈمرانلىق دائىرىسىنى جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا كېڭەيتتى. قەشقەر، يە-كەن، خوتەن ۋە تارىم ئويمانلىقىدىكى شەھەرلەر ئىلگىرى - ئاخىر كۈچلۈكنىڭ ھوكۈمرانلىغى ئاستىغا ئوتتى.

كۈچلۈك ئىسلى نىستورىيان دىنىغا ئېتىقات قىلاتتى، غەربىي

① «يۈەن سۇلالىسى تارىخى» بارچۇق ئارت تېكىن تەزكىرىسى».

لياۋغا كەلگەندىن كېيىن بۇددا دىنىغا ئېتىقات قىلىدىغان بولىدى. ئۇ جەنۇبىي شىنجاڭنى بويسۇندۇرغاندىن كېيىن يەرلىك مۇسۇلمان ئاھالىلەرنى بۇددا دىنىغا ئېتىقات قىلىشقا بۇيرۇق چۈشۈرۈپ، ئاممىنىڭ نارازىلىغىنى ۋە قارشىلىغىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى.

مىلادىنىڭ 1218 - يىلى جەبە ئەسكەر باشلاپ كۈچلۈككە ھۇجۇم قىلدى. موڭغۇللار كۈچلۈك ۋە ئۇنىڭ تەۋەلىرى بىلەن شىنجاڭ خەلقى ئوتتۇرىسىدىكى قارىمۇ - قارشىلىقتىن پايدىلىنىپ، تېز سۈرئەتتە غەلبە قازاندى. موڭغۇل قوشۇنلىرى يېتىپ بارغانلا جايلاردا دىنىي ئېتىقات ئەركىنلىگىنى جاكالىغانلىغى ئۈچۈن، ھەممىلا يەردە خەلق ئارقىمۇ - ئارقا كۈچلۈكىنىڭ ئەسكەرلىرىنى ئولتۇرۇپ موڭغۇللارغا ئەل بولدى. كۈچلۈك قەشقەرنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى تاققا قېچىپ كەتتى، جەبەنىڭ چاپاۋۇلى ئىسمائىل ئۇنى سېرىققولغا قوغلاپ كېلىپ تۇتۇپ ئولتۇزدى①. موڭغۇل قوشۇنلىرى جەنۇبىي شىنجاڭغا ھۇجۇم قىلدى. قەشقەر، يەكەن، خوتەن قاتارلىق شەھەرلەرنىڭ ھەممىسى ئەل بولدى، موڭغۇللار شىنجاڭنى پۈتۈنلەي ئىشغال قىلىۋالدى.

موڭغۇللار شىنجاڭنى بويسۇندۇرغاندىن كېيىن، مىلادىنىڭ 1219 - يىلى كۈز پەسلىدىن باشلاپ ئوتتۇرا ئاسىياغا ھۇجۇم قىلىش ئۇرۇشىنى باشلاپ، 1221 - يىلى ئەسلى غەربىي لياۋغا قاراشلىق ماۋرائۇننەھر ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى جايلارنى بويسۇندۇردى. خارەزىم شاھلىغى ھالاك بولدى. چىڭگىزخان شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا رايونلىرىنى بويسۇندۇرغاندىن كېيىن، بۇ رايونلاردا ئۇز ھوكۇمرانلىغىنى تىكلىدى، يەنى، ئاساسەن، بۇ رايونلاردىكى شەھەرلەرگە داروغاچ (ئەمەلدار) تەينىلەپ ئەۋەتتى. ئۇزلىرى چەتتىن كەلگەن، مەدەنىيەت سەۋىيىسى توۋەن كوچمەن ئەل بولغانلىغى ئۈچۈن، يەرلىك خەلق ئىچىدىكى يۇقۇرى تەبىقە كىشى

① «يۈەن سۇلالىسى تارىخى. ئىسمائىل تەزكىرىسى».

شىلىرىدىن پايدىلىنىپ ئۇز ھوكۇمرانلىقىنى يۇرگۈزۈشكە مەجبۇر بولدى. چىڭگىزخان ئوتتۇرا ئاسىيانى بويسۇندۇرغاندىن كېيىن، ئۇرگەنجلىك چوڭ سودىگەر مەھمۇت يالۋاچ ۋە ئۇنىڭ ئوغلى مەخسۇتنى ئىشلەتتى①. چىڭگىزخان مەخسۇتنى موڭغۇل داروغاچىلىرى بىلەن بىرگە بۇخارا، سەمەرقەنت، ئورگەنج، خوتەن، قەشقەر، يەكەن، كۇچا قاتارلىق شەھەرلەرنى ساقلاشقا ئەۋەتتى. مەھمۇت يالۋاچنى ئوزى بىلەن بىللە ئېلىپ بېرىپ، ئەسلىدە جىن سۇلالىسىگە قاراشلىق ئورتابالىق (ھازىرقى بېيجىڭ) نى ساقلاشقا بۇيرۇدى.

چىڭگىزخان بويسۇندۇرۇۋالغان يەرلىرىنى ئومرىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا توت ئوغلىغا بولۇپ بەردى. چوڭ ئوغلى جوجىغا دەشت قىپچاقنى بەردى؛ ئىككىنچى ئوغلى چاغاتايغا شەرق تەرەپتىن ئىلى دەرياسى ۋادىسىغىچە، جەنۇپ تەرەپتىن بۇگۇنكى جەنۇبىي شىنجاڭدىكى قاراشەھەرنىڭ غەربىدىكى رايونلارنى، غەرپ تەرەپتىن تا ئامۇ دەرياسىغىچە (ماۋرائۇننەھىرنى ئوز ئىچىگە ئالىدۇ) بولۇپ بەردى؛ ئۇچىنچى ئوغلى ئوگدايغا ھازىرقى تارباغاتاي ۋىلايىتى، ئالتاي ۋىلايىتى ۋە موڭغۇلىيىنىڭ غەربىي قىسمىنى بولۇپ بەردى؛ توتىنچى ئوغلى تولىغا چىڭگىزخاننىڭ ئەسلى ئولوسىنى بولۇپ بەردى. قۇجۇ ئىدىقۇتى ئەڭ ئاۋال موڭغۇلىلارغا ئەل بولغانلىقىغى ئۇچۇن چىڭگىزخان تەرىپىدىن ئالاھىدە ئېتىۋار بېرىلىپ، ئوزىنىڭ تېرىتورىيىسىنى ساقلاپ قېلىشقا رۇخسەت ئېتىلدى.

چىڭگىزخان مىلادىنىڭ 1227 - يىلى تاڭقۇتقا ھوجۇم قىلغانىدا ئولوپ كەتتى. ئۇنىڭ كىچىك ئوغلى تولى ۋاقتىنچە نائىپلىق قىلدى. مىلادىنىڭ 1229 - يىلى موڭغۇللارنىڭ خان جەمەتلىرى تەرىپىدىن ئوگداي خانلىققا كوتىرىلدى. ئوگداي خانلىق تەختكە ئولتۇرغاندىن كېيىن، ئاساسەن، چىڭگىزخانىنىڭ

① «يۈەن سۇلالىسىنىڭ مەخپى تارىخى» نىڭ داۋامى.

چەتئەللەرنى ئىستىلا قىلىش ۋە ئۇزىنىڭ ھوكۇمرانلىغىنى مۇس-
تەھكەملەش ئىشىنى داۋاملاشتۇردى. ئوگداي خاقان بولۇشتىن
بۇرۇن ئۇزىنىڭ ئولۇسى بولغان ئېمىل رايونىدا تۇراتتى. خاقان
بولغاندىن كېيىن بۇ يەرلەرنى ئۇزىنىڭ ئوغلى گۇيۇك خانغا
ئىنئام قىلىپ بېرىپ، ئۇزى موڭغۇلىيىگە بېرىپ قاراقۇرۇمنى پاي-
تەخت قىلىپ، ئۇ يەرگە ئوردا سالدۇردى. مىلادىنىڭ 1234 -
يىلى ئوگداي جىن سۇلالىسىنى مۇنقەرز قىلىپ، پۇتۇن جۇڭگو-
نىڭ شىمالىي قىسمىدىكى كەڭ رايوننى ئىشغال قىلدى. ئۇ
ئەسلىدە جىن سۇلالىسىگە قاراشلىق جايلارنىڭ ھەممىسىنى مەھ-
مۇت يالۋاچنىڭ باشقۇرۇشىغا بېرىپ، بەشبالىق، قارا قۇجۇ، خو-
تەن، قەشقەر، ئالمالىق، قايالى، سەمەرقەنت، بۇخارادىن تار-
تىپ، تا ئامۇ دەرياسىغىچە بولغان كەڭ رايوننى بۇرۇنقىدەكلا
مەخسۇتنىڭ باشقۇرۇشىغا بەردى. ئۇلارنىڭ ۋەزىپىسى بۇ رايون-
لاردىن باج يىغىپ خاقاننىڭ غەزنىسىگە تاپشۇرۇشتىن ئىبارەت
ئىدى. چاغاتاي خان ۋە ئۇنىڭ ئائىلە جەمەتلىرى ئىلى دەريا-
سى ۋادىسىدىكى يايلاقلاردا تۇراتتى، شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىـ
يادىكى جايلارنىڭ مەمۇرى ئىشلىرى بىلەن كارى بولمايتتى،
پەقەت ھەر يىلى جايلاردىن كىرگەن باج - كىرىملەرنىڭ بىر
قىسمىنىلا ئالاتتى. بۇ ئەھۋال ئۇ چاغلاردا جايلارنىڭ مەركەز-
لەشكەن ھالدا بىر تۇتاش باشقۇرۇلۇپ كەلگەنلىگىنى ئىسپات-
لايدۇ.

مىلادىنىڭ 1241 - يىلى ئوگداي خان، چاغاتاي خان كەيـ
مى - كەينىدىن ۋاپات بولدى. ئۇلارنىڭ ئەۋلاتلىرى خانلىق
تالىشىپ، 1246 - يىلغا كەلگەندە ئاندىن ئوگداي خاننىڭ ئوغـ
لى گۇيۇك خاقان بولدى. گۇيۇك خان چاغاتاي خاننىڭ ئوغلى
يىسۇمۇنكۇنى ئاتىسى ئورنىغا دەسسەتتى. مەخسۇتنى بۇرۇنقىدەكلا
ئۇز قارمىغىدىكى جايلارغا ۋالى قىلدى. گۇيۇك خان خىرىستىيان
دىنىغا نىسبەتەن ياخشى مۇئامىلىدە بولدى. ئۇ ھوكۇمراتلىق قىـ
لىپ تۇرغان دەۋردە، ياۋروپانىڭ فرانشىس مەزھىبىنىڭ راھىبى

پىلان گاربىن ۋە بېنىدىستىلار موڭغۇلىيىگە ئەلچى بولۇپ كەلدى.

مىلادىنىڭ 1248 - يىلى گۇيۇك خان ئېمىلگە بېرىپ دەم ئالىمەن دىگەن بانا بىلەن ئەسكەر تارتىپ، دەشت قىپچاقتىكى باتوخانغا ھۇجۇم قىلدى. لېكىن، قۇم سېڭىر (ھازىرقى ئورۇنغۇ دەرياسىنىڭ ئەتراپىدا)① دىگەن جايغا كەلگەندە ۋاپات بولدى. كېيىن، باتوخاننىڭ قارارى بويىچە، تولى خاننىڭ ئوغلى مۇنگۇ خاقان بولدى. شۇنىڭدىن كېيىن، يۇەن سۇلالىسىنىڭ خانلىغى ئوگداي جەمەتىنىڭ قولىدىن تولى جەمەتىنىڭ قولىغا ئوتتى.

مۇنگۇ خان تەختكە ئولتۇرغاندىن كېيىنكى مەزگىللەردە ھوقۇق مەركەزلەشتۇرۇلگەن ھوكۇمرانلىغىنى مۇستەھكەملەشكە كىرىشتى. مۇنگۇ خان خانلىققا ئولتۇرغان ۋاقىتلاردا، شىنجاڭدىكى يەرلىك ھوكۇمرانلار، يەنى چاغاتاي جەمەتلىرى بىلەن ئوگداي جەمەتلىرى قارشىلىق بىلدۇرگەنلىگى ئۈچۈن، ئۇلارغا قاتتىق جازا بېرىلدى. ئۇيغۇر ئىدىقۇتى سالەندى (بارچۇق ئارت تېكىننىڭ ئوغلى) مۇ مۇشۇ كۇرەشنىڭ قۇربانى بولدى. موڭغۇل خانلىغىنىڭ شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھوكۇمرانلىغىنى كۇچەيتىش ئۈچۈن، مۇنگۇخان شاخنى پۇتاپ غولىنى كۇچەيتىش ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، ئوگداي خاننىڭ سۇيۇرغاللىغىدىكى يەرلەرنى پارچىلاپ، ئوگداي خاننىڭ ئەۋلاتلىرىغا ئوتكۇزۇپ بەردى. مەسىلەن، ئوگداي خاننىڭ كىچىك خوتۇنىدىن بولغان چوڭ ئوغلى قادانىنى بەشبالىققا يوتكىدى، قادانىنىڭ ئىنىسى مانانىنى ئىرتىش ۋادىسىغا يوتكىدى، ئوگداي خاننىڭ نەۋرىسى توقتا سانى ئېمىلگە يوتكىدى، ئوگداي خاننىڭ چوڭ خوتۇنىدىن بولغان چوڭ ئوغلى

---

① «تارىخى جاھان كۇشاي»، پوئىرىت تەرجىمىسى، ئىنگلىزچە، مانچېستېر داشۇي نەشرىياتى، 1958 - يىل، 1 - توم، 261 - بەت، 42 - ئىزاھ.

خاسنىڭ ئوغلى قايدۇنى قايالىغا يوتكىدى. ئوگداي خانىنىڭ ئەۋرىسى مونگۈدۇ ۋە ئوگداي خانىنىڭ خوتۇنىنى يۈكچاڭغا يوتكىدى. ئوگداي خانىنىڭ ئەسلىدىكى قەبىلىلىرىنى باشقۇرۇش ئوچۇن باشقا سەردار ئەۋەتتى.

مەمۇرى ئىشلارنى كۈچەيتىش تەدبىرى جەھەتتە، مونگۇخان غەربىي رايوندا بەشبالىق، ئامۇ دەريا قاتارلىق جايلاردا شىڭ شاڭشۇشىڭ (ئولكە دىۋان ۋازارىتى) تەسىس قىلىپ، نوخاي، تاغاي، مەخسۇت قاتارلىق كىشىلەرنى باشلىق، ئابدۇراخمان، ئەخمەت، يەدىشالارنى ئونىڭغا مۇئاۋىن قىلىپ، ھازىرقى شىنجاڭ ۋە بالقاش كولىنىڭ شەرق ۋە جەنۇپ تەرىپىدىكى كەڭ رايونلارنى ئوئلارنىڭ باشقۇرۇشىغا بەردى. ئارغۇنىنى ئامۇ دەريا قاتارلىق جايلارنىڭ شىڭ شاڭشۇشىڭلىلىغا تەيىنلەپ، پەخرىددىن، نىزامىددىننى ئونىڭغا مۇئاۋىن قىلىپ، ماۋراۇننەھر رايونى① نى ئوئلارنىڭ باشقۇرۇشىغا تاپشۇردى. ئويغۇر تېكىجۇ تەنخۇا ئاي خوجىنى (؟) قۇمۇل، كۇچا قاتارلىق جايلارنى باشقۇرۇشقا تەيىنلىدى. يۇقۇرىدا تەكتىلەنگەن شىڭ شاڭشۇشىڭ دىگەن گەپ موڭغۇل ھوكۇمدارلىرى تەرىپىدىن كوتىرىپ ئىشلىتىلگەن خەنزۇلار خەنزۇ رايونلىرىدا ئىلگىرى قوللىنىلغان تۈزۈملەرگە ئاساسەن تەرەققى قىلدۇرۇپ تۈزۈپ چىققان ھوكۇمەت ئورگانلىرى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. مەسىلەن، مەركەزدە جۇڭشۇشىڭ، شاڭشۇشىڭ تەسىس قىلىنغان بولسا، جايلاردا شىڭجۇڭشۇشىڭ، شىڭشىڭ شۇشىڭ تەسىس قىلىندى. بۇ خىل تۈزۈم مەملىكىتىمىزدە ئەزەلدىن بېرى يۇرگۈزۈلۈپ كەلگەن ئىدى. يېقىنقى زاماندىكى شىڭ يەنى ئولكە تۈزۈمى ئاشۇنىڭدىن كېلىپ چىققان. شىنجاڭ موڭغۇللارنىڭ ھوكۇمرانلىقى دەۋرىدە بەشبالىق شىڭشاڭ شۇشىڭى قارمىغىدا بولغان ئىكەن، بۇنىڭدىن شىنجاڭنىڭ مۇندىن 700 نەچچە يىل ئىلگىرىلا مەملىكىتىمىزنىڭ مەمۇرى

① «يۈەن سۇلالىسى تارىخى. شۆەنزۇنامە».

ئولكسى بولۇپ كەلگەنلىگىنى بىلگىلى بولىدۇ.

موگۇللار شىنجاڭنى ئىستىلا قىلىغان دەۋرلەردە شىنجاڭنىڭ ئىجتىمائى، ئىقتىسادىي ئەھۋالى قانداق تەسىرگە ئۇچرىغان؟ ماركس بىزگە مۇنداق دەيدۇ: "ھەممە ئىستىلاچىلىق ئۇچ تۈرلۈك ئېھتىمالغا ئىگە: ئىستىلاچى مىللەت ئوزىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنى ئىستىلا قىلىنغۇچى مىللەتكە تاڭىدۇ؛ ياكى ئىستىلا قىلغۇچى مىللەت كونا ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ داۋاملىشىشىغا يول قويۇپ، باج - خىراج ئېلىش بىلەنلا قانائەتلىنىدۇ؛ ياكى ئوزئارا تەسىر كورسىتىش بىلەن بىر خىل يېڭى، ئومۇمىي ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى مەيدانغا كېلىدۇ." («سىياسى ئىقتىسات تەنقىدىگە دائىر» غا سوز بېشى ۋە مۇقەددىمە»، 1971 - يىل 1 - نەشرى، 20 - بەت) موگۇللارنىڭ شىنجاڭنى ئىستىلا قىلغان ۋاقىتتىكى ئەھۋالىدىن قارىغاندا، ئۇ ئىككىنچى ئېھتىمالغا ياتىدۇ.

موگۇل ئىستىلاچىلىرى شىنجاڭغا كېلىشتىن بۇرۇن فېئودالىق جەمئىيەتنىڭ دەسلەپكى باسقۇچىدا تۇراتتى. ئۇلارنىڭ تېخى پىزىغى يوق ئىدى، دېخانچىلىق رايونلىرىدا ھوكۇمرانلىق يۈرگۈزۈش تەجرىبىلىرىمۇ يوق ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئىستىلا قىلغان رايونلاردىكى زىيالىلارنى ۋە يۇقۇرى تەبىقە زاتلىرىنى ئىشلىتىشكە مەجبۇر بولدى. مەسىلەن، سىياسەت بەلگىلەش، پىزىق ئىجات قىلىش، جايلارنى باشقۇرۇش ئىشلىرىنى خەنزۇ رايونىدىن يالمۇغ چۈسەي، ئۇيغۇرلاردىن تاشاتۇن، ئوتتۇرا ئاسىيادىن مەھمۇت يالۋاچ، مەخسۇتلارنىڭ يارىدىمى بىلەن ئېلىپ بارىدى. چىڭگىزخاندىن تارتىپ تا مونگۇخانغىچە سىرتقا قارىتىپ ئېلىپ بېرىلغان ئىستىلاچىلىق ئۇرۇشى تولۇق تامامىلانمىغان ئىدى. شۇڭلاشقا ئىستىلا قىلىنغان رايونلاردىن ئوزى خالىغانچە باج - تارتۇق ئېلىش بىلەنلا قانائەتلىنەتتى. ۋاھالەنكى، بۇ ئىشنىمۇ مەھمۇت يالۋاچ، مەخسۇتقا ئوخشاش ئادەملەرگە ھاۋالە قىلاتتى. لېكىن موگۇللارنىڭ خان جەمەتى، ئاقسوگەكلەر ئوزلىرى تۇر-

غان رايونلاردا پۇتۇنلەي ئوزۇنلۇك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنى قوللىناتتى. مەسىلەن، چاغاتاي خان ئىلى دەرياسى ۋادىسىدىكى ئالمالىقنىڭ ئەتراپىدىكى نۇرغۇن جايلارنى يايلاققا ئايلاندۇرغان، موڭغۇللار شىمالىي شىنجاڭنى ھۆلاكۇنىڭ غەربكە يۈرۈش قىلىشى ئۈچۈن ھەربىي تەمىنات جىدىسى قىلىپ، بۇ يەرگە نۇرغۇنلىغان ئات - ئۇلاق توپلىدى. موڭغۇل ئەسكەرلىرى شىمالىي شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى جايلىرىنى ئوزىگە يىلتا باقىدىغان يايلاق قىلىۋالدى. بۇ شۇ جايلارنىڭ ئەسلىدىكى چارۋىچىلىق ئىگىلىك ئاساسى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولمىسۇن، خۇددى ماركس تەكىتلىگەندەك: "موڭغۇل-لارنىڭ مۇنداق قىلىشى ئوزلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىشىغا، چارۋىچىلىغىغا ماس كېلەتتى، ئادەتتىن ياشىمايدىغان نۇرغۇن جايلار چارۋىچىلىقنىڭ ئاساسىي شەرتلىرى ئىدى." (يۇقۇرقى كىتابتىن قارالسۇن).

- ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، شىنجاڭدىكى موڭغۇل ھوكۇمرانلار ئوزلىرىنىڭ چارۋىچىلىق، ھەتتا ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنى چاك ساقلاپ كەلدى، شۇنىڭ بىلەن شىنجاڭدىكى يەرلىك مىللەتلەرنىڭ ئەسلىدىكى يانچىلىق (كىرىپوستنويلۇق) تۈزۈمىمۇ موڭغۇللارنىڭ ئىستىلاسى ۋە ئۇرۇش تۈپەيلىدىن راۋاجلىنالماي قالدى.

- ھەتتا ئىلى تۈزۈم موڭغۇللاردا ئەسلىدىن تولۇق تەرەققىي قىلالمىغانلىقتىن، موڭغۇل چارۋىچى ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ شىنجاڭدىكى ھوكۇمرانلىغى تېخىمۇ ۋەھشى، قالاق تۈس ئالدى. موڭغۇللار شىنجاڭغا كىرگەندىن كېيىنكى دەسلەپكى ۋاقىتلاردا، ئېھتىمال، غەربىي لياۋ دەۋرىدىكى باج - خىراج تۈزۈمىنى قوللانغان بولۇشى كېرەك. كېيىن يالۇغ چۈسەي تەرىپىدىن تۈزۈلگەن باج-خىراج تۈزۈمى بويىچە، غەربىي رايوندا چوقا بېجى (ئادەم بېشىغا باج ئېلىش) يۈرگۈزۈلدى. ئوگداي خان يەنە چاناي، بۇلاقدارنىڭ تەكلىۋى بىلەن چارۋىچىلىق رايونلىرىدا باج ئېلىش چارىسىنى تۈزۈپ چىقتى. چارۋىچىلاردىن ھەر يىلى 100 يىلقىغا

بىر بايتال ئېلىش، 100 كالىغا بىر سىير ئېلىش، 100 قويغا بىر ساغلىق ئېلىش بەلگىلەندى. مۇندىن باشقا ئۇلار ئاھالىنى فېئودالىلارغا ھەقسىز ئىشلىتەتتى.

ئوگداي خان دەۋرىدە ئۇرۇش، قاتناش، ھەربىي ئاخبارات يەتكۈزۈش ئېھتىياجى بىلەن جايلاردا رابات (ئوتەك)، ئاشلىق ئامبىرى قۇرۇلدى. چاغاتاي خانلىقى رازىلىغى بىلەن شىنجاڭدىمۇ راباتلار قۇرۇلدى. ئۇ زاماندا، قاراقۇرۇمدىن شەرقىي جەنۇپ تەرەپتىكى خانبالىق (ھازىرقى بېيجىڭ) غىچە، غەرپ تەرەپتە چاغاتاي تەۋەسىدىن قىپچاق دالاسىغىچە راباتلار قۇرۇلغان. ھازىرقى كەڭساي يولىمۇ چاغاتاي خان غەرپكە يۈرۈش قىلغان ۋاقتىدا ئېچىلغان ئىدى①. رابات ئەتراپىدا تۇرۇشلۇق ئاھالىلەر رابات ئۇچۇن ئات ـ ئۇلاق، ئادەم بېرىشتىن باشقا، كەلگەن ـ كەتكەن موڭغۇل ئەمەلدارلىرىنىڭ پاراكەندىچىلىگىگە ئۇچراپ تۇراتتى. موڭغۇل ئەلچىلىرى خاقان تەرىپىدىن بېرىلگەن نىشان ـ دەستەكلىرى بولسىلا ئاھالىدىن ئات، ئادەم ئېلىشتىن باشقا، ئوزۇق ـ تولۇك، ئوت ـ سامان ئالاتتى.

لېكىن سىياسى جەھەتتىكى بىرلىك ۋە قاتناش يولىنىڭ ئېچىلىشى سودا ـ تىجارەت ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا پايدىلىق بولدى. ئۇ زاماندا سودىگەرلەر تۇرلۇك ئىمتىيازلارغا ئىگە ئىدى، ئۇلار باج تاپشۇرۇش، ھاشار مەجبۇرىيەتلىرىنى ئوتىمەيلا قالماستىن، بەلكى ئالتۇن ـ كۈمۈش نىشان ـ دەستەكلەرنى ئاساس قىلىپ، خالىغان يەرلىرىگە بېرىپ خەلقنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلاتتى. ئۇلار سودىگەرچىلىكتىن باشقا، جازانىخورلۇقىمۇ قىلاتتى. بىر يامبۇنى ئون يىلغا ئوسۇمگە بەرسە، ئۇنىڭ ئوسۇمگە 1024 يامبۇ ئالاتتى. مۇنداق ئېغىر ئوسۇم "ئېشەك ئېغىنىدى جازانسى" دەپ ئاتىلاتتى. سودىگەرلەردىن باشقا، موڭغۇل فېئودالىرىمۇ جازانخورلۇق قىلىپ خەلقنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلاتتى. مۇنداق

① لى جۇچاڭ: «چاڭ چۇن جېنرىنىڭ غەرپكە ساياھىتى».

ئېغىر جازانىخورلۇق ئاستىدا. خەلق مال - مۈلكى، بالا - چاقا-
لىرىدىن ئايرىلىپ ۋەيران بولۇپ كەتكەنلىكى، قەرزىنى تۆگە-
تەلمەيتتى.

موڭغۇللارنىڭ ھوكۇمرانلىقىدا، شىنجاڭدىكى سىنىپىي زىددىـ
يەت ۋە دىنىي زىددىيەت ئىنتايىن كەسكىنلىشىپ كەتكەن ئىدى.
مەسىلەن، مونگۇخان ئىسلام دىنىغا ئالاھىدە ئېتىۋار بەرگەنلىگـ
دىن، بۇددا دىنىغا ئېتىقات قىلىدىغان قۇجۇ ئىدىقۇتى سالەندىي
ئۇنىڭغا ئىنتايىن نارازى بولۇپ، ئوگىداي خان جەمەتىدىكى
ۋاكالارنى ھمايە قىلىپ، مونگۇ خانغا قارشى چىقتى. ئىدىقۇت
سالەندىي قۇجۇ رايونىدىكى مۇسۇلمانلارنى قىرماقچى بولدى،
بۇ ئەھۋال ئۇنىڭ قۇللىرى تەرىپىدىن مەلۇم قىلىنىپ، سالەندىي
ئولتۇرۇلدى①. بۇ پاكىتلار ئۇيغۇر رايونلىرىدىكى سىنىپىي كۈ-
رەشنىڭ كەسكىنلىگىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. ئىدىقۇتنىڭ قۇللىرى
ئوزىنىڭ خوجايىنى ئۇستىدە يۇقۇرىغا ئەرز قىلىش ھوقۇقىغا
ئىگە ئىكەنلىگى، ئەمەلدە ئۇلارنىڭ قۇل ئەمەس، بەلكى يانچىلا،
(كىرىپوستنوي) ئىكەنلىگىنى بىلدۈرىدۇ.

موڭغۇللارنىڭ ھوكۇمرانلىقى ئاستىدا قاتناش ئىشلىرىنىڭ ر،
ۋاجلىنىشى، سودا - سانائەتنىڭ گۈللىنىشى مەدەنىيەتنىڭ تارقىلـ
شىغا پايدىلىق بولدى. موڭغۇل ھوكۇمرانلىرى ھەر خىل دىنلارغا
باراۋەر يول قويۇش سىياسىتىنى قوللىنىپ، شۇ دىنلارغا ئېتىقات
قىلىدىغان ئەللەرنى ئوزىگە جەلپ قىلدى. ۋاھالەنكى، تۈرلۈك
دىنلار تۈرلۈك مەدەنىيەتلەر بىلەن باغلىنىشلىق بولىدۇ. ئۇ ۋاقىتتا
شىنجاڭ رايونىدا بۇددا دىنى، ئىسلام دىنى، نىستۇرىيان دىنى،
مانى دىنى ۋە زەردەش دىنى قاتارلىق دىنلار تەڭ مەۋجۇت
ئىدى. بۇ دىنلار موڭغۇل ھوكۇمرانلىرىنىڭ يول قويۇشى ئارقـ
سىدا ھەممىسى ئىگۈدەك تەرەققى قىلغان ئىدى. شىنجاڭ رايو-

① «تارىخىي جاھان كۆشاي» (ئىنگلىزچە) 1 - توم، 48 - ، 53 -
بەتلەر.

نىدىكى ئۇيغۇرلار خېلى بۇرۇنلا بىر قەدەر يۇقۇرى مەدەنىيەتكە ئىگە ئىدى، ئۇلارنىڭ زىيالىلىرى شەرق جەلەن غەربچە ئوتتۇرىسىدا مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش ۋە مەدەنىيەت تارقىتىش جەھەتتە ياخشى رول ئوينىدى؛ شۇنىڭدەك، ھوشنا رايون ۋە مىللەتلەرگە تەسىر كۆرسەتتى. ئوتتۇرا ئاسىيادىكى خۇرغۇن ئەلسلەر ئۇيغۇر زىيالىلىرىنى ئوزلىرىگە كاتىپ ۋە مەسلىھەتچى قىلاتتى. مەسىلەن، ئۇيغۇر زىيالىسى تاشاتۇنىنىڭ نايمانلارغا تامغىچى بولۇشى ۋە باج ئىشلىرىنى باشقۇرۇپ بەرگەنلىكى بۇنىڭ بىر دەللىلىدۇر. كېيىن موڭغۇللار نايمانلارنى يوقاتقاندا، تاشاتۇننى ئەسىر ئالدى. تاشاتۇن موڭغۇل قىلىنى ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن يېزىپ، موڭغۇل يېزىقىنى ئىجات قىلىشقا ئاساس يارىتىپ بەردى①. موڭغۇللار بۇ يېزىقنى مۇشۇ كۈنگىچە قوللىنىپ كېلىۋاتىدۇ. بۇ موڭغۇللار مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققى قىلىشىدا چوڭ رول ئوينىدى.

موڭغۇللار ھوكۈمرانلىق قىلغان تېرىتورىيە مىسلىسىز كەڭ بولۇش بىلەن تەڭ، ئۇ ئىنتايىن كوپ مىللەتلەرنى ئوز ئىچىگە ئالغانلىقىدىن، بۇ مىللەتلەرنىڭ ئوزئارا تەسىر كۆرسىتىپ، ئوزئارا مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشىنى كۈچەيتىشىگە ۋە مەدەنىيىتىنىڭ راۋاجلىنىشىغا پايدىلىق شەرت يارىتىپ بەردى.

2 - بولۇم موڭغۇل ھوكۈمرانلىقىنىڭ بولۇنۇشى. يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى شىنجاڭ رايونىنىڭ سىياسى، ئىقتىسادىي ئەھۋالى

مىلادىنىڭ 1257 - يىلى مونگۇخان جەنۇبىي سۇڭغا ھوجۇم قىلدى. سوڭغى يىلى ئىنسى قۇبلايىنى ۋۇچاڭغا ھوجۇم قىلىشقا ئەۋەتتى، مونگۇخان ئوزى ئەسكەر تارتىپ سىچۈەنگە ھوجۇم

① «يۈەن سۇلالىسى تارىخى. تاشاتۇن تەزكىرىسى».

قىلدى. مىلادىنىڭ 1259 - يىلى مونگۇخان خىجۇدىكى دياۋ-
يۇشدىن تېغىنا ھۇجۇم قىلغاندا، يارىدار بولۇپ ئولدى. قۇبلاي
مىلادىنىڭ 1260 - يىلى كەيپىڭ (بۇگۇنكى جېڭلەن ئايمىغى)دا
خانلىقتا ئولتۇردى. شۇ ۋاقىتتا قۇبلايىنىڭ ئىنىسى ئارىبۇگ
قاراقۇرۇمدا تۇراتتى، ئۇمۇ ئوزىنى خاقان دەپ ئېلان قىلىپ،
قۇبلاي بىلەن خانلىق تالاشتى. بۇ ئىككىسىنىڭ خانلىق تالـ
شىشى بىلەن موڭغۇللارنىڭ ھوكۇمرانلىغى بولۇنۇشكە باشلىدى.
قۇبلاي خان بولۇشتىن بۇرۇن مونگۇخان ئۇنى گوبىنىڭ جەنۇ-
بىدىكى موڭغۇل رايونلىرى بىلەن خەنزۇ رايونلىرىنىڭ
ھەربى - مەمۇرى ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا ئەۋەتكەن ئىدى. شۇنىڭ
ئۈچۈن ئۇ ئوتتۇرا جۇڭگو خەنزۇ مەدىنىيىتى بىلەن باشقىلارغا
قارىغاندا بۇرۇنراق تونۇشقان ئىدى. قۇبلاي خەنزۇ مەدىنىيـ
تىنىڭ تەسىرى ئاستىدا دىخانچىلىقنى تەرەققى قىلدۇرۇش،
خەنزۇلىشىش تەدبىرىنى تەدرىجى قوللاندى، خەنزۇ زىيالىلىرىنى
ئوزىگە مەسلىھەتچى قىلدى، خەنزۇلارنىڭ ئىلغار مەدىنىيىتىنى،
خەنزۇ پومىششىكلار سىنىپىنىڭ ھوكۇمرانلىق يۇرگۇزۇش تەجرىـ
بىلىرىنى جىددى ئۇگەندى. خۇددى ماركسنىڭ ئېيتقىنىدەك:
"ۋەھشى ئىستىلاچىلار ئوزلىرى ئىستىلا قىلغان مىللەتلەرنىڭ
يۇكسەك مەدىنىيىتى تەرىپىدىن ئىستىلا قىلىندى، بۇ مەڭگۇلۇك
تارىخىي قانۇندۇر." («ماركس، ئېنگېلىس تاللانما ئەسەرلىرى»،
خەنزۇچە 2 - توم، 70 - بەت) ئارىبۇگ چارۋىچىلىق تۇرمۇشىنى
ئىزچىل داۋاملاشتۇرغۇچى موڭغۇل خان جەمەتلىرىنىڭ ۋەكىللىرىـ
دىن بولۇپ، ئولتۇراقلىششقا، دىخانچىلىق قىلىشقا، خەنزۇ مەدىـ
نىيىتىنى قوبۇل قىلىشقا قارشى تۇراتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئىقتىـ
سات ۋە مەدىنىيەت جەھەتتىن قارىغاندا، قۇبلاي بىرخىل ئىلغار
خاھىشقا ۋەكىللىك قىلسا، ئارىبۇگ بىرخىل مۇتەئەسسىپلىك،
قالاقلىق، چېكىنىش خاھىشىغا ۋەكىللىك قىلاتتى. سىياسى جەـ
ھەتتىن قارىغاندا، قۇبلاي يۇەن سۇلالىسىنى تىكلەپ، دولەتنىڭ
بىرلىگىنى مۇستەھكەملىگەن بولسا، ئارىبۇگ بولگۇنچىلىكتە قاتـ

تىق تۇرۇپ، ئوزىنى قانۇنسىزلىق بىلەن خان ئېلان قىلىپ، خەلقنىڭ ھەمايىسىگە ئىگە بولالمىغانلىقىدىن، ئەكسىيەتچى بولۇپ قالدى، بۇ ھال ئارىبۇگنىڭ مۇقەررەر مەغلۇپ بولىدىغانلىقىنى بەلگىلىدى.

ئارىبۇگ بىلەن قۇبلاي ئوتتۇرىسىدىكى ماجرا شۇنجاڭ رايونىغىمۇ تەسىر كۆرسەتكەن.

مۇنگۇخان دەۋرىدە چاغاتاي جەمەتى بىلەن ئوگداي جەمەتىدىن مۇنگۇخانغا قارشى چىققان خان جەمەتلىرىنىڭ ھەممىسى ۋەربىگە ئۇچرىدى. ئەسلىدە چاغاتاي خانغا تەۋە بولغان ماۋرائۇننەھر قىپچاق سېستېمىسىدىكى خانلارنىڭ قولىغا چۈشتى. ئورچىنا چاغاتاي ئولۇسىغا ھوكۈمرانلىق قىلاتتى (1252 — 1261 - يىللار). قۇبلاي خانلىقىغا ئولتۇرغاندىن كېيىن، ئابىشقىنى ۋە ئۇنىڭ ئىنىسى نارىن قادانىنى شىنجاڭغا چاغاتاي يەرلىرىنىڭ ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا ئەۋەتتى. ئەمما بۇ ئىككى كىشى يولىغا چىقىپ شەنشىگە كەلگەندە، ئۇلارنى ئارىبۇگنىڭ تەرەپدارلىرى توتۇۋالدى. ئارىبۇگ ئورچىنانىڭ ئورنىغا ئارغۇنى ئەۋەتتى ۋە ئۇنىڭغا ئىراندىن ھولاكۇخاننىڭ ئەسكەر ئەۋەتىپ قۇبلايغا مەدەت بېرىشى①نى توساش ئۇچۇن، ئامۇ دەريا بويىدىكى چېگرىنى ساقلاشقا بۇيرۇدى. ئارغۇ مۇستەقىل ھوكۈمرانلىق قىلىش ئۇچۇن ماۋرائۇننەھردىن قىپچاق خانىنىڭ تەسىرىنى قوغلاپ چىقاردى.

ئارىبۇگنىڭ ئولۇسى ئەسلىدە ئۇنىڭ ئانىسى سارىق خوتۇنىڭ ئولۇسى بولۇپ، ئۇلار يازدا ئالتاي تاغلىرىدا يايلايتتى، قىشتا يەنىسەي دەرياسىنىڭ يۇقۇرى ئېقىمىدىكى قىرغىزلار رايونىدا قىشلايتتى. قۇبلاي، بىر تەرەپتىن، ئارىبۇگنىڭ ئۇستىگە

---

① «چىڭگىزخاننىڭ ۋارىسلىرى» (رەشىدىن «جامىئۇت تەۋارىخ» 2 - جىلد، ئىنگلىزچە تەرجىمىسى)، كولۇمبىيە داشۇيى، 1971 - يىل نەشرى، 253 - بەت.

ئەسكەر ئەۋەتىپ، يەنە بىر تەرەپتىن، ئۇنىڭ گوبىنىڭ شىمالىدىكى ئاشلىق تەمىناتلىرىنى ئۇزۇپ تاشلاپ، ئۇنىڭ ھوكۇمرانلىغىدىكى رايونلاردا ئاچارچىلىق كەلتۈرۈپ چىقاردى. ئارىبۇگ بىر نەچچە قېتىم مەغلۇپ بولۇپ، قالدى - قاتتى قوشۇننىنى باشلاپ يەنسەي دەرياسىنىڭ يۇقۇرى ئېقىمى بويلىرىغا چېكىنىدى. بۇ ئەھۋال ئاستىدا ئارىبۇگ چاغاتاي ئۇلۇسىدىن مال، قورال - جابدۇق ئېلىش ئۈچۈن ئۈچ كىشى ئەۋەتتى. لېكىن، چاغاتاي خان ئارغۇ ئېلىپ كەتكەن مال - مۈلۈكلەرنىڭ ھەممىسىنى تارتىۋېلىپ، قۇبلايىنى ھمايە قىلىدىغانلىغىنى ئېلان قىلدى. شۇڭا ئارىبۇگ ئەسكەر باشلاپ ئارغۇغا ھۇجۇم قىلدى.

ئارىبۇگنىڭ قوشۇنلىرى (بۇنىڭ ئىچىدە نۇرغۇن قىرغىز، ئۇيغۇرلار بار ئىدى①) 1262 - يىلى ئارغۇغا ھۇجۇم قىلدى. ئۇنىڭ تۇرشاۋۇلى قارا بۇقا بورىتالادا ئارغۇ قوشۇنلىرى تەرىپىدىن يوقىتىلدى، قارا بۇقىغا غايىپ ئوق تېگىپ ئۆلدى. ئارغۇ غەلبە قازانغانلىغىدىن مەغرۇرلىنىپ، قوشۇنلىرىنى ئېلى دەرياسى بويىدا دەم ئېلىشقا قويۇۋېتىپ ئېھتىياتسىزلىق قىلدى. ئارىبۇگنىڭ قوشۇنلىرى كەڭسايغا تۇيۇقسىز بېسىپ كىرىپ ئالمالىقنى بۇلىدى. ئارغۇ ئۇنىڭغا تەڭ كېلەلمەي، 10 - ئايدا ئىسسىق كول تەرەپكە چېكىندى. سوڭغى يىلى (1263 - يىلى) يەنە قەشقەر ۋە سەمەرقەنتكە چېكىندى.

ئارىبۇگ ئېلى ۋادىسىنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، خالىغانچە بۇلاڭ - تالاڭ قىلىشى، شەھەر - سەھرالارنى ۋەيران قىلىشى، خەلقنى قىرغىن قىلىپ مال - مۈلكىنى تالاڭ قىلىشى نەتىجىسىدە، بۇ جايلاردا ئاچارچىلىق پەيدا بولدى. بۇ سەۋەپتىن، ھەتتا ئۇزىنىڭ قول ئاستىدىكىلەرمۇ ئۇنىڭدىن ۋاز كېچىپ يۈز ئۆرىدى. ئارىبۇگ تېخىمۇ يېتىم قالدى. ئۇ غەرپ تەرەپتىن ئارغۇنىڭ ھۇجۇمىغا، شەرق تەرەپتىن قۇبلايىنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچرىغان

① «يۈەن سۇلالىسى تارىخى» 120 - جىلد، «جۇجىتەي تەزكىرىسى».

لىنغىتىن 1264 - يىلى قوبلايغا تەسلىم بولۇشقا مەجبۇر بولدى.

قوبلاي ئاربىۇگنى بويسۇندۇرغاندىن كېيىن، جەنۇبىي سۇڭغا قارىتا ھۇجۇمنى داۋاملاشتۇردى. 1276 - يىلى موڭغۇل قوشۇنلىرى نىڭەن (خاڭجۇ) شەھرىگە بېسىپ كىردى. 1279 - يىلى جەنۇبىي سۇڭ سۇلالىسى مۇنقەرز بولۇپ، موڭغۇل قوشۇنلىرى چاڭجياڭنىڭ جەنۇبىدىكى رايونلارنىڭ ھەممىسىنى ئىشغال قىلدى، پۈتۈن دولەت يۈەن سۇلالىسى تەرىپىدىن بىرلىككە كەلتۈرۈلدى.

قوبلاينىڭ يۈەن سۇلالىسىنى تەسىس قىلىشى (مىلادىنىڭ 1271 - يىلى) موڭغۇللارنىڭ تەرەققىيات تارىخىدا زور ئىلغارلىق ھىساپلىنىدۇ. ئۇ موڭغۇل خاقانلىرىنىڭ ئورنىغا ۋارىسلىق قىلدى، شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ، موڭغۇل ئىمپىراتورلىقىنىڭ ئەڭ ئالى ھوكۇمرانى بولۇپ قالدى. جۇڭگونىڭ بىر مەمۇرى ئورلىكىسى بولغان شىنجاڭ رايونى يۈەن سۇلالىسىنىڭ بىۋاسته باشقۇرىدىغان رايونلىرىدىن ئىدى. چاغاتاينىڭ شىنجاڭدىكى ئەۋلادلىرىدىن ئارغۇ، گۈيۈكنىڭ ئوغلى دامىن ۋاڭ خوجۇلار قوبلاينى ھىمايە قىلغانلىقى ئەنە شۇ نۇقتىنى ئىسپاتلايدۇ. لېكىن قوبلاينىڭ خەنزۇلاشتۇرۇشنى كۈچەيتىشى ۋە دىخانچىلىقنى تەرەققى قىلدۇرۇش سىياسىتى يەنىلا ئوزى بىلەن غەربىي شىمال رايونىدىكى موڭغۇل چارۋىچى ئاقسۆڭەكلىرى ئوتتۇرىسىدا زىددىيەت كەلتۈرۈپ چىقاردى. غەربىي شىمال رايونىدىكى موڭغۇل چارۋىچى ئاقسۆڭەكلىرى "خەنزۇلىشىش غەلىتە بىر ئىش" دەپ قارشىلىق بىلدۈردى. شۇنىڭ ئۈچۈن شىنجاڭ رايونىدا يەنە قايدۇ، دۇۋا ئىسيان كوتەردى. ئۇلار غەربىي شىمال چارۋىچى قەبىلىلىرىنى ئاقسۆڭەكلەرنىڭ ۋەكىللىرىدىن ئىدى.

قايدۇ قاشنىڭ ئوغلى، ئوگداي خانىنىڭ نەۋرىسى ئىدى. ئارىبۇگ ئىسيان كوتەرگەن ۋاقىتدا، ئۇ قوللىغان ئىدى. ئارىبۇگ يۈەن سۇلالىسىگە تەسلىم بولغاندىن كېيىن، قايدۇ ئىمىل دەريا-

سى بويغا قايتىپ كېلىپ كۈچ توپلاپ، يۇەن سۇلالىسىگە قارشى تۇردى. شۇ ۋاقىتلاردا غەربىي شىمال رايونلىرىدىكى موڭغۇل هوكۈمرانلىرى ئىچىدە يۇقۇرىدا كورسىتىلگەن ئىككى تۈرلۈك خاھىش مەۋجۇت ئىدى. چاغاتاي ئولۇسىنىڭ غەربىي تەرىپى يەنى ماۋرائۇننەھر ئاھالىسى ئولتۇراقلاشقان دېخانچىلىق رايون بولغاچقا، موڭغۇللار بۇ جايىنى ئوزىگە بويسۇندۇرغاندىن كېيىن، مەخسۇتنىڭ باشقۇرۇشى ئارقىلىق بۇ جايلارنىڭ ئەھۋالى تەدرىجى ئەسلىگە كەلدى، بىر قىسىم موڭغۇللار شۇ جايلاردىكى يەرلىك تۈركى تىل سىستىمىسىدىكى ئاھالىلەر بىلەن قۇدىلاشتى ۋە ئولتۇراقلىشىپ دېخانچىلىق بىلەن شۇغۇللاندى. چارۋىچى ئاقسۆڭەكلەر بۇنىڭغىمۇ قارشى چىقتى. مىلادىنىڭ 1269 - يىلى قايدۇ تالاس دەريا سى ۋادىسىدا غەربىي شىمال موڭغۇل خان جەمەتلىرىنىڭ قۇرۇلتىيىنى چاقىردى، قۇرۇلتايدا: "بىز بۇرۇنقى دەكلا دالادا تۇرىمىز، شەھەرگە بېرىشقا بولمايدۇ" دېگەن قارار چىقىرىلدى. ھەمدە قۇبلاي خانغا قارشى چىقىش ئۈچۈن قايدۇنى ئىتتىپاق رەئىسلىگىگە كوتەردى. ئەھۋال شۇنداق بولغاندىمۇ، كېيىن چاغاتاي خانىنىڭ ئەۋلادىدىن بىر قىسىم كىشىلەر، مەسىلەن، مۇبارەكشا، باراق قاتارلىقلار ماۋرائۇننەھردە ئولتۇراقلاشقانلىقى خالىدى ھەم ئىسلام دىنىغا ئېتىقات قىلدى. شۇنىڭ بىلەن بۇ ھال چاغاتاي ئولۇسىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى بولۇنۇشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى.

قايدۇ باشچىلىقىدىكى غەربىي شىمال موڭغۇل ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ئىتتىپاقى ئەمەلىيەتتە غەربىي شىمال رايونىدا تەپرىقە ھوكۈمرانلىقىنى ئاساسىدىكى مۇستەقىل خانلىق بولۇپ، ئۇنىڭغا قايدۇ خانلىق قىلاتتى. قايدۇ باراقنىڭ ئوغلى دۇۋانى چاغاتاي خانى قىلدى. دۇۋا شۇنىڭ بىلەن قايدۇنىڭ جاھىل گۇرۇھى بولۇپ قالدى. لېكىن بۇ ۋاقىتتا، ئازغىنا بىر قىسىم جايلارنى قايدۇنىڭ قانۇنسىز ھالدا ئوزىنىڭ قىلىۋالغانلىقىنى ھىساپقا ئالماغاندا، شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا يەنىلا يۇەن سۇلالىسىگە تەۋە

ئىدى. «ماركوپولو سايا ھەتنامىسى»، «يۇەن سۇلالىسى تارىخى»-
دىكى مەنبەلەرگە قارىغاندا، ئالمالىق، بەشبالىق، قۇجۇ، كۇچا،
قۇمۇل، قەشقەر، خوتەن، پوندرا (بۇگۇنكى كىرىيە ئەتراپىدا)،
چەرچەن، لوپ قاتارلىق جايلارنىڭ ھەممىسى يۇەن سۇلالىسىنىڭ
بىۋاستە باشقۇرۇشىدا ئىدى. بۇگۇنكى ئالتاي رايونى، تارباغاتاي
رايونى، جۇڭغارىيە ئويمانلىغى، بالقاش كولىنىڭ شەرقى ۋە
جەنۇبىدىكى چۇ دەرياسى، تالاس دەرياسى ۋادىلىرى، ھەتتا
سەمەرقەنت قاتارلىق جايلار بولسا قايدۇ تەرىپىدىن بولۇۋېلىنغان
ئىدى.

قايدۇ، دۇۋا ئىسيانچىلىرى يۇەن سۇلالىسىنىڭ كونتۇرۇللۇغىـ
دىكى رايونلارغا دائىم تاجاۋۇز قىلىپ، ئۇ يەردىكى ئىشلەپچىـ
قىرىشقا ۋە خەلقنىڭ ھاياتىغا، مال - مۇلكىگە ئېغىر زىيان يەتـ
كۇزۇپ تۇراتتى. تارىخىي ماتىرىياللاردا يېزىلىشىچە، 1266 -
يىلدىن 1275 - يىلغىچە ئۇيغۇر يۇرتلىرى قايتا - قايتا پاراكەنـ
دىچىلىككە ئۇچراپ كەلگەن. بولۇپمۇ، 1275 - يىلى (يۇەن
شىزۇنىڭ جۇيۇەن 12 - يىلى) دۇۋا، بۇسبالار 120 مىڭ ئەسـ
كەر باشلاپ كېلىپ، قۇجۇنى يېرىم يىلغىچە مۇھاسىرە قىلدى.
كېيىن قۇجۇ ئىدىقۇتى يەنە قايدۇ بىلەن بولغان ئۇرۇشتا ئولدى.
قايدۇ، دۇۋا جەنۇپ تەرەپكە كېلىپ ئۇيغۇر يۇرتىغا تاجاۋۇز
قىلىشتىن باشقا، ئالتاي تېغىدىن ئوتۇپ شەرق تەرەپكە قاراپ
قاراقۇرۇمغا ھۇجۇم قىلدى. شۇنىڭ ئۇچۇن يۇقۇرىدىكى رايونـ
لار يۇەن سۇلالىسىنىڭ ئەسكەر تۇرغۇزىدىغان مۇھىم جايلىرىدىن
بولۇپ قالدى. قۇبلاي خاننىڭ شاھزادىسى بېيپىڭ ۋاڭى نامـ
غاننى ئالمالىقنى ساقلاشقا، نويان (تۇمەن بېشى) جىگۇڭجىنى
بەشبالىقنى ساقلاشقا بۇيرۇدى؛ موڭغۇل قوشۇنلىرىنىڭ 7 - ئەترىـ
دىنى قۇجۇنىڭ ئەتراپىدا تۇرغۇزۇپ، مىلادىنىڭ 1281 - يىلى
ئۇيغۇر يارغۇچىلىق مەھكىمىسىنى بەشبالىق دۇخۇ مەھكىمىسىگە
ئوزگەرتتى. 1295 - يىلى يۇەن سۇلالىسى ھوكۇمىتى يەنە
بەشبالىق ئەمىر لەشكەر مەھكىمىسى، كۇچا ئەمىرلەشكەر مەھكىمىـ

سنى تەسىس قىلدى. بۇلارنىڭ ھەممىسى قايدۇنىڭ ئىسيانچى قوشۇنلىرىغا مۇداپىئە كورۈشتىن ئىبارەت ئىدى①.

يۇەن سۇلالىسى شىنجاڭ قاتارلىق رايونلارنى ئۇنۇملۇك ھالدا باشقۇرۇش ئۈچۈن، يەنە بىر قانچە مەمۇرى تەدبىرلەرنىمۇ كوردى. مەسىلەن، ميلادىنىڭ 1283 - يىلى (يۇەن شىزۇنىڭ جۈيۇەن 20 - يىلى) بەشبالىق، قۇجۇدا جارچى سىلاۋچى مەھكىمىسىنى قۇردى. بەشبالىق جارچى سىلاۋچى مەھكىمىسى شىمالىي شىنجاڭنىڭ ھەربىي، مەمۇرى ئىشلىرىنى باشقۇراتتى. قۇجۇ جارچى سىلاۋچى مەھكىمىسى جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ھەربىي، مەمۇرى ئىشلىرىنى باشقۇراتتى. خوتەنىدىمۇ جارچى سىلاۋچى ئەلچىلىك ئەمرلەشكەر مەھكىمىسى قۇرۇلغان ئىدى. ئويراتلار ۋە قىرغىزلار جايلاشقان كەمكەمجۈتتا تۇمەنبېشى مەھكىمىسى تەسىس قىلىنىپ، ئۇ يەردە موڭغۇللاردىن تۇمەنبېشى تەيىنلىنىپ، ئىسكەر ۋە خەلق تۇرغۇزۇلدى. كېيىن، قىرغىز، ئۇيغۇز، خەنقىتا، كەمكەمجۈت، يى لەندىن ئىبارەت 5 قەبىلىنى باشقۇرۇش ئۈچۈن يى لەن ئايمىغى تەسىس قىلىنىپ، بۇ جايلارغا ھوكۈمەت ئىدارىلىرى، ئامبار ۋە راباتلار قۇرۇلدى. ميلادىنىڭ 1270 - يىلى (يۇەن سۇلالىسى شىزۇنىڭ جۈيۇەن 7 - يىلى) لىۋخاۋلى قىرغىز، خەنقىتا، كەمكەمجۈت، يى لەن قاتارلىق جايلارغا يارغۇچى ئامبال قىلىپ ئەۋەتىلدى. لىۋخاۋلى ئىچكى ئولكىلەردىن كاسىپلارنى ئېلىپ كېلىپ، يەرلىك خەلقنىڭ دېخانچىلىق سايمان، كېمە، ھارۋا قاتارلىق قوراللارنى ياسىشىغا ياردەم قىلدى. ميلادىنىڭ 1283 - يىلى لىۋخاۋلى يۇەن سۇلالىسى ھوكۈمىتىگە بەرگەن دوكلادىدا، قىرغىزلارنىڭ ئورتا - ئادەتتى ئۇستىدە توختالغان. شۇ ۋاقىتلاردا كېم دەريا‌سى (يەنسەي دەريا‌سىنىڭ يۇقۇرى ئېقىمى) يۇەن سۇلالىسىنىڭ لېگېيې ئولكىسىنىڭ بىر قىسمى ئىدى②.

① «يۇەن سۇلالىسى تارىخى» 18.

② «يۇەن سۇلالىسى تارىخى. جۇغرافىيە نامە».

سیاسی جەھەتتىكى بىر تۇتاش باشقۇرۇش جايلاردا راباتـ
لارنى قۇرۇش كۇچۇن كىمكانىيەت ھازىرلاپ بەردى. رابات
قۇرۇش ھەربىي ئاخبارات، خەت - چەكلەرنى يەتكۈزۈش كۇچۇن
زۇرۇر ئىدى. ملادىنىڭ 1274 - يىلى خوتەن ۋە يەركەندە
كۇن كۇچ كۇرۇندا دەريا راباتلىرى قۇرۇلغان. ساجۇنىڭ شما-
لىدا ئىككى يەردە قۇرۇقلۇق راباتلىرى قۇرۇلغان. 1281 - يىلى
تەيخپلىڭ (سەنشى كۇلكسىدىكى يەنمڭ دىگەن كۇتكەلنىڭ
شىمالىدا) دىن بەشبالىققچە بولغان يول كۇستىدە يېگىدىن
30 رابات قۇرۇلغان. ملادىنىڭ 1285 - يىلى بەشبالىقتا يەنە
ئىككى رابات قۇرۇلغان. ملادىنىڭ 1286 - يىلى لوپ، كەتەك،
چەرچەن ۋە خوتەن قاتارلىق يەرلەردە راباتلار قۇرۇلغان.
ملادىنىڭ 1291 - يىلى قىرغىز بىلەن ئويرات رايونلىرىنىڭ
ئوتتۇرىسىدا 6 رابات قۇرۇلغان. شۇ ۋاقىتلاردا قىرغىز ۋە
ئويرات قەبىلىلىرىنىڭ يەرلىرى ۋە كەمكەمجۇت قاتارلىق جايلاردا
بىر بىرىگە قاتنايدىغان راباتلار بولغاندىن تاشقىرى، لىكېپې
ئولكسىدىكى رابات يولى ئارقىلىق ئوتتۇرا جۇڭگو رايونلىرى
زىچ باغلانغان ئىدى.

يۇەن سۇلالىسى شىنجاڭ رايونىدا مۇستەھكەم مۇداپىە تەدبىر-
لىرىنى قوللانغانلىقىدىن، قايدۇ، دۇۋا ئىسيانچىلىرى ئوز مەقسە-
تىگە يېتەلمىدى. ملادىنىڭ 1302 - يىلى قايدۇ يۇەن سۇلا-
لىسى تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنىپ ئۇزۇن ئوتمەي ئولۇپ كەتتى.
ملادىنىڭ 1306 - يىلى (يۇەن سۇلالىسى چېكزۇكنىڭ دادې
10 - يىلى) قايدۇنىڭ ئوغلى چابار يۇەن سۇلالىسىگە تەسلىم
بولدى. ئۇنىڭدىن باشقا، قايدۇغا ئەگەشكەن ئىسيان كوتەرگەن
موكئول خان جەمەتلىرىمۇ ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ يۇەن سۇلالە-
سىگە تەسلىم بولدى. چابار يۇەن سۇلالىسىگە تەسلىم بولغاندىن
كېيىن، ئوگداينىڭ ئولوسى يوقىلىپ، ئۇنىڭ ئولوسى چاغاتاي
ئولوسىغا قوشۇلۇپ كەتتى.

يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدە شىنجاڭ رايونىنىڭ ئىجتىمائىي،

ئىقتىسادىي ئىشلىرى قايىدۇ، دۆۋالارنىڭ توپلىنىڭى ئارقىسىدا ۋەيرانچىلىققا ئۇچرىغان بولسىمۇ، لېكىن ھەرھالدا تەرەققى قىلغان ئىدى. ئۇيغۇر رايونلىرىنى مىسالغا ئالغاندا، قايدۇ ئىسيانچىلىرىنىڭ پاراكەندىچىلىكىدىن ئۇيغۇرلار سەرگەردان بولۇپ، ئۇلارنىڭ كوپ قىسمى ئىچكى ئولكىلەرگە قېچىپ كەتكەن. يۇەن سۇلالىسى ھوكۇمىتىنىڭ تارىلىپ كەتكەن ئۇيغۇرلارنى يەنىش توغرىلىق قۇجۇ ئىدىقۇتىغا قايتا - قايتا چۈشۈرگەن پەرمانى بۇنىڭغا دەلىل بولىدۇ. ئاھالىلەرنىڭ سەرگەردان بولۇپ كېتىشى، ئەمگەك كۈچىنىڭ يېتىشسىزلىگى قۇجۇ رايونىدىكى ئىشلەپچىقىرىشقا زور زىيان يەتكۈزدى. سەرگەردانلىقتا يۈرگەن ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇشى ئىنتايىن ئېچىنىشلىق ئىدى. شۇنداقلا ئوز يۇرتىدا قالغان ئۇيغۇرلارمۇ ئېغىر زۇلۇم ۋە ئېكسپلاتاتسىيە ئاستىدا ياشايتتى. تۇرپان رايونىدىن شۇ ۋاقىتتىكى ئۇيغۇر دېخانلىرىنىڭ پومېشىك، جازانىخورلارنىڭ ئېغىر ئېكسپلاتاتسىيىسىگە ئۇچراپ كەلگەنلىگى، كەمبەغەل ئۇيغۇرلارنىڭ قەرز تولەش ئۈچۈن مال - مۈلۈك، يەر - زېمىنلىرىدىن ئايرىلىپ كەتكەنلىگى، ھەتتا بالا - چاقىلىرىنى سېتىشقا مەجبۇر بولغانلىغىنى ئىسپاتلايدىغان قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان ھوججەتلەر تېپىلغان. بۇنىڭدىن باشقا، شىنجاڭدىن تېپىلغان قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى باشقا نۇرغۇن ھوججەتلەر يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدە يەرلىك ئىشلەپچىقىرىش قورالىرىنىڭ قالاق ئىكەنلىگى، ئىقتىسادىي تەرەققىياتنىڭ توختاپ قالغانلىغىنى ئىسپاتلايدۇ. ئەينى زامانىدىكى فېئودال ھوكۇمرانلار موڭغۇل ئاقسۆڭەكلىرى ۋە پومېشىكلار سىنىپىنىڭ دېخانلارنى دەھشەتلىك ئېكسپلاتاتسىيە قىلىشى ۋە ئېزىشى جەمىيەت ئىقتىسادىنىڭ تەرەققى قىلالماسلىغىنىڭ تۈپ سەۋەبى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ.

ئىقتىساتنىڭ ۋەيران بولغانلىغى، خەلقنىڭ گادايلاشقانلىغىدىن يۇەن سۇلالىسى ھوكۇمىتى باج - كېرىم بىلەن شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق قوشۇنلىرىنىڭ تەمىناتىنى قامدىيالماي، شىنجاڭدا بوز

يەر ئېچىشنى يولغا قويدى. ميلادىنىڭ 1287 - يىلى چەرچەندە بوز يەر ئېچىشنى ئەمەلگە قويدى. ميلادىنىڭ 1288 - يىلى خوتەن، قەشقەردىن 1050 ئويلۇك ھۈنەرۋەننى بوز يەر ئېچىشقا بۇيرۇدى، 1293 - يىلى قىرغىزلاردىن 700 ئويلۇك ئادەمنى بوز يەر ئېچىشقا قەشقەرغە ئەۋەتتى. قۇمۇل ھاكىمى تېلىن تېكىن (ئۇيغۇر) ميلادىنىڭ 1282 - يىلى بوز يەر ئېچىش خىراجىتى ئۈچۈن يۈەن سۇلالىسىگە ئىنانە توپلاپ بەرگەن. دىخانچىلىق سايمان مەسلىسىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن، يۈەن سۇلالىسى ھوكۈمىتى ميلادىنىڭ 1282 - يىلى بەشبالىقتا تومۇر ئېرىشش كارخانىسى قۇرۇپ، دىخانچىلىق سايمانلىرى ياساقان، بۇ تەدبىرلەرمۇ شىنجاڭنىڭ دىخانچىلىقىنى تەرەققى قىلدۇردى.

قايدۇ، دۇۋالارنىڭ ئوز ئالدىغا ئىگەللىۋالغان جايلىرى، ئاساسەن، شىمالىي شىنجاڭدا بولغانلىقتىن، شىمالىي شىنجاڭ باشقا جايلارغا قارىغاندا ئېغىر ۋەيرانچىلىققا ئۇچرىدى. جەنۇبىي شىنجاڭ يۈەن سۇلالىسىنىڭ باشقۇرۇشى ئاستىدا بولغانلىقى ئۈچۈن، بۇ جايلار مەلۇم دەرىجىدە ئاۋاتلاشقان. مەسىلەن، «ماركوپولونىڭ ساياھەتنامىسى»دە قەشقەر رايونىدا: "گۈزەل باغلار، ئۈزۈملۈقلار، كەڭ تېرىلغۇ يەرلەر بولۇپ، بۇ يەرلەردىن مول پاختا يېتىشتۈرۈلەتتى"، يەركەندە "ھەممە نەرسە بايلىقات ئىدى"، خوتەندە "پاختا مول ئىدى" دەپ بايان قىلىنغان. شىمالىي شىنجاڭدا ئەھۋال پۈتۈنلەي باشقىچە ئىدى. 14 - ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا مۇئەللىپ ئومەر بۇ يەردىكى ئەھۋالنى مۇنداق تەسۋىرلەيدۇ: "گۇرۇش بولغانلىقىدىن بېرى ئاھالىلىرى سەرگەردان بولۇپ، ئوي - ئىمارەتلەر خارابلىقتا ئايلانىدى، يىراقتىن قارىسىڭىز كوزىڭىزگە گويا بوستانلىق ئىچىدە بىنا قىلىنغان بىر گۈزەل مەھەللە كورۈنىدۇ، لېكىن بىرەر ئادەم بىلەن كورۈشۈش ئىستىگىدە يېنىغا بارغىنىڭىزدا، ئادەمزاتسىز بىر خارابلىقنى كورىسىز. بۇ يەردە پەقەت ئاز - تولا پادىچىلارلا قالغان بولۇپ، ئۇلار تېرىقچىلىق قىلمايدۇ، دالادا ياۋا ئوتلاردىن

باشقا هەچنەرسە كورۇنمەيدۇ، ئەسلىدە دىخانچىلىق قىلىدىغانلار-نىڭ بەزىلىرى باشقا جايلارغا سەرگەردان بولۇپ چىقىپ كەتكەن، بەزىلىرى پادىچى بولۇپ كەتكەن."

شىنجاڭ رايونىدا يەككە ھۇنەرۋەنچىلىك ۋە دولەت ئىگىلىكىدىكى ھۇنەرۋەنچىلىكمۇ بار ئىدى. يېقىنقى يىللاردا تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىي قىرغىغىدىكى جايلاردىن قول ھۇنەرۋەنچىلىك كارخانىلىرىنىڭ خارابىلىرى تېپىلدى. «ماركوپولونىڭ سايياھەتنامىسى»دە، ئەينى زاماندا تارىم ئويمانلىقىدىكى خەلقلەرنىڭ كۆپرەك ھۇنەرۋەنچىلىك بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلىقىنى بايان قىلىنغان. بۇ يەردە دىخانلارنىڭ ئائىلە قول ھۇنەرۋەنچىلىگى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. لېنىن مۇنداق دەيدۇ: "دىخانلار 'ھۇنەرۋەنچىلىگى' نىڭ دىخانچىلىق بىلەن مۇنداق بىرلىشىشى ئوتتۇرا ئەسىردىكى ئىقتىسادىي تۈزۈمنىڭ ئەڭ تىپىك شەكلىدۇر." (لېنىن: «روسىيىدە كاپىتالىزمنىڭ تەرەققىياتى»، خەنزۇچە 307 - بەت). دولەت ئىگىلىگىدىكى قول ھۇنەرۋەنچىلىكىدە قاشناشچىلىق كارخانىلىرى بولغان. خوتەندە مەخسۇس قاشناشچىلىق ئىشچىلىرى بولۇپ، ئۇلار دولەتنىڭ نازارىتى ئاستىدا ئىشلەيتتى. تارىخىي مەنبەلەرگە قارىغاندا، مىلادىنىڭ 1274 - يىلى كىرىيىدىكى قاشناش قېزىش ئىشچىلىرىنىڭ سىلىنغىنى كەچۈرۈم قىلىش توغرىسىدا يۈەن سۇلالىسىنىڭ چۈشۈرگەن پەرمانى شۇ جايدىكى قاشناش قېزىش ئىشچىلىرىنىڭ ھوكۈمەت ئۈچۈن قاشتاش قازىدىغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، يۈەن سۇلالىسى ھوكۈمىتى بويىچىلىق، توقۇمىچىلىق كارخانىلىرىنى قۇرۇپ، بويىچىلىق، توقۇمىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىنى ئېلىپ بارغان. ئۇلارنىڭ ئىچىدە، بەشبالىق كارخانىسى ئوردىدا ئىشلىتىلىدىغان ياقىلىق، يەڭلىك چىلتەك ۋە تاۋار① توقۇش ئىشلىرىنى باشقۇراتتى. دولەت ئىگىلىگىدىكى مۇنداق كارخانىلاردا ئىشلەيـ

---

①« يۈەن سۇلالىسى تارىخى» 85. «ئەمەلدارلار جەدۋىلى 1 » .

دىغان ھۇنەرۋەنلەر قۇللاردىن ئانچە پەرقلەنمەيتتى.

شەرق بىلەن غەرپ سودا يولى ئۇستىگە جايلاشقان شىنجاڭ رايونىدا سودىگەرلەر ناھايىتى پائال ئىدى. يېقىنقى يىللاردا، جەنۇبىي شىنجاڭدىن سۇڭ، يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئىچكى ئولكىلەردە ئىشلەنگەن پار - پۇر قاچا - قۇچىلار، قاۋار توقۇلما بۇيۇملىرى قاتارلىق نەرسىلەر تېپىلدى. سودا - تىجارەت ئېھتىياجىدىن، يۈەن سۇلالىسى ھوكۈمىتى شىنجاڭ رايونىدا پۇل چىقارغان ئىدى. شىنجاڭدا بۇ پۇللاردىن "جۇڭتۇڭ پۇلى"، "جۈيۈەن پۇلى" تېپىلدى. «يۈەن سۇلالىسى تارىخى»دا مىلادىنىڭ 1284 - يىلى (يۈەن سۇلالىسى شىزۇنىڭ جۈيۈەن21 - يىلى) 4 - ئايدا "بەشبالىقتا ئون مىڭ يامبۇ قەمەتتىكى پۇل بىلەن سودا قىلىنغان" لىغى يېزىلغان. يۈەن سۇلالىسى ھوكۈمىتى شىنجاڭدا ھازىرقى بانكىغا توغرا كېلىدىغان ئورگان تەشكىل قىلغان. مەسىلەن، مىلادىنىڭ 1280 - يىلى ئۇيغۇرلار يۇرتىدا پۇل تارقىتىش ئىشلىرىنى باشقۇرۇش مەھكىمىسى تەسىس قىلىنغان، مىلادىنىڭ 1283 - يىلى يەنە پۇل غەزنىسى قۇرۇلغان. بۇ ئىشلار ئەينى زامانىدا شىنجاڭ رايونىدا پۇل مۇئامىلە ئىشلىرىنىڭ تەرەققى قىلغانلىغىنى ئىسپاتلايدۇ.

پۇل مۇئامىلە ئىشلىرى تەرەققى قىلغاچقا، يەر - زېمىن ئېلىپ - سېتىش ئەھۋاللىرى مەيدانغا كەلگەن، جازانىخورلۇقىمۇ خېلى تەرەققى تاپقان. شىنجاڭدىن تېپىلغان قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى «پۇل ئوتنە ئېلىش، يەر سېتىش ھوججىتى» 13 - ئەسىردە ئۇيغۇر رايونلىرىدا يەر ئېلىش - سېتىش ئىشلىرىنىڭ ئەۋج ئالغانلىغىنى كۆرسىتىدۇ. ئېلىم - سېتىم ئىشلىرى ئۇزۇملۇك باغ، يەر - زېمىن، سۇ، ئوي - ئىمارەت، قورا - جايلارنى ئوز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇنداق ئېلىم - سېتىم ئىشلىرىدا جۇڭتۇڭ پۇلىنى

ئىشلىتىشتىن باشقا، ئالتۇن، قويمۇ ئىشلىتىلەتتى①. كېيىنكى كۇنلەردە ئۇيغۇر رايونلىرىدا جژيۇەن پۇلىمۇ ئىشلىتىلگەن. جۇگتۇڭ پۇلى ۋە جژيۇەن پۇلىدىن باشقا، 14 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا قۇيۇلغان، شەكلى يۇەن سۇلالىسىنىڭ پۇلىغا ئوخشايدىغان قۇجۇ يارماقلىرىمۇ تېپىلغان. بۇ ئەھۋاللاردىن ئەينى زاماندىكى ئىقتىسادىنىڭ تەرەققىيات دەرىجىسىنى كورۇۋالغىلى بولىدۇ. پۇل - مۇئامىلە ئىشلىرىنىڭ تەرەققى قىلىشى فېودالىلىق ئىقتىساتنىڭ يىمىرىلىشىنى كەلتۇرۇپ چىقىرىدۇ. لېكىن ئۇششاق دىخانچىلىق بىلەن ئائىلىۋى ھۇنەرۋەنچىلىكنىڭ بىرلىشىشى سودىنىڭ يىمىرگۈچىلىك رولىغا زور توسقۇن بولۇپ، جەمىيەت ئىقتىسادىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىنتايىن ئاستىلاشتۇردى.

فېودالىزىم زۇلمى ۋە ئېكسپىلاتاتسىيىسى ئۇرۇش - توپىلاڭ ۋەيرانچىلىقلىرى خەلقنىڭ ئازاپ - ئوقۇبىتىنى ئېغىرلاشتۇردى. بۇ ئوز نوۋىتىدە، دىن تەرغىباتى ئۇچۇن قولايلىق شارائىت يارىتىپ بەردى. ئەينى زاماندا بۇددا دىنى شىنجاڭنىڭ شەرقىي قىسمىدا ناھايىتى راۋاج تاپقان ئىدى. ئىسلام دىنى تارىم ئويمانلىغىنىڭ جەنۇبىي ياقىلىرىدىكى لوپ ئەتراپىغىچە تارقالغان. شىمالىي تەرەپتە كۇچاغىچە تارقالغان ئىدى. تۇرپان، بەشبالىق قاتارلىق جايلاردا مۇسۇلمانلار بولسىمۇ، يەنىلا بۇددا دىنى ئاساسىي ئورۇندا تۇراتتى. تىيانشاننىڭ شىمالىدا، چۇ دەرياسى، تالاس دەرياسى ۋادىلىرى ۋە ئىسسىق كول ئەتراپلىرىدا خىرىستىيان دىنى تارقالغان ئىدى. بۇ دىنلار "خەلقنى زەھەرلەيدىغان ئەپيۇن" سۇپىتىدە "كىشىلەرنى يۇۋاش - يۇمشاق، ئىتائەتچانلىق بىلەن ئازاپ - ئوقۇبەتكە چىداشقا ئۇندەپ" («لېنىن ئەسەرلىرى» خەنزۇچە 5 - توم،

---

① فېن جياشىڭ: «يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۇيغۇر يېزىغىدا يېزىلغان ئىككى پارچە ھوججەت»، «تارىخ تەتقىقاتى» ژورنىلىنىڭ 1954 - يىل 1 - سانىدىن.

305 - بەت) فېودال ھوكۇمرانلارنىڭ ئورنىنى زور دەرىجىدە كۈچەيتتى.

فېودالىق زۇلۇمىنىڭ ئېغىرلاشقان ۋە دىنىنىڭ ئەۋج ئالغان دەۋرىدە، ھەرقايسى مىللەتنىڭ مەدەنىيىتىگە دىنىي مەزمۇنلار سىڭىپ كىردى. ئەينى زاماندا، شىنجاڭ رايونىدا بۇددا دىنىنىڭ مەركىزى بولغان قۇجۇدا بېسىلغان ئەسەرلەر، ئاساسەن، بۇددا كىتابلىرىدىن ئىبارەت ئىدى. ئۇيغۇرلارنىڭ ئەدەبىي ئەسەرلىرىنىڭ مەزمۇنىمۇ، ئاساسەن، بۇددا دىنىنى تەشۋىق قىلىشقا قارىتىلغان. بۇددا ئوقۇغۇلىرىنىڭ تاملىرىغا سۈرىلغان رەسىم، ياسالغان ھەيكەللەرمۇ بۇددا دىنىنى تەشۋىق قىلىشتىن ئىبارەت ئىدى. لېكىن، شۇنداق بولغان تەقدىردىمۇ، بۇنداق دىنىي مەدەنىيەت را-ھىلار تەرىپىدىن ئىگىلىنىگەن بولۇپ، كەڭ ئەمگەكچى خەلق مەدەنىيەتسىز ئىدى.

موڭغۇل ۋە يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدە پۈتۈن مەملىكەت بىرلىك كە كەلگەنلىكتىن، شىنجاڭ رايونىدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر، بولۇپمۇ ئۇيغۇرلار ئىچكىرى ئولكىلەرگە كۆپلەپ بارىدى. ئۇيغۇرلار موڭغۇللارغا ئاۋال بويسۇنغانلىقتىن، يۇەن سۇلالىسى تەرىپىدىن ئالاھىدە ئېتىبارغا ئىگە بولدى. موڭغۇل ھوكۇمرانلىرى نۇرغۇنلىغان ئۇيغۇر زىيالىلىرىنى ۋە ئىقتىدارلىق كىشىلەرنى يۇەن سۇلالىسىنىڭ ھوكۇمرانلىق گۇرۇھىغا جەلپ قىلدى. ئىچكىرىگە بارغان ئۇيغۇرلار خەنزۇ مەدەنىيىتىگە ئىنتايىن ھەۋەسلىنىپ، ئۇنى كۆڭۈل قويۇپ ئۆگەندى، نەتىجىدە خەنزۇ مەدەنىيىتى بىلەن مۇكەممەل تونۇشقان ئۇيغۇرلار مەيدانغا كەلدى. شۇنىڭ ئۈچۈن يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئۇيغۇرلارنىڭ قابىلىيەتلىك كىشىلىرى ئىچىدىن نۇرغۇنلىغان سىياسى ئەرباپلار، ھەربىي مۇتەخەسسىسلەر، پەن ئالىملىرى، ئەدىپ، تەرجىمانلار ۋە سەنئەتچىلەر يېتىشىپ چىقتى. بۇلارنىڭ ئىچىدە مەدەنىيەتكە تۆھپە قوشقانلاردىن سارابان، لەنخۇيسەن ھېيالا مەشھۇر تارىخچىلاردىن ئىدى. سارابان «جىن سۇلالىسى» تارىخ-

نىڭ تەھرىرلىگىگە قاتناشقان، لەنخۇيسەن ھىيا «لياۋ سۇلالىسى تارىخى» نىڭ تەھرىرلىگىنى ئوتىگەن ھەم «ئوردا خاتىرىسى» نىڭ تەھرىرلىگىگە قاتناشقان. گۇەن يۇڭشى مەشھۇر ئەدىپ ئىدى. چى جەدۇ بىلەن چى يۇلىلەرمۇ ئەدىپ بولۇپ، «لياۋ سۇلالىسى تارىخى» نىڭ تەھرىرلىگىگە قاتناشقان، لۇمىنشەن* دانا ئاگرونوم ئىدى، ئۇ، «يېزا ئىگىلىك بىلىملىرىدىن ئاساسلار» دىگەن ئەسەر نى يېزىپ قالدۇرغان. مۇندىن باشقا نۇرغۇن مۇنەۋۋەر تەرجىمانلارمۇ بار ئىدى، مەسىلەن، ئەنزاڭ، گارناداس، بىلاناشىل قاتارلىقلار. ئەنزاڭ «نەسرىنامە»، «ئەلنى ئىدارە قىلىش ھەققىدە ئورنەكلەر»، «داۋالاش تەس كېسەللىكلەر»، «دورا گىيالار»، «چېنگۇەن يىللىرىدىكى مۇھىم سىياسى ئىشلار»، «ئىبرەتنامە» قاتارلىق كىتاپلارنى ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلغان. گارناداس سانسىكرىت ۋە تىبەت يېزىغىدىكى بۇددا كىتاپلىرىنى ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلغان. بىلاناشىل 5 - 6 تۇرلۇك خەنزۇچە، سانسىكرىتچە، تىبەتچە بۇددا كىتاپلىرىنى ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلغان①.

ئومۇمەن ئېيتقاندا، يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدە سىياسى جەھەتتە بىرلىككە كەلگەنلىكتىن، ئۇيغۇرلار مەدىنىيەتكە ئالاھىدە توھپە قوشتى. دىمەك، سىياسى جەھەتتە بىرلىككە كېلىش ۋەزىيىتى مەيدانغا كەلگەندىلا، مىللەتلەرنىڭ ئوزئارا يېقىنلىشىشغا پايدىلىق، ئوزئارا ئۇگىنىشىگە، ئوزئارا ئىقتىسات، مەدىنىيەت ئالمىشىشنى كۇچەيتىشكە، تېخىمۇ گۇللەنگەن، تېخىمۇ پارلاق مەدىنىيەت يارىتىشقا پايدىلىق بولىدۇ.

---

① فېن جياشىڭ: «ئۇيغۇرلار ھەققىدە تارىخى ماتىرىياللارنىڭ قىسقىچە توپلىمى» بىرىنچى كىتاپ، 115 — 116 - بەتلەر.

يەتتىنچى باپ

14 - ئەسىردىن 16 - ئەسىرگىچە جاغاتاي ئەۋلادىنىڭ شىنجاڭدىكى تەپرىقىچىلىك ھوكۇمرانلىغى

1 - بولۇم 14 - ئەسىرنىڭ ئاۋالقى يېرىمىدا جاغاتاي ئولۇسىنىڭ بولۇنۇشى ۋە بەشبالىق

13 - ئەسىرنىڭ 2 - يېرىمىدىن بۇيان موڭغۇل دالىسىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى خانلارنىڭ ئىسيانى شىنجاڭ رايونىنىڭ ئىقتىسادىغا زور بۇزغۇنچىلىق ئېلىپ كەلگەنلىكتىن، شەرق بىلەن غەرپ ئوتتۇرىسىدىكى قاتناش ۋە سودا ئىشلىرى قاتمۇ - قات قىينىچىلىقلارغا ئۇچرىدى. بۇ موڭغۇل فېئوداللىرى ئۇچۇنمۇ زىيانلىق ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن 14 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، غەربىي شىمالىدىكى موڭغۇل خان جەمەتلىرى ئىچىدە يۈەن سۇلالىسى بىلەن بىرلىشىشنى تەلەپ قىلىش خاھىشلىرى پەيدا بولدى. ملادىيىنىڭ 1303 - يىلى (يۈەن سۇلالىسى دادى 7 - يىلى) دۇۋا، چاغبار، مەكلى تومۇر قاتارلىقلار بۇ مەسىلىنى ئوتتۇرىغا قويۇشتى①.

① لۇيجى: «داۋيۈەن ئوبگولۇ» 23، «جۇيرۇك جۇنۋاڭنىڭ توھپىسى» «يۈەن سۇلالىسى تارىخى. چۋاڭغۇر تەزكىرىسى».

ئالدىنقى باپتا سوزلەپ ئوتۇلگەن چابارنىڭ يۇەن سۇلالىسىگە تەسلىم بولۇش سەۋىۋى ئەنە شۇ. چابار يۇەن سۇلالىسىگە تەسلىم بولغاندىن كېيىن، ئەسلى ئوگداي خانىنىڭ ئولۇسى پۇتۇنلەي چاغاتاي ئولۇسىغا قوشۇلدى. كېيىن يۇەن سۇلالىسى مەركىزىي ھوكۇمىتىنىڭ ھوقۇقى ماۋرائۇننەھرنى ئوز ئىچىگە ئالغان پۈتۈن چاغاتاي تېرىتورىيىسىگە يەتتى. بۇنىڭغا روشەن بىر مىسال شۇكى، مىلادىنىڭ 1308 - يىلى (يۇەن سۇلالىسىنىڭ جۈدا تۇنجى يىلى) 9 - ئايىنىڭ 8 - كۈنى چاغاتاي جەمەتىدىن كۈنجەك خان (دۇۋانىڭ ئوغلى) تۇمەنبېشى يەلمان خەسەنىنى چىڭگىزخان دەۋرىدە ئىشلەنگەن سەمەرقەنت، تالاس، تاشكەنت قاتارلىق جايلارنىڭ نوپۇس كوك دەپتىرىنى يۇەن سۇلالىسىگە تاپشۇرۇش ئوچۇن بېيجىڭغا ئەۋەتكەن. يۇەن سۇلالىسى ھوكۇمىتى چاغاتاي جەمەتلىرى خانلىرىغا ئىككى يىللىق باج - تارتۇقتىن بولغان كىرىمنى ئوزىگە ئېلىپ قېلىپ، بىر يىللىغىنى يۇەن سۇلالىسى مەركىزىي ھوكۇمىتىگە تاپشۇرۇشىغا رۇخسەت قىلغان. بۇ پاكىت يۇەن سۇلالىسى ھوكۇمىتى چىڭگىزخاندىن تارتىپ كېلىۋاتقان تېرىتورىيىگە ۋارىسلىق قىلغانلىقىنى، شۇنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ھەممىسى يۇەن سۇلالىسىنىڭ ئىكەنلىگىنى كوزىتىدۇ.

لېكىن فېئوداللىق تۈزۈمنىڭ ئاساسى ئوزىنى - ئوزى تەمىنلەيدىغان ناتۇرال ئىگىلىك ئىدى. يەر كولىمى ناھايىتى كەڭ بولغان موڭغۇل دولىتىنىڭ جايلارنى بىر مەركەزگە زىچ باغلايدىغان بىر تۇتاش بازىرى يوق ئىدى. فېئودال بەگلىك تەپرىقىچىلىگى يەنىلا بۇ دولەتنىڭ دائىم كورۇلۇپ تۇرىدىغان ئوزىگە خاس سىياسى ئالاھىدىلىگى ئىدى. چاغاتاي ئولۇسىنى ئاگاھلاندىرىۋ ئەھۋال شۇنداق ئىدى. شۇنجاڭ بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدا، ئەينى زاماندا، روشەن رەۋىشتە ئىككى خىل ئىقتىسات

① «يۇەن سۇلالىسى تارىخى» 22.

مەۋجۇت ئىدى، يەنى بۇگۈنكى جەنۇبىي شىنجاڭ بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ماۋرائۇننەھردە دىخانچىلىق ئاساس قىلىناتتى، شىمالىي شىنجاڭ رايونى بىلەن سىر دەريياسىنىڭ شىمالى، بالقاش كولىنىڭ جەنۇبىدىكى چۆ دەريياسى، تالاس دەريياسى ۋادىلىرى، تارباغاتاي تېغى بىلەن ئالتاي تېغى رايونلىرىدا، ئېمىل دەريياسى بىلەن ئېرتىش دەريياسى ۋادىسى ۋە جۇڭغار ئويمانلىقىدا چارۋىچىلىق ئاساس قىلىناتتى. موڭغۇللارنىڭ بىر قىسمى دىخانچىلىق رايونلىرىغا كىرگەندىن كېيىن، تېز ۋاقىت ئىچىدە شۇ جاينىڭ تۇرمۇشىغا لايىقلىشىپ، تەدرىجى ھالدا يەرلىك ئاھالە تەرىپىدىن ئاسسىملاتسىيە قىلىنىپ كەتتى، بۇنىڭدا، ئاساسەن، ئۇلارنىڭ چارۋىچىلىقتىن دىخانچىلىققا، كوچمەنچىلىكتىن ئولتۇراقلىشىشقا ئوتكەنلىگى، يەرلىك ئاھالە بىلەن قۇدىلاشقانلىغى، يەرلىك ئاھالىنىڭ تىلىنى قوللانغانلىغى ۋە يەرلىك خەلقنىڭ دىنى بولغان ئىسلام دىنىغا ئېتىقات قىلغانلىغى ۋاھاكازالار كوزدە تۇتۇلىدۇ. يەنە بىر قىسمى چارۋىچىلىق تۇرمۇشنى داۋاملاشتۇردى. موڭغۇللارنىڭ ئارلات، بارلاس، جالايىر، سۇلدۇس قەبىلىلىرى ئوتتۇرا ئاسىياغا كىرگەندىن كېيىن، تۇركلىشىپ كەتتى. شىنجاڭدىكى دوغلات قەبىلىسىمۇ شۇنداق بولغان ئىدى. چاغاتاي جەمەتلىرىدى چۇببەخان ماۋرائۇننەھردە دىخانچىلىقنى تەشەببۇس قىلدى، ئىسلاھات يۈرگۈزدى، پۇل قۇيدۇردى ۋە ساراي بىنا قىلدۇردى (بۇ كېيىنكى قارشى شەھىرى بولۇپ، "قارشى" دىگەن سوز ئوردا - ساراي مەنىسىدە). چاغاتاي ئولۇسىنىڭ شەرقىي قىسمى (بۇگۈنكى شىنجاڭ رايونى) دا ئەسەن بۇقا باشچىلىغىدىكى موڭغۇل خان جەمەتلىرى چارۋىچىلىق ئەنئەنىسىنى مەھكەم ساقلاپ، شەھەرلەرگە ۋە دىخانچىلىق رايونلىرىغا كىرىپ ئولتۇراقلىشىشنى زادى خالىمىدى، شۇنىڭ ئۈچۈن چاغاتاي ئولۇسى يەنە بولۇنۇشكە باشلىدى. 14 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىن يۈەن سۇلالىسى دەركىزىي ھوكۇمىتى كۇندىن - كۇنگە چىرمىلەشكەنلىگى، خەلق ئىنقىلاۋىنىڭ ئەۋج ئېلىشى سەۋەبىدىن ئوز غېمىدىن باش

كوتىرەلمەي، چەت رايونلارنى باشقۇرۇشقا ئامالسىز قالدى، بۇ ئەھۋال بولۇنۇش، تەپرەقچىلىك ۋەزىيىتىنىڭ شەكىللىنىشىنى تېخىمۇ كۈچەيتتى.

ئىككى خىل ئىقتىسات سەۋىۋىدىن بولۇنۇپ كەتكەن موڭغۇللار بىر بىرىگە قارىسۇ - قارشى دۇشمەن بولۇپ قالدى. غەرپتىكى ماۋرائۇننەھر رايونىدا تەدرىجى تۈركلىشىپ كەتكەن موڭغۇللار ئۆزلىرىنى "چاغاتايلار" دەپ ئاتاپ، غەرپ قىسمىدىكى يەنى بۇگۈنكى شىنجاڭ رايونىدىكى موڭغۇللارنى كەمسىتىپ بۇلاڭچىلار دېگەن. شىنجاڭ رايونىدىكى موڭغۇللار ئۆلارنى خولۇموك يەنى "شالغۇت" دەپ، ئۆزلىرىنى "جىڭ مۇغۇل" دەپ ئاتىغان. تۇۋەندە بىز مۇغۇللارنىڭ تارىخىي ئەھۋالى ئۇستىدە توختىلىمىز:

16 - ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا ياشىغان يازغۇچى مىرزا ھەيدەر "چاتاي" دېگەن "موڭغۇلستان" دېگەن بولىدۇ، دەپ كۆرسەتكەن (ئىستان دېگەن پارىسچە سوز، ھەيدەر ئوز ئەسىرىنى پارىسچە يازغاچقا شۇنداق ئاتىغان)، كېيىنكى زامانىدىكى كىشىلەرنىڭ تەتقىق قىلىشچە، ئۇلار "موغۇلستان" «مىڭ سۇلالىسى تارىخى» دىكى بەشبالىقنىڭ ئوزى دەپ كورسىتىدۇ. "موغۇلستان" نىڭ تېرىتورىيىسى شىمالدا ئېرتىش دەرياسى بىلەن ئىمىل دەرياسىدىن تىيانشان تاغلىرىغچە①، جەنۇبتا چالىش قارا شەھەر نىڭ غەربىي تەرىپىنى ئوز ئىچىگە ئالغان پۈتۈن جەنۇبىي شىنجاڭدىن پەرغانە ئويمانلىقىغچە، غەرپتە بالقاش كولى ۋە ئۇنىڭ شەرقىي جەنۇبىي تەرىپىدىكى كەڭ رايونلارنى ئوز ئىچىگە ئالاتتى. ئەينى زاماندا بالقاش كولى "كوكچە دېڭىز" دەپ ئاتالاتتى، ئۇ "موغۇلستان" بىلەن ئوزبېكستان (بۇگۈنكى قازاقستان) نىڭ چېگرا كولى ئىدى. بۇنىڭ ئىچىدە جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ غەربىي قىسمى شەرقتىن قاراشەھەر گىچە، غەرپتە پەرغانە نىڭ غەربىي چېگرىسىغچە، شىمالدا ئىسسىق كولگىچە، جەنۇبتا

① «بارتولد ئەسەرلىرى» (رۇسچە) 2 - توم، 1 - كىتاپ، 80 - بەت.

چەرچەنگىچە بولغان جايلار "مەكلەيسۇي" (بۇنىڭ مەنىسى كۆڭ گەي دېگەن بولىدۇ، شۇڭا كۆنگەي رايون دەپمۇ ئاتىلاتتى) دەپ ئاتىلىپ، بۇ جايلارنى بۇرۇن چاغاتاي خان دوغلات قەبىلىسىنىڭ باشلىغى ئورتۇپقا بەرگەن ئىدى، دوغلات قەبىلىسى تەيانشان تاغلىرىنىڭ جەنۇبىغا ئورۇنلاشقانىدىمۇ، يەنە چاغاتاي جەمەتلىرىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى①.

چاغاتاي ئولۇسى بولۇنۇپ كەتكەندىن كېيىن، شەرقىي قىسمى (بەشبالىق) نىڭ بېرىنچى خانى ئەسەن بۇقاخان ئىدى. ئەسەن بۇقاخان مىلادىنىڭ 1330 - يىلى (يۇەن سۇلالىسى تەيىنلى 3-يىلى) ئولدى. ئۇ ئولگەندىن كېيىن، شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى موڭغۇل قەبىلىلىرى خېلى ۋاقىتلارغىچە خانلىققا ۋارىسلىق قىلىدىغان كىشى بولمىغانلىقتىن، ھەرقايسى ئوز ئالدىغا مۇستەقىل ھالەتتىدە تۇردى. بۇ ۋاقىتتا دوغلات قەبىلىسىنىڭ باشلىغى بولاجى (ئورتۇپنىڭ نەۋرىسى، شۇ ۋاقىتتا ئاقسۇدا ئىدى) ئىلىدىن 18 ياشلىق توغلۇق تومۇرنى ئاقسۇغا ئېلىپ كېلىپ، ئۇنى ئەسەن بۇقاخانىنىڭ ئوغلى دەپ ئېلان قىلىپ، خانلىققا كوتەردى (مىلادىنىڭ 1346 - يىلى، يۇەن سۇلالىسى شۇنىدې پادىشاسىنىڭ جۇجېن 6 - يىلىغا توغرا كېلىدۇ).

توغلۇق تومۇرنىڭ چاغاتاي خانلىغىغا ئولتۇرغان ۋاقتى يۇەن سۇلالىسىنىڭ زەئىپلىشىپ غەرپ تەرەپكە قارىيالمىغانلىقىدىن شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا قالايمىقانلىشىپ كەتكەن ۋاقىتقا توغرا كېلەتتى. ئوتتۇرا ئاسىيادا تۇركلىشىپ كەتكەن موڭغۇل ئەمىرلىرى ئوز ئالدىغا بولۇۋېلىپ ئوز خاھىشچە ئىش ئېلىپ بارغانلىقتىن، ئۇ يەردىكى چاغاتاي خانى ئىسمى بار، جىسمى يوق بىر قوچاققا ئايلىنىپ قالدى. توغلۇق تومۇرخان ياش ۋە غەيرەتلىك

---

① مىرزا مۇھەممەت ھەيدەر «تارىخىي رەشىدىيە» (ئىنگلىزچە تەرجىمىسى)، 1972 - يىل 2 - نەشرىدە تەرجىمانىنىڭ بايانى، 99 - بەت ۋە تېكىستنىڭ 7 - بەتلىرى.

بولغانلىقتىن، چاغاتاي خانلىقى ئەسلى ئولۇسنى قايتىدىن بىرلىككە كەلتۈرۈپ، بۇرۇن ماۋرائۇننەھرگە بولغان ھوكۇمرانلىغىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە نىيەت قىلىپ، مىلادىنىڭ 1360 - يىلىدىن باشلاپ ماۋرائۇننەھرگە ئەسكەر ئەۋەتتى ۋە داۋاملىق غەلىبە قازاندى. مىلادىنىڭ 1361 - يىلى سەمەرقەنتنى ئالدى. شۇ- نىڭ بىلەن ئوغلى ئىلياس خوجىنى ماۋرائۇننەھرگە ۋالى قە- لىپ، بارلاس قەبىلىسىدىن كەشلىك تومۇرنى ئۇنىڭغا مەسلىھەتچى قىلىپ بەردى. ماۋرائۇننەھر رايونى شۇنىدىن ئېتىبارەن تۇغ- لۇق تومۇرنىڭ ھوكۇمرانلىغى ئاستىغا ئوتۇپ، چاغاتاي ئولۇسى ۋاقتىنچە يەنە بىرلىككە كەلدى.

شىنجاڭدا تۇغلۇق تومۇر ئىسلام دىنىنى يۈرگۈزدى، ئۇ شىن- جاڭ رايونىدا ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغان تۇنجى موڭغۇل خا- نى ئىدى. ئۇنىڭ مەجبۇر قىلىشى ئارقىسىدا 160 مىڭ كىشى مۇسۇلمان بولغان.

مىلادىنىڭ 1363 - يىلى تۇغلۇق تومۇر ئولىدى①. جايلار بۇزۇلدى. ئوتتۇرا ئاسىيادا تومۇر پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ ئەس- كەر تارتىپ كوتىرىلدى. مىلادىنىڭ 1365 - يىلى تومۇر سىر دەريا- سىنىڭ ئوڭ قىرغىغىدىكى چىناز بىلەن تاشكەنت ئوتتۇرىسىدا شەر- قىي چاغاتاي موڭغۇل قوشۇنلىرىنى مەغلۇپ قىلدى. مىلادىنىڭ 1370 - يىلى تومۇر سەمەرقەنتنى ئىشغال قىلىپ، ماۋرائۇننەھر- دىكى توپىلاڭلارنى بىرنەچچە يىل ئىچىدە بېسىقتۇردى. شۇنىڭ بىلەن ماۋرائۇننەھر شەرقىي چاغاتاي جەمەتلىرى خانلىغىنىڭ تەۋەلىگىدىن ئايرىلىپ چىقتى. تومۇر بۇ جايلاردا ھوكۇمران بولدى.

شىنجاڭدا بولاجىنىڭ ئىنسى قەبىلىدىن ئىسيان كوتىرىپ، تۇغلۇق تو- مۇرنىڭ ئورنىغا چىققان ئىلياس خوجىنى ۋە تۇغلۇق تومۇر ئا- ئىلە - تەۋەلىرىنىڭ ھەممىسىنى ئولتۇردى، پەقەت كىچىك بالا-

① تۇغلۇق تومۇرنىڭ قەۋزىسى قورغاس، ئەترابىدا، «شۇيۇنىڭ غەربىي رايون سۇ بوللىرى خاتىرىسى» 4 - جىلد.

سى قىدىر خوجا بولاجىنىڭ ئوغلى خۇدايدات تەرىپىدىن موكـ
تۇرۇپ قويۇلۇپ ئولۇمدىن قۇتۇلۇپ قالدى. قەمىردىننىڭ قىلمىش
لىرى موڭغۇل ئاقسوڭەكلىرىنىڭ قارشىلىغىنى كەلتۈرۈپ چىقار-
دى، شۇنىڭدەكلا ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تومۇرلەڭمۇ ئۇنىڭغا قار-
شى تۇردى، مۇشۇ سەۋەپتىن قەمىردىنگە ھۇجۇم قىلدى. شەرپ-
دىننىڭ «زەپەرنامە» دىگەن كىتابىدا تومۇرنىڭ مىلادىنىڭ
1375 - يىلىدىن 1379 - يىلىغىچە (مىڭ سۇلالىسىنىڭ خوڭ
ۋۇ 8 - يىلىدىن 12 - يىلىغىچە) بولغان ئارىلىقتا "چاتاي" غا
بەش قېتىم ھۇجۇم قىلغانلىغى بايان قىلىنىدۇ. تومۇر قەمىردىننى
بىرنەچچە قېتىم مەغلۇپ قىلدى. ئەڭ كېيىنكى قېتىمدا، مىلادى-
نىڭ 1379 - يىلى تومۇر ھۇجۇمغا كەلگەندە، قەمىردىن ئىشىشق
كېسىلى بىلەن ئاغرىپ ئاتقا مىنەلمىگەچكە، ئۇنى تاغ
ئارىسىغا يوشۇرغان ئىدى. تومۇر قايتىپ كەتكەندىن كېيىن كـ
شىلەر ئۇنى تاپالمىغان دىگەن رىۋايەتلەر بار. يەنە بىر رىۋا-
يەتتە، ئۇ ئېرتىش دەرياسىنىڭ شىمالىي تەرىپىگە قېچىپ كەتكەن
دىيىلىدۇ. ھەر ھالدا قەمىردىننىڭ نىمە بولغانلىغى نامەلۇم، كې-
يىن دوغلات قەبىلىسىنىڭ باشلىغى بولاجىنىڭ ئوغلى خۇدايدات
مىلادىنىڭ 1380 - يىلى (مىڭ سۇلالىسىنىڭ خوڭ ۋۇ
16 - يىلى) تۆغلۇق تومۇرنىڭ ئوغلى قىدىر خوجىنى
بەشبالىققا چاغاتاي خانى قىلىپ تىكلىدى①. قىدىر خوجا
خانلىققا ئولتۇرغاندىن كېيىن، خۇدايداتنىڭ خىزمىتىنى تەقدىر-
لەپ ئۇنىڭغا تۇرلۇك ئىمتىيازلارنى بەرگەنلىكتىن، جەنۇبىي
شىنجاڭدىكى دوغلات ئائىلىسى يەنە تەرەققى قىلدى. قىدىر خو-
جا خانلىققا ئولتۇرغاندىن كېيىن، قۇجۇ ئىدىقۇتىنىڭ يېرى بول-

① ئۇيغۇرچە، قىدىر خوجىنىڭ خانلىققا ئولتۇرغان يىللىرى مىلادىنىڭ 1383 - يىلىدىن 1399 - يىللىرىغىچە توغرا كېلىدۇ، دەپ قارىلىپ كەلگەن. ئىرمىسكىنىڭ «ھىندى تارىخى» ۋە بارتولدنىڭ «يەتتە سۇ تارىخى» دا قى-دىر خوجىنىڭ تەختتە ئولتۇرغان يىللىرى ھىجرىيىنىڭ 791 - يىلى، مىلادى-نىڭ 1388 - يىلىدىن 1389 - يىللىرىغىچە بولغان دەپ يېزىلغان.

غان تۇرپان ۋە قارا قۇجۇلارغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇ يەرلەرنى ئۇزىگە بويسۇندۇرۇپ، يەرلىك ئاھالىنى ئىسلام دىنىغا كىرىشكە مەجبۇر قىلدى. كېيىن بۇ رايون دارىلئىسلام دەپ ئاتالدى. قىدىر خوجا مىڭ بېشى كامالىدىن يۇز بېشى ئورسالارنى مىلادىنىڭ 1391 - يىلى (مىڭ سۇلالىسىنىڭ خۇڭۋۇ 24 - يىلى) 7 - ئايدا مىڭسۇلالىسىگە ئەلچى قىلىپ ئەۋەتىپ، ئون بىر ئات، بىر بۇركۇتنى ئولپان (سوغا) قىلدى. مىڭ سۇلالىسى ئەلچى ئەۋەتىپ، قىدىر خوجىغا خەت ئارقىلىق مەملىكەتنىڭ ئىچكى ۋەزىيىتىنى ئۇقتۇردى①. قىدىر خوجا مىلادىنىڭ 1399 - يىلى (مىڭ سۇلالىسىنىڭ جەنيۇەن تۇنجى يىلى) ئولدى. ئۇنىڭ ئوغلى شەمئى جاھان خانلىقتا ئولتۇردى.

14 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن بەشىنچى ئەسىرنىڭ بىرىنچى ئون يىلىغىچە بولغان مەزگىللەردە، پۇتۇن مەملىكەتتە ۋە موڭغۇل، ئوتتۇرا ئاسىيا رايونلىرىدا بىر قاتار مۇھىم ۋەقەلەر سادىر بولدى. مىڭ سۇلالىسىنىڭ پادىشاسى جۇيۇەنجاڭ مىلادىنىڭ 1398 - يىلى ئولدى. ئۇ ئولگەندىن كېيىن پادىشا خۇيدى ئاز ۋاقىت ھوكۇمرانلىق قىلدى، جۇدى ئۇنىڭدىن ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىپ، مىڭ چېڭزۇ پادىشا دەپ ئاتالدى. جۇدى پايتەختنى بېيجىڭغا كوچۇرگەنلىكتىن، مىڭ سۇلالىسىنىڭ سىياسى مەركىزى شىمالىغا يوتكەلدى. ئۇلۇغۋار غايىلىك مىڭ چېڭزۇ ۋەتىنىمىزنىڭ غەربىي شىمال چېگرا رايونلىرىغا نىسبەتەن بىر قەدەر ئىلغار سىياسەت قوللاندى. شۇ ۋاقىتلاردا مىڭ سۇلالىسى تەرىپىدىن ئوتتۇرا جۇڭگودىن قوغلىنىپ گوبىنىڭ شىمالىغا كوچۇپ كەتكەن سابىق يۇەن سۇلالىسىنىڭ ئەۋلاتلىرىدىن، يەنى يۇەن سۇلالىسىنىڭ پادىشالىرىدىن، شۇندىنىڭ ئوغلى ئەييۇشىلى دالا ۋە ئۇنىڭ ۋارىسى توققۇز تومۇر باشچىلىغىدىكىلەر يۇەن سۇلالىسى ھاكىمىيىتىنى ئەسلىگە كەلتۇرۇش نىيىتىدە مىڭ سۇلالىسىگە ھۇجۇم قىلـ

① «مىڭ تەيزۇ خۇڭۋۇنىڭ ئوردا خاتىرىلىرى» 210 — 212.

غان ئىدى، لېكىن پۈتۈنلەي مەغلۇپ بولدى. شۇنىڭ بىلەن ھەر-
بىي شىمالدىكى ئويراتلارمۇ پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ كۈچەپ
كەتتى. ئويراتلار تاتارلارنىڭ غەربىگە، بەشبالىقنىڭ شەرقىغە
جايلاشقان ئىدى، ئالدىنقى باپتا ئېيتىپ ئوتۇلگەنىدەك، ئارىق
بۇغا، قايدۇ ئىسيان كوتەرگەن مەزگىلىدە ئويراتلار تەدرىجى
جەنۇبقا قاراپ قوبدۇ، ئالتاي تېغى ۋە قۇمۇلنىڭ شىمالىي تە-
رەپلىرىگە كوچۇپ كېلىپ، ئۇلارنىڭ سانى 40 مىڭ ئويلۇككە
يەتكەن ئىدى. يۇەن سۇلالىسى ھالاك بولغاندىن كېيىن، ئويرات-
لار ئوزنىڭ باشلىنى مونگۇ تومۇرنىڭ ھوكۈمرانلىغى ئاستىدا
زور دەرىجىدە تەرەققى قىلدى. مونگۇ تومۇر ئولگەندىن كېيىن
ئۇنىڭ ئەلىسرى مەخمۇت، تەي پىڭ، باتۇر پولات دە-
گەن ئۇچ قېبىلىغا تەۋە بولدى①. تەخمىنەن مۇشۇ
مەزگىلەردە (14 - ئەسىرنىڭ ئاخىرى) ئويراتلار توت
قەبىلىدىن تەركىپ تاپقان ئىتتىپاق تەشكىل قىلدى.②
ئويراتلار باشتا سابىق يۇەن سۇلالىسىنىڭ ئەۋلاتلىرىغا بويسۇ-
نغان ئىدى. كۈچەيگەندىن كېيىن، تاتار ھوكۈمران گۇرۇھىنىڭ
ئىچكى ئىختىلاپلىرىغا جىددى ئارىلىشىپ كەتتى. مىلادىنىڭ
1388 - يىلى ئارىق بۇغانىڭ ئەۋلادى يەسۈدەر ئويراتلار
بىلەن بىرلىشىپ، تاتارلارنىڭ قاغانى توقتۇز تومۇرنى ئولتۈردى.
كېيىن، تاتارلار بۇزۇلدى. «توقتۇز تومۇردىن كېيىن بىر نەچە
چە خانلار ئوتۇپ، بەشىنچى خان كۇن تومۇرگە كەلگەندە ھەم-

---

① «مىڭ سۇلالىسى تارىخى. ئويراتلار تەزكىرىسى».

② «مىڭ سۇلالىسى تارىخى» دا ئۇچ قەبىلە دېيىلگەن، «موگۇللار-
نىڭ كېلىپ چىقىشى» دا توت قەبىلە دېيىلگەن، مۇندىن باشقا «ئالتۇن
دەپتەر» دە ئىسمايىل تەيجى دېگەن بىر باشلىق تېلغا ئېلىنغان. بىرىچ
نېدىر بۇ ئۇسۇلنانچە ئىسمغا ۋە مەخمۇت دېگەن ئىسمغا ئاساسلىنىپ، شۇ
ۋاقىتتا ئىسلام دىنى ئويراتلار ئىچىگە تارقالغان، دەپ قارىغان. «ئوتتۇرا
ئەسىر ھەققىدە تەتقىق» (ئىنگلىزچە 2 - توم، 161 - بەت).

جەسى ئولتۇرغۇلۇپ، خان دېگەن نام يوقالدى"①. شۇنىدىن كېيىن ئويراتلارنىڭ تاتارلار بىلەن ھوقۇق تالىشىشى تېخىمۇ ئەۋج ئالدى. مىلادىنىڭ 1399 - يىلى ئويراتلار باشلىغى ئۇۋچىقاشقا تاتارلارنىڭ خاقانى ئېلى بەگنى ئولتۇردى. شۇ يىل "ئويراتلارنىڭ ھوكۈمران بولۇشىنىڭ باشلىنىشى"② دەپ قارىلىدۇ. كۈن تومۇر (ئېلى بەگنىڭ چوڭ ئوغلى)نىڭ ئىنىسى بىن ياشل (يەنە بىر ئىسمى ئولجايتۇ. بىن ياشل دېگەن سانسىكرىت تىلى بولۇپ، بۇددا دىنى مۇرىتلىرىنىڭ ئىسمى) 100 دەك ئادەمنى باشلاپ بەشبالىققا قېچىپ كەلگەن③. مىلادىنىڭ 1408 - يىلى ئويراتلار ئۇنى خان قىلىپ تىكلىدى، شۇنىڭ بىلەن ئويراتلارنىڭ كۈچى پۈتۈن تاتارلارنى ئوز ئىلكىگە ئېلىش دەرىجىسىگە يېتىپ كەلدى. شۇ يىلى ئويراتلارنىڭ باشلىغى مەخمۇت مىڭ سۇلالىسىگە ئادەم ئەۋەتىپ ئات ئولپان قىلىپ "تامغا ۋە ئۇنۋان بېرىشنى تەلەپ قىلغان". سوڭغى يىلى (مىلادىنىڭ 1409 - يىلى مىڭ سۇلالىسىنىڭ يۇڭلۇ 7 - يىلى) مىڭ سۇلالىسى مەخمۇتقا ئالاھىدە ئالتۇن تامغىلىق سورۇنچى ئامبال ۋە ئىتائەتچان ئەمەن ۋاڭ دېگەن ئۇنۋان، تەپىلگە ئالتۇن تامغىلىق سورۇنچى ئامبال ۋە دانىشمەن ئادالەتلىك ۋاڭ دېگەن ئۇنۋان، باتۇر پولاتقا ئالتۇن تامغىلىق سورۇنچى ئامبال ۋە شادىيان ۋاڭ دېگەن ئۇنۋان ئىنئام قىلىندى ۋە تامغا بەردى. لېكىن، ئويراتلار غەربىي شىمالنى ئىشغال قىلىۋېلىپ، مىڭ سۇلالىسى تەسىرىنىڭ غەربكە كېرىشىگە توسقۇن بولدى.

بەشبالىقنىڭ غەرپ تەرىپىدىكى جايلارنى تومۇرلەك ئوزىگە بويسۇندۇرغاندىن كېيىن، جۇڭگونى بويسۇندۇرۇش خام خىيا-

---

① «مىڭ سۇلالىسى تارىخى. تاتارلار تەزكىرىسى».

② بوكوزىلوۋ: «مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى شەرق موڭغۇللار تارىخى» (رۇسچە 15 - بەت، پېتىربورگ، 1893 - يىل نەشرى).

③ «مىڭ تەيزۇڭ يوڭلۇنىڭ ئوردا خاتىرىلىرى» 53 - جىلد.

لىدا بولۇپ، 800 مىڭ قوشۇن ۋە يەتتە يىلىق ئوزۇق - تەمىنات توپلاپ، بەشبالىق ئارقىلىق شەرققە يۈرۈش قىلماقچى بولغان ئىدى. لېكىن يولدا كېسەل بولۇپ، ھىجرىيىنىڭ 807 - يىلى 8 - ئاينىڭ 18 - كۈنى (ملادىنىڭ 1405 - يىلى 2 - ئاينىڭ 28 - كۈنى) ئولدى. ئۇ ئولگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئوغۇللىرىنىڭ ھەر قايسىسى ئوز ئالدىغا بىر جايىنى ئىگەللىۋالدى، شۇنىڭ بىلەن ماۋرائۇننەھر رايونى يەنە قالايمىقانچىلىق ھالىتىگە چۈشۈپ قالدى. بۇ ۋەزىيەتتە بەشبالىقتىكى چاغاتاي ئەۋلادىدىن شەمسى جاھانخان ئاتا - بوۋىلىرىنىڭ ماۋرائۇننەھرىگە بولغان ئىنتىلىش ھوقۇقىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى ئويلاپ. ملادىنىڭ 1407 - يىلى (مىڭ سۇلالىسىنىڭ يۇڭلۇ 5 - يىلى) 4 - ئايدا توي بۇقىنى ئەلچى قىلىپ، تارتۇقلار بىلەن مىڭ سۇلالىسىگە ئەۋەتتى ھەم "سەمەرقەنت ئەسلى بوۋىلىرىمىزنىڭ يۇرتى ئىدى، ئەسكەر ئەۋەتىپ ئەسلىگە كەلتۈرۈپ بېرىلسە ئىكەن" دەپ تەلەپ قىلىپ مەكتۇپ يوللىدى. يۇڭلۇ پادىشا ئوردا ئەمەلدارلىرىدىن بولغان باتاي، لىدا، خۇڭلۇسېچىن، لۇ تومۇرلەرنى مەكتۇپ بىلەن شەمسى جاھانخانغا ئەۋەتىپ، ئۇنىڭ تەلىۋىگە: "ھەر ھالدا ئويلىشىپ ئىش قىلغان ياخشى، تەنتەكلىكتىن ساقلىنىش لازىم"① دەپ جاۋاپ بەردى. لېكىن، شەمسى جاھانخان ملادىنىڭ 1408 - يىلى ئولۇپ كېتىپ، ئۇنىڭ مەقسىدى ئەمەلگە ئاشمىدى. يۇڭلۇ پادىشا "شەمسى جاھانخان سەلتەنەت ئوردىسىغا بويسۇنغانلىغى ئۈچۈن، باتەيىنى ئۇنىڭ ماتەم مۇراسىمىغا ئەۋەتتى" ②.

شەمسى جاھانخانىنىڭ ئورنىنى باسقان مەخمۇتخانمۇ شەمسى جاھانخانغا ئوخشاشلا مىڭ سۇلالىسىنى ئوزىگە ھامى دەپ تونۇدى. شۇنىڭ ئۈچۈن يۇڭلۇ پادىشا ملادىنىڭ 1413 - يىلى (يۇڭلۇنىڭ 11 - يىلى) 7 - ئايدا گەنسۇنىڭ سەر ئەسكىرى

① «مىڭ تەيزۇڭ يۇڭلۇنىڭ ئوردا خاتىرىلىرى» 49 - جىلد.

② «مىڭ تەيزۇڭ يۇڭلۇنىڭ ئوردا خاتىرىلىرى» 55 - جىلد.

لى بىنگە: "بەشبالىق خانى مەخمۇت سەلتەنەت ئوردىسىنى ھورمەتلەيدۇ، ئولپانغا ئەلچى ئەۋەتىدۇ. ئەگەر كېلىپ قالسا، ياخشى مۇئامىلە قىلىڭلار. ئۇلاردىن سودا قىلماقچى بولغانلىرى بولسا، ئىختىيارىغا قويۇڭلار"① دەپ يارلىق بەرگەن. شۇ مەخمۇتخان دەۋرىدە مىڭ سۇلالىسىنىڭ مەشھۇر ئەلچىسى چېن چىڭ شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىياغا (يۇڭلۇنىڭ 12 - يىلى) ئەۋەتىلگەن، مەھەممەت ئويراتلارغا ھۇجۇم قىلماقچى بولغاندا، مىڭ سۇلالىسى نەسىھەت قىلىپ توختىتىپ قويغان. مەخمۇت ئۇلۇغ كەندىن كېيىن، يەنە مىڭ سۇلالىسى ئۇنىڭ جىيەنى تەقشى جاھانخاننى ئۇنىڭ ئورنىغا خان قىلىپ تىكلىدى. بۇ ۋاقىتتىدا بەشبالىق بىلەن مىڭ سۇلالىسى ئوتتۇرىسىدا بىر قەدەر قويۇق مۇناسىۋەت بارلىقىدى، مەخمۇت دىيانەتلىك مۇسۇلمان ئىدى. ئۇ بەشبالىق (موغۇلىستان)دا ئىسلام دىنىنى زورلۇق بىلەن يۈرگۈزۈپ، ئىسلام دىنىغا كىرىشنى خالىمغان ياكى شەرئىتكە خلاپلىق قىلغان كىشىلەرنى قاتتىق جازالايتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇ ھوكۈمرانلىق قىلغان دەۋردە شىنجاڭ رايونىدىكى بارلىق چاغاتاي موگغۇللىرى ئىسلام دىنىغا كىردى.

مەخمۇت ئولگەنىدىن كېيىن، چاغاتاي ئەۋلادىدىن مەشھۇر خان— ئۈۋەيس خان بولدى (ميلادى 1418—1428 - يىللار). ئۇنىڭ دەۋرىدە، ئويراتلار موغۇلىستان چېگرىسىغا كېلىپ كە باشلىدى. ئۈۋەيسخان ئوز قەبىلىلىرىنى باشلاپ غەرپ تەرەپكە كوچۇپ، ئىلى دەرياسى ۋادىسىغا ئورۇنلاشتى، شۇنىڭدىن كېيىن بەشبالىق ئېل بالىق دەپ ئاتىلىدىغان بولدى. خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىياللار ۋە ئىسلام يازغۇچىلىرى تەرىپىدىن يېزىلغان تارىخىي كىتابلاردا ئۈۋەيس خانىنىڭ ئويراتلار بىلەن بىر نەچچە قېتىم سوقۇشۇپ مەغلۇپ بولغانلىقى بايان قىلىنىدۇ، رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، ئۈۋەيس خانمۇ تەقۋا مۇسۇلمان بولۇپ،

① «مىڭ تەيزۇڭ يۇڭلۇنىڭ ئوردا خاتىرىلىرى» 99 - جىلد.

باشتىن ـ ئاخىرغىچە ئويراتلار بىلەن دۇشمەنلىشىپ كەلگەن، ئەمما ئۇ پات ـ پات مىڭ سۇلالىسىگە تارتۇق ئەۋەتىپ تۇرغان.

2 ـ بولۇم چاغاتاي ئەۋلاتلىرىنىڭ يەنە بولۇنۇشى ۋە قۇمۇلنى تالىشىشى

ئايولداش ماۋزىدۇڭ «جۇڭگو ئىنقىلاۋى ۋە جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى» دىگەن ئەسىرىدە: "چىن شىخۇاڭ جۇڭگونى بىرلىككە كەلتۇرگەندىن كېيىن، ھاكىمىيەت مەركەزگە توپلانغان مۇستەبىت فېوداللىق دولەت قۇرۇلدى؛ ئەينى زاماندا، فېوداللىق گېجۇي ھالىتى مەلۇم دەرىجىدە كونا پېتىچە ساقلىنىپ قېلىۋەردى" دەپ كورسەتكەن. مۇنداق ئەھۋال مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە شىنجاڭدا ئالاھىدە روشەن ئىدى. «يۇەن سۇلالىسى تارىخى ـ غەربىي رايون تەزكىرىسى» دە، يۇەن سۇلالىسى ھالاك بولغاندىن كېيىنكى غەربىي "رايوندا ھەر قايسىسى ئوز ئالدىغا قېلىۋېلىپ بىر بىرىگە بويسۇنمايتتى." "يېرى چوڭلار ئوزىنى دولەت دەپ ئاتاشتى، يېرى كىچىكلەر ئوزىنى پۇرت دەپ ئاتاشتى. تاكى شۇەندى پادىشاغىچە (مىلادى 1426 ـ 1435 ـ يىللار)..... بۇلارنىڭ سانى 70 ـ 80 گە يەتتى" دەپ بايان قىلىنغان. شىنجاڭ رايونىدىكى چاغاتاي ئەۋلاتلىرىنىڭ يەنە بىر قەدەر ئىلگىرىلەپ بولۇنۇپ كېتىشى مۇشۇنداق ۋەزىيەتنىڭ كېلىپ چىقىشىغا سەۋەپچى بولغان.

ئۇۋەيسخان مىلادىنىڭ 1428 ـ يىلى (مىڭ شۇەندىنىڭ 2 ـ يىلى) جەڭدە ئولدى، ئۇنىڭدىن ئىككى ئوغۇل قالغان بولۇپ، چوڭىنىڭ ئېتى يۇنۇس، كىچىگىنىڭ ئېتى ئېسەن بۇقا (ئېسەن بۇقا 2 ـ دەپمۇ ئاتىلىدۇ) ئىدى. ئۇنىڭ ئەللىرى مۇشۇ ئىككى ئوغۇل ئوتتۇرىسىدا ئىككىگە بولۇنۇپ كەتتى. كېيىن ئېسەن بۇقا غەلىبە قازىنىپ خانلىققا ئولتۇردى. يۇنۇس ئېل بالىقتا تۇرالماي، سەمەرقەنتتىكى تومۇرنىڭ ئەۋلادي ئۇلۇغ

بەگنىڭ قېشىغا كەتتى، كېيىن يۇنۇس ئىران، ئەرەبىستان، ئىراق قاتارلىق جايلارغا ئىسلام دىنىنى ئۇگىنىشكە ئەۋەتىلىپ، تەلتوكۇس مۇسۇلمان بولدى.

ئېسەن بۇقا مىلادىنىڭ 1429 - يىلى (مىڭ سۇلالىسىنىڭ شۇەندى 3 - يىلى) خانلىق تەختىگە چىقىپ شىنجاڭ رايونىدىكى موڭغۇل چارۋىچى ئاقسوڭەكلىرىنىڭ قوللىشىغا ئىگە بولدى. ئۇلار دائىم پەرغانە، تاشكەنت قاتارلىق جايلارنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلاتتى. بۇنىڭغا تومۇرلەڭ ئەۋلادىدىن بولغان خانلار ئامال قىلالماي، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تومۇرلەڭ ئەۋلادىدىن ئەبۇسەيىت خان ئېسەن بۇقىنى توساش ئۈچۈن، يۇنۇسنى ئىراندىن ئالدۇرۇپ كېلىپ موغۇلىستانغا ئەۋەتتى. شۇنىڭ بىلەن يۇنۇس ئىشىق كولنىڭ ئەتراپى، پەرغانە، ئاقسۇ قاتارلىق جايلارغا ئوزىنى خان ئېلان قىلىپ، ئېسەن بۇقىنىڭ ھەركىتىگە توسقۇنلۇق قىلدى. موغۇلىستانمۇ شۇنىڭ بىلەن شەرق ۋە غەرپ دەپ ئىككىگە بولۇنۇپ كەتتى. ئېسەن بۇقا ئولگەندىن كېيىن (مىلادىنىڭ 1462 - يىلى) ئۇنىڭ ۋارىسلىرى تەرىپىدىن ھوكۇمرانلىق قىلىنىۋاتقان تۇرپان رايونى يۇنۇسنىڭ 2 - ئوغلى ئەخمەت تەرىپىدىن تارتىۋېلىندى.

چاغاتاي ئەۋلادىنىڭ ئىككىگە بولۇنۇپ كېتىشىدىن باشقا، جەنۇبىي شىنجاڭدا دوغلات قەبىلىسىدىن خۇدايداتنىڭ ئەۋلادلىرىمۇ ئوز ئالدىغا بىر پارچىدىن جاينى ئىگەللىۋالغانلىغىدىن تۇرغۇن يۇرتلار مەيدانغا كەلدى: «مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئوردا خاتىرىلىرى»دە يېزىلىشىچە، مىڭ سۇلالىسى ئوردىسىغا كېلىپ تارتۇق تەقدىم قىلغان يۇرتلار مۇنۇلار ئىدى: لۇكچىن (باشلىغى ئابدۇللا)، قارا قۇجۇ (باشلىغى قاقۇر)، باي (باشلىغى سادىر مەخمۇت)، كۇچا (باشلىغى شېلا)، يەركەن (باشلىغى سەيدال)، چەدىر (باشلىغى يادىكار)، سانجۇ (باشلىغى مىنەن شاھ)①، تۇر-

① «مىڭ يىڭزۇڭ جىن نۇڭنىڭ ئوردا خاتىرىلىرى» 165 - جىلد.

پان (خانی ئیمن خوجا)، چالیش (قارا شەهەر)، توخماق (خانی بۇلاخاي)، سایرام (باشلىغى سۇلتان)، بەدەخشان (باشلىغى سۇلتان مەخمۇت)، ئوزبىك (خانى جابە) ①، قەشقەر.

ئويراتلارنىڭ كۇچىيىشى ۋە قازاقلارنىڭ كوچۇپ كېلىشى

ئېسەن بۇقا ھوكۇمرانلىق قىلغان دەۋردە (مىلادى 1429—1462-يىللار) شىنجاڭغا خوشنا رايونلاردا بولۇپ ئوتكەن مۇھىم ۋەقەلەر ھىساپلىنىدۇ. ئويراتلارنىڭ خانى مەخمۇت مىلادىنىڭ 1417 - يىلى (مىڭ چىگزۇنىڭ يۇگلۇ 15 - يىلى) ئولدى، ئۇنىڭ ئوغلى توغان 2 - يىلى ئاتىسىنىڭ ئورنىغا دەسسىدى. توغان قارا نىيەت بولغانلىقتىن تاتارلارنىڭ باشلىغى ئارتايىنى ئولتۇردى، كېيىن ئويراتلاردىن دانىشمەن ئادالەت خانىنى، شاھزادىيان خانىنى ئولتۇرۇپ، ئويرات قەبىلىلىرىنىڭ ھەممىسىنى ئوزىگە بويسۇندۇردى. مىلادىنىڭ 1439 - يىلى (مىڭ سۇلالىسىنىڭ چېڭ تۇڭ 4 - يىلى) توغان ئولدى، ئۇنىڭ ئوغلى ئېسەن ئورنىغا ئولتۇرۇپ، ئوزىنى تەپتى خۇەيۋاڭ دەپ ئېلان قىلدى. ئېسەننىڭ دەۋرىدە ئويراتلار مىسلى كورۇلمىگەن ھالدا كۇچەيىپ كەتتى، جۇملىدىن تاتار خانى ئۇنىڭ تىزگىنلىشى ئاستىدا خۇددى بىر قورچاققا ئايلىنىپ قالدى. ئېسەن غەرپ تەرەپكە ھۇجۇم قىلىپ قۇمۇلنى بېسىۋېلىپ، قۇمۇل ۋاڭىنى تۇتۇپ كەتتى. ئۇ يەنە چاغاتاينىڭ ئەۋلاتلىرىدىن بولغان خانلار بىلەن ئۇرۇش قىلىپ، ھەر قېتىم ئۇلارنى مەغلۇپ قىلدى. ئېسەن بۇقا-نىڭ تەۋەلىگىدىكى بىر ئەمەر (ئىسمى ئەمەر ھەق بەردى) ئويراتلارنىڭ ھۇجۇمىدىن قېچىپ ئىسسىق كول رايونىغا كېلىپ، قورغان سېلىپ ئوزىنى قوغدىدى. جۇراس قەبىلىسى بىلەن باغرىن قەبىلىسىنىڭ موغۇل ئەمىرلىرى ئويراتلارغا تەسلىم بولدى②.

① «مىڭ يىگزۇڭ ئوردا خاتىرلىرى» 224 - جىلد. «جىن تەي قوشۇمچە خاتىرىسى» 42.

② مىرزا مۇھەممەت ھەيدەر: «تارىخي رەشىدىيە» (ئىنگلىزچە تەرجىمىسى) 1972 - يىلى قايتا باسمىسى، 78 - ، 79 - بەتلەر).

بۇ ئەمۋاللار ئويراتلار تەسىرىنىڭ تېنانشان تاغلىرىنىڭ غەربىي قىسمىغا قەدەر كېڭەيگەنلىگىدىن دېرەك بېرىدۇ.

بۇ ۋاقىت، قىپچاق دالاسىدا جۇجى ئولۇسىنىڭ يەنە بولۇنۇپ كەتكەن بىر دەۋرىگە توغرا كېلەتتى. ئۇ چاغلاردا، ئەسلى جۇجى ئولۇسىنىڭ شەرق قىسمىدىكى ئاق ئوردىنىڭ ھوكۇمدارى ئوبۇلخەيرىخان (مىلادى 1413—1489 - يىللار) بولۇپ، ئۇ سىرتقا قارىتا ئوتتۇرا ئاسىياغا كېڭەيمەچىلىك قىلدى، ئىچكى جەھەتتە دەھشەتلىك ھوكۇمرانلىق يۈرگۈزدى. مەسىلەن، تومۇر-لەڭنىڭ ئەۋلادىدىن ئولۇغ بەگ ۋاقتىدا، ئۇ سەمەرقەنتنىكە ھۇجۇم قىلىپ، مىلادىنىڭ 1452 - يىلى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تومۇرلەڭ ئەۋلادىدىن بولغان ئابدۇللاخاننى ئولتۇردى. ئىسلام يازغۇچىلىرى ئوبۇلخەيرىخاننىڭ كېڭەيمەچىلىكى ئويراتلارنىڭ قايتا زەربىسىگە ئۇچرىغان، دەپ رىۋايەت قىلىدۇ. ئويراتلارنىڭ باشلىغى ئۇز تومۇر تەيجى (بۇ ئىسىم خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىياللاردا ئۇچرىمايدۇ. خاۋۇس بۇ ئادەمنى «موڭغۇلارنىڭ كېلىپ چىقىشى»دا كورستىلگەن ئويراتلارنىڭ ئوق قول ۋەزىرى تومۇر① دىگەن كىشى شۇ دەپ بايان قىلىدۇ) مىلادىنىڭ 1452 - يىلدىن 1455 - يىللىرى ئارلىقىدا، سىر دەريا بويىدا ئوبۇلخەيرىخاننى مەغلۇپ قىلدى. ئوبۇلخەيرىخان چارۋىچى خەلق قە ئېغىر زۇلۇم سالغانلىقتىن، بىر بولۇم چارۋىچى خەلق 15-ئەسىرنىڭ 60 - يىللىرى باشلىرىدا، كېرەي ۋە جانىبەگ دىگەن ئىككى كىشىنىڭ يېتەكچىلىگىدە چۇ دەرياسى ۋادىسىغا كوچۇپ كەلدى. ئۇلار چاغاتاي ئەۋلادىدىن ئىسەن بۇقا خان تەرىپىدىن قارشى ئېلىندى. ئىسەن بۇقا خان چۇ دەرياسىنىڭ ئەتراپىدىكى كۇچىبىشى دىگەن جايىنى ئۇلارغا بەردى. ئۇلار مۇشۇ جايدا چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ ياشىدى، ئەڭ دەسلەپكى قازاقلار شۇلاردىن شەكىللەنگەن. ئۇلار بالقاش كولىنىڭ جەنۇبىدا

① خاۋۇس: «موڭغۇل تارىخى» 2 - توم، 688 - بەت.

زور دەرىجىدە تەرەققى قىلدى. ئوبۇلخەيرىخاننىڭ تەختنورنىسى ئىچىدىكى چارۇىچىلارمۇ داۋاملىق قېچىپ كېلىپ ئۇلارغا قوشۇلۇپ تۇردى. چاغاتاي مۇڭغۇللىرى ئىچىدىنمۇ بىر بولىگى ئۇلارغا قوشۇلدى. شۇنىڭ بىلەن قازاقلارنىڭ نوپۇسى كۆپىيىپ 200 مىڭدىن ئاشتى ①. ئوبۇلخەيرىخاننىڭ تەۋەلىكىدە قالغان چارۇىچىلار ئوزبەگ دەپ ئاتالدى.

تەخمىنەن مىلادىنىڭ 1462 - يىلى (مىڭ سۇلالىسىنىڭ تەيەنشۇن 6 - يىلى) ئېسەن بۇقا خان ئولۇپ، ئۇنىڭ ۋارىسى دوست مۇھەممەتخان ۋە چىبە سۇلتان ئوغلان ئوزنىڭ ئولۇسىنى ساقلاپ قالالمغانلىقتىن، يۇنۇسنىڭ تەسىرى تەدرىجىي تۇرپانغە چەكسىيىپ كەلدى. يۇنۇسنى مىڭ سۇلالىسى تارىخىدىكى ئېلى دىگەن ئادەمنىڭ ئوزى شۇ دىگۈچىلەرمۇ بار. شەرق بىلەن غەرپ ئوتتۇرىسىدىكى سودا يولىنىڭ كېكىرتىگىنى قىسىش ئۈچۈن، ئېلى مىڭ سۇلالىسى بىلەن تۇنجى قېتىم قۇمۇلنى تالاشتى. قۇمۇل تېيانشان تېغىنىڭ شەرقىغە جايلاشقان ئىستراتېگىيە لىك مۇھىم جاي بولۇپ، يۇەن سۇلالىسى ۋاقتىدا ئۇيغۇر ئىدىقۇتىغا تەۋە ئىدى. كېيىن چىڭگىزخاننىڭ ئەۋلادىدىن بىر ۋاڭ نوخۇل② قۇمۇلنى ساقلاشقا تەيىنلەندى. مىلادىنىڭ 1404 - يىلى (مىڭ سۇلالىسىنىڭ يۇڭلو 2 - يىلى) مىڭ سۇلالىسى نوخۇلنىڭ ئورنىغا چىققان ئەنىك تومۇرگە سادىق ئىتائەتمەن ۋاڭ دىگەن ئۇنۋان بەردى. ئىككى يىلدىن كېيىن، يەنى مىلادىنىڭ 1406 - يىلى ئۇ يەرگە قۇمۇل مۇداپىئە رايونىنى قۇرۇپ، ئېچكى ئولىكىلەردە ئۇزۇن تۇرغان ئەنىك تومۇرتنىڭ جىيەنى توقتۇنى سادىق ئىتائەتمەن ئونۋانى بىلەن ۋاڭ قىلدى. ھەم مۇھەممەت خوجا باشلىق بىر قانچە كىشىلەرنى بۈيرۇغى، يۇز بېشى، مىڭ بېشىلىققا، خەنزۇ ئەمەلدارلاردىن جوڭەننى قۇمۇل ۋاڭلىغا مە-

① «تارىخي رەشىدىيە» 272 - بەت.

② تاۋباۋلىيەن: «شىمالىي ماۋ يىللىرىدىكى ھەمسەپەرلىك چاتىرىسى» 6 - جىلد.

مۇرى ئىشلارنى باشقۇرۇش بارده‌مچىسى — دورغاپ قىلىپ تەيىن
لىدى. شۇنىڭدىن بېرى قۇمۇل رايونى مىڭ سۇلالىسى ھوكۇمىد
تىنىڭ قارىمىغىدىكى مەمۇرى رايون بولۇپ قالدى. بۇ سىياسى
ئىقتىسادىي جەھەتتىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە ئىدى.

ئەينى زاماندا، شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى جايلاردىن
مىڭ سۇلالىسىگە ئولپان بىلەن ئەۋەتىلگەن ئەلچىلەر ھەم ئىچكى
ئولكىلەرگە تىجارەتكە بارىدىغان سودىگەرلەر قۇمۇلدىن ئوتۇشى
لازىم ئىدى ۋە شۇ جايدا مەكتۇپ - ئالاقە قەغەزلىرى خەنزۇ-
چىگە تەرجىمە قىلىنىپ، ئىچكى ئولكىلەرگە بارىدىغان تۇرلۇك
رەسمىيەتلەر بېجىرىلەتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن قۇمۇلنى ئوز ئىشغال
يىتىگە ئېلىش جۇڭگو بىلەن غەرپ ئوتتۇرىسىدىكى سودا يولى
نىڭ ئوتكىلىنى قولغا كىرگۈزۈش بولۇپ، بۇ يەردىن ئىقتىسادىي
جەھەتتە زور مەنپەئەت كېلەتتى. چاغاتاي ئەۋلادىدىن بولىغان
خانلارنىڭ كۈچىنىڭ يېتىشچە قۇمۇلنى ئىشغال قىلىۋالماقچى بولۇشى
دىكى سەۋەپ ئەنە شۇ ئىدى.

مىلادىنىڭ 1460 - يىلى (مىڭ سۇلالىسىنىڭ تيەنشۇي 4 -
يىلى) قۇمۇلنىڭ سادىق ئىتائەتمەن خانى بۇراق ئولدى، ئۇنىڭ
ئانىسى نوۋۇنداشىل ھاكىمىيەتنى قولىغا ئالدى. چاغاتايىنىڭ
ئەۋلادى بولغان تۇرپاننىڭ سۇلتانى ئەلى مىلادىنىڭ 1472 -
يىلى (مىڭ سۇلالىسىنىڭ چېڭخۇا 8 - يىلى)نىڭ قىش پەسلى
دە ئەسكەر تارتىپ قۇمۇل شەھرىگە ھۇجۇم قىلىپ، قۇمۇل ۋاڭى
نىڭ ئانىسىنى ۋە قۇمۇل ۋاڭىنىڭ ئالتۇن تامغىسىنى بۇلاپ
كېتىپ، يالاننى قۇمۇلنى ساقلاشقا تەيىنلىدى. قۇمۇلنىڭ
دۇدۇسى خەن شېن قۇمۇل خەلقىنى باشلاپ كۇيۇ (بۇگۇنكى
گەنسۇ ئولكىسى ئەنشى ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا، يۇمىننىڭ
غەربىدە) دىگەن جايغا كوچۇپ بېرىپ ئولتۇراقلىششقا مەجبۇر
بولدى، كېيىن شۇ جايغا شەھەر سېلىپ، قۇمۇل مۇداپىە رايونى
نى شۇ يەرگە يوتكىدى.

مىلادىنىڭ 1487 - يىلى يۇنۇس خان ئولدى. ئۇنىڭ ئىك

گى ئوغلى بولۇپ، چوڭ ئوغلى مەخمۇت ئۇنىڭ غەرپ قىسمىدىكى يەرلەرنىگە ۋارىسلىق قىلىپ، تاشكەنت قاتارلىق جايلارغا ھوكۇمرانلىق قىلدى. كىچىك ئوغلى ئەخمەت ئاقسۇدىن تۇرپانغىچە بولغان رايونىنى ئىگەلىدى ۋە قۇمۇلنى داۋاملىق ئىگەلەپ تۇردى. مىلادىنىڭ 1482 - يىلى (مىڭ سۇلالىسىنىڭ چېڭخۇا 18 - يىلى) قۇمۇل دۇدۇسى خەن شېن، چىجەن (يۇمىڭ ناھىيىسىنىڭ يېنىدا)، خەندۇڭ (دۇڭخۇاڭ ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا) دېگەن ئىككى مۇداپىە رايونى بىلەن بىرلىشىپ 10 مىڭ ئادەم بىلەن قۇمۇلغا ھۇجۇم قىلىپ، قۇمۇل رايونىنىڭ 8 شەھىرىنى قايتۇرۇۋالدى. مىلادىنىڭ 1488 - يىلى (مىڭ سۇلالىسىنىڭ خۇڭجۆ تۆنجى يىلى) مىڭ سۇلالىسى خەن شېنىگە سادىق ئىتائەتمەن ۋاڭ دەپ ئۇنۋان بەردى. ئەخمەت ئۇنىڭغا تەن بەرمەي، شۇ يىلى 11 - ئايدا قۇمۇلغا ئەسكەر تارتىپ كېلىپ خەن شېننى ئولتۇرۇپ، قۇمۇلنى يەنە ئىشغال قىلىۋالدى.

ئەخمەتكە زەربە بېرىش ئۈچۈن، مىڭ سۇلالىسى ئۇنىڭغا قارىتا تۇرپانلىقلارنىڭ ئىچكى ئولكىلەرگە بېرىپ سودا قىلىشنى چەكلەش، تۇرپاننىڭ ئولپان ئېلىپ كەلگەن ئەلچىلىرىگە بېرىلىدىغان ئىنئامنى كېمەيتىش تەدبىرلىرىنى قوللاندى. ئەخمەت ئامال قىلالماي، مىلادىنىڭ 1491 - يىلى (مىڭ سۇلالىسىنىڭ خۇڭجۆ 4 - يىلى) ئوزلۇكىدىن قۇمۇل ۋىلايىتىنىڭ 11 شەھىرىنى، قۇمۇل ۋاڭنىڭ ئالتۇن تامغىسىنى ۋە 500 دىن ئارتۇق ئادەمنى مىڭ سۇلالىسىگە قايتۇرۇپ بەردى. مىڭ سۇلالىسى تېچ - ئامانلىق ۋاڭنى يابانداننىڭ نەۋرىسى شانبانى قۇمۇل ۋاڭلىغا تەيىنلىدى. لېكىن ئەخمەت مىلادىنىڭ 1493 - يىلى (مىڭ سۇلالىسىنىڭ خۇڭجۆ 6 - يىلى) يەنە قۇمۇلغا ھۇجۇم قىلىپ شانبانى تۇتۇپ كېتىپ، قۇمۇلنى 3 - قېتىم ئىشغال قىلىۋالدى.

مىڭ سۇلالىسى ئەخمەتنىڭ تۇراقسىزلىغىغا قاراپ تۇرپان بەلەن مۇئامىلە قىلىشنى رەت قىلىپ، تۇرپاننىڭ 172 نەپەر ۋەكىلىنى قاماپ قويدى. مىلادىنىڭ 1495 - يىلى (مىڭ سۇلا-

لسىنىڭ خۇجۇر 8 - يىلى) مىڭ سۇلالىسى شۇي چېن باش-
چىلىغىدا قۇمۇلغا ئەسكەر ئەۋەتىپ قۇمۇلنى قايتۇرۇۋالدى. ئەخ-
مەتنىڭ توپىلىڭى تۇپەيلىدىن شىنجاڭ بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيادە-
كى جايلارنىڭ سودىگەرلىرى ئىچكى ئولكىلەرگە بېرىپ تىجا-
رەت قىلالمىغانلىقتىن ئەخمەتكە قاتتىق نەپرەت بىلدۇردى. ئەخ-
مەتنىڭ ئاكىسى مەخمۇت مىڭ سۇلالىسىگە يازغان مەكتۇبىدا: "غەربىي
رايوندىكى ئەللەرنىڭ تارتۇق - ئولپان ئەۋەتەلمەسلىگىنىڭ سەۋەبى
ئەخمەتتە. ئەمدى بۇنىڭغا پۇشايمان قىلىپ، شانبانى قويۇپ بېرىپ
قايتۇردۇق. ھېرات قاتارلىق ئەللەرگە تارتۇق قىلىشقا رۇخسەت
قىلىپ، بەنت قىلىنغان ئەلچى شەيخ مەنسۇر قاتارلىقلار قويۇپ
بېرىلسە ئىكەن①" دېگەن. ئەخمەت مىلادىنىڭ 1497 - يىلى
(مىڭ سۇلالىسىنىڭ خۇجۇر 10 - يىلى) قىش پەسلىدە شانبا-
نى قايتۇرۇپ بەرگەندىن كېيىن، مىڭ سۇلالىسى ئاندىن تۇرپان
رايونى بىلەن بولغان نورمال مۇناسىۋەتنى ئەسلىگە كەلتۈردى.
ئەخمەت شەرق تەرەپتە قۇمۇلنى، بۇلاڭ - تالاڭ قىلىغان ۋا-
قىتلاردا، ئۇنىڭ ئاكىسى مەخمۇتنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى يەر-
لىرىنى جەنۇپ تەرەپكە كوچۇپ كىرگەن ئۇزبەكلەر تارتىۋال-
دى. ئوبۇلخەيرخان ئولگەندىن كېيىن، ئۇزبەكلەر ئوز ئىچىدىن
بۇزۇلغانلىقتىن نۇرغۇن چارۋىچىلار ئوبۇلخەيرخاننىڭ نەۋرىسى
شەيبانىخاننىڭ يېتەكچىلىكىدە ماۋەراۋننەھرگە كوچۇپ كەلدى.
دەسلەپتە شەيبانىخان موڭغۇللار بىلەن بىرلىشىپ مەخمۇتنىڭ قول-
لىشى ئاستىدا سىر دەريانىڭ ئاينىغىدىكى رايونلارنى تارتىۋالغان-
دىن كېيىن، يەنە مىلادىنىڭ 1500 - يىلى سەمەرقەنتنى ئىشە-
غال قىلىۋالدى. ئۇنىڭدىن كېيىنلا يەنە بۇخارا، تاشكەنت، پەر-
غانە قاتارلىق جايلارنى ئىشغال قىلىۋېلىپ، تومۇرنىڭ ئەۋلادى
بولغان بابۇرنى ماۋراۋننەھردىن قوغلاپ چىقاردى (كېيىن
بابۇر ھىندىستانغا قېچىپ بېرىپ موغۇل سۇلالىسىنى قۇردى، با-
بۇر يۇنۇسنىڭ نەۋرىسى ئىدى). شەيبانىخان ماۋراۋننەھردە
غەلىبە قازانغاندىن كېيىن، ئوزىگە ۋاپا قىلغان مەخمۇت خانغا

① جالۇ يۇ: «چېگرا سىياسەتلىرى مەقسەد تەكشۈرۈش».

ھۇجۇم قىلدى. مەخمۇت خان ئەخمەتتىن ياردەم سورىدى، ئەخمەت ئۇزىنىڭ چوڭ ئوغلى مەنسۇرخاننى شىنجاڭدا ئوز ئورنىغا قالدۇرۇپ قويۇپ، ئوزى ئەسكەر باشلاپ ماۋەرائۇننەھرگە ياردەمگە كەلدى. ئەمما شەيبانىخان بۇ ئاكا - ئۇكا ئىككىسىنى مەغلۇپ قىلىپ، ئۇلارنى ئەسىرگە ئالدى، قويۇپ بەرگەندىن كېيىن ئۇلار شىنجاڭغا قايتىپ كەلدى، كېيىن مەخمۇت يەنە ماۋرائۇننەھرگە ھۇجۇم قىلغاندا، شەيبانىخاننىڭ قولىغا 2 - قېتىم ئەسىرگە چۈشتى. بۇ قېتىم شەيبانىخان مەخمۇت ۋە ئۇنىڭ ئالتە ئوغلىنى بىر قانچە موغۇل باشلىقلىرى بىلەن قوشۇپ مىلادىنىڭ 1509 - يىلى سىر دەريا بويىدا تامامەن ئولتۇردى. ئەخمەت ئاقسۇدا ئاغرىپ ۋاپات بولدى.

مەنسۇر ھاكىمىيەت ئۇستىگە چىققاندىن كېيىن، ئوزىگە قارشى چىققان بىر قانچە قېرىنداشلىرىنى شەپقەتسىزلىك بىلەن باستۇردى. جۇملىدىن سەيىت بىلەن خېلىل ئىككىسىنى ئوتتۇرا ئاسىياغا قوغلىۋەتتى، ئۇ يەردە ئوزىيەكلەر خېلىلنى تۇتۇۋېلىپ ئولتۇردى. سەيىتخان بولسا ئوزىنىڭ بىر نەۋرە ئاكىسى بابۇرنىڭ قېشىغا قېچىپ بېرىپ كابۇلدا يۇردى. مەنسۇر ئوزىنىڭ ھوكۇمرانلىق ئورنىنى مۇستەھكەملىگەندىن كېيىن، قۇمۇلنى يەنە ئىشغال قىلىۋېلىش بىلەن شۇيجۇ (بۇگۇنكى جۇچۇەن) ئەتراپلىرىدا بۇلاڭ - تالاڭ قىلغانلىقتىن، خېشى كارىدۇرى ئەتراپىدىكى خەلقلەر ئۇنىڭ دەردىنى كوپ تارتتى، بۇنىڭدىن مىڭ سۇلالىسىمۇ بىراز بولۇپ كەتتى. مىلادىنىڭ 1529 - يىلى (مىڭ سۇلالىسىنىڭ جياچىڭ 8 - يىلى) مىڭ سۇلالىسى شۇنىڭدىن ئېتىۋارەن قۇمۇل بىلەن كارى بولماسلىق قارارىغا كەلدى.

شايبانىخان مىلادىنىڭ 1510 - يىلى مەرۋىدە ئىران شاھى ئىسمائىل بىلەن بولغان ئۇرۇشتا ئولدى، بابۇر مۇشۇ ۋەقەنىڭ 2 - يىلى سەيىت خان (مەنسۇرنىڭ ئىنىسى) نى ئەنجانغا ئەۋەتتى. سەيىت خان بۇ يەردە 4700 كىشىلىك بىر قوشۇن تەشكىللەپ، مىلادىنىڭ 1514 - يىلى تورغات ئارقىلىق قەشقەرگە

كەلدى. ئۇ، شۇ ۋاقىتتا قەشقەردە تۇرغان خوتەن ھوكۇمدارى ئابۇبەكرنى يېڭىپ، يېڭسار، يەركەن، خوتەن قاتارلىق جايلارنى ئىشغال قىلىپ، ئابۇبەكرنى قوغلۇۋەتتى. سەيىت خان بۇ-نىڭ بىلەن جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ھەربىي قىسمغا ھوكۇمدار بولۇپ، ئوز تەسىر كۇچىنى شىمالىي شىنجاڭغا كېڭەيتتى. شۇنىڭدىن كېيىن سەيىت خان ئاكىسى مەنسۇر بىلەن ياراشتى. مىلادىنىڭ 1516 - يىلى ئاقسۇ بىلەن كۇچانىڭ ئوتتۇرىسىدىكى بىر جايدا ئىككى-سى كورۇشۇپ، سەيىت خان مەنسۇرخانغا ئەل بولىدىغانلىغىنى بايان قىلدى. بۇ توغرىلىق «تارىخىي رەشىدىيە» دە: "نەتىجىدە يېگىرمە يىل تىچلىق ۋە ئامانلىق ۋۇجۇتقا كېلىپ، ھەر قانداق كىشى قۇمۇلدىن ئەنجانغا بارماقچى بولسا، يول ئۇستىدە باج تولىمەيتتى، ئوزىگە ئوزۇق - تولۇك ئالمايتتى، بارغانلىكى جاي-دا مېھمانغا ئوخشاش كۇتۇلەتتى، ئوزۇقلىشىدىغان، ياتىدىغان جايىنى تېپىۋالالايتتى" دەپ تەسۋىرلەنگەن①.

لېكىن شىنجاڭ رايونى ھەقىقى بىرلىككە كەلمىدى. مىلادى-نىڭ 1533 - يىلى (مىڭ سۇلالىسىنىڭ جىياچىڭ 12 - يىلى) سەيىت خان ئولدى. ئوغلى رەشىت خان ئۇنىڭ ئورنىغا ئولتۇ-رۇپ، بۇرۇنقىدەكلا يەركەننى مەركەز قىلدى. مەنسۇر بۇنى ئاڭلاپ ئەسكەر تارتىپ كېلىپ ئاقسۇغا ھۇجۇم قىلدى. رەشىت خان غەلبە قازاندى. مىلادىنىڭ 1570 - يىلى (مىڭ سۇلالىسى-نىڭ لۇڭچىڭ 4 - يىلى) رەشىت خان ئولۇپ، ئۇنىڭ ئوغۇل-لىرىنىڭ ھەر بىرسى بىر جاينى ئىشغال قىلىپ ئوز ئالدىغا بو-لۇۋالدى.

① «بابۇرنامە» (يۇۋلىچ تەرجىمىسى) 1 - توم، 126 - 127 - بەتلەر.

3 - بولۇم شىنجاڭدىكى مىللەتلەرنىڭ قوشۇلۇشى ۋە تەرەققى قىلىشى. چىغاتاي ئەۋلادىدىن بولغان خانلارنىڭ زاۋاللىققا يۈز تۇتۇشى ۋە خوجىلارنىڭ باش كوتىرىشى

16 - ئەسىر يېقىنقى زامان شىنجاڭدىكى مىللەتلەرنىڭ تۈپ ئالامەتلىرى شەكىللەنگەن دەۋر بولدى. يۇقۇرىدا بايان قىلىنغان قازاقلارنى ئېلىپ ئېيتقاندا، ئۇلار 15 - ئەسىرنىڭ 60 - يىللىرىنىڭ باشلىرىدا چۈ دەرياسى ۋادىسىغا كوچۈپ كەلگەن ۋاقىتتىدا، شۇ ۋاقىتتىكى ئۇزبەكلەر بىلەن تىل ۋە ئىقتىسادىي ھايات، مەدەنىيەت جەھەتتىن ھەمقانداق پەرق قىلمايىتتى.

15 - ئەسىرنىڭ ئاخىرى 16 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئوزبەكلەر جەنۇبقا قاراپ ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ دىخانچىلىق رايونلىرىغا كوچۈپ كەلدى. شۇنىڭدىن كېيىنكى ئۇزۇن ۋاقىتلار داۋامىدا، شۇ جايلاردىكى تۈرك تىلى سېستېمىسىدىكى ئاھالىلارغا سىڭىپ، تەدرىجى ھالدا دىخانچىلىق قىلىدىغان يېڭى بىر مىللەت — ئوزبەك مىللىتى بولۇپ شەكىللەندى. قازاقلار داۋاملىق ياشاپ چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغاچقا، يېقىنقى زامانغا كەلگىچە چارۋىچىلىق ئىگىلىكىنى ئاساس قىلىپ كەلدى.

قازاقلار — نۇرغۇنلىغان تۈرك، موڭغۇل قەبىلىلىرىنىڭ قوشۇلمىسى، ئۇلارنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇن، كېرەي، نايمان قاتارلىق قەبىلىلەر بولغان. قازاقلار 15 - ئەسىرنىڭ 60 - يىللىرى ئاق ئوردىدىن چۈ دەرياسى ۋادىسىغا كوچۈپ كەلگەن، دىگەن سوز ئۇلارنىڭ بوۋىلىرى ئەسلىدە قىپچاق دالاسىدا ئىدى دىگەنلىك

ئەمەس، ئەكسىچە، ئۇلارنىڭ ئەسلى كونا ماكانى جۇڭگو ئىدى.

13 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا چىڭگىزخان غەربكە يۈرۈش قىلغان چاغدا، ئۇيسۇن، كېرەي، نايمان قەبىلىلىرى غەربتە تەرەپكە قاراپ كوچۇپ كەتكەن، كېيىن قىپچاق جۇجى خانىنىڭ ھوكۈمرانلىقى ئاستىدا بولۇپ كەلگەن، قازاقلارنىڭ يالقاش كولىنىڭ جەنۇبىدىكى چۇ دەرياسى ۋادىسىغا كوچۇپ كېلىشىنى ئوز يۇرتىغا قايتىپ كەلگەنلىك دېيىشكە بولىدۇ.

15 - ئەسىرنىڭ كېيىنكى 40 - يىللىرىدا قازاقلارنىڭ نوپۇسى كۆپەيدى، چارۋىچىلىق قىلىدىغان جايلىرىمۇ كېڭەيدى. شىنجاڭ رايونىدىكى دوغلات قەبىلىسىدىن بىر بولۇك كىشىلەر قازاقلارغا قوشۇلۇپ كەتتى. يېقىنقى زامان كىشىلىرىنىڭ تەتقىق قىلىشىچە، كېيىنكى كۈنلەردىكى قازاقلار چوڭ يۈز ئىچىدىكى دوغلات قەبىلىسى، يەنى يۈقۇرىدا ئېيتىپ ئوتۇلگەن چاغاتاي ئەۋلاتلىرىدىن بولغان خانلارنىڭ قارىمىغىدىكى تۇركلىشىپ كەتكەن دوغلات قەبىلىسى ئىدى دېيىلىدۇ. مۇندىن باشقا ئاق ئوردىلىق ئوزبەكلەر داۋاملىق كوچۇپ كېلىپ قازاقلارغا قوشۇلۇپ، قازاقلارنىڭ نوپۇسى زور دەرىجىدە كوپەيدى. ئۇلارنىڭ يايلاقلىرى يالقاش كولىنىڭ شەرقى ۋە جەنۇبىدىكى كەڭ رايونلارغىچە كېڭەيدى. ئوزبەكلەر جەنۇبقا قاراپ ماۋرائۇننەھرگە كوچكەندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ يالقاش كولىنىڭ غەربىي شىمالىدا قېپقالغان كەڭ يايلاقلىرى تەدرىجى رەۋىشتە قازاقلار تەرىپىدىن ئىگىلەندى.

قازاقلار ئوزبەكلەرگە ياقابىل تۇرۇپ، موغۇلستاندىكى چاغاتاي ئەۋلادىدىن بولغان خانلار بىلەن ئوزئارا دوستلۇق ۋە ئوزئارا ياردەمدە بولۇپ كەلدى. قازاقلارنىڭ باشلىغى كېرەي خانغا ۋارىسلىق قىلغان بالاندۇق خان (ميلادى 1488 — 1509 يىللار) دەۋرىدە قازاقلار ئوزبەكلەر بىلەن سىر دەريا ئايىغىدىكى رايونلارنى تالىشىپ ئوزئارا مۇددەت ئۇرۇش ئېلىپ بارىدى. ئۇ ۋاقىتتا قازاقلارنىڭ ئوردوكاھى ئالاتاۋدا ئىدى.

بالاندۇق نامدا قازاقلارغا خان بولسىمۇ، ئەمەلدە جانى بەگنىڭ ئوغلى قاسىم خان (مىلادى 1509 — 1518 - يىللار) ھوكۇمدارلىق قىلاتتى. قاسىم خان دەۋرىدە قازاقلارنىڭ نوپۇسى بىر مىليونغا يەتتى، قاسىم خاننىڭ 300 مىڭ ئەسكىرى بار ئىدى. بۇ ۋاقىتتا بالقاش كولىنىڭ شەرقىي جەنۇپ تەرىپى ئەمەلدە موغۇلىستاندىكى چاغاتاي ئەۋلاتلىرىغا ئەمەس، بەلكى قازاقلارغا تەۋە ئىدى.

- قاسىم خاننىڭ جادىق دىگەن ئىنىسى بار ئىدى. (يېقىنقى زاماندا ئالتاي زايونىدىكى قازاقلارنىڭ كېرەي قەبىلىسىدىكى ئون ئىككى ئۇرۇقنىڭ ئىچىدە جادىق دىگەن بىر ئۇرۇق بار). قاسىم خان ئولگەندىن كېيىن، مىماش ئۇنىڭ ئورنىغا خان بولدى. (مىلادى 1518 — 1523 - يىللار)①. مىماش خاندىن كېيىن جادىقنىڭ ئوغلى تايىر خان بولدى (مىلادى 1523 — 1530 - يىللار). تايىر خان زالىم بولغانلىغى ئۈچۈن ئۇرۇق - تۇققان، ئەللىرى ئۇنىڭدىن يۈز ئورىدى. بۇ- رۇن بىر مىليون ئاھالىگە ئىگە بولغان قازاق قەبىلە ئىتتىپاقى شۇنىڭ بىلەن تاراپ كەتتى. تايىر ئوزى قىرغىزلار ئىچىدە ئولدى.

- قازاقلار چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغانلىقتىن، نۇرغۇنلىغان مال - يىلقىغا ئىگە بولدى. «تارىخىي رەشىدىيە» دە مۇنداق بىر رىۋايەت بايان قىلىنىدۇ: مىلادىنىڭ 1513 - يىلى سەيىت خان قازاقلارنىڭ خانى قاسىم خان بىلەن كورۇشۇپتۇ، قاسىم خان ئۇنى تەنتەنە بىلەن كۇتۇۋېلىپ، ئۇنىڭغا مۇنداق دەپتۇ: "بىز دالىدا ياشايدىغان ئادەملەر، بىزدە بايلىق، قائىدە - يوسۇن يوق. بىزگە ئەڭ قىممەتلىك نەرسە — يىلقا، ئەڭ ياخشى تائام — ئەت، ئەڭ مېزىلىك ئىچىملىك — قىمىز. بىزنىڭ يېرىمىزدە باغ - ۋاران، ئوي — ئىمارەت يوق. بىزنىڭ كوڭۇل ئېچىشىمىز ئاسا-

---

① ئادەتتە مىماش خان قاسىمخاننىڭ ئوغلى دەپ قارىلىدۇ. خاۋۇس جادىقنىڭ ئوغلى بولۇشى كېرەك دەپ ئېھتىمال قىلىدۇ.

سەن يىلقىلىرىمىزنى كورەك قىلىشتىن ئىبارەت". قاسىم خان سەيىت خاننى باشلاپ يىلقىلىرىنى كورسىتىپ چىقىپتۇ. ھەم يىلقىلىرىدىن 2 ئاتنى ئايرىپ چىقىپ شۇنداق دەپتۇ: "بىز ئات ئوستۇرىدە ياشايدىغان كوچمەن خەلق. مېنىڭ ئەڭ ياخشى كورىدىغان ئىككى ئېتىم بار، ئۇنىڭ قىممىتى مۇشۇ پۈتۈن يىلقاڭغا باراۋەر كېلىدۇ. مەن بۇ ئىككى ئاتنىڭ ئىچىدە قايسىسىنى ياخشى دەپ ئېيتالايمەن. سىز ئوزىڭىز بۇ ئىككىسىنىڭ ئىچىدىن ياخشى كورگىنىڭىزنى تالىلىۋالىپ، بىرىنى ماڭا قالدۇرۇڭ". سەيىت خان بۇ ئىككى ئاتنىڭ ئىچىدىن ئىسمى "ئوغلان تورۇق" دېگەن بىرىنى تالىلىۋاپتۇ. قاسىم خان يىلقىنىڭ ئىچىدىن يەنە بىر نەچچە ئاتنى تاللاپ چىقىپ ئۇنىڭغا قوشۇپ سەيىت خانغا تۇتۇپىتۇ①. سەيىت خان بۇنى ئومۇر بويى ئېسىدىن چىقارماپتۇ. بۇ رىۋايەت قازاقلارنىڭ ئالاھىدە خۇسۇسىيەتكە ئىگە كوچمەنچىلىك تۇرمۇشىنى جانلىق تەسۋىرلەپ بېرىدۇ.

ئەينى زاماندا، كوچمەن خەلقلەر ئىچىدە قازاقلاردىن باشقا يەنە قىرغىزلار مۇ بار ئىدى②. تېيانشان تاغلىرى رايونىدىكى قىرغىزلار تارىخىي كىتاپلاردا پەقەت 16 - ئەسىردىن كېيىنلا كورۈلىدۇ. ئۇلارنىڭ تېيانشان تاغلىرىغا قاچان كەلگەنلىگى ھەققىدە بىر نەچچە خىل رىۋايەت بار. بىز ئالدىنقى باپلاردا، باياندا قىلىپ ئوتكەن ئىدۇق: ئارىق بۇغا ئىسىيان كوتەرگەن چاغلاردا، قىرغىزلار ئۇنىڭ قوشۇنىغا قاتنىشىپ يەنىسەي ۋادىسىدىن تېيانشان تاغلىرىغا كەلگەن بولۇشى كېرەك. يەنە، 15 - ئەسىرنىڭ 20 - يىللىرىدىن كېيىن، ئويراتلار شىنجاڭغا كىرگەندە، قىرغىزلار مۇ بىللە كەلگەن بولۇشى كېرەك. ئەمما، بۇ ھەقتە تارىخىي ماتېرىياللاردا مەلۇمات يوق. 16 - ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا ئوتكەن يازغۇچى مىرزا ھەيدەرنىڭ ئېيتىشچە، مەنسۇر

① «تارىخىي رەشىدىيە» 276 - 277 - بەتلەرگە قارالسۇن.

② يەنىگى زاماندىكى ياۋروپالىقلار بۇ ئىككى مىللەتنى ئارىلاشتۇرۇۋېتىپ، قازاقلارنى قىرغىز دەپ ئاتاپ كەلدى. بۇ خاتا چۈشەنچە.

خاننىڭ ئىنىسى خېلىل مەنسۇرنىڭ سۇيىقەستىدىن قېچىپ موغۇ-
لىستانغا بارغاندا، قىرغىزلار ئۇنى ئوزلىرىگە باشلىق قىلىغان
ئىكەن. مىرزا ھەيدەرنىڭ قارىشىچە، قىرغىزلار بىلەن چاغاتاي
موغۇللىرىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى پەرق شۇكى، موغۇللار ئىسلام دىـ
نىغا ئېتىقات قىلاتتى، قىرغىزلار ئۇنداق ئەمەس ئىدى. مۇندىن
باشقا، قىرغىزلار چاغاتاي ئەۋلادىدىن بولغان خانلارغا دائىم
قارشى تۇرۇپ كەلگەنلىكىتىن، ئۇلارنى يۇرت پاراكەندىچىلـ
گىنىڭ يىلتىزى دەپ قارايتتى. بۇنىڭدىن مەلۇم بولدىكى، ئەينى
زاماندىكى قىرغىزلار مۇسۇلمان ئەمەس، ئۇلار ئىسلام مەدىنىيىتىـ
گە پۇتۇنلەي يات ئىدى.

كېيىن قىرغىزلار چاغاتاي ئەۋلادىدىن بولغان خانلارنىڭ
رۇخسىتى بىلەن ئىسسىق كولنىڭ جەنۇبىي رايونلىرىدا چارۋىچىـ
لىق تۇرمۇشىنى ئوتكۇزدى. ئۇلارنىڭ مۇھەممەت دىگەن باشلىـ
غى بولغان، ئۇ ئادەم قىرغىز بولۇشى كېرەك، ئەمما ئۇنىڭ ئىسـ
مىغا قارىغاندا، ئۇ مۇسۇلمان بولۇشى مۇمكىن. قانداقلا بولمـ
سۇن، ھەر ھالدا قىرغىزلار دىخانچىلىق رايونىدا ياشايدىغان چىن
مۇسۇلمانغا دۇشمەن بولۇپ، دائىم سايرام، (چىمكېنت يېنىدا) تاشـ
كەنت قاتارلىق جايلارغا ھۇجۇم قىلىپ تۇراتتى، قەشقەرنىمۇ بۇلاڭ -
تالاڭ قىلاتتى. تا 16 - ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىغىچە قىرغىز-
لار ئىسلام دىنىغا ئېتىقات قىلمىغان ئىدى. ئوسمانلى تۇركلىرىـ
دىن سەفى دىگەن كىشى مىلادىنىڭ 1582 - يىلى يازغان ئەـ
سىرىدە، قازاقلارنى ھەنەفىيە مەزھىبىدىكى مۇسۇلمانلار قىر-
غىزلارنى بولسا "يا كاپىر ئەمەس، يا مۇسۇلمان ئەمەس" دەپ
بايان قىلغان. قىرغىزلار ئادەم، ئۇلاق ئوتۇشكە قىيىن جايلاردا
ياشايتتى، دۇشمەنلەر ھۇجۇم قىلغاندا، تاغ ئارىلىرىغا موكۇنۇۋا-
لاتتى①.

قازاقلار بىلەن قىرغىزلارنىڭ جەمىيەت تۇزۇمى پاترىالخاللىق

---

① «بارتولد ئەسەرلىرى» (رۇسچە) 2 - توم، 1 - دەپتەر، 517 - بەت.

فېودالىق تۈزۈم خۇسۇسىيىتىگە ئىگە ئىدى، يەنى فېودالىق ئېكسپلاتاتسىيە تۈزۈمى بىلەن ئۇرۇق - قەبىلە ئائىلە باشلىقلىق تۈزۈمى بىرلىشىپ كەتكەن تۈزۈم ئىدى. قازاق ۋە قىرغىزلار-نىڭ ھەممىسى ئۇرۇقداش قەبىلىلەردىن بىرلەشكەن يەككە - يەككە ئادەملەرنىڭ بىرىكمىسىدىن ئىبارەت بولۇپ، ئائىلە جامائەسى ئۇنىڭ ئاساسى ئىدى، قازاقلار بۇنى ئاۋۇل دەيدۇ، قىرغىزلار ئايىل دەيدۇ، ئائىلە جامائەسىنىڭ ئەزالىرى بىرىرى بىلەن قۇدا بولسىمۇ نامرات، باي بولۇشلىرى بىلەن پەرقلەنمەيتتى. بايلىرى ئۇرۇقداشلار ئوزئارا يارەملىشىدىغان شەكىلدىن پايدىلىنىپ نامراتلىرىنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلاتتى. قازاق ۋە قىرغىزلار ئۇزۇن مۇددەت موڭغۇللارنىڭ ھوكۇمرانلىقى ئاستىدا تۇرغانلىقتىن، ئۇرۇقداش قەبىلىلەرنىڭ يۇقۇرى قاتلاملىرى ھەمىشە چىڭگىزخان ئەۋلاتلىرىدىن بولاتتى، بۇلارنى سۇلتان دەپ ئاتايتتى. ئەگەر سۇلتان ئوزىدىن چىقمىغان ھالەتتە، سىرتتىن چىڭگىزخان ئەۋلاتلىرىنى ئېلىپ كېلىپ باشلىق قىلاتتى، قىرغىزلارنىڭ مەنسۇرىنىڭ ئىنسىنى ئوزلىرىگە باشلىق قىلغانلىقىغا ئەنە شۇنىڭ مىسالى. سۇلتانىنىڭ ئۇستىدە خان بولىدۇ، خانىنى سۇلتانلار ئوز ئىچىدىن سايلايتتى. خان، سۇلتانلار ئوزلىرىنى ئاقسۆڭەك دەپ، كېلىپ چىقىشى موڭغۇل ئاقسۆڭەكلىرىدىن بولمىغان ئاۋام خەلقنى قارا سوڭەك دەپ قۇدىلاشمايتتى. مۇندىن باشقا، ئادەت قانۇنىنى باشقۇرىدىغان "بى" دېگەنمۇ بولۇپ، ئۇ فېودال ھوكۇمرانلار سىنىپىنىڭ بىر بولىگى ئىدى، قۇلىمۇ بار ئىدى، ئەرلەرنى "قۇل" دەيتتى، ئاياللارنى "كۈن" دەيتتى. بۇلار قازاق - قىرغىزلار جەمىيىتىنىڭ ئەڭ توۋەن قاتلىمى ھىساپلىنىدۇ. ئۇرۇقداشلىق قەبىلە ساقلىنىپ كەلگەنلىكتىن، قانداش قەبىلىلەر ئارا ئوچ - ئادا‌ۋەت بولسا، قىساس ئالىدىغان، باشقا ئۇرۇقتىن ئويلىنىدىغان، ئاكا - ئۇكىلار ئوزئارا تۇل قالغان ئايالىلىرى بىلەن نىكالىنىدىغان ۋە قالىن مالنى نىكاغا ئوخشاش قالاق تۈزۈملەرمۇ ساقلانغان. ھەر دەرىجىلىك فېودال ھوكۇمرانلار نامرات

چارۋىچىلارنى ئېغىر ھالدا ھەقسىز ئىشلىتىپ، ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشتىن باشقا، تۇرلۇك قائىدە - يوسۇنلار ئارقىلىقمۇ پايدا ئالاتتى. چارۋىچىلار مۇنداق ئېكسپىلاتاتسىيە ئاستىدا ئىنتايىن غۇربەتچىلىكتە تۇرمۇش كەچۈرەتتى. پاتراقچىلىق فېئودالىق تۈزۈم جەمىيەت تەرەققىياتىغا ئېغىر توسقۇن بولدى.

«تارىخىي رەشىدىيە» دە يېزىلىشىچە، لوپنۇرنىڭ ئەتراپلىرىدا سېرىق ئۇيغۇرلار بار ئىدى، ئۇلار چەرچەن ئەتراپىدا بىلەن مەكىلەيسۇي (كۇنگەي رايونلار) گە تۇتاش بولغان جايلاردا ياشايتتى. سېرىق ئۇيغۇرلار گەنسۇنىڭ غەربىي قىسمى بىلەن چىڭ خەينىڭ غەربىي شىمال قىسمىدىنمۇ بار ئىدى. مىڭ سۇلالىسى ئۇ يەرلەردە ئەندىكى ئادان دېگەن مۇداپىئە رايونلىرىنى قۇرغان ئىدى. سېرىق ئۇيغۇرلار ھازىرقى يۈيگۇ مىللىتىنىڭ بوۋىسىدۇر. يۈيگۇلار چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىناتتى، ئۇلار بۇددا دىنىغا ئېتىقات قىلىپ، ئىسلام دىنىدىكى چاغاتاي موغۇللىرىغا تاقابىل تۇراتتى. ئۇۋەيىس خان بىلەن كېيىنكى كۇنلەردىكى سەيىت خان سېرىق ئۇيغۇرلارغىمۇ ھۇجۇم قىلغان ئىدى.

شىنجاڭدىكى چاغاتاي - موغۇللار دەسلەپتە چارۋىچىلىقنى ئاساس قىلغان ئىدى. خوددى «چىن چېگىنىڭ غەربىي رايونىغا ئەلچىلىككە چىقىش خاتىرىسى» دە تەسۋىرلەنگىنىدەك، بەشبالىق خانى مەخمۇت دەۋرىدە، موغۇللار "شەھەر - قورغان، ئوردا - ئىمارەت سالمايتتى، تۇراقلىق بىر يېرى يوق ئىدى، پەسلىگە قاراپ، سۇ، ئوتلاق قوغلىشىپ، ئات - كالا بېقىپ كۈن ئوتكۈزەتتى، لايىق تاپقان يەرلىرىگە ئاق ئوي تىكىپ، يەرگە كىگىز - پالاز سېلىپ ئولتۇراتتى ۋە ياتاتتى." لېكىن 16 - ئەسىردىن كېيىن قازاقلار ۋە قىرغىزلار شىمالىي شىنجاڭنىڭ غەربىي قىسمىنى ئىگەللىۋالدى، ئويراتلار شىمالىي شىنجاڭنىڭ شەرقىي قىسمىنى ئىگەللىۋالدى. شۇنىڭ بىلەن چاغاتاي ئەۋلادلىرىدىن بولغان خانلار ۋە ئۇلارغا تەۋە بولغان موغۇللار جەنۇبىي شىنجاڭدىكى بوستانلىق رايونلارغا كوچۇپ كېلىشكە مەجبۇر بولدى.

بولۇپمۇ 16 - ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرىدىن كېيىن، چاغاتاي ئەۋلادىدىن بولغان خانلارمۇ شىمالىي شىنجاڭدا تۇرالمىدى. جەنۇبىي شىنجاڭغا يارغان موغۇللار (دوغلات قەبىلىسىنىمۇ ئۇز ئىچىگە ئالىدۇ) تەدرىجى يوسۇندا يەرلىك ئۇيغۇرلار تەرىپىدىن ئاسسىملاتسىيە قىلىنىپ كەتتى. موغۇللارنىڭ ئىسلام دىنىغا ئېتىقات قىلىشى مۇنداق ئاسسىملاتسىيىنىڭ تېزلىششىنىڭ مۇھىم بىر ئامىلى بولۇپ قالدى. موغۇللار تۇغلۇق تومۇر خان دەۋرىدە نامدىلا ئىسلام دىنىغا ئېتىقات قىلغان ئىدى، لېكىن يۇنۇس خان دەۋرىگە يەتكەندىلا، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئىسلام مەملىكەتلىرى ئۇلارنى مۇسۇلمان دەپ ئېتىراپ قىلدى. ئۇلار پەقەت ئولتۇراقلاشقاندىن كېيىنلا، چىن مۇسۇلمان بولدى. 16 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىن كېيىن موغۇللار پۇتۇنلەي ئۇيغۇرلارنىڭ بىر قىسمى بولۇپ قالدى.

مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۇيغۇرلارغا ئاسسىملاتسىيە بولۇپ كەتكەنلەر يالغۇز موغۇللارلا ئەمەس. بىزگە مەلۇمكى، بۇرۇن شىنجاڭدا، بولۇپمۇ تۇرپان، قۇمۇل قاتارلىق رايونلاردا خەنزۇ ئاھالىلىرىمۇ ئاز ئەمەس ئىدى. تارىخىي كىتاپلاردا، قۇمۇلدا يەنە خۇيخۇي، موڭغۇل، قاراخۇيلار بار ئىدى دىيىلىدۇ. بۇ خەلقلەر ۋە خەنزۇلارنىڭ ھەممىسى كېيىن ئۇيغۇرلار تەرىپىدىن ئاسسىملاتسىيە قىلىنىپ كەتكەن.

جەنۇبىي شىنجاڭ رايونىدا ئۇيغۇرلار دىخانچىلىقنى ئاساس قىلاتتى. ئۇلار دىخانچىلىقنى ئائىلىۋى ھۇنەرۋەنچىلىك بىلەن قوشۇپ ئېلىپ باراتتى. مۇنداق فېوداللىق تەبىي ئىقتىسات ئۇزۇن مۇددەتلىك ئۇرۇش پاراكەندىچىلىگى ئاستىدىمۇ ئۇزىنىڭ خۇسۇسىيىتىنى ساقلاپ قېلىش بىلەن بىرگە مەلۇم دەرىجىدە تەرەققى قىلغان ئىدى. دىخانچىلىقتا بۇغداي، شال، تېرىق، چۇرچاق، ئاق قوناق، كوممە قوناق ۋە پاختا، كەندىر تېرىيىتتى، شۇنىڭدەك، قوغۇن - تاۋۇز ۋە تۇرلۇك نەرسىلەر يېتىشتۇرۇلەتتى. يىپەك ۋە پاختا يىپ توقۇمىچىلىغى، قاش تاشچىلىققا ئوخشاش، قۇل ھونەرۋەنـ

چىلىكىمۇ بار ئىدى. توقۇلما نەرسىلەردىن كىمخاپ، شايى - ئەت-
لەس، شاتۇۋا - سەگەز، بوز، قىزىل شايى، گۈلمۇك رومالار بار
ئىدى. خوتەندە ئىشلەنگەن شايى - ئەتلەسلەر نەپىس، پىشىق،
يالتىراق بولاتتى، قەشقەردىمۇ شايى - دۇردۇن توقۇلاتتى، كۆ-
چادنىمۇ توقۇلما رەختلەر چىقاتتى. خوتەننىڭ قاشتاشچىلىق
ھۈنىرىمۇ خېلى مەشھۇر ئىدى. «مىڭ سۇلالىسى ئوردا خاتىرىلە-
رى» دە يېزىلىشچە، شىنجاڭدىن ئىچكىرىگە تەقدىم قىلىنغان تار-
تۇقلۇق نەرسىلەر ئىچىدە قاشتاش مۇھىم ئورۇننى تۇتاتتى.
شىنجاڭ قەدىمدىن تارتىپ جۇڭگو بىلەن غەربىي ئوتتۇرىسىدە-
كى مۇھىم سودا يولى ئىدى، ھەتتا فېودالىق تەپرىقە، ئۇرۇش -
توپىلاڭچىلىق يىللىرىدىمۇ شۇنداق بولۇپ كەلدى. يۇەن سۇلا-
لىسىنىڭ ئاخىرى ۋە مىڭ سۇلالىسىنىڭ باشلىرىدا، غەربىي را-
يونلۇق سودىگەرلەرنىڭ تارتۇق ئاپىرىش نامى بىلەن ئىچكى
ئولكىلەرگە بېرىپ سودا قىلىدىغانلىرى ئۇزۇلمەيتتى، خەنزۇ سو-
دىگەرلىرىمۇ كېلەتتى. مەسىلەن، 14 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا ئاق-
سۇ شەھىرىدە نۇرغۇن خەنزۇ باي سودىگەرلىرى بولغان ئىدى①.
لېكىن 15 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە كولومبو ئامېرىكىنى
كەشپ قىلغاندىن كېيىن، دېڭىزدا سودا يولى ئېچىلىپ، شىنجاڭ
رايونىنىڭ جۇڭگو بىلەن غەربىي ئوتتۇرىسىدىكى قاتناشتا تۇتقان
ئورنى توۋەنلەپ كەتتى، لېكىن شىنجاڭنىڭ ئىچكى ئولكىلەر
بىلەن بولغان سودا مۇناسىۋىتى يەنىلا قويۇق بولۇپ كەلدى.
شىنجاڭنىڭ ئوز ئىچىدىكى ھەر قايسى رايونلار ئارا بولىدە-
غان سودا ئىشلىرىمۇ تەرەققى قىلدى. 17 - ئەسىرنىڭ باشلىرى-
دا شىنجاڭ ئارقىلىق ئىچكى ئولكىلەرگە بارغان پورتۇگالىيىلىك
خرىستىيان راھىبى بېنېدىست شۇ زامانىدىكى يەركەن ھەققىدە،
بۇ يەر "سودىگەرلەرنىڭ ساي تېشىدەك كوپ بولۇشى، تۈرلۈك
مىللارنىڭ ناھايىتى ئەلۋەك بولۇشى بىلەن شۇ تەرەپتىكى مەش-

① «بارتولد ئەسەرلىرى» 2 - توم 1 - دەپتەر، 84 - بەت.

مۇر بازار ئىدى"① دەپ ئاخبارات بەرگەن. ئۇنىڭدىن باشقا، قەشقەر، ئاقسۇ، تۇرپان، قۇمۇللارمۇ مۇھىم سودا شەھەرلىرىدىن ئىدى.

جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ئۇيغۇرلاردا موڭغۇل فېوداللىرىنىڭ ھوكۇمرانلىغى ئاستىدا كىرىپوستنويلۇق تۇزۇم ئەۋج ئالغان ئىدى. موڭغۇل ئاقسوڭەكلىرى ۋە كىرىپوستنوي ئىگىلىرى كەڭ خەلق ئاممىسىنى ئېغىر ھالدا ئېزەتتى ۋە ئېكسىپىلاتاتسىيە قىلاتتى. تارىخىي مەنبەلەرگە قارىغاندا، 16 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا قۇمۇلدىكى فېودال باياجى ئوزىنىڭ ھوكۇمرانلىغى ئاستىدىكى خەلققە ھەر ئوي بېشىغا 3 دەن بۇغداي ئالۋان سالغان، ئۇنىڭ ئۇستىگە ئاممىنىڭ چارۋا ماللىرىنى خالىغىنىچە بۇلىغان ۋە ئاياللىرىغا باسقۇنچىلىق قىلغان. چاغاتاي ئەۋلادىدىن بولغان خانلار يالغۇز ئۇيغۇرلارنىلا ئېزىپ قالماستىن، دائىم شۇيجۇغا بېرىپ بۇلاڭ - تالاڭ قىلىش بىلەن خەنزۇلارنى تۇتۇپ كېلىپ قۇل قىلىپ ئىشلىتەتتى. نامرات خەنزۇلارنىڭ ئائىلە، بالا - چاقىلىرىنى سېتىۋېلىپ قۇل قىلاتتى. چۇنكى، ئىسلام شەرىئىتىنىڭ قائىدىسى بويىچە، مۇنداق قىلىش يوللۇق ئىدى. مىلادىنىڭ 1455 - يىلى (مىڭ سۇلالىسىنىڭ جىڭ تەي 6 - يىلى) دىكى ماتىرىياللارغا قارىغاندا، تاتارلار قۇمۇل، تۇرپان ئەتراپلىرىغا ئېلىپ بېرىپ ساتقان خەنزۇلارنىڭ سانى 2 مىڭدىن ئاشقان، يەنە چاغاتاي ئەۋلادىدىن بولغان خانلار سېتىۋالغان قۇللىرىدىن مىڭدىن ئارتۇق خەنزۇنى سەمەرقەنتكە ئاپىرىپ ساتقان②.

«تارىخىي رەشىدىيە» دە بايان قىلىنىشىچە، خوتەن ۋە قەشقەر رايونىدىكى ئاھالىلەر توت سىنىپقا بولۇنەتتى، ئۇنىڭ بىرى، تۇمىن دەپ ئاتىلاتتى، بۇ دىخان دىمەكتۇر، دىخان سىنىپى خان-

---

① ھىنرى يۇلې: «شەرق زىمىنىگە قىلىنغان سەپەر خاتىرىلىرى توپلىمى». ئىنگلىزچە، 1914 - يىل، 7 - توم.

② «مىڭ سۇلالىسى ئوردا خاتىرىلىرى. يىن زۇڭ ھەققىدە خاتىرە» 252 - جىلد.

غا بېقىندى بولۇپ، ھەر يىلى خانغا باج - خىراج تولەيتتى، يەنە بىرى، كۇچىن دەپ ئاتىلاتتى، بۇ چېرىك دىمەكتۇر، چېرىكلەر دوغلات ئائىلىسىگە بېقىندى ئىدى. ئۇچىنچىسى، ئايماق دەپ ئاتىلاتتى، بۇ سىنىپقا مەنسۇپ بولغان ئادەملەر مەلۇم مىقداردا ئىجارە ئالاتتى. مەسىلەن، دان، توقۇلما مال قاتارلىقلار. لېكىن بۇلارمۇ دوغلات ئائىلىسىگە بېقىندى ئىدى. توتىنچىسى، قازى ۋە دىنىي كەسپتىكىلەردىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇلارنىڭ مۇتلەق كوپچىلىگى دوغلات ئائىلىسىگە مەنسۇپ ئىدى①. بۇنىڭدىن مەلۇم بولىدۇكى، ھوكۇمرانلار ۋە ئېكىسپىلاتاتسىيە قىلغۇچىلارنىڭ ھەممىسى موڭغۇللار ۋە تۇركلىشىپ كەتكەن موڭغۇللاردىن ئىبارەت ئىدى. دىنىي كەسپتىكىلەرمۇ فېودال ئېكىسپىلاتاتور سىنىپنىڭ بىر تەركىۋى قىسمى ئىدى. ئىسلام دىنىنىڭ باشلىقلىرى فېودال ھوكۇمران سىنىپقا خىزمەت قىلغانلىقتىن، فېودال ھوكۇمران سىنىپمۇ دىنىي باشلىقلارنىڭ فېوداللىق ئىمتىيازىنى كۇچىنىڭ بېرىچە قوغدايتتى. ئەينى زاماندا، چاغاتاي ئەۋلادىدىن بولغان خانلار ئىسلام دىنىنى مۇقەددەس دەپ بىلىپ، نۇرغۇن يەر - زىمىن ۋە كىرىپوستىويلارنى مىچىتلەرگە ۋەخپە قىلىۋېتەتتى، مۇسۇلمانلارمۇ نۇرغۇن يەر - زىمىن، مال مۇلكىنى مىچىتلەرگە ۋەخپە قىلىپ بېرەتتى. ئىسلام دىنىدىكىلەرنىڭ يۇقۇرى تەبىقىلىرى نۇرغۇن مىقداردىكى ۋەخپىلەرنى ئىگەللىۋېلىش بىلەن قانائەتلەنمەي، ئوزلىرىنىڭ سىياسى ۋە دىنىي جەھەتتىكى ئىمتىيازلىرىدىن پايدىلىنىپ، ئاممىنىڭ يەر - زىمىنلىرىنى تارتىۋالاتتى، جۇملىدىن سودا - تىجارەت ئىشلىرىنى چاڭگىلىغا كىرگۈزۈۋېلىپ باي بولاتتى.

ئىسلام دىنىنىڭ تەسىرى مەدىنىيەت تەرەققىياتىغا ئىنتايىن پايدىسىز ئىدى. ئاخۇن، موللىلار ئىلىم - پەن، مەدىنىيەتنى يەكلىدى ۋە ئۇنىڭغا ئوچمەنلىك قىلدى؛ باشقا مىللەتلەرنىڭ ھەممە

---

① «تارىخىي رەشىدىيە» 301 - بەت.

مەدەنىيىتىنى رەت قىلدى ۋە يەكلىدى. مەتبەچىلىك ئىشلىرى مەنئى قىلىنغان بولۇپ، قۇرئان، ھەدىس، ئايەتلەر قولدا كوچۇرۇلەتتى؛ ئاخۇنلار مەدەنىيەتنى چاتقىلىغا كىرگۈزۈۋېلىپ، مەدەنىيەتنىڭ تارقىلىشىغا، ئومۇملىشىشىغا ئېغىر قىيىنچىلىقلارنى كەلتۈرۈپ چىقاردى، خەلق ئومۇمى يۈزلىك مەدەنىيەتسىز ھالەتكە چۈشۈپ قالدى. لېكىن، شىنجاڭدىكى ئۇيغۇر قاتارلىق مىللەتلەر غەرپتىكى بەزى مىللەتلەرگە ئوخشىمايدۇ، ئۇلار ناخشا، ئۇسۇل ۋە ساز ـ مۇزىكىغاماھىر كېلىدۇ. 16 ـ ئەسىردە ئۇيغۇر مۇزىكا شۇناسلىرى دىنىي گۇرۇھلارنىڭ قارشى تۇرۇشىغا ۋە چەكلىشىگە قارىماي، مۇزىكا مىراسلىرىنى رەتلەپ، مەشھۇر «12 مۇقام»نى تۈزۈپ چىقتى، بۇ مۇقام تا بۈگۈنكى كۈنگىچە تارقىلىپ كەلمەكتە. ئاتاقلىق تارىخشۇناس مىرزا ھەيدەر تەرىپىدىن پارسچە يېزىلغان «تارىخ ي رەشىدىيە» 16 ـ ئەسىردىكى شىنجاڭ تارىخىغا ئائىت مۇھىم تارىخىي مەنبەلەردىن بولۇپ ھىساپلىنىدۇ، بۈنىڭدا تۈغلۇق تۇمۇرخاندىن تا رەشىتخانغا قەدەر بولغان دەۋردىكى شىنجاڭنىڭ ئەھۋالى بايان قىلىنىپ، خەنزۇچە تارىخ ي ماتېرىياللاردىكى يېتىشسىزلىكلەر تولۇقلانغان، كېيىنكى دەۋرلەردىكى بەزى ئۇيغۇر تارىخشۇناسلىرى «تارىخ ي رەشىدىيە» ئاساسىدا، ئوز زامانلىرىغا ئائىت تارىخلارنى داۋاملىق يازدى ۋە تولۇقلاپ چىقتى. مەخمۇت جۇراسنىڭ «تارىخ ي رەشىدىيە زەيلى» ۋە «سۈتۇق بۇغراخان تەزكىرىسى»، «تۇغلۇق تۇمۇر تەزكىرىسى»، «تەزكىرە خوجاگان» غا ئوخشاش مەشھۇر ئەسەرلەر شۇلار جۇملىسىدىندۇر. چاغاتاي ئەۋلاتلىرىدىن بولغان سەيىت خان، رەشت خان قاتارلىق كىشىلەر شېرىغا تولىمۇ خۇشتار ئىدى ۋە شېرىيەتچىلىكنى تەشەببۇس قىلىپ كەلگەن، جۇملىدىن ئۇلارنىڭ ئوزلىرىمۇ شېر يازاتتى. مانا بۇلار ئەينى زامانىدىكى شىنجاڭ مىللى مەدەنىيىتىنىڭ راۋاجلىنىشىغا تۈرتكىلىك رول ئوينىغان.

ئىسلام دىنىنىڭ شىنجاڭدا تەرەققى قىلىشى ئارقىسىدا، دىنىي باشلىقلار سىياسى جەھەتتىن ھاكىمىيەتنى ئوز قولىغا كىر-

گۈزۈۋېلىپ، ھاكىمىيەت بىلەن دىننى بىرلەشتۈرۈۋالغان، چاغاتاي ئەۋلادلىرىدىن بولغان خانلارنىڭ زاۋاللىققا يۈز تۇتۇشى ۋە خوجىلارنىڭ باش كوتىرىپ چىقىشى بۇنىڭ كونكرىت دەللىلىدۇر.

ئىسلام دىنىنىڭ موتىۋىرلىرى ئۇزىنى كوپتۈرۈپ خوجا دەپ ئاتاشقان. خوجىدىن باشقا، يەنە شەيخ، مولا دېگەنلەر بولۇپ، بۇلار يۇقۇرى تەبىقە ھىساپلىنىدۇ. خوجىلار ئۇزلىرىنى مەھەممەتنىڭ ئەۋلادلىرى، دەپ ئاتىشىدۇ، سەيىتنىڭ ئورنى خوجىدىن يۇقۇرى تۇرىدۇ. خوجىلار ئىككى خىل بولىدۇ: بىر خىلى، خوجا سەيىت ئاتا شەجەرىسىدىن بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئۇزىنىڭ ھەقىقى خەلىپە ئەۋلادىدىن ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدىغان گۇۋاناممىسى بار؛ يەنە بىر خىلى، جاپپار شەجەرىسىدىن بولۇپ، ئۇلارنىڭ خوجىلىق گۇۋاناممىسى يوقاپ كەتكەنلىكتىن، رىۋايەت ۋە قازانغان شوھرىتىگە ئاساسلىنىپ ئۇزىنى خوجا دەپ ئاتىۋالغان①. 16 - ئەسىردە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى خوجىلار جاپپار شەجەرىسىگە مەنسۇپ ئىدى. بۇنىڭدىن مەلۇم بولىدۇكى، خۇددى ئۇزىنى چاغاتاي ئەۋلادىدىن بولغان خان دەپ ئېيتقان تومۇرلەك ۋە ئۇنىڭ ۋارىسلىرىنىڭ چوقۇم ھەقىقى چىڭگىزخان ئەۋلادىدىن ئەمەس ئىكەنلىگىگە ئوخشاشلا، ئاتالمىش خوجىلارمۇ چوقۇم ھەقىقى خەلىپىلەرنىڭ ئەۋلادلىرىدىن ئەمەس.

رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، شىنجاڭ رايونىدىكى خوجىلار چاغاتاي خانلىرىدىن رەشىت خان (مىلادى 1533 — 1570 - يىللار) ۋاقىتلىرىدا سەمەرقەنتتىن كەلگەن، ئۇلارنىڭ بوۋىسىنىڭ ئىسمى مەخدۇم ئەزەم دېيىلىدىكەن. بۇنىڭدىن ئوتتۇرا ئاسىيادىكى جاپپارنىڭ خوجا ئىكەنلىگىگە ئىشەنگىلى بولمىغاندەك، شىنجاڭ رايونىدىكى خوجىلارغا تېخىمۇ ئىشەنگىلى بولمايدۇ، ئۇلارنىڭ ئوزىنىڭ مەخدۇم ئەزەمنىڭ ئەۋلادى دېيىشى پۈتۈنلەي ئەپسانە

① خاۋۇس: «موغۇل تارىخى» (ئىنگلىزچە) 2 - توم، 870 - بەت.

ياكى ئويدۇرمىدىن ئىبارەت بولۇشى مۇمكىن. ئېنىق ئېيتىشقا بو-
لىدۇكى، شىنجاڭ رايونىدا ئوزۇنى خوجا دەپ ئاتىۋالغانلارنىڭ
كۆپچىلىگى يەرلىك ئۇيغۇرلار. مەخدۇم ئەزەمنىڭ ئەۋلاتلىرىدىن
بولغان كىشىلەر بار دېگەن تەقدىردىمۇ، ئۇلارنىڭ بۇۋىلىرىنىڭ
شىنجاڭغا كەلگىنىگە ئوزاق ۋاقىت بولغانلىقتىن ۋە ئوزلىرىنىڭ
شىنجاڭدا تۇغۇلۇپ چوڭ بولغانلىغىدىن، ئۇلار پۈتۈنلەي شىنجاڭ-
لىق ئۇيغۇر بولۇپ كەتكەن.

17 - ئەسىرگە كەلگەندە، شىنجاڭدىكى خوجىلار ئاق تاغلىق
ۋە قارا تاغلىق دەپ ئىككىگە بولۇنۇپ كەتتى. رىۋايەتلەرگە كو-
رە، ئاق تاغلىقلارنىڭ پىشقەدەم باشلىغى مەخدۇم ئەزەمنىڭ ئوغ-
لى مۇھەممەت ئىمىن ئىكەن، قارا تاغلىقلارنىڭ پىشقەدەم باشلى-
غى مۇھەممەت ئىمىننىڭ ئىنىسى ئىسھاق ئىكەن. بۇ ئىككى ئۇ-
رۇھ دەسلەپتە دىنىي مەزھەپ جەھەتتىن مەيدانغا كەلگەن بول-
سىمۇ، كېيىنكى ئۇنلەردە ئىككى سىياسى گۇرۇھقا ئايلىنىپ قال-
دى. ئەينى زاماندا، جايلارنى ئايرىۋېلىپ خان بولۇۋالغان چا-
غاتاي ئەۋلاتلىرى خوجىلار تەرىپىدىن پۈتۈنلەي تىزگىنلىنىپ،
خوجىلارنى ئوزىگە ئوستاز ۋە مەسلىھەتچى قىلۋېلىپ، ئۇلارغا
نۇرغۇن مىقداردا پۇل ۋە يەر - زىمىن بېرەتتى. مومىنلەر خو-
جىلارغا تەلۋىلەرچە چوقۇناتتى، خوجىلار يەنە زور مىقداردىكى
يەر - زىمىن ۋە كىرىپوستنويلارغا ئىگە بولۇپ، فېئودال كىرى-
پوستنويئىگىلىرى ئىچىدىكى ئاق سوڭەكلەرگە ئايلىنىپ قالىدى.
خوجىلار كىرىپوستنويلارنى قاتتىق ئېزىپ قالماستىن، بەلكى دىنى
قوغدايدىغان ئەۋلىيا نامى ئاستىدا كەڭ خەلق ئاممىسىنى
ئالداپ ئېكسپلاتاتسىيە قىلاتتى، ھەتتا كىشىلەرنىڭ ئائىلە تۇر-
مۇشىنىمۇ چاڭگالىغا كىرگۈزۈۋالغان ئىدى. خوجىلار ھاكىمىيەتنى
تىزگىنلىۋالغانلىقىتىن، ھاكىمىيەت بىلەن دىنىي ھوقۇقنى بارا - بارا
ئايرىۋالغىلى بولمايدىغان بولۇپ قالدى؛ خەلق ئوتتۇرىسىدىكى
دەۋا ۋە جىنايى ئىشلار، نىكا ۋە ئولۇم - يېتىم ئىشلىرىنىڭ
ھەممىسىنىلا قازىلار بىر تەرەپ قىلاتتى، بۇنىڭ بىلەن ھاكىمىيەت

ئىسمى بار، جىسمى يوق ھالەتكە چۈشۈپ قالىدى. بۇ ئەھۋال ئاستىدا، چاغاتاي ئەۋلادىدىن بولغان خانلار زاۋاللىققا يۈز تۇتۇپ، ھەچقانداق رولى قالمىغان ئىدى. چاغاتاي ئەۋلادىدىن بولغان بەزى خانلار خوجىلار بىلەن كۈرەش قىلغان بولسىمۇ، مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىدى. ئاخىردا ئاق تاغلىق خوجىلار جوڭغار ئاق سۆڭەكلىرى بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، ئۇلارنى جەنۇبىي شىنجاڭغا كىرگۈزگەندىن كېيىن، چاغاتاي جەمەتلىرى شۇنىڭ بىلەن ھالاك بولدى.

سەككىزىنچى باپ

غەربىي موڭغۇل ئويراتلىرىنىڭ باش كوتەرىشى ۋە ئاجىزلىشىشى. چىڭ سۇلالىسىنىڭ شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرۈشى

1 - بۇلۇم 17 - ئەسىرنىڭ بىرىنچى يېرىمىدا جوڭغارلارنىڭ تەرەققى قىلىشى

غەربىي موڭغۇل ئويراتلىرى چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىمۇ ئويرات دەپ ئاتىلاتتى. ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركى تىللار سىستېمىسىدىكى مىللەتلەر ئويراتلارنى قالماقلار دەپ ئاتىغان.

17 - ئەسىردىن كېيىنكى ئويراتلارنىڭ داغىرىسى چىڭگىزخان دەۋرىدىكى ئويراتلار ياكى مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ۋالالارغا قارىغاندا تېخىمۇ كېڭەيدى. چۈنكى دەۋرنىڭ ئوزگىرىشى ۋە تارىخ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، غەرپ تەرەپتىكى موڭغۇلارنىڭ تۈرغۇنلىغان قەبىلىلىرى ئويراتلارغا قوشۇلۇپ كەتتى. ئويراتلار خېلى بۇرۇندىن تارقىلىپ توت قەبىلىدىن تەركىپ تاپقان قەبىلە ئىتتىپاقىنى شەكىللەندۈرگەن ئىدى. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى تارىخىي كىتابلاردا بۇ توت قەبىلە خوشۇت، جۇڭغار، دوربۇت ۋە تورغاۋۇت دەپ قارالغان. بۇنىڭ ئىچىدە خو-

شۇت قەبىلىسىنىڭ باشلىغى ئۇزىنى چىڭگىزخاننىڭ ئىنىسى خاپ-
تۇ خاسىرنىڭ ئەۋلادىمەن دىگەنلىگى ئۇچۇن، ئۇنىڭ قەبىلىسى
توت قەبىلە ئىچىدە ئەڭ يۇقۇرى ئورۇن تۇتاتتى. جۇڭغار قەبـ
لىسى بىلەن دوربۇت قەبىلىسىدىكىلەرنىڭ پەمىلىسى چورىس ئـ
دى. رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، ئۇلار يۇەن سۇلالىسىنىڭ ۋەزىرى
سوخان ۋە مىڭ سۇلالىسى دەۋردىكى ئېسەننىڭ ئەۋلادى ئىدى.
تۇرغاۋۇت قەبىلىسىنىڭ بۇرۇنقى ئىسمى يۇەن سۇلالىسىنىڭ دەسـ
لەپكى مەزگىلىدىكى كېرەي قەبىلىسى ۋە «موڭغۇللارنىڭ كېلىپ
چىقىشى» دىگەن كىتاپتا تىلغا ئېلىنغان كەلغۇت قەبىلىسى بولۇپ،
ئۇلارنىڭ ئاتا - بوۋىسى ۋاڭخاندۇر. بۇ ھال ئويراتلارنىڭ
تەركىۋى يۇەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدىكى ئويرات قە-
بىلىسى بىلەن چەكلىنىپ قالمايدىغانلىغىنى چۈشەندۇرۇپ بېرىدۇ.
15 - ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا بىر مەزگىل كۇچلۇك بول-
غان ۋالالار، باشلىغى ئېسەن مىلادىنىڭ 1456 - يىلى ئولگەنـ
دىن كېيىن، چۈشكۈنلىشىپ كەتتى. ئۇنىڭدىن كېيىن بىر يېرىم
ئەسىرگە يېقىن ۋاقىت ئىچىدە تارىخ كىتاپلىرىدا ۋالالار تىلغا
ئېلىنمايدىغان بولۇپ قالدى. 16 - ئەسىردىن كېيىن ۋە 17 -
ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، ئۇلار ئويرات نامى بىلەن دولىتىمىزنىڭ
غەربىي شىمالىدا يەنە باش كوتىرىپ چىقتى.
16 - ئەسىرنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە، ئويراتلار، ئاساسەن،
ئالتاي تاغلىرىنىڭ شەرقىغە جايلاشقان قوبدۇنىڭ جەنۇبى، شىما-
لىدىن ۋە ئېرتىش دەرياسىنىڭ يۇقۇرى ئېقىمىدىن جۇڭغار ئويـ
مانلىغىغىچە بولغان يەرلەردە ياشايتتى. ئۇ چاغلاردا ئويراتلارنىڭ
توت قەبىلىسى تېخى قۇدرەتلىك كۇچ بولۇپ بىرلىشىپ كېتەلمـ
گەچكە، موڭغۇللار ئۇلارنى ئوزىگە تەۋە دەپ قاراپ، بويسۇنمـ
غان چاغلاردا ئۇلارغا ھۇجۇم قىلاتتى. مەسىلەن، مىلادىنىڭ
1562 - يىلى (مىڭ سۇلالىسىنىڭ جياجىڭ 41 - يىلى) موڭغۇل
ئالتانخاننىڭ جىيەن نەۋرىسى خۇتۇكتۇ ساچا خۇنتەيجى ئويراتـ
لارغا ھۇجۇم قىلىپ، ئېرتىش دەرياسىدا تورغاۋۇتلارنى مەغلۇپ

قىلىپ، شۇنىڭ تورغاۋۇتلىرىدىن يېرىمىنى ئېلىپ قېلىپ شۇ جايغا ئورۇنلاشتۇردى①. 17 - ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە غەربىي قالقالارنىڭ خانى لايغولخان ئويراتلارنى بىر نەچچە قېتىم مەغلۇپ قىلىپ، ئۇلارنى بىر مەزگىل ئوزىگە ئەل بولۇپ ئولپان تاپشۇرۇشقا مەجبۇر قىلغان. ئويراتلار مۇنداق مەجبۇرىيەت ئاستىدا ئېرتىش دەريا سىنىڭ ئوتتۇرىلىرى، ئوپ دەريا ۋە قازاق- لار دالىسىغا كوچمەي تۇرالمىدى. ئېنىق ئېيتقىلى بولمىدۇكى، 17 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدىلا ئويراتلار تاراغا كەلگەن. پالاس، ئويراتلارنىڭ باتۇر تەيجىسى ملادىنىڭ 1616 - يىلىدىلا ئېر- تىش دەريا سىنىڭ بويلىرىغا كەلگەن، دەپ ئېيتىدۇ. ئويراتلار ملادىنىڭ 1621 - يىلى ئوپ دەريا بويىغا (بۇگۇنكى بارنور- ئول يېنىدا) كەلگەن. تورغاۋۇتلار ئەسلىدە ئېرتىش دەريا سىنىڭ ۋادىسىدا چارۋىچىلىق قىلىپ، كېيىن ئىشىم دەريا سىنىڭ يۇقۇرى ئېقىمى بويلىرىغىچە كەلگەن. شۇ ۋاقىتلاردا، سىبىرىيىنىڭ خانى ئە- شىم خان تورغاۋۇت قەبىلىسىنىڭ باشلىغى خوئورلۇكنىڭ قىزىنى خوتونلۇققا ئالغان. خوئورلۇكنىڭ يايلىغى توبول دەريا سىنىڭ يۇ- قۇرقى ئېقىمىدا، قىشلىغى ئېمبا دەريا سى بويىدا ئىدى. ئۇنىڭ ھوقۇق دا- ئىرىسى پۇتۇن قازاق دالىسىغا يېتەتتى، جۇڭغار قەبىلىسىدىن با- تۇر تەيجى ئېرتىش دەريا سىغا كوچۇپ كەلگەندىن كېيىن، خو- ئورلۇكنىڭ قىزىنى خوتونلۇققا ئالدى.

باتۇر باشچىلىقىدىكى جۇڭغار قەبىلىسى بارغانسېرى كۈچىيىپ، قالغان باشقا ئويرات قەبىلىلىرىنى سەپ چىقاردى. شۇنىڭ بىلەن تۇرغاۋۇت قەبىلىسى خوئورلۇكنىڭ يېتەكچىلىگىدە ملادىنىڭ 1628- يىلى ئەتراپىدا ۋولگا ۋادىسىغا كوچۇپ كەتتى. بۇنىڭدىن ئون يىل ئوتكەندىن كېيىن (ملادىنىڭ 1638 - يىلى) خوشۇت قە- بىلىسىمۇ باشلىغى تورۇبايخۇ يېتەكچىلىگىدە چىگرىسىغا كوچۇپ كەتتى. شۇنىڭ بىلەن شىنجاڭدىكى ئويراتلارکوچۇپ

① «موڭغۇللارنىڭ كېلىپ چىقىشى ھەققىدە ئىزاھ» 6 - توم.

كەتمەي قېلىپ قالغان تۇرغاۋۇت‌ۋە خوشۇتلاردىن باشقا، ئاساسەن، جۇڭغارلار بىلەن دوربۇتلار (خۇيتلارنىمۇ ئوز ئىچىگە ئالىدۇ) دىن ئىبارەت ئىدى.

ئويراتلار كوچمەن چارۋىچىلىق ئىگىلىگىنى ئاساس قىلاتتى: دېخانچىلىق ناھايىتى ئاز ئىدى. ئۇرۇقداشلىق قەبىلە تۈزۈمى يەنىلا ساقلىنىپ كەلگەن بولۇپ، پاتىرىالخانلىق فېئوداللىق تۈزۈم ئۇلارنىڭ ئاساسىي ئىجتىمائىي فورماتسىيىسى ئىدى. لېكىن فېئوداللارمۇ قۇل ئىشلەتتى، ئۇرۇشتا قولغا چۈشۈرۈلگەن ئەسىرلەر قۇللارنىڭ ئاساسلىق مەنبەسى ئىدى. ئەسىر قىلىنغان خەنزۇلار ياكى باشقا مىللەت خەلقىنى قۇل قاتارىدا ئىشلەتتى ۋە سوغا - سالام قىلاتتى. ئۇلارنىڭ مەدىنىيتى ئىنتايىن قالاق بولۇپ، مۇتلەق كوپچىلىك چارۋىچىلار ساۋاتسىز ئىدى. دىنىي خۇراپاتچىلىق ئېغىر ئىدى.

شىزاڭنىڭ لامادىنى 16 - ئەسىرنىڭ كېيىنكى ۋاقتلىرىدا شىزاڭدىن شەرقىي موڭغۇلىيا تارقالغاندىن كېيىن، تېبەت سۇرغەتتە ئويراتلار ئىچىگىنىمۇ تارقالدى. خوشۇت قەبىلىسىنىڭ باشلىقى بايباغاس لاما دىنىنى ئويراتلار ئىچىدە تۇنجى قېتىم تارقاتقان كىشى ھىساپلىنىدۇ. بايباغاس لامادىنىغا ئوزى دىيانەتلىك بىلەن ئېتىقات قىلىپلا قالماستىن، بەلكى ئويراتلارنىڭ باشقا باشلىقلىرىنىمۇ لاما دىنىغا ئېتىقات قىلىشقا ۋە ئويرات باشلىرىنى لاما دىنىنى ئوگىنىش ئۈچۈن شىزاڭغا ئەۋەتىشكە قىزغىن دالالەت قىلاتتى. نەتىجىدە جوڭغار قەبىلىسىنىڭ باشلىغى باتۇر تەيجى ۋە ئۇنىڭ ئىنىسى سۇغۇر، دوربۇت قەبىلىسىنىڭ باشلىغى دالاي تەيجى، تورغاۋۇت قەبىلىسىنىڭ باشلىغى خوئورلۇك، خوشۇت قەبىلىسىنىڭ باشلىغى كۇندۇلۇك ئوباش بىردىن ئوغۇللىرىنى لاما بولۇش ئۈچۈن شىزاڭغا ئەۋەتتى. بايباغاس ئۇ ۋاقىتدا تېخى ئوغلى بولمىغانلىقتىن، ئوز قەبىلىسى ئىچىدىن بىر بالىنى بېقىۋېلىپ، ئوغلى قاتارىدا ئەۋەتتى. بۇ كېيىنكى كۈنلەردىكى ئاتاقلىق چوڭ لاما

ژایابەندىدى شۇ ئىدى. ئۇ ملادىنىڭ 1617 - يىلى شىزاگىغا بېرىپ 20 يىل لاما بولۇپ، ملادىنىڭ 1639 - يىلى تارباغاتاي-غا قايتىپ كەلدى. كېيىن موڭغۇللار، ئويراتلار ئىچىدە دىن تار-قاتتى. ئۇ موڭغۇل تىلىنىڭ تەلەپپۇزىنى تېخىمۇ توغرا يېزىش ئۇچۇن ملادىنىڭ 1648 - يىلى ئويراتلارنىڭ يېزىغىنى ئىسلاھ قىلىپ يېڭىدىن يەتتە ھەرپ قوشۇپ، قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىغىنى تېخىمۇ مۇكەممەللەشتۇردى. بۇنىش ئۇنىڭ ئويراتلارنىڭ مەدەنىيەتىگە كورسەتكەن چوڭ توھپىسى ھىساپلىنىدۇ.

17 - ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمى ئويراتلارنىڭ قايتا باش كوتەرگەن مەزگىلى بولۇپ، ئىچكى ئولكىلەردە مىڭ سۇلالىسى ئاجىزلىشىپ ھالاكەتكە يۇز تۇتقان ۋاقىتقا توغرا كېلەتتى. لېكىن ئويراتلار ئوزىنىڭ جۇڭگو پۇقراسى ئىكەنلىگىنى ئۇنتۇمىدى. مىڭ سۇلالىسىمۇ ئويراتلارغا بولغان ئىگىدارلىق ھوقۇقىنى ئىشلە-تىشنى توختاتمىدى. مەسىلەن، تۇرغاۋۇتلارنىڭ بوۋىلىرى مىڭ سۇلالىسىنىڭ يۇگلۇ 8 - يىلى مىڭ سۇلالىسى تەرىپىدىن بېرىل-گەن ئۇنۋانى ئويۇلغان قاشتاش تامغىسىنى قوبۇل قىلىپ ئال-غان، ئۇنى تورغاۋۇت قەبىلىسىنىڭ باشلىقلىرى قەدىرلەپ ساقلاپ كەل-گەن. ھەتتا ئۇلار ۋولگىغا كوچۇپ كەتكەندىن كېيىنمۇ ساقلاپ يۇرگەن، يەنە ملادىنىڭ 1616 - يىلى چارروسىيە جۇڭغارلار-نىڭ باشلىغى باتۇر تەيجى يېنىغا ئەۋەتكەن تومىركو پېتروۋنىڭ مەلۇم قىلىشچە، جۇڭگو پادىشاسى قالماقلاردىن ئولىيان، باج ئالىدىكەن. ھەر بىر تەيجى ھەر يىلىغا 200 توگە، مىڭ يىلقا ۋە قوي تاپشۇرىدىكەن. بۇ ئولپانلارنى پەقەت مۇھىم ئەربابلار-دىن ئېلىپ، كىچىك تەيجىلەرنى كەچۇرۇم قىلىدىكەن، قالماقلار ئۇنىڭدىن ئىنتايىن قورقىدىكەن. جۇڭگو پادىشاسىنىڭ ئىسمىنى تەپسىك قاغان دەيدىكەن دېگەن. يەنە قالماقنىڭ خۇنتەيجىسى

باتۇرنىڭ يېنىدا جۇڭگو پادىشاسى تەرىپىدىن يۇڭ، تېرە ئولپانلىرىنى يىغىشقا ئەۋەتكەن ئادىمى بىلەن ئۇچراشتۇق، دىگەن①. بۇ يەردە ئېيتىلىۋاتقان تەيپىڭ خاقان دىگەن سوز دامىن خاقان دىگەن سوزنىڭ خاتا تەلەپپۇز قىلىنىشى ئىكەنلىگى روشەن. جۇڭگونىڭ بىر مىللىتى سۇپىتىدە، ئويراتلارنىڭ قەبىلە تۇزۇمىگە مۇۋاپىق مەنسەپ تۇزۇمى بولغان. قەبىلىنىڭ باشلىقلىرىنى تەيجى دەيتتى. باتۇرنى خۇنتەيجى دىيىش چوڭ تەيجى دىگەنلىك بولۇپ، ئۇ خان دىگەن سوزگە توغرا كېلىدۇ. تەيجىنىڭ قول ئاستىدا شىمۇل بولۇپ، ۋەزىرگە توغرا كېلەتتى، ئۇ دولەتنىڭ ھەربى - مەمۇرى ئىشلىرىنى كېڭەش قىلىش ۋە ئۇنى بەلگىلەش ئىشلىرىغا قاتنىشاتتى. يەنە يارغۇچى بولۇپ، ئۇ شىمۇلنىڭ ياردەمچىسى سۇپىتىدە ئەدلىيە ئىشلىرىنى قوشۇمچە ئېلىپ باراتتى. دەمەچى مالىيە ئىشلىرىنى باشقۇراتتى. زايسان بىر ئوتۇق (كىچىك قەبىلە) نى باشقۇراتتى، دەمچى — يوز ئويلۇكتىن ئىككى يۇز ئويلۇكنى باشقۇراتتى؛ دەمچىنىڭ ياردەمچىسىمۇ لۇڭغا دەپ ئاتىلاتتى؛ ئارباچى زايسان — تۇرلۇك ئالۋاڭ - ياساق ۋە ئولپان ئىشلىرىنى باشقۇراتتى؛ جاخاچىن — چېگرىنى ساقلاش، قاراۋۇللۇق قىلىش، جىسەكچىلىك قىلىش، چارلاش ئىشلىرىنى باشقۇراتتى؛ ئورۇت — تومۇرچىنى ۋە قورال - ياراق ياسايدىغان ئىشلارنى باشقۇراتتى؛ پوۋۇ چىنار — لەشكەرگاھ ۋە مىلتىق، زەمبىرەكلەرنى باشقۇراتتى. بۇ ئەمەلدارلارنىڭ ھەممىسى ئىچكى ئولكىلەرگە ياكى دىخانچىلىق رايونلارغا نىسبەتەن ئاددى بولسىمۇ، لېكىن چارۋىچى فېوداللارنىڭ ئېھتىياجىغا مۇۋاپىق تەسىس قىلىنغان.

جۇڭغارلارنىڭ باشلىغى باتۇر قىزغىن روھ بىلەن لاما دىنىنى تەشەببۇس قىلغانلىغى ئۇچۇن مىلادىنىڭ 1635 - يىلى

---

① بادالاي: «روسىيە، موڭغۇلىيە، جۇڭگو»، (ئىنگلىزچە) 2 - توم 38-، 39 - بەتلەر، 1919 - يىل، لوندۇن نەشرى.

شىزاڭدىكى دالاي لاما ئۇنىڭغا ئېردىنى باتۇرخۇن تەيجى دىگەن ئۇنۋان بەرگەن. شۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭ سېرىق دىنىغا ئېتىقات قىلىدىغان غەربىي ۋە شەرقىي موڭغۇل قەبىلىلىرى ئارىسىدا ئابرويى زور دەرىجىدە ئوستى. مىلادىنىڭ 1640 - يىلى ئويرات بىلەن قالقا موڭغۇل ۋاڭ، گۇڭلىرىنى تارباغاتايغا چاقىرتىپ قۇرۇلتاي ئاچتى. چىڭخەيدىكى خوشۇت قەبىلىسى، ۋولگىدىكى تۇرغاۋۇت قەبىلىسىمۇ ۋەكىل ئەۋەتىپ قۇرۇلتايغا قاتناشتۇردى. بۇ قېتىمقى قۇرۇلتايدا ئويرات بىلەن قالقا ئېتتىپاقى تەسىس قىلىندى. ھەم «موڭغۇل - ئويرات ياساغى» تۇزۇپ چىقىلدى. بۇ ياساق سېرىق دىن بىلەن لاما دىنىغا مۇئامىلە قىلىش توغرىسىدا، ئويراتلار بىلەن قالقىلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت ھەققىدە، ئوتەڭ يوللىرى ھەققىدە، ئۇرۇقلارنىڭ تۇرمۇشى ھەققىدە، چارۋا مال بېقىش ھەققىدە، خۇسۇسى مۇلۇك ھەققىدە، جىنايى ئىشلار قانۇنى ۋە سوت قىلىش - ھوكۇم چىقىرىش تۇزۇمى قاتارلىق مەزمۇنلارنى ئوز ئىچىگە ئالىدۇ. ياساق ئوچۇق رەۋىشتە لاما دىنىنىڭ تەسىرىنى ئىپادىلەش بىلەن موڭغۇل فېودالىلىرىنىڭ ئەمگەكچى خەلققە بولغان ھوكۇمرانلىغىنى مۇستەھكەملەشنى، ئويراتلار بىلەن قالقىلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى تەڭشەشنى، سىرتقى دۇشمەنگە ئورتاق مۇداپىە كورۇش ئېتتىپاقىنى تەسىس قىلىشنى ئاساسىي مەقسەت قىلغان.

ئويراتلارنىڭ مەملىكىتىمىزدىكى باشقا مىللەتلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى:

ئويراتلار لاما دىنىغا ئېتىقات قىلغاندىن كېيىن، لاما دىنىنىڭ مەركىزى بولغان شىزاڭ رايونى بىلەن زىچ مۇناسىۋەت باغلىدى. ئۇ ۋاقىتتا شىزاڭ گاما ۋاڭلىغىنىڭ ھوكۇمرانلىغىدا بولۇپ، ھاكىمىيەت دىبازامبانىڭ قولىدا ئىدى. دىبازامبا سېرىق دىندىكىلەرنى ئەزگەنلىكتىن، سېرىق دىندىكىلەر بىلەن قىزىل دىندىكىلەر ئوتتۇرىسىدا كەسكىن كۇرەش بولدى. سېرىق دىن زۇڭكابادىن بۇيانقى 180 يىلغا يېقىن ۋاقىت ئىچىدە تەرەققى قىلىپ، چىڭ

خەي، شكاك، ۋەي، شىزاك، ئالتى ۋە موڭغۇل، ئويراتلار ئىچىدە كەڭ تارقالدى. سىرىق دىندىكىلەر قىزىل دىندىكىلەرنىڭ ئېزىشتۈرگە قارشى تۇرۇش ئۈچۈن مىڭ سۇلالىسى ۋە چىڭ سۇلالىسىگە ئەلچى ئەۋەتىپ مەدەت تەلەپ قىلىشتىن باشقا، ئاساسەن، يېقىن خوشنىسى — ئويراتلاردىن ياردەم تەلەپ قىلدى. مىلادىنىڭ 1641 - يىلى دالاي لاما 5 - بىلەن بەنچەن 4 - مەسلىھەتلىشىپ چىڭخەيگە ئادەم ئەۋەتىپ، خوشۇتلارنىڭ باشلىغى تورۇ بايخۇدىن ياردەم سورىدى. تورۇبايخۇ جۇڭغارلارنىڭ باشلىغى باتۇر خۇنتەيجى، تورغاۋۇتلارنىڭ باشلىغى خوئورلۇك ۋە ئوزبېنىڭ ئاكىسى كۈندۈلۈن ئۇباشىنىڭ مەدەت بېرىشى ئاستىدا شىزاڭغا ئەسكەر تارتىپ بېرىپ، شىزاڭ ۋاڭنى مەغلۇپ قىلىپ، قىزىل دىندىكىلەرنى ھەيدەپ چىقىرىپ، بۇدالا سارىينى ئىشغال قىلىش بىلەن جاڭ لونبۇنى يەر بىلەن يەكسان قىلدى. شۇنىڭ بىلەن شىزاڭ ۋاڭنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، ھاكىمىيەتنى دالاي لاماغا تاپشۇرۇپ بەردى. دالاي لاما شىزاڭدا گادان پۇجاڭ ۋاڭلىغىنى تەسىس قىلدى. تورۇبايخۇنىڭ كورسەتكەن خىزمىتىگە تەشەككۈر بىلدۈرۈش ئۈچۈن، دالاي لاما ئۇنىڭغا "كۈش نومۇن خان" دېگەن ئۇنۋان بېرىپ، شىزاڭنىڭ شىمالى ۋە ئوتتۇرا قىسمىدىكى بەزى جايلارنى يايلاق قىلىش ئۈچۈن خوشۇت قەبىلىسىگە ئايرىپ بەردى. مىلادىنىڭ 1642 - يىلى كۈش خان بىلەن دالاي لاما ۋە بەنچەن لاما چىڭ ھوكۇمرانى خۇاڭتەيجىگە ئولپان ئەۋەتتى. دالاي لاما شىزاڭغا باشلىق قىلىپ تىكلەنگەن بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە كۈش خان ھوكۇمران ئىدى.

جۇڭغارىيىنىڭ غەربىي تەرىپىدە قازاقلار بار ئىدى. 17 - ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا، قازاقلار بالقاش كۆلىنىڭ جەنۇبىدىكى چۇ ۋە تالاس دەريا ۋادىلىرىدا يايلايتتى. ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تاشكەنت، ئەنجان، سەمەرقەنتلەرمۇ قازاقلارنىڭ تەسىر دائىرىسىدە ئىدى. تاشكەنت پۇتۇنلەي قازاقلار تەرىپىدىن ئىشغال قىلىنغان ئىدى. 16 - ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن

بۇيان قازاقلار ئوز باشلىغى تەۋەككەلنىڭ يېتەكچىلىگىدە، زور دەرىجىدە تەرەققى قىلدى. مىلادىنىڭ 1598 - يىلى تەۋەككەل ئولدى، ئۇنىڭ ۋارىسى ئېسىمخان ۋە جاڭگىر خانلار جۇڭغارلارنىڭ باتۇرخۇڭتەجى بىلەن ئۇرۇشقان بولسىمۇ، ھەرقېتىم مەغلۇپ بولۇپ كەلدى. مىلادىنىڭ 1635 - يىلى بىر قېتىملىق جەڭدە يەڭگال خان جۇڭغارلارغا ئەسىرگە چۈشتى، كېيىن قويۇپ بېرىلدى. مىلادىنىڭ 1643 - يىلى باتۇرخۇنتەيجى جاڭگىر خانغا 50 مىڭ ئەسكەر بىلەن ھۇجۇم قىلىپ، ئۇنى قاتتىق مەغلۇبىيەتكە ئۇچراتىپ، ئالاتاۋ ۋە توقماق رايونلىرىدىكى ئىككى قازاق قەبىلىسىنى پۈتۈنلەي ئەسىرگە ئالدى. جۇڭغارلىقلارنىڭ بىر قەدەر كۈچلۈك بولغانلىغىدىن، ئەينى ۋاقىتتىكى قازاقلار باتۇرخۇنتەيجىگە مەلۇم تەۋەلىك مۇناسىۋىتىدە بولۇپ كەلدى ①.

جۇڭغارلار قىرغىزلارنى بۇيرۇت دەيتىتى. 17 - ئەسىرنىڭ ئاۋاللىقى يېرىمىدا، قىرغىزلارنىڭ كوپچىلىك قىسمى يەنىلا يەنسەي ۋادىسىدا بولۇپ، تېيانشاندىكى قىرغىزلار قازاقلار بىلەن بىرلىشىۋالغان ئىدى. مەيلى تېيانشاندىكى قىرغىزلار بولسۇن ياكى يەنسەي ۋادىسىدىكى قىرغىزلار بولسۇن، ھەممىسى جۇڭغارلارغا بويسۇناتتى.

جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ئۇيغۇرلار رايونى چاغاتاي ئەۋلادلىرىنىڭ ھەر قايسىسى ئوز ئالدىغا بولۇۋالغان ۋەزىيەتتە بولۇپ، چۈشكۈنلىشىشكە يۈزلەنگەن ئىدى. خۇددى مىلادىنىڭ 1655 - يىلى يەركەن ھوكۈمدارى ئابدۇللاخاننىڭ ئەلچىسى گەنسۇ ئولكىسىنىڭ تىنۇسغا ئېيتقىنىدەك، قۇمۇل، تۇرپان، يەركەنلەرنىڭ خانلىرى ئاكا - ئۇكا ئىدى. تۇرپانىنىڭ خانى ئوبۇل ئەخمەت خان بولۇپ، ئۇنىڭ ۋارىسى سۇلتان سەيىت خان، قۇمۇلنىڭ خانى باباخان، كۇچانىڭ خانى شاخان، ئاقسۇنىڭ خانى ئىسمايىل خان، خوتەنىنىڭ خانى ئىبراھىم خانلار ئىدى ②. بۇ

① بادالاي: «روسىيە، «وگغولىيە، جۇڭگو»، 2 - توم، 38 - بەت.

② خېنىڭ: «جەنۇبىي شىنجاڭ تەپسىراتى»، 3 - جىلد.

جايلاردىكى ھوكۇمرانلارنىڭ ھەممىسى خوجىلارنىڭ قولىدا قورۇ-
چاقتا ئايلىنىپ قالىدى ۋە بىر بىرى بىلەن ئىنتىپاقلىشالماي،
ھەرقايسى ئوز ئالدىغا ئىش كورگەنلىكتىن، ئەلۋەتتە، كۇچلۇك
بولغان جۇڭغارلارغا تاقابىل تۇرۇشقا قۇدرىتى يەتمەيتتى.
جۇڭغارلار دائىم كېلىپ بۇلاڭ - تالاڭ قىلسا، ئۇلارغا قارشىلىق
كورسىتەلمەي قاچاتتى. جۇڭغارلار ئۇلاردىن ھاشار ئالسىمۇ، قار-
شىلىق قىلىشقا جۇرئەت قىلالمايتتى. مىلادىنىڭ 1634 - يىلى
جۇڭغارلار تىيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى شەھەر - كەنتلەرگە ھۇجۇم
قىلدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇ جايلار ئاخىرى جۇڭغارلارغا بېقىندى
بولۇپ قالدى.

جۇڭغارلارنىڭ باشلىغى باتۇر خۇنتەيجىنىڭ دەۋرى دەل مىڭ
سۇلالىسى بىلەن چىڭ سۇلالىلىرىدىن ئىبارەت ئىككى مەركىزىي
سۇلالىنىڭ ھاكىمىيىتى بىر بىرىگە ئالماشقان دەۋرگە توغرا
كېلىدۇ. بۇرۇن مىڭ سۇلالىسىگە ئولپان - خىراج تاپشۇرۇپ كەل-
گەن ئويراتلار، چىڭ سۇلالىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، بېيجىڭغا
بەيئەت قىلىپ ئولپان تاپشۇردى، مەسىلەن، مىلادىنىڭ 1645 -
يىلى (چىڭ سۇلالىسى رەسمىي قۇرۇلغاندىن كېيىنكى 2 - يە-
لى) ۋە مىلادىنىڭ 1646 - يىلى كۇش خان ئوزبىنىڭ 6 -
ئوغلى دالاي باتۇر بىلەن چىڭ سۇلالىسىگە ئات تەقدىم قىلدى.
چىڭ سۇلالىسىنىڭ شۇنجۇ پادىشاسى كۇش خانغا "ئويىرات
قەبىلىلىرىنى باشقۇرۇش ئوچۇن ساۋۇت، ئوق - يا بەردى".
شۇندىن ئېتىۋارەن، ئۇ "يىل ئارىلاپ ئەلچى ئەۋەتىپ تۇردى" ①.
مىلادىنىڭ 1652 - يىلى (چىڭ سۇلالىسىنىڭ شۇنجۇ 9 - يە-
لى) كۇش خان دالاي لاما بىلەن ئوردىغا كېلىپ چىڭ سۇلالىسى
پادىشاسىغا بەيئەت قىلدى. مىلادىنىڭ 1653 - يىلى (چىڭ سۇ-
لالىسىنىڭ شۇنجۇ 10 - يىلى) 4 - ئايدا چىڭ سۇلالىسى كۇش
خانغا "مەرىپەتلىك، ئادالەتلىك زەكى كۇش خان" دېگەن ئۇنۋا-

① «خوانچياۋ فەنبۇياۋلوي»، 9 - جىلد.

ۋان ۋە مانجۇچە، خەنزۇچە، موڭغۇلچە 3 خىل يېزىقتىكى ئالتۇن تامغا بەردى. جۇڭغارلارنىڭ باشلىغى باتۇر خۇنتەيجى ۋە ئۇنىڭ بىر نەۋرە ئاكىسى دۇلاخوشۇچ، بىر نەۋرە ئىنىسى مەرگەن دەچىن، چۇخۇر ئوباشى، جىيەنى لوبزان خۇتۇكتۇلارمۇ "ئىسمى قوشۇلۇپ" كۇش خان بىلەن بىللە خانغا ئولپان ئەۋەتتى. مىلادىنىڭ 1646 - يىلى (چىڭ سۇلالىسىنىڭ شۇنجۇ 3 - يىلى) ۋولگا بويىدىكى تۇرغاۋۇت قەبىلىسىنىڭ باشلىغى خوئورلۇكنىڭ ئوغلى سۇكۇر دەيچىن، لوبزان نويانلارمۇ كۇش خانغا ئەگىشىپ "ئىسمى قوشۇلغان"لار قاتارىدا چىڭ سۇلالىسى ھوكۇمىتىگە ئولپان ئەۋەتتى. مىلادىنىڭ 1655 - 1656 - 1657 - يىللىرى خوئورلۇكنىڭ ئوغۇللىرى سۇكۇر دەيچىن، ئىلدىن نويان، لوبزان نويان ۋە ئۇلارنىڭ ئوغۇللىرى دورجىلار چىڭ سۇلالىسىگە ئەلچى ئەۋەتىپ ئولپان يوللىغان.

باتۇر خۇنتەيجىنىڭ تۇرۇشلۇق جايى ۋە ئوردۇگاھى قوبۇقسارىدا بولغان. ئۇ ۋاقىتتا قوبۇقسارنىڭ ئورنى قوبۇق دەرياسى بويىدىكى بىر سايدا بولۇپ، ئۇ يەردە بىر نەچچىلا لاما بۇتخانىسى بار ئىدى. باتۇر خۇنتەيجى ئولتۇراقلىشىش-ئۇچۇن جەنۇبىي شىنجاڭدىكى بەزى دىخان ئاھالىلىرىنى، مەسىلەن، سارتلار، تاجىكلار، ئۇيغۇرلار① نى بۇ يەرگە كوچۇرۇپ ئەكەلگۈزگەن، لېكىن شۇنداق بولسىمۇ، قوبۇقسار تەرەققى قىلىپ ھەققىي بىر شەھەر - كەنتكە ئايلىنالىمىدى. باتۇر خۇنتەيجى مىلادىنىڭ 1656 - يىلى ئولدى، ئوغلى سىڭگى ئورنىغا دەسىدى. سىڭگى تەختكە چىقىپ 2 - يىلدا (چىڭ سۇلالىسىنىڭ كاڭشى 5 - يىلى، يەنى مىلادىنىڭ 1666 يىلى) چىڭ سۇلالىسىگە ئولپان بىلەن ئەلچى ئەۋەتتى. ئۇنىڭدىن كېيىن يەنە بىر نەچچە قېتىم ئولپان يوللاپ، ئوزىنىڭ شۇ ۋاقىتتىكى جۇڭگونىڭ

---

① بادالاي «روسىيە، موڭغۇلىيە، جۇڭگو»، 2 - توم، 125 - بەتتىن ئېلىندى.

مەركىزىي ھوكۇمىتىگە ئىنائەت قىلىدىغانلىغىنى بىلدۈردى.

16 - ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە 17 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئويراتلارنىڭ گۈللىنىپ تەرەققى تاپقان ۋاقتى دەل چارروسىيە مۇستەملىكىچىلىرىنىڭ شەرققە تاجاۋۇز قىلىش مەزگىلىگە توغرا كېلىپ، ئويراتلار ئالدى بىلەن چارروسىيىنىڭ تاجاۋۇزىغا ئۇچرىدى.

روسىيە — ئورالنىڭ غەربىگە جايلاشقان ياۋروپا مەملىكىتى. ميلادىنىڭ 1300 - يىلى موسكۋانى پايتەخت قىلىپ، ميلادىنىڭ 1482 - يىلىغا كەلگەندە، ئىۋان 4 - ئوزىنى چار پادىشا دەپ ئېلان قىلىپ، ئاندىن موڭغۇل ئالتۇن ئوردىسىنىڭ ھوكۇمرانلىغىدىن تەدرىجى ئاجراپ چىققان. ميلادىنىڭ 1558 - يىلى چار پادىشانىڭ مەدىنىگە ئىگە بولغان رۇس چوڭ پومىشىك، چوڭ سودىگەر ستروگىنوۋ ئائىلىسى شەرق تەرەپتە بىپايان يەر — سىبىرىيىنى تېپىپ، ميلادىنىڭ 1579 - يىلى يېرماكنى تەۋەككۈلچىلىك بىلەن يېراق يۇرۇشكە — ئورالدىن ئوتۇپ شەرق تەرەپكە ئەۋەتتى. ئۇ ۋاقىتتا سىبىرىيە خانلىغىنىڭ باشلىغى كۇچۇن خان ئىدى. كۇچۇن خانىڭ يېرماكنىڭ تاجاۋۇزىغا قەتئى قارشى تۇردى. ميلادىنىڭ 1581 - يىلى يېرماك سىبىرىيە خانلىغىنى بويسۇندۇرۇپ، ئىرتىش دەرياسىنى بويلاپ يۇقۇرى تەرەپكە يۇرۇپ، نۇرغۇنلىغان تايانچ پونكىتلارنى بىنا قىلدى. ميلادىنىڭ 1586 - يىلى، روسىيە ئورالىنىڭ شەرقىي تەرىپىدىكى تىنىمىنىدە تونجى تايانچ پونكىتىنى قۇردى. 1587 - يىلى چارروسىيە توبولسكىدە ئوزبىنىڭ سىبىرىيە گوبىرناتورلۇغىنى قۇردى. ميلادىنىڭ 1589 - يىلى تارانى، ميلادىنىڭ 1604 - يىلى تومسكىنى قۇردى. رۇسلار سىبىرىيە خانلىغىنى بويسۇندۇرغاندىن كېيىن، مەملىكىتىمىزدىكى جۇڭغارلار بىلەن ئۇچراشتى.

رۇسلار قالماق دىگەن ئاتالغۇنى ميلادىنىڭ 1604 - يىلىدا ئاندىن ئاڭلىغان ئىدى. ئۇ ۋاقىتتا قالماقلار مىڭ سۇلالىسىگە باج تولەيدىغان جۇڭگو پۇقراسى بولۇپ، ئۇلارنىڭ تەسىر كۈچى تاراغا يېتىپ بارغان ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن روسىيە مۇستەم-

لىكىچىلىرى ئېرتىش دەرياسىنىڭ سول قىرغىغىغا جايلاشقان بۇ شەھەرنى تاجاۋۇز قىلىپ بېسىۋالغاندا، جۇڭغارلار تارانىڭ يېنىدىكى بازابىنسكىلەر ۋە ئۇنىڭدىن باشقا تۇرك قەبىلىلىرى ئەزەلدىنلا بىزگە تەۋە ئەللەر دەپ، رۇسلارغا ئۇقتۇرغان ۋە ئۇلاردىن باج - خىراج ئېلىشقا ھوقۇقلۇق ئىكەنلىگىنى جاكالىغان. شۇڭا مىلادىنىڭ 1606 - يىلى بۇ يەرگە كېلىپ ئوزىنىڭ يۇقۇرقى تەلىۋىنى قوغدىغان، رۇسلار توبولسكى، تىيۇمېن، تۇرىنسكى قاتارلىق جايلاردىن بىر توپ ئەسكەر ئېلىپ جۇڭغارلارغا ھۇجۇم قىلدى، لېكىن مەقسىدىگە يېتەلمىدى.

چارروسىيە تەرىپىدىن يېڭىلگەن سىبىرىيە خانلىغىنىڭ خانى كۇچۇن خان ۋە ئوغۇللىرى جۇڭغارلار بىلەن بىرلىشىپ چارروسىيىنىڭ تاجاۋۇزىغا قارشىلىق كورسەتتى. جۇڭغارلار ئۇلارنىڭ قاتنىششى ئاستىدا تارا دەرياسىنىڭ نېرىسىدىكى رايوندىن توبولسكىگە ۋە تىيۇمېنگە ھۇجۇم قىلدى. شۇنىڭدىن كېيىن، تارا رايونىدىكى بىر قىسىم تاتارلار قېچىپ كېلىپ جۇڭغارلارغا قوشۇلدى. رۇسلار يۇقۇرىدا ئېيتىپ ئوتۇلگەن "قاچقۇن" لارنى قايتۇرۇپ بېرىشنى تەلەپ قىلىش ۋە جۇڭغارلارنىڭ رۇسلارغا تەۋە بولۇپ، رۇسلارغا ئولپان بېرىشگە نەسىھەت قىلىش ئۇچۇن ئوزىنىڭ تارادا تۇرۇشلۇق مەمۇرى ئەمەلدارى ئىۋان موسارىسكىنى جۇڭغارلارغا ئەۋەتتى. جۇڭغارلار چارروسىيە مۇستەملىكىچىلىرىنىڭ بۇ مۇتەھەملەرچە قىلغان تەلىۋىنى رەت قىلىپ، بىز مۇنداق ئاتالمىش "قاچقۇن" دىگەن گەپنى بىلمەيمىز دەپ جاۋاپ بەردى.

تارا رايونىدا تۇرىدىغان كازاك ئورۇسلىرى ئېرتىش دەرياسىنىڭ يېنىدىكى كولدىن پات - پات تۇز ئالاتتى. جۇڭغارلار مىلادىنىڭ 1610 - ۋە 1611 - يىللىرى بۇ تۇز كولى جۇڭغارلارغا قارايدۇ، دەپ ئۇقتۇردى ۋە بۇ تۇز كولىنى ئىشغال قىلىپ، كازاك ئورۇسلارنىڭ بۇ يەرگە كېلىپ تۇز ئېلىشىنى مەنئى قىلدى، نەتىجىدە رۇسلاردا تۇز قەھەتچىلىگى يۇز بەردى. مىلادىنىڭ 1611 - يىلى رۇسلار بىر توپ ئەسكەر يىغىپ، تۇز

كانىغا بېسىپ كېلىشكە تەييارلاندى. لېكىن مىلادىنىڭ 1613 - يىلى يامىش كولىدە يېڭى تۇز كانى تېپىلغاندىن كېيىن، ئۇلار كەلمىدى. جۇڭغارلار كېيىن روسىيە تاجاۋۇزچىلىرىنىڭ يامىش كولىدىن تۇز ئېلىشىنى (بۇ كول سېمىپالاتىنسكىگە يېرىم كۇنلۇك يول ئىدى) توساشنى قارار قىلىپ، ئىككى مىڭدىن ئارتۇق ئادەم ئەۋەتىپ، ئۇ يەرنى ساقلىدى. بۇ ئادەملەر بىرنەچچە قېتىم رۇسلار بىلەن سوقۇشۇپ تارانى مۇھاسىرىگە ئالدى ۋە تىۋمىنىگە ھۇجۇم قىلدى. مىلادىنىڭ 1638 - يىلى رۇسلار جۇڭغارلار بىلەن سوھبەت ئوتكۇزۇپ، ۋاقتىنچە تېچلىقنى قولغا كەلتۇردى.

باتۇر خۇنتەيجىنىڭ ۋاقتىدا چارروسىيە مىلادىنىڭ 1616 - يىلى تومىركوپېتروپىنى، ئىككىنچى يىلى ساۋرىلىيوپنى ئەلچى قىلىپ جۇڭغارلارنى چارروسىيىگە ئەل بولۇشنى دالالەت قىلىشقا ئەۋەتتى. لېكىن بۇلارنىڭ ھەممىسى جۇڭغارلار تەرىپىدىن رەت قىلىنىدى. مىلادىنىڭ 1646 - يىلى چارروسىيە يەنە سوھبەت ئۇچۇن دانىر ئارىشىنسكوي باشچىلىغىدا جۇڭغارلارغا ئەلچى ئەۋەتتى. بۇ قېتىممۇ رەت قىلىندى. مىلادىنىڭ 1647 - يىلى ۋە 1649 - يىلى باتۇر خۇنتەيجى چارروسىيىنىڭ سىبىرىيىگە سالغان قەلئەلىرىگە ئۇزلۇكسىز ھۇجۇم قىلدى، چارروسىيە مىلادىنىڭ 1650 - يىلى ئوزىنىڭ تاجاۋۇزچىلىغىنى ئاقلاش ئۇچۇن كىرىياپىكوپنى جۇڭغارلارغا ئەۋەتتى، جۇڭغارلار ئۇنىڭغا رەددىيە بەردى. ۋە مۇستەملىكىچىلەرنىڭ ئويرات خەلقىغە قىلغان تاجاۋۇزچىلىغى ئۇستىدە شىكايەت قىلدى. باتۇر خۇنتەيجى قەتئى كۇرەش قىلغانلىقتىن، چارروسىيىنىڭ تاجاۋۇزچىلىق سۇيىقەستى ئەمەلگە ئاشمىدى. باتۇر خۇنتەيجىنىڭ چارروسىيە مۇستەملىكىچىلىرىگە تېز پۇكمەي، جۇڭغارلارنى جۇڭگو تېرىتورىيىسى ئىچىدە ساقلاپ كەلگەنلىگىدىن، ئۇنى غەربىي موڭغۇللار تارىخىدا مەشھۇر شەخس دىيىشكە بولىدۇ. ئۇ ئويراتلار بىلەن قالماقلارنى ئىتتىپاقلاشتۇردى ۋە تەرەققى قىلدۇرۇپ كۇچەيتتى، ئۇ دىخانچىلىق قىلىش، ئولتۇراقلىشىش ئادىتىنى تەشەببۇس قىلدى.

بۇنىڭدىن قالسا، ئۇ سېرىق دىن تارىخىدا سېرىق دىننى قوغ-
دىغۇچى سۈپىتىدە مەدھىيىلەشكە ئەرزىيدىغان كىشى ئىدى.
باتۇر خۇنتەيجىنىڭ ۋارىسى سىڭگى، ئاتىسىغا ئوخشاشلا، چار-
روسىيە مۇستەملىكىچىلىرىنىڭ تاجاۋۇزىغا قارشى قەتئىي كۈرەش
ئېلىپ باردى. بادالاي: "سىڭگى رۇسلارنى زادىلا ياقتۇرمايتتى"①
دىگەن. مىلادىنىڭ 1667 - يىلى چارروسىيە ئۇلارنى ئۇزۇ-
گە ئەل قىلدۇرۇش مەقسىدى بىلەن كورۋېنسكىنى سىڭگىگە ئە-
ۋەتتى. ئۇ ۋاقىتتا سىڭگى موڭغۇل لوبزان بىلەن ئۇرۇش قىلىش-
قا كەتكەن ئىدى، قول ئاستىدىكى تەيجىلەرگە رۇسلارنى ئۇلار
ئېلىپ كەلگەن سوغا - مەكتۇپلىرى بىلەن قوشۇپ ھەيدۇيتىڭلار؛
شۇنداقلا، رۇسلارغا ئوزۇق - تولۇك، ئات - ئۇلاق بېرىلمىسۇن،
ئېھتىراملىق بىلەن تۇرۇپ چار پادىشانىڭ سوغىسىنى قوبۇل قىل-
ماڭلار، دەپ كورسەتمە بەردى. شۇنداقتىمۇ رۇسلار ئۇششۇقلۇق
قىلىپ كەتمىدى. سىڭگى قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، رۇسلار
سىڭگىگە "قائىدە - يوسۇن بويىچە چار پادىشانىڭ دولەت مەك-
تۇبىنى ۋە سوغىسىنى قوبۇل قىلسىڭىز" دەپ تەلەپ قىلغاندا،
سىڭگى ئۇنىڭغىمۇ پىسەنت قىلمىدى. شۇ ۋاقىتتا ئويراتلار: "بىز
چار پادىشانىڭ ئېلىمۇ؟ نىمە ئۇچۇن ئېھتىرام بىلەن ئۇلارنىڭ
مەكتۇپ ۋە سوغىسىنى قوبۇل قىلىدىكەنمىز؟ بۇ بىز ئۇچۇن ھا-
قارەت" دىيىشتى. سىڭگى چارروسىيىنىڭ ئويراتلارنىڭ زىمىنىگە
ۋە خەلقىغە تاجاۋۇز قىلغان جىنايەتلىرى ئۇستىدە بىرنەچچە
قېتىم نارازىلىق بىلدۇرۇپ، چارپادىشاغا ئەلچى ئەۋەتىپ تومىسكقا
قېچىپ كەتكەن ئەللىرى بولغان تىلەنغۇتلارنى قايتۇرۇپ بېرىش-
نى تەلەپ قىلدى. ئويراتلار كىراسنويارىسكى شەھىرىگە ھۇجۇم
قىلىپ②، رۇس تاجاۋۇزچىلىرىنىڭ تېگىشلىك جازاسىنى بەردى.
لېكىن، سىڭگىنىڭ تەختتە ئولتۇرغان ۋاقتى ئۇزۇن بولمىدى.

---

① بادالاي: «روسىيە، موڭغۇلىيە، جۇڭگو»، 277 - بەت.
② خاۋۇس: «موڭغۇل تارىخى»، 1 - توم، 621 - بەت.

ئۇنىڭ ئاكا - ئۇكىلىرى كوپ بولغانلىقتىن، بىر ئۇرۇق ئىچىدىكى باشقا ئەزالارنىڭ قىزغىنلىغا ئۇچراپ، ئاخىرى مىلادىنىڭ 1671 - يىلى (كاڭشى 10 - يىلى) ئاتابىر، ئانا بولەك ئاكىسى چېچىم خان بىلەن باتۇر تەرىپىدىن ئولتۇرۇلدى، ئۇ 6 يىل تەختتە ئولتۇرغان ئىدى.

ئويراتلارنىڭ قارشى تۇرغانلىغىدىن، چار روسىيە مۇستەملىكە چىلىرى جەنۇپ تەرەپكە بېسىپ كىرەلمەي، تاجاۋۇزنى شەرق تەرەپكە قاراپ كۇچەيتتى، مىلادىنىڭ 1643 - يىلى رۇسلار بايقال كولىنى تۇنجى قېتىم كەشپ قىلىپ، كولدىن ئوتۇپ سېلىنگى دەرياسىغا يېتىپ كەلدى. شۇ يىلى مەملىكىتىمىزنىڭ شەرقىي شىمالىغا كەلدى. ئۇ يەردىن مىلادىنىڭ 1644 - يىلى خېيلۇڭجياڭ دەرياسىغا يېتىپ كەلدى. شۇندىن ئېتىۋارەن رۇس مۇستەملىكىچىلىرى "ئادەم يەيدىغان يالماۋۇز" دەپ نام ئالدى ۋە مەملىكىتىمىزنىڭ شەرقىي شىمال رايونىغا كىشىنى چۆچۈتىدىغان دەرىجىدىكى تاجاۋۇزچىلىغىنى يۈرگۈزدى.

2 - بولۇم جۇڭغارلارنىڭ ئاز سانلىق فېئودال ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ بولگۇنچىلىك هەرىكىتى ۋە هەر مىللەت خەلقىنىڭ روسىيىگە قارشى كۇرەشلىرى

سىڭگى ئولتۇرۇلگەندىن كېيىن، ساچىن خان بىلەن باتۇر ئىككىسى هوقۇق تارتىۋېلىپ، خانلىققا ۋارىسلىق قىلماقچى بولىسمۇ، لامالارنىڭ ۋە زەيسانلارنىڭ قارشىلىغىغا ئۇچراپ، نەتىجىدە ئاغدۇرۇلۇپ كېتىش بىلەن هاياتىدىنمۇ ئايرىلىشتى. سىڭگىنىڭ ئوز ئىنىسى غالدان جۇڭغارىيىنىڭ ئەڭ ئالى هوقۇقىنى تارتىۋالدى.

غالدان باتۇر خوتەيجىنىڭ يەتتىنچى ئوغلى بولۇپ، ملا-

دىنىڭ 1645 - يىلى (چىڭ سۇلالىسىنىڭ شۇنجۇ 2 - يىلى) تۇغۇلغان. ئۇ ئوسمۇر ۋاقىتلىرىدا شىزاڭغا لاما بولۇشقا ئەۋەتىلگەن ئىدى. ئۇ شىزاڭدا چېچىنى چۈشۈرگۈزۈپ، لاما ۋە خوتۇكتۇ (ماشايىنىق) بولىدى، ئۇ بۇددا كىتابلىرىنى ئوقۇشتىن كېيىن، ئۇيغۇر قوراللىرىنى مەشىق قىلىشنى ياخشى كۆرەتتى. ئۇ سىڭگىنىڭ ئولتۇرۇلگەنلىك خەۋىرىنى ئاڭلاپ، دالاي لامانىڭ رۇخسىتى بىلەن دەرھال شىنجاڭغا قايتىپ كەلدى - دە، ھوقۇق تالىشىشقا قاتناشتى، زەيسانلارنىڭ كۆرسىتىشى بىلەن جۇڭغار قەبىلىلىرىنىڭ باشلىقلىغىغا كۆتىرىلدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇ لامالىقتىن چېقىپ كەتتى، دالاي لاما ئۇنىڭ خوتۇكتۇلۇق ئۇنۋانىنى ئېلىپ تاشلىدى.

2 - يىلى، يەنى ميلادىنىڭ 1672 - يىلى، غالدان ئوزىنىڭ ئاكىسى سىڭگىنىڭ ئورنىغا ۋارىسلىق قىلىپ "ئاۋالقىدەكلا ئەلچى ئەۋەتىپ ئولپان تولەيدىغان" لىغى توغرىلىق چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە ئىلتىماس يازدى، چىڭ سۇلالىسى ئۇنىڭ ئىلتىماسىنى تەستىقلىدى. غالدان داۋاملىق ئەلچى ئارقىلىق ئولپان ئەۋەتىپ تۇردى. ميلادىنىڭ 1679 - يىلى دالاي لاما غالدانغا بوسۇغا تۇخان دىگەن ئۇنۋان بەردى. غالدان بۇ ئىشنى ئالاھىدە چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە مەلۇم قىلدى. ميلادىنىڭ 1682 - يىلى (چىڭ سۇلالىسىنىڭ كاڭشى 21 - يىلى) چىڭ سۇلالىسى ئوچ ۋاڭنىڭ توپىلىڭىنى بېسىقتۇرۇپ، ئوتتۇرا جۇڭگو رايونىنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن، ئوردا ئامبىلى چىنات قاتارلىقلارنى غالدانىنى مۇكاپاتلاش ئۈچۈن شىنجاڭغا ئەۋەتتى. كاڭشى پادىشا غالدانغا بەرگەن يارلىغىدا: "سىز، غالدان بوسۇقتۇخان، ئاتىڭىز (باتۇر خۇنتەيجىنىڭ دىمەكچى)، ئاكىڭىز (سىڭگىنىڭ دىمەكچى) يەنى ئەجداتلىرىڭىز ئەۋلادلىرىڭىز سادا قەتلىك بىلەن ئەقىدە باغلاپ ئولپان قىلىپ كەلگەن، بۇنىڭغا خېلى يىللار بولدى. سىزگە كەلگەندىمۇ بۇ مۇناسىۋەتلەر ئۈزۈلمەدى. ئەمدى ئالەم تىنچىدى، سىزگە ئالاھىدە مۇكاپات ئىلتى-

پات قىلىپ، ئامبال ۋە ياساۋۇللىرىمنى ئەۋەتتىم. سىز ئىلتىپا-
تىمنىڭ قەدىر - قىممىتىگە يارىشا، ساداقەتلىك، ئېھتىراملىق
بىلەن ئىتائەتچان بولۇڭ"① دىگەن.

جۇڭغارلارنىڭ باشلىغى باتۇر خۇنتەيجى بىلەن سىڭگىنىڭ
دەۋرىدە، ئويراتلارنىڭ سىياسى مەركىزى تارباغاتاي ۋىلايىتى-
دىكى قوبۇقساردا بولۇپ، غالدانغا كەلگەندە، ئىلى ۋادىسىغا
يوتكەلدى. ئۇ ۋاقىتتا ئويراتلارنىڭ تېرىتورىيىسى ۋە كوچۇپ
يۇرىدىغان يولى شىمالدا ئوم دەرياسىدىن باشلاپ ئېرتىش دەر-
ياسىنىڭ ئىككى قىرغىغىنى بويلاپ يۇقۇرىغا قاراپ تا ئالتايىغا،
غەرپ تەرەپتە بالقاش كولىنىڭ جەنۇبىدىكى قازاقلارنىڭ ئەس-
لىدە ئىشغال قىلغان رايونىغا، شەرقتە ئوپ دەرياسىغىچە يېتىپ
باراتتى. غالدان دالاي لامانىڭ يار - يولەك بولۇشى ئاستىدا
ھاكىمىيەتكە ئىگە بولدى، جۇملىدىن ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەم-
لەش ئۇچۇن يەنىلا لاما دىنىغا تايىناتتى ۋە شىزاڭدىكى تەرەپ-
دارلىرىغا ياردەم بېرەتتى.

مۇندىن بۇرۇن، خوشۇت قەبىلىسىدىن بولغان كۇش خان ۋە
ئۇنىڭ ئەۋلاتلىرى شىزاڭ رايونىنىڭ ئەمىلىي ھوكۇمدارى ئىدى.
خوشۇت قەبىلىسى ۋەتىنىمىزنىڭ بىرلىگى ۋە چىڭ سۇلالىسىنىڭ
مەركىزىي ھوكۇمىتىنى ھىمايە قىلغاچقا، شىزاڭدىكى دالاي ھاكى-
مىيىتىمۇ چىڭ سۇلالىسى ھوكۇمىتى تەرىپىگە مايىل بولغان.
مىلادىنىڭ 1679 - يىلى (كاڭشى 18 - يىلى) ساڭجىجاسو
دىبالىققا ئولتۇردى. بۇ بولگۇنچى ئۇنسۇر بولۇپ، شىزاڭغا ئوزى
يالغۇز ھوكۇمرانلىق قىلىش قارا نىيىتىدە بولۇپ كەلگەن.
غالدانمۇ قارا نىيەتلىك ئادەم بولۇپ، ۋەتەن بىرلىگىنى پارچى-
لاش مەقسىدىدە خىلى بۇرۇنلا ساڭجىجاسو بىلەن ئاپاق -
چاپاق بولۇپ، بىر بىرىدىن پايدىلىنىپ، ئوزئارا مەدەت بېر-
رىشىپ قويۇق مۇناسىۋەتتە بولۇپ كېلىشكەن. دىبا ساڭجىجاسو

① «چىڭ شىڭرۇ مەققىدە چىن خاتىرىلەر» 103 - جىلد.

شزاگنىڭ ھاكىمىيىتىنى قولغا كىرگۈزۈشنى ئويلايتتى، لېكىن ئەسكەر ئوزىنىڭ قولىدا بولماي، بەلكى خوشۇت قەبىلىسى باش لىغىنىڭ قولىدا بولغاچقا، ئۇنى توسۇنلۇق دەپ بىلىپ، غالدان بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، ئۇنىڭ كۈچى ئارقىلىق كۈش خانىنىڭ ئەۋلاتلىرىنى شزاگدىن ھەيدەپ چىقىرىش كويىدا بولدى.

خوشۇت باشلىغى كۈش خان مىلادىنىڭ 1654 - يىلى ئولدى. ئۇنىڭ ئوغلى دەنزىڭ دورجى ئورنىغا دەسسەپ ئوزىنى دايان خان دەپ ئاتىدى. مىلادىنىڭ 1668 - يىلى دايان خان ئولۇپ، ئوغلى دەنزىڭ دالاي ئۇنىڭ ئورنىغا دەسسەپ ئوزىنى دالاي خان دەپ ئاتىدى. دىبا ساڭجىجاسونىڭ چاقىرىشى بىلەن غالدان شىنجاڭدىن ئەسكەر تارتىپ چىڭخەيگە ھوجۇم قىلدى. كۈش خان ئەۋلادىنىڭ ئارقا سېپىگە باسۇرۇق قىلدى. شۇنىڭ بىلەن چىڭخەيدىكى خوشۇت قەبىلىسى خېلى چوڭ چىقىمغا ئۇچرىدى، چىڭ سۇلالىسىنىڭ بىرلىككە كەلتۈرۈش سىياسىتىنى ھىمايە قىلىدىغان كۈش خان ئەۋلادىنىڭ شزاگدىكى نوپۇزى تۆۋەنلىدى.

غالداننىڭ ئوزىگە يات بولغانلارنى يوقىتىشى ئوز ھوقۇقىنى مۇستەھكەملەشتە قوللانغان يەنە بىر خىل تەدبىرى ئىدى. ئۇ، ئەڭ ئاۋال ئوزىنىڭ تاغىسى سۈكزۇر ۋە قېينىناتىسى ئوچىرتۇ چەچەن خان① غا ھوجۇم قىلدى. ئورۇش مىلادىنىڭ 1673 - يىلدىن باشلىنىپ 3 يىلغىچە داۋام قىلغانلىقتىن، شىنجاڭنىڭ ئىچكى ئولكىلەر بىلەن بولغان سودا يولى ئوزۇلدى②. مىلادىنىڭ 1676 - يىلى غالدان خۇددى شۇنىڭ بىلەن بىر

---

① «زايابەندىدى تەزكىرىسى» گە قارىغاندا، ئوچىرتو چەچەن خانىنىڭ تۇرغان يېرى تارباغاتاي رايونىدا بولۇشى كېرەك. لېكىن، خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىياللاردا، شى تاۋغا كوچۇپ كەتكەن دېيىلدۇ، بۇ يەردە ئالدىنقىسىنى ئاساس قىلدۇق.

② بادالاي: «روسىيە، موڭغۇلىيە، جۇڭگو»، 2 - توم، 275 - بەت.

ۋاقىت كېچىدە كوچىرتۇ ۋە سۆكۈرگە باسۇرۇق قىلدى. كوچىرتۇ سايرام كولىنىڭ ئەتراپىدا مەغلۇپ بولۇپ، كولتۇرۇلدى①. غالدان ئۇنىڭ ئەللىرىنى ئوزىگە قوشۇۋالدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭ كۈچى زور دەرىجىدە ئوستى.

شۇنىڭدىن كېيىن ئۇ تيانشاننىڭ جەنۇپ تەرەپلىرىگە قاراپ كېڭەيمچىلىك قىلدى. بۇ ۋاقىتتا جەنۇبىي شىنجاڭدىكى چاغاتاي ئەۋلادىدىن بولغان خانلار ئاجىزلاشقان ئىدى. ئۇيغۇرلار ئىچىدىكى فېئودال يانچۇ ئىگىلىرىدىن بولغان ئاقسوڭەكلەر — خوجىلارنىڭ تەسىرى كۈچەيىپ، خوجىلار بىلەن ھاكىمىيەت داىرىلىرى ئوتتۇرىسىدا كەسكىن كۈرەش پەيدا بولدى. خوجىلار ھاكىمىيەتنى تالىشىش ئۈچۈن ئاق تاغلىق ۋە قارا تاغلىق دېگەن ئىككى گۇرۇھقا بولۇنۇپ كەتتى. چاغاتاي ئەۋلادلىرىدىن بولغان ئىسمايىل خان قارا تاغلىقلارنى قوللاپ، ئاق تاغلىقلارنىڭ باشلىغى ئاپپاق خوجىنى قەشقەردىن ھەيدەپ چىقاردى. ئاپپاق خوجا شىزاڭغا قېچىپ كەتتى، شىزاڭدىكى دالاي لاما (ئەمەلىيەتتە، دىبا ساڭجېجاسو بولۇشى كېرەك) ئاپپاق خوجىغا ياردەم بېرىشنى تەلەپ قىلىپ غالدانغا خەت يازدى. شۇنىڭ بىلەن غالدان ملادىنىڭ 1678 - يىلى (كاڭشى 17 - يىلى) پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ جەنۇبىي شىنجاڭغا ئەسكەر تارتىپ كىرىپ، چاغاتاي ئەۋلادى ئىسمايىل خاننى ئاغدۇرۇپ تەۋەلىرى بىلەن قوشۇپ ئەسىرگە ئېلىپ، ئاپپاق خوجىنى جەنۇبىي شىنجاڭغا قوزغاتقان ئىدى. شۇنىڭدىن كېيىن، تا چىڭ سۇلالىسى شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرگۈچە، جەنۇبىي شىنجاڭ رايونى جۇڭغار كوچمەن ئاقسوڭەكلىرىنىڭ بىۋاستە ھوكۇمرانلىقى ئاستىدا بولۇپ كەلدى.

سىڭگىنىڭ ئۈچ ئوغلى بار ئىدى، چوڭ ئوغلى چىۋان ئاراپتان، ئىككىنچى ئوغلى سونۇم ئاراپتان، ئۈچىنچى ئوغلى دەنـ

---

① بادالاي: «روسىيە، موڭغۇلىيە، جۇڭگو» 1 - توم، 3 - ئىزاھ.

زىنگ ئومبو بولۇپ، ئۇلار دادىسى سىگگىنىڭ ئورنىغا ۋارىسلىق قىلىشقا هوقۇقلۇق بولغاچقا، غالدان ئۇلارنى كوزىگە قادالغان مىخ ئورنىدا كورۈپ، ملادىنىڭ 1688 - يىلى هىيلە - مىكىر بىلەن سونۇم ئاراپتانىنى ئولتۇردى. چۈنكى ئاراپتان سىگگىنىڭ سابىق ۋەزىرلىرى باشلىق 7 كىشى بىلەن ئىرانقا بۇرغىغا قېچىپ بېرىپ، كېيىن يەنە بورىتالاغا باردى. جۇڭغارلار ئۇلارنى دولان نوكۇر (دولان "يەتتە" دېگەن سوز، نوكۇر "دوست" دېگەن سوز) دەپ ئاتايتتى. غالداننىڭ زالىملىغى ۋە ئويرات قەبىلىلىرىگە قاتتىق زۇلۇم سالغانلىغىدىن ئۇرغۇنلىغان ئويراتلار ئىچكى ئولكىلەرگە قېچىپ كېلىپ، چىڭ سۇلالىسىنىڭ مەركىزىي هوكۇمىتىگە تەۋە بولدى. كاكشى پادىشا ئۇلارنىڭ ئىچكى ئولكىلەردە ئولتۇراقلىشىغا ۋە چارۋىچىلىق قىلىشىغا رۇخسەت قىلىپ، ئۇرغۇن كىگىز ئوي، چارۋا مال بېرىپ ئورۇنلاشتۇردى.

غالدان شىنجاڭ رايونىغا هوكۇمرانلىق قىلىپلا قالماستىن، يەلكى ئوزىنىڭ تەسىر دائىرىسىنى سەمەرقەنت، بۇخارا، ئۇرگەنج قاتارلىق جايلارغىچە كېڭەيتتى. ئۇ يەردىكى قازاق، قىرغىزلارمۇ ئۇنىڭ هوقۇقى ئاستىدا بولغان.

بىز يۇقۇرىدا بايان قىلىپ ئوتكەن ئىدىق، چار روسىيىنىڭ ئېرتىش دەرياسىنى بويلاپ ئېلىپ بارغان تاجاۋۇزچىلىغى جۇڭغار خەلقىنىڭ قارشىلىغىغا ئۇچرىغانلىقتىن، ئۇلار شەرق تەرەپكە قاراپ قالغا ۋە خېيلۇكجياڭ ۋادىلىرىغا تاجاۋۇز قىلدى. لېكىن، ئۇ يەردىمۇ موڭغول ۋە شەرقىي شىمالدىكى هەر مىللەت خەلقىنىڭ قارشىلىغىغا ئۇچرىدى. چار روسىيە ئوزىنىڭ تاجاۋۇزچىلىق هارۋىسىنىڭ چاقىنى قولايلىق بىلەن ئالغا ماڭدۇرۇش ئۈچۈن، جۇڭغارىيەدىن پايدىلىنىشقا بولىدىغان كۇچلەرنى ئىزلىدى. قاراڭغۇ نىيەتلى يامان غالدان چار روسىيىنىڭ دىتىغا يېقىپ قالدى. چار روسىيە جۇڭغارىيەدە غالدان باشچىلىغىدىكى بولۇڭچى تەسىر دائىرىلىرىنى هەركەتلەندۇرۇپ، چىڭ سۇلالىسىگە قارشى ئىسيان كوتەرگۈزۈپ، ئوزىنىڭ جۇڭگوغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرىش

شىگە غەرپ تەرەپتىن ماسلىشىشنى مەقسەت قىلاتتى. شۇ ۋاقتىم لاردا، چار روسىيە چېگرا توغرىلىق جۇكگو بىلەن سوھبەت ئوتكۈزۈشكە ئەۋەتكەن ئەلچىسى گروۋېن ئالفاچ كەلگەن چار روسىيىنىڭ غالدانغا يازغان دولەت مەكتۇبى ۋە سوغا - سالاملىرىنى ئۇنىڭغا ئەۋەتىپ بەردى. غالدان چار روسىيىنىڭ ھەركەتلەندۈرۈشنى ئاستىدا، چار روسىيىنىڭ جۇكگوغا تاجاۋۇز قىلىشىغا ماس لاشتۇرۇپ قالقىلارغا ھۇجۇم قىلىش ئۇرۇشىنى ئاخىرى قوزغىدى.

قالقا موگغۇلىرى ئويراتلارغا نىسبەتەن خېلى بۇرۇنلا چىڭ سۇلالىسىگە ئەل بولغان. قالقىلار تۇشەتۇخان، چېچىن خان، جاساقتۇ خان، سەيىن نۇيان خان قەبىلىسىنى دەپ توت قەبىلىگە بولۇنەتتى. بۇ ۋاقىتلاردا جاساقتۇخان قەبىلىسىدە ئىچكى تۆپىلاڭ پەيدا بولۇپ، جاساقتۇخاننىڭ بىر بولۇك ئېلى تۇشەتۇخان تەرەپكە قېچىپ كېلىدۇ، جاساتۇخان ئۇلارنى قايتۇرۇپ بېرىشنى سورىغاندا، تۇشەتۇ خان ئۇلارنى يوشۇرۇپ قويۇپ بەرمىگەنلىكىدىن، ئىككى قەبىلە ئوتتۇرىسىدا ماجرا - توقۇنۇش پەيدا بولدى. مىلادىنىڭ 1686 - يىلى (كاڭشى 25 - يىلى) چىڭ سۇلالىسى ئۇلارنى ياراشتۇرۇش مەقسىدىدە، ئاز سانلىق مىللەتلەر ئىشلىرىنى باشقۇرۇش مەھكىمىسىنىڭ باشلىغى ئالاننى ئەۋەتتى، ئالاننى جاساقتۇخاننىڭ بىرگە ئېلىپ كۇلىنبولچىرگە بېرىپ، تۇشەتۇخان بىلەن كۆرۈشتى. شۇنداقتىكى دالاي لامامۇ بۇ قېتىمقى ئىتتىپاقلىشىش يىغىنىغا قاتنىشىش ئۈچۈن ئوزىنىڭ ئەلچىسى غالداننى ئەۋەتتى (ئەمەلىيەتتە 5 - دالاي مىلادىنىڭ 1682 - يىلى ئولگەن ئىدى، دىباسانچىجامبو ئۇنىڭ ئولگەنلىكىنى مەخپى ساقلاپ ئېلان قىلماي، دالاينىڭ نامى بىلەن ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈۋاتاتتى). لېكىن، تۇشەتۇخان ئوزى كەلمەي ئىنىسى جەنزۇندەنبا خوتوكتۇنى ئوزىگە ۋەكىل قىلىپ ئەۋەتتى. ئۇ ئىتتىپاقلىشىش يىغىنىدا دالاي لامانىڭ ئەلچىسى بىلەن ئوزەكگە سوقۇشتۇرۇپ سوز تالاشتى. غالداڭ دالاي لامانىڭ ۋەكىلىگە

هورمەت قىلمىغانلىق دالاي لاماغا هورمەت قىلمىغانلىق بولىدۇ، دېگەن بانا بىلەن ئەسكەر تارتىپ، ئۇزىنىڭ كونا دۈشمىنى بولغان ئۇشەتۇ خانغا هۇجۇم قىلدى. ئەمىلىيەتتە، غالدانىڭ بۇ هەرىكىتى چار روسىيىنىڭ ئەمرى - پەرمانى بويىچە بولۇپ، رۇسلار غالدانغا قارا مىلتىق، زەمبىرەكلەر بىلەن مەدەت بەرگەن ئىدى. هەتتا روسىيە قوشۇنلىرىمۇ ئۇلارغا قوشۇلۇپ ئۇرۇش قىلدى.

مىلادىنىڭ 1688 - يىلى (كاڭشى 27 - يىلى) غالدان 30 مىڭ ئەسكەر بىلەن خانگاي تېغىدىن شەرق تەرەپكە يۈرۈپ، قالقا قەبىلىلىرىنىڭ ئەسكەرلىرىنى مەغلۇپ قىلدى. قالقىلارنىڭ ۋاڭ - ئۇرۇڭ ئاقسوڭەكلىرى مەجلىس ئېچىپ، جەنزۇن دەمبا خوتوكتۇنىڭ تەشەببۇسچىلىغىدا، چىڭ سۇلالىسىنىڭ قوغدىشىنى تەلەپ قىلىشقا قارار قىلىشتى. كاڭشى پادىشا ئويراتلار بىلەن قالقالارنى ياراشتۇرۇش ئۈچۈن بىر ۋەكىل ئەۋەتىشكە 5 - دالاي لاماغا يارلىق چۈشۈردى. دېبا سانجىجاسوجىنۇن خوتوكتۇنى ئەۋەتتى. ئۇ كورۇنۇشتە ئىككى تەرەپنىڭ يارىشىپ قېلىشىغا نەسىهەت بەرگەن بولۇپ، ئەمىلىيەتتە غالدانىنى گوبىنىڭ جەنۇبىدىكى ئىچكى موڭغۇلغا هۇجۇم قىلىشقا كۈشكۈرتتى. مىلادىنىڭ 1690 - يىلىنىڭ بېشىدا غالدان ئىركوتسكىنىڭ گوبىرناتورى زىلىنسكى ۋە موسكۋانىڭ ۋەكىلى گورۇۋېن بىلەن كورۇشۇپ، رۇسلارنىڭ كىرۇلېن دەرياسىغا كېلىپ، ئوزى بىلەن چىڭ سۇلالىسىگە بىرلىكتە هۇجۇم قىلىشنى تەلەپ قىلىپ ئەلچى ئەۋەتتى. گورۇۋېن كازاك ئورۇسنىڭ باشلىغى گرىگورى كېبلىسىنى غالدانغا مەسلىهەتچى قىلىپ ئەۋەتتى. چار روسىيە جۇڭگوغا بولغۇنچىلىك سېلىش ئورۇشىغا بېۋاستە ئارىلاشتى.

مىلادىنىڭ 1691 - يىلى (كاڭشى 29 - يىلى) 7 - ئايدا غالدان قالقالارنى قوغلاشنى بانا قىلىپ، خولۇن كولىدىن جەنۇبقا ئوتۇپ، سۇيۇرجى تېغىغا كېلىپ ئوجۇمچىلارنىڭ ئادەم ۋە مالىرىنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلدى. ئۇ يەردىن يەنە جەنۇپ

تەرەپكە چۈشۈپ، بېيجىڭغا 700 يول كېلىدىغان ئولاغبوتون دېگەن جايدا قوشۇنلىرىنى تۇرغۇزدى. غالدان بۇ يەردە چىڭ قوشۇنلىرى تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىندى. ئۇ چىڭ قوشۇنلىرىنىڭ ھۇجۇمىنى بوشتىش مەقسىدىدە ئىنتىپاق بولۇشنى تەلەپ قىلىپ جېنۇن خوتۇكتۇنى ئەۋەتتى، ئۇزى سىرتقى موڭغۇلىيەنىڭ قوبۇغا قېچىپ كەتتى.

غالدان شىنجاڭدىن چىقىپ قالقالارغا ھۇجۇم قىلغاندىن كېيىن ئۇنىڭ ئىلىدىكى ئۇۋۇسىنى چۈۋان ئاراپتان ئىشغال قىلىپ غالدانغا تاقابىل تۇردى. بۇ قولايلىق شارائىت ئاستىدا، كاڭشى پادىشا مىلادىنىڭ 1696 - يىلى ئۇزى ئەسكەر باشلاپ غالدانغا ھۇجۇم قىلىپ، جومۇتۇ دېگەن جايدا ئۇنى تارمار قىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە چىڭخەيدىكى موڭغۇل تەيجى ۋە شىنجاڭدىكى چۈۋان ئاراپتانىڭ غالداننى تۇتۇشىغا ياردەملىشىش ئۈچۈن يارلىق چۈشۈردى. غالدان مەغلۇپ بولغان بولسىمۇ، تەسلىم بولۇشى كەلمىدى. مىلادىنىڭ 1697 - يىلى كاڭشى پادىشا غالدانغا جازا بېرىش ئۈچۈن ئۇنىڭ ئۇستىگە يەنە ئەسكەر ئەۋەتتى. غالدان بىرنەچچە يىل چىڭ سۇلالىسى بىلەن سوقۇشۇپ قىلىپ چارۋا مالىلىرى ئولۇپ تۈگەپ، يوقالغان ئەسكەرلىرىنىڭ ئورنىنى تولدۇرۇشقا ئامال قىلالمىغانلىغىدىن يەنە قارشىلىق كۆرسىتىشكە مادارى قالمىدى. شىنجاڭغا ياكى شۇاڭغا كېتىشكىمۇ ئىمكانىيىتى قالمىدى. بۇ ئەھۋال ئاستىدا چىڭ قوشۇنلىرى ئىككى يولغا بولۇنۇپ ھۇجۇم قىلدى. غالدان ئۇزىنىڭ ئوغلى سەپتىن بادانىنى ئاشلىق يىغىش ئۈچۈن قۇمۇلغا ئەۋەتكەن ئىدى. ئۇنى قۇمۇل ۋاڭى تۇتۇۋېلىپ، چىڭ سۇلالىسگە تاپشۇرۇپ بەردى. غالدان چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ يېقىنلىشىپ كېلىۋاتقانلىغىنى، ئوز ئىلىنىڭ تارقاپ كېتىۋاتقانلىغىنى كورۇپ، ئامالسىزلىقتا زەھەر ئىچىپ ئولۇۋالدى.

غالدان ئولگەندىن كېيىن، سېڭگىنىڭ ئوغلى چۈۋان ئاراپتان جۇڭغارلار قەبىلىسگە باشلىق بولۇپ، شىنجاڭ رايونىغا ھوكۈم

رانلىق قىلدى. غالدان ھالاك بولۇشتىن بۇرۇن چۇڭ ئاراپتان كورۇنۇشته چىڭ سۇلالىسىنىڭ مەركىزىي ھوكۇمىتىگە ئىنتايىن ئىنائەتمەنلىكته بولسىمۇ، لېكىن غالدان ئولگەندىن كېيىن، ئوزبېك كۆچ - قۇۋۋىتى ئوسكەندە چىڭ سۇلالىسىگە قارشى تۇرۇشقا باشلىدى.

چۇڭ ئاراپتان ئوزبېك تەسىر كۆچىنى زورايتىش ئۈچۈن، غالدانغا ئوخشاش ئەڭ ئاۋال شىزاڭدىكى ئىلاھى ھاكىمىيىتىنى تىزگىنلەشكە كىرىشتى. بۇ ۋاقىتتا شىزاڭدىكى دالاي لاما 5 - خېلى بۇرۇنلا ئولۇپ كەتكەن بولسىمۇ، دىبا سانجىجاسۇ ئۇنى مەخپىي تۇتۇپ ئېلان قىلماي، شىزاڭنىڭ سىياسى ئىشلىرىنى باشقۇرۇپ كەلگىنىگە بىرقانچە يىللار بولغان ئىدى. كاڭشى پادىشا مىلادىنىڭ 1696 - يىلى غالدانىنىڭ جازالاش ئۈچۈن ئۇنىڭ ئۈستىگە ئەسكەر ئەۋەتكەندە، ئەسىرگە چۈشكەن شىزاڭلىقلاردىن بۇ ئەھۋالنى ئۇقۇپ، دىبا سانجىجاسۇغا خەت ئەۋەتىپ، ئۇنى ئەيىپلىدى. دىبا سانجىجاسۇ مىلادىنىڭ 1697 - يىلى كاڭشى پادىشاغا مەكتۇپ يوللاپ، ئوزبېكنىڭ سۇيىقەستىنى ئاقلاپ، ساڭيانگ جاسونى 6 - دالاي قىلىپ تىكلىدى. مىلادىنىڭ 1701 - يىلى (كاڭشى 40 - يىلى) كۆش خانلىقنىڭ نەۋرىسى دالاي خان ئولۇپ، ئوغلى رازاك خان ئۇنىڭ ئورنىغا ئولتۇردى. بولگۇنچىلىك ئىسيانىدا قاتناشقان تۇرۇپ كەلگەن سانجىجاسو بىلەن چىڭ سۇلالىسىنى ھىمايە قىلىپ بىرلىككە كېلىشته چىڭ تۇرغان رازاك خان ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت كۈندىن - كۈنگە كەسكىنلەشتى. شۇنىڭ بىلەن سانجىجاسو مىلادىنىڭ 1705 - يىلى ھىلە - مىكىر بىلەن رازاك خاننى ئولتۇرمەكچى بولدى. لېكىن، ئۇنىڭ بۇ سۇيىقەستى پاش بولۇپ، رازاك خان تەرىپىدىن ئولتۇرۇلدى. رازاك خان لوكسۇنى دىبا قىلىپ ساڭيانگجاسونى بېيجىڭغا ئەۋەتكەندە، ئۇ چىڭخەيگە كېلىپ ئولدى. ساڭجىجاسو ئولتۇرۇلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى ئادەملىرى جۇڭغارىيىگە قېچىپ بېرىپ، قىساس ئېلىشى ئۈچۈن چۇڭ ئاراپ-

تاندىن ئەسكەر سورىدى. چۋان ئاراپتان بۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، مىلادىنىڭ 1716 - يىلى ئىنىسى چوڭ سېرىن دوندۇپنى 6 مىڭ تاللانغان ئەسكەر بىلەن شىزاڭغا ئەۋەتتى. ئۇ گوبىنى ئايلىنىپ خوتەن تاغلىرىدىن ئېشىپ، كۇندۇزى قونۇپ، كېچىسى يول يۇرۇپ شىزاڭنىڭ شمالىدىكى تەڭرى كولىگە بېسىپ كىرىپ، مىلادىنىڭ 1717 - يىلى شىزاڭ ئەسكەرلىرىنى مەغلۇپ قىلدى. بۇدالا ئوردىسىنى قورشۇۋېلىپ، ئىچىدىن ماسلاشقۇچىلارنى ئوزىگە تارتىپ دەرۋازىنى ئاچقۇزۇپ رازاڭ خاننى ئولتۇرۇپ، ئۇنىڭ بالا - چاقىلىرىنى ۋە بۇتخانىلاردىن تالاپ ئالغان قىممەتلىك نەرسىلەرنى ئىلىغا ئەۋەتتى. چوڭ سېرىن دوندۇپ رازاڭ خاننى ئولتۇرگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئورنىغا دازىۋا (داكزان دەپمۇ ئاتىلىدۇ) نى دىبا قىلىپ پۇتۇن شىزاڭنىڭ سىياسى ئىشلىرىنى ئۇنىڭ باشقۇرۇشىغا تاپشۇردى. كۇش خان مىلادىنىڭ 1642 - يىلى شىزاڭنى ئىستىلا قىلغاندىن باشلاپ مىلادىنىڭ 1717 - يىلى رازاڭ خان ئولتۇرۇلگىچە، خوشۇت قەبىلىسىنىڭ باشلىقلىرى شىزاڭدا جەمى 75 يىل ھوكۇمرانلىق قىلدى.

چۋان ئاراپتاننىڭ شىزاڭغا ھۇجۇم قىلىشتىكى مەقسىدى، ئوزىنى سېرىق دىننىڭ ھمايىچىسى قىلىپ كورسىتىپ، موڭغۇل، شىزاڭ، ئويرات قەبىلىلىرىگە ئوز تەسىرىنى كورسىتىشتىن ئىبارەت ئىدى. ئۇ شىزاڭنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، قورچاق دالاي لامادىن جاۋچۇەن داچىڭ ۋاڭى دىگەن ئۇنۋان ۋە سانسىكرىت يېزىغىدا ئويۇلغان تومۇر تامغىنى قوبۇل قىلىپ ئالدىم، دەپ ئېلان قىلدى ۋە ئىلى دەرياسىنىڭ شمالىدا غۇلىجا كۇرەسى، ئىلى دەرياسىنىڭ جەنۇبىدا قاينۇق كۇرەسىنى سالدى. بۇ كۇرەلەرگە شىزاڭدىن بۇلاپ كەلگەن نەرسىلەرنى قويدى، ھەر يىلى شىزاڭغا بېرىپ سوترا ئوقۇشقا رۇخسەت قىلىشنى چىڭ سۇلالىسىدىن تەلەپ قىلدى ۋە بۇ ئىش ئۇچۇن ھەر يىلى 200 مىڭ سەردىن ئارتۇق كۇمۇش پۇل سەرپ قىلدى. توت شىلتۇ بەلگىلەپ،

مىڭدىن ئارتۇق لامانى يىغىپ بۇتخانىنى تاۋاپ قىلدۇردى، بۇنى تاپىنجىسىدە دەيتتى، ("تابىن" دىگەن بەش دىگەن سوز، "جەسەدە" دىگەن نوۋەتلىشىش دىگەن سوز)، چۇڭ ئاراپىتان مۇشۇنداق ئۇسۇللار بىلەن ئوزىنىڭ لاما دىنىغا بولغان ئېتىقادىنىڭ چىڭلىقىنى ۋە لاما دىنىنى تەرەققى قىلدۇرۇش ئارقىلىق ئىپادىلەپ، ئىلىدا لاما دىنىنى تەرەققى قىلدۇرۇش ئارقىلىق جۇڭغارىيە مەركىزىنىڭ موڭغۇل، شىزاڭ ۋە ئويىرات قەبىلىلىرى ئوتتۇرىسىدا تۇتقان ئورنىنى كوتەرمەكچى بولدى.

بۇ ۋاقىتتا قازاقلارنىڭ كوپىچىلىك قىسمى جۇڭغارلارنىڭ تەسىر دائىرىسىدە بولغانلىقتىن، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تاشكەنت، ئەندىجان قاتارلىق جايلارمۇ جۇڭغارلارغا تەۋە بولۇپ قالغان. ئوتتۇرا ئاسىيادا ملادىنىڭ 1598 - يىلى شايبانى خانلىغى ھالاك بولغاندىن كېيىن، 17 - ئەسىر ئىچىدە تاشكەنتنىڭ ئەتراپىدىكى رايونلارنىڭ ھەممىسىنى قازاقلار ئىشغال قىلىۋالغان ئىدى①. لېمزوۋنىڭ ئىشلىگەن جۇغراپىيە خەرىتىسى (ملادى 1696 - يىلدىن 1701 - يىلغىچە) دىمۇ قازاقلارنى تاشكەنتنىڭ توت ئەتراپىغا سىزىپ قويغان. چىڭ سۇلالىسىنىڭ خاتىرىلىرىدە ئالدان دەۋرىدە جۇڭغارلار قازاقلارنى ئوزىگە قوشۇۋالغان② دەپ قەيت قىلىپ، يەنە جۇڭغارلارنىڭ تاشكەنتكە ئەمەلدارلار ئەۋەتكەنلىگى ئۇستىدە توختىلىپ مۇنداق دەيدۇ: "تاشكەنت شەھىرىدە ئەسلىدە مۇسۇلمانلاردىن بىر ھاكىم بولاتتى، ئويراتلاردىن بىر خالقان بولاتتى. بۇ چۇڭ ئاراپتان ۋاقىتتىدىن تارتىپ كەلگەن كونا تۈزۈم③". لېكىن قازاقلارمۇ جۇڭغار-

① ۋىلياموپ: «قاسىم خانلىرى شەجىرىسى ھەققىدە تەتقىقات»، 2 - توم، 382 - بەت، 1864 - يىل پېتىربورگ.

② «چىڭ شىنزۇ ھەققىدە چىن خاتىرىلەر»، كاگشى 36 - يىلى.

③ «چىڭ سۇلالىسى گاۋزۇڭ ئوزدا خاتىرىسى»، چىيەنلۇڭ 20 - يىلى، 9 - ئاي.

لار بىلەن دائىم توقۇنۇشۇپ تۇراتتى. مىلادىنىڭ 1696 - يىلى چىڭ ئاراپتان ئوزىنىڭ قازاقلارغا ھۇجۇم قىلىشىدىكى سەۋەب-لىرى توغرىلىق دوكلات يازغان①. ئۇ ۋاقىتتا قازاقلارنىڭ باش-لىغۇچى تەۋكى خان ئىدى (مىلادىنىڭ 1698 - يىلىدىن 1718 - يىلغىچە)، تەۋكى خان دىگەن يۇقۇرىدا بايان قىلىنغان جاڭگىر-خانىنىڭ ئوغلى بولۇپ، قازاقلار تارىخىدا مەشھۇر ئادەملەرنىڭ بىرى ئىدى. كىشىلەرنىڭ ئېيتىشلىرىغا قارىغاندا، ئۇ بىر قانۇن تىكلىگۈچى بولۇپ، قازاقلارنىڭ قەدىمقى ئۇرۇق-قىلىرىنىڭ ئادەت-لىرىنى يىغىنچاقلاشتۇرۇپ، ئوزىنىڭ بەزى يېڭىرلىرىنى قوشۇپ، تۈنجى قېتىم قانۇن قىلىپ چىقارغان، ئۇ «تەۋكى قانۇنى» دەپ ئاتالدى②. تەۋكى خان ئوزى داۋاملىق تاشكەنتتە تۇرۇپ، قا-زاقلارنىڭ ئوچ يۈزىگە ئوزىنىڭ ۋەكىلىنى ئەۋەتىپ باشقۇراتتى. قازاقلارنىڭ ئوچ يۈزگە بولۇنۈشى مۇشۇ تەۋكى خانىنىڭ دەۋ-رىدىن باشلانغان دىگەن پىكىرلەر بار. خاۋۇس چىڭ ئاراپ-تانىنىڭ ھۇجۇمى قازاقلارنى ئوز يۇرتىدىن قوغلاپ چىقىرىپ، ئۇلارنىڭ ئەلىرىنى توت ئەتراپقا تارقىتىۋەتتى، دەپ تەكىت-لەيدۇ. تەۋكى خانىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا ئۇنىڭ نوپوز - ئاب-رويى چۈشۈپ كېتىپ، ئوزىنىڭ بەلگىلەپ ئەۋەتكەن ۋەكىللىرى ئوز ئالدىغا ئىش كورۈپ يۇرگەنلىكتىن، قازاقلار ئوچ يۈزگە بو-لۇنۇپ كەتتى. بىرىنچىسى، ئۇلۇيوز يەنى چوڭ يوز. چىڭ سۇ-لالىسى ھوججەتلىرىدە ئۇ ئوك قول قەبىلىلىرى دەيىلىدۇ. ئۇلار بالقاش كولىنىڭ جەنۇبىدىكى چۇ، تالاس، ئىلى دەريالىرىنىڭ ۋادىلىرىغا جايلاشقان بولۇپ، تاشكەنت، سەمەرقەنت قاتارلىق جاي-لارمۇ ئۇلارنىڭ كونتۇرۇللۇغىدا ئىدى. جۇڭغارلارنىڭ ھوكۇم-

① «چىڭ سۇلالىسى شېنزۇ ئوردا خاتىرىسى»، كاتتىسى 37 - يىل، 4 - ئاي.

② رىيازانوۋسكى: «سىبىرىيەدىكى كوچمەن قەبىلىلەرنىڭ ئادەت قانۇ-نى»، ئىنگلىزچە، 7 - بەت، 1938 - يىلى نەشرى.

رائلىغدا بولغانلار، ئاساسەن، مۇشۇ چوڭ يۇزدىن ئىبارەت. ئىك كىنىچىسى، ئوتتۇرا يۈز. چىڭ سۇلالىسى ھوججەتلىرىدە ئۇ سوك قول قانات قازاق قەبىلىلىرى دېيىلىدۇ. ئوچ يۈزنىڭ ئىچىدە ئوتتۇرا يۈزنىڭ نوپۇسى ئەڭ كوپ، ئەڭ كۈچلۈك بولۇش بىلەن ئۇرۇقداشلىقمۇ ئەڭ تولۇق ساقلىنىپ كەلگەن. ئۇلار چوڭ يۈزنىڭ شىمالىغا ئورۇنلاشقان بولۇپ، يازدا سىر دەريانىڭ ئوتتۇرا ئېقىمى بىلەن قارا تاغ تىزمىلىرىدا ياياپ. قىشلىغى توبول، ئېشىم، نولا ۋە سىرداقسۇ دەريالىرى ۋادىلىرىدا قىشلايتتى. ئۇچنىچىسى، كىچىك يۈز. چىڭ سۇلالىسىنىڭ ھوججەتلىرىدە ئۇلار غەربىي قازاق قەبىلىلىرى دېيىلىدۇ. ئۇلار بۈگۈنكى كۈنىدىكى غەربىي قازاقستانغا جايلاشقان ئىدى.

مىلادىنىڭ 1723 - يىلى جۇڭغارلار قازاقلارغا يەنە ھۇجۇم قىلدى. بۇ ھۇجۇم قازاقلار ئىچىدە قورقۇنچلۇق خاتىرە قالدۇرىدى. كىشىلەرنىڭ ئېيتىشچە، شۇ يىلى باھاردا قار ئاپىتى بولغان، شۇ مەزگىلدە، جۇڭغار قوشۇنلىرى ئۇشتۇمتۇتلا تالاس دەرياسىنىڭ ۋادىسىغا چىقىپ كەتكەن. قازاقلارنىڭ ئۇلارغا قارشى تۇرۇشىغا ھېچقانداق ھازىرلىقلىرى بولمىغانلىقتىن ھودۇقۇپ كېتىپ، مال ـ مۈلۈك، كىگىز ئويلىرىنى تاشلاپ توت ئەتراپىغا قېچىپ كەتكەن. قېچىشقا ئۈلگۈرەلمىگەنلىرى قىرىلىپ كەتكەن ۋە ئەسىرگە ئېلىنغان. قازاق خانى تۇرىدىغان تۇركىستان ۋە تاشكەنت جۇڭغارلار تەرىپىدىن ئىشغال قىلىندى، قازاقلار بۇخارا تەرەپكە چېكىندى. قىرغىزلار چۈ دەريا ۋادىسىنى تاشلاپ، جەنۇبقا قاراپ پامىرغا قاچتى. چوڭ يۈز ۋە ئوتتۇرا يۈزنىڭ كوپچىلىك قىسمى جۇڭغارلارغا ئەل بولدى، كىچىك يۈز غەرپ تەرەپكە قېچىپ چار روسىيىسىنىڭ ھوكۈمرانلىغى ئاستىغا چۈشۈپ قالدى①.

① قازاقلارنىڭ رىۋايەتلىرىدە، مىلادىنىڭ 1723 - يىلى قازاق دالاسىغا قىلىنغان ھۇجۇمنى جۇڭغارلارنىڭ خۇنتەيجىسى غالدان سىرىن ئېلىپ بارغان دېيىلىدۇ. «ۋىلىخانوپ. تاللانما ئەسەرلىرى» (رۇسچە) 1958 - يىل نەشرى، 303 - بەتكە قارالسۇن. لېكىن بۇ چاغدا، جۇڭغارلارنىڭ خۇنتەيجىسى چۈۋان ئاراپتان بولۇپ، غالدان سىرىن تېخى تەختكە چىقمىغان ئىدى.

بىز يۇقۇرىدا سوزلەپ ئوتتۇق، 17 - ئەسىردە قىرغىزلارنىڭ ئاساسىي قىسمى يەنسەي دەريانىڭ بويىدا بولۇپ، ئۇلار رۇسلارنىڭ تاجاۋۇزچىلىغىغا ۋە بوزەك قىلىشىغا داۋاملىق ئوچراپ تۇراتتى. جۇڭغارلار قىرغىزلارنى ئوزىنىڭ پۇقراسى دەپ قارايتى كەلدى①. قىرغىزلار روسىيە مۇستەملىكىچىلىرىگە قارشى قەتئىي كۈرەش ئېلىپ باردى. رۇسلارنىڭ قورغانلىرىغا بىرنەچچە قېتىم ھۇجۇم قىلدى. رۇسلارنىڭ قىرغىزلار بىلەن بولغان ئۇرۇشى ئۇزۇلمەي كەلدى②. مىلادىنىڭ 1703 - يىلى جۇڭغارلار يەنسەي دەريانىڭ بويىدىكى قىرغىزلارنى ئىسىق كول ۋە تىيانشان رايونلىرىغا كوچۇردى. ئېيتىلىشلارچە، بۇ ۋاقىتتا ئۇلارنىڭ 3 - 4 مىڭغىچە تۇتۇنى بار ئىكەن③. ئۇلار بۇرۇن بۇ رايونغا كوچۈپ كەلگەن قىرغىزلارغا قوشۇلۇپ جۇڭغارلارغا ئەل بولدى، ئۇلارنىڭ نوپۇسى بەش مىڭ تۇتۇنگە يېتىپ، 3000 ئەسكىرى بار ئىدى. 18 - ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا قىرغىزلار ئىسيان دېنىغا ئېتىقات قىلدى. مەسىلەن، مۇشۇ ۋاقىتلاردا مەيدانغا كەلگەن قىرغىزلارنىڭ خەلق داستانى «ماناس» تا ئۇلارنىڭ جۇڭغارلارغا قارشى ئېلىپ بارغان ئۇرۇشىنى "غازات" دەپ تەسۋىرلىشى ئۇنىڭ ئىسپاتى بولىدۇ.

18 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا پەرغانە رايونىدا ئوزبەكلەرنىڭ مەككۇ قەبىلىسى باشلىنىپ شاروخىينىڭ باشچىلىغىدا مۇستەقىل ھاكىمىيىتى شەكىللەنىشكە باشلىدى. ئۇ نام جەھەتتىن بۇخارا خانلىغىغا تەۋە بولسىمۇ، ئەمىلىيەتتە، جۇڭغارلارنىڭ ھوكۇمرانلىغى ئاستىدا تۇراتتى. پەرغانىنىڭ جەمىيەت ئەھۋالى قەشقەرگە ئوخشاپراق كېلەتتى، خوجا ۋە سەيىت جەمەتلىرىنىڭ باشلىقلىرى شەھەرلەرگە ھاكىم بولاتتى. دىنىنىڭ تەسىر كۈچى خېلىلا چوڭ

① بادالاي: «روسىيە مۇغۇلىيە جۇڭگو»، 2 - توم، 123 - بەت.

② يۇقۇرقى كىتاپ 93 - بەت.

③ «ئىسلام قامۇسى» قىرغىزلار».

بولۇپ، ئەسلىيەتتە ھاكىمىيەتنى تىزگىنلەيتتى. بى بەگ دىگەن سوز، بەگ تۈركى تىلدا فېودال باشلىقلارنىڭ مەنسەپ نامى. شارۇخىي تەختكە چىققان ۋاقتىدا، قوقەنتكە قەلئە سالدۇردى. ئۇ ئولگەندىن كېيىن ئوغلى ئابدۇكېرىم (ميلادىنىڭ 1746 - يىلى ئولدى) يەنە بىر قەلئە سالدۇردى. مەشھۇر ئەردىنى بى ئابدۇكېرىمنىڭ ۋارىسى ئىدى. قوقەنت ئەسلى پەرغانە ۋىلايىتىنىڭ بىر شەھىرى. شارۇخىينىڭ تەسىس قىلغان ھاكىمىيتى قوقەنتنى پايتەخت قىلغانلىقتىن، كېيىن ئۇ قوقەنت دەپ ئاتالدى.

جۇڭغار باشلىقلىرىنىڭ ھوكۇمرانلىق قىلغان رايونلىرىنىڭ دائىرىسى كېڭەيگەچكە، ئۇلارنىڭ كۈچمۇ زورايدى. لېكىن، بۇ ۋاقىتلاردا چارروسىيىنىڭ شىنجاڭغا يۈرگۈزگەن تاجاۋۇزچىلىق ھەركىتى تېخىمۇ جىددىلەشتى. ميلادىنىڭ 17.14 - يىلى چار-روسىيىنىڭ سىبىرىيىدىكى گوبىرناتورى گاگالىن بىر خىل مۇستەملىكىچىلىك خىيال ۋە قارانىيەتتە چار پادىشاسىغا بىر دوكلات يازدى. ئۇ بۇ دوكلاتىدا، جۇڭغارلار ھوكۇمرانلىقىدىكى تىيانشاننىڭ جەنۇبىدىن ئالتۇن چىقىدۇ، بەلكى بۇ جايلارنى ئىستىلا قىلىۋېلىشقىمۇ مۇمكىن بولىدۇ. ئىرتىش دەرياسىدىن يەركەنگىچە يول بويلاپ بىر تۇتاش قورغان ياسالسا، بۇ قورغانلار بىر - بىرلەپ ئالغا ئىلگىرىلىگىلى بولىدىغان، جۇڭغارىيەدىن ئوتىدىغان قوغداش لىنىيىسىگە ئايلىنىدۇ، دەپ تەكىتلىگەن. چار پادىشا بۇ دوكلاتنى كورگەندىن كېيىن، دەرھال ئۇزان بوخگولىستىنى شۇ ئىشلارنى بېجىرىش ئۈچۈن سىبىرىيىگە ئەۋەتتى. ئۇ ميلادىنىڭ 1714 - يىلى 11 - ئايدا توبولسكىگە يېتىپ بېرىپ، ئىككى تۈەن پىيادە ئەسكەر، 700 نەپەر ئاتلىق ئەسكەر، ئاز بىر قىسىم زەمبىرەكچى ئەسكەر ۋە يەتمىش نەپەر قول ھۈنەرۋەن، جەمى 2932 نەپەر ئادەمنى توپلاپ، ميلادىنىڭ 17.15 - يىلى 7 - ئايدا يولغا چىقىپ، تارا يولى بىلەن يامىش كولىگە كەلدى. يامىش كولى بىلەن ئىرتىش دەرياسى ئوتتۇرىسىدا يەنە بىر كول بار ئىدى، ئۇنى چىگشۈي كول

(پەرىياسنوي كولى) دەيتتى. بۇ كولدىن بىر كىچىك ئېقىن ئېقىپ چىقىپ ئېرتىش دەريا‌سىغا قۇيۇلاتتى. بوخىگوالمىست بۇ كىچىك ئېقىن (پەرىياسنوخا دەپ ئاتىلىدۇ) نىڭ ئېغىزىنىڭ يېنىدىكى دوڭگە كىچىك بىر قورغان سېلىپ، ئۇنىڭغا يامىشۇ دەپ ئات قويىدى.

روسىيە مۇستەملىكىچىلىرى بۇ يەرگە قورغان سالغاندا، ئويراتلارنىڭ قارشىلىغىغا ئۇچرىدى. ئويراتلار، رۇسلار بىزنىڭ تېررىتورىيىمىزنى بېسىۋالدى، دەپ رۇسلارغا ھۇجۇم قىلدى. شۇ ۋاقىتتا 10 مىڭدىن ئارتۇق ئويراتلار ئېمىل دەريا‌سى بىلەن زايسان كولى ئەتراپىدىن قوزغىلىپ شۇ يەرگە بارغان ئىدى. ئۇلار رۇسلارغا خەت ئارقىلىق قايتىپ كېتىڭلار دەپ بۇيرۇدى. بوخىگوالمىست، كېتىش ئۇياقتا تۇرسۇن، يەنە بىر تۇركۇم قورغان سالىمىز، دەپ تۇرۇۋالدى. ئويراتلار ئۇلارنى مۇھاسىرىگە ئالغان‌دى. بۇ ۋاقىتتا رۇسلار روسىيە مۇستەملىكىچىلىرىگە ئوزۇق - تولۇك يەتكۈزۈش ئۈچۈن 700 ئادەملىك كارۋان ئەۋەتكەن ئىدى، يېرىم يولدا ئويراتلار ئۇلارنى تالاڭ قىلىپ، نۇرغۇن ئادەملىرىنى ئەسىرگە ئالدى. بۇ ئەسىرلەرنىڭ ئىچىدە ملادىنىڭ 1709 - يىلى شۋېتسارىيە بىلەن روسىيىنىڭ بورتاۋادىكى ئۇرۇشىدا ئەسىرگە ئېلىنىپ، كېيىن سىبىرىيگە سۈرگۈن قىلىنغان رۇيىنات ئىسىملىك زەمبىرەكچىلەر ئۇنتېر ئوفىتسېرى بار ئىدى. ئۇ، ملادىنىڭ 1716 - يىلى يامىشۇغا بىر قېرىندىشىنى كورۇش ئۈچۈن (ئۇمۇ شۇۋاقىتتا ئەسىرگە چۈشۈپ سۈرگۈن قىلىنغان شۋېتسارىيلىك ئادەم) كەلگەندە، رۇسلار قاتارىدا ئويراتلارغا ئەسىرگە چۈشتى، كېيىن قويۇپ بېرىپ ۋەتەنىگە قايتۇرۇلدى.

يامىشۇدىكى بوخىگوالمىست باشچىلىغىدىكى روسىيە مۇستەملىكىچىلىرىنىڭ ئەھۋالى بارغانسېرى قىيىنلاشتى، چۈنكا ۋاباسى پەيدا بولۇپ، كۈنىگە 20 - 30 دىن ئادەمى ئولگىلى باشلىدى. ئوزۇق - تولۇك يەتكۈزۈپ بېرىلمەي، ياردەم كېلىشىدىن ئۈمىت بولمىغانلىقتىن، رۇسلار ئوم دەريا‌سى ئېغىزىنىڭ يېنىغا

چېكىنىشكە مەجبۇر بولدى ۋە شۇ جايغا قورغان سېلىپ تۇرۇشتى، بۇنى ئومسك قورغىنى دەپ ئاتىدى، ئۇ تاراغا 296 كىلومېتر كېلەتتى.

مىلادىنىڭ 1716 - يىلى روسىيە يەنە ئەسكەر ئەۋەتىپ يامىشېۋنى ئىشغال قىلدى. مىلادىنىڭ 1718 - يىلى كۆزدە روسىيە مۇستەملىكىچىلىرى ئېرتىش دەرياسى بويىدا سېمىپالاتىنسكى قورغىنىنى بىنا قىلدى (سېمىپالاتىنسكى دېگەن 7 ساراي دېگەن مەنىدە). ئۇنىڭ ئورنى بىر لاما كۆرەسى خارابىسىنىڭ يېنىدا بولغانلىقتىن، شۇنداق ئاتالغان. بۇ خارابىدىن شزاڭ يېزىغىدا يېزىلغان دىنىي كىتابلار تېپىلدى. بۇ قورغان يامىشېۋغا 243 كىلومېتر كېلەتتى. مىلادىنىڭ 1720 - يىلى رۇسلار زايسان كولى رايونىغا ئۇدۇل چۈشتى، ئۇلار پەقەت ئوقيا بىلەن قارشى تۇرغان ئويراتلارنى ئىلغار قارا مىلتىق ۋە كىچىك زەمبىرەكلەر بىلەن قىرغىن قىلدى. ئۇ يەردە ئۇست كامېنوگورسكدىكى قورغىنى (چىڭ سۇلالىسى هوججەتلىرىدە قىڭغىر تۇرا دەيدۇ) نى بىنا قىلدى. بۇ قورغان سېمىپالاتىنسكىدىن 193 كىلومېتر كېلىدۇ. ئويرات خەلقىنىڭ قەيسەرلىك بىلەن قارشىلىق كۆرسەتكەنلىكىدىن، چار روسىيە مۇستەملىكىچىلىرى قىڭغىر تۇراغا كەلگەندىن كېيىن، يەركەن تەرەپكە ئالغا باسالماي قالدى.

چار روسىيە ئويرات خەلقىنى بوي سۇندۇرۇشنىڭ قېينىلغىنى سېزىپ، جۇڭغارلارنىڭ يۇقۇرى تەبىقىلىرىنى سېتىۋېلىپ، ئۇلارنىڭ چىڭ سۇلالىسىگە قارشى چىقىپ، ۋەتەننى سېتىش هەرىكىتىنى قوللاش ئۈسۈلى ئارقىلىق شىنجاڭنى بېسىۋېلىشقا ئورۇنىدى. دەل شۇ چاغدا چۇڭ ئاراپتان شزاڭدا مەغلۇپ بولۇپ، چار روسىيىنىڭ ياردىمىنى قولغا كەلتۈرۈش كويىدا يۈرگەن ئىدى. ئۇ چار روسىيىدىن ئوزىنىڭ بولگۇنچىلىك هەرىكىتىگە ياردەم تەلەپ قىلىش مەقسىدىدە، مىلادىنىڭ 1720 - يىلى 9 - ئايدا چار پادىشاسى پېتىر بىلەن كورۇشۇش ئۈچۈن پېتىربورگقا ئەلچى ئەۋەتتى. چار پادىشا پېتىر مىلادىنىڭ 1722 - يىلى

ئۇنىڭغا كاپىتان ۋېنكوۋىسكىنى ئەۋەتىپ جۇڭغارلارنىڭ رۇسلار-
غا ئەل بولۇشىنى تەلەپ قىلدى ۋە جۇڭغارىيە تېرىتورىيىسى
ئىچىدىكى بايلىق مەنبەلىرىنى تەكشۈرۈش ئۈچۈن تېخنىك خا-
دىملار ئەۋەتتى ھەم سىبىرىيە قاتناش يولىنى قولايلاشتۇرۇش
ئۈچۈن چۈۋان ئاراپتاندىن يەر بولۇپ بېرىشنى تەلەپ قىلدى.
شۇنىڭ بىلەن چار روسىيە چۈۋان ئاراپتاننىڭ توپىلىڭغا مەدەت
بېرىش ئۈچۈن جۇڭگو چېگرىسىغا ئەسكەر چىقاردى. جۇڭغار
خەلقىنىڭ قارشى چىققانلىغىدىن چارروسىيىنىڭ بۇ مەقسىدى
ئەمەلگە ئاشمىدى.

چىڭ سۇلالىسى چارروسىيىنىڭ تاجاۋۇز قىلىپ كىرىشىگە قار-
شى تۇرۇپ، جۇڭغارىيىدىكى بولگۇنچى كۇچلەرنى بېسىقتۇرۇپ،
شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ئۈچۈن، بىر تەرەپتىن، دىپلوماتىك
ئۇسۇل بىلەن جۇڭگو - روسىيە چېگرىسىدا ۋاقىتلىق تېچلىقنى
قولغا كەلتۈرۈشكە ھەركەت قىلىغان بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن،
زورۇر تېپىلغاندا پايدىلىنىش ئۈچۈن، ۋولگا دەرياسى بويىدىكى
تۇرغاۋۇت قەبىلىسىدىن ھال سوراش ۋە ئەھۋال ئۇقۇشقا تول-
چىنىنى ئەلچى قىلىپ ئەۋەتتى.

تۇرغاۋۇتلارنىڭ غەرپكە قاراپ ۋولگا ۋادىسىغا كوچۇپ كەت-
كەنلىگىنى يۇقۇرىدا بايان قىلىپ ئوتكەن ئىدۇق، ئۇلار غەرپكە
كوچۇپ كەتكەندىن كېيىن، ۋەتەن بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى
ئۈزمەي داۋاملاشتۇرۇپ كەلدى. مىلادىنىڭ 1655 - ، 1656 -
1657 - يىللىرى خوئورلۇكنىڭ ئوغلى سۇكۇر دەچىن شار
ئومبۇنى، ئىلدىن نويان شارنى ۋە سوچنى، لۇبسۇن نويان ۋە
ئۇنىڭ ئوغلى دورجى ساكىشپدارقىل خاننى، ئۇباش، ئابلايلار-
نى ئەلچى قىلىپ مەكتۇپ بىلەن چىڭ سۇلالىسىگە ئولپان
ئەۋەتتى. كاڭشى زامانىسىدىمۇ داۋاملىق شۇنداق ئولپان يوللاپ
كەلدى. تۇرغاۋۇتلارنىڭ باشلىغى خورلۇك جەمەتى جۇڭغارلار
خوشۇتلار، قالقىلارنىڭ باشلىقلىرى بىلەن قۇدا ئىدى. تۇرغاۋۇت-
لار سېرىق دىنغا ئېتىقات قىلاتتى. ئۇنىڭ باشلىقلىرى دائىم

جۇڭغارىيە، چىڭخەي ئارقىلىق شىزاڭغا بېرىپ تاۋاپ قىلاتتى. تۇرغاۋۇتلارنىڭ بوۋىلىرىمۇ مىڭ سۇلالىسىنىڭ بەرگەن ئۇنۋان، تامغىلىرىنى قەدىرلەپ ساقلاپ كەلگەن ئىدى. بۇنىڭدىن تۇرغاۋۇتلار يات ئەلدە تۇرغان بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ قەلبى ۋەتەنگە قارىتىلغانلىغىنى، 18 - ئەسىردىن بۇرۇن رۇسلارغا قەتئى ئەل بولماي كەلگەنلىگىنى كورگىلى بولىدۇ.

تولچىن مىلادىنىڭ 1712 - يىلى يارلىق بويىچە، تۇرغاۋۇتلارغا بېرىش ئۇچۇن سىبىرىيە يولى بىلەن ئىككى يىل يول يۇرۇپ ۋولگىغا كېلىپ، ئايۇكى خان بىلەن كورۇشتى. ئايۇكى تولچىنغا، تۇرغاۋۇتلارنىڭ كىيىم - كېچىگى جۇڭگولۇقلارغا ئوخشاش، رۇسلار بولسا، كىيىم - كېچىگى ۋە تىلى باشقىچە بولغان بىر ئەل، ئۇنى جۇڭگوغا سېلىشتۇرۇشقا بولمايدۇ، دىدى ۋە تولچىندىن چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئەھۋالىنى تەپسىلى سوراپ ئاڭلىدى. تولچىن چىڭ سۇلالىسىگە ۋاكالىتەن ئۇلاردىن ھال سوراپ قايتتى. ئايۇكى ئۇنى ئۇزىتىپ قولىغا مەكتۇپ يېزىپ بېرىپ، چىڭ سۇلالىسىگە تەشەككۇر بىلدۇردى. تولچىنىنىڭ بۇ قېتىمقى سەپىرى دەررۇ زور نەتىجە ھاسىل قىلالمىغان بولسىمۇ، لېكىن تۇرغاۋۇتلارغا چوڭقۇر تەسىر بېرىپ، ئۇلارغا قايتىدىن ئۇزىنىڭ ۋەتىنىنى ئەسلەتتۇردى ۋە چىڭ سۇلالىسىمۇ سېرىق دىننى ھىمايە قىلىدىغانلىغىنى چۈشەندۇردى. بۇ ھال ئۇلارنىڭ كېيىنكى كۇنلەردە ئۇزۇل - كېسىل شىنجاڭغا قايتىپ كېلىشىدىكى مۇھىم سەۋەپ بولدى.

مىلادىنىڭ 1715 - يىلدىن باشلاپ چىڭ سۇلالىسى چىۋان ئاراپتاننى جازالاش ئۇچۇن ئۇنىڭ ئۇستىگە ئەسكەر ئەۋەتتى. كېيىن جۇڭغار توپلاڭچىلىرى شىزاڭنى ئىشغال قىلىۋالغانلىقتىن، چىڭ سۇلالىسى شىزاڭغا ئەسكەر چىقىرىپ ئۇلارنى باستۇردى. جۇڭغارلارنىڭ باشلىغى چوڭ سېرىن دومدۇپ قالدۇق ئەللىرىنى باشلاپ شىزاڭنىڭ شىمالىدىكى دالا ئارقىلىق شىنجاڭغا قېچىپ كەلدى. مىلادىنىڭ 1719 - يىلى چىڭ سۇلالىسى، بىر تەرەپ-

تىن، جۇڭغارلارنى توساش ئۈچۈن بارىكولىدە ئەسكەر تۇرغۇزۇپ، يەنە بىر تەرەپتىن، سىچۈەن ۋە چىڭخەي ئىكىكى يول بىلەن دالاي لامانى مۇھاپىزەت قىلىپ شىزاڭغا ئۇزىتىپ قويدى. موڭغى يىلى چىڭ ئەسكەرلىرى شىزاڭدا جۇڭغارلارنى مەغلۇپ قىلىپ، يېڭى دالاي لامانى تەختكە ئولتۇرغۇزدى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە جۇڭغارلارنىڭ قايتا ھۇجۇم قىلىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن چىڭخەيدە 2000 ئەسكەر تۇرغۇزدى. بۇنىڭدىن باشقا قومۇلدىكى چىڭ سۇلالىسى ئەسكەرلىرى بىرنەچچە يىلغا بولۇنۇپ چۆان ئاراپتانغا ھۇجۇم قىلىپ، تاكسى تۇرپان، ئۇرۇمچى، گۇچە قوغلاپ كەلدى ھەمدە ئەسكەرلىرىنى تۇرپانىدا تۇرغۇزۇپ بوزيەر ئوزلەشتۇرگۇزدى. كېيىن جەبزۇندەمبا خوتوكتۇ چىڭ سۇلالىسىدىن ئۇلارنىڭ جىنايىتىنى تىلگەنلىكتىن، چىڭ سۇلالىسى ئىلىغا قاراپ يۇرۇش قىلىشنى توختىتىپ، ئەسكەرلىرىنى قايتۇرۇپ، قومۇل، تۇرپان، بولۇنگى دەريا سى ۋە ئالتاي تاغلىرىدا تۇرغۇزدى.

بۇ يەردە يۇقۇرىدا بايان قىلىنغان شۇنتسارىيلىك زەمبىرەك چىلەر ئونتېر ئوفتسېرى رۇينات توغرىسىدا بىرئاز ئىزاھات بېرىمىز: رۇينات بىلەن بىرگە ئەسىرگە چۈشكەنلەردىن يەنە بىرقانچە شۇنتسارىيىلىكلەرمۇ بار ئىدى. چۆان ئاراپتان بۇلاڭغا توقۇلما مال، قەغەز، كون ۋە باشقا نەرسىلەرنى ئىشلەپچىقىرىدىغان فابرىكىلارنى سالدۇردى. رۇيناتنى جۇڭغارلارغا زەمبىرەك، ئوق - دورا ياسىتىشقا قويدى. رۇينات ئۇ يەردە 17 يىل تۇردى. رۇينات جۇڭغارلارغا ساداقەتلىك بىلەن خىزمەت قىلغانلىقى ئۈچۈن، ملادىنىڭ 1733 - يىلى ئازات قىلىنىپ، 1734 - يىلى شۇنتسارىيىگە قايتىپ كەتتى. ئۇ جۇڭغارىيىدىن قاينىقاندا، ئىككى پارچە ئوتتۇرا ئاسىيا خەرىتىسىنى ئېلىپ كەتكەن ئىدى، كېيىن بۇ خەرىتە رۇينات خەرىتىسى دەپ ئاتالدى. بۇ خەرىتىنىڭ بىرسىنى چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئادەملىرى ئىشلىگەن بولۇپ، يەنە بىرسىنى چۆان ئاراپتانىڭ قول ئاستىدىكى

ئادەملەر ئىشلىگەن ئىدى. رۇيناتنىڭ خەرىتىسىدە، جۇڭغارىيە نىڭ چېگرىسىنىڭ شىمالىدا بۇگۇنكى ئۇستەكامېنوگورسكىدىن غەربىي جەنۇبقا قاراپ بالقاش كولىنىڭ شەرقىي قىسمىغىچە، يەنە شۇ كولنىڭ غەربىدىن چۈ، تالاس ۋە نارىن دەريالىرىدىن ئوتۇپ بويراتلارنىڭ چېگرىسىغا تۇتىشىدىغانلىقى كورسىتىلگەن.

ۋىنكوۋسكىلار تەرىپىدىن ئىشلەنگەن خەرىتىدىمۇ شۇنداق كورسىتىلگەن. جۇڭغارلارنىڭ خۇنتەيجىسى جۇڭغارىيە بىلەن سىبىرىيىنىڭ چېگرىسى ئوم دەريا دەپ قەتئى تونۇپ كەلگەن ئىدى.

ملادىنىڭ 1727 - يىلى چىۋان ئاراپتان ئولدى، ئوغلى غالدان سېرىن جۇڭغار خانلىغىغا ئولتۇرۇپ، يەنە بىرنەچچە قېتىم چىڭ سۇلالىسى ھوكۇمرانلىغى ئاستىدىكى رايونلارغا ھۇجۇم قىلدى. چىڭ سۇلالىسى جۇڭغارلارغا جازا يۈرگىزىپ تەييارلىق قىلىش ئۈچۈن ملادىنىڭ 1729 - يىلى بورەنى ئالتاي تېغىدا، يۇي جۇڭچىنى باربكولدە ئەسكەر تۇرغۇزۇشقا بۇيرۇدى. ملادىنىڭ 1731 - ، 1734 - يىللىرى ئارىلىغىدا چىڭ سۇلالىسى ئىلگىرى - ئاخىر ئالتاي تاغلىرى ۋە تىيانشانىنىڭ شەرقىي قىسمىدا جۇڭغارلار بىلەن ئۇرۇش قىلدى. لېكىن غەلىبىگە ئېرىشەلمىگەنلىكتىن، ۋاقتىلىق مۇرەسسەلەشتى.

18 - ئەسىرگە كەلگەندە، جۇڭغارلارنىڭ فېئودال كىرىپوستنويىلوق ئىگىلىگى كوزگە كورۈنەرلىك ھالدا تەرەققى قىلدى. باتۇر خۇنتەيجىدىن بىرى جۇڭغار باشلىقلىرىنىڭ تەشەببۇسى بىلەن دىخانچىلىقنىڭ جۇڭغارىيە ئىقتىسادىدا تۇتقان نىسبىتى بىر قەدەر ئوستى. ئېرتىش، ئېمىل ۋە ئىلى دەريالىرىنىڭ سۇيى بىلەن سۇغىرىلىدىغان رايونلاردا دىخانچىلىق قىلىنسا، ئۇ يەرلەردە ئاشلىق يېتىشتۈرۈلەتتى، ئارپىدىن باشقا تۇرلۇك يازغى زىرائەتلەرنىڭ ھەممىسى بار ئىدى①. جۇڭغارلار ئۇچۇن يەر

① بادالاي: «روسىيە، موڭغۇلىيە، جۇڭگو»، 2 - توم، 189 - بەت.

تېرىيدىغانلار، ئاساسەن، جەنۇبىي شىنجاڭدىن كوچۇرۇپ كېلىنـ
گەن ئۇيغۇر دىخانلىرى ئىدى. بۇلارنى ئىلى رايونىدا "تارانـ
چى" (يەر تېرىغۇچى) دەپ ئاتايتتى. ئەمما دوربۇت ئويراتـ
لىرىدىن دىخانچىلىق قىلىدىغانلىرى بار ئىدى. جۇڭغار باشلىقـ
لىرىنىڭ دىخانچىلىقنى تەرەققى قىلدۇرۇشتىكى مەقسىدى ئوز-
لىرىنىڭ ئاشلىققا بولغان ئېھتىياجىنى قامداشتىن ئىبارەت بولۇپ،
ئۇلارنىڭ ئوزلىرى يەنىلا چارۋىچىلىق قىلاتتى. مەسىلەن،
ئۇچ، قارا شەھەر، ئاقسۇ، يەركەن قاتارلىق يەرلەر-
دىن نۇرغۇن ئۇيغۇرلارنى ئىلىغا كوچۇرۇپ كەلدى، ئۇچلۇق
ئۇيغۇرلارنى ئىلىغا كوچۇرگەندىن كېيىن، جۇڭغارلار تۇرپانلىق
ئۇيغۇرلارنى ئۇچقا كوچۇردى، شۇنىڭدىن كېيىن كىشىلەر ئۇچنى
ئۇچتۇرپان دەپ ئاتىدى. يەنە "تۇرمان" مۇ دەيدۇ ("تۇرمان"
دىگەن تۇرپان دىگەننىڭ بۇزۇلۇپ ئېيتىلىشى)①، جۇملىدىن
يەركەندىكى خوجا ئەخمەت جۇڭغارلارغا يەر تېرىش ئۇچۇن
ئىلىغا كوچۇرۇلدى. ئۇ ھەر يىلى جۇڭغارلارغا باج - خراج
تاپشۇراتتى. جۇڭغارلار ئوزىگە ئېھتىياجلىق بولغان باشقا مالـ
لارنى ئولپان شەكلىدە جەنۇبىي شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرىدىن ئالاتـ
تى. ئۇيغۇرلارنى جۇڭغار فېودالـلارنىڭ "ئارباتۇ" (تەۋە ئەل،
ئىشلىگۇچى، باج تولىگۇچى)② دەپ قارايتتى. يەركەن ۋىلا-
يىتىنى مىسالغا ئالغاندا، غالدان سېرىن دەۋرىدە ھەر يىلى
100 مىڭ تەڭگە (بىر تەڭگە بىر سەر كۇمۇش) تولەيتتى. بۇ
ئالىي سۇپەتلىك گۇرۇچ 261 پاتمان، بىر پاتمان توت
يېرىم دەنگە توغرا كېلىدۇ)، گۇرۇچ 5839 پاتمان، پاختا
1715 چارەك، زاراڭزا 428 چارەك بولۇپ، ئۇنىڭ جەمى قىممـ
تى 27280 تەڭگىنى ئوز ئىچىگە ئالدۇ. بۇنىڭ ئۇستىگە تۇر-

---

① «موڭغۇللارنىڭ ۋاڭ - گۇڭ جەمەتلىرى تەزكىرىسى»، 116 - بەت.

② «ئارباتۇ» موڭغۇلچە سوز بولۇپ، "ئوقيا تۇتىدىغان" يىگىت دىگۇ-
چىلەرىۇ بار.

لۈك مۇنەرۋەنلەر تاپشۇرىدىغان باجدىن 54780 تەڭگە، شەھەر - يېزىلاردىكى ھاراقخانا، باغ، تۈگمەن، موپاك بېجى 17900 تەڭگە ۋە ئالتۇن بېجى، سودا بېجى، تۈياق بېجى، ماتا - رەخت، لامالار نىڭ كىگىزى ئۈچۈن بېرىدىغان باج، مبۇە باجلىرى قوشۇلۇپ جەمى 100 مىڭ سەر تەڭگىگە يېتىپ بارىدۇ. باشقا شەھەرلەرنىڭ ئەھۋالىمۇ، ئاساسەن، مۇشۇنىڭغا ئوخشاپ كېتىدۇ. مەسىلەن، قەشقەر ۋىلايىتىنى ئالغاندا، جۈڭغارلار بۇ جايىنى ئوزىگە بويسۇندۇرغان ۋاقىتلىرىنىڭ باشلىرىدا ھەر يىلى 26 مىڭ سەر تەڭگە تاپشۇرۇشنى بەلگىلىگەن، بۇ دېخانلارنىڭ تاپشۇرىدىغان40898 پاتمان ئاشلىق (184 مىڭ 41 دانە)، 1463 چارەك پاختا، 365 چارەك زاراڭزىنى ئوز ئىچىگە ئالىدۇ. ھەر يىلى كۈزلۈك ھوسۇلنى يىغىپ بولغاندىن كېيىن، جۈڭغارلار بۇ باج - خىراجنى يىغىۋېلىش ئۈچۈن ئادەم ئەۋەتەتتى. ئەۋەتكەن ئادەملەر ئۈيغۇرلاردىن تۇرلۇك نەرسە - كېرەكلەرنى ئېلىشنىڭ سىرتىدا، خەلقلەر ئۈلارنى ھاراق، گوش، ئايالالارنى تەييارلاپ كۈتەتتى. ئۈلار قايتىپ كېتەردە، يەنە خەلقلەرنى خالىغانچە قاقتى - سوقتى قىلاتتى. ئەگەر خەلق ئۈلارنى رازى قىلمىسا، ئۈلار خەلقنى ئۇراتتى، تىللايتتى، ھەتتا ئاشكارىدىن - ئاشكارا بولايىتتى①.

جۈڭغارلار جەنۇبىي شىنجاڭنى بوي سۇندۇرغاندىن كېيىن، جەنۇبىي شىنجاڭدا ئەسلىدە ئېشلىتىپ كەلگەن يارماق ئورنىغا نۇرغۇنلىغان يېڭى پۇل چىقىرىپ خەلقنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلدى، كونا يارماقتىن ئىككىنى يېڭى چىقارغان بىر پۇلغا تېڭىشىنى بەلگىلىدى. بۇ ئارىلىقتا ئاممىغا ئېغىر زىيان بولدى.

جۈڭغار ھوكۇمرانلىرى ئۈيغۇر خەلقىنى تۇرلۇك ھەقسىز ئىشلەپ بېرىشكە مەجبۇر قىلاتتى. جۈڭغار فېئودالىرى ئىمىگە ئېھتىياجى چۈشسە، شۇنى جەنۇبىي شىنجاڭدىن ئالاتتى ۋە خالىغان

① ۋېي يۈەن: «شېڭ ۋۇ خاتىرىسى» 4 - توم.

چە خەلقنی ئۇز خىزمىتىگە سالاتتى. ئۇلار دائىم ئۇيغۇرلار رايونىغا بېرىپ خەلقنىڭ ئۇي - ۋاقى، مال - مۇلكىنى بۇلايتتى. ئۇيغۇرلار قورغان سېلىپ ياكى گەمە كولاپ ئۇزلىرىنىڭ مال - مۇلكى ۋە ئاشلىقلىرىنى يوشۇرۇپ قوياتتى. جۇڭغار ئاقسۇڭەكلىرىنىڭ ۋەھشىيانە بۇلاڭ - تالاڭ قىلىشى ۋە ئېزىشى ئارقىسىدا، جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ئىقتىسادىي ۋەيرانچىلىققا ئۇچرىدى. مەسىلەن، تۇرپان ئۇيغۇرلىرىنىڭ بىر قىسمى دۇڭخۇاڭ، ئەنشى (گەنسۇدا) تەرەپلىرىگە كوچۇرۇلگەن بولسا، يەنە بىر قىسمى جۇڭغارلار تەرىپىدىن ئۇچتۇرپانغا كوچۇرۇلگەن. قارا شەھەر ئەسلىدە ئۇزىنىڭ نوپۇسىنىڭ كوپلۇگى، دىخانچىلىق ۋە باغۋەنچىلىگىنىڭ گۇلىلەنگەنلىگى بىلەن باياشات يۇرت دەپ ئاتالغان. لېكىن جۇڭغارلارنىڭ ئۇ يەردىكى تېرىلغۇ يەرلەرنى چارۋا مال مەيدانىغا ئۇزگەرتىۋەتكەنلىگىدىن، خەلقى ياقا يۇرتلارغا قېچىپ كېتىپ، يەرلەر ئاق قېلىپ چول بولۇپ كەتكەن.

- جۇڭغارلار لاما دىنىغا ئېتىقات قىلاتتى، ئۇلارنىڭ ھوكۇمرانلىرى ئەللىرىنى ئالداپ ئۇزىنىڭ ھوكۇمرانلىغىنى مۇستەھكەملەش ئۇچۇن كۇچىنىڭ بېرىچە بۇ دىننى تەشەببۇس قىلاتتى. غالدان سېرىن سىرتقا چىقىدىغان ياكى بىر يەرگە كوچىدىغان چاغلىرىدا بۇددا كىتاپلىرىنى 200 توگگە ئارتىپ ماڭاتتى، ئۇنىڭ ئىچىدە شىزاڭ يېزىغىدىكى بۇددا كىتاپلىرى 100 باغلاققا يېتەتتى. جۇڭغارلارنىڭ باشلىغى ئۇز قارمىغىدىكى جايلاردا نۇرغۇنلىغان لاما كۇرەلىرىنى (بۇتخانىلارنى) بىنا قىلغان. ئىلى دەرياسىنىڭ شىمالى ۋە جەنۇبىدىكى غۇلجا، قاينۇقلاردىكى مەشھۇر كۇرەلەردىن باشقا، قوبۇقسار، ئېرتىش بويلىرىدىمۇ نۇرغۇنلىغان چوڭ - كىچىك لاما كۇرەلىرىنى سالدۇرغان. ئېرتىش دەرياسىنىڭ بىر تارمىغى بولغان بەشكا دەرياسىدا ئوچېرتۇ چەچىن خاننىڭ ئىنىسى ئابلاي بىر مەشھۇر لاما كۇرەسى بىنا قىلدى، بۇ كۇرەنى ئابلايكېت دەپ ئاتايتتى. روسىيە مۇستەم

لىكىچىلىرىنىڭ سېمپالاتىنسكى قورغىنى لاما كۇرەسىنىڭ خارابىلىرى ئورنىغا سېلىنغان. جۇڭغارلارنىڭ لاما كۇرەلىرى شىزاڭنىڭ لاما كۇرەلىرىگە ئوخشاش، چوڭ لاما، ئادەتتىكى لاما دەپ ئايرىلىپ، ئىچكى جەھەتتىن سىنىپىي قارىمۇ - قارشىلىق ناھايىتى روشەن ئىدى. چوڭ لامالار، ئەملىيەتتە، فېودال كىرىپوستنوي ئىگىلىرىدىن بولۇپ، ئۇلارنىڭ كوپچىلىكى جۇڭغار فېودال ئاقسوڭەكلىرىدىن كېلىپ چىققان، ئادەتتىكى لامالار كەمبەغەل چارۋىچىلاردىن كېلىپ چىققان بولۇپ، ئۇلار شابى دەپ ئاتىلاتتى. "شابى" مۇرىت ياكى كۇرە ئىشچىلىرى (قورالىلىق خېشياڭ) دىگەنلىك بولىدۇ. فېوداللار تەرىپىدىن كۇرەنىڭ خىزمىتى ئۇچۇن تۇتۇپ بېرىلگەن كەمبەغەل چارۋىچىلار ياكى تىرىكچىلىك ئۇچۇن كۇرەگە بېرىپ، لامالارغا پادىچى بولغان ۋە چاكار بولغانلار شابىنار دەپ ئاتىلاتتى. شابىنار ئەمەلدە كۇرەنىڭ قۇلى ئىدى.

جۇڭغارلاردا قۇللارنى ئېلىش - سېتىش ئىشلىرى خېلى ئومۇملاشقان. سودىگەرلەر تاۋار سېتىشتىن تاشقىرى قۇل سودىسىمۇ قىلاتتى. ئوچېرتۇ چەچىن خان تەرىپىدىن سودىگەرچىلىككە ئەۋەتىلگەن بىر لاما ئوزى بىلەن يىلقا، قۇل، بۇلغۇن تېرىسى ئېلىپ بارغان، ئەمما ئوچېرتۇ بىلەن غالدان ئوتتۇرىسىدا ئۇرۇش بولۇپ قالغانلىقتىن، ئۇ ماللارنى ئەرزان باھادا سېتىۋەتكەن، ياخشى ئاتلارنى 70 - 80 سەردىن، قالغانلىرىنى 20 - 30 سەردىن، قاۋۇل قۇلنى يۇز سەردىن، ئاجىزراقلىرىنى 70 سەردىن ساتقان①. بۇنىڭدىن بىر قۇلنىڭ باھاسىنىڭ بىر ئات باھاسىدىن بىرەر ھەسسە ئۇستۇن ئەمەسلىگىنى كورگىلى بولىدۇ. قۇللارنىڭ مەنبەسى، ئاساسەن، ئۇرۇشتا قولغا چۈشكەن ئەسىرلەر ئىدى.

جۇڭغارلارنىڭ كىرىپوستنويلۇق جەمىيىتىنى شىزاڭغا ئوخشاپ

① بادالاي: «روسىيە، موڭغۇلىيە، جۇڭگو»، 2 - توم، 375 - بەت.

گېتىدۇ دېيىشكە بولىدۇ. ئۇ زور مىقداردا قۇلدارلىق قالدۇقلىرى ساقلانغان كىرىپوستنويېلۇق تۈزۈم بولۇپ، "ئەكسىيەتچىل، جاھالەتلىك، شەپقەتسىز، ۋەھشى"① فېئودالىق تۈزۈمىدىن ئىبارەت ئىدى. جۈملىدىن، فېئودال ئاقسۆڭەكلىرى بۇ خىل ئەكسىيەتچىل، قالاق ئېكسپلاتاتسىيە تۈزۈمىدە چېكى تۇرۇپلا قالماستىن، بەلكى سىياسى جەھەتتىن بۆلگۈنچىلىك - تەپرىقچىلىكتىمۇ جاھىللىق بىلەن چېكى تۇرۇپ، بىرلىككە كېلىشكە قارشى تۇردى. شۇنىڭ بىلەن جۇڭغار خەلقىنىڭ ۋە جۇڭغارلار ھوكۇمرانلىغىنى ئاستىدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ قارشىلىغىنى ئۇچرىدى. ھەر مىللەت خەلقى پۈتۈن مەملىكىتىمىزنىڭ سىياسىي جەھەتتىكى بىرلىكنىڭ ئەمەلگە ئاشۇرۇلۇشىنى ئۈمىت قىلاتتى، چۈنكى شۇنداق بولغاندىلا، ئاندىن جەمىيەتنىڭ تېچ - ئامانلىغىنى ۋە ئىقتىسات، مەدەنىيەتنىڭ تەرەققى قىلىشىنى تەمىن قىلغىلى بولاتتى، شۇنداقلا، چارروسىيە تاجاۋۇزىنىڭ كۈندىن - كۈنگە جىددىلىشىۋاتقان ھەكسىگە كۈچلۈك زەربە بېرىپ، ۋەتىنىمىزنىڭ غەربىي شىمال چېگرا رايونىنى قوغداشقا بولاتتى. شۇڭلاشقا چېكى سۇلالىسىنىڭ شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرۈشى شۇ زامانىدىكى تارىخ تەرەققىياتىنىڭ مۇقەررەر يۈزلىنىشى ئىدى.

3 - بولۇم. چېكى سۇلالىسىنىڭ شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرۈشى. ئامۇرسانانىڭ ۋەتەنگە ئاسىلىق قىلىشى ۋە قېچىپ يۇرۇپ ھالاك بولۇشى

مىلادىنىڭ 1745 - يىلى (چېكى سۇلالىسىنىڭ چىيەنلۇڭ 10 - يىلى) جۇڭغارلارنىڭ باشلىغى غالدان سېرىن ئولۇپ، ئوز ئىلى

① 1959 - يىلى 5 - ئايىنىڭ 6 - كۈنى «خەلق گېزىتى» تەھرىر بولۇمىنىڭ ماقالىسى: «شىزاڭدىكى ئىنقىلاپ ۋە نېھرونىڭ پەلسەپىسى».

كىچىدە توپىلاڭ بولدى، بۇ ھال كۈ بولىگۈنچى ھاكىمىيەتنىڭ كۈز كۆچى، بىلەن تۇرالمايدىغانلىغىنى، چارروسىيىنىڭ تاجاۋۇزىغا تاقابىل تۇرالمايدىغانلىغىنى، ۋاھالەنكى چارروسىيىنىڭ تېخىمۇ كۈچكىرىلەپ تاجاۋۇز قىلىپ كىرىشىگە سەۋەپ بولىدىغانلىغىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ شۇ مۇناسىۋەت بىلەن بىرلىككە كېلىش مەسلىسى تېخىمۇ جىددى تۇردە كۈتتۈرىغا قويۇلدى. چىڭ سۇلالىسىنىڭ چېيەنلۇڭ پادىشاسى بۇ تارىخىي ۋەزىپىنى ئادا قىلدى.

غالدان سېرىن كۈلگەندىن كېيىن، كۈنىگدىن كۈچ كۈغلى قالدى: چوڭىنىڭ ئېتى دارجا بولۇپ، كۈ لاما ئىدى. دارجا كىچىك خوتۇنىدىن (دىدەكتىن تۇغۇلغان) بولغاچقا، دادىسىنىڭ كۈرىنىغا دەسسەشكە بولمىدى؛ ئىككىنچى كۈغلى چىۋان دورجى نامجار خانلىققا كوتىرىلدى؛ كۈچىنچى كۈغلى چىۋان داش ئىدى، كۈنى چوڭ - كىچىك سېرىن دوندۇپنىڭ (چىۋان ئاراپتانىنىڭ ئىككى ئىنسى) قەبىلىسى ھىمايە قىلاتتى. نامجار يېشىنىڭ كىچىكلىگىگە قارىماي (13 يېشىدا تەختكە چىققان) ھاۋايى - ھەۋەس، كەيپ - ساپاغا بېرىلىپ كەتكەنلىگىدىن ئاچسىنىڭ ئېرى سايىن بۇلىق كۈنى كۈلتۈرۈۋەتتى. لاما دارجا خانلىققا كوتىرىلدى. مۇشۇ ۋاقىتتا كىچىك سېرىن دومدۇپنىڭ كۈغلى داشداۋا خۇيىت قەبىلىسىنىڭ تەيجىسى ئامۇر سانا، خوشۇت قەبىلىسىنىڭ تەيجىسى بەنجۇر بىرلىشىپ چىۋان داشنى خانلىققا كۈلتۈرغۇزماقچى بولدى. لاما دارجا كۈلارنىڭ بۇ پىلانىنى سېزىۋېلىپ، چىۋان داش بىلەن داش داۋانى كۈلتۈردى. كۈ ۋاقىتتا جۇڭغارلارنىڭ تەيجىسى دەۋاجى ئېملىدە بولۇپ، جۇڭغارلارنىڭ يىگىرمە بىر ئەگىسىنىڭ بىرسىگە باشچىلىق قىلاتتى. لاما دارجانىڭ سۈرۈشتۈرۈشىدىن قورقان ئامۇر سانا بۇ ئەھۋالنى داۋاجىغا بىرىپ ئېيتىپ قويدى. داۋاجى ئامۇر سانا بىلەن بىرگە قازاقلارنىڭ كۈتتۈرا يۈزىگە قېچىپ بېرىپ، كۈزلىرىنى كۈلارنىڭ باشلىغى ئابلاينىڭ پانايىغا ئالدى.

چارروسىيە ھوكۈمىتى داۋاجى بىلەن ئامۇر سانانىڭ قازاقلار

ئارىسىغا قېچىپ كەتكەنلىگىنى ئاڭلاپ، بۇلارنى سېتىۋېلىپ كەلگۈسىدە جۇڭگوغا بولگۈنچىلىك سېلىشتا گۇماشتا قىلىش مەقسىدىدە، دەرھال مىلادىنىڭ 1752 - يىل 8 - ئاينىڭ 30 - كۈنى ئوزىنىڭ سىبىرىيىدىكى ئەمەلدارلىرىغا ئۇلارنى ئورۇنبۇرگقا تەكلىپ قىلىپ ئەكىلىش ئۈچۈن كورسەتمە بەردى. كوپ ئوتمەيلا داۋاجى بىلەن ئامۇر سانا يەنە جۇڭغارىيىگە قايتىپ كەلدى. ئامۇر سانا قايتىپ كېلىش بىلەنلا بىر ئاتا، باشقا ئانىدىن بولغان ئاكىسى خۇيت قەبىلىسىنىڭ تەيجىسى ساكدۇرنى ئولتۇرۇپ، ئۇنىڭ قەبىلىسىنى تارتىۋالدى. لاما دارجىنى ئولتۇرۇپ، داۋاجىنى خانلىققا تىكلىدى. شۇ سەۋەپتىن ئامۇر سانا دەسلەپكى ۋاقىتلاردا داۋاجىنىڭ ئىنتايىن ئىشەنچىسىگە ئېرىشكەن ئىدى.

داۋاجى لاما دارجىنى ئولتۇرۇپ ئورنىغا خان بولغان ۋاقتىدا، داش دەۋانىڭ ئوغلى نامكۇر جىرغار ئەسكەر تارتىپ ئۇنىڭغا قارشى چىقتى. ھەر ئىككى تەرەپ شۇ ۋاقىتتا ئېرتىش ۋادىلىرىدا تۇرغان دوربۇت قەبىلىسىدىن ئەسكەر چىقىرىپ ياردەم بېرىشنى تەلەپ قىلدى. دوربۇت قەبىلىسىنىڭ باشلىغى ئۇچ چېلىن بۇلارنىڭ بۇ ھوقۇق تالىشىش ماجراسىغا ئارىلىشىپ قېلىشنى خالىمىغانلىقتىن مىلادىنىڭ 1753 - يىلى قىش پەسلىدە ئەللىرىنى باشلاپ چىڭ سۇلالىسىگە تەۋە بولدى. ئۇچ چېلىن دىگەن چېلىن، چېلىن ئۇباش ۋە چېلىن مونكەدىن ئىبارەت ئۇچ كىشى ئىدى. بۇلارنىڭ باشچىلىغىدا چىڭ سۇلالىسىگە تەۋە بولغانلار چېلىننىڭ 3170 تىن ئارتۇق تۇتۇنى يەنى 10 مىڭدىن ئارتۇق ئادىمى، چېلىن ئۇباشنىڭ 1200 دىن ئارتۇق تۇتۇنى، چېلىن مونكەنىڭ 700 دىن ئارتۇق تۇتۇنىنى ئوز ئىچىگە ئالاتتى. چىيەنلۇڭ پادىشا بۇلارنى كۇتۇۋېلىش ئۈچۈن چېگرىنى تېچلاندۇرۇش سول قول يانداش جىياڭجۇن قالقا چىنۋاڭ چېن گۇنجاپنى ئەۋەتىپ ئۇلارنى ۋاقىتىنچە ئۇلاستايغا ئورۇنلاشتۇردى.

جۇڭغارلار ئىچىدە غالدان سېرىن ھوكۇمرانلىغىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا ئوز ئىچىدىن داۋاملىق توپىلاڭ چىقىپ قەبىلىلەر ئارا خانلىق تالىشىپ ۋە دۇشمەنلىشىپ بىر بىرىنى قىزىشتى داۋاجى خانلىق ئورۇننى تارتىۋالغاندىن كېيىن، ئۇمۇ زالىملىق قىلدى. كەيپ - ساپاغا بېرىلدى، تەتۇر ئىش قىلدى. ئون نەچچە يىل ئىچىدە شىنجاڭ ھەر مىللەت خەلقى ئېغىر چىدىغۇسىز ئازاپ - ئوقۇبەتكە قالدى. شۇ سەۋەپتىن مىلادىنىڭ 1737 - يىلى (چىيەنلۇڭ 2 - يىلى) دىن باشلاپ چىڭ سۇلالىسى شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۇرۇشتىن ئاۋالقى 1754 - يىلىغىچە ھەر يىلى، ھەر ئايدا دىگۇدەك جۇڭغار، ئۇيغۇر قاتارلىق مىللەت خەلقىدىن ھەر قېتىمدا ئاز دىگەندە بىرنەچچە ئادەم، كوپ دىگەندە بىرنەچچە ئون ئادەم چىڭ سۇلالىسى تەرەپكە قېچىپ كەلدى. چىڭ سۇلالىسى ھوكۇمىتى كەلگەن جۇڭغارلارنىڭ بالا - چاقىلىرىنىڭ كوپلۇگىنى ۋە چىچەك چىقمىغانلىغىنى كوزدە تۇتۇپ، ئۇلار ئىچكى ئولكىلەرگە ئەۋەتىلگەندە، يەر - سۇ تۇگەيدىغانلىغىنى، ئەگەر بۇرۇنقىدەك چاخار رايوننىغا ئورۇنلاشتۇرۇلغاندا "سىغدۇرۇش قىيىن بولىدىغانلىغى" نى ئېتىۋارغا ئېلىپ، 1743 - يىلى 1 - ئاينىڭ 4 - كۇنى ئۇلارنىڭ ھەممىسىنى نىڭگوتا (ھازىرقى خېيلۇڭجياڭ ئولكىسى مۇدەنجياڭ شەھىرىنىڭ جەنۇبىدىكى نىڭئەن ناھىيىسى) غا ئاپىرىپ ئورۇنلاشتۇرۇشنى قارار قىلدى. چۇنكى ئۇ يەرنىڭ ھاۋاسى سالقىن بولۇپ، جۇڭغارلارنىڭ ياشىشىغا قولايلىق ئىدى.

يۇقۇرىدىكى پاكىتلار جۇڭغار باشلىقلىرىنىڭ بولگۇنچىلىك ۋە تەپرىقىچىلىك قىلىشى خەلقنىڭ ھىمايىسىگە ئىگە بولالمىغانلىغىنى كورسىتىدۇ. ھەر مىللەت خەلقى بىرلىككە كېلىشنى، تېچ - ئامان ياشاشنى ئۇمىت قىلىدۇ. شىنجاڭ رايونى 2000 يىلدىن بۇيان ئىچكى ئولكىلەر بىلەن گوش بىلەن قاندەك مۇناسىۋەتتە بولغانلىقتىن، جۇڭغارىيىدىكى ئىچكى توپىلاڭ ۋاقىتىدا، خەلقنىڭ ئىچكى ئولكىلەرگە كوچۇشىدەك ئاممىۋى ھەركەتنىڭ مەيدانغا

كېلىشى ناھايىتى تەبىى. چىڭ سۇلالىسى ھوكۇمىتى دەل ئىچكى ئولكىلەرگە كوچۇپ كەلگەن ئاممىنى كۇتۇۋالغان ۋاقىتتا، خۇيت قەبىلىسىنىڭ تەيجىسى ئامۇرسانا تەسلىم بولۇپ كەلدى. شۇ ۋاقىتتىكى ۋەزىيەت كوزدە تۇتۇلۇپ، شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۇرۇش قارار قىلىندى.

ئامۇرسانا ئەسلىدە خوشۇت قەبىلىسىنىڭ باشلىغى لازاڭخاننىڭ چوڭ ئوغلى غالدان دەنجۇڭنىڭ ئوغلى بولۇپ، ئۇ دادىسى ئولگەندە تېخى ئاپىسىنىڭ قوسىغىدا ئىدى، ئانىسى بوتولوك خۇيت قەبىلىسىنىڭ تەيجىسى ۋىجىن خوشۇچىغا تەككەندىن كېيىن تۇغۇلغان. ئۇ، ئەمىلىيەتتە، غالدان دەنجۇڭنىڭ 2 - ئوغلى بولىدۇ. ئامۇرسانا خۇيت قەبىلىسىدىن، بولۇۋېلىپ، خۇيت قەبىلىسىگە تەيجى بولدى. تۇرغاۋۇت قەبىلىسىنىڭ كوپچىلىگى غەرپ تەرەپكە قاراپ، ۋولگا ۋادىسىغا كوچۇپ كەتكەنلىكتىن، خۇيت قەبىلىسى، ئەمىلىيەتتە، ئويرات 4 قەبىلىسىنىڭ بىرى قاتارىدا ھىساپلاندى. ئامۇرسانا ئەسلىدە داۋاجى بىلەن يېقىن ئاغىنە بولۇپ، داۋاجىنىڭ خان بولۇشىغا يار - يولەكتە بولغان ئىدى، لېكىن ئامۇرسانا ئىنتايىن قارا نىيەت بولغانلىقتىن، ئېرتىش دەرياسىدىكى دوربۇت قەبىلىسىنىڭ تەيجىسى داشنى ئولتۇرۇپ، ئۇنىڭ بايلىغىنى تارتىۋالدى. ئامۇرسانانىڭ ئاكىسى خوشۇت تەيجىسى بانجۇر تارباغاتايدا ئىدى، ئۇنىمۇ ئوزىگە قارىتىۋالدى. شۇنىڭ بىلەن ئامۇرسانانىڭ كۇچى ئوسۇپ ئىلىغا ھۇجۇم قىلدى، داۋاجى بىلەن ئىككىسىنىڭ ئوتتۇرىسىدا كۇرەش بولدى. داۋاجى ئامۇرسانا ئۇستىگە 30 مىڭ يارامىلىق ئەسكەر بىلەن ھۇجۇم قىلغاندا، ئامۇرسانا ئۇنىڭغا تەڭ كېلەلمەي، مىلادىنىڭ 1754 - يىلى (چىيەنلۇڭ 19 - يىلى) كۇزدە، ئاكىسى بانجۇر بىلەن بىللە چىڭ سۇلالىسىگە تەسلىم بولدى. ئۇ چىڭ سۇلالىسىگە تەسلىم بولغاندىن كېيىن، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ كۇچى بىلەن ئوز دۇشمەنلىرىنى يېڭىپ تەختكە چىقىپ بۇتكۇل ئويرات 4 قەبىلىسىگە ھوكۇمرانلىق قىلىش نىيىتىدە،

چىڭ سۇلالىسىگە داۋاجىنىڭ ئۇستىدە ئۇنداق زالىملىق قىلدى، مۇنداق كەيپ - ساپادا بولدى، كۇچى ئاجىز دەپ، چىڭ سۇلالىسىنىڭ داۋاجى ئۇستىگە ئەسكەر ئەۋەتىشىنى تەشەببۇس قىلدى.

چىڭ سۇلالىسى داۋاجىنى تېنچلاندۇرۇشتا جۇڭغارلارنى جۇڭغارلارغا سېلىش تاكتىكىسىنى قوللاندى. مىلادىنىڭ 1754 - يىلى 5 - ئاينىڭ 4 - كۇنى چىيەنلۇڭ پادىشا چۇشۇرگەن يارلىغىدا مۇنداق دىندى: "كېلەر يىل 2 يول بىلەن ئەسكەر چىقىرىپ ئىلىغىچە بېرىپ، ئۇلارنىڭ كۇچىنى پارچىلىماقچىمىز. بىرنەچچە ئون يىللاردىن بېرى ھەل بولۇنماي كەلگەن ۋەزىيەتنى شۇنداق ھەل قىلماي بولمايدۇ"①. 11 - ئايدا يەنە: "بۇ قېتىم مانجۇ قوشۇنلىرىنى جىق ئىشلەتمەيمىز، بۇرۇنقىدەكلا، تەۋە بولغان ئويراتلارنى ئويراتلارغا ھۇجۇم قىلدۇرىمىز" دەپ كورسەتمە بەردى②. چىيەنلۇڭ پادىشانىڭ بۇ ئاخىرقى قارارى بويىچە چىڭ سۇلالىسى ئامۇرساناغا چىڭۋاڭلىق، بەنجۇرگە جۇنۋاڭلىق ئۇنۋان بەردى. مىلادىنىڭ 1750 - يىلى (چىڭ سۇلالىسىنىڭ چىيەنلۇڭ 15 - يىلى) تەسلىم بولغان سارىلنى خىزمەتكە قويدى. مىلادىنىڭ 1755 - يىلى 2 - ئايدا چىڭ سۇلالىسى بەندىنى شىمالنى تېچلاندۇرۇش جياڭجۇن، ئامۇرسانانى مۇئاۋىن قىلىپ شىمالىي يول بىلەن ئەسكەر باشلاپ چىقىشقا، يۇڭچياڭنى غەرپنى تېنچلاندۇرۇش جياڭجۇنى، سارىلنى مۇئاۋىن قىلىپ ئەسكەر باشلاپ غەربىي يولدىن چىقىپ داۋاجىنى جازالاشقا بۇيرۇق قىلدى. ئىككى مۇئاۋىن جياڭجۇننىڭ ھەر بىرى 3 مىڭدىن ئەسكەر باشلاپ ھىراۋۇل بولۇپ ئالدىدا ماڭدى. شىمالىي يول ئەسكەرلىرى ئۇلاستايدىن، غەربىي يول ئەسكەرلىرى

---

① «جۇڭغارلارنى تىنجىتىش تەدبىرلىرى»، 2 - توم.

② «چىڭ گاۋزۇڭ ھەققىدە چىن خاتىرىلەر» چىيەنلۇڭ 19 - يىلى 11 - ئاي.

باريكولدىن ئاتىلىنىپ، ئوزلىرى بىلەن بىللە ئىككى ئايلىق ئوزۇق - تولۇك، يەم - خەشەك ئالغاچ مېڭىپ، بورىتالادا ئۇچرىشىش پىلانلاندى.

داۋاجى كىشىلەرنىڭ نەزىرىدىن چۇشۇپ كەتكەچكە، ئامۇرسانا، ساريل، ئۇچ چېلىن، بەنجۇر قاتارلىقلارنىڭ جازالاش قوشۇنلىرىنى باشلاپ كەلگەنلىگى ۋە كەلگەنلەرنىڭ جۇڭغارىيىلىك بىر مىللەت ئىكەنلىگى ئەسلىدىكى جۇڭغارلارغا چوڭ تەسىر قىلدى، شۇڭا ئۇلارنىڭ كۇرەش ئىرادىلىرى يىمىرىلىپ، ئارقا - ئارقىدىن تەسلىم بولدى. شۇ ۋاقىتتىكى ھەربى ئاخباراتتا: "ئۇلۇغ قوشۇنلىرىمىز ئالغا باسقاندىن بېرى، جۇڭغار قەبىلىلىرىدىن ئوتۇكلىرىنى باشلاپ ئارقا - ئارقىدىن تەسلىم بولغانلىرى خېلى كوپ بولدى" دىيىلگەن. چىڭ سۇلالىسى ئەسكەرلىرى يېتىپ بارغانلىكى جايلاردا، جۇڭغار قەبىلىلىرى ئاڭلاپلا تەسلىم بولۇپ، ئۇلار ھىچقانداق قان توكمەستىن توپ - توغرا ئالغا ئىلگىرىلەپ، 4 - ئاينىڭ ئاخىرى ئوڭۇشلۇق ھالدا بورىتالاغا يېتىپ كەلدى. ئىككى يولدىن كەلگەن چوڭ قوشۇن غەلىبىلىك ئۇچرىشىپ، داۋاملىق ئىلگىرىلەپ ئىلىغا يېتىپ باردى.

چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى ئىلگىرىلەۋاتقان چاغدا، ئۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان جۇڭغارلىقلار تەسلىم بولۇش بىلەن قالماي، بەلكى جۇڭغارلارنىڭ نەزەربەنتىدە تۇرغان ئۇيغۇرلارمۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ئۇلارنىڭ سىرتمىغىدىن قۇتۇلۇپ چىقىپ چىڭ سۇلالىسىگە ئەل بولدى. مەسىلەن، مىلادىنىڭ 1755 - يىلى 4 - ئاينىڭ 8 - كۇنى يەركەن، قەشقەر خوجىلىرى (چوڭ - كىچىك خوجىلار) چىڭ قوشۇنلىرىنىڭ لەشكەرگاھىغا كېلىپ، چىۋان ئاراپتان ۋاقىتىدا ئۇلارنىڭ دادىسىنى گورەگە تۇتۇپ كېتىپ ھازىرغىچە قويۇپ بەرمىگەنلىكتىن، قول ئاستىدىكى 30 ئويلۇكتىن ئارتۇق ئادىمى بىلەن چىڭ سۇلالىسىگە ئەل بولۇشنى ئىختىيار قىلغانلىغىنى ئېيتىپ ئوتتى①. يەنە قەشقەردىن بارات

① «جۇڭغارلارنى تېچلاندۇرۇش تەدبىرلىرى»، 10 - توم.

خوجا چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىغا كېلىپ ،گۇنىڭ ئەللىرى جۇڭ غارلارغا تەسلىم بولغانلىقىغا 50 يىلدىن ئاشقانلىقىنى، گۇنىڭ ئاتىسى ھەزرەت ۋاقتىدا، غالدان سېرىن گۇنىڭ خوجىلىقىنى ئېلىپ تاشلاپ، ئاباغان ئوتوكتۇنىڭ نەۋرىسىنى قىلىپ تۇرۇشقا تاپشۇرۇلغانلىقىنى، ئاتىسى ئولگەندىن كېيىن، گۇنى ۋە ئاكىسى بەرگەن (؟) بىلەن مۇشۇ كۇنگىچە نەۋرىسىنى قىلىپ تۇرغانلىقىنى مەلۇم قىلدى ۋە ئەسكەرلىرىنى باشلاپ چىڭ سۇلالىسىگە خىزمەت قىلدىغانلىقىنى ئۇزھار قىلىپ، كەلگۈسىدە ئەگەر قەشقەرغە قايتىشقا مۇمكىن بولسا، قەشقەر، يەركەن قاتارلىق جايلاردىكى ئۇيغۇر خەلقى بىلەن بىرگە چىڭ سۇلالىسىگە ئەل بولماقچى ئىكەنلىگىنى بىلدۈرگەن①. بۇنىڭدىن شۇ ۋاقىتتا ئىلىدىكى ئۇيغۇرلارمۇ ئوزلۇگىدىن ئەسكەر چىقىرىپ، چىڭ سۇلالىسىگە ياردەملىشىپ ئۇرۇش قىلغانلىقىنى كورگىلى بولىدۇ.

داۋاجىنىڭ ھوكۈمرانلىقى تېز سۇرئەتتە يىمىرىلگەن بولسىمۇ، ئەمما ئۇ ئوزلۇگىدىن تەسلىم بولۇشقا تەن بەرمەي، گىدىن تېغى (ھازىرقى ئىلى موڭغۇلكۇرە ناھىيىسىدىكى سۇمبە دەريا سىنىڭ شەرقىي قىرغىغىدا) غا چېكىنىپ بېرىپ، كول بويىغا ئىستىھكام ياساپ، شۇ يەرنى ساقلاپ ياتتى. چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى ئىككى يولغا بولۇنۇپ، شىمالىي يول قوشۇنلىرى ئىلى دەريا سىنىڭ غۇلجا كېچىگىدىن ئوتۇپ تومۇرلۇك تېغىغا قاراپ ئالغا باستى. غەربىي يول قوشۇنلىرى كەتمەك (؟) كېچىگىدىن ئوتۇپ كومىن چوقىسى ئارقىلىق داۋاجى ئىشغال قىلىپ تۇرغان گىدىن تېغىغا ئۇدۇل چۇشتى. 5 - ئاينىڭ 14 - كۇنى تۇندە، يېڭىدىن تەسلىم بولغان جۇڭغارلار زەيسانى ئايۇشنىڭ باشلامچىلىقىدا 22 نەپەر چىڭ ئەسكىرى سەزدۇرمەي داۋاجىنىڭ ئەسكەرلىرى تۇرغان جايغا بىراقلا بېسىپ كىرىپ، چۇقان كوتىرىپ ئوق ئاتتى. داۋاجىنىڭ تەۋەلىرى ھودۇقۇپ بىر بىرىنى دەسسىشىپ

① يۇقۇرقى كىتاپ، 11 - توم.

قېچىشتى. داۋاجىنىڭ 6500 دىن ئارتۇق ئاتلىق ئەسكىرى تەسلىم بولدى. ئوزى 20 نەچچە ئادىمى بىلەن قېچىپ قۇتۇلدى. تاڭ ئاتقاندىن كېيىن چىڭ قوشۇنلىرى داۋاملىق ئىلگىرىلەپ، داۋاجىنىڭ ئائىلە تەۋەلىرىنى ئەسىرگە ئالدى.

داۋاجى گىدىن تېغىدىن قېچىپ، قۇرۇق تاغدىن ئوتۇپ بويرۇتلارنىڭ يېرىگە كىرىپ، ئۇ يەردىن قەشقەرگە قاراپ قاچتى. چىڭ قوشۇنلىرى بىرنەچچە يولغا بولۇنۇپ ئارقىسىدىن قوغلىدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئاقسۇ، ئۇچتۇرپان ئۇيغۇرلىرىغا، ئەگەر داۋاجى كېلىپ قالسا، ئۇنى چوقۇم تۇتۇپ، چىڭ قوشۇنلىرىغا ئەۋەتىپ بېرىڭلار، دەپ ئۇقتۇرۇش قىلدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇچتۇرپان ھاكىمى خوجىس بەگ ھەربىر تاغ ۋە يول ئېغىزلىرىغا قاراۋۇل قويدى. 6 - ئاينىڭ 8 - كۇنى داۋاجى قەشقەر چېگرىسىغا چۈشتى. خوجىس بەگ ئىنىسىنى ھاراق، ئات بىلەن ئۇنىڭ ئالدىغا ئەۋەتتى. ئۇ يالغاندىن، خوجىس كېسەل بولغانلىغى ئۇچۇن ئالدىڭىزغا كېلەلمىدى، بىز تەرەپكە بېرىپ ۋاقتىنچە شۇ يەردە تۇرسىڭىز، دەپ تەكلىپ قىلدى. خوجىس ئوزى ئەسكەرلىرى بىلەن ئورمانلىق ئىچىدە موكۇنۇپ تۇرغان ئىدى، داۋاجى كېلىش بىلەنلا ئۇنى تۇتۇۋېلىپ چىن قوشۇنلىرىغا ئاپىرىپ بەردى. داۋاجى بىلەن بىرگە 70 تىن ئارتۇق ئادەم ئەسىرگە چۈشتى.

شۇندىن ئېتىۋارەن جۇڭغارلارنىڭ بولگۇنچى ھاكىمىيىتىگە خاتىمە بېرىلىپ، شىنجاڭ رايونى قايتىدىن بىرلىككە كەلدى. داۋاجى بېيجىڭغا ئەۋەتىلدى. كېيىن ئۇ چىڭ سۇلالىسى ھوكۇمىتىنىڭ ئالاھىدە ئېتىۋار بېرىشىگە مۇيەسسەر بولدى.

چىڭ سۇلالىسى داۋاجىنى بېسىقتۇرغاندىن كېيىنلا، ئامۇرسانانىڭ ئاسىلىق ھەركىتى ۋە ئۇنىڭدىن سەل كېيىنلا چوڭ - كىچىك خوجىلارنىڭ توپىلىڭىمۇ ئىلگىرى - ئاخىر باستۇرۇلدى.

يۇقۇرىدا بايان قىلىپ ئوتكەن ئىدۇق، چىڭ سۇلالىسى پادىشالىرىدىن چىيەنلۇڭ خان جۇڭغارلارنىڭ توپىلىڭىنى بېسىقتۇ-

روشتا ئولارنىڭ كۆچنى بولۇۋېتىپ، بىرلىككە كېلىشىنى، هوقۇقنى مەركەزگە توپلاشنى ئەملگە ئاشۇرۇش، يەرلىك تەسىر كۈچلىرىنىڭ چوڭىيىپ كېتىپ باشباشتاقلىق، فېودالىق، تەپرىقە چىلىك ۋەزىيىتىنىڭ يەنە شەكىللىنىپ قېلىشىدىن ساقلىنىشنى كوزدە تۇتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن، قوشۇن چىقىرىشتىن ئاۋال، چىيەنلۇڭ پادىشا: "جۇڭغارلارنى تېچلاندۇرغاندىن كېيىن يەنىلا تۇت ئويراتقا خان تىكلەش كېرەك" دەپ يولىيورۇق بەردى ۋە تىكلەيدىغان خانلارنىڭ نامزاتىنى ئېچكى جەھەتتىن بېكىتىپ قويدى، جۇملىدىن دوربوت خانلىقىغا چېلىننى، خۇيت خانلىقىغا ئامۇرسانانى، خوشۇت خانلىقىغا بەنجۇر① نى، چورىس خانلىقىغا تەسلىم بولۇشقا كەلگەن غالدان سېرىنىڭ ئەۋلادىدىن خان قىلىشنى نىشانلاپ، بۇ پىلان 2 يىل قوشۇنلىرىنىڭ قوماندانلىرىغا ئۇقتۇرۇلۇپ قويۇلغان ۋە ئامۇرسانامۇ بۇنىڭدىن ۋاقىپلاندۇرۇلغان ئىدى. چىڭ سۇلالىسىنىڭ بۇ پىلانى ئامۇرسانانىڭ كۆڭلىگە ئەلۋەتتە ياقمايتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن داۋاجنى جازالاش ئۇرۇشى باشلىنىشى بىلەنلا، ئۇ بۇ پىلانغا قارشى نۇرغۇنلىغان سۆز، ھەرىكەتلەرنى قىلدى، يەنى ئۇ ئوزىگە توت ئويراق قەبىلىسىنىڭ ئومۇمى خانى دەپ تەمەننا قويدى. چىڭ سۇلالىسىدىن بىرىلگەن مۇئاۋىن جىياڭجۇنلۇك تامغىسىنى مۇشلەتمەي، ئوزى خۇنتەيجى دېگەن جۇيخۇا گۇللۇك تامغىنى ئىشلەتتى. ئۇ ئوزىنىڭ چىڭ سۇلالىسىگە تەسلىم بولغانلىقىنى ئويراق قەبىلىلىرى ئېچىدە ئېتىراپ قىلماستىن، مەن مانجۇ، خەنزۇ، موڭغۇل قوشۇنلىرىنى باشلاپ كېلىپ داۋاجنى تىنجىتتىم، دەپ دەۋا قىلىپ يۈردى. ئوزىنىڭ خالىغىنىچە ئەسكەرلەرنى يوتكەپ كېلىپ، خەلق ئامىسىنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلدى ۋە قىرغىن قىلدى. قازاق، قىرغىزلارغا ئەگەر چىڭ سۇلالىسى ئامۇرسانانى ئويراتلار توت قەبىلىسىگە

---

① «چىڭ گاۋزۇڭ ھەقىقەت چىن خاتىرىلەرى»، چىيەنلۇڭ 20 - يىلى 1 - ئاي.

ئومۇم باشلىق قىلمىسا، چېگرىدا ئامانلىق بولمايدۇ، دەڭلار، دەپ ئۇگەتتى. چىڭ سۇلالىسىنىڭ جياڭجۇنلىرى ۋە مەسلىھەتچىلىرى ئامۇرسانانىڭ بۇ قىلمىشلىرىنى مەخپى يوسۇندا چىڭ سۇلالىسىگە مەلۇم قىلدى.

چيەنلۇڭ پادىشا ئامۇرسانانىڭ ئىسيان كوتىرىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۇچۇن، ئۇنىڭ 9 - ئايدا رېخې (بۇگۇنكى چېڭدې شەھىرى) دىگەن جايدىكى يازلىق دەم ئالىدىغان جايغا ماڭا سالامغا كەلسۇن، دەپ پەرمان بەردى. ئامۇرسانا ۋاقتىنى كېچىك تۇرۇپ يولغا چىقمىدى. سالامغا كىرىش ۋاقتى يېقىنلاشقاندا، جياڭجۇن بەندى ئۇنىڭ يولغا چىقىشىنى سۇيلىدى ھەم قالقا چىڭۋاڭى ئېلىنچىن دورجىنى ئۇنىڭغا نازارەت قىلىش ئۇچۇن ئەۋەتتى. ئامۇرسانا يولغا چىققاندىن كېيىن، 8 - ئاينىڭ 19 - كۇنى ئولۇنغۇر دەرياسىغا كەلدى. بۇ جاي ئۇنىڭ ئائىلىسى تۇرغان چاپقان دەرياسىغا يېقىن ئىدى. ئۇ، ئويگە بېرىپ يوللۇق تەييارلىۋالاي، دەپ يالغان ئېيتتى. ماڭىدىغان چاغدا، چىڭ سۇلالىسى تەرىپىدىن ئۇنىڭغا بېرىلگەن مۇئاۋىن جياڭجۇن دىگەن تامغىنى ئېلىنچىن دورجىغا تاپشۇرۇپ، سىز ئالدىمدا كېتىۋېرىڭ، دىدى. ئاندىن ئۇزى ئېرتىش دەرياسى ئارقىلىق شىمال تەرەپكە قاچتى. ئۇ ئادەم ئەۋەتىپ چاپقان دەرياسىدىن ئائىلىسىنى ئالدۇرماقچى بولدى. لېكىن چيەنلۇڭ پادىشا ئۇلاستاي قوشۇنلىرىغا ئامۇرسانانىڭ ئائىلە تەۋەلىرىنى قولغا ئېلىڭلار دەپ ئاللىقاچان مەخپى بۇيرۇق بېرىۋەتكەنلىكتىن، ئامۇرسانا مەقسىدىگە يېتەلمىدى.

شۇ ۋاقىتتا ئىلىغا كىرگەن چىڭ قوشۇنلىرى 6 - ئاينىڭ 10 - كۇنىدىن 24 - كۇنىگىچە قايتۇرۇلۇپ، 500 چە ئادەم ئىلىدا قالغان ئىدى. ئامۇرسانانىڭ ئىسيانچى تەرەپدارلىرى توت تەرەپتىن ئىسيان كوتەردى. ئىلىدىكى لاما زەيسانلارمۇ چىڭ قوشۇنلىرىنىڭ تەمىنات بازىلىرىنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلىپ، قاتناش يولىنى ئۇزۇۋەتتى. بەندى، ئويۇنئەنلەر ئەسكەرلىرىنى

باشلاپ كۈنەس تەرەپكە قاراپ ماڭدى. 8 - ئايىنىڭ 29 - كۈنى ئولانقۇتۇل (هازىرقى نىلقىنىڭ غەربى) گە كەلىگەندە، ئىسيانچىلار تەرىپىدىن مۇھاسىرىگە ئېلىنىپ، ئادەمى ئاز بولغاچقا، ئۇلارغا تەڭ كېلەلمەي ئوزلىرىنى ئولتۇرۇۋالدى①.

ميلادىنىڭ 1755 - يىلى قىشتا ئامۇرسانا قازاقلار ئارىسىدىن بورىتالاغا قايتىپ كەلدى، ميلادىنىڭ 1756 - يىلى 1 - ئايدا يەنە ئېلىغا قايتىپ كەلدى. ئۇ يەردە ئوز تەرەپدارلىرىنى يىغىپ چىڭ قوشۇنلىرىغا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن هازىرلىق قىلدى. بۇ ئەھۋال ئاستىدا چىڭ سۇلالىسى قايتىدىن ئەسكەر ماڭدۇرۇپ جازالاشقا مەجبۇر بولدى.

ميلادىنىڭ 1756 - يىلى (چىڭ سۇلالىسىنىڭ چىيەنلۇڭ 21 - يىلى) يىل بېشىدا چىڭ قوشۇنلىرى غەرپ ۋە شىمال تەرەپتىن 2 يول ئارقىلىق 30 - 40 مىڭ ئەسكەر بىلەن ئالغا بېسىپ كۈدۇل تېكەس دەريياسىغا يېتىپ كەلدى، 2 - ئايدا ئىلىغا كىردى. ئامۇرسانا هودۇقىنىچە يەنە قازاقلار ئارىسىغا قېچىپ كەتتى. چىيەنلۇڭ پادىشا شىنجاڭدىكى قوشۇنلىرىنىڭ مەردانىغ ئامۇرسانانى چوقۇم تۇتۇپ ئەكىلىش كېرەك، دەپ پەرمان بەرگەنىدى. لېكىن ئامۇرسانا بۇ ۋاقىتتا قازاق ئوتتۇرا يۈزى ئابلاي سۇلتانىنىڭ قېشىغا موكۇنۇۋالغانلىقتىن، قولغا چۈشمىدى. روسىيە هوكۇمىتى بۇنىڭدىن خەۋەر تېپىپ 7 - ئايدا ئامۇرسانانىڭ ئورىنبورگقا تەكلىپ قىلىپ كېلىشى ئۈچۈن ئابدۇللا قاسىموۋنى ئوتتۇرا يۈزگە ئەۋەتتى. ئامۇرسانا ئابلاينىڭ نازارىتى ئاستىدا بولغانلىقتىن، روسىيىنىڭ پىلانى ئەمەلگە ئاشمىدى. شۇ يىلى 9 - ئايدا ئابلاي ئامۇرسانانىڭ جېنىنى قىلىپ چىڭ سۇلالىسىگە ئىلتىماس قىلدى، ئەمما رەت قىلىندى.

ميلادىنىڭ 1756 - يىلى كۈز پەسلىنىڭ ئاخىرىدا ئامۇرسانا

---

① ئۇيغۇر يازغۇچىسى ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر - «دەريالار»، 4 - توم.

يەنە شىنجاڭغا قايتىپ كېلىپ تارباغاتايدا قىشلىدى. سوڭغى يىلى باھار بىلەن ياز ئارىلىغىدا ئۇ يەنە ئىلىغا بېرىپ چىڭ سۇلالىسىگە قارشى ئىسيان قوزغىدى. مىلادىنىڭ 1757 - يىلى 3 - ئايدا چىڭ ئوردىسى چېگرىنى تېچىلاندۇرۇش سول قول مۇئاۋىن جياڭجۇن چېن گۇنجاپنى جياڭجۇن قىلىپ، مەسلىھەتچى ئامبال شۇختېنى ئۇنىڭغا قوشۇپ، يۇلتۇز بىلەن ئەسكەر ماڭدۇرۇشقا، ئوڭ قول مۇئاۋىن جياڭجۇن جاۋخۇينى ئىلى جياڭجۇنى قىلىپ، مەسلىھەتچى ئامبال فۇدېنى ئۇنىڭغا قوشۇپ، ئېرىنىقايورغا يولى بىلەن ئەسكەر ماڭدۇرۇپ ئامۇرسانانى جازالاشقا پەرمان بەردى، جاۋخۇينىڭ قوشۇنلىرى قورۇنغۇي تېغىغا كەلدى. بۇ ۋاقىتتا ئىسيانچىلاردىن ئويرات ئاڭكىتۇتاربا قاتارلىق توت زەيسان تاغنىڭ مۇھىم يېرىگە بوكتۇرمىلەرنى قويۇپ، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىغا قارشى تۇردى. چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ چوڭ قىسمى ئالدىدا مېڭىپ كەتكەن بولۇپ، جاۋخۇينىڭ قولىدا ئارقا قوشۇندىن ئارانلا 80 دىن ئارتۇقراق ئادەم بار ئىدى. كېچىدە تاغ ئېغىزىغا كەلگەندە دۇشمەنلەرنىڭ بوكتۇرمىلىرىگە دۇچكېلىپ قاتتىق جەڭ بولدى. 3 - ئاينىڭ 16 - كۇنى تاڭ ئېتىشتىن يۇرۇن ھاۋا تۇمان بولۇپ كەتتى. چىڭ قوشۇنلىرى دۇشمەن سېپىگە ھۇجۇم قىلدى. جاۋخۇي ھۇجۇم قىلغاندا ئوزىنىڭ ياساۋۇلى جايۇەنباۋنى ۋە تەسلىم بولغان ئويراتلاردىن داش، چىلىڭ دېگەن ئىككى ئادەمنى ئېلىپ، دۇشمەنلەرنىڭ ماللىرىنى ھەيدەپ كېلىشكە ئەۋەتتى. بۇ سوقۇشتا چىڭ قوشۇنلىرىنىڭ سانى ئاز بولسىمۇ، ئاخىرى غەلىبە قازىنىپ، ئۇلارنىڭ ھەممىسىنى قىرىپ تاشلىدى. پەقەتلا توتىر، دىك دېگەن ئىككى زەيسان قېچىپ قۇتۇلدى.

چىڭ قوشۇنلىرىنىڭ قوغلىشى ئارقىسىدا، ئامۇرسانا تۇرالماي، چارروسىيىگە قېچىپ كەتمەكچى بولدى. فۇدى ئەسكەرلىرى بىلەن قوغلاپ قازاقلارنىڭ ئوتتۇرا يۇزىگە كەلگەندە، قازاق سۇلتانى ئابلاينىڭ قول ئاستىدىكى ئادەملەرگە ئۇچراپ، بىر-

نەچچە قېتىم ئۇرۇش بولدى، كېيىن قازاقلار بۇ كەلگەنلەرنىڭ چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى ئىكەنلىگىنى ئۇقۇپ، چىڭ قوشۇنلىرىغا ئادەم ئەۋەتىپ: "بىز ئابلايىنىڭ ئەلىلىرى، ئابلاي ئىنىسى ئابۇلبىسنى ئويراتلارنىڭ يايلىغىغا پاراكەندىچىلىك سېلىش ئۈچۈن ئەۋەتكەن، ھەم ئەگەر ئۇلۇغ دولەت (چىڭ سۇلالىسىنى دىمەكچى) نىڭ ئەسكىرى ئۇچراپ قالسا، ئوتكەن يىلى جياڭ جۈن تەرىپىدىن تامغا بېسىپ بەرگەن خەتنى كورسىتىپ ئىتائەت قىلىڭلار، دەپ تاپشۇرغان ئىدى. بايا ئۇقۇشماسلىقتىن ئۇرۇشۇپ قاپتۇق. "بىز ئەسكەرلەرنى قايتۇرۇپ ئابلايغا مەلۇم قىلايلى. تەخمىنەن 5 كۈن ئىچىدە ئادەم كېلىپ مەسلىھەتچى ئامبال بىلەن كورۇشسە" دەپ چۈشەندۈردى. 6 - ئاينىڭ 3 - كۈنى قازاقلاردىن ئابۇلبىس دەمچى ۋە توغۇيدام دىگەنلەرنى ئەۋەتىپ، ئىككى ئاتنى تارتۇق قىلىپ، چىڭ قوشۇنلىرىدىن ئەپۇ سوراپ مۇنداق دىدى: "ئامۇرسانا ئوتكەن يىل قېچىپ كەلگەندە ئۇلۇغ دولەتتىن كىشى ئەۋەتىپ ئېلىپ كەتمەكچى بولغاندا، ئابلاي ئۇنى تۇتۇپ بەرمەكچى ئىدى، لېكىن ئۇ سېزىپ قېلىپ قېچىپ كەتتى." 6 - ئاينىڭ 7 - كونى چىڭ قوشۇنلىرى ئاياقغۇز دەرياسى بويىغا كېلىپ ئابلاي بىلەن كورۇشتى. ئابلاي مۇنداق دىدى: "بىز ئاتا - بوۋىمىزدىن بېرى جۇڭگو خاقانىنىڭ ئىلتىپاتىغا ئېرىشەلمەي كەلدۇق. ئەمدى قازاقلارنىڭ ھەممىمىز ئۇلۇغ خاقانىغا مەڭگۇ ئەل بولۇشنى ئارزۇ قىلىمىز. بۇنىڭ بىلەن سىلەرگە مەكتۇپ ۋە ئاتلارنى تۇتتۇق". مەكتۇپتا مۇنداق دىيىلگەن:

"مەن قازاق خانى، قۇلىڭىز ئابلايدۇرمەن، جۇڭگونىڭ ئۇلۇغ خاقانىغا يېتىپ مەلۇم بولسۇنكى، بوۋىمىز ئېسىم خان، جاڭگىرخاندىن تارتىپ جۇڭگونىڭ مەرىپىتىگە مۇيەسسەر بولالماي كەلگەن ئىدۇق. ئەمدى ئۇلۇغ قاغانىمىزدىن ئەمرى بولۇپ، ياقىدا تۇرغان كەمىنىڭىز — قەبىلىمىزگە ئىلتىپات قىلغانلىغىڭىزدىن كوپ خۇرسەن بولۇپ، قۇلىڭىز جانابى ئالىلىرىغا ئەل

بولۇشنى خالاپ، شەپقەت، مەرھەمتىڭ زگە تەشەككۇر بىلدۇرىمەن. قۇلىڭ ز مەن ئابلاي پۇتۇن قازاقلارنى ئەگەشتۇرۇپ، جۇڭگوغا مەڭگۈ ئەل بولۇپ مەرپەتمەندار بولۇشۇمنى ئۇلۇغ قاغانغا ئۇزھار قىلىش ئۈچۈن، ئۇشبۇ مەكتۇبىم بىلەن 7 نەپەر يۇرت باشلىقلىرىغا بىرقانچە خادىم قوشۇپ جەمى 11 كىشىنى جانابى ئالىلىرىنىڭ ئامان - ئېسەنلىكلىرىنى تىلەپ ئات تارتۇق قىلىپ ئەۋەتتىم"①.

ئابلاي چىڭ سۇلالىسىگە بويسۇنغاندىن كېيىن، قازاق يېرىدىكى ئالجاتو دېگەن جايدا يوشۇرۇنۇپ تۇرغان ئامۇرسانانى چىڭ سۇلالىسىگە تۇتۇپ بەرمەكچى بولدى. ئامۇرسانا بۇنى سېزىپ قېلىپ 8 ئادەم بىلەن كېچىدە ئېرتىش دەريا‌سى تەرەپكە پىيادە قاچتى. مىلادىنىڭ 1757 - يىلى 7 - ئاينىڭ 28 - كۈنى سىمپىلاتىنسكىگە كەلگەندە، رۇسلار ئۇنى شۇ ۋاقىتلا يامشۇغا ئەۋەتتى. 31 - كۈنى يەنە ئۇنى توبولسكىگە ئەۋەتتى. 9 - ئاينىڭ 21 - كۈنى ئامۇرسانا چېچەك كېسىلى بىلەن شۇ جايدا ئولدى، ئولگەن يىلى 35 ياشتا ئىدى.

چىڭ سۇلالىسى ھوكۈمىتى چارروسىيە بىلەن تۈزۈشكەن «بۇرانسك شەرتنامىسى» دە بىر بىرىنىڭ قاچقۇنلىرىنى تۇتۇپ قالماسلىق توغرىسىدا توختام قىلىشقان ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن چىڭ سۇلالىسى ئىلىنى تىنجىتقان ۋاقتىدا ئىلىغا قېچىپ كەلگەن روسىيە ئادەملىرىنى قايتۇرۇپ بەرگەن. ئامۇرسانانىڭ روسىيگە قېچىپ كەتكەنلىگىدىن خەۋەر تاپقان چىڭ سۇلالىسى ھوكۈمىتى تاشقى ئىشلار ئىدارىسىگە روسىيىنىڭ سانا‌تىغا ئامۇر سانانى قايتۇرۇپ بېرىشنى تەلەپ قىلىش توغرىسىدا ئالاقە يېزىشقا كورسەتمە بەردى. لېكىن، چارروسىيە ۋەدىسىگە خىلاپلىق قىلىپ، يۇقۇرىدىكى شەرتنامىنى ئىجرا قىلمىدى. چىڭ قوشۇنلىرى قولغا چۈشۈرۈلگەن ئامۇرسانانىڭ لاقا - لۇقىلىرى ئىچىدىن

---

① «جۇڭغارلارنى تىنجىتىش تەدبىرلىرى» 41 - توم.

روسىيە ھوكۇمىتى ئۇنىڭ روسىيىگە گىراژدان بولۇشى توغرىلىق يېزىلغان 4 پارچە تەكلىپ خېتىنى قولغا چۈشۈرگەن ئىكەن. بۇ قېتىم چىڭ ھوكۇمىتى ئامۇرسانانى ئوتكۈزۈپ بېرىشنى تەلەپ قىلىغاندا، روسىيە ھوكۇمەت دائىرىلىرى، ئويراتلار جۇڭگو پۇقراسى ئەمەس، دىگەن بانا بىلەن ئوتكۈزۈپ بېرىشنى رەت قىلدى. تا ئامۇرسانا ئولۇپ كەتكەندىن كېيىن، روسىيە چىڭ سۇلالىسى ھوكۇمىتىگە كىياختىغا كېلىپ ئۇنىڭ جەسىدىنى كورۇشكە رۇخسەت قىلدى. چىڭ سۇلالىسى قالقا چىڭۋاڭى سەنتەينى ئەۋەتتى، ئۇ جەسەتنىڭ راست ئامۇرسانانىڭ جەسىدى ئىكەنلىگىنى تەكشۈرۈپ كورۇپ، جەسەتنى تاپشۇرۇپ بېرىشنى تەلەپ قىلغاندا، رۇسلار بۇنى ھەم رەت قىلدى.

چارروسىيىنىڭ بۇ قىلمىشلىرى جۇڭگونىڭ ئىچكى ئىشلىرىغا ئارىلاشقانلىغىدىن باشقا ئىش ئەمەس، جۇڭغارلار ئەسلىدە جۇڭگو ئويرات موڭغۇللىرىنىڭ چارۋىچى قەبىلىسى. چىڭ سۇلالىسىنىڭ جۇڭغارىيىنى تىنجىتىشى جۇڭگونىڭ ئىچكى ئىشى ئىدى. بولۇپ مۇ ئامۇرسانا جۇڭگونىڭ ئادەتتىكى پۇقراسى بولۇپ قالماستىن، بەلكى ئۇ چىڭ سۇلالىسى تەرىپىدىن تەيىنلەنگەن قوشۇن سەردارلىرىدىن بولۇپ، چىڭۋاڭلىق ئۇنۋان ئالغان، ئۇنى قانداقچىسىگە جۇڭگو پۇقراسى ئەمەس دىگىلى بولسۇن؟ بۇ ئامۇرسانانىڭ ۋەتەنگە ئاسىلىق قىلىشى ۋە روسىيىگە قېچىپ بېرىشى تامامەن چارروسىيىنىڭ ھەركەتلەندۇرۇپ كۇشكۇرتۇشى ئارقىسىدا بولغانلىغىنى ئاشكارىلايدۇ. چارروسىيە مۇستەملىكىچىلىرىنىڭ جۇڭگونىڭ غەربىي شىمالىغا قىلغان تاجاۋۇزچىلىغى ئەسلىدە ئامۇرسانانىڭ ۋاقتىدىلا باشلانغان ئەمەس. 17 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدىلا چارروسىيە ئېرتىش دەرياسىنىڭ يۇقۇرى تەرىپىنى بويلاپ كىرىپ، مەملىكىتىمىزنىڭ جۇڭغارىيىسىگە تاجاۋۇزچىلىق يۇرگۇزدى ھەم بىرنەچچە قېتىم غالدان، چىۋان ئاراپتان ۋە غالدان سېرىنلارنىڭ توپىلاڭ كوتىرىشىگە، بولگۇنچىلىك ھەركەتلىرىنى ئېلىپ بېرىشىغا بىۋاستە قاتنىشىپ،

مەملىكتىمىزنىڭ غەربىي شىمال چېگرا رايونىنى يۇتۇۋېلىش قەستىدە بولدى. شۇنىڭ ئۈچۈن چىڭ سۇلالىسىنىڭ جۇڭغار ئەكسىيەتچى فېئودالىلىرىنىڭ توپىلاڭلىرىنى ئاخىرقى قېتىم بېسىقتۇرۇشى چەتئەللىكنىڭ تاجاۋۇزچىلىغىغا قارشى تۇرۇپ ۋەتىنىمىزنىڭ تېرىتورىيىسىنى قوغداپ، ۋەتەن بىرلىكىدە چىڭ تۇرۇش، بولۇڭۇنچىلىككە قارشى تۇرۇش يولىدىكى كۈرەش ھەمدە بىر قېتىملىق ۋەتەنپەرۋەرلىك ھەرىكەت.

چىڭ سۇلالىسى ئامۇرسانانىغا جازا بەرگەن ۋاقىتلاردا ئوتتۇرا يۇز قازاقلارنىڭ باشلىغى ئابلاي چىڭ سۇلالىسىگە ئەل بولغان، شۇنىڭدەك چوڭ يۇزىمۇ ئەل بولغان. مىلادىنىڭ 1757 - يىلى كۈزدە مەسلىھەتچى ئامبال فۇدې ئەسكەر باشلاپ ئامۇرسانانىڭ ئىسيانچى تەرەپدارلىرىنى قوغلاپ چوڭ يۇزگە باردى. چوڭ يۇز قازاقلىرى ئەزەلدىن تاشكەنتنى ئىشغال قىلىپ تۇرغان ئىدى، تاشكەنتتىكى موللا سامۇش خوجىنى قازاقلار تەيىنلىگەن ئىدى. كېيىن تورەجان ئىسمىلىك بىر خوجا ئۇنى قوغلۇۋەتكەنلىكتىن، قازاقلارنىڭ باشلىغى تورەجانىنىڭ ئۇستىگە ئەسكەر ئەۋەتمىدۇ، چىڭ قوشۇنلىرى تاشكەنتنىڭ يېنىغا كەلگەندە، تورەجان قازاقلار بىلەن جەڭ قىلىۋاتقان ئىكەن. فۇدې مۇنگۇر-دەي، خوشانلارنى ئەۋەتىپ ئۇلارنى پاراشۇتۇرۇپ قويىدۇ. چوڭ يۇز قازاقلارنىڭ باشلىغى تورۇباي چىڭ سۇلالىسىگە ئەل بولىدىغانلىغىنى بىلدۈرۈپ، چىڭ قوشۇنلىرىغا ئات ۋە مەكتۇپ تۇتىدۇ، بۇ مەكتۇپتا مۇنداق دېيىلگەن:

"قۇلىڭز ئەل بولۇشنى ئۆزۈندىن بېرى ئۇمىت قىلىپ كەلگەن ئىدى. چەتتە تۇرغانلىغىمىزدىن، جۇڭغارلار توسقۇنلۇق قىلىپ ئالاقە باغلىيالمىدۇق. يېقىندا ئاكلىساق، ئوتتۇرا يۇز ئەل بولۇپ ئىتائەت قىلغانلىغىدىن ئالاھىدە ئىلتىپاتىڭزغا مۇيەسسەر بوپتۇ. يېقىندا جانابى ئالىلىرىنىڭ ئەلچىسى كېلىپ بىزگە مەرىپەت، نەسىھەت قىلىپ، تەۋە بولۇشقا مۇيەسسەر بولدۇق. بۇنىڭدىن خۇرسەن بولۇپ، خاقان ئالىلىرىغا بەيئەت قىلىپ

زىيارەت قىلىش ئۈچۈن ئوغۇل، ئىتىلىرىمنى ئەۋەتتىم. قېرىپ قالغان بولساممۇ كۆچۈمنى ئايىماستىن خىزمەتلىرىنى قىلىمەن، مەكگۇ سادىق بولۇپ، خىزمەتلىرىنى ئوتتۇرا يۇزىنىڭ خىزمىتىدىن ئاشۇرۇپ ئىشلەيمەن."

شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا تاشكەنتنىڭ باشلىغى موللا ساموش خوجىمۇ موللا نىيازنى ئوزىگە ۋەكىل قىلىپ مەكتۇپ بىلەن ئەۋەتىپ، ئوزىنىڭ چىڭ سۇلالىسىگە تەۋە بولۇشىنى بىلدۈرۈپ، ئامۇرسانانىڭ قالدۇقلىرىدىن ئىشىمچاپنى تاپشۇرۇپ بەردى.

گېگەن، غالچىرا، تومۇرتو (ئىسسىق كول) ئەتراپىغا جايلاشقان شەرق بۇيرۇت (قىرغىز) لارمۇ چىڭ سۇلالىسىگە تەۋە بولدى. سايباق قەبىلىسىنىڭ باشلىغى تورۇلچى باي، ساري باغىش قەبىلە سىنىڭ باشلىغى چېرىكچى، دولۇس قەبىلىسىنىڭ باشلىغى مەتتەك ۋە 90 ياشتىن ئاشقان چوڭ باشلىغى مامۇقۇلى چىڭ سۇلالىسىگە ئەل بولدى. شۇنىڭ بىلەن شەرقىي بۇيرۇتلارنىڭ ھەممىسى جۇڭگونىڭ چىڭ ھوكۇمىتىگە پۇقرا بولدى.

بۇ ۋاقىتتا قازاق، بۇيرۇتلار چىڭ سۇلالىسىگە ئەل بولۇپلا قالماستىن، بەلكى يەراقتىكى ۋولگا دەرياسى بويلىرىدىكى تۇرغاۋۇتلارمۇ ۋەتەنگە قايتىپ كەلمەكچى بولغانلىقلىرىنى بىلدۈردى. مەسىلەن، مىلادىنىڭ 1757 - يىلى 7 - ئايدا تۇرغاۋۇتلارنىڭ ۋەكىلى چوجاپ شۇزاڭدىن بېيجىڭغا قايتىپ كەلگەندە، چىڭ سۇلالىسىنىڭ ھەربىي ئىشلار ئامبىلى چېنلۇڭ پادىشانىڭ ئەمرى بويىچە ئۇنىڭدىن تۇرغاۋۇتلارنىڭ ئەھۋالىنى سورىدى. ئۇ "تۇرغاۋۇتلار ھازىر ئىدىل (ۋولگا) دەرياسىدا چارۋىچىلىق قىلىۋاتىدۇ، ئۇ جاي رۇسلارغا يېقىن، رۇسلار بىزنى ئوزلىرىگە تەۋە دەيدۇ، بىز ئۇلارغا ئەل بولغىنىمىز يوق. بىز ئالى خاقانىنىڭ ئەمرى - پەرمانى ۋە دالاي لامانىڭ سوزىسىز ئۇلارغا ئەل بولمايمىز" دىدى. مەزكۇر ئامبال ئۇنىڭغا ئابلاي چىڭ سۇلالىسىگە تەۋە بولدى دېگەندە، چوجاپ خوشال بولۇپ: "قازاقلار خاقانغا ئەل بولغان بولسا، ئەگەر خاقاندىن پەرمان بولۇپ بىز

تۇرغاۋۇتلارنىمۇ قازاقلارنىڭ يېرى ئارقىلىق كېلىشىمىزگە بۇيرۇلسا، بىز يول ئايلانماي كەلسەك بولىدىكەن" دىدى①. كېيىنكى كۈنلەردە تۇرغاۋۇتلارنىڭ ۋەتەنگە كوچۇپ كەلگەنلىگىنىڭ تەسادىپى ئەمەس ئىكەنلىگىنى شۇنىڭدىن كورۇۋالغىلى بولىدۇ.

4 - بولۇم چوڭ - كىچىك خوجىلارنىڭ ئىسيانى ۋە ئۇنىڭ بېسىقتۇرۇلۇشى. تۇرغاۋۇتلارنىڭ ۋەتەنگە قايتىپ كېلىشى

ئاتالمىش چوڭ - كىچىك خوجا دىگەنلەر يۇقۇرىدا ئېيتىپ ئوتۇلگەن ئەخمەت خوجىنىڭ بۇرھانىدىن، خوجا جاھان دىگەن ئىككى ئوغلىنى كورسىتىدۇ. ئەخمەت جۇڭغارلىقلارغا قارشى تۇرغانلىغى ئۈچۈن غالدان سېرىن تەرىپىدىن ئىلىدا نەزەربەنت قىلىپ قويۇلغان ئىدى. ئۇ ئولگەندىن كېيىن، ئوغلى چوڭ - كىچىك ئىككى خوجا ئىلىدا جۇڭغارلارغا يەر تېرىپ يۇردى. مىلادىنىڭ 1755 - يىلى چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئىككى يول چوڭ قوشۇنلىرى داۋاجىنى تازىلاش ئۈچۈن يۇرۇش قىلغاندا، بۇرھانىدىن بىلەن خوجا جاھان چىڭ قوشۇنلىرىغا تەسلىم بولدى. شۇ ۋاقىتتا بەندى جياڭجۇن چىيەنلۇڭ پادىشادىن يولىيورۇق سوراپ، بۇرھانىدىننى بېيىجىڭغا سالامغا ئەۋەتىپ، خوجا جاھاننى قول ئاستىدىكىلەر باشقۇرۇشقا قالدۇرماقچى بولغان ئىدى. داۋاجى تۇتۇلغاندىن كېيىن، چىڭ قوشۇنلىرى جەنۇبىي شىنجاڭغا كىرگەن پەيتتە، ئاقسۇدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ باشلىغى ھاكىمبەگ ئابدۇللا (ئۇچتۇرپاندىكى خوجېس بەگنىڭ ئاكىسى) قاتارلىقلار چوڭ - كىچىك خوجىلارنى ئۇيغۇرلارنى ئىتائەت قىلىشقا دالالەت قىلىش ئۈچۈن جەنۇبىي شىنجاڭغا ئەۋەتىشنى چىڭ سۇلالىسىدىن ئىلتىماس قىلدى. لېكىن قارا تاغلىقلار ئۇلارنىڭ قاپ-

① «جۇڭغارلارنى تىنجىتىش تەدبىرلىرى» 42 - توم.

تىپ كېلىشكە قارشى تۇردى. جياڭجۇن بەندى قاتارلىقلار مۇ-
ھاكىمە قىلىپ كورۇپ، بۇرھانىددىنىنى ئاقسۇغا ئەۋەتىپ، ئىشنى
تۈگىگەندىن كېيىن بېيجىڭغا ئەۋەتىشكە قوشۇلدى، كىچىك خوجا
خوجا جاھان ئىسلام دىنى ئىشلىرىنى باشقۇرۇش ئۈچۈن ئىلىدا
قالدۇرۇلدى. 6 - ئاينىڭ 26 - كۈنى بۇ قارارنى چېنلىڭ پا-
دىشاغا دوكلات قىلدى①. خوجىلار گەرچە جەنۇبىي شىنجاڭغا
قايتىپ كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن قارا تاغلىقلارنىڭ قارشىلىغىغا
ئۇچراپ تۇردى.

ئامۇر سانا ئىسيان كوتەرگەندە، كىچىك خوجا جاھان
ئۇنىڭغا ياردەم قىلىپ چىڭ سۇلالىسىگە قارشى تۇردى. چىڭ
سۇلالىسى ئامۇر سانانى جازالاش ئۈچۈن قوشۇن ئەۋەتكەندە،
خوجا جاھان قورقۇپ، قول ئاستىدىكى ئۇيغۇرلارنى باشلاپ، يەر-
كەن، قەشقەرلەرگە قېچىپ بېرىپ، ئۇ جايلارنى چىڭ سۇلالىسىگە
قارشى ئىسيان كوتىرىش بازىسى قىلدى. خوجا جاھان بۇرھا-
نىددىنىمۇ ئىسيانغا قاتنىشىشقا دالالەت قىلدى. بۇرھانىددىن دەسـ
لەپتە بۇنىڭغا قوشۇلمىغان بولسىمۇ، كېيىن نائىلاج بىرلىكتە ئىسـ
يان كوتەردى. چىڭ سۇلالىسى مۇئاۋىن دۇتۇڭ ئامىنداۋنى
يۇزدىن ئارتۇق ئادەم بىلەن ئۇلارنى ئىتائەت قىلدۇرۇشقا ئە-
ۋەتكەندە، ئۇلار قۇلاق سالماستىن، ئامىنداۋنى كۇچادا قاماپ
قويدى. مىلادىنىڭ 1757 - يىلى 3 - ئايدا، كۇچادىكى خۇدا-
بەردى بەگ، نىياز بەگ ئىككى خوجىنىڭ ئامىنداۋنى ئولتۇر-
مەكچى بولغىنىنى ئاڭلاپ، ئامىنداۋغا مەخپى خەۋەر يەتكۈزدى.
ئامىنداۋ بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ، ئوزىنىڭ قاراشقا قويۇلغان 30
نەچچە ئادەمنى ئولتۇرۇپ قېچىپ چىقتى. ئىككى خوجا دەرھال
300 دىن ئارتۇق ئادەم ئەۋەتىپ قوغلاپ بېرىپ، ئامىنداۋ باش-
لىق 100 دىن ئارتۇق ئادەمنى ئولتۇردى ھەم 2000 دىن
ئارتۇق ئەسكەر توپلاپ ئوزىنى "باتۇرخان" دەپ ئېلان قىلىپ،
چىڭ سۇلالىسىگە تاقابىل تۇرۇشقا ھازىرلاندى.

① «جۇڭغارلارنى تىنچىتىش تەدبىرلىرى»، 14 - تۇم.

چوڭ ـ كىچىك خوجىلار ئىسيان كوتەرگەندىن كېيىن، ئۇيغۇرلارنىڭ بەگ، ئاخۇنلىرىنى يىغىپ ئوزىگە ئىتائەت قىلىشقا مەجبۇر قىلدى. شۇ ۋاقىتتا كۇچا، باي، ئاقسۇدىن ئىبارەت 3 شەھەرنىڭ ھاكىم بېگى ھادى ئۇنىڭغا ئىتائەت قىلىشقا ئۇنىماي ئىلىغا قېچىپ كەتتى، چوڭ ـ كىچىك خوجىلار ئۇنىڭ ئائىلە تەۋەلىرىنى تۇتۇپ ھەممىسىنى ئولتۇردى. چوڭ ـ كىچىك خوجىلارنىڭ تىكلىگەن ھاكىمىيىتى دىنىي فېودالىلىق، كىرىپوستىنوي ئىگىلىرىنىڭ ئەكسىيەتچى ھاكىمىيىتى بولغانلىغى ئۇچۇن، ئۇيغۇر خەلقىغە دەھشەتلىك زۇلۇم سالدى. چوڭ ـ كىچىك خوجىلار جەنۇبىي شىنجاڭغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، ئوزى غۇلجىدىن بىللە ئېلىپ كەلگەن ئۇيغۇرلارغا ئىشىنىپ، ئەسلى جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ئۇيغۇرلارغا ئېغىر باج ـ سېلىق سېلىپ، سەللا قارشىلىق كورسەتكەنلەرنى قاتتىق جازالىدى. شۇنىڭ ئۇچۇن ئۇيغۇرلار چوڭ ـ كىچىك خوجىلار ھاكىمىيىتىگە ئىنتايىن نارازى بولدى.

مىلادىنىڭ 1758 ـ يىلىنىڭ بېشىدا (چىيەنلۇڭ 23 ـ يىلى) چىڭ سۇلالىسى يارخاشەننى جياڭجۇن، ئىمىن خوجا، خانىڭئانى مەسلىھەتچى ئامبال، شۇندېنا ئەيلۇڭئا ۋە يۇسۇپنى قوشۇن باشلىغى ئامبىلى قىلىپ، 10 مىڭدىن ئارتۇق ئەسكەرنى ھادىنىڭ باشلامچىلىغىدا چوڭ ـ كىچىك خوجىلارنى جازالاشقا بۇيرۇدى. 5 ـ ئايدا بۇ قوشۇن كۇچاغا يېتىپ كېلىپ شەھەرنى مۇھاسىرە قىلدى. خوجا جاھان 5 مىڭدىن ئارتۇق ئادەم بىلەن ياردەمگە يېتىپ كېلىپ كۇچاغا كىردى. چىڭ قوشۇنلىرى شەھەرنى ئۇزۇنغىچە مۇھاسىرە قىلىپ ھۇجۇم قىلغانلىقتىن، خوجا جاھان تۇرالماي قېچىپ كەتتى. ھادى ئاۋال خوجا جاھاننىڭ قاچار يولىنى توساپ تۇرۇش ئۇچۇن ئۇگەن دەرياسىدا ئەسكەر تۇرغۇزۇش توغرىلىق تەكلىپ بەرگەن بولسىمۇ، يارخاشان ئاڭلىمغانلىغى ئۇچۇن باش جىنايەتچى خوجا جاھان قېچىپ كەتتى. چىڭ قوشۇنلىرى بىرنەچچە ئاي مۇشەققەتلىك ئۇرۇش قىلىپ، ئاخىرى

8 - ئايدا كۆچا شەھرىنى ئالدى. چېدىلۇق پادىشا يارخاشەنگە كايىپ، گۈنى خىزمەتتىدىن ئېلىپ تاشلاپ، ئورنىغا جاۋخۇيىنى ئەۋەتتى.

خوجا جاھان كۆچادىن ئاقسۇغا قېچىپ بېرىپ، يەركەن قاتارلىق جايلاردىن 3500 گۈيغۇرنى ۋە ئاقسۇ، گۈچتۈرپاندىن مىڭغا يېقىن گۈيغۇرنى توپلاپ، كۆچاغا ياردەم بېرىش گۈچۈن تەييارلىنىپ يولغا چىقتى. گۈنىڭ چارلىغۇچىلىرى چىڭ قوشۇنلىرى ماكانغان يولدىن چىققان توپا - چاڭنىڭ پەلەكنى قاپلاپ كەتكەنلىكىنى كورۈپ، خوجا جاھانغا مەلۇم قىلدى. خوجا جاھان ئىنتايىن قورقۇپ. ئادەملىرىنى باشلاپ ئاقسۇغا قايتىپ، ئاقسۇدىكى گۈيغۇرلارنى گۈچتۈرپانغا كوچۇرمەكچى بولدى. لېكىن خوجا جاھان ئاقسۇغا كەلگەندە، ئاقسۇ خەلقى دەرۋازىنى تاقۋېلىپ گۈنى كىرگۈزمىدى. 8 - ئاينىڭ 17 - كۈنى خوجا جاھان ئەسكەرلىرىنى باشلاپ شەھەرگە ھۇجۇم قىلدى. شەھەردىن ئوق چىقىرىپ خوجا جاھاننىڭ ئون نەچچە ئادىمىنى ئولتۇردى، خوجا جاھان شەھەرگە كىرەلمەي گۈچتۈرپانغا قاچتى. ئاقسۇنىڭ باشلىغى مولا ھوشۇر چىڭ قوشۇنلىرىغا خەت يېزىپ تەسلىم بولدى. جاۋخۇي 8 - ئاينىڭ 25 - كۈنى يېتىپ كېلىپ، بىر پاي ئوق چىقارماستىن ئاقسۇ شەھرىنى ئالدى.

جاۋخۇي ئاقسۇنى ئالغاندىن كېيىن، ئەسكەرلىرىنى باشلاپ گۈچتۈرپانغا ماڭدى. خوجا جاھان گۈچتۈرپانغا قېچىپ بارغاندا، گۈچتۈرپاندىكى گۈيغۇرلارمۇ گۈنى كىرگۈزمەگەنلىگى گۈچۈن قەشقەرگە قېچىپ كەتتى. شۇ چاغدا گۈچتۈرپاننىڭ باشلىغى چىڭ سۇلالىسىگە ياردەملىشىپ داۋاجىنى تۇتۇپ بەرگەن خوجىس بەگ ئىدى، خوجىس ئوغلى خۇدابەردىنى ئەۋەتىپ چىڭ قوشۇنلىرىنى قارشى ئالدى. چىڭ قوشۇنلىرى 8 - ئاينىڭ 30 - كۈنى گۈچتۈرپان شەھرىگە كىردى.

خوجا جاھان گۈچتۈرپاندىن قاچقاندىن كېيىن، قول ئاستىدىكى 3 مىڭ ئادەمنى باشلاپ، ئالدى بىلەن قەشقەرگە بېرىپ،

بۇرھانىدىن بىلەن ھەر بىرى بىر شەھەرنى ساقلاش ۋە ئۇزۇنارا يازدەملىش توغرىسىدا ۋەدىلەشتى، شۇنىڭ بىلەن بۇرھانىدىن 10 مىڭدىن ئارتۇق ئاتلىق ۋە پىيادە ئەسكەر بىلەن قەشقەرنى ساقلاپ ياتتى. خوجا جاھان يەركەنگە كىرىپ جاھىلىق بىلەن قارشىلىق كورسەتمەكە ھازىرلاندى.

ئۇچتۇرپاندىن قەشقەرگە بېرىشتا خەتەرلىك تاغ يولىدىن ئوتۇشكە توغرا كەلگەچكە، ئادەم ۋە ئات-ئۇلاقلار مېڭىشتىن قالمىلاتتى. جاۋخۇي خوجىس بەگنىڭ تەكلىۋى بويىچە، يەركەنگە يۇرۇشنى قارار قىلدى. چىڭ قوشۇنلىرى ئۇچتۇرپاندىن يول-غا چىقىپ ئۇدۇل جەنۇبقا قاراپ مېڭىپ، بارچۇق ئارقىلىق 10-ئاينىڭ 6-كۈنى يەركەنگە يېتىپ باردى. بۇرھانىدىن 3 مىڭ ئاتلىق ئەسكەر، 2000 پىيادە ئەسكەرنى باشلاپ، قەشقەردىن يەركەنگە ياردەمگە كېلىپ، يەركەن شەھەرئەتراپىدىكى زىرائەت-لەرنى قويماي ئوردۇرۇپ تاشلىدى ھەم شەھەر ئەتراپىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ھەممىسىنى شەھەر ئىچىگە كوچۇرۇپ، شەھەرنىڭ شىمالى تەرىپىدە 5-6 چاقىرىم ئارلىقتىكى جايغا ئىگىز قوختىلارنى سالدۇرۇپ مەھكەم ساقلاپ تۇردى. چىڭ قوشۇنلىرى ھۇجۇم قىلىپ، بۇ قوختىلارنى قولغا چۈشۈرۈپ، تاكى شەھەردىن تا قاراڭغۇ چۈشكىچىلىك خوجا جاھان بىلەن 3 قېتىم جەڭ قى-لىپ، 3 قېتىم غەلبە قىلدى، ئىسيانچىلار شەھەر ئىچىگە چېكىنىدى. ئىچارلاش ئارقىلىق ئىگە بولغان مەلۇماتقا قارىغاندا، خوجا جاھانىنىڭ چارۋا مالىلىرى شەھەر جەنۇبىدىكى يېڭى چۆپان تېغىدا ئىكەن. 10-ئاينىڭ 13-كۈنى جاۋخۇي ئەسكەر باش-لاپ شۇ جايغا ھۇجۇمغا ماڭدى. ئۇلار شەھەرنىڭ جەنۇبىغا كەل-گەندە، خوجا جاھان ئەسكەرلىرى زەرەپشان دەرياسىنىڭ جەنۇ-بىنى قىرغىغاجايلاشقانلىغىنى كورىدۇ، چىڭ قوشۇنلىرى كۆۋرۈك تىن ئوتۇپ ھۇجۇم قىلماقچى بولۇپ، 400 ئادەم كۆۋرۈكتىن ئوتۇپ بولۇشغا، كۆۋرۈك بىراقلا بۇزۇلۇپ چۈشۈپ كېتىدۇ-دە، خوجا جاھانىنىڭ ئەسكەرلىرى توت ئەتراپتىن ھۇجۇم قىلىپ كې-

لىدۇ. چىڭ قوشۇنلىرى سۇدىن ئۇزۇپ ئوتۇپ ئوزلىرىنىڭ ئەسلى تۇرغان يېرىگە يېتىپ كەلگەندە، كىچىك خوجىنىڭ پىيا-دە، ئاتلىق بولۇپ 10 مىڭدىن ئارتۇق ئەسكىرى ئۇلارنى قور-شۋالىدۇ. چىڭ قوشۇنلىرى ئاتلىرى يېتىشمىگەنلىگىدىن ھۇجۇم قىلالماي، قارا سۇنىڭ جەنۇبىدا ئاكوپ كولاپ، چېدىرلىرىنى تىكىپ، ئوز ئورۇنلىرىنى ساقلاپ تۇردى. خوجا جاھاننىڭ ئەسكەر-لىرىمۇ ئۇلارنىڭ ئەتراپىغا چېدىرلىرىنى تىكىپ ئۇلارنى قورشاپ تۇردى.

- جاۋخۇينىڭ قارا سۇدىكى لەشكەرگاھىدا جەمى ئاران 3 مىڭ-دىن ئارتۇق ئادەم بولۇپ، 10 - ئاينىڭ 13 - كۇنىدىن باش-لاپ بىرنەچچە تۇمەن خوجا قوشۇنلىرىنىڭ مۇھاسىرىسىدە قالدى. خوجا ئىسيانچى قوشۇنلىرى ئۇلارنى يىمىرىشنىڭ تەسلىگىنى كو-رۇپ ئاكوپ قېزىپ، ئىگىزگە قوختا ياساپ، ئۇنىڭ ئۇستىدىن قارا سۇ لەشكەرگاھىغا مىلتىق ۋە زەمبىرەك ئېتىشقا باشلىدى. 10- ئاينىڭ 22 - كۇنى ئىسيانچىلار دەريادىن يا ئېچىپ چىڭ قو-شۇنلىرىنى سۇغا باستۇردى، جاۋخۇي ئەسكەر ئەۋەتىپ، تۇرغان جايىغا ئېرىق قازدۇرۇپ، سۇنى دەريانىڭ توۋەن ئېقىمىغا باشلى-ۋەتتى. شۇنىڭ بىلەن سۇ ئاپىتىدىن ساقلاندى، شۇنىڭدەك ئادەم ۋە ئات - ئۇلاقلارغا كېرەكلىك سۇنىمۇ ھەل قىلدى. خوجىلار سۇ بىلەن قىلغان ھۇجۇمىدىن نەتىجە چىقمىغانلىغىنى كورۇپ، يە-نە ئاكوپ قېزىپ، ئاكوپنى قومۇش توپا بىلەن يېپىپ چىڭ قو-شۇنلىرىغا باسۇرۇق قىلماقچى بولدى، بۇنىڭدىنمۇ نەتىجە ھاسىل قىلالمىدى، ئىسيانچىلار چىڭ قوشۇنلىرىغا قارىتا ھە دەپ ئوق ئاتتى، ئەمما ئوقلار دەرەخلەرگە تەگدى، چىڭ قوشۇنلىرى دە-رەخلەرنى كېسىپ ئوتۇن قىلدى، دەرەخلەردىكى ئوقلارنى يى-غىپ، ئىسيانچىلارغا قايتۇرما زەربە بەردى.

10 - ئاينىڭ 22 - كۇنىدىن 11 - ئاينىڭ 10 - كۇنىگىچە چىڭ قوشۇنلىرىدىن جىلىن، سولۇن، چاخار قوشۇنلىرى ۋە يېـ-شىل ئەلەملىك قوشۇن ئىسيانچىلارنىڭ ھۇجۇمىنىڭ بوشاپ قال-

غانلىغىدىن پايدىلىنىپ، ھۇجۇمغا ئوتتى. ئىسيانچىلار ئوز ئىستىھكاملىرىنى ساقلاپ تۇرۇشتىن باشقا ئامال قىلالمىدى. 11 - كۇنى خوجىلار سۇلىھ قىلىشقا ئەلچى ئەۋەتتى، چىڭ قوشۇنلىرى سۇلىھ قىلىشنى رەت قىلدى. شۇنداق قىلىپ قارا سۇدىكى لەشكەرگاھ 3 ئاي مۇھاسىرىدە قالسىمۇ، لېكىن ئۇلار ئوز ئورۇنلىرىنى مەھكەم ساقلاپ تۇرغانلىقتىن ئىسيانچىلار ھىچقانداق ئامال قىلالمىدى.

مۇشۇ ۋاقىتتا چىڭ ھوكۇمىتى جاۋخۇيغا ياردەمگە شۇخۇدې ۋە فۇدىنى ئەۋەتتى. مىلادىنىڭ 1758 - يىلى (چىيەنلۇڭ 23 - يىلى) 11 - ئاينىڭ 11 - كۇنى چېگرىنى تىنجىتىش ئۇچۇن ئوڭ قول مۇئاۋىن جياڭجۇن فۇدې ئۇرۇمچىدىن يولغا چىقىپ، 12 - ئاينىڭ 16 - كۇنى ئاقسۇغا يېتىپ كەلدى. خوجا جاھان چىڭ سۇلالىسى تەرىپىدىن ياردەمگە چوڭ قوشۇن كېلىۋاتقانلىغىنى ئاڭلاپ، كۇچىنىڭ بېرىچە قاراسۇ لەشكەرگاھىغا ھۇجۇم قىلدى. فۇدې قوشۇنلىرىنى تېز ماڭدۇرۇپ، مىلادىنىڭ 1759 - يىلى 1 - ئاينىڭ 6 - كۇنى قۇرما دىگەن جايغا يېتىپ كەلدى. خوجا جاھان ئۇلارنىڭ ئالدىغا 5 مىڭ ئاتلىق ئەسكەر ئەۋەتىپ، 10 نەچچە قېتىم ئۇرۇش قىلدى. ئۇرۇش 5 كۇن 4 كېچە داۋام قىلدى، شۇ مەزگىلدە مەسلىھەتچى ئالغۇن ئات يەتكۇزۇپ كەلدى، چىڭ قوشۇنلىرى شۇنىڭ بىلەن قاناتلىنىپ ھۇجۇمغا ئوتتى. خوجىلارنىڭ ئىسيانچى قوشۇنلىرى تارمار قىلىندى. مىڭدىن ئارتۇق ئادىمى ئولدى، ھىساپسىز ئادىمى يارىدار بولدى. چوڭ خوجا بۇرھانىدىننىڭ بىقىنىغا ئوق تەگدى، قول ئاستىدىكىلەر ئۇنى شەھەرگە كوتىرىپ بارغاندىن كېيىن، ئوغرىلىقچە قەشقەرگە قېچىپ كەتتى. بۇ قېتىمقى جەڭ 10 - كۇنى تامام بولدى. بۇ قۇرما غەلىبىسى دەپ ئاتالدى.

1 - ئاينىڭ 8 - كۇنى قۇرمادا قاتتىق جەڭ بولۇۋاتقاندا، مۇھاسىرە ئىچىدە قالغان جاۋخۇينىڭ قاراسۇ لەشكەرگاھىدىكى چىڭ قوشۇنلىرى شىمالىي تەرىپىدىكى بىرنەچچە ئون يىراق

لمقتىن مىلتىق - زەمبىرەك ئاۋازلىرىنى ئاڭلىدى. جاۋخوي يارده-
گە ئەسكەر يېتىپ كەلگەنلىكىنى بىلىپ، مىڭ نەپەر ئەسكەر تالا-
لاپ چىقىپ، شوتا تەيياراپ ئىككى تەرەپتىن ھۇجۇمغا چىقىپ،
ئىسيانچىلارنىڭ قوختىلىرىنى كويدۇردى. ئىسيانچىلار بۇلار-
نى ئاسماندىن چۈشكەندەك دەپ ھودۇقۇپ قورقۇپ كەتتى
ۋە جەسەتلەرنى دەسسەپ ھەر تەرەپكە قېچىشتى. ئۇلارنىڭ
1000 دىن ئارتۇق ئادىمى ئولدى ۋە ياردار بولدى، 55 ئا-
دەم ئەسىرگە چۈشتى، نۇرغۇنلىغان قورال - ياراق غەنىمەت ئې-
لىندى. فۇدىنىڭ قوشۇنلىرى 14 - كۈنى سەھەردە جاۋخوي تۇر-
غان يەردىن 20 چاقىرىم يىراقلىقتىكى جايغا يېتىپ كەلدى. شۇنىڭ
بىلەن قاراسۇ لەشكەرگاھى مۇھاسىرىدىن قۇتۇلدى. چىڭ قو-
شۇنلىرى قاينا سەپراس بولۇش ئۇچۇن ئاقسۇغا قايتتى.

جاۋخوي يەركەنگە ھۇجۇم قىلغان چاغدا، خوتەن قاتارلىق
6 شەھەرنى بوي سۇندۇرۇش ئۇچۇن ئوزىنىڭ ياساۋۇلى غابىشو،
چېلىنجاپلارنى ئېتىلگە ئەۋەتتى. خوتەن ئۇيغۇرلىرى ھادى قا-
تارلىقلارنى قارشى ئېلىپ شەھەرگە ئېلىپ كىردى، خوتەنگە تە-
ۋە قارا قاش، يورۇققاش، تاق، چىرىيە، كىرىيە قاتارلىق بەش
شەھەرنىڭ بەگلىرىمۇ ئارقا - ئارقىدىن چىڭ سۇلالىسىگە تەسلىم
بولدى. جاۋخوي قاراسۇ لەشكەرگاھىدا مۇھاسىرىدە تۇرغان ۋاق-
تىدا، خوجىلارنىڭ ئىسيانچى قوشۇنلىرىدىن بىر تۇركۇمنى خو-
تەنگە بېرىپ پاراكەندىچىلىك سالغان ئىدى. قاراسۇ لەشكەرگا-
ھى مۇھاسىرىدىن ئازات قىلىنغاندىن كېيىن، مۇئاۋىن جياڭجۇن
فۇدې 4 - ئاينىڭ 22 - كۈنى ئەسكەرلىرى بىلەن خوتەنگە يېتىپ
كەلدى، بۇنىڭ بىلەن خوتەنىڭ ۋەزىيىتى بۇرۇنقىدەكلا
تىنچلاندى. چىڭ سۇلالىسى ھوكۇمىتى 5 - ئايدا بۇغداي پۈشۈ-
تىن بۇرۇن چوڭ - كىچىك خوجىلارنى يوقىتىشقا يۇرۇش قىلىش-
نى قارار قىلدى.

چوڭ خوجا بۇرھانىدىن يەركەندە ياردار بولۇپ قەشقەرگە
قېچىپ كەتكەندىن كېيىن، چىڭ سۇلالىسىگە تەسلىم بولايلى، دەپ

كىچىك خوجىغا مەسلىھەت سالغانىدا، كىچىك خوجا ئۇنىمىدى، شۇنىڭ بىلەن چوڭ - كىچىك خوجىلار ئايرىم - ئايرىم ھالدا بەدەخشان، قوقان قاتارلىق جايلارغا ئادەم ئەۋەتىپ، شۇ تەرەپلەرگە قېچىپ كېتىش ئۈچۈن مۇناسىۋەت باغلىدى. خوجا جاھان 4 - ئايدا بالا - چاقا، لاقا - لۇقلىرىنى يەركەنلىك غەربىي تەرىپىدىكى قىزىلتاققا (ھازىرقى ئاقتۇ، يەركەن، تاشقورغاندىن ئىبارەت 3 ناھىيىنىڭ پاسلى) ئاپىرىپ قويۇپ، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى كەلگەندە بەدەخشانغا قېچىپ كەتمەكچى بولدى.

مىلادىنىڭ 1759 - يىلى 6 - ئايدا، چىڭ قوشۇنلىرى ئىككى قىسىمغا بولۇندى، بىر قىسمى جاۋخۇي باشچىلىغىدا 15 مىڭ ئەسكەر بىلەن ئۈچتۇرپاندىن قەشقەرغە ماڭدى، يەنە بىر قىسمى فۇدې باشچىلىغىدا 15 مىڭ ئەسكەر بىلەن خوتەندىن يەركەنگە ماڭدى، چوڭ خوجا 6 - ئاينىڭ 27 - كۈنى قەشقەردىكى ئۇيغۇرلارنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلىپ، يورۇق تاغ ئارقىلىق قاچتى، كىچىك خوجا يەركەن ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئات - ئۇلاق، مال - مۈلكىنى تالاپ، 4 مىڭ سەر كۈمۈش توپلاپ كەبسە 6 - ئاينىڭ 2 - كۈنى يەركەننى تاشلاپ بەكقورۇل كېچىگىدىن ئوتۇپ چاڭ غۇلغا قاچتى. ئاكا - ئىنى ئىككىسى ئۈچراشقاندىن كېيىن، بىرنەچچە مىڭ تەرەپدارلىرى بىلەن بەدەخشانغا قاچتى. جاۋخۇي بىلەن فۇدېنىڭ قوشۇنلىرى غەلبىلىك ھالدا قەشقەرغە كىردى.

چىڭ قوشۇنلىرى چوڭ - كىچىك خوجىلارنىڭ ئارقىسىدىن قوغلىدى. ئالدىنقى قوشۇننىڭ مەسلىھەتچى ئامبىلى مىڭ رۇي قوشقولاق تېغىغىچە قوغلاپ باردى. خوجىلار 6 مىڭدىن ئوشۇق ئادىمى بىلەن تاققا چىقىۋالدى. شۇ ۋاقىتنا چىڭ قوشۇنلىرىنىڭ 900 دىن ئارتۇقلا ئەسكىرى بار ئىدى. شۇ ئەسكەرلەر بىلەن تاققا قاراپ ھۇجۇم قىلدى، 6 سائەت ئۇرۇشقاندىن كېيىن، خوجىلار مەغلۇپ بولدى. ئىسيانچىلاردىن 500 دىن ئارتۇق ئادەم ئولتۇرۇلدى، 300 دىن ئارتۇق ئادەم ئەسىرگە چۈشتى، ئات - تۇگە بولۇپ 100 تۈياقتىن ئارتۇق مال غەنىمەت ئېلىندى. خو-

جىلار تاغدىن ئېشىپ بەدەخشان تەرەپكە قاچتى. بۇ قېتىمقى ئۇرۇش قوشقۇلاق ئۇرۇشى دەپ ئاتالدى.

چوڭ-كىچىك خوجىلار قوشقۇلاق تېغىدا يېڭىلىپ پامىرنىڭ ئارا چول تېغىدا بوكتۇرمە ئەسكەر قويۇپ ساقلاپ تۇردى. فۇدې بىلەن مىڭ رۇي مەسلىھەتلىشىپ مىلتىقلىق يىگىنى دەل ئۇدۇلدىن، باشقا يەنە ئىككى قوشۇننى ئىككى تەرەپتىن ئارا چول تېغىغا ھۇجۇمغا سالدى. 7-ئاينىڭ 9-كۈنى چىڭ قوشۇنلىرىدىن 3 مىڭ ئادەم خوجىلارنىڭ ئىسيانچى قوشۇنلىرىنى مەغلۇپ قىلىپ، مىڭدىن ئارتۇق ئادەمنى ئولتۇردى، 50 تىن ئارتۇق ئادەمنى ئەسىرگە چۈشۈردى. چوڭ-كىچىك خوجىلار قاچتى. چىڭ قوشۇنلىرى ئارقىسىدىن قوغلاپ، كۈنىگە 100 چاقىرىمدىن ئارتۇق يول بېسىپ، 7-ئاينىڭ 11-كۈنى يېشىلكولگە قوغلاپ كەلدى. بۇ جاي بەدەخشان چېگرىسىغا يېقىن، تاغلىرى ئىگىز، يوللىرى خەتەرلىك بولۇپ، كولىنىڭ بويى بىلەن ئارانلا بىر ئۇلاقلىق ئادەم ماڭالايتتى. چوڭ خوجا تاغ چوققىسىنى ئاۋال ئىشغال قىلىۋالىدى، كىچىك خوجا ئەسكەرلىرى بىلەن كول بويىدىكى يول ئاغزىنى توسۇۋلىپ چىڭ قوشۇنلىرىغا تاقابىل تۇردى. چىڭ قوشۇنلىرى ئۇلار بىلەن ئەتىگەندىن تا كەچكىچە قاتتىق ئۇرۇشتى، خوجىلار قاتتىق قارشىلىق كورسەتتى. فۇدې ئۇيغۇر بەگلىرىدىن خوجىس ۋە ھاجىلارنى ئۇلارنى تەسلىم بولۇشقا ئۇندەشكە بۇيرۇدى. قاراڭغۇ چۈشكەندىن كېيىن، بىرنەچچە مىڭ ئۇيغۇر بالا-چاقا، يۇك-تاقلىرىنى ئۇلاقلىرىغا ئارتىپ تاغدىن چۈشۈپ، چىڭ سۇلالىسىگە تەسلىم بولدى. خوجاجاھان تاغ ئۇستىدە ئۇلارنى توسقان بولسىمۇ، لېكىن توختىتالمىدى. خوجاجاھان ئۇلارنىڭ نۇرغۇنلىرىنى ئولتۇردى. نەتىجىدە تەسلىم بولغۇچىلارنىڭ سانى تېخىمۇ كوپەيدى. خوجاجاھان ئامال قىلالماي، ئاتلىنىپ كولىنىڭ قىرغىغا قېچىپ كېلىپ، تۇندە تاغنى ئايلىنىپ ئاكسى بۇرھانىدىن بىلەن بىرلەشتى، بىرلەشكەندىن كېيىن بەدەخشانغا بىلىلە قاچتى. چىڭ سۇلالىسى ھوكۇمىتى شۇ جايدا بۇ جەڭلەردە قول

غا كەلتۇرگەن غەلىبىلەرنى خاتىرىلەش ئۇچۇن "ئۇيغۇرلارنى ئىنـ
جىتىش خاتىرىسى ئۇچۇن يېشىل كولگە قويۇلغان خاتىرە تاش"
دىگەن تاشنى تىكلەپ قويدى①.

چوڭ-كىچىك خوجىلار 3-4 يۇز ئادىمى بىلەن بەدەخشانغا
قېچىپ كەتكەندىن كېيىن، چىڭ سۇلالىسى ئۇلارنى تۇتۇپ بېـ
رىش ئۇچۇن بەدەخشانغا ئالاقە ئەۋەتتى ۋە ئارقىدىنلا شۇ توغـ
رىلىق سامۇتاننى ئەلچى قىلىپ ئەۋەتتى.

چوڭ-كىچىك خوجىلار بەدەخشانغا كىرگەندىن كېيىن، گۇنـ
دۇ، شىكنان قاتارلىق يېزىلارنىڭ باشلىقلىرىنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچـ
رىغان، دىگەن رىۋايەتلەر بار. بەدەخشاننىڭ شاھى سۇلتان شاھـ
مۇ ئارغۇن چوققىسىدا ئۇلار بىلەن بىرنەچچە قېتىم سوقۇشقان،
7-ئاينىڭ 28-كۇنى بۇرھانىدىن سۇلتان شاھنىڭ تەكلىۋى
بىلەن شەھەرگە كىرگەن. ئەمما خوجا جاھان چىڭ سۇلالىسىنىڭ
ئەلچىسىنى بىۋگە تاپشۇرۇپ بەرگەندىن كېيىن، شەھەرگە كىرىپ
بەدەخشانغا پۇقرا بولىمىز، دەپ جار سالغانلىقتىن، سۇلتان شاھ
بىرنەچچە مىڭ ئەسكەر بىلەن چوڭ-كىچىك خوجىلارنى قولغا
چۈشۈرۈپ ئولتۇرۇپ، خوجا جاھاننىڭ بېشىنى چىڭ سۇلالىسىگە
تەقدىم قىلدى. بۇرھانىدىننىڭ جەسىدى ئوغرىلاپ كېتىلگەنلىگى
ئۇچۇن تېپىلمىدى. بىرنەچچە يىلغا سوزۇلغان ئۇيغۇر كىرىپوستـ
نوي ئىنگىلىرى، ئاقسوڭەك، ئەكسىيەتچى دىنىي باشلىق چوڭ-
كىچىك خوجىلار تەرىپىدىن قوزغىتىلغان ۋەتەننى پارچىلاش ئىسـ
يانى شۇنىڭ بىلەن جىمىقتۇرۇلدى. چىڭ سۇلالىسىنىڭ شىنجاڭ

---

①خاتىرە تاشتا، يېشىل كول بەدەخشان چېگرىسى، دەپ يېزىلغان. بۇنىڭـ
دىن شۇ ۋاقىتتا چىڭ سۇلالىسىنىڭ پامىردىكى تەۋەلىك يېرى شۇ جايغىچە
بولغانلىغىنى كورگىلى بولىدۇ. تاغنىڭ جەنۇبى بەدەخشان بولىدۇ. خاتىرە تاش
سۇمان تاش دەپ ئاتالغاچقا، چىڭ سۇلالىسى ھوكۇمىتى مىلادىنىڭ 1889-يىلى
(چىڭ سۇلالىسىنىڭ گۇاڭشۇي 15-يىلى) يېشىل كولنىڭ شىمالىدىكى ئون
چاقىرىم كېلىدىغان جايدا سۇمان قورۇلى تەسىس قىلغان.

نى بىرلىككە كەلتۈرۈش ۋەزىيىتىمۇ شۇنىڭ بىلەن مۇقىملاشتى.

چىڭ سۇلالىسى چوڭ-كىچىك خوجىلارنى جازالاش جەريانىدا، قىرغىز خەلقىنىڭ يار-يولدىك بولۇشىغا ئېرىشتى. مەسىلەن، قىرغىزلار چوڭ خوجا بۇرھانىددىننىڭ ئەسكەر باشلاپ قەشقەرگە يەركەنگە بېرىپ خوجا جاھانغا ياردەم بېرىدىغانلىقىنى ئاڭلاپ، بۇرھانىددىننىڭ ئارقا سېپىگە باسۇرۇق قىلغانلىقتىن، ئۇ ئالىغا بېسىشقا جۈرئەت قىلالمىدى. يەنە چىڭ قوشۇنلىرى چوڭ-كىچىك خوجىلارنى قوغلاپ ئارا چولغە كەلگەندە، قىرغىزلار چىڭ قوشۇنلىرىغا يول باشلاپ بەردى. جەنۇبىي شىنجاڭدىكى قىرغىزلارنى چىڭ سۇلالىسى ھوججەتلىرىدە غەربىي بۇيرۇتلار دەپمۇ ئاتايدۇ. غەربىي بۇيرۇتلار جەمى 15 قەبىلە بولۇپ، 200 مىڭ نوپۇسى بار ئىدى. چىڭ قوشۇنلىرى چوڭ-كىچىك خوجىلارنى باستۇرۇش ۋاقىتلىرىدا غەربىي بۇيرۇتلاردىن ئادگىنا قەبىلىسىنىڭ باشلىقى ھاجىبى (بەگ) چىڭ سۇلالىسىنىڭ جياڭجۈنى جاۋخۇيغا خەت يېزىپ: "قەبىلىلىرىمنى — بۇخارادىن شەرققىچىلىك بولغان ئارىلىقتىكى 200 مىڭ ئېلىمنى ئەگەشتۇرۇپ ئەل بولىمەن" دەپ ئۇزھار قىلغان. شۇنىڭ بىلەن غەربىي بۇيرۇتنىڭ 15 قەبىلىسى چىڭ سۇلالىسىگە پۇقرا بولدى. جاۋخۇيي ئوزىنىڭ ياساۋۇلى داكتانانى ئەۋەتىپ، قىرغىزلارنىڭ ئىتائەت قىلغانلىقىنى قوبۇل قىلغاندا قوقانغمۇ بارغان. شۇ ۋاقىتتىكى قوقان ھوكۈمدارى ئېردىنىبى چىڭ سۇلالىسى ئەمەلدارىنى تەنىتەنە بىلەن قارشى ئېلىپ، ئوزلىرىنىكمۇ چىڭ سۇلالىسىگە تەۋە بولدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ، چىڭ سۇلالىسىگە مەكتۇپ تۇتقان. شۇنىڭ بىلەن قوقان چىڭ سۇلالىسىگە تەۋە بولغان. سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ مەشھۇر تارىخشۇناسى بارتولد بۇ توغرىدا: "جۇڭگونىڭ چېگرىسى پەرغانىگە يەتكەن. ئېردىنى بى جۇڭگوغا تەۋە ئىكەنلىگىنى ئىقرار قىلماي تۇرالمايدۇ" دەپ ئېيتقان①

---

①«ئىسلام قامۇسى. قوقان».

چىڭ سۇلالىسى شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىنكى يەنە بىر مۇھىم ۋەقە ۋولگا بويىدىكى تۇرغاۋۇت قەبىلىسى بىلەن قىسمەن خوشۇت قەبىلىسىنىڭ ۋەتەنگە قايتىپ كېلىشى بولدى. تۇرغاۋۇت قەبىلىسى 17 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ۋولگا ۋادىسىغا كوچۇپ كەتكەندىن بۇيانقى بىر يېرىم ئەسىر ئىچىدە ۋەتەن بىلەن بولغان زىچ مۇناسىۋىتىنى ئۇزمەي كەلدى. چار پادىشا ھوكۇمىتى ئۇلارغا قاتتىق زۇلۇم سېلىپ، ئەسكەر، باج ئېلىش بىلەن ئۇلارنىڭ ھالىنى قويمىدى. تۇركىيە بىلەن ئۇرۇش قىلىش ئۇچۇن تۇرغاۋۇتلاردىن داۋاملىق ئەسكەر ئېلىپ تۇردى. جەڭدە چارروسىيە مەغلۇپ بولۇپ، تۇرغاۋۇتلاردىن 70 - 80 مىڭ ئادەم ئولدى. ئۇلاردىن ئالىدىغان ئالۋاڭ - ياساق ئۇزۇلمەي كەلدى. تۇرغاۋۇتلارنىڭ ھەممىسى غەم - ئەندىشىدە قالدى. سېرىق دىنغا ئېتىقات قىلىدىغان تۇرغاۋۇتلار خىرىستىيان دىنىدىكى رۇسلارنىڭ تۇرمۇش ئادىتى بىلەن چىقىشالمىغانلىقتىن، ئۇلار ئۇز ۋەتىنىنى تېخىمۇ سېغىنىپ قايتىپ كېلىشكە دائىم پۇرسەت ئىزلەيتتى. چىڭ سۇلالىسى داۋاجى بىلەن ئامۇرسانانىڭ بولگۇنچىلىك ئىسيانىنى باستۇرغان ۋاقتىدا، ئەسلى غەرپكە كوچۇپ كەتمىگەن تۇرغاۋۇتلارنىڭ تەيجىسى شېلىن ۋولگىغا قېچىپ كېتىپ، ئۇ يەردىكى تۇرغاۋۇتلارنىڭ خانى ئۇباشقا، شىنجاڭدا مال باقىدىغان بوش يەر بار، قايتىپ كەلسەڭلەر بولىدۇ، دىگەن. مىلادىنىڭ 1770 - يىلى (چىيەنلۇڭ 35 - يىلى) قىشتا ئۇباش تەيجى لامالىرى بىلەن مەسلىھەتلىشىپ ۋەتەنگە قايتىپ كېلىشنى قارار قىلدى. بۇ ۋاقىتتا تۇرغاۋۇتلار ۋولگا دەرياسىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىي تەرەپلىرىگە جايلاشقان ئىدى. ئۇباش خان دەريانىڭ شىمالىدا تۇرغان تۇرغاۋۇتلار بىلەن مەسلىھەتلىشىپ، دەريا مۇز تۇتقاندىلا يولغا چىقىپ ئىلىغا قايتىپ كەلمەكچى بولۇپ ۋەدىلەشتى. لېكىن، شۇ يىلى قىشتا ھاۋا ئىسسىق بولغانلىقتىن دەريا مۇز تۇتمىدى. ئۇباش كۇتۇپ تۇرالماي، ئۇزىگە تەۋە تۇرغاۋۇت، خوشۇت، خۇيت، دۇربۇتلاردىن 33 مىڭ تۇتۇن 169

مىڭدىن ئارتۇق ئادەمنى باشلاپ 10 - ئاينىڭ 23 - كۈنى يولغا چىقتى. چار پادىشاسى بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ گېنىرال تروبىنبىر-نى بىرنەچچە تۈمەن ئەسكەر بىلەن قوغلاشقا ئەۋەتتى. لېكىن، ئۇنىڭغىچىلىك ئۇباشىنىڭ قەبىلىلىرى قىڭغىر تۇرادىن ئوتۇپ جۇڭگو چېگرىسىغا كىرىۋالدى، چار روسىيە قوشۇنلىرى ئامالسىز قايتتى. ئۇباش جۇڭگو چېگرىسىغا كىرگەندىن كېيىن، بالقاش كولىنى بويلاپ ئالغا باستى. يول ئۇستىدە چوڭ چولدە ئوت-سۇ مۇتلەق يوق ئىدى. 3 - ئاي ئىدى، ھاۋا ئىسسىپ كەتتى، ئادەملەر ئۇسسىزلىقتا ئات - كالا قانلىرىنى ئىچتى، سانسىز مال قىرىلىپ كەتتى، يەنە ۋابا پەيدا بولدى، ئادەملەر تۇركۇملەپ ئولۇشكە باشلىدى، چارۋا ماللارنىڭ 10 دىن 3 قىسمىلا قالدى، تۇرغاۋۇتلار مىڭ تۇرلۇك مۇشەققەتلەرنى بېشىدىن كەچۈرۈپ، سا-رىبەل يولى بىلەن مىلادىنىڭ 1771 - يىلى (چىيەنلۇڭ 36 - يىلى) 6 - ئايدا چىڭ سۇلالىسى قورۇلىنىڭ يېنىدىكى تامغا دىگەن يەرگە كەلدى. ئاران 70 مىڭدىن ئوشۇقراقلا ئادىمى قالدى. ئۇباش ئىلى جياڭجۇنى بىلەن كورۇشكەندە، ئوزىنىڭ تەۋە بو-لۇپ كەلگەنلىگىنى بايان قىلىپ، ئاتا - بوۋىلىرىغا مىڭ سۇلالىسى-نىڭ يۇنلۇ 8 - يىلى بېرىلگەن ئۇنۋانى يېزىلغان قاشتاش تام-غىنى تۇرلۇك سوغىلار بىلەن قوشۇپ تەقدىم قىلدى.

تۇرغاۋۇتلار ۋەتەنگە قايتىپ كەلگەندە، چىڭ سۇلالىسى ئۇ-لارنى سەمىمى كۇتۇپ، ئوبدان ئورۇنلاشتۇردى. چىيەنلۇڭ پادىشا ئىلى جياڭجۇنى شۇختىغا تۇرغاۋۇتلارغا كىيىم - كېچەك، ئوزۇق - تولۇك، يايلاق ۋە تېرىلغۇ يەر بېرىشكە بۇيرۇدى. جاڭجياكۇدىكى دۇتۇڭ چاڭچىنگە ئۇلارنى تەمىنلەش ئۇچۇن شىنجاڭغا چار-ۋا مال ئەۋەتىپ بېرىشنى تاپشۇردى. شەنشى - گەنسۇ زۇڭدۇسى ۋۇ-داشەنگە ئۇلارغا پۇل ئاجرىتىپ، چاي، قوي ۋە تېرە يەتكۇزۇپ بېرىشنى بۇيرۇدى ھەم شىئەندىكى شۇنفۇ ۋۇنشۇغا جىيايۇگۇەننىڭ سىرتىدا مەخسۇس مۇشۇ ئىشلارنى باشقۇرۇشنى بۇيرۇدى. تۇرغا-ۋۇتلارنى ئورۇنلاشتۇرۇش ئۇچۇن بۇ قېتىم جەمى ئىلى، تارباغا-

تايدىن 95500 تۇياق ئات، كالا، قوي، قۇمۇل، پىچاندىن 30 مىڭ تۇياق مال سېتىۋېلىندى ۋە ئىچكى ئولكىدىن 140 مىڭ تۇياق مال يەتكۈزۈپ بېرىلدى. ھوكۇمەت غەزنىسىدىن 20 مىڭ تاي چاي، 41 مىڭ دادەندىن ئارتۇق ئاشلىق بېرىلدى. گەنسۇنىڭ ئىچى ۋە سىرتىدىن ھەم شىنجاڭدىكى شەھەرلەردىن 51 مىڭدىن ئارتۇق جۇۋا، 61 مىڭدىن ئارتۇق ماتا، 59 مىڭ جۈڭدىن ئارتۇق پاختا، 400 دىن ئارتۇق كىگىز ئوي سېتىۋېلىپ تارقىتىلدى (غەزنىلەردىن بېرىلگەن كىگىز، پاختا، كىيىم-كېچەك، رەختلەر بۇنىڭ ئىچىگە كىرمەيدۇ)، جەمئى دولەت غەزنىسىدىن 200 مىڭ سەر كۈمۈش خىراجەت قىلىندى (ئىنشام قىلىنغان يول خىراجىتى، زىياپەت قاتارلىق چىقىملار بۇنىڭ ئىچىگە كىرمەيدۇ). جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ئۇيغۇرلار مۇ قايتىپ كەلگەن تۇرغاۋۇتلارنى ئورۇنلاشتۇرۇش ئۇچۇن ئاشلىق، رەخت ئىانە توپلاپ ئەۋەتتى، ئادەم ۋە ئات-ئۇلاق ياردەم قىلدى. شۇنىڭ ئۇچۇن نۇرغۇن بەگلەر چىڭ سۇلالىسىنىڭ مۇكاپاتىغا ئېرىشتى. بۇنىڭ بىلەن تۇرغاۋۇتلارنىڭ تۇرمۇشى مۇۋاپىق ياخشى ئورۇنلاشتۇرۇلدى. ئۇباش ئەلمىرى قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، يەنە بىر قىسىم تۇرغاۋۇتلار قايتىپ كېلىش نىيىتىدە، ۋولگا دەريياسىنىڭ شىمالىدىن قوزغالغان بولسىمۇ، چار روسىيىنىڭ ھەر تەرەپلىمە توسقۇنلۇق قىلىشى ۋە يول ئۇستىدىكى قىينىچىلىقلار تۇپەيلىدىن، قايتىپ كېلىش مەقسىدىگە يېتەلمىدى.

چىڭنلۇڭ پادىشانىڭ كورسەتمىسى بىلەن قايتىپ كەلگەن تۇرغاۋۇتلارنى، يەنى ئۇباشنىڭ كونا تۇرغاۋۇت قەبىلىسى، شىلىنىڭ يېڭى تۇرغاۋۇت قەبىلىسىگە ئايرىم ياساق تەينىلەپ، ھەرقايسىسى ئايرىم يەرگە ئورۇنلاشتۇرۇلدى.

ئۇباشنىڭ كونا تۇرغاۋۇت قەبىلىسى ئونائىل سۇجۇقتۇ ئايمىغى كونا تۇرغاۋۇت قەبىلىسى دەپ ئاتالدى ۋە شەرق، غەرپ، جەنۇپ، شىمال توت يولغا بولۇندى. شەرقىي يول كورخارا ئۇسۇ (قارا سۇ، يەنى شىخو) نىڭ غەربىي جەنۇبىغا ئورۇنلاشتۇرۇلۇپ،

ئوك قول ۋە سول قول دەپ ئىككى خوشۇن تەسىس قىلىنىپ، كورخارا ئۇسۇ ئامبىلى قارمىغىدا قىلىنىپ، ئۇرۇمچى دۇتۇكى ۋە ئىلى جياڭجۈنى قوماندانلىغىغا تەۋە قىلىندى. غەربىي يول جەڭ- غا ئورۇنلاشتۇرۇلۇپ، بىر خوشۇن تەسىس قىلىنىپ، غەربىي يول خوشۇنى دەپ ئاتالدى، بۇ ئىلى جياڭجۈنى قوماندانلىغىغا تەۋە قىلىندى. جەنۇبىي يول قارا شەھەرنىڭ شىمالىغا ئورۇنلاشتۇرۇ- لۇپ، توت خوشۇن تەسىس قىلىنىپ، ئۇباش خان بولىدى، قارا شەھەر ئامبىلىنىڭ قوشۇمچە باشقۇرۇشىغا ۋە ئىلى جياڭجۈنىنىڭ قوماندانلىغىغا تەۋە قىلىندى. شىمالىي يول قوبۇقسارغا ئورۇنلاش- تۇرۇلۇپ، 3 خوشۇن تەسىس قىلىنىپ، تارباغاتاي ئامبىلىنىڭ قو- شۇمچە باشقۇرۇشىغا ۋە ئىلى جياڭجۈنىنىڭ قوماندانلىغىغا تەۋە قىلىندى.

شىلىنىڭ يېڭى تۇرغاۋۇت قەبىلىسى چىنسە تېچلىتۇ ئايمىغى يېڭى تۇرغاۋۇت قەبىلىسى دەپ ئاتالىپ، قۇبدۇ شەھىرىنىڭ غەر- بىي جەنۇبىدىكى بۇلغان دەريا سى بويىغا ئورۇنلاشتۇرۇلۇپ، ئىك- كى ياساق تەيىنلىنىپ، ئىككى خوشۇن تەسىس قىلىنىش بىلەن ئوز ئالدىغا بىر ئايماق قىلىندى. ئۇ قۇبدۇ ئامبىلىنىڭ قوشۇمچە باشقۇرۇشىغا ۋە چېگرىنى تېچلاندۇرۇش سول قول مۇ- ئاۋىن جياڭجۈنىنىڭ قوماندانلىغىغا تەۋە قىلىندى.

تۇرغاۋۇتلار بىلەن بىللە قايتىپ كەلگەن خوشۇت قەبىلىسىنىڭ يېڭى خوشۇت قەبىلىسى دەپ ئاتاپ، ئۇ قۇبدۇ شەھىرىنىڭ جە- نۇبىغا ئورۇنلاشتۇرۇلۇپ، بىر خوشۇن تەسىس قىلىنىش بىلەن بىر ياساق تەيىنلەندى، ئۇ قۇبدۇ ئامبىلىنىڭ قوشۇمچە باشقۇرۇ- شىغا بېرىلدى.

شۇنىڭ بىلەن چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە بىزنىڭ بىرلىككە كەلگەن كوپ مىللەتلىك ۋەتىنىمىز يەنە بىر قەدەم ئىلگىرىلەپ مۇستەھكەملەندى ۋە تەرەققى قىلدى.

توققۇزىنچى باپ

چىڭ سۇلالىسى بىرلىككە كەلتۈرگەن كوپ مىللەتلىك دولەت مۇستەھكەملەنگەن دەۋردىكى شىنجاڭنىڭ سىياسىي ئىقتىسادىي تەرەققىياتى

1 - بۆلۈم چىڭ سۇلالىسىنىڭ مەمۇرى مۇئەسسەسىلىرى ۋە ھاكىمىيەت تۈزۈمى

چىڭ سۇلالىسى چېگىلىۋىڭ دەۋرىدە شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن، پۈتۈن شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى يەرلىرىدە ئۆزىنىڭ ھوكۇمرانلىق ئورگانلىرىنى قۇرۇشقا كىرىشىپ، مەركىزىي ھوكۇمەتنىڭ چېگرا رايونلاردىكى دولەت ئىگىلىك ھوقۇقىنى ئىجرا قىلدى. مەمۇرى قۇرۇلۇش جەھەتتىن ئالغاندا، ھازىرقى شىنجاڭ ئۇ چاغلاردا بىر مەمۇرى بىرلىك ئەمەس ئىدى، كونكرىت قىلىپ ئېيتقاندا، ئېرتىش دەرياسىنىڭ شىمالىي ۋە شەرقىدىكى جايلار ئۇلاستايدىكى چېگرىنى تېچلاندۇرغۇچى سول قانات ئورۇنباسار جياڭجۈن قارمىغىدىكى قۇبدۇ مەسلىھەت ئامبىلىغا قارايتتى. بۇنىڭغا ھازىرقى چىڭگىل، بۇرۇلتوقاي، كوكتوقاي، ئالتاي، بۇرچۇن، قابا ناھىيىلىرى ۋە شۇ چاغلاردىكى ئالتاي-

ئورانغاي ۋە ئالتاينۇر ئورانغايلارمۇ قارايتتى. باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، بۇ يەرلەر ھازىرقى ئالتاي ۋىلايىتى (جىمۇنەي ناھىيىسى ئۇنىڭ سىرتىدا) گە توغرا كېلەتتى. ئېرتىش دەرياسىنىڭ غەربىي ۋە جەنۇبىدىكى جايلار ھەم تىيانشاننىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىدىكى جايلار ئىلى جياڭجۇنىنىڭ ئىدارىسى ئاستىدا ئىدى. بۇ يەرلەر: ئىلى، تارباغاتاي، قەشقەر، يېڭىسار، يەركەن، خوتەن، ئاقسۇ، كۇچا، قارا شەھەر، تۇرپان، قۇمۇل، ئۇرۇمچى، كورخارائۇسۇ، گۇچىڭ، بارىكولدىن ئىبارەت 15 رايونغا بولۇنەتتى. بۇگۇنكى شەرقىي شىنجاڭدىكى قۇمۇل، بارىكول، ئۇرۇمچى قاتارلىق جايلار مەمۇرى جەھەتتىن بىر مەزگىل گەنسۇنىڭ باشقۇرۇشىدا بولۇپ كەلدى. تووۋەندە بۇلارغا ئايرىم - ئايرىم توختىلىپ ئوتىمىز.

ئالتاي رايونى چىڭ سۇلالىسىنىڭ جۇڭغارلارغا قارشى ئۇرۇش قىلغاندىن تارتىپلا قەلئە بىنا قىلىپ، ئەسكەر تۇرغۇزىدىغان مۇھىم جايلىرىدىن بىرى بولغان ئىدى، ئۇنىڭ ئۇستىگە بۇ يەرنىڭ شىنجاڭغا ھەربى يۇرۇش قىلىدىغان چوڭ يول ئۇستىدە بولۇپ، ئىستراتېگىيىلىك ئورنى ناھايىتى مۇھىم ئىدى. ئىلى جياڭجۇنلۇگى تېخى تەسىس قىلىنمىغان چاغلاردا، بۇ يەرلەر ئۇلاستايدىكى چېگرىنى تېچلاندۇرغۇچى سول قانات ياردەمچى جياڭجۇنىنىڭ باشقۇرۇشىدا ئىدى. شۇڭا بۇ يەر ئىلى جياڭجۇنىگە، شۇنىڭدەك قالقا موڭغۇل ۋاڭغىمۇ قارىمايتتى. مىلادىنىڭ 1731 - يىلى (چىڭ سۇلالىسىنىڭ يۇڭجىڭ 9 - يىلى) قۇبدۇ (ھازىر موڭغۇلىيىگە قاراشلىق جىرغىلاڭتۇ) شەھىرى سېلىندى، مىلادىنىڭ 1733 - يىلى (چىڭ سۇلالىسىنىڭ يۇڭجىڭ 11 - يىلى) ئۇلاستاي شەھىرى سېلىندى. بۇ ئىككى شەھەر غەربىي شىمال چېگرا رايونىنى تىزگىنلەيدىغان ۋە باشقۇرىدىغان مۇھىم قورغان بولدى.

ئۇلاستاي چېگرىنى تېچلاندۇرغۇچى سولقانات ئورۇنباسار جياڭجۇنى بىلەن قۇبدۇ مەسلىھەت ئامبىلى ھەر ئىككىسىلا ھەربى مەنسەپ ئىدى. ئۇلاستاي چېگرىنى تېچلاندۇرغۇچى سولقانات

ئورۇنباسار جياڭجۇنلۇك ۋەزىپىسىگە دەسلەپكى چاغلاردا قالىقا ياكى ئويراتلارنىڭ باشلىقلىرى تەينىلىنەتتى. مەسىلەن، مىلادىنىڭ 1732 - يىلى (چىڭ سۇلالىسىنىڭ يۇڭجىڭ 10 - يىلى) بۇ ۋەزىپىگە بىرىنچى قېتىم سېرىن تەينىلەندى، ئۇنىڭدىن كېيىن لەپدان، چىڭگۈنجاپ، سېرىن، ئامۇرسانا، ئېلىنچىن، دۇرچى، سەپتېن بالجۇر، چېبدۇنجاپلار بۇ ۋەزىپىگە تەينىلەندى، بۇلار قالقا يا-كى ئويراتلاردىن ئىدى. چىڭ سۇلالىسى ئاساسەن مۇشۇ ئادەم-لەر ئارقىلىق قالقىلار ۋە ئويراتلارنى جۇڭغارلارنى بېسىقتۇرۇش ئۇرۇشىغا قاتنىشىشقا سەپەرۋەر قىلدى. كېيىن بۇ ۋەزىپىگە مان-جۇلار تەينىلىنىدىغان بولدى. مىلادىنىڭ 1761 - يىلى (چىڭ سۇلالىسىنىڭ چىيەنلۇك 26 - يىلى) قۇبدۇ مەسلىھەت ئامبالىنغا بىرىنچى قېتىم تەينىلەنگەن كىشى جالافېنتا دېگەن مانجۇدۇر.

ئالتاي رايونىدا باشقا بولۇملەردە بايان قىلىپ ئوتۇلگەن ۋە ئوتۇلىدىغان مىللەتلەردىن قازاق، زاخاچىن، دوربۇت، يېڭى خو-شۇت، يېڭى تۇرغاۋۇت، مىڭاتلاردىن باشقا، يەنە ئالتاي ئۇرانخايلىرى ۋە ئالتاينۇر ئۇرانخايلىرى ياشايتتى. ئالتاي ئۇرانخاي-لىرى ھازىرقى بۇرچىن ناھىيىسىدە ۋە ئۇنىڭ شىمالىدىكى جاي-لاردا ياشايتتى①. ئالتاينۇر ئۇرانخايلىرى ئالتاينۇر (ھازىرقى سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى تېلېتىس كولى) بېنىغا جايلاشقان. ئۇرانخايلار ئەسلىدە جۇڭغارلارغا تەۋە ئىدى. مىلادىنىڭ 1754 - يىلى (چىڭ سۇلالىسىنىڭ چىيەنلۇك 19 - يىلى) 2 - ئايدا، جۇڭغار ئۇرانخايلىرى چىڭ سۇلالىسىگە تەسلىم بولدى. 3 - ئايدا چىڭ سۇلالىسى سارىدل بىلەن شوخدېنى ئۇلارنىڭ تەسلىمىنى قوبۇل قىلىشقا ئەۋەتتى. 10 - ئايدا، بەندى بىلەن سارىدل قوشۇن

---

①شۇي ئىك: «غەربىي رايوندىكى ئېقىن - دەريالار»، 5 - جىلىدنىڭ: "نارىن قارا، ئېغىل جارباش نۇر (بۇرۇلتوقاينىڭ) شىمالىي قىرغىغىدىكى تاغ بولۇپ..... تاغنىڭ شىمالىدا ئالتان ئۇرانخايلىرى جايلاشقان، تاغنىڭ غەربى-دە قوبۇقسار تۇرغاۋۇتلىرى جايلاشقان" دېيىلگەن.

باشلاپ بېرىپ، ئالتايدا ياشايدىغان جۇڭغار ئۇرانخايلىرىدىن زەيسان مامۇت، تونمامۇت دېگەنلەرنى تەسلىم قىلىپ، مىڭدىن ئارتۇق تۇتۇننى تەۋەلىككە ئوتكۈزۈۋالدى. شۇنىڭ كەينىدىنلا ئالتايدىن سوربدل ئارقىلىق بورخاننىڭ چاغاندوقاي ئوبى خوشۇت دىگەن يېرىگە كېلىپ ئۇرانخاي زەيسانى كوكچىنىى ئوز تەۋەلىگە ئوتكۈزۈۋالدى. چىڭ سۇلالىسى ئۇرانخاي خەلقىنى توغ-سۇمۇنلارغا بولۇپ، چېكەن، چېلۇن، چاداق قاتارلىق زەيسانلارنى ئوكورداي قىلىپ بەلگىلىدى، كوكچىنىى ئىرتىشقا بوز يەر ئېچىشقا بۇيرۇدى. مىلادىنىڭ 1755 - يىلى (چىڭ سۇلالىسىنىڭ چېينلۇڭ 20 - يىلى) بىرىنچى ئايدا، چىن سۇلالىسى سانداقنى قانقا دوڭدىكى ئۇرانخايلارنى نەسىھەت قىلىپ، تەسلىم قىلىشقا ئەۋەتتى. 2 - ئايدا، چاداق ۋە چېلۇن قول ئاستىدىكى ئۇرانخايلارنى 7 سۇمۇنغا بولدى. 4 - ئايدا، قانقا دوڭدىكى ئۇرانخايلار چىڭ سۇلالىسىگە ئىتائەت قىلدى. 5 - ئايدا، ئۇلار-نىڭ زەيسانى تۇبۇشىن ئوكورداىلىققا تەينىلەندى. 1759 - يىلى ئايماق ۋاڭى چابدۇنجاپ ئۇرانخاي ئىشلىرىنىڭ ئەمرى قىلىپ تەينىلەندى. مىلادىنىڭ 1762 - يىلى 12 - ئايدا، چىڭ سۇلالىسى ھوكۇمىتى ئۇرانخايلارنىڭ ئوك ۋە سولقانات ئوكورداىلىرىنىڭ تامغىلىرىنى قويدۇرۇپ، چاداق ۋە تۇبوشىنلارغا تارقىتىپ بەردى، ئۇلارنىڭ ئىلگىرى ئالغان ئالتاي ئۇرانخايلىرى ئوكورداىلىغى تامغىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى.

ئالتاينۇر ئۇرانخايلىرىنىڭ زەيسانى تېلىنىڭ مىلادىنىڭ 1757-يىلى چىڭ سۇلالىسىگە ئىتائەت قىلغان. شۇ يىلى 12 - ئايدا، تېلىنىڭ ئوكورداىلىققا تەينىلەندى. شۇنىدىن كېيىن، بۇ قەبىلە ئىككى خوشۇتقا بولۇنۇپ، ھەر بىرسىگە بىردىن ئوكورداي تەيىن قىلىندى ۋە بۇلار قوبدۇ مەسلىھەت ئامبىلىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئوتكۈزۈلدى.

- ئالتاي رايونىدىكى ئۇرانخايلار چارۇىچىلىق ۋە ئوۋچىلىق قىلاتتى. ئۇلارنىڭ يۇرتىدىن بۇلغۇن، تۇلكە، قوندۇز، سۇلەيسۇن،

تىيىن، بورسۇق تېرىلىرى ۋە بۇغا مۇڭگۇزى قاتارلىق نەرسىلەر چىقاتتى. ئۇرانخايلار مۇشۇ نەرسىلەرنى سوغا ۋە سېلىق تەرىقىسىدە چىڭ سۇلالىسى ھوكۇمىتىگە تاپشۇراتتى، چىيەنلۇڭ دەۋرىدە، ئالتاي ئۇرانخايلىرىدىن ھەر بىر تۇتۇندىن يىلىغا ئىككىدىن بۇلغۇن تېرىسى ئېلىنىدۇ، دەپ بەلگىلەنگەن. ئالتاينۇر ئۇرانخايلىرى جۇڭغارلار ھوكۇمرانلىق قىلغان دەۋردە، ھەر تۇتۇن يىلىغا بىر بۇلغۇن تېرىسى تاپشۇراتتى. چىڭ سۇلالىسىگە بېقىنغاندىن كېيىن، چىڭ سۇلالىسى ھوكۇمىتى ئۇلارنىڭ ئولپان مىقدارىنى ئازايتىپ، ئۇلار 10 بۇلغۇن تېرىسى ئولپان قىلسا، بىر توپ تاۋار مۇكاپات قىلىنىدۇ، 20 تىيىن تېرىسى تاپشۇرسا، بىر توپ بوز مۇكاپات قىلىنىدۇ، دەپ بەلگىلىدى. چىڭ سۇلالىسى ھوكۇمىتىنىڭ ئۇرانخاي رايونىدا دولەت ئىگىلىك ھوقۇقىنى يۇرگۇزگەنلىگى ناھايىتى ئېنىق.

قۇبدۇ مەسلىھەت ئامبىلى باشقۇرىدىغان رايونلارنىڭ دائىرىسى، جۇغراپىيىلىك ئورنى جەھەتتىن ئالغاندا، ئۇنىڭ شەرق تەرىپى ئۇلاستاي قارمىغىدىكى جاساق توخان ۋە تاننو ئۇرانخايىغا بېرىپ يېتەتتى①. غەربىي جەنۇپ تەرەپتە، ئېرتىش دەرياسى ئارقىلىق تارباغاتاي بىلەن چېگرىلىنىدۇ. بۇ دەريا بۇرچىن ۋە قابا ناھىيىلىرىدىن ئېقىپ ئوتكەندىن كېيىن غەرپكە بۇرۇلۇپ، قايارباس دەرياسىغا قوشۇلىدۇ. ھەر يىلى قىش ۋاقتىدا قۇبدۇ تەرىپىدىن ئېرتىش دەرياسىنىڭ شىمالىدا مانىتۇغتۇل قورۇلى تەسىس قىلىندى. تارباغاتاي تەرەپتىن بولسا، دەريانىڭ جەنۇبىدا مانىتۇغتۇلغان قورۇلى تەسىس قىلىندى. بۇ ئىككى قورۇل بىر بىرىگە كورۇنۇپ تۇراتتى، بۇلارنىڭ غەربىگە زەيسان كولى جايلاشقان. ئېرتىش دەرياسى زەيسان كولىگە قۇيۇلغاندىن كېيىن،

---

① شۇي سۇڭ: «غەربىي رايوندىكى ئېقىن - دەريالار» 5 - جىلدىدا: "ئۇرانخايلار ئۇچ قىسىمغا بولۇنىدۇ، بۇلاردىن ئالتان ئۇرانخايلىرى، ئالتاننۇر ئۇرانخايلىرى قۇبدۇغا تەۋە. تاننو ئۇرانخايلار ئۇلاستايغا تەۋە" دىيىلگەن.

بوكۇن دەريا‌سى بىلەن قوشۇلۇپ، چاقاسونۇر كولىنىڭ شەرقىي يېنىدىن ئوتىدۇ. ھەر يىلى ياز پەسلىدە قۇبدۇ تەرىپىدىن بۇ كولنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى 80 چاقىرىم كېلىدىغان ئېرتىش دەريا‌سىنىڭ شەرقىي قىرغىدا خوتىمەيلاخو دېگەن جايغا قورۇل تەسىس قىلىناتتى، تارباغاتاي تەرىپىدىن دەريانىڭ غەربىي قىرغىدىكى خويمەيلاخۇ دېگەن جايغا قورۇل تەسىس قىلىناتتى. ئۇ چاغلار-دا، چىڭ سۇلالىسى ھوكۈمىتى رۇسلارنىڭ پەقەت كىياختىنغا بې-رىپ سودا قىلىشىغلا رۇخسەت قىلىنىدۇ، ئۇلارنىڭ خويمەيلاخۇ قورۇلىغا كېلىپ سودا قىلىشىغا رۇخسەت قىلىنمايدۇ دەپ بەلگىلىگەن. بۇ ئىككى قورۇل (بۇلارنىڭ ئورنى ھازىر سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى چېردويا‌كنىڭ غەربىي شىمالىدا) رۇس-لارنىڭ شۇ يەرگە كېلىشىنى تەكشۈرۈش ۋە چەكلەش ئۈچۈن قۇرۇلغان ئىدى. قۇبدۇغا قاراشلىق يەرلەر غەربىي شىمال تەرەپ-تە روسىيە بىلەن چېگرىداش ئىدى، بۇ چېگرا سىزىغىدىكى مەشھۇر شەھەر قىئاخىرتۇرا (ئۇست كامېنوگورسكى) ئىلگىرى چار روسىيە مۇستەملىكىچىسى بۇخگولېتىس ئېرتىش دەريا‌سىنى بويلاپ شىنجاڭغا قاراپ ئىلگىرىلىگەندە، جۇڭغار خەلقىنىڭ قاتتىق قار-شىلىغىغا ئۇچراپ، توختاشقا مەجبۇر بولغان يەر ئىدى. بۇ يەر-دىن ئاق دەريا ئارقىلىق ئالتىنان (بىيە) دەريا‌سى بىلەن قاتۇن دەريا‌سى قوشۇلغان يەرگە بارغاندا، چېگرا سىزىغى تاننو ئۇرا-خايىنىڭ غەربىي شىمالىغا تۇتىشىدۇ.

ئالتاي رايونىدىن باشقا، ھازىرقى شىنجاڭنىڭ باشقا رايون-لىرى ئىلى جياڭجۈنلۈكى باشقۇرۇشىغا قارايىتتى.

ئىلى جياڭجۈنلۈكى (تولۇق ئىسمى ئىلى ۋە باشقا جايلارنى بىر تۇتاش ئىدارە قىلىدىغان جياڭجۈن) مىلادىنىڭ 1762-يى-لى (چىڭ سۇلالىسىنىڭ چيەنلۇڭ 27-يىلى) 10-ئايدا تەسىس قىلىنغان. بىرىنچى قېتىم ئىلى جياڭجۈنلۈكىگە تەيىنلەنگەن كە-شى من مىڭرۇي ئىدى. چىڭ سۇلالىسى ئىلى جياڭجۈنىگە بەر-گەن ۋەزىپىگە تەيىنلەش يارلىغىدا ئىلى جياڭجۈنىنىڭ ھوقۇق

دائىرىسىنى ئوچۇق كورسىتىپ ئوتكەن. بۇ ھوقۇق چاك سۇلالە-سى ھوكۇمىتىنىڭ ھەربى ئىشلار ۋەزىرى تەرىپىدىن مۇزاكىرە قىلىپ بېكىتىلىپ، چىيەنلۇڭ خان تەرىپىدىن تەستىقلانغان. ئۇ چاغدا ھەربى ئىشلار ۋەزىرى چىيەنلۇڭغا سۇنۇپ تەستىقلاتقان مەزمۇنلار تۆۋەندىكىدىن ئىبارەت: "ھەرقايسى جايلارنى مۇداپىە قىلغۇچى جياڭجۈنلەرنىڭ ھوقۇق ۋەزىپىلىرى، ئومۇمەن ئالغاندا، ئوخشاش..... ئىلى شىنجاڭدا مەركەزلەشكەن بىر يەر، جياڭ-جۈن مەھكىمىسى تەسىس قىلىنغاندىن ئېتىبارەن، ئورۇنچى، باردىكوللەردىكى مانجۇ، سولۇن، چاخار ۋە يېشىل تۇغلۇق قوشۇن-لارنىڭ ھەممە ئەمەلدار ۋە ئەسكەرلىرى جياڭجۈنىڭ بىر. تۆ-تاش باشقۇرۇشىدا بولىدۇ. ئۇيغۇرلار ياشايدىغان رايوندىمۇ ئىلى-غا ئوخشاش بولىدۇ. يەركەن، قەشقەردىن تارتىپ قۇمۇلغىچە بولغان ھەممە يەردىكى ھەربى بېكەتلەردە تۇرىدىغان قوشۇنلارمۇ جياڭ-جۈننىڭ قوشۇمچە ئىدارە قىلىشىدا بولىدۇ. ئۇ جايلارنىڭ يەر-لىك مەمۇرى ئىشلىرىنى بۇرۇنقىدەك شۇ جايلاردىكى بېكەتلەردە تۇرۇشلۇق ئامبالار باشقۇرىدۇ. يەركەن، قەشقەر قاتارلىق جەنۇبىي شىنجاڭ شەھەرلىرى چېگرىدا بولغاچقا، ئىلغا قاراشلىق قوشۇنلار-نى يوتكەپ ئىشلىتىشكە زورۇرىيەت تۇغۇلسا، ھەرقايسى جايلار-نىڭ ئامبالىرى جياڭجۈن بىلەن كېڭەشىپ، ئوزىگە يېقىنراق جايدىن يوتكەپ ئىشلەتسە بولىدۇ." يۇقۇرقى ۋەزىپە ۋە ھوقۇق-لارنىڭ ھەممىسى خانىنىڭ يارلىغىغا كىرگۈزۈلگەن①. بۇنىڭدىن كورۇنۇپ تۇرۇپتۇكى، چاك سۇلالىسىنىڭ شىنجاڭدىكى ھاكىمىيەت تۈزۈمى بىر خىل ھەربىي ئىدارە قىلىش تۈزۈمىدىن (ھەربى را-يون تۈزۈمىدىن) ئىبارەت بولغان. ئىلى جياڭجۈنى شىنجاڭنىڭ شۇ چاغدىكى ئەڭ يۇقۇرى ھەربىي سەردارى (ئەلۋەتتە، مەمۇرى ئىشلارنىمۇ قوشۇمچە باشقۇراتتى) بولۇپ، جەنۇبىي ۋە شىمالىي شىنجاڭنى ۋە چاك سۇلالىسىگە تەۋە بولغان ئوتتۇرا ئاسىيا ھەم قازاق قەبىلىلىرىنى باشقۇراتتى.

① «جۇڭغارلارنى تىنچىتىش تەدبىرلىرىگە قوشۇمچە» 19 - جىلد.

چاك سۇلالىسى شىنجاڭدا ھوكۇمرانلىق قىلغان جايلارنىڭ دائىرىسى، چارروسىيە تەرىپىدىن بېسۋېلىنغان جايلارنى ھساپقا ئالمغاندا، ئومۇمەن، ئەسلىدىكى جۇڭغارلار تېرىتورىيىسىدىن ئۇ بارەت ئىدى. بۇ ھەقتە پادىشا چيەنلۇڭنىڭ ئوچۇق يولىيورۇغى بار. مەسىلەن، مىلادىنىڭ 1760 - يىلى (چيەنلۇڭ 25 - يىلى) 7 - ئاينىڭ 19 - كۈنى بىر قېتىمقى يارلىغىدا: "جۇڭغارلار تېچلاندۇرۇلدى، كونا كوچمەنلەر ياشايدىغان جايلارنىڭ ھەممىسى بىزنىڭ تېرىتورىيىمىز بولدى" دېيىلگەن①. لېكىن چىڭ سۇلالىسى شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرۈشتىن ئىلگىرى، ئەسلىدە جۇڭغارلارغا قاراشلىق تېرىتورىيىنىڭ بىر قىسمىنى چار روسىيە بېسىۋالغاچقا، چاك سۇلالىسى شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىنكى يەرلەر ئەسلىدە جۇڭغارلارغا قاراشلىق يەرلەردىن كوپ كىچىكلەپ كەتتى. ئەمدى ئىلى جياڭجۈنلۇگىگە قاراشلىق يەرلەرنى رايونلارغا بولۇپ بايان قىلىپ ئوتىمىز:

تارباغاتاي رايونىنىڭ دائىرىسى شىمالدا قىزغىرتۇرا (ئۇست كامېنوگورسكى) دىن باشلىنىپ، غەربىي جەنۇبقا بۇرۇلۇپ، چوقماق دەريا‌سى، ئاياگوز دەريا‌سىدىن ئوتۇپ، بالقاش كولىگىچە بولغان چېگرا سىزىقى قازاقلارنىڭ ئوتتۇرا يۈزى بىلەن چېگرىداش ئىدى. غەربىي ئىلى رايونى لەبشى دەريا‌سى بىلەن چېگرىلىنىدۇ. بۇ رايونىدىكى بىرقانچە نۇقتىلارغا كەلسەك، قىزغىرتۇرا ھەققىدە يۇقۇرىدا توختىلىپ ئوتكەنىدىن تاشقىرى، ئاياگوز دەريا‌سى چىڭ سۇلالىسى قازاقلارنىڭ ئوتتۇرا يۈز خانى ئابلاينىڭ ئەل بولغانلىقىنى قوبۇل قىلغان ئورۇندۇر. چوقماق دەريا‌سى بوگوش (بۇكوتۇ) دەريا‌سىنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى 120 چاقرىم (لى) يىراقلىققا توغرا كېلىپ، بۇ يەردىكى كېرمان

---

①«جۇڭغارلارنى تىنچىتىش تەدبىرلىرىگە قوشۇمچە» 4 - جىلد. يەنە «چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى تاشقى ئىشلار تارىخىغا ئائىت ماتېرىيالىلار»، داۋاگاك دەۋرىگە دائىر 4 - جىلد، داۋگۇاڭنىڭ 10 - يىلى 12 - ئاينىڭ 19 - كۈنى.

تېغى (هازىر سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى قارابا تېغى). بوكۇن دەريا-
سى، زەيسان كولى، ئابدالمودو دەرياسى، بوگۇش دەرياسى، سېـ
سىق كول، ئالاكول قاتارلىق جايلارنىڭ ھەممىسى تارباغاتاي
تەۋەسىدىكى جايلار ئىدى. مەسىلەن، مىلادىنىڭ 1758 - يىلى
چىڭ سۇلالىسى ئەسكەرلىرى ئويراتلارنى قوغلىغاندا، بۇكتۇر دەر-
ياسىغىچە بارغان ئىدى، ئۇ يەردىن يەنە قوغلاپ سولىي بۇلاق-
نىڭ بولجىر دىگەن جايىغىچە بارغان ئىدى. كېرمان تېغىدىن
ئوتكەندىن كېيىنلا ئاندىن روسىيە زىمىنىگە كىرەتتى.

تارباغاتايدا ياشايدىغان مىللەتلەر ئويرات، چاخار، تۇرغاۋۇت
ۋە قازاقلاردىن ئىبارەت ئىدى. زەيسان كولى بىلەن قىڭغىرتۇرا
ئارىلىغىدىكى ئىرتىش دەرياسىنىڭ ئىككى ياقىسىدىكى جايلارنىڭ
تۇپرىغى بەك مۇنبەت ئىدى. ئىلگىرى دوربۇت قەبىلىسى بوز يەر
ئېچىپ ئېكىنچىلىك قىلغان جايلار ئاساسەن مۇشۇ ئەتراپتا ئى-
دى. قازاقلارنىڭ ئوتتۇرا يۇزى ئىلگىرى ئىلىنىڭ غەربىي شىما-
لىدا ياشايتتى، كېيىن ئۇلار ئىلىنىڭ شەرقىي شىمالىغا كوچتى،
مىلادىنىڭ 1755 - يىلى چىڭ سۇلالىسى جۇڭغارلارنى تىنجىت-
قاندا، ئۇلار ئېرتىش دەرياسىنىڭ شىمالىغا يېتىپ باردى①. شۇ-
نىڭ ئۇچۇن چىڭ سۇلالىسى شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۇرگەندىن
كېيىن، قازاقلار پەيدىن - پەي جەنۇپ تەرەپكە كوچۇپ، تارباغا-
تاي تەۋەسىدىكى يەرلەرگە يېتىپ كەلدى. بۇ قازاقلارنىڭ ھەم-
مىسى جۇڭگو پۇقرالىرى ئىدى. تارىخىي مەنبەلەرگە قارىغاندا،
تارباغاتاي رايونىدىكى ئوڭقانات قازاق ۋاڭى ئابلايىنىڭ 6 -
ئوغلى كوكودەينىڭ قەبىلىلىرى تارباغاتاي رايونىدا بولۇپ، ئۇ-
لار يازلىغى بوكۇن دەرياسىنىڭ غەربىدە، قىشلىغى ئونۇن دەريا-
سىنىڭ شەرقىدە (ئونۇن دەرياسى ساۋۇر تېغىدىن باشلىنىدۇ)
ياشايتتى. ئومۇمەن ئېيتقاندا، ئۇلار جايلاشقان جاي زەيسان

---

①«چىڭ گاۋزوڭ ھەققىدە چىن خاتىرىلەر»، چىيەنلۇڭنىڭ 20 - يىلى،
2 - ئاي.

كولىنىڭ ئەتراپلىرىدا بولۇپ، ئالتاي تېغىنىڭ جەنۇبىغا تۇتىشاتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلار كېيىنكى كۈنلەردە تەدرىجى ھالدا بۇگۇنكى ئالتاي رايونىغا كوچۇپ كەلگەن. يەنە قازاقلارنىڭ تەيجىسى سانىيازنىڭ 4 - ئوغلى قامبارنىڭ قەبىلىلىرى بولۇپ، بۇلار يازدا قارباقا دەرياسىنىڭ غەربىدە يايلايتتى، قىشتا گومۇسۇن دەرياسىنىڭ غەربىي قىرغىغىدا قىشلايتتى (گومۇسۇن دەرياسى ئونۇن دەرياسىنىڭ غەربىي جەنۇبىنىڭ يۇز چاقىرىم نېرىسىدا). مىلادىنىڭ 1807 - يىلى (جياچىڭ 12 - يىلى) 9 - ئايىدا ئىلى جياڭجۇنى سون جۇنىڭ دوكلادىغا قارىغاندا، بۇ قەبىلىلەرنىڭ كوچۇپ كەلگىنىگە 40 يىلدىن ئاشقان. بۇنىڭدىن كورۇنۇپ تۇرۇپتۇكى، بۇلار مىلادىنىڭ 1765 - يىلى (چىيەنلۇڭ 30 - يىلى) دىن ئىلگىرى بۇ رايونغا كوچۇپ كەلگەن①. يەنە لەبشى دەرياسىنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى ئايتانسۇ دەرياسىنىڭ يېقىن ئوپچورىسى قازاقلارنىڭ ئۇلۇيۇز قەبىلىلىرىنىڭ مال باقىدىغان جايلىرى ئىدى. بۇندىن تاشقىرى، ئۇلۇيۇزگە قاراشلىق نايمانلارمۇ (بۇلار سېمىز نايمان ۋە سىبان نايمان دىگەن ئىككى قىسىمغا بولۇنىدۇ) تارباغاتاي رايونىدا ياشايتتى. يۇقۇرقىلاردىن كورگىلى بولىدۇكى، شۇي سۇڭنىڭ «غەربىي رايوندىكى ئېقىن - دەريالار» نىڭ 5 - جىلدىدا ئېيتىلغان "تارباغاتاي بىلەن قازاقلار ئاياگوز دەرياسى بىلەن چېگرىلىنىدۇ" دىگەن سوزلىرى تارباغاتاي رايونىنىڭ غەربىي شىمال قىسمى قازاقلارنىڭ ئوتتۇرا يۇزىگە يانداش خوشنا بولۇپ كەلگەنلىگىگە قارىتىلغان. بۇ ئاياگوز دەرياسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى مەملىكىتىمىزگە تەۋە يەرلەردە قازاقلار يوق، دىگەنلىك ئەمەس.

تارباغاتاي رايونى ئەسلىدە ئويراتلارنىڭ ئىككىمىڭات قەبىلىسى يايلايدىغان يەرلەر ئىدى. مىلادىنىڭ 1760 - يىلى (چىيەنلۇڭ 25 - يىلى) چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى

---

①«شىنجاڭ ھەققىدە قىسقىچە چۈشەنچە» 12 - جىلد

ئامۇرسانانىڭ تەرەپدارى بايارنى تىنجىتتى. مىلادىنىڭ 1764 - يىلى، مەسلىھەت ئامبىلى جولودو يېشىل تۇغلۇق ئەسكەرلەردىن 600 ئادەم بىلەن ئۇرۇمچىدىن يار دىگەن يەرگە كېلىپ بوز يەر ئاچتى ۋە شۇ يەردە جوفىن شەھىرى (ھازىر سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى ئورجار) نى سالدۇرۇپ، بۇنى تارباغاتاي رايونىنىڭ مەركىزىي شەھىرى قىلدى. مىلادىنىڭ 1766 - يىلى مەسلىھەت ئامبىلى ئاگۇي مەركىزىي شەھەرنى چۇخوچۇغا يوتكەپ، ئۇ يەردە سۇيچىڭ (ھازىرقى چوچەك) شەھىرىنى سالدۇردى، بۇ شەھەر بىلەن ياردىكى قەدىمقى شەھەرنىڭ ئارىلىغى 200 چاقىرىم كېلەتتى. چىڭ سۇلالىسى تارباغاتايغا بىر مەسلىھەتچى ئامبال تەيىنلىدى، ئۇنىڭغا ياردەمچى قىلىپ بىر لەشكەر بېشى ئامبال (ئۇ مەخسۇس شەرقىي تەرەپتىكى قورۇللارنى باشقۇراتتى)، چارۋىچى قەبىلىلەرنى باشقۇرىدىغان بىر لەشكەر بېشى ئامبال تەيىنلىدى (بۇ قوشۇمچە غەربىي تەرەپتىكى قورۇللارنى باشقۇراتتى). تارباغاتايدا تۇرىدىغان ھەربى قىسىملار ئىچىدە مانجۇ يىڭى ئەسكەرلىرىدىن 720 نەپەر، شىۋە يىڭى ئەسكەرلىرىدىن 130 نەپەر، سۇلۇن يېڭى ئەسكەرلىرىدىن 130 نەپەر، چاخار يىڭى ئەسكەرلىرىدىن 170 نەپەر، ئويرات يىڭى ئەسكەرلىرىدىن 160 نەپەر بولۇپ، بۇلار مۇداپىە ئورنىغا ئىلىدىن كېلىپ ئالمىشىپ تۇراتتى. بۇندىن تاشقىرى يەنە يېشىل تۇغلۇق يىڭ ئەسكەرلىرىدىن 800 نەپەر بولۇپ، بۇلار مۇداپىە ئورنىغا شەنشى، گەنسۇ ئولكىلىرىدىن كېلىپ ئالمىشىپ تۇراتتى.

ئىلى رايونى، شەرقىي شىمال تەرەپتە تارباغاتايغا لەبشى دەرياسى بىلەن چېگرىلىنىدۇ. ھەر يىلى كۇزدە ئىلى بىلەن تارباغاتايدىن بىردىن لەشكەر بېشى ئەۋەتىلىپ، بۇلار ئەسكەر باشلاپ يۇرۇپ لەبشى دەرياسى بويىدا گۇزەتچىلىك قىلاتتى ۋە قازاقلاردىن يىلقا سېلىغى يىغاتتى. مىلادىنىڭ 1760 - يىلى (چىيەن لۇڭ 25 - يىلى) قازاق باشلىقلىرىدىن ھېدىل كۇيتۇڭ قاتارلىقلار ئوزلىرىنىڭ ئىلگىرى لەبشىدە قىشلايدىغانلىغىـ

ئى ئېيتقان. شۇ چاغدا چىڭ سۇلالىسى ئەمەلدارى ئاگۇي ئۇ-
نىڭغا، لەبشى قاتارلىق يەرلەر تەكرىقۇتىمزنىڭ ئۇلۇغ قوشۇنلا-
رى تېچلاندۇرغان يەرلەر، بۇ يەرگە قانداقسىغا چېكرىدىن ئو-
تۇپ مال باققىلى بولسۇن دەپ، ئۇلارنى دەرھال قايتۇرۇۋەتكەن①.
ئىلى رايونىنىڭ شىمالىي چېگرىسى بالقاش كولى ئىدى؛ كولنىڭ
شىمالىي تەرىپى قازاقلارنىڭ ئوتتۇرا يۈزىگە تەۋە ئىدى. چېگ-
را بالقاش كولىنىڭ غەربىي ئۇچىدىن غەربىي جەنۇبقا قاراپ،
ئىرگەتۇ تېغىدىن (هازىرقى سۇڭبت ئىنتىپاقىدىكى چويىل تېغى)
ئوتۇپ چۇ ۋە تالاس دەريالىرىغا تۇتىشاتتى. چىڭ سۇلالىسى
هوكۇمىتىنىڭ چۇ ۋە تالاس ۋادىلىرىنى باشقۇرغانلىغى بارلىق
چىڭ سۇلالىسى هوكۇمەت هوججەتلىرىدە يېزىلغان. چىڭ سۇلا-
لىسى قوشۇنلىرى هەر يىلى چۇ ۋە تالاس دەريالىرىغا بېرىپ
چېگرىنى چارلاپ تۇراتتى. ئۇ چاغدا ئىككى يول بىلەن چار-
لاش ئېلىپ بېرىلاتتى: جەنۇبىي يول ئىسسىق كولىنىڭ جەنۇبى-
دىن چىقىپ، بارخون تېغى ئارقىلىق چۇ ۋە تالاسقا باراتتى؛
شىمالىي يول ئىلى دەرياسىنى بويلاپ مېڭىپ گوربان ئالماتۇ
(هازىرقى سۇڭبت ئىنتىپاقىدىكى ئالمۇتا) ئارقىلىق سارابەل دە-
گەن يەرگە باراتتى، بۇنىڭ بىلەن پۈتكۈل چېگرا كوزدىن كە-
چۈرۈلۈپ چىقاتتى. چىڭ سۇلالىسىنىڭ تالاس رايونىدىكى باش-
قۇرۇش دائىرىسى غەرپتە ئاقكول بىلەن بىيەكولگە يېتىپ باراتـ
تى. بىيەكولدىن شەرقىي جەنۇبقا بۇرۇلۇپ، قارابەل، ئىدمەك
تاغلىرىدىن ئوتەتتى. ئىدمەك تاغلىرىنىڭ جەنۇپ تەرىپى قوقان،
شىمالى بولسا تالاس دەرياسىنىڭ مەنبەسى ئىدى. مۇشۇ تاغدىن
شەرقىي جەنۇبقا بېرىپ نارىن دەرياسىغا كەلگەندە، قەشقەر رايو-
نىغا تۇتىشاتتى. يەنە شەرقتە ئاتبېشى دەرياسىغا بارغانىدا ئۇچ
تۇرپانغا تۇتىشاتتى. ئىلىنىڭ دەل جەنۇبىي تەرىپى مۇزداۋان
ئارقىلىق ئاقسۇغا چېگرىداش ئىدى. ئىلى رايونى شەرقتىن

①«جۇڭغارلارنى تىنچىتىش تەدبىرلىرى» 8 - جىلد.

غەرپكە 1500 چاقىرىمدىن ئارتۇقراق كېلىدۇ، جەنۇپتىن شىمالغا 1100 چاقىرىمدىن ئارتۇقراق كېلىدۇ.

ئىلى رايونىدا قازاق، قىرغىز، ئويرات، شىۋە، ئۇيغۇر، چاخار، خەنزۇ، خۇيزۇ، سولۇن (داغۇر) قاتارلىق مىللەتلەر ياشايتتى. بۇلارنىڭ ئىچىدە قازاقلار ئوزلىرى شەكىللەنگەن دەۋر — مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىن تارتىپلا، چۇ دەرياسى ۋادىسىدا ياشايتتى. كېيىن بالقاش كولىنىڭ جەنۇبىدىكى جايلار قازاقلارنىڭ ئۇلۇيۇزى يايلايدىغان ئاساسىي يايلاق بولۇپ كەلدى. جۇڭغارلار كۇچەيگەن دەۋردە ئۇلۇيۇز جۇڭغارلارغا تەۋە بولدى، چىڭ سۇلالىسى شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۇرگەندىن كېيىن، ئۇلۇيۇز قازاقلىرى جۇڭگونىڭ چىڭ سۇلالىسىنىڭ پۇقراسى بولدى، جۇملىدىن، بالقاش كولىنىڭ جەنۇبىدىكى ئوتتۇرايۇز قازاقلىرىنىڭ بىر قىسمىمۇ جۇڭگونىڭ چىڭ سۇلالىسىگە تەۋە بولغان ئىدى. مەسىلەن، ئوتتۇرايۇز خانى ۋەلىخان (ئابلاينىڭ ئوغلى) غا قاراشلىق ئۇيسۇن قەبىلىسى ئىلىنىڭ غەربىدىكى قوڭقۇرئولۇن① ۋە ئورگوجور قورۇلى جايلاشقان يەرلەردە ياشايتتى، سوۋان قەبىلىسى ئىلى دەرياسىنىڭ شىمالىدىكى چىندالان قورۇلى جايلاشقان يەرلەردە ياشايتتى، بۇلار ئىلىغا ئەڭ يېقىن ئىدى. بۇندىن تاشقىرى، ئىلى رايونىدا يەنە ئاتاقاي، خولانسۇ، دولات قەبىلىلىرى بار ئىدى. قازاقلار بالقاش كولىنى ئاق دېڭىز دەيدۇ. بۇ كولنىڭ ئەتراپى پۇتۇنلەي چول بولۇپ، قازاقلار پەقەت قىش ۋاقتىدىلا كول بويىدىكى قومۇشلۇقلارغا كېلىپ قىشلايتتى. يازلىغى بۇ يەرلەر ئادىمىزات يوق دالا بولۇپ قالاتتى.

ئىلى رايونىدىكى قىرغىزلار ئاساسەن ئىسسىق كول ئەتراپىدا ۋە ئۇنىڭ شىمالىدىكى ئالاتاۋ بويلىرىدا ياشايتتى. چىڭ سۇلا-

---

①بۇ يەر بولۇخجىر قورۇلىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا بولۇپ، دولاق قارا تېغىنىڭ شىمالىدىن 120 يول نېرىسىدا تاغنىڭ غەربىي ئېتىگىگە تۇتىشىدۇ. جەنۇپ تەرىپى ئىلى دەرياسىغا 80 چاقىرىم كېلىدۇ.

لسی یازما هوججەتلىرىدە كۆپىتىلغان شەرقىي بۇيرۇت 5 قەبىلە سى دىگەنلەر كەنە شۇلار كىدى (بۇلاردىن بوقو قەبىلسى كىسىق كولىنىڭ جەنۇبىدا ياشايتتى، يەنە بىر قەبىلە تالاستا ياشايتتى). «غەربىي رايونىنىڭ جۇغراپىيىلىك تەپسىراتى» دا، شەرقىي بۇيرۇتلارنىڭ "كەسلى يايلاقلىرى گېگەن، غالىچىرا، تومۇرتۇ دىگەن يەرلەردە بولۇپ، جۇڭغارلار تاجاۋۇز قىلغاندا، غەربىكە كوچۇپ كەنجانغا كەتكەن. جۇڭغارلار تىنىجتىلغاندىن كېيىن، ئۇزلىرىنىڭ كەسلى يۇرتلىرىغا قايتىپ كەلدى" دىيىلىدۇ. رويناتنىڭ خەرىتىسىدە، قىرغىزلارنىڭ ياشايدىغان جايلىرى پەرغانىدە، دەپ كورسىتىلگەن، بۇ يەردە كەنە شۇ "كەنجانغا كوچۇپ كەتكەن" لەر كوزدە تۇتۇلىدۇ. رۇسلاردىكى ۋىنكوۋسكى بۇيرۇتلارنى "تۇزكول يېنىدىكى يايلاقلار" دا ياشايدۇ، "ئۇلارنىڭ يەرلىرى قازاقلارنىڭ يېرىگە تۇتىشىدۇ" دەپ ئاڭلىغان. شەرقىي بۇيرۇتلارنىڭ 5 قەبىلسى چىڭ سۇلالىسىگە تەسلىم بولۇپ كەل بولغانلىغى ھەققىدە بىز يۇقۇرىدا توختىلىپ ئوتكەن كىدۇق.

كىلى. كىلى جياڭجۇنى تۇرىدىغان يەر بولۇپ، شىنجاڭنىڭ سىياسى، ھەربى مەركىزى كىدى. چىڭ سۇلالىسى ھوكۇمىتى كىلىگىر - ئاخىر بولۇپ، بۇ يەرگە توققۇز قەلئە سالدۇردى. بۇلار: كۇرە قەلئەسى — مىلادىنىڭ 1763 - يىلى (چىەنلۇڭ 28 - يىلى) سىبىلىنغان، كىلى جياڭجۇنىنىڭ يامۇلى مۇشۇ قەلئەدە كىدى. كونا كۇرە قەلئەسى — مىلادىنىڭ 1766 - يىلى (چىەنلۇڭ 31 - يىلى) سىبىلىنغان، بۇ ئورۇنىنىڭ كىسمى بايانداي كىدى. سۇيدۇڭ قەلئەسى — مىلادىنىڭ 1772 - يىلى (چىەنلۇڭ 37 - يىلى) سىبىلىنغان. بۇ جايىنىڭ كىسمى ئۇقارلىق كىدى. گۇاكرىن قەلئەسى — مىلادىنىڭ 1780 - يىلى (چىەنلۇڭ 45 - يىلى) سىبىلىنغان، بۇ يەرنىڭ كىسمى ئۇكەر بورسۇق كىدى. جەندې قەلئەسى مىلادىنىڭ 1780 - يىلى (چىەنلۇڭ 45 - يىلى) سىبىلىنغان، بۇ يەرنىڭ كىسمى

چاغانئوسۇ ئىدى. گۈكچېن قەلئەسى — مىلادىنىڭ 1780 - يىلى (چىيەنلۇڭ 45 - يىلى) سېلىنغان، بۇ يەرنىڭ ئىسمى قورغاس ئىدى. شەچۈن قەلئەسى — مىلادىنىڭ 1780 - يىلى سېلىنغان، بۇ يەرنىڭ ئىسمى قارابۇلاق ئىدى. تالچى قەلئەسى — مىلادىنىڭ 1761 - يىلى (چىيەنلۇڭ 26 - يىلى) سېلىنغان، ئورنى تالچى تېغىنىڭ جەنۇبىدا ئىدى. نىڭيۈەن قەلئەسى — مىلادىنىڭ 1762 - يىلى (چىيەنلۇڭ 27 - يىلى) سېلىنغان، ئورنى شەچۈن شەھرىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا 10 چاقىرىم يىراقلىقتىكى غۇلجىدا ئىدى. بۇ قەلئەنىڭ شەرقىي شىمال بۇلۇڭىدىكى توپلىكتە چىڭ سۇلالىسى تەرىپىدىن جۇڭغارلارنى تىنچىتقانلىق مۇناسىۋىتى بىلەن ئىلگىرى - ئاخىر ئورنىتىلغان ئىككى خاتىرە تاش بار. غۇلجا لاما كۆرەسى ئامۇرسانا توپلىڭىدا كويۇپ كەتكەن.

ئىلىدا ئىلى جياڭجۈنى تۇرغاندىن باشقا، ئۇنىڭ قول ئاستىدا بىر مەسلىھەتچى ئامبال بولۇپ، ئۇ كۆرەدە تۇراتتى. ئىلىدا تۇرۇشلۇق قوشۇنلار دائىمى مۇداپىە قوشۇنى بولۇپ، ئۇلار بالاچاقىسى بىلەن شۇ يەردە ماكان تۇتۇپ تۇراتتى. بۇ قوشۇن مۇنۇ قىسىملاردىن تەركىپ تاپقان: كۆرەدە تۇرۇشلۇق مانجۇ يىگىدىن 4370 ئەسكەر كۆرەدە تۇراتتى؛ مانجۇ يىگىدىن 224 ئەسكەر كونا كۆرەدە تۇراتتى؛ شۈە يىگىدىن 1018 ئەسكەر ئىلى دەريا سىنىڭ جەنۇبىدا تۇراتتى؛ سولۇن يىگىدىن 1018 ئەسكەر قورغاس، دوڭچى، جىجىغان، ساماس، تورگىن دېگەن جايلاردا تۇراتتى؛ چاخار يىگىدىن 1837 ئەسكەر بورىتالا، ئارشاڭ ئەتراپىلىرىدا تۇراتتى؛ ئويىرات يىگىدىن 700 ئەسكەر موڭغۇلكۆرە، تەكەس ئەتراپىلىرىدا تۇراتتى. مىلادىنىڭ 1766 - يىلى (چىيەنلۇڭ 31 - يىلى) شۈە، سولۇن، چاخار، ئويىرات يىگىلىرىدا بىردىن لەشكەر بېشى ئامبال تەيىنلەندى؛ مىلادىنىڭ 1769 - يىلى (چىيەنلۇڭ 34 - يىلى) كونا كۆرەدىكى مانجۇ يىگىدىمۇ بىر لەشكەر بېشى ئامبال

تەپىلەندى. ھەرقايسى شەھەرلەردە تەپىلەنگەن ئەمەلىلەرنىڭ ھەر بىرسى ئوزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە ئىدى. مەسىلەن، كونا كۇرە قەلئەسىدە ھەربىي قىسىملاردىن باشقا يەنە ئاھالىمۇ بولغاچقا، جياڭجۇن ۋە مەسلىھەتچى ئامبالاردىن باشقا، يەنە بىردىن ئىش باشقۇرغۇچى توڭچۇ ۋە سلاۋچى توڭچۇ بار ئىدى. كونا كۇرەدە 6383 ئويغۇر ئائىلىسى بار ئىدى، شۇڭا بۇ يەرگە بىر ھاكىم بەگ، بىر ئىشىك ئاغابەگ تەيىنلەندى. سۇيدۇك قەلئەسىدە دەسلەپكى چاغلاردا لەشكەر بېشى تۇراتتى، ملادىنىڭ 1761 - يىلى (چىيەنلۇڭ 26 - يىلى) چارلىسغۇچى مۇپەتتىش تەيىنلەندى. گۇاگرىن قەلئەسىدە بىر يۇجى تۇراتتى. جەندى قەلئەسىدە بىر مۇھاپىزەت باشلىغى تۇراتتى. گۇكچىن قەلئەسىدە سەنجاڭ تۇراتتى. شىچۇن قەلئەسىدە دۇسى تۇراتتى. تالچى قەلئەسىدە مۇھاپىزەت باشلىغى تۇراتتى. ئومۇمەن ئالغاندا، يەنىلا شۇ يەردە تۇرغۇچى ھەربىي قىسىملار ئاساس قىلىناتتى.

قەشقەر رايونى. بۇ رايونىڭ چېگرىسى شىمالدا نارىن دەريا سىنىڭ جەنۇبىدىكى توققۇزتاراغا باراتتى، گۇ يەرنىڭ جەنۇبىدا قاپلان ۋە سۇتبۇلاق دېگەن ئىككى تاغ بار. قەشقەر قوقان بىلەن شۇ ئىككى تاغ ئارقىلىق چېگرىلىناتتى①. چېگرا بۇ يەردىن جەنۇبقا بۇرۇلۇپ، ئالاي، بوت يايلاق، قوشكۇچۇك تاغلىرى

---

①شۇي سۇڭ «غەربىي رايوندىكى ئېقىن - دەريالار» 1 - جىلدىدا: "قوقان بەلەن جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ چېگرىسىدا ئىككى تاغ بار: بۇلار قاپلان تېغى، سۇتبۇلاق تېغى دەپ ئاتىلىدۇ..... تاغنىڭ شەرقى ئۇيغۇرلارغا تەۋە، تاغنىڭ غەربىي قوقانغا تەۋە" دېيىلگەن. يەنە «چېگرا رايونىنىڭ ئۇدۇمى ئىشلىرى» نىڭ 11 - جىلدىدىكى «توقان يولى خاتىرىسى» دە، "'قاپلان بىلەن سۇتبۇلاق ئىككى داباغا گۈلشا (سۇۋېت ئىتتىپاقىدىكى گۈلچا) بىلەن توغراق توقاي ئوتتۇرىسىدا.'، 'توغراق توقاي ئوشقا 90 يول كېلىدۇ (بۇ يەردە بىر سوقما قىلىپ سىلىنغان قەلئە بىلەن قوقانغا قارايدۇ.)" دېيىلگەن.

ئارقىلىق قاراكولگە، يەنە جەنۇبقا قاراپ پامىرنى ئايلىنىپ پا-
مىر دەرياسىغا، شەرققە بۇرۇلۇپ مەكتىكە داۋىنىغا تۇتىشىدۇ.

قەشقەر رايونىدا ئۇيغۇرلاردىن باشقا يەنە قىرغىزلار ۋە تا-
جىكلار بار. بۇ يەردىكى قىرغىزلار چىك سۇلالىسى ۋاقتىدا غەر-
بىي بۇيرۇت دەپ ئاتىلاتتى. يۇقۇرىدا بايان قىلىنغان چېگرا
سىزىغى ئىچىدىكى قىرغىزلار ئەلۋەتتە جۇڭگونىڭ چىك سۇلالە-
سى پۇقرالىرى ئىدى، يۇقۇرىدا بايان قىلىنغان چېگرا سىرتىدە-
كى قىرغىز قەبىلىلىرىمۇ چىك سۇلالىسىگە ئەل بولغان
ئىدى. يۇقۇرىدا بايان قىلىپ ئوتۇلگەن ئىدگىنا قەبىلىسىنىڭ
باشلىغى ھاجى بى ميلادىنىڭ 1759 - يىلى (چىيەنلۇڭ
24 - يىلى) بۇخارانىڭ شەرقىدىكى 200 مىڭ خەلقنى
باشلاپ، چىڭ سۇلالىسىگە ئەل بولغاندا، بۇلارنىڭ ئىچىدە چېگرا
سىرتىدىكى قىرغىزلارمۇ بار ئىدى. سوۋېت ئالىمى بارتولد بۇ
ھەقتە مۇنداق دەيدۇ: "18 - ئەسىردە قەشقەردىكى قىرغىزلارنىڭ
سانى كوپەيدى؛ بىر قىسىم قىرغىزلار (قىپچاقلار) تىيانشاندىن
ئوتۇپ خوتەنگە كوچۇپ كەلدى. جۇڭغارلارنىڭ باشلىغى داۋاجى
ئۇلاردىن تارتۇق بېرىشنى تەلەپ قىلدى. (كېيىن) تىيانشان ۋە
پامىردىكى قىرغىزلارنىڭ ھەممىسى ئۇزۇنىڭ جۇڭگو پۇقراسى ئى-
كەنلىگىنى ئېقرار قىلدى." (بۇ يەردە چىڭ سۇلالىسى شىنجاڭنى
بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىنكى ئەھۋال كوزدە تۇتۇلىدۇ)①.
«شىنجاڭ ھەققىدە قىسقىچە چۈشەنچە» دە زىكىر قىلىنىشچە، قىپ
چاقلار (ئۇلارغا تەۋە سارتلارمۇ شۇنىڭ ئىچىدە)، نايمانلار
ۋە قارا تېگىنلەرنىڭ ھەممىسى قەشقەرنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى
ئېلقۇچۇ قورۇلنىڭ ئىچى ۋە سىرتىدا ياشايتتى. يەنە بىر قىپ
چاق قەبىلىسىگە قاراشلىق تورايغىر قەبىلىسى (بارتولد، بۇنىڭ
توغرا تەلەپپۇزى تورائايغىر قىپچاق قەبىلىسى بولۇشى كېرەك،

---

①«بارتولد ماقالىلىرى توپلىمى»، 2 - توم، بىرىنچى كىتاپ، 527 — 528 -
بەتلەر.

دەيدۇ) قەشقەر شەھرىنىڭ غەربىدىكى ئوپال قورۇلىنىڭ سىرتىدا ياشايتتى (بارتولدنىڭ پىكرىچە، قەشقەرنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى تاشبالىق مۇشۇ قەبىلىنىڭ مەركىزىي ئورنى ھىساپلىنىدۇ①). قەشقەرنىڭ غەربىي شىمالىدىكى قاراكۆز قورۇلىنىڭ ئىچى ۋە سىرتىدىكى جايلاردا چوكباغىش، يوۋاش، ئادگىنا، ساغارسايات، سايات قەبىلىلىرى ياشايتتى. قەشقەرنىڭ شەرقىي شىمالىدا تىيىت، موكۈلدۇر قەبىلىلىرى ياشايتتى. بۇندىن تاشقىرى يەنە سۇلتۇ قەبىلىسى قەشقەرنىڭ غەربىدىكى ئوپال قورۇلىنىڭ سىرتىدا ياشايتتى. سېرنقۇل قەبىلىسى يەركەننىڭ غەربىي جەنۇبىدا ياشايتتى. چىرىك ۋە قۇشچۇ قەبىلىسى ئۇچتۇرپاندا ياشايتتى. نويغۇت قەبىلىسى ئاقسۇنىڭ شەرقىدە ياشايتتى. بۇ يەردە بايان قىلىنغان ھەممە قىرغىز قەبىلىلىرىنىڭ باشلىقلىرى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن بېرىلگەن مەنسەپ ۋە ئەمەلدارلىق تەلىپەكلىرىنى قوبۇل قىلغان. ئۇلارنىڭ قەبىلىلىرى قەشقەر ئەتراپىدا ۋە قەشقەر بىلەن قوقان تۇتاشقان چېگرا جايلاردا ياشايتتى. سېرنقۇل رايونىدا ياشايدىغان تاجىكلار ئۇزۇندىن بۇيان قىرغىزلار بىلەن بىرگە ياشاپ كەلمەكتە. تارىخىي ھوججەتلەردە ئۇلار ھەققىدە بەك ئاز يېزىلغان بولسىمۇ، لېكىن قىرغىزلار (بۇيرۇتلار) ھەققىدە توختالغانىدا، ئەمەلدە تاجىكلارنىمۇ ئوز ئىچىگە ئالاتتى، قىرغىزلار ۋە تاجىكلار ۋەتىنىمىزنىڭ چېگرا رايونىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ۋە قوغداشقا ئوز ھەسسىلىرىنى قوشقان...

قەشقەردە ئىلگىرى پەقەت توپىدىن سوقۇلغان سېپىللار بار ئىدى

---

①چۇن يۈەن «غەربىي رايوندا كورگەن - بىلگەنلىرىم» نىڭ 2 - جىلدىدا: "تاشبالىق كونا شەھرىدىكى..... بۇيرۇتلارنىڭ بېيى ھاكىم ئىدى. خوجا جاھان ئىسيانىدا، ھاكىم ئۇلارغا قارشى خىزمەت كورسەتكەچكە، بۇ يەر ئۇنىڭغا ئىنئام قىلىپ بېرىلگەن. ئۇيغۇرلارمۇ شۇنىڭ تەۋەلىگىگە تاپشۇرۇلغان" دېيىلگەن. بۇ يەردە ئېيتىلغان تاشبالىق قەشقەر كونا شەھرىنىڭ جەنۇبىدىكى تاشملىق.

دى. چاڭ سۇلالىسى چوڭ - كىچىك خوجىلارنىڭ ئىسيانىنى تىنچىتقاندىن كېيىن، مىلادىنىڭ 1762 - يىلى (چىيەنلۇڭ 27 - يىلى) كونىشەھەرنىڭ غەربىي شىمالىدىكى بۇرھانىددىن خوجىنىڭ بېغى بولغان سەمەنگە بىر قەلئە سالدۇردى. مىلادىنىڭ 1771 - يىلى بۇ قەلئەنىڭ ئىسمىنى لەينىڭ قەلئەسى دەپ ئاتىدى. چاڭ سۇلالىسى قەشقەرگە بىر مەسلىھەتچى ئامبال تەينىلىدى، ئۇ جەنۇبىي شىنجاڭدىكى 8 شەھەر (قەشقەر، يېڭىسار، يەركەن، خوتەن، ئاقسۇ، ئۇچتۇرپان، كۇچا، قاراشەھەر) نىڭ ئىشلىرىنى باشقۇردى. بۇندىن باشقا يەنە بىر ياردەمچى ئامبال تەينىلىدى، ئۇ مەخسۇس يېڭىسار ۋە قەشقەرنىڭ ئىشلىرىنى باشقۇردى. قەشقەردىكى ئەسكەرلەرنىڭ ھەممىسى ئالمىشىپ تۇرىدىغان ئەسكەرلەر ئىدى، يەنى بالا - چاقىسىنى ئېلىپ كەلمەي، نۆۋەت بىلەن ئالمىشىپ تۇراتتى. بۇ ئەسكەرلەر ئىچىدە مانجۇ يىڭدا 331 ئەسكەر بولۇپ، ئۇرۇمچىدىن كېلىپ ئالماشاتتى؛ شۇڭا ۋە سولۇن يىڭلىرىدا 96 دىن ئەسكەر بولۇپ، بۇلار ئىلىدىن كېلىپ ئالماشاتتى؛ يېشىلتوغ يىڭدا 625 ئەسكەر بولۇپ، شىنىڭ ۋە ئۇرۇمچى قاتارلىق جايلاردىن كېلىپ ئالماشاتتى. جەنۇبىي شىنجاڭدىكى شەھەرلەر ئۇيغۇرلار توپلىشىپ ئولتۇرغان جايلار بولغاچقا ئۇ يەرلەردە ھاكىم بەگلەر ساقلىنىپ قالدى. قەشقەر ھاكىم بېگىنىڭ دەرىجىسى مەمۇرى 3 - دەرىجە ئىدى. قىرغىزلار ۋە تاجىكلارنىڭ چوڭ - كىچىك باشلىقلىرىنى ئىلى جياڭجۈن، قەشقەر مەسلىھەتچى ئامبىلى چاڭ سۇلالىسىنىڭ مەركىزىي ھوكۇمىتىگە مەلۇم قىلىپ تەينىلەيتتى، ئۇلارنىڭ دەرىجىسى 3 - دەرىجىدىن 7 - دەرىجىگىچە بولاتتى.

يېڭىسار. بۇ جەنۇبىي شىنجاڭدىكى 8 شەھەرنىڭ بىرى. مىلادىنىڭ 1759 - يىلى (چىيەنلۇڭ 24 - يىلى) بۇ يەرگە بىر لەشكەر بېشى تەينىلەنگەن، بۇ مىلادىنىڭ 1766 - يىلى (چىيەنلۇڭ 31 - يىلى) لەشكەر بېشى ئامبالغا ئۆزگەرتىلىپ، قەشقەردىكى مەسلىھەتچى ئامبالغا تەۋە قىلىنىپ

دى. بۇ يەردە مانجۇ يىگىدىن 80 ئەسكەر بولۇپ، ئۇرۇمچىدىن ئالمىشاتتى؛ يېشىل تۇغلۇق يىگىنىڭ ئەسكەرلىرىدىن 200 ى بولۇپ، شەنشىنىڭ خېجۇ جىگى تەۋەسىدىن ئالمىشاتتى. بۇ يەرنىڭ ھاكىم بېگى 4 - دەرىجىلىك ئىدى.

يەركەن. بۇ يەر شەرقىي شىمال ۋە شەرقىي جەنۇپ تەرەپ لەردىن ئاقسۇغا ۋە خوتەنگە تۇتىشىدۇ، غەرپ تەرىپى سېرىققولغا يېرىپ تۇتىشىدۇ. غەربىي شىمال تەرەپتىن يېڭىسارغا تۇتىشىدۇ، غەربىي جەنۇپتا قاراقۇرۇم تاغلىرى بىلەن چېگىرىلىنىدۇ. مىلادىنىڭ 1761 - يىلى (چىيەنلۇڭ 26 - يىلى) بۇ يەرگە بىر ئىش باشقۇرغۇچى ئامبال، بىر يارەمچى ئامبال تەيىنلەنگەن (ئۇ لەشكەر بېشىلىق ۋەزىپىسىنى قوشۇمچە ئوتەيتتى). بۇ يەردە تۇرىدىغان ئەسكەرلەر مانجۇ يىگىدىن 206 ئادەم بولۇپ، بۇلار باردىكول، گۇچىڭ، تۇرپانلاردىن ئالمىشاتتى؛ يېشىل تۇغ يىگىدا 680 ئەسكەر بولۇپ، گەنسۇ ئولكىسىدىن ئالمىشاتتى، بۇ يەرنىڭ ھاكىم بېگى 3 - دەرىجىلىك ئىدى.

خوتەن. ئىلچى، قاراقاش، يورۇڭقاش، كىرىيە، چىرادىن ئىبارەت 6 شەھەر خوتەنگە قارايتتى. مىلادىنىڭ 1759 - يىلى (چىيەنلۇڭ 24 - يىلى) بۇ يەرگە بىر ئىش باشقۇرغۇچى ئامبال (ئۇ يەركەندىكى ئامبالغا بويسۇناتتى) ۋە بىر يارەمچى ئامبال تەيىنلەنگەن. بۇ يەردە تۇرۇشلۇق ئەسكەرلەر پەقەت يېشىل تۇغ يىگىدىن ئاتلىق ۋە پىيادە بولۇپ جەمى 223 ئادەمدىن ئىبارەت بولۇپ، سەنشى، گەنسۇلاردىن ئالمىشاتتى. خوتەندىكى 6 شەھەرنىڭ ھەر بىرسىدە بىردىن ھاكىمبەگ يار ئىدى، ئۇلارنىڭ دەرىجىسى 3 - دەرىجىدىن 4 - دەرىجىگىچە ئىدى. خوتەنگە تەۋە يەرلەرنىڭ جەنۇبىي قىسمى بولغان ئاقسايچىن رايونى شىزاڭغا باردىغان مۇھىم يول ئىدى.

ئاقسۇ: بۇ يەر جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ھەممە تەرەپكە ئوتكىلى بولىدىغان مۇھىم يول بولۇپ، شەرقتە كۇچاغا تۇتۇشىدۇ، غەرپتە ئۇچتۇرپان بىلەن چېگرىداش، جەنۇپتا يەركەنگە خوشنا. بۇ

يەردە بىر ئىش باشقۇرغۇچى ئامبال تۇراتتى، بۇ يەردە مانجۇ يىگدىن 60 ئەسكەر بولۇپ، ئۇلار ئۇرۇمچىدىن ئالمىشاتتى، يېشل تۇغ يىگدىن 698 ئەسكەر بولۇپ، سەنشدىن ئالمىشاتتى. ئاقسۇ شەھرى، سارام شەھرى ۋە باي شەھرىدە بىردىن ھاكىمبەگ بولۇپ، بۇلارنىڭ دەرىجىسى 3 - دەرىجىدىن 4 - دەرىجىگىچە ئىدى.

ئۇچتۇرپان. ئۇچتۇرپانىڭ ئىسمى ئۇچ دىگەن تاغ ئىسمىدىن كەلگەن. بۇ يەر ئاقسۇنىڭ غەربىگە جايلاشقان بولۇپ، مۇھىم يول ئۇستىدە ئەمەس ئىدى. ملادىنىڭ 1758 - يىلى (چىيەنلۇڭ 23 - يىلى) بۇ يەرگە بىر ئىش باشقۇرغۇچى ئامبال تەيىنلەنگەن. بۇ يەردە مانجۇ يىگىدىن 140 ئەسكەر بولۇپ، بارىكول، گۇچىڭ، تۇرپانلاردىن ئالمىشاتتى؛ يېشل تۇغ يىگدىن ئاتلىق ۋە پىيادە ئەسكەرلەردىن جەمئى 525 ئادەم بولۇپ، بۇلار سەنشى، گەنسۇلاردىن ئالمشاتتى. بۇ يەردىكى ھاكىمبەگ 5 - دەرىجىلىك ئىدى.

كۇچا. ملادىنىڭ 1759 - يىلى (چىڭ سۇلالىسىنىڭ چىيەنلۇڭ 24 - يىلى) بۇ يەرگە بىر ئىش باشقۇرغۇچى ئامبال تەيىنلەنگەن، بۇ يەردە تۇرۇشلۇق ئەسكەرلەر ئىچىدە مانجۇ يىگى ئەسكەرلىرى يوق ئىدى، يېشل تۇغ يىگدىن 302 ئەسكەر بولۇپ، بۇلار شەنشى ئولكىسىدىن ئالمىشاتتى. كۇچا شەھرى ۋە شايار شەھرىدە بىردىن ھاكىم بەگ بولۇپ، بۇلار 3 - دەرىجىلىك ئىدى.

قارا شەھەر. بۇ يەر شەرقتە تۇرپانغا تۇتۇشىدۇ، شىمالدا ئۇرۇمچىگە خوشنا. ملادىنىڭ 1758 - يىلى (چىيەنلۇڭ 23 - يىلى) بۇ يەرگە يىگى شەھەر سېلىنغان، 2 - يىلى بىر ئىش باشقۇرغۇچى ئامبال تەيىنلەنگەن. تۇرغاۋۇتلار قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، قارا شەھەر تەۋەسىگە ئورۇنلاشتۇرۇلغانلىرى جەنۇبىي 4 خوشۇن بولدى، بۇندىن باشقا يەنە خوشۇنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدا 3 خوشۇن بار ئىدى. بۇلارنىڭ ھەممىسى

سى ئىش باشقۇرغۇچى ئامبالغا قارايتتى، بۇ يەردە تۇرۇشلۇق ئەسكەرلەردە مانجۇ يىڭى يوق ئىدى. يېشىل تۇغ ئەسكەرلىرىدىن 600 ئادەم بولۇپ، بۇلار شەنشى، گەنسۇدىن ئالمىشاتتى. كورلا ۋە بۇگۇرلەردە بىردىن ھاكىم بەگ بولۇپ، بۇلار 3 - دەرىجىلىك ئىدى.

تۇرپان. مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە بۇ يەر چاغاتاي ئۇلۇسلىرىنىڭ ئىگىلىكىدە ئىدى. مىلادىنىڭ 1646 - يىلى (سۇن جۇڭ 3 - يىلى) تۇرپان سۇلتانى ئابدۇل ئەخمەت ھاجى خان چىڭ سۇلالىسىگە ئەلچى بىلەن تارتۇق ئەۋەتكەن. كېيىن بۇ يەرنى جۇڭغارلار تىزگىنلىۋالغان ئىدى. كاڭشى دەۋرىدە، شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ئۈچۈن، ئالدى بىلەن تۇرپاننى قولغا كەلتۈرۈشكە قارار قىلىنىدى. مىلادىنىڭ 1720 - يىلى (چىڭ سۇلالىسىنىڭ كاڭشى 59 - يىلى) سەيياره ئامبال ئالانا قوشۇن باشلاپ پىچان، لۈكچۈنگە كەلدى، بۇ يەرنىڭ چوڭ ئاخۇنى ئىمىن غوجا لۈكچۈندە چىڭ سۇلالىسىگە تەسلىم بولدى. مىلادىنىڭ 1725 - يىلى (يۇڭ جىڭ 3 - يىلى) تۇرپان ۋە پىچانلاردىكى ئۇيغۇرلاردىن 650 ئويلۇك ئادەم جۇڭغارلارنىڭ دەپسەندە قىلىشىدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن، ئىچكى ئولكىلەرگە كوچۇشنى ئىلتىماس قىلغاچقا، ئۇلار چىڭ سۇلالىسى تەرىپىدىن گەنسۇنىڭ سۇجۇ ۋىلايىتىگە تەۋە جىنىتاشى ۋە گەنجۇغا تەۋە ۋىيلوباۋ دىگەن جايلارغا ئورۇنلاشتۇرۇلدى. مىلادىنىڭ 1734 - يىلى ئىمىن غوجا لۈكچۈندىكى ئۇيغۇرلاردىن 8103 ئادەمنى باشلاپ ئىچكى ئولكىلەرگە قېچىپ كەلدى، چىڭ سۇلالىسى ھوكۈمىتى بۇلارنى گۇاجۇغا ئورۇنلاشتۇردى. چىيەن لۇڭ ۋاقتىدا چىڭ سۇلالىسى جۇڭغارلارنى جازالاشقا كىرىشكەندە، ئىمىن غوجا بىلىلە بىرلىشىپ تۇرپاندىكى ئۇيغۇرلارنى تەسلىم قىلدۇردى ۋە ئۇلارنى قوشۇن بىلەن بىلىلە ئىلىغا ئېلىپ باردى. مىلادىنىڭ 1756 - يىلى چىيەنلۇڭ 21 - يىلى) ئىمىن غوجا ۋە گۇاجۇدا تۇرغان

ئۇنىڭغا تەۋە ئۇيغۇرلار لۇكچۇنگە قايتىپ كەلدى. شۇنىڭ بىلەن چىڭ سۇلالىسى تۇرپاننىڭ دائىرىسىنى بەلگىلەپ، ئىمىن غوجىنى بۇ يەرنى باشقۇرۇشقا بۇيرۇدى. چىڭ سۇلالىسى چوڭ ۋە كىچىك غوجىلارنىڭ ئىسيانىنى بېسىقتۇرغاندا، ئىمىن غوجا داۋاملىق خىزمەت كورسەتتى. چىڭ سۇلالىسى ئىمىن غوجىغا جىڭگۇگۇڭ دىگەن ئۇنۋاننى بەردى، كېيىن ئۇنى يەنە گوسەن بەيلىزى، دولو بېلى، دولو جۇنۋاڭ قىلىپ بېكىتتى. ئۇنىڭ ئوغۇللىرىدىن سۇلايمان ۋە مۇسالارنىڭ ھەممىسى ياردەمچى گۇڭ قىلىپ بېكىتىلدى. مىلادىنىڭ 1759 - يىلى (چىيەنلۇڭ 24 - يىلى) تۇرپاندا ئالتە قەلئە (پىچان، تۇرپان، لۇكچۇن، سىڭگىم، قاراغوجا، توخسۇن) بىنا قىلىندى. بىر ئىش باشقۇرغۇچى ئامبال تەيىنلىنىپ، پىچاندا تۇرغۇزۇلدى. مىلادىنىڭ 1780 - يىلى ئىش باشقۇرغۇچى ئامبال تۇرپان لەشكەر بېشى ئامبىلىغا ئوزگەرتىلىپ، ئۇرۇمچى دۇتىڭغا تەۋە قىلىندى. بۇ يەردە تۇرغۇچى ئەسكەرلەر مانجۇ يىڭىدىن 500 ئادەم بولۇپ، ئۇرۇمچىدىن ئالمىشاتتى؛ يېشىل تۇغ يىڭىدىن 600 ئادەم بولۇپ، شەنشى، گەنسۇلاردىن ئالمىشاتتى. تۇرپان جاساق تەرىپىدىن ئىدارە قىلىنىدىغان ئۇيغۇرلار ئەسلىدە 1675 ئويلۇك بولۇپ بۇلار 16 مەھەللىگە بولۇنەتتى. بۇندىن تاشقىرى يەنە 4 مەھەللە لەشكەر بېشى ئامبىلىغا قارايتتى.

قۇمۇل. مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى دەۋرلىرىدە چاغاتاي ئەۋلاتلىرىنىڭ ئىلكىدە تۇراتتى. مىلادىنىڭ 1647 - يىلى (شۇن جۋ 4 - يىلى) قۇمۇل ھەربى ۋىلايىتىنىڭ ئۇيغۇر تۇتۇغى چىڭ سۇلالىسىگە تارتۇققا باردى. مىلادىنىڭ 1696 - يىلى (كاڭشى 35 - يىلى) ئۇيغۇر بېگى ئەبەيدۇللا چىڭ سۇلالىسىگە ئەل بولۇپ، قۇمۇلدا تۇردى. مىلادىنىڭ 1697 - يىلى (كاڭشى 36 - يىلى) ئەبەيدۇللا غالدانىنىڭ ئوغلى سېپتىڭ بالجۇرنى ۋە ئۇنىڭ ئادەملىرىنى تۇتۇۋېلىپ، چىڭ سۇلالىسىگە تاپشۇردى. چىڭ

سۇلالىسى بۇنىڭ ئۇچۇن ئۇنىڭغا بىرىنچى دەرىجىلىك جاساقلىق مەرتىۋىسىنى بەردى ۋە تامغا ئىنئام قىلدى، ئۇ خوشۇن قوشۇنى تەشكىل قىلدى. ئۇنىڭ تەمىناتى موڭغۇل جاساقلىرىغا ئوخشاش بولدى. مىلادىنىڭ 1727 - يىلى (يۇڭ جىڭ 5 - يىلى) چىڭ سۇلالىسى ئۇنىڭ نەۋرىسى ئىمىنىگە جىڭگۇگۇڭلۇق مەرتىۋىسىنى بەردى، كېيىن ئۇنىڭ دەرىجىسىنى ئوستۇرۇپ، گۇسەن بېيزى مەرتىۋىسىگە كوتەردى. ئىمىننىڭ ئوغلى يۇسۇپ ۋە نەۋرىسى ئىسھاقلارغا جۇنۋاڭلىق مەرتىۋىسىنى بەردى.

قۇمۇلىنىڭ كونا شەھىرى مىلادىنىڭ 1717 - يىلى (كاڭشى 56 - يىلى) بىنا قىلىنغان، يېڭى شەھىرى مىلادىنىڭ 1727 - يىلى (يۇڭ جىڭ 5 - يىلى) بىنا قىلىنغان. مىلادىنىڭ 1735 - يىلى (يۇڭ جىڭ 13 - يىلى) دىن باشلاپ قۇمۇلدا 2 مىڭ كىشىلىك مۇداپىە قوشۇنى تۇرىدىغان بولدى. مىلادىنىڭ 1759 - يىلى (چىيەنلۇڭ 24 - يىلى) بۇ يەرگە بىردىن ئىش باشقۇرغۇچى ئامبال، ياردەمچى ئامبال تەيىنلەندى. مىلادىنىڭ 1761 - يىلى ئىلگىرى بۇ يەردە تۇرغان ئەسكەرلەر قايتۇرۇلۇپ كېتىپ، گۇاجۇ يېڭىنىڭ ئەسكەرلىرىدىن 300 ئادەم، بۇلۇنگىر يېڭىنىڭ ئەسكەرلىرىدىن 200 ئادەم، خۇاڭدۇڭ يېڭىنىڭ ئەسكەرلىرىدىن 200 ئادەم قۇمۇلغا كوچۇرۇلدى. مىلادىنىڭ 1762 - يىلى يەنە ئەنشىدىكى تىبياۋىيىڭ ئەسكەرلىرىدىن 100 كىشى قۇمۇلدا تۇرغۇزۇلۇپ، بارىكولدىكى ئەسكەر باشلىغىغا قارايدىغان ياردەمچى قوماندانىنىڭ باشقۇرۇشىغا تاپشۇرۇلدى. قۇمۇلدىكى ئۇيغۇرلار بولسا جاساق ئىلىنچى ۋاڭنىڭ باشقۇرۇشىغا قارىدى.

ئۇرۇمچى. بۇ يەر ئىلگىرى جۇڭغارلارنىڭ قوبۇننۇيات، غالدان دورجى قەبىلىلىرىنىڭ يايلىغى ئىدى. مىلادىنىڭ 1755 - يىلى (چىيەنلۇڭ 20 - يىلى) چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى جۇڭغارلارنى باستۇرۇشقا كەلگەندە، غالدان دورجى

بۇ قوشۇننىڭ ھەيۋىسىدىن ئۇركۈپ كېتىپ تەسلىم بولىدى. ئۇ-رۇمچىدە ئەسلىدە بىر قەلئە بار ئىدى، مىلادىنىڭ 1763 - يىلى چىڭ سۇلالىسى يەنە كونا قەلئەنىڭ شىمالىغا بىر يېڭى شەھەر سالدى، ئۇنى دىخۇا دەپ ئاتىدى. 1771 - يىلى بۇ يەرگە مەسلىھەتچى ئامبال تەينىلەنىدى. شۇنىڭ كەينىدىنلا يەنە مەر-كەزگە بۆلۈنگەن قارايىدىغان دىخۇا ئوبلاستى قۇرۇلدى. مىلادىنىڭ 1772 - يىلى ئۇرۇمچى كونا قەلئەنىڭ غەربىدىكى 8 چاقىرىم يىراقلىقتىكى يەرگە مانجۇ قەلئەسى (مەنچىڭ) سېلىنىپ، ئۇنىڭغا گۇبىنىڭ چىڭ دەپ ئات قويۇلدى ۋە بۇ يەر ئۇرۇمچىنىڭ باشلىغى تۇرىدىغان جاي قىلىندى. مىلادىنىڭ 1773 - يىلى ئۇرۇمچى مەسلىھەت ئامبىلى ئۇرۇمچى دۇتۇڭى قىلىپ ئوز-گەرتىلدى. بۇمۇ گۇبىنىڭ چىڭ (ھازىرقى لومەنچىڭ) دا تۇر-دى. ئۇرۇمچى ئۇ چاغدا تىيانشاننىڭ شىمالىدىكى مۇھىم ھەربىي قورغان ئىدى. بۇ يەردە مانجۇ يىگىنىڭ ئاتلىق ۋە پىيادە ئەس-كەرلىرىدىن 3400 ئادەم بار ئىدى. مىلادىنىڭ 1772 - يىلى لياڭجۇ، جۇاڭلىياڭلاردىن كوچۇرۇپ بىر لەشكەر بېشى ئامبال تە-سىس قىلىندى. ئۇ ئۇرۇمچى دۇتۇڭىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولىدى. يېشىل تۇغ يىگىنىڭ ئاتلىق ۋە پىيادە ئەسكەرلىرىدىن 3500 ئادەم بولۇپ، بۇلار گەنسۇ، نىڭشيا، شەنشى قاتارلىق جايلاردىن ئۇرۇمچىگە كوچۇرۇپ كېلىندى، بۇلارنى بىر تەدۇ ئامبال باش-قۇردى. دىخۇا قەلئەسىنى قوغدايدىغان يىگىدا 1000 ئەسكەر، گۇبىنىڭ قەلئەسىنى قوغدايدىغان يىگىدا 300 ئەسكەر بار ئىدى. بۇلاردىن تاشقىرى يەنە جىمسار يىگىدا ئاتلىق ۋە پىيادە بو-لۇپ 900 ئەسكەر، ماناس يارىمچى ئامبال يىگىدا ئاتلىق ۋە پىيادە بولۇپ 1600 ئەسكەر، قارابالغاسۇن يىگىدا 300 ئەسكەر بولۇپ، ئۇلارنىڭ ھەممىسى گەنسۇ، شەنشى ئولكىلىرىدىن كوچۇ-رۇپ كەلتۈرۈلگەن، ئۇلارنى بىر مەسلىھەتچى سەركەردە، بىر يارىمچى سەركەردە ۋە بىر مۇھاپىزەتچى سەركەردە باشقۇراتتى. بۇلارنىڭ ھەممىسى بالا - چاقىسىنى بىللە ئېلىپ كەلگەن مۇدا-

پە قوشۇنى بولۇپ، ئومۇمى سانى 11000 ئادەم ئىدى. بۇ-
لارنىڭ ھەممىسىگە ئۇرۇمچى دۇتۇڭى قوماندانلىق قىلاتتى. مە-
مۇرى جەھەتتىن ئۇرۇمچى بىۋاستە ئايمىغى (ۋىلايەتكە تەڭ) غا
بىر ئايماق باشلىغى تەيىنلىنىپ، ئۇ گۇڭنىڭ قەلئەسىدە تۇراتتى.
ئۇرۇمچى ئايمىغىنىڭ قارمىغىدا سانجى، ماناس، فۇكاڭ ناھىيىلىـ
رى بولۇپ، بۇلاردا بىردىن ناھىيە باشلىغى بار ئىدى. مىلادىـ
نىڭ 1776 - يىلى فۇكاڭ ناھىيىسىدىن جىمىسارغا بىر يامۇل
بېگى ئايرىپ ئەۋەتىلدى. ئۇرۇمچى رايونىدىكى ئايماق، ناھىيە
تۇزۇمى ئىچكى ئولكىلەردىكىگە ئوخشايتتى.

كورخارا ئۇسۇ. بۇ يەر ئۇرۇمچى رايونىنىڭ غەربىدە بولۇپ،
شىمالدا تارباغاتايغا، غەرپتە ئىلىغا تۇتىشىدۇ. مىلادىنىڭ 1762 -
يىلى (چىيەنلۇڭ 27 - يىلى) بۇ يەرگە بىر ئىش
باشقۇرغۇچى ئامبال تەيىنلەندى. ئىككىنچى يىلى چىڭسۇي
قەلئەسى سېلىنىپ، بوز يەر ئاچىدىغان قوشۇنلار جايلاشتۇرۇلدى.
مىلادىنىڭ 1772 - يىلى لەشكەر باشلىغى ئامبال تەيىنلىنىپ،
ئۇرۇمچى دۇتۇڭنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى. بۇنىڭ تەۋەسىدىكى
كورخارا ئۇسۇ ۋە جېڭلاردا ئاشلىق تەييارلىغۇچىلار، يېشىل
تۇغ يىڭىنىڭ ئاتلىق ۋە پىيادە ئەسكەرلىرىدىن 300 ئادەم بو-
لۇپ، بۇلارنىڭ ھەممىسى گۇيۇەن، گەنجۇ، شىنىڭ، خېجۇ، ماناس
يىڭلىرىدىن كوچۇرۇپ كېلىنگەن.

گۇچىڭ. مىلادىنىڭ 1775 - يىلى (چىيەنلۇڭ
40 - يىلى) سېلىنىغان. ئىسمى فۇيۇەن قەلئەسى ئىدى.
بۇ يەردە بىر لەشكەر باشلىغۇچى ئامبال تۇراتتى. ئۇنىڭ قول
ئاستىدا مانجۇ يىڭى ئەسكەرلىرىدىن 1100 ئادەم، يېشىل تۇغ
يىڭى ئەسكەرلىرىدىن 400 ئادەم بولۇپ، بۇلارنىڭ ھەممىسى
گەنسۇ قاتارلىق جايلاردىن كوچۇرۇپ كېلىنگەن.

بارىكول. بۇ يەرنى قۇمۇلدىن تىيانشان ئايرىپ تۇرىدۇ. تاغ-
نىڭ جەنۇبى قۇمۇلغا قارايدۇ. شىمالى بارىكولگە قارايدۇ، بۇ
يەرنىڭ شىمالي قالقاغا تۇتىشىدۇ، غەربي گۇچىڭغا تۇتىشىدۇ.

جۇغراپىيلىك ئورنى ئىنتايىن مۇھىم. قەدىمقى زامانلاردىن تارتىپ جەڭلەردە قاتتىق تۇرۇپ تالىشىدىغان جايلارنىڭ بىرى. چىڭ سۇلالىسى جۇڭغارلارنى تىنچىتىۋاتقان مەزگىلدە، بارىكول ۋە ئۇنىڭ شىمالىدىكى قۇبدۇ مۇھىم ھەربىي قەلئە ھىساپلىناتتى. چىڭ سۇلالىسى بۇ يەردە قوشۇن تۇرغۇزۇپ، ھۇجۇمغا ئوتۇشتە ۋە مۇداپىەدە تايانچ پونكىت قىلغان ئىدى. مىلادىنىڭ 1731 - يىلى (يۇڭ جىڭ 9 - يىلى) بارىكول قەلئەسى سېلىنىدى. شىنجاڭنى بىرلەشتۈرگەندىن كېيىن، مىلادىنىڭ 1762 - يىلى (چىيەنلۇڭ 27 - يىلى) بارىكول يېڭىدىن تۇغ يىڭگى تەسىس قىلىندى. مىلادىنىڭ 1772 - يىلى كونا قەلئەنىڭ شەرقىي جەنۇبىغا خۇيىنىڭ قەلئەسى سېلىنىپ، لەشكەر بېشى ئامبال تەينىلەندى. بۇ ئامبال ۋە بارىكول مانجۇ يېڭى مۇشۇ يەردە تۇردى. مىلادىنىڭ 1773 - يىلى بۇ يەردە جېنشى ۋىلايىتى تەسىس قىلىنىپ، يىخو، چىتەي ناھىيىلىرىنى باشقۇردى. بۇ يەردە مانجۇ يېڭى ئەسكەرلىرىدىن 1000 ئادەم بولۇپ، شىئەندىن كوچۇرۇپ كېلىندى. يېشىل تۇغ لىۋق يىڭ ئەسكەرلىرىدىن 2000 ئادەم بولۇپ، گەنسۇ، ئەنشى قاتارلىق جايلاردىن كوچۇرۇپ كېلىندى. بۇلارغا بىر لەشكەر باشلىغى يېتەكچىلىك قىلدى.

يۇقۇرقىلارنى يىغىپ ئېيتقاندا، شۇنى بىلگىلى بولىدۇكى، چىڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى دەۋردە شىنجاڭدىكى ھەربىي - مەمۇرى باشقۇرۇش سىستېمىسى ئىلى جىياڭجۇنىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولۇپ، ئۇنىڭ قول ئاستىدا دۇتۇڭ، مەسلىھەتچى ئامبال، ئىش باشقۇرغۇچى ئامبال، لەشكەر بېشى ئامبال بولاتتى. دىمەك، بىر-قەدەر چوڭراق شەھەر ۋە قەلئەلەردە ئىش باشقۇرۇش ئاساسلى تۇراتتى. كىچىكرەك شەھەر ۋە قەلئەلەردە لەشكەر بېشى ئامبال تۇراتتى. ھەر دەرىجىلىك ھەربىي ئەمەلدارلار چېگرا مۇداپىە قوشۇنىغا يېتەكچىلىك قىلىپ، جەنۇبىي ۋە شىمالىي شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا تۇراتتى. چېگرا مۇداپىەسى مەسلىسىدە

بولسا، باشقا جايلارغا نسبەتەن يەنە شمالىي شىنجاڭغا كوپرەك ئېتىبار بېرىلگەن ئىدى. چىڭ سۇلالىسى شىنجاڭنى قوغداشقا ئەۋەتكەن قوشۇنلارنىڭ مۇتلەق كوپچىلىگى شمالىي شىنجاڭدا تۇراتتى. شمالىي شىنجاڭدىكى قوشۇنلار، ئاساسەن، ئىلى، ئۈرۈمچى، بارىكول قاتارلىق جايلارغا توپلانغان ئىدى. شىنجاڭدا تۇرىدىغان قوشۇن دائىم تۇرىدىغان قوشۇن ۋە ئالمىشىپ تۇرىدىغان قوشۇن دەپ 2 خىلغا بولۇنەتتى. دائىم تۇرىدىغان قوشۇن ئوزلىرىنىڭ بالا - چاقىلىرىنى بىللە ئېلىپ كېلىپ ئۇزۇن مۇددەت شۇ يەردە تۇراتتى. مەسىلەن، ئىلى، ئۈرۈمچى، گۇچىڭ، بارىكوللەردىكى مانجۇ يىگىتلىرى، يېشىل تۇغلۇق يىگىتلار ۋە تۇرپاندىكى مانجۇ يىگىت ئەسكەرلىرى ئەنە شۇنداق ئىدى. ئالمىشىپ تۇرىدىغان قوشۇنلار بالا - چاقىلىرىنى ئېلىپ كەلمەي، قىسقا مۇددەت مۇداپىدە تۇرۇپ، نوۋەت بىلەن ئالماشاتتى. ئۇلار دەسلىۋىدە 3 يىلدا بىر ئالمىشىدىغان، كېيىن 5 يىلدا بىر ئالمىشىدىغان قىلىپ ئوزگەرتىلدى. مەسىلەن، تارباغاتايدا تۇرىدىغان مانجۇ يىگىتىدىكى ئەسكەرلەر ئىلىدىن ئەۋەتىلدى. يېشىل تۇغلۇق يىگىت ئەسكەرلىرى شەنشى، گەنسۇلاردىكى يىگىتلاردىن ئەۋەتىلدى. قەشقەر، يېڭىسار، ئوچتۇرپان، ئاقسۇلاردىكى مانجۇ يىگىت قوشۇنلىرى ئۈرۈمچى، گۇچىڭ، بارىكولدىن ئالمىشىپ تۇرىدىغان ۋە يېشىل تۇغلۇق يىگىت قوشۇنلىرى شەنشى، گەنسۇلاردىكى يىگىتلاردىن ئالمىشىپ تۇرىدىغان بولدى. ئۇسلىدىكى يېشىل تۇغلۇق يىگىت ئەسكەرلىرىنىڭ مىلادىنىڭ 1760 - يىلىدىن تارتىپ شەنشى، گەنسۇ ئوكىلىرىدىكى يىگىتلاردىن ئالمىشىپ تۇرىدىغان بولۇپ، مىلادىنىڭ 1778 - يىلىدىن كېيىن بولسا بالا - چاقىسىنى ئېلىپ كېلىپ، ئۇزۇن مۇددەت مۇداپىدە تۇرىدىغان قىلىپ ئوزگەرتىلدى.

مەمۇرى جەھەتتە. ھەرقايسى جايلارنىڭ ئوز ئەھۋالىغا ئاساسەن، ھەر خىل تۈزۈملەر يۈرگۈزۈلدى. مەسىلەن، قەشقەردىكى مەسلىھەتچى ئامبالىغا تەۋە جەنۇبىي شىنجاڭدىكى 8 شەھەر ئۈيە-

خۇرلار توپلىشىپ كۇلتۇرغان ئاساسىي رايون بولغىنى ئۈچۈن، شۇ يەرلەردە ئىلگىرىدىن تارتىپ يۇرگۈزۈلۈپ كېلىۋاتقان بەگ لىك تۈزۈمى يۇرگۈزۈلدى. بىر رايونىنىڭ ئىشلىرىغا ئومۇمىي يېتەكچىلىك قىلىدىغان ئەمەلدار ھاكىم بەگ دەيىلەتتى. ئۇنىڭ دىن كېيىن تۇرىدىغانلىرى ئىشىك ئاغا بەگ دەيىلەتتى، يەر - زىمىن ۋە ئاشلىق ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغىنى غەزنىچى بەگ، ئەدلىيە ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغىنى قازى بەگ دەيىلەتتى، سۇ ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغىنى مىراپ دەيىلەتتى، ئامانلىق ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغىنى پاششاپ بەگ، دىنىي ئىشلارنى باشقۇرىدىغىنى موتەسىپ بەگ، سودا ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغىنى بولەك - ياراق بېگى دەيىلەتتى. لېكىن، بەگلەرنىڭ بەگلىك نەسەپچىلىك تۈزۈمى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، ھوكۇمەت تەرىپىدىن بەلگىلىنىدىغان ئەمەلدارلىق تۈزۈم يولغا قويۇلدى. ئەمەلدارلارغا مائاش ھىساۋىدا مەلۇم مىقداردا يەر بېرىلىپ، ئىجارىسىنى ئۇلار كىرىم قىلىدىغان بولدى. ئۇيغۇرات، قازاق، تۇرغاۋۇتلاردا ۋە قۇمۇل، تۇرپان، ئۇچتۇرپانلاردا بولسا جاساق تۈزۈمى يۇرگۈزۈلۈپ، ئۇلارغا ۋاكالىق ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش ئۇنۋانلار بېرىلىپ، ئۇلار ئوزلىرىگە قاراشلىق خەلقلەرگە ھوكۇمرانلىق قىلاتتى. ئۇرۇمچى رايونىدا ئىچكى ئولكىلەردىن كوچۇپ كەلگەن خەلۋۇ ئاھالىسى بىر-قەدەر كوپ بولغاچقا، ئىچكى ئولكىلەردىكىگە ئوخشاش ئايماق، ناھىيە تۈزۈمى يۇرگۈزۈلەتتى. مەيلى بەگ، جاساق (چىكىۋاك، جۇنۇاك، بىلى، بېيزى، ياردەمچى گۇك دېگەندەك) لار بولسۇن، پاكى ئايماق، ناھىيە ياشلىقلىرى بولسۇن، ھەممىسى شۇ جايدىكى ھەربىي ياشلىقلارنىڭ قوماندانلىغىغا بويسۇناتتى.

چىك سۇلالىسىنىڭ شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرۈشى ئوتمۇشتە پۈتكۈل ئوتتۇرا ئاسيا ۋە قازاقىستانغا ھوكۇمرانلىق قىلغان جۇڭغار فېئودال ئاقسۆڭەكلىرىنى بىسىقتۇرغاندىن كېيىن ئەمەلگە ئاشقان. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ چاغلاردا چىڭ سۇلالىسىنىڭ نوپۇ-

زى پۇتكۈل ئوتتۇرا ئاسيادا ناھايىتى زور تەسىرگە ئىگە بولغان. ئوتتۇرا ئاسيادىكى بەزى كىچىك ئىسلام فېئودال دولەتلىرىنىڭ ھەممىسى چىڭ سۇلالىسىگە تەۋە ئىكەنلىكىنى ئىزھار قىلىشتى. مەسىلەن، مىلادىنىڭ 1758 - يىلى تاشكەنت فۇدېپىغا تەسلىم بولدى؛ ئىككىنچى يىلى قوقاندىكى ئەردەنى بېي جاۋخۇيغا ئوزلىرىنىڭ چىڭ سۇلالىسىگە تەۋە بولغانلىقىنى بىلدۈردى؛ مىلادىنىڭ 1764 - يىلى بۇخارامۇ چىڭ سۇلالىسىگە قارىدى. بۇ كىچىك دولەتلەر ئوزلىرىنىڭ مۇستەقىللىقىنى ساقلاپ تۇرغان بولسىمۇ، ئەمما چىڭ سۇلالىسى كۈچەيگەن ۋاقىتلاردا، ئۇلار مەلۇم دەرىجىدە يەنىلا ئىلى جىاڭجۈنىنىڭ بۇيرۇقىلىرىغا ئىتائەت قىلاتتى①. قوقان ھەمىشە چىڭ سۇلالىسىگە تارتۇق ئەۋەتىپ تۇردى. مىلادىنىڭ 1762 - يىلى (چېيەنلۇڭ 27 - يىلى) قوقانىنىڭ بېگى ئەردەنى قىرغىزلارنىڭ ئادگىنىسا قەبىلىسىنىڭ باشلىغى ھاجى بېيگە قاراشلىق ئوش قاتارلىق جايلارنى بېسىۋالغاندا، ھاجى بېي چىڭ سۇلالىسىگە ئەرز قىلدى. چىڭ سۇلالىسىنىڭ شۇ چاغدا شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق ۋەزىرى يۇڭ گۈي ۋە باشقىلار ئەردەنىنى مەڭكۈر يەرنى قايتۇرۇپ بېرىشكە بۇيرۇدى، نەتىجىدە قوقان تەرەپ نائىلاج قايتۇرۇپ بەردى. مىلادىنىڭ 1770 - يىلى ئەردەنى

---

① پ. پ. ئۇۋانوۋ «ئوتتۇرا ئاسيا تارىخىي تېزىسلىرى (16 - ئەسىردىن 19 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە)» دا مۇنداق دەيدۇ: "18 - ئەسىرنىڭ 50 - يىللىرىنىڭ ئاخىرىدا جۇڭغار كوچمەنلەر دولىتىنى تارمار قىلغاندىن كېيىن پەرغانىنىڭ كىردى ۋە پەرغانە ئاھالىسىنى جۇڭگو پادىشاھىنىڭ پۇقرالىرىغا ئايلاندۇردى. يەرلىك بەگلەرنىڭ باشلىغى ئەردەنى بېي بېيجىڭغا ئەلچى ئەۋەتىپ، ئوزىنىڭ ساداقەتلىك بەلەن ئىتائەت قىلىدىغانلىقىنى ئىزھار قىلدى ۋە ئوزىنى پۇقرا قىلىپ قوبۇل قىلىشنى ئىلتىجا قىلدى. باشقا پەرغانە بەگلىرىمۇ شۇنداق قىلدى." (مەزكۇر كىتابنىڭ رۇسچە نەشرى، 108 - بەتكە قارالسۇن).

بهي ئولدى. ئۇنىڭ جىيەنى ناربوتا بەگ (يەنى بەي) بولدى. ئۇ ئەلچى ئارقىلىق بۇ ۋەقەنى چىڭ سۇلالىسىگە مەلۇم قىلدى. ۋە ئەجدىھار، بۇلاق سۇرىستى چۇشۇرۇلگەن پەتنۇس بىلەن بىر شۇكار تارتۇق قىلىپ ئەۋەتتى. ئۇ ئوتتۇرا ھىساپ بىلەن بىر يىلدا ياكى ئىككى يىلدا بىر قېتىم چىڭ سۇلالىسى پادىشاسىنى تاۋاپ قىلىپ كېلىپ، تارتۇق قىلاتتى. پادىشا چىيەن لۇڭ ناربوتانى ئوغلۇم دەيتتى①. ناربوتا ئورال توپە ۋە خوجەنت (ھازىرقى لېنىنئاباد) نى ئوزىگە قوشۇۋالماقچى بولۇپ كوردى. لېكىن ئەمەلگە ئاشۇرالمىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن تا 19 - ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگىچە قوقان ھوكۇمدارىنىڭ ھاكىمىيىتى پەرغانە ۋادىسى بىلەن چەكلەندى، يەنە كېلىپ پەرغانىنى مەركەز قىلغان دائىرە بىلەنلا چەكلەندى. پەرغانە ۋادىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدىن ئالاي تاغلىرىغىچە بولغان جايلاردا ئاساسىي رول ئوينىغۇچىلار يەنىلا قىرغىزلار ئىدى②. مىلادىنىڭ 1797 - يىلى ناربوتا بىلەن تاشكەنت رايونىنىڭ ھوكۇمدارى يۇنۇس خوجا ئوتتۇرىسىدا توقۇنۇش تۇغۇلۇپ، ناربوتا ئورۇشنا يېڭىلىپ ئەسىرگە چۈشتى ۋە مىلادىنىڭ 1800 - يىلى تاشكەنتنە ئولتۇرۇلدى③. پەقەت چىڭ سۇلالىسى ئاجىزلاشقاندىن كېيىنلا، جۇڭگونىڭ تەۋەلىكىدە تۇرغان قوقان پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ كېڭەيمىچىلىك قىلىشقا كىرىشتى.

---

① خاۋۇس: «موڭغۇل تارىخى» 2 - توم، 2 - كىتاپ، 818 - بەت.

② پ. پ. ئىۋانوۋ: «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى» 110 - بەت.

③ خاۋۇس: «موڭغۇل تارىخى» 2 - توم، 2 - كىتاپ، 819 - بەت.

2 - بولۇم شىنجاڭدا بوز يەر ئېچىش ۋە ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ ئىجتىمائىي — ئىقتىسادىي ئەھۋالى

چىڭ سۇلالىسى جۇڭغارلار بىلەن ئۇرۇشۇۋاتقان چاغلىردا ۋە شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن، ھەربىي قىسىملارنىڭ ئاشلىق تەمىناتى مەسىلىسىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن خەن ۋۇدى زامانىسىدىن تارتىپ ھەرقايسى دەۋرلەردىكى ھوكۈمەتلەر ئىشلەتكەن كەلگەن چارىدىن ئورنەك ئېلىپ، شىنجاڭدا بوز يەر ئېچىشنى يولغا قويدى. دەسلەپتىدە، ئاساسەن، چىڭ قوشۇنلىرى ئىگەللىگەن رايونلاردا، مەسىلەن، قۇمۇل، بارىكول، پىچان، ئېرتىش ۋادىسى قاتارلىق جايلاردا بوز يەر ئاچتى. ئامورسانانىڭ ۋە چوڭ - كىچىك غوجىلارنىڭ ئىسيانى تىنچىتىلغاندىن كېيىن، چىڭ سۇلالىسى ئىلى ۋە شىنجاڭنىڭ باشقا جايلىرىدا ئەسكەر تۇرغۇزۇش ئۈچۈن بوز يەر ئېچىش دائىرىسىنى يەنمۇ كېڭەيتتى، ئۇنىڭ مۇھىم نۇقتىسى ئىلى ۋە شىمالىي شىنجاڭدىكى ئەسكەر تۇرىدىغان جايلار ئىدى.

مىلادىنىڭ 1759 - يىلى (چىيەنلۇڭ 24 - يىلى) ئاقسۇدىكى ئىش باشقۇرغۇچى ئامبال ئاگۇي جاۋخۇي بىلەن كېڭىشىپ، پادىشا چىيەن لۇڭما تەستىقلاتقاندىن كېيىن، ئىلدا تۇرۇشلۇق قوشۇنلارنى ۋە جەنۇبىي شىنجاڭدىن كوچۇرۇپ كېلىنگەن ئۇيغۇرلارنى ئاساس قىلىپ، ئىلدا بوز يەر ئاچتى. بۇ پىلان ئىككىنچى يىلدىن باشلاپ ئىجرا قىلىنىشقا باشلىدى. تېرىلغان يەرلەر يەنىلا ئىلگىرى ئۇيغۇرلار جۇڭغارلار ئۈچۈن يەر تېرىغاندا ئېچىلغان يەرلەر ئىدى. مەسىلەن، ئىلى دەرياسىنىڭ جەنۇبىي قىرغىدىكى قوجاجىر، خوجەكەنت، قاينۇق، جىتىم ۋە ئىلى دەرياسىنىڭ شىمالىي قىرغىدىكى غۇلجا، چاغان-

گۇسۇ، قورغاس قاتارلىقلار. بىرىنچى تۈركۈم گىلىفا ئاقسۇ، گۇچە تۈرپان، سايرام، باي، كۇچا، شايارلاردىن 300 گويلۇك ئۇيغۇر، فارا شەھەر، كورلا قاتارلىق جايلاردىن 200 گويلۇك ئۇيغۇر، جەمى 500 گويلۇك ئادەم كوچۈرۈلدى. ئۇلارغا دولەتتىن دىخانچىلىق سايمانلىرى، ئۇرۇقلۇق، ئوزۇق تارقىتىپ بېرىلدى. مەسلەن، ھەر بىر ئادەمگە 40 فۇك (4 خو) ئاشلىق، 40 فۇك ئوزۇق بېرىلدى. 5 ئادەمگە بىردىن قازان، بىردىن گىدىش، بىردىن پالتا بېرىلدى. گىككى ئادەمگە بىردىن چالغا، ھەر بىر ئادەمگە بىردىن ساپان، بىردىن ئوغاق بېرىلدى. ئۇلار كۆزلۈك ھوسۇلنى يىققاندىن كېيىن دولەتكە ئاشلىق تاپشۇراتتى①. گىلى رايونىنىڭ يېرى مۇنبەت، مەھسۇلاتى ياخشى بولغاچقا، جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ئۇيغۇرلار كېيىن ئوز ئىختىيارى بىلەن كېلىپ بوز يەر ئاچتى. ئۇلار يىلدىن - يىلغا كوپەيىپ، مىلادىنىڭ 1768 - يىلى گىلىدا بوز يەر ئاچقان ئۇيغۇر دىخانلىرىنىڭ سانى 6383 گويلۇككە يەتتى. بۇلار تارانچى دەپ ئاتالدى.

مىلادىنىڭ 1760 - يىلى ئاگۇي قوشۇن باشلاپ، گىلىفا ئورنىشىپ بۇز يەر ئاچتى. دەسلەپتە بوز يەر ئاچقان ھەربىلەرنىڭ سانى 800 گىدى. ھەر بىر ئادەم 10 مو يەر تېرىيەتتى. كېيىن بۇ داۋاملىق كوپەيىپ 2500 ئادەمگە يەتتى؛ بۇلاردىن 2000 ئادەم تېرىقچىلىق قىلدى، 500 ئادەم ھەربى مەشق قىلدى، 5 يىلدا بىر قېتىم ئالمىشىپ تۇردى. بۇلار 25 تۇرالغۇغا بولۇنەتتى. تۇرالغۇدىكى ئەسكەر باشلىغى ئۇلارنى باشقۇراتتى. بۇ ھەربى تېرىقچىلىق دەپ ئاتالدى.

گىلىدا تۇرۇشلۇق قوشۇندىن پەقەت يېشىل تۇغلۇق يىڭ (خەنزۇ

① نايەنچىڭ: «مەرىپەتلىك، سەمەرىلىك گۈك ئاگۇينىڭ شەجەرىسى» 1 - جىلد.

ئەسكەرلەر) ئەسكەرلەرنىلا ھەربىي تېرىقچىلىق قىلاتتى. سەككىز تۇغقا مەنسۇپ مانجۇ ئەسكەرلىرى ھەربى مەشقنى تەكتلەپ، تېرىقچىلىق قىلمايتتى. جياجياڭ يىللىرىغا كەلگەندە، سەككىز تۇغلۇق ئەسكەرلەرنىڭ نوپۇسى كۆپىيىپ كېتىپ، تەمىناتى قىيىنلاشتى. شۇنىڭ بىلەن چىڭ سۇلالىسى ھوكۇمىتى 6000 مانجۇ ئەسكەر ئىچىدىن بىكار يۈرگەن 360 ئادەمنى تېرىقچىلىق قىلىشقا بۇيرۇدى. بۇ تۇغلۇقلار تېرىقچىلىغى دەپ ئاتالدى.

يەنە بىرسى سۇرگۈنلەر (سۇرگۈن قىلىنغان جىنايەتچىلەر) تېرىقچىلىغى. ئىلىدىكى سۇرگۈنلەر تېرىقچىلىغىدا، ھەر بىر ئادەم 12 مو يەر تېرىيتتى، بىر قىسىم سۇرگۈنلەر تالچىدا تېرىقچىلىق قىلدى، بۇ يەر شىدى (غەربىي يەر) دەپ ئاتالدى. يەنە بىر قىسمى لاما كۆرەسى جىلغىسىدا بولۇپ، بۇ يەر لىياڭدى① دەپ ئاتالدى. ئىلىدىن باشقا يەرلەردىمۇ سۇرگۈنلەر تېرىقچىلىغى بار ئىدى.

ئەڭ ئاخىرىدا ئاھالە تېرىقچىلىغى، يەنى ئىچكى ئولكىلەردىن شىنجاڭغا كوچۈپ كەلگەن خەنزۇ دىخانلىرىنىڭ دولەتتىن يەر ئىلىپ تېرىقچىلىق قىلىشى، مەسىلەن، ئىلىدىكى مۇساپىرلاردىن ھەر بىر ئويلۇق ئادەم 30 مودىن يەر ئالغان، تېرىيدىغان يېرىنى مەلۇم قىلىپ تاپشۇرۇشقا تېگىشلىك غەللە ـ پاراقنى ئەنگە ئالدۇرۇپ، يەرلىك ئاھالە بولۇپ قالغان. بۇنىڭدىن تاشقىرى، بارىكول، گۈچىڭ، ئۈرۈمچى قاتارلىق يەرلەردىمۇ خەنزۇ دىخانلىرى كوپ بولۇپ، بۇلارنىڭ ھەممىسى ئىچكى ئولكىلەردىن كوچۈپ كەلگەن ئىدى.

قىسقىسى، بوز يەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلغان رايونلار ئاساسىي جەھەتتىن شىمالىي شىنجاڭدا ئىدى. قۇمۇلدىكى تالناچىسى، سايباش كولى، بارىكولدىن تارتىپ تاكى گۈچىڭ، مورى، ئۈرۈمچى، سانجى، ماناس، قۇتۇبى، ئۇكاك، جىمسار، توتوك، لو-

① شۇي سۇڭ: «شىنجاڭ ھەققىدە».

سىگۈ، تاشخى، شىخو، جىك، تارباغاتاي، ئىلىغچە ھەممىلا يەردە مۇشۇنداق تېرىقچىلىق بار ئىدى. جەنۇبىي شىنجاڭدا بولسا، بۇ خىل تېرىقچىلىق پەقەت پىچان، تۇرپان، توخسۇن، قارا شەھەر، ئۇچ-تۇرپان، ئاقسۇ قاتارلىق يەرلەردىلا بار ئىدى. جەنۇبىي شىنجاڭ-نىڭ غەربىدىكى 4 شەھەردە مۇنداق تېرىقچىلىق يوق ئىدى. يۇقۇرىدا بايان قىلىنغان رايونلاردىن ئىلى، ئۈرۈمچى ناھىيىسى، قۇمۇل، بارىكوللەردىكى تېرىقچىلىق قىلىدىغان يەر سانى بىر-قەدەر كوپ (ئون مىڭ مودىن ئارتۇق) ئىدى. ۋاقىت جەھەت-تىن ئالغاندا، قۇمۇل، بارىكول، تۇرپان، ئىلى قاتارلىق يەرلەردە تېرىقچىلىق بىرقەدەر بالدۇر باشلانغان. سانلىق مەلۇماتقا قارى-غاندا، شىمالىي شىنجاڭدا ئېچىلغان بوز يەرلەر 238 مىڭ 600 مودىن ئارتۇق ئىدى، جەنۇبىي شىنجاڭدا 49 مىڭ 200 مو ئىدى، پۈتۈن شىنجاڭ بويىچە ئېچىلغان بوز يەر جەمى 288 مىڭ مودىن ئارتۇق ئىدى. بۇلاردىن ھەر يىلى 240 مىڭ دەن ئاشلىق ئېلىنىاتتى①.

ئىلى رايونىدا ئۇزۇن يىللاردىن بېرى بوز يەر ئېچىپ يەر تېرىغانلىقتىن، ساڭلاردا ساقلانغان ئاشلىق يىلدىن - يىلغا كوپىيىپ تۇردى. مىلادىنىڭ 1782 - يىلى ئىلى جىياڭ-جۈنى ئىلىتو ئوز دوكلادىدا: ئىلى ساڭلىرىدا ساقلى-نىۋاتقان ئاشلىق 500 مىڭ خودىن (بىر خو 128 جىك) ئېشىپ كەتكەنلىكتىن، ئاشلىق سېپىپ كەتمەكتە، دىگەن. شۇنىڭ ئۈچۈن بىر مەزگىل ھەربىي دىخانچىلىق تۇرالغۇلرىنى ئىلگىرىكى 25 تۇرالغۇدىن 15 كە چۈشۈرۈشكە توغرا كەلگەن.

چىڭ سۇلالىسىنىڭ شىنجاڭدا بوز يەر ئېچىشنى يولغا قويغان-لىغى شىنجاڭنىڭ دىخانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىدا ياخشى رول ئوينىدى. شىمالىي شىنجاڭدىكى تېرىقچىلىق يەرلىرى ئاساسەن

---

① ۋېي يۈەن: «چېيەنلۇڭ زەپەرنامىسى» 11 - جىلد.

مۇشۇ مەزگىلدە ئېچىلغان. شۇنىڭ بىلەن بىللە، شىنجاڭدىكى مىللەتلەر ۋە خەلق نوپۇسىمۇ تەرەققى قىلدى. مىلادىنىڭ 1764 - يىلى چىڭ سۇلالىسى شىڭجىڭدىن شۋە ھەربى ئەمەلدارلىرى ۋە ئەسكەرلىرىدىن 1018 ئادەم (بالا - چاقىسى بىلەن جەمى 3165 ئادەم) نى ئىلى دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى چاپچال تېغى بويلىرىدا مۇداپىەدە تۇرۇشقا ۋە بوز يەر ئېچىپ تېرىشقا يوتكەپ كەلدى. ئۇلار ئوزلىرى يەر تېرىپ، ئوزلىرىنى تەمىنلىدى. دولەتتىن ئاشلىق ئالمىدى. يالغۇز ئاشلىق مەسىلىسىنى ھەل قىلىش بىلەنلا قالماي، شۋەلەر جايلاشقان 8 سۇمۇل شۇ يەر بويىچە ئەڭ باي يەرلەرگە ئايلىنىپ قالدى. مانجۇ يىڭى ئەسكەرلىرىگە ئوخشاش ئىقتىسادىي جەھەتتە قىيىن ھالغا چۈشۈپ قالمىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن مىلادىنىڭ 1804 - يىلى ئىلى جىياڭجۇنى سۇڭ جۇن 8 تۇغ ئەسكەرلىرىگە: "شۋە سۇمۇللىرىغا ئوخشاش ئادەم سانىغا قاراپ يەر بېرىش كېرەك، بۇنى ئۇلارنىڭ مەڭگۈلۈك مۇلكى قىلىپ ھەربى تېرىقچىلىقنى يولغا قويۇش كېرەك" دىگەن تەكلىپنى بەردى. مىلادىنىڭ 1812 - يىلى چىڭ سۇلالىسىنىڭ ھەربى ئىشلار باشقارمىسى ئىلىدىكى 8 تۇغ ئەسكەرلىرىنىڭ بوز يەر تېرىش مەسىلىسىنى مۇزاكىرە قىلغاندا، "مۇداپىەدە تۇرغۇچى شۋەلەرنىڭ تۇزۇمى بويىچە ئۇلار توخۇ ۋە چوشقا بېقىشى كېرەك، بۇنىڭ ئۇلارنىڭ تۇرمۇشىغا زور پايدىسى بار" دىگەن تەكلىپنى ئوتتۇرىغا قويغان. شۋە يىڭى يەنە ئوزى ساداق، ئوق - يا، قىلىچ - نەيزە ياساشتىمۇ باشقا يىڭلارنىڭ ئالدىدا ماڭغان. شۋەلەرنىڭ دىخانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىنى راۋاجلاندۇرۇشتا مۇنداق ياخشى ئۇنۇمگە ئىگە بولۇشى ئۇلارنىڭ تىرىشىپ ئەمگەك قىلىپ، ئېرىق - ئوستەڭ چاپقانلىغىدىن ئايرىلمايدۇ. شۋەلەر ياشايدىغان ئىلى دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى يەرلەردە، دەريادىن نەچچە چاقىرىم يىراقلىقتا بىر ئوستەڭ بار. بۇنىڭ ئۇزۇنلۇغى غەرپتىن شەرققە

200 چاقىرىم كېلىدۇ. بۇ ئوستەڭنىڭ شىمالىي قىرغىغىدىكى جايلار تار بولۇپ، تېرىلغۇ يەرلەر ئاز ئىدى؛ جەنۇبىي قىرغاقتىكى يەرلەر ئىگىز بولۇپ، تاغ قىيالىرى بىلەن توسالغان، شۇڭا بۇ يەردە سۇ كەمچىل ئىدى. شۇۋەلەرنىڭ خەلق نوپۇسى پەيدىن - پەي كوپىيىپ كەتكەچكە، تېرىلغۇ يەرلەر[1] بارغانسېرى يېتىشمەيدىغان بولۇپ قالدى. جياچىڭنىڭ 7 - يىلى (مىلادىنىڭ 1802 - يىلى) شۇۋە يېڭىنىڭ باشلىغى تومۇت شۇۋە خەلقىنىڭ پىكرىگە ئاساسەن، چاپچال تېغىنىڭ ئاغزىدىن سۇ ئېلىپ چۇشۇپ، قىيانىڭ ئۇستىگە ئوستەڭ چېپىشنى ئوتتۇرىغا قويدى. شۇۋە خەلقىنىڭ 6 يىل تىرىشىپ ئەمگەك قىلىشى نەتىجىسىدە مىلادىنىڭ 1808 - يىلىغا كەلگەندە ئۇزۇنلۇغى 200 چاقىرىمدىن ئارتۇقراق كېلىدىغان يەنە بىر يېڭى ئوستەڭ پۇتكۇزۇلدى. يېڭى ئوستەڭنىڭ شەرقىي شىمالىدا بىر كول بار ئىدى. بۇنىڭ ئوپچورىسى پۇتۇنلەي ئۇيغۇرلارنىڭ تېرىلغۇ يەرلىرى ئىدى. چىڭ سۇلالىسى ھوكۇمىتى كولنىڭ غەرپ ۋە جەنۇپ تەرىپىدىكى 2 مىڭ مو تېرىلغۇ يەرنى شۇۋە يېڭىغا بولۇپ بەردى. شۇڭا شۇۋە يېڭىنىڭ چېگرىسى شەرققە كېڭەيدى. يېڭى ئوستەڭ بىلەن كونا ئوستەڭنىڭ ئارىلىغى 10 نەچچە چاقىرىم كېلەتتى، يېڭى ئوستەڭ كونا ئوستەڭدىن 6 - 7 غۇلاچ ئىگىز ئىدى. يېڭى ئوستەڭنىڭ جەنۇبى بولسا ئۇيغۇرلارنىڭ تېرىلغۇ يەرلىرى ئىدى. شۇۋە خەلقىنىڭ سۇ قۇرۇلۇشى ئېلىپ بېرىشى شۇ يەردىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ دىخانچىلىق تەرەققىياتىغا ناھايىتى ياخشى توھپە قوشتى①. مۇندىن باشقا، بۇرۇنقى تارانچى (ئۇيغۇر) لار تەرىپىدىن ئىلى دەرياسىنىڭ شىمالىدا "ئاق ئوستەڭ" دىگەن چوڭ بىر ئوستەڭ قېزىلغان بولۇپ، بۇ يەرلىك دىخانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ تەرەققىياتىدا مۇھىم رول ئوينىدى. داغۇر (سولۇن يېڭى) لار،

① شۇي سۇڭ: «غەربىي رايوندىكى ئېقىن - دەريالار».

چاخارلارمۇ جايلاردا بوز يەر ئېچىش بىلەن شۇغۇللىنىپ، ۋە-
تىنىمزلىك چېگرا رايونىنى گۈللەندۈرۈشتە ئوزلىرىنىڭ تېگىش
لىك ھەسسىسىنى قوشتى.

چىڭ سۇلالىسى ھوكۈمىتى خەنزۇ خەلقىنىڭ شىنجاڭغا كىرە-
شىنى قاتتىق چەكلىگەن ئىدى. بۇنىڭ مۇھىم بىر ماددىسى
خەنزۇ خەلقىنە پەقەت چىڭ سۇلالىسى ئەسكەرلىرى تۇرىدىغان
جايلارغىلا بېرىشقا رۇخسەت قىلىناتتى. چۈنكى شۇنداق بولغان-
دا، ئۇلارغا نازارەت قىلىش ئاسان بولاتتى. ئۇلارنىڭ ئۇيغۇر-
لارغا ئوخشاش يەرلىك خەلقلەر بىلەن ئارىلاش ئولتۇرۇشىغا
مۇتلەق رۇخسەت قىلىنمايىتتى. بۇنىڭدىن مەقسەت ھەرقايسى
مىللەتلەرنىڭ ئوزئارا يېقىنلىشىشى ۋە ئىتتىپاقلىشىشىدىن ساقلا-
نىش ئىدى. شۇڭا شىنجاڭغا كوچۇپ كەلگەن خەنزۇ خەلقى ئا-
ساسەن شىمالىي شىنجاڭدىكى بوش يەرلەرنى ياكى دولەتتىن
يەر ئېلىپ تېرىشاتتى، يا بولمسا كۇنلۇكچى بولۇپ ئىشلەپ،
ھۇنەرۋەنچىلىك، ئۇششاق سودا - سېتىق بىلەن كۇن كورەتتى.
خەلق تېرىقچىلىغى (ياكى خوجالار) دەپ ئاتالغانلارنىڭ ئەمگەك
كۈچى ئاساسەن شۇلاردىن ئىبارەت بولاتتى. ئەنە شۇنداق ئۇ-
زۇن داۋام قىلىشى نەتىجىسىدە، شىمالىي شىنجاڭنىڭ ھەر-
قايسى جايلىرىدا كىشىلەر توپلىنىپ ئولتۇرۇپ، يەرلەر
ئېچىلىدى. مىلادىنىڭ 1772 - يىلى شىنەنىنىڭ مۇ-
پەتتىشى ۋېن شۇ بۇيرۇقىغا بىنائەن جايىر قاتارلىق جاي-
لارغا بېرىپ، تۇرغاۋۇتلارغا ئىنشام بېرىشكە چىقىپ،
قۇمۇل، بارىكول، ئۇرۇمچى قاتارلىق جايلاردىن ئوتكەن ئىدى.
ئۇ يول بويىدا ئوزىنىڭ كورگەن ئەھۋاللىرىنى پادىشا چىيەن
لۇڭغا دوكلات قىلغان. دوكلاتىدا مۇنداق دېيىلگەن: بارىكول
ئايمىغىنىڭ دالالىرى ۋە ئېتىزلىرىدا زىرائەت يەلپۇنۇپ تۇرىدۇ،
بۇ يەرنىڭ ھاۋا كىلىماتى، جۇغراپىيە ۋە ئاھالە شارائىتى قو-
لايلىق ئىكەن، نۇرغۇن ئوستەكلەر چېپىلىپتۇ، ئېچىلغان بوز يەر-
لەر ناھايىتى كوپ، كىشىدە توقچىلىق ۋە گۈزەللىك تۇيغۇلىرىنى قوز-

غايدۇ. شەھەرنىڭ ئىچى ۋە سىرتىدا ئويلەر، دۇكانلار بىرسى بىرسىگە تۇتىشىپ كەتكەن، سودىگەرلەر ۋە ئېلىپ ساتارلار بەكمۇ نۇرغۇن. بۇلارنىڭ ئىچىدە شەنشىلىكلەر ناھايىتى كوپ. باي سودىگەرلەرنىڭ تولىسى يەر ئېچىشقان. قولىدا ھۇنىرى بار كەمبەغەللەر كۇنلۇككە ئىشلەپ كۇن كەچۇرىدىكەن. بۇ يەردە يەر كوپ بولغاچقا، ئاشلىق باھاسى بەك ئەرزان. كۇن كەچۇرۇش ناھايىتى ئوڭاي ئىكەن. شۇڭا ئىچكى جايلارنىڭ خەلقى كەينى - كەينىدىن كېلىپ، بارغانسېرى توپلىنىۋېتىپتۇ. مورى، چىتەي ۋە مورى دەرياسىنىڭ غەربىدىكى جىرمانتاي، چىتەينىڭ شەرقى ۋە غەربىدىكى گېنگېن، جىبۇكو، كىنگىر دىگەن يەرلەرنىڭ جەنۇبىدا تاغلار زىچ جايلاشقان بولۇپ، قىش ۋە ياز قار كەتمەيدىكەن. يېقىنقى جايلاردىكى تاغلاردىن سۇ چۇشۇپ تۇرغاچقا، ئوستەڭنىڭ سۇيى مول ئىكەن، سەككىز مەھەللىنى سۇ بىلەن تولۇق تەمىنلەيدىكەن. مىلادىنىڭ 1767 - يىلدىن تارتىپ، ئاھالىنى بوز يەر ئوزلەشتۇرۇشكە جەلىپ قىلغان ئىكەن. ھازىرغىچە 34 مىڭ مودىن ئارتۇق ياخشى يەر ئېچىلىپتۇ. مورى ئەتراپىدا يېڭى بۇلاق ۋە شەرقىي، ئوتتۇرا ۋە غەربىي بۇلاق دىگەن يەرلەردە خەقلەر نەچچە مىڭ مو يەر تېرىيدىكەن. چىتەينىڭ شەرقىدىكى گېگىن، جىبۇكو دىگەن يەردە ھوكۇمەت ۋە خەلق تەرىپىدىن بولۇپ جەمى 10 مىڭ مودىن ئارتۇق يەر ئېچىلغان. ئىچكى ئولكىلەرنىڭ سودىگەرلىرى ۋە ھۇنەرۋەنلىرى شۇ يەرلەرگە بېرىپ ئوقەت قىلىدىكەن. بۇ يەرگە توپلانغان مۇنداق ئادەملەر ئاز ئەمەس. بۇ يەردە بوز يەر ئېچىپ يەر تېرىيدىغان خەلقنىڭ تۇرمۇشى پاراۋان، قېرى - چۇرە، بالا - چاقىلىرى بىلەن بەك خاتىرجەم ياشايدىكەن. يەنە غەرپكە قاراپ ماڭغاندا، جىمسار، تەنەگىر (فۇكاڭ، ئۇ چاغدا ئۇرۇمچىگە قاراشلىق سەنتەي دىگەن شۇ ئىدى). ئۇرۇمچى قاتارلىق جايلارنىڭ تۇپرىغى مۇنبەت بولۇپ، تېرىقچىلىق قىلىدىغان يەرلەر كۇندىن - كۇنگە كوپ

ئېچىلىۋېتىپتۇ. ئەسكەر ۋە خەلقىنىڭ سانى كوپ، سودا - تىجا-رەتمۇ راۋاج تاپقان بولۇپ، باركول شەھرىگە قارىغاندىمۇ ئاۋاتلىشىپ كېتىپتۇ. سانجى، قۇتۇبى، ماناس قاتارلىق جايلار-نىڭمۇ يېرى مۇنبەت بولۇپ، سۇغىرىپ تېرىلىدىكەن، سودىگەر-لەرمۇ كوپ، ئۇرۇمچىدىن قېلىشمايدىكەن. ئۇرۇمچىگە قاراشلىق جايلار ئۇ يىلدىن بۇ يىلغا ئېچىكى ئولكىلەردىن ئەمگەك كۈچى يالالاپ كېلىدىكەن. ئېچىكى ئولكىلەرمۇ ئەمگەك كۈچى ئەۋەتىپ تۇرىدىكەن. شۇ يول بىلەن ئېچىپ تېرىلىۋاتقان 300 نەچچە مىڭ مو بوز يەر ئەمگەك كۈچى بىلەن تەمىن قىلىنىپتۇ. شۇڭا بۇ يەرلەر بەك توقچىلىق ئىكەن. نەچچە يىلدىن بېرى بۇ يەر-لەرگە كېلىپ سودىگەرچىلىك قىلىۋاتقان ئېچىكىرىلىك ئادەملەر يىلدىن - يىلغا كوپەيمەكتە. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇرۇمچى، ئۇكاك قاتارلىق جايلارنىڭ سودىگەرلىرى بالا - چاقىلىرىنىمۇ كوچۇ-رۇپ كېلىپ يەر تېرىساق، دەپ ئىلتىماس قىلىشماقتا. ئۇرۇمچى ئامبىلى بايىن بېيى بۇ ھەقتە يۇقۇرىدىن يوليورۇق سورىغان ئىكەن، ئۇلارنىڭ كوچۇپ بېرىشنى رۇخسەت قىلىنىپتۇ. سانجىق مەلۇماتقا قارىغاندا، كوچۇپ كەلگەن ئاتا - ئانا بالا - چاقە-لار 800 جاندىن ئېشىپتۇ. بۇنىڭدىن تاشقىرى ئۇرۇمچى قاتار-لىق جايلاردا بوز يەر ئېچىپ، تېرىقچىلىق قىلىپ خاتىرجەم ئۆ-تەت قىلىۋاتقان دېخانلار ۋە قول ھۈنەرۋەنچىلىكتە ئىشچى بو-لۇپ ئىشلەۋاتقان ھۈنەرۋەنلەر بىرقانچە يىللاردىن بېرى ئويلە-نىپ، بالا - چاقىلىق بولۇپ قالغاچقا، نوپۇسىمۇ كۆندىن - كۈن-گە كوپىيىپتۇ. بۇ يەرگە سۈرگۈن قىلىنغانلارمۇ خاتىرجەم دېخان-چىلىق قىلىپ، پۇل توپلاپ ئوي - ئوچاقلىق بولۇشقا باشلاپتۇ.

ۋېن شۇرىدىگەن بۇ ئامبال يول بويى ئەپكەش كوتىرىپ، ياقا يۇرتلارغا ئىش ئىزلەپ كېتىۋاتقان ئەمگەكچىلەرنى كورگەن ۋە ئۇلاردىن سوئال سورىغان،

ئۇلار شىنجاڭ رايونىنىڭ زېمىنى كەڭ، ئاشلىق باھاسى، ئەر-

زان، ياللىنىپ بىر ئاي ئىشلىسە، بىر - ئىككى سەر تەڭگە تاپقىلى بولىدىكەن. سەللا پۇل توپلىۋالغاندىن كېيىن، ئىلتىماس قىلىپ بالا - چاقىنى ئالدۇرۇپ چىققىلى بولىدىكەن دىيىشكەن ۋە شۇنىڭ ئۇچۇن ئىچكى ئولكىلەرنىڭ كەمبەغەل خەلقى، كوپىنچە، ئەل - ئاغىنىلىرى بىلەن بىللە توپ - توپ بولۇشۇپ شىنجاڭغا ئوقەت قىلغىلى چىقىدىغانلىغىنى ئېيتىشقان.

يۇقۇرقى دوكلاتتىن شۇ چاغلاردا ئىچكى ئولكىلەردىكى خەنزۇ خەلقىنىڭ شىنجاڭغا كوچۇپ بېرىش ئەھۋاللىرىنى بىرقەدەر كورۇۋالغىلى بولىدۇ①.

چىڭ سۇلالىسىنىڭ بوز يەر ئېچىش ئىگىلىگى، ئەمىلىيەتتە، بىر خىل فېوداللىق دولەت ئىگىلىگىدىن ئىبارەت. شىنجاڭدىكى ھەربى بوز يەر ئېچىش تۇزۇمى ئىچكى موڭغۇلدىكى يەر بېرىش تۇزۇمىگە ئوخشاش بولۇپ، تېرىقچىلىق قىلىدىغان ئەسكەرلەردە يەرگە ئىگىدارچىلىق قىلىش ھوقۇقى يوق، يەنى ئۇلار بۇ يەرلەرنى يا ئېلىپ ساتالمايتتى، يا ئىجارىگە ۋە رەنىگە قويالمايتتى. ئۇلار تېرىيدىغان يەرنىڭ ئاز - كوپلۇگىنى چىڭ سۇلالىسى ھوكۇمىتى ئېھتىياجغا قاراپ بەلگىلەپ بېرەتتى ۋە ئۇنى خالىغان ۋاقىتتا قايتا تەڭشەپ بېرەتتى. ئەسكەرلەر ئوزى تېرىپ ئالغان ئاشلىقنىڭ بىر قىسمىنى ئوزى يەيتتى، بىر قىسمىنى دولەت ساڭلىرىغا ئېھتىيات ئاشلىغى ھىساۋىدا تاپشۇراتتى. بۇنىڭدىن تاشقىرى، دولەت يەنە ھەربى، مەمۇرى ئەمەلدارلارغا ۋە ئەسكەرلەرگە مائاش ۋە تۇرمۇش خىراجىتى بېرەتتى. ئۇ چاغدىكى بەلگىلىمە بويىچە، ئالمىشىپ مۇداپىەدە تۇرىدىغان ئاتلىق ئەسكەرلەرنىڭ ھەر بىرىگە بىر ئايدا بىر سەر ئىككى فۇڭ بەش لى كۇمۇش بېرىلەتتى. پىيادە ئەسكەرلەرنىڭ ھەر بىرىگە بىر ئايدا بىر سەر كۇمۇش بېرىلەتتى. جياچىڭ يىللىرىغا كەلگەندە،

① خې چاڭلىڭ تەرىپىدىن تۇزۇلگەن: «سۇلالىلەرنىڭ چەمىيەتتى ئىدارە قىلىشىغا دائىر ھوججەتلەر» 80 - جىلد.

نايەنچىلىك يۇقۇرىغا دوكلات قىلىپ، ئەسكەرلەرنىڭ تۇرمۇشىنىڭ بەك قىيىنلىقىنى ئېيتقاندىن كېيىن، يۇقۇرىنىڭ تەستىقى بىلەن بىر سەر توت مىسقال بەش ۋۇكما ئوزگەرتىلگەن. ۋاھالەنكى، ئۇ چاغدا شىنجاڭدىكى جياڭجۇن، دۇتۇڭ قاتارلىق يۇقۇرى دەرىجە لىك قوماندانلارنىڭ يىللىق مائاشى 1500 سەردىن 2000 سەرگىچە باراتتى. ئۇلار بىلەن ئەسكەرلەر ئوتتۇرىسىدىكى تەمىنات پەرقى ناھايىتى زور ئىدى. شۇڭا يېڭىنىڭ تېرىقچىلىق قىلىدىغان يەرلىرى بولسا ئەسكەرلەرگە مەكگۈلۈك مۇلۇك قىلىپ بېرىلگەچكە، ئۇلارنىڭ ئىگىلىكنى باشقۇرۇش ئاكتىپلىقى يۇقۇرى ئىدى. ئەڭ قاتتىق ئېكسپلاتاتسىيە قىلىنغۇچىلار ئاۋۇرگۇنلەر بولۇپ، ئۇلار تېرىغان يەرلەر ئۇلارنىڭ ئوزىگە قارىسىغانلىقى سىرتىدا، مەھسۇلاتمۇ پۈتۈنلەي دولەتكە تاپشۇرۇلاتتى. ئۇلارغا پەقەت ئازغىنا ئوزۇقلۇق ئاشلىقلا بېرىلەتتى، قوشۇمچە تەمىنات بېرىلمەيتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇلار ھەربىي قىسىملارنىڭ ناۋارىتى ئاستىدا ئەمگەك قىلاتتى. شۇڭا ئۇلارنىڭ مۇنداق قارشىلىغى پات - پاتلا قوزغىلىپ تۇراتتى.

ئىچكى ئولكىلەردىن شىنجاڭغا كوچۇپ كەلگەن خەنزۇلارنىڭ زور كوپچىلىگى ئەمگەكچى دىخانلار بولۇپ، بۇلارنىڭ ئىچىدە يەنە ئاز ساندا باي سودىگەرلەرمۇ بار ئىدى. ئۇلار دولەتتىن يەر ئالغاندا، قائىدە بويىچە، ھەر بىر ئائىلىگە 30 مو يەر بېرىلەتتى. يەيدىغان ئاشلىغىمۇ دولەت تەرىپىدىن يارىدەم قىلىناتتى. شۇنىڭدەك ئۇلارغا دىخانچىلىق سايمانلىرى ۋە ئۆرۈق بېرىلەتتى. ئەھۋالغا قاراپ ئات - ئۇلاق، ئوي ۋە پۇل قەرز بېرىلەتتى. ئۇلار ئاچقان بوز يەرلەر پىششىق يەرگە ئايلانغاندىن كېيىن، مو بېشىغا 8 شلڭ ئاق ئاشلىق تاپشۇراتتى. ئۇلار قەرز ئالغان ئاشلىق، ئارىيەتكە ئالغان ئوي ۋە ئۇلاقلارنىڭ ھەققىنى كۈمۈشكە سۈندۈرۈپ، يىلغا بولۇپ تاپشۇراتتى. بەزى بايلار يەرنى كەمبەغەللەرگە تېرىشقا بېرىپ، ئىجارە ھەققىنى ئالاتتى ياكى يىللىقچى يالالاپ تېرىيتتى. ۋېن شۇ ئوزنىڭ دوكلاتىدا:

"بايلار پۇل چىقىرىپ ئىشچى يالىلاپ يەر ئېچىپ ئوز مۇلكىگە ئايلاندۇرىدۇ" دىگەن. دىسمەك، ۋاقىت ئوتۇشى بىلەن، يەرلەر خۇسۇسى مۇلۇككە ئايلانغان. يەرلەرنى قوشۇۋېلىش، كەمبەغەللەرنى خانىۋەيران قىلىش نەتىجىسىدە بايلار كۇندىن - كۇنگە بېيىپ، نۇرغۇن يەرلەرنى ئىگەللىۋالغان بىر تۇركۇم پومىشىكلار مەيدانغا كەلدى. شۇنىڭ ئۇچۇن شىمالىي شىنجاڭدىكى خەنزۇلار توپلىنىپ ئولتۇرغان جايلاردا پومىشىكلار سىنىپىنىڭ دىخانلارنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش ئەھۋالى ئىچكى ئولكىلەردىكىدىن ھېچقانچە پەرقلەنمىگەن. خۇددى يولداش ماۋ زېدۇڭ ئېيتقاندەك: "فېئودال ھوكۇمران سىنىپ — پومىشىكلار، ئاقسوڭەكلەر ۋە دىخانلار يەرنىڭ كوپ قىسمىنى ئىگەللىۋالغان ئىدى، دىخانلاردا بولسا، يەر ناھايىتى ئاز ياكى پۇتۇنلەي يوق ئىدى." "پومىشىكلار، ئاقسوڭەكلەر ۋە خان جەمەتىلا دىخانلارنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشتىن تاپقان يەر ئىجارىسىگە تايىنىپ كۇن كەچۇرۇش بىلەن قالماستىن، بەلكى پومىشىكلار سىنىپىنىڭ دولىتى ھۇ دىخانلاردىن زورلۇق بىلەن سېلىق ئېلىپ ۋە دىخانلارنى زورلۇق بىلەن ھەقسىز ئىشلىتىپ، زور بىر تۇركۇم دولەت ئەمەلدارلىرىنى باقاتتى ۋە ئاساسەن دىخانلارنى باستۇرۇش ئۇچۇن ئىشلىتىدىغان قوشۇنلىرىنى باقاتتى." («ماۋ زېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى»، 2 - توم، «جۇڭگو ئىنقىلابىنى ۋە جۇڭگو كوممۇنىستلىرى»).

شىنجاڭنىڭ دىخانچىلىقى، ئېچىلغان بوز يەرنى ھىساپقا ئالمىغاندا، ئاساسەن، جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ئۇيغۇرلار رايونىدا ئىدى. جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ئىجتىمائىي ئىقتىسادى مىڭ سۇلالىسىدىن تارتىپ تاكى چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرا دەۋرلىرىگىچە، ئومۇمەن ئالغاندا، ئانچە كوپ پەرقلەنمەي كەلدى. چۇن يۇەنىنىڭ «غەربىي رايوندا كورگەن - بىلگەنلىرىم» دىگەن ئەسىرىدە تەسۋىرلەنگىنىگە قارىغاندا، قەشقەرنىڭ تۇپرىقى مۇنبەت بو-

لۇپ، ئاشلىق ۋە ھەر خىل مىۋە كۆپ يېتىشتۈرۈلەتتى. يەر-كەندىن جەنۇبىي شىنجاڭ بويىچە ئەڭ ياخشى گۈرۈچ ۋە ھەر خىل مىۋە چىقاتتى. خوتەننىڭ يېرى تۇزلەڭ، كەڭ ۋە ئۇنۇم-لۈك بولۇپ، ئېتىزلىرى ئۇزۇندىن - ئۇزاقتا سوزۇلاتتى، بۇ يەردە پىلە، كەندىر، تېرىق، چۆرىكۇن، قوغۇن - تاۋۇز ۋە ھەر خىل مىۋە يېتىشتۈرۈلەتتى. ئاقسۇدا مۇنبىت - ئۇنۇملۈك يەر بەك كۆپ بولۇپ، كۇنجۇت، ئارپا، بۇغداي، شال، پۇرچاق، تېرىق، پاختا يېتىشتۈرۈلەتتى. كەڭ دالا پۈتۈنلەي ھەر خىل زىرائەت بىلەن تولغان بولسا، باغلىرى شاپتۇل، ئۇرۇك، ئۇرمە، نەشپۈت، ئانار، ئۇزۇم، ئالما، قوغۇن - تاۋۇز ۋە ھەر خىل كۆكتات بىلەن تولغان. تۇرپان ئەزەلدىن يېرى مۇنبەت، مەھسۇلاتى مول رايون بولۇپ، ھەر خىل دانلىق زىرائەت، زىغىر، قوغۇن - تا-ۋۇز، ئۇزۇم يېتىشتۈرۈلىدۇ، بۇلارنىڭ تۇرمۇ ناھايىتى كۆپ. بولۇپمۇ بۇ يەرنىڭ پاختىسى سۈپەتلىك بولۇپ، يىراق جايلارغا ئاپىرىپ سېتىلىدۇ. تۇرپاننىڭ يېنىدىكى لۈكچۈننىڭ مەنزىرىسى بەك چىرايلىق، شەھەر باغ - ۋارانلار بىلەن ئورالغان. ھەممىلا يەردە ئېرىق - ئوستەڭ، سۇزۇك سۇ ئېقىپ تۇرىدۇ، ھەممە يەر بۇك - باراقسان دەرەخ بىلەن ئورالغان بولۇپ، بۇ يەردە تېرىق، بۇغداي، كەندىر، پۇرچاق كۆپ يېتىشتۈرۈلىدۇ، ئۇزۇم، شاپتۇل، ئۇرۇك، زاراگۇزا، ياگاق ۋە چىلان، قوغۇن - تاۋۇز قا-تارلىق مۇنىلەرمۇ كۆپ، مانا بۇ جەنۇبىي شىنجاڭ يېزىلىرىنىڭ قىياپىتىنى ئومۇمەن گەۋدىلەندۈرۈپ بېرىدۇ.

چىڭ سۇلالىسى شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن، جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ئىجتىمائى تۈزۈمىنى ھېچقانداق دېگۈدەك ئۆزگەرتمىدى. چىڭ سۇلالىسى خەنزۇلارنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭغا بېرىشىنى مەنئى قىلدى. سودىگەرلەر بارغان تەقدىردىمۇ، ئۇلارغا

پەقەت خەنزۇ شەھىرىنىڭ ئوپچورىسىدە تۇرۇشقا رۇخسەت قىلىنىدى①، شۇنىڭدەك ئۇلار سودىگەرچىلىك گۇۋاناممىسى ئېلىشى شەرت ئىدى. ئۇلارنىڭ تۇرۇش ۋاقتىمۇ چەكلەنگەن، ئۇيغۇرلار رايونىدا ئولتۇراقلىششىغا مۇتلەق رۇخسەت قىلىنمايتتى. شۇنىڭ دەك ئۇيغۇرلارنىڭمۇ ئىچكى ئولكىلەرگە بېرىشىغا رۇخسەت قىلىنمايتتى. پەقەت بەگلەرلا مەلۇم مۇددەت ئىچىدە بېيجىڭغا بېرىپ خانىنى تاۋاپ قىلاتتى، بۇ يىللىق زىيارەت دەپ ئاتىلاتتى (يىللىق زىيارەت تۇزۇمى بويىچە ھەر يىلى ھەرقايسى شەھەردىن 6 - دەرىجىدىن يۇقۇرى بەگلەردىن بىر - ئىككى ئادەم زىيارەت ئومىسىنىڭ باشلىغى بولغان چوڭ بەگ بىلەن بىللە بېيجىڭغا باراتتى. ئۇلار 8 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئاقسۇغا توپلىنىپ، مانجۇ ئەمەلدارنىڭ يېتەكچىلىگىدە بېيجىڭغا كېلەتتى. بۇنىڭغا قاتنىشىدىغان كونكرېت ئادەملەرنى مەسلىھەتچى ئامبال بېكىتەتتى)، چىڭ سۇلالىسى ھوكۇمىتى ئۇيغۇر ۋە خەنزۇ خەلقلىرىنىڭ يېقىنلىششىنى ۋە مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشنى تۇرلۇك يوللار بىلەن چەكلىۋەتكەچكە، جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ئىجتىمائى تەرەققىياتى بەك ئاستا بولۇپ، تۇرغۇنلۇق ھالىتىگە چۈشۈپ قالدى.

شىنجاڭدىكى جەمئىيەت تۇزۇمى ئاساسىي جەھەتتىن يەنىلا يانچىلىق تۇزۇمدىن ئىبارەت ئىدى، شۇنىڭدەك بىرقەدەر ئىلغار بولغان پومىشىك ئىگىلىگى بار ئىدى، قۇلدارلىق تۇزۇمىنىڭ قالدۇقلىرىمۇ مەۋجۇت ئىدى. يانچىدارلار ۋە فېئودال يەر ئىگىلىرىنىڭ خەلق ئۇستىدىكى ئېكسپلاتاتسىيسى ۋە زۇلمى، دىنىي ھوكۇمرانلارنىڭ ھوكۇمرانلىغى بۇرۇنقىدەكلا ئېغىر ئىدى. قۇمۇل،

---

①ۋېي يۈەننىڭ «چېيەن لۇڭ زەپەرنامىسى» 4 - جىلدىدا: "چېيەن لۇڭ شىنجاڭنى دەسلەپ تىنجىتقاندا، ئۇيغۇرلارنىڭ مەھەللىلىرى يېنىغا سېپىل سوقۇپ بۇنىڭغا خەنزۇ شەھىرى دەپ نام بەرگەن. ئۇنىڭ ئىچىدە پەقەت ھوكۇمەت ئەمەلدارلىرى، ئەسكەرخانىلار ۋە ئامبارلارلا بولاتتى. تىجارەتچىلەر، رەستىلەر پۈتۈنلەي شەھەرنىڭ سىرتىدا بولاتتى" دېيىلگەن.

تۇرپانلاردىكى ھوكۇمرانلىق تۇزۇم بۇ يەرلەرنىڭ غەربىدىكى جايلارنىڭكىگە ئوخشىمايتتى، قۇمۇل، تۇرپاندا فېوداللارغا مىراس قالىدىغان جاساق مەنسىۋى بېرىلگەن بولسا، جەنۇبىي شىنجاڭدىكى بەگلەرنىڭ بەگلىك مەنسىۋى مىراس قالمايتتى. ئۇلارنى چىڭ سۇلالىسى ھوكۇمىتى تەيىنلەيتتى. بۇ خىل مەنسەپ مىراس قالمايتتى. ئەمما بۇ فېوداللىق ئېكسپىلاتاتسىيە تۇزۇمىدە ماھىيەت جەھەتتىن ھىچقانداق پەرق يوق ئىدى. قۇمۇل، تۇرپانلاردىكى ئۇيغۇر دىخانلىرى قۇمۇل ۋاڭ ۋە لۇكچۇن ۋاڭلارنىڭ "ئارباتۇ" سى دەپ ئاتىلاتتى. ۋاڭلىق ئۇنۋانى نەسىلدىن - نەسىلگە قالاتتى. ئۇلارنى ئوستۇرۇش ۋە يوتكەش ئىشلىرى يوق ئىدى. ئۇلارنىڭ ھوكۇمرانلىغى ئاستىدىكى دىخانلار ئائىلە قۇللىرىغا ئوخشاش بولۇپ، ئەمىلىيەتتە بىر خىل يانچى دىخان ئىدى. غەرپتىكى جايلاردا بۇنىڭدىن سەل پەرق بولسىمۇ، لېكىن ئۇمۇ بىر خىل يانچىلىق تۇزۇمىدىن ئىبارەت ئىدى. يەركەن رايونىدا "زومىگەرلەر يەرلەرنى قوشۇۋېلىش، ئوز تەسىرىنى كېڭەيتىش ئادەتكە ئايلىنىپ قالغان، يەرلىك زومىگەر بەگلەرنىڭ بايلىغى كۇندىن - كۇنگە كوپىيىۋەرگەن، ئادەتتىكى ئۇيغۇر ئائىلىلىرىنىڭ قول ئىلكىگە ئازراق بىر نەرسە توپلانسىلا، ئۇنىمۇ قاقتى - سوقتى قىلىپ ئېلىپ كېتەتتى. شۇڭلاشقا ئۇلارنىڭ نوپۇسى كوپەيسىمۇ، تۇرمۇشى ياخشىلىنالمايتتى، كەمبەغەللەر بەك كوپ ئىدى"①. بەگلەرنىڭ ھوكۇمرانلىغى ئاستىدىكى دىخانلار گەرچە "ئارباتۇ" دەپ ئاتالمىسىمۇ، لېكىن بەگلەرنىڭ ئوز ئاتارمەن - چاپارمەنلىرى ۋە چاكارلىرى بولۇپ، بۇلار يانچى دەپ ئاتىلاتتى. ھەر دەرىجىلىك بەگلەر ئىشلىتىدىغان ئاتارمەن - چاپارمەنلەرنىڭ بەلگىلىك سانى بار ئىدى. لېكىن بەزى بەگلەر تۇزۇمگە خىلاپلىق قىلىپ، يانچىلارنىڭ سانىنى 100 ئويلۇكتىن ئاشۇرۇۋەتكەن، بەك ئاز دىگەنلەرنىڭمۇ 20 — 30

---

① چۇن يۇەن: «غەربىي رايوندا كورگەن - بىلگەنلىرىم» 2 - جىلد.

ئويلۇك يانچىسى بولاتتى. يانچى بولغان دىخانلارنىڭ ئوزلىرى بەگلەرنىڭ ئېكسپىلاتاتسىيىسىگە ئۇچرىسىمۇ، ئەمما ئۇلار يەنە بەگلەرگە قول چوماق بولۇپ، پۇقرالارنى پاراكەندە قىلاتتى. شۇنىڭ ئۇچۇن مىلادىنىڭ 1765 - يىلى ئىلى جياڭجۇنى ئاكۇي يۇقۇرىغا دوكلات يېزىپ، بەگلەر ئىشلىتىدىغان يانچىلارنىڭ سانىنى چەكلەشنى ۋە ساندىن ئاشۇرۇۋېتىشكە رۇخسەت قىلماسلىقنى ئوتۇندى.

چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە، تۇرغاۋۇتلار بىلەن خوشۇتلارنىڭ كەمبەغەللىرى كوپ چاغلاردا ئوزلىرىنىڭ ئوغۇل - قىزلىرىنى قۇل قىلىپ ساتاتتى. بەزى ئۇيغۇرلار مانا مۇنداق قۇللارنى بەدەخشان، ھىندىستان قاتارلىق جايلارغا ئاپىرىپ سېتىپ پايدا ئالاتتى. بۇنىڭدىن تاشقىرى، شىنجاڭغا يېقىن بولغان بەلغلىقلەر (؟) دىمۇ بالىلىرىنى قۇل قىلىپ سېتىش مەۋجۇت ئىدى. ئۇيغۇر بايلىرى مۇشۇنداق قۇللارنى ئىشلىتەتتى.

ئىسلام دىنىنىڭ ئۇيغۇرلار ئوتتۇرىسىدىكى تەسىرى ناھايىتى زور ئىدى. دىنىي يۇقۇرى تەبىقە ئادەملىرى، مەسىلەن، غوجىلار، ئاخۇنلارنىڭ ئوزلىرى فېودال يانچىدارلار ئىدى. چوڭ ۋە كىچىك غوجىلارنىڭ يەركەن، قەشقەر قاتارلىق جايلاردا جۇاڭيۇەنلىرى، سۇيۇرغال يەرلىرى ۋە يانچىدارلىرى بار ئىدى①. مىچىت ۋە جامەلەرمۇ نۇرغۇن يەرلەرنى ئىگەللىۋېلىپ، ئۇيغۇر دىخانلىرى مۇشۇ يەرلەردە ئەمگەك قىلاتتى. ئۇلارنىڭ مىچىتكە تاپشۇرغان باج - سېلىقلىرىنى ئەمىلىيەتتە ئولىمالار يەپ كېتەتتى. يەنە بىر خىل يەرگە ئىگىدارلىق شەكىلى بولۇپ، ئۇ ۋەخپە دەپ ئاتىلاتتى. ۋەخپىلەر مىچىت ۋە مەدرىسلەرگە ئىنئام قىلىنغان يەرلەر ئىدى. ئەمما ئۇلارغا ئىگىدارلىق قىلىش ھوقۇقى

---

① چوڭ غوجا بۇرھانىدىننىڭ قەشقەردىكى يەر - مۇلۇكلىرى ئىچىدە 13 جايدا بېغى بار ئىدى («جۇڭغارلارنى تىنجىتىش تەدبىرلىرى» 57 - بەت).

ئىنشام قىلغۇچى تەرىپىدىن تەيىنلەنگەن مۇتەۋەللىلەرنىڭ قولىدا ئىدى. ۋەخپىلەرنىڭ قانۇنىي ئىگىسى بولغان مسجىت ۋە مەدرىسلەر بۇ يەرلەردىن كىرگەن ئىجارە ھەققىنىڭ پەقەت بىر قىسمىغىلا ئىگە بولاتتى، ئۇنىڭ كوپ قىسمى بولسا مۇتەۋەللىلەرنىڭ يانچۇغىغا كىرىپ كېتەتتى. مۇتەۋەللىلەرنىڭ كوپچىلىگى ئىنشام قىلغۇچىنىڭ تۇققانلىرىدىن بولاتتى.

ئۇيغۇر دېخانلىرى يالغۇز پومىششكلار، مسجىت - مەدرىسلەر، غوجىلار ۋە بەگلەرگىلا ئىجارە ھەقلىرى تولەش بىلەن قالماي، بەلكى ھوكۈمەتكىمۇ باج - سېلىق تولەيىتتى. مىلادىنىڭ 1760 - يىلى چىڭ سۇلالىسى جەنۇبىي شىنجاڭدا جۇڭغارلار ۋاقىتىدىكى كونا قائىدە بويىچە باج - سېلىق يىققان، شۇ چاغدا ئۇيغۇر بەگلىرى كونا باج - سېلىقلار بەك ئېغىر بولۇپ كەتتى، دەپ يۇقۇرىغا ئەرز - ئەھۋال ئېيتقان. شۇنىڭ ئۈچۈن چىڭ سۇلالىسى باج نورمىسىنى تۆۋەنلەتكەن. مەسىلەن، قەشقەردىن ھەر يىلى 4000 پاتمان ئاشلىق، 1630 چارەك پاختا، 365 چارەك زاراڭزا، 6000 تەڭگە پۇل يىغىلىدىغان بولغان. بۇنىڭدىن باشقا، كىگىز، پالاس ئوخشاش نەرسىلەردىن ئېلىنىدىغان پارچە - پۇرات باجلار ھەممىسى كوتىرىۋېتىلگەن. يەركەندىن رەسمىي باج ئۈچۈن 35 مىڭ 370 سەر پۇل، 30 مىڭ 500 دەن ئاشلىق، 57 مىڭ 569 توپ بوز، 15 مىڭ جىڭ پاختا ئېلىنغان. يەنە باجدىن 1649 سەر كىرىم بولغان (بۇ شەھەرنىڭ جامائەت ئىشلىرىغا ۋە ئەمەلدارلار بىلەن ئەسكەرلەرنىڭ ئاشلىغى ۋە قوشۇمچە خراجەتكە ئىشلىتىلگەن). بۇنىڭدىن تاشقىرى يەنە 30 سەر ئالتۇن، 800 جىڭ سۇ ياغ، 3000 مىڭ جىڭ مىس ئېلىنغان. بۇگۇردىكى ئۇيغۇر دېخانلىرى مىڭ ئويلۇكتىن ئارتۇقراق بولۇپ، ئۇلار ھەر يىلى ئەمەلدار ۋە ئەسكەرلەرنىڭ ئوزۇقى ئۈچۈن 2000 دەن ئاشلىق تاپشۇرغان. بۇنىڭدىن تاشقىرى يەنە ئۇچتۇرپانىدا پۇل قۇيۇش ئۈچۈن 1080 جىڭ مىس تاپشۇرغان، ئىلىدا مىل

تىق دورىسى ياساش ئۇچۇن 200 جىڭ سېلىترا، 300 جىڭ گۈڭگۇرت تاپشۇرغان. سودا بېجىغا كەلسەك، بۇرۇنقى چاغلاردا چەتئەل سودىگەرلىرى جەنۇبىي شىنجاڭغا كەلسە، 20 دىن بىرى باجغا ئېلىناتتى، 30 دىن بىرى ئېلىندىغان قىلىندى. ئۇيغۇر سودىگەرلىرى چەتئەلگە چىقىپ سودا قىلسا، ئىلگىرى ئوندىن بىر باج ئېلىناتتى، ھازىر ئازىيىپ 20 دىن بىر باج ئېلىنىدىغان قىلىندى. بۇنىڭدىن تاشقىرى، مال بېجىدىنمۇ يىگىرمىدىن بىرى ئېلىنىدىغان بولدى. تاۋار - دۇردۇن، گەزمال ۋە تېرىلەردىن ئوندىن بىر باج ئېلىنىدىغان بولدى①. دىخانلار پاراق تاپشۇرغاندا تۇتۇن بويىچە تاپشۇرۇپ، ھەر تۇتۇن 3 دەن پاراق بېرەتتى. پاراق تاپشۇرغاندىن باشقا، ئالۋاڭ ۋە ھەربىي بېكەت سەيىسى بولاتتى. بولۇپمۇ بۇغۇر، كورلا لىنىيىسىدىكى ئۇيغۇر دىخانلىرى دائىم ھەربى بېكەت سەيىسىگە تۇتۇلۇپ، ئۇلاق بېرىپ، يىراقلارغا يۈك توشۇيتتى. شۇڭا ئۇلار ناھايىتى قاتتىق جاپا چېكەتتى. يەنە دولان ئۇيغۇرلىرى دىگەنلەر بولۇپ، بۇلار ھەمىشە ھەربىي بېكەتلەرنىڭ ھاشاسىغا تۇتۇلاتتى. لېكىن، ئومۇمەن ئالغاندا، باج - سېلىق جۇغارلار ھوكۇمرانلىق قىلغان دەۋرگە قارىغاندا بىر قەدەر يەڭگىللىتىلگەن ئىدى.

چارۋا رايونلىرىدىكى جەمىيەت تۈزۈمى يەنىلا پاتريارخال لىق تۈزۈمدىن ئىبارەت ئىدى. قازاقلار، قىرغىزلار، تۇرغاۋۇتلار، خۇشۇتلاردا ئەھۋال ئومۇمەن ئوخشاپ كېتەتتى. قازاقلارنى مىسالغا ئالساق، چارۋىچىلىقنىڭ ئاساسىي ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىسى بولغان چارۋا مالىلار ۋە يايلاقلارنىڭ زور كۆپچىلىگى قەبىلە باشلىقلىرىنىڭ ۋە مال ئىگىلىرىنىڭ قولىدا ئىدى. ئۇلارمۇ شۇ-نىڭغا تايىنىپ كەڭ كەمبەغەل چارۋىچىلارنى ئېكسپلاتاتسىيە قى-لاتتى، ئېزەتتى. ئۇرۇق - قەبىلە تۈزۈمى خېلى مۇكەممەل شە-كىلدە ساقلىنىپ قالغان ئىدى. شۇنىڭ ئۇچۇن چارۋىچىلىق را-

① «چىڭ سۇلالىسى تارىخى. ئوزۇق - ئۇلۇك، مال قىسمى 4 - »

يونلىرىدىكى ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە ئىگىدارچىلىق قىلىش شەكلى ۋە ئېكسپلاتاتسىيە شەكلىگە ئۇرۇقچىلىق توزۇمىنىڭ تامغىسى بەك چوڭقۇر بېسىلغان ئىدى.

قازاقلاردىكى ئۇرۇق ۋە قەبىلىلەر چوڭ كىچىكلىگى ئوخشاش بولمىغان قان - قېرىنداشلىق ئاساسىدا بىرلەشكەن كىشىلەرنىڭ جاماەسىدىن ئىبارەت ئىدى. بىر قەبىلە بىر قانچە ئۇرۇقنى ئوز ئىچىگە ئالاتتى. ئۇرۇقنىڭ ئىچكى قىسمىدا چارۋىچى ئائىلىسىنىڭ بىر قەدەر يېقىن قان - قېرىنداشلىق مۇناسىۋىتىنى ئاساس قىلىپ بىردىن ئاۋۇلغا يىغىلىپ مال بېقىشاتتى. لېكىن، ئاۋۇلدىكى كەمبەغەللىك، بايلىق پەرقى بەك روشەن ئىدى، ئۇنىڭدا چارۋا ئىگىسىمۇ بولاتتى، چارۋىچىلارمۇ بولاتتى، بەزىدە ھەتتا قۇللارمۇ بولاتتى. قۇللارنىڭ ئەرلىرى قۇل، ئايالىرى كۇن دەپ ئاتىلاتتى، بۇلار ئاساسەن ئائىلە ئەمگىگى بىلەن شۇغۇللىناتتى. ئاۋۇل ياكى ئۇرۇقنىڭ ئىچكى قىسمىدا چارۋا ئىگىسى بىلەن چارۋىچىلار ئوتتۇرىسىدا كوپىنچە ئۇرۇق - تۇققانچىلىق مۇناسىۋىتى بولغاچقا، ئۇلارنىڭ چارۋىچىلار ئۇستىدىكى ھوقۇقى ئېكسپلاتاتسىيىسى كوپىنچە "بىر ئۇرۇق ئادەملىرىنىڭ ئوزئارا ياردىمى" دىگەن شەكىلنى، يەنى ھەقسىز ئەمگەك شەكلىنى ئالغان ئىدى.

قەبىلە باشلىقلىرى ھەمىشە ياياق تالىشىپ ئوزئارا ئۇرۇشاتتى. مەسىلەن، تارباغاتاي رايونىدىكى قازاق قەبىلىسىنىڭ باشلىغى كوكداي بىلەن قابنار ئوتتۇرىسىدا دائىم جەدەل - ماجرا چىقىپ تۇراتتى. ياياق ئاتاقتا قەبىلە ئىگىلىگىدە بولغاچقا، قەبىلە باشلىقلىرى ھامان پۇتۇن قەبىلىنى سەپەرۋەر قىلىپ يەنە بىر قەبىلە بىلەن ئۇرۇشاتتى، زىيان - زەخمەت يەنىلا چارۋىچىلارغا يېتەتتى.

قازاق ئۇرۇقداشلىق قەبىلىلىرىنىڭ ئادەتتى ئەمەلىيەتتە ئاللىقاچان ھوداللىشىپ كەتكەن ئىدى. مەسىلەن، قان - قېرىنداشلار بىر - بىرى ئۇچۇن قىساس ئېلىش ئادەتتى بويىچە بىر ئۇرۇقنىڭ

ئەزاسى يەنە بىر ئۇرۇق ئەزاسى تەرىپىدىن ئولتۇرۇلسە، ئولگۈ-
چىنىڭ ئۇرۇغى چوقۇم ئولتۇرگۈچىدىن قىساس ئالاتتى، قان
توككەن بولسا، قان توكەتتى، يارىدارلانغان بولسا، يارىدار
قىلاتتى ياكى قاتىلدىن خۇن ھەققى ئالاتتى، خۇن ھەققى قاتىل
مەنسۇپ بولغان ئۇرۇقنىڭ پۈتۈن ئەزالىرىغا چېچىلاتتى. ئول-
گۈچىنىڭ ئائىلە تەۋەسى خۇن ھەققىنىڭ پەقەت كىچىك بىر قىس-
مىغلا ئىگە بولاتتى، كوپ قىسمى قەبىلە ئاقساقالىرىنىڭ يانچۇ-
غىغا چۈشەتتى. بۇندىن تاشقىرى، ئايالىلاردا ئېرى ئولگەندىن
كېيىن، باشقا ئۇرۇققا تۇرمۇش چىقىش ھوقۇقى بولمايتتى. ئۇلار
چوقۇم ئاۋالقى ئېرىنىڭ ئاغا-ئىنىلىرىگە تېگىشكە مەجبۇر ئىدى.
ئۇغرىلىق، بۇلاڭچىلىق، زىناخورلۇق جىنايەتلىرى ئۇچۇن ئو-
لۇمگە بۇيرۇلاتتى. ئايال ئېرىنى ئولتۇرۇپ قويسا، ئولۇمگە ھو-
كۇم قىلىناتتى. ئاتا-ئانىلار بالىلىرىنى ئولتۇرۇپ قۇيسا جازاغا تار
تىلمايتتى، ئەر كىشى خوتۇنىنىڭ باشقىلار بىلەن جىنسىي مۇناسىۋەتتە
بولغىنىنى بىلىپ قالسا، ئولتۇرۇشكە ھەقلىق ئىدى. جىنسىي مۇنا-
سىۋەتتە ئىسانىيەت قېلىپىدىن چىققانلار ئولۇمگە ھوكۇم قىلىناتتى
ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلار①. بۇلارنىڭ ھەممىسى قازاقلارنىڭ ئۇ-
رۇغى ۋە قەبىلىلىرىنىڭ ئىچكى قىسمىدا خۇسۇسىي مۇلۇكنىڭ
دەخلىسىز ئىكەنلىگىنى، ئائىلە باشلىغى تۇزۇمىي بىلەن ئەرلىك
ھوقۇقى يۇقۇرى ئىكەنلىگىنى، فېئوداللىق دەرىجىسىنىڭ چوڭقۇر-
لۇغىنى كۆرسىتىدۇ. بارلىق ئۇرۇق ئورۇق-ئادەتلىرى قەبىلە
باشلىقلىرى تەرىپىدىن چارۋىچىلارنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىشنىڭ
بىر ۋاستىسى قىلىناتتى.

قازاق، قىرغىز مىللەتلىرىنىڭ ئىجتىمائى ئىقتىسادى، ئاساسەن،
يېرلا خىل چارۋىچىلىق ئىگىلىگىدىن ئىبارەت ئىدى. دېخانچىلىقنى
يوق دېگىدەك بولۇپ قول ھونەرۋەنچىلىگى پەقەت ئائىلە

① رىيازانوۋسكى: «سىبىر يېزىدىكى چارۋىچى قەبىلىلەرنىڭ ئورۇپ-ئادەت قانۇنى»، (ئىنگلىزچە) 1938 - يىل تېيەنجىن نەشرى، 9-، 13 - بەتلەر.

قوشۇمچە كەسپى شەكلىدىلا مەۋجۇت ئىدى. ئۇلار، ئاساسەن، چارۋىچىلىق مەھسۇلاتلىرىنى پىششىقلاپ ئىشلەپ، ئوزلىرىنىڭ تۇرمۇش ئېھتىياجلىرىنى قامدايتتى. شۇنىڭ ئۇچۇن بۇ مىللەتلەرگە دىخانچىلىق رايونلىرى بىلەن سودا - سېتىق قىلىشقا، چارۋا مالغا ئاشلىق، رەخت، تاۋار، چاي، چىنە - قاچا، تومۇر - تەسەككە ئوخشاش تۇرمۇش بۇيۇملىرىنى ئالماشتۇرۇۋېلىشقا توغرا كېلەتتى. چىڭ سۇلالىسى ھوكۇمىتىگىمۇ بوز يەر ئېچىش ۋە قوشۇن ئېھتىياجىنى تەمىنلەش ئۇچۇن قازاقلار، قىرغىزلارنىڭ ئاتلىرى ۋە چارۋا ماللىرى كېرەك ئىدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە قازاق ئاتلىرىنىڭ باھاسى بىر قەدەر ئەرزان بولاتتى. ئاگۇينىڭ مىلادىنىڭ 1761 - يىلىدىكى دوكلادىغا قارىغاندا، شۇ چاغلاردا ئىچكى ئولكىلەردىن بوز يەر ئېچىشقا لازىملىق كالا ۋە ئىشەك سېتىۋېلىشقا توغرا كەلسە، بىر كالا ئالغان پۇلغا قازاقلاردىن 4 ئات ئالغىلى بولاتتى. بىر ئىشەك ئالغان پۇلغا 2 ئات كېلەتتى. شۇنىڭ ئۇچۇن چىڭ سۇلالىسى ھوكۇمىتى قازاق - قىرغىزلار بىلەن بولغان سودىنى مونوپول قىلىۋالدى. شىنجاڭدىكى دىخانچىلىق رايونلىرى بىلەن چارۋىچىلىق رايونلىرى ئوتتۇرىسىدىكى سودا ئەھۋالىغا كەلسەك، جۇڭغارلار دەۋرىدىن تارتىپلا ئادەت بويىچە جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ئۇيغۇرلار پەقەت قىرغىزلار بىلەنلا سودا قىلاتتى. شىمالىي شىنجاڭدا بولسا قازاقلار بىلەن سودا قىلاتتى. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندىمۇ شۇنداق بولدى. ئىلى رايونىدىكى قازاقلار ھەر يىلى 3 - ئايدىن 9 - ئايغىچە تۇركۇم - تۇركۇم ئات ۋە باشقا چارۋا ماللارنى ھەيدەپ ئىلى شەھەرلىرىگە كېلىپ، رەخت ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرگە ئالماشتۇراتتى. ئۇ چاغدا چىڭ سۇلالىسى ئۇلارنى تەمىنلەيدىغان رەختلەرنىڭ كوپىنچىسى جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ئۇيغۇر رايونلىرىدا توقۇلاتتى. تاۋار، چاي، چىنە - قاچىلار بولسا ئىچكى ئولكىلەرنىڭ سۇبۇ، خاڭجۇ، خۇنەن، جياڭشىلاردا ئىشلىنەتتى. مەسىلەن، ھەر يىلى قەشقەر، يەركەن، خوتەنلەردىكى ئۇيغۇرلار ھوكۇمەتكە تاپشۇرغان 90 مىڭ توپتىن

ئوشۇق گەزمال ئىلىغا ئېلىپ كېلىنىپ، قازاقلارنى تەمىنلەيدىغان (بۇنىڭ ئىچىدە 3 — 4 مىڭ توپى ئىلىدىن چوچەككە ئېلىپ بېرىلاتتى)، تارباغاتاي رايونىنىڭ قازاقلار بىلەن سودا قىلىشقا كېرەكلىك گەزمالنىڭ يېرىمى ئىلىدىن ئېلىپ كېلىنەتتى. قالغان قىسمى ئۇرۇمچى ئارقىلىق ئىچكى ئولكىلەردىن كەلتۈرۈلەتتى①. سېتىۋېلىنغىنى ئىچكى ئولكىلەردىن كەلتۈرۈلگەن گەزماللار ئىدى. قازاق ۋە قىرغىز خەلقى بەك ياخشى كۆرىدىغان تاۋار ـ دۇردۇنـ لارنى بولسا چىڭ سۇلالىسى ھوكۇمىتى بۇيرۇق چۈشۈرۈپ جياڭنىڭ قاتارلىق جايلاردا توقۇتۇپ شىنجاڭغا توشۇپ كېلەتتى. بىرلىككە كەلتۈرۈشنىڭ دەسلەپكى چاغلىرىدا ھەر يىلى شىنجاڭـ غا توشۇپ كېلىنگەن تاۋار ـ دۇردۇنلارنىڭ مىقدارى مىڭ نەچـ چە يۈز توپتىن 2000 توپقا يېتەتتى. كېيىن بۇ پەيدىن ـ پەي ئېشىپ باردى. چىڭ سۇلالىسى ھوكۇمىتى قازاقلار بىلەن سودا قىلىپ قولغا كەلتۈرگەن ئاتلارنىڭ بىر قىسمىنى بۇزىيەر ئوزلەشتۈرگۈـ چى ھەربىي قىسىملارغا تېز يەتچىلىققا ئىشلىتىش ئۈچۈن تارقىتىپ بېرەتتى، بىرقىسمىنى بولسا بارىكول، ئاقسۇ قاتارلىق جايلاردا تۇرىدىغان ھەربىي قىسىملارغا تارقىتىپ بېرەتتى، ھەتتا ئۇلاستايغا ئەۋەتىپ بېرەتتى.

چىڭ سۇلالىسى ھوكۇمىتىنىڭ قازاقلار بىلەن بولغان سودىدـ كى مونوپولىيىسى بەك قاتتىق ئىدى. خەنزۇ سودىگەرلىرىنىڭ قازاقلار بىلەن خۇسۇسى سودا قىلىشىغا مۇتلەق يول قويۇلمايتتى. ئۇ چاغلاردا خەنزۇ سودىگەرلىرىدىن ئۇلاستاي، قۇبدۇ، كىياختا قاتارلىق جايلارغا پارغۇچىلار كۆپرەك ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن چىڭ سۇلالىسى ھوكۇمىتى قازاقلارنىڭ قالقا، ئورانخاي تەۋەـ سىگە بېرىپ سودا قىلىشىغا رۇخسەت قىلمايتتى. مىلادىنىڭ 1761 ـ يىلى 8 ـ ئايدا ئاگۇي چىڭ سۇلالىسىگە قىلغان دوكلادىدا مۇنـ داق دەيدۇ: "(قازاقلار) ئەگەر شىمالىي يولدىكى سودىگەرلەر بىلەن سودا قىلسا، ئىلى بىلەن ئۇرۇمچىگە ئوخشاش يەرلەردىن

---

① «چىڭ سۇلالىسىگە دائىر ھوججەتلەر ئۈستىدە تەتقىقات» 56 ـ جىلد.

ئات سېتىۋالغىلى بولماي قالىدۇ، شۇڭا بۇنى چەكلەش لازىم".
شۇنىڭ ئۈچۈن ئىلى قاتارلىق يەرلەر قازاقلار سودا قىلىدىغان
ئاساسىي بازارغا ئايلىنىپ قالدى. جياچىڭ يىللىرىدا ئىلغا
سۈرگۈن قىلىنغان خوڭ لياڭجى بۇ سودىدىكى ئاۋاتلىقنى تەسۋىر-
لەپ مۇنداق بىر كۈپلېت شېئىر يازغان:

كەلدى كىمدۇ منىپ توگە بىر ھازا،
كەلدى بۈيرۈتلار مانا دەپ جار سالدى.
ھەيدەپ كەلگەن يۈز مىڭلىغان قوي - كالا،
گۈچ كۈنگىچە غەر - ي يولنى توسۋالدى.

ئىچكى ئولكىلەرنىڭ ۋە جەنۇبىي شىنجاڭدىكى دىخانچىلىق
رايونلىرىنىڭ يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرى بىلەن تەمىنلەنگەچكە،
قازاق، قىرغىز، ئويغۇر مىللەتلىرىنىڭ تۇرمۇشى ياخشىلاندى،
نوپۇسى كۆپەيدى، بۇنىڭ بىلەن چارۋىچىلىقنىڭ تەرەققىياتى
ئىلگىرى سۈرۈلدى.

چىڭ سۇلالىسىنىڭ پۈقرالىرى بولۇش سۈپىتى بىلەن قازاقلار
ھوكۇمەتكە باج تولەيتتى. باج نورمىسى كالا ۋە ئاتلاردا يۈز-
دە بىر، قويدا مىڭدە بىر ئىدى، ئىلى جياڭجۈنى ۋاقتى - ۋاق-
تىدا ئادەم ئەۋەتىپ يىغۋالاتتى. «غەربىي رايونىدا كورگەن -
بىلگەنلىرىم» دىگەن كىتابتا مۇنداق دېيىلىدۇ: "ئۇلارنىڭ ۋاگ-
لىرى ۋە ئاقساقاللىرى خەلق ئاممىسىدىن يىغۋالىدۇ. باشتا بۇ
ئىشنى ئورۇنلاش بەك قىيىن بولدى، چۈنكى ئۇلارنىڭ خەلقى
خۇدانىڭ يايلىغىدا خۇدا بەرگەن ماللارنى ئوز كۈچىمىزگە تا-
يىنىپ باقساق، بۇنىڭدىنمۇ باج ئالامدىكەن، دەپ قارشىلىق كور-
سەتتى. لېكىن ئۇلارنىڭ ۋاگلىرى تەكرار - تەكرار چۈشەندۈر-
گەندىن كېيىنلا، ئۇلار بۇنى تولەشكە ئارانلا ماقۇل بولدى،
لېكىن تولەيدىغىنىنى كېمەيتمىدى. ھازىر بولسا، باج تولەشتە
باشقىلاردىن كېيىن قېلىشتىن قورقىدىغان بولۇپ قالدى!"

چارۋىچىلىق رايونلىرىدىكى بىرقانچە مىللەت بىلەن قىلىنىدىغان سودىدىن باشقا، ھەر قايسى جايلارنىڭ شەھەرلىرىدىكى سودىمۇ ناھايىتى ئاۋات ئىدى. لېكىن بۇ چاغلاردا دېگۈز يولىلىرى ئېچىلغاچقا، شىنجاڭ رايونى دۇنياۋى خاراكتېرىدىكى جۇڭگو بىلەن غەرپ ئوتتۇرىسىدىكى سودىغا قاتنىشالمايدىغان بولۇپ قالدى. شىنجاڭنىڭ سودىسى ئاساسەن ئىچكى سودا بولۇپ، يەرلىك خاراكتېرغا ئىگە ئىدى. بەزى سودا مەركەزلىرىمۇ مەيدانغا كەلگەن ئىدى. مەسىلەن، گۈچەك، قۇمۇل، ئۈرۈمچى، ئاقسۇ، قەشقەر، يەركەنگە ئوخشاش. شىمالىي شىنجاڭدىكى گۈچەك، ئىچكى ئولكىلەر بىلەن ۋە شىمالىي شىنجاڭ، جەنۇبىي شىنجاڭ بىلەن، شۇنىڭدەك ئىچكى، تاشقى موڭغۇل بىلەن مۇناسىۋەت باغلايدىغان ھەم سودا مالليرىنى توپلاپ تارقىتىدىغان بىر تۈگۈن ئىدى. بۇ يەر شىمالدا قۇبدۇ، ئۇلاستاي بىلەن باغلىناتتى، غەرپتە ئۈرۈمچى، ئىلى، چوچەك؛ جەنۇبتا جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى جايلىرى بىلەن باغلىناتتى. شۇڭا بۇ يەردە سودا ئىشلىرى بىر مەزگىل ناھايىتى راۋاج تاپتى. قۇمۇلمۇ "سودىگەرلەر توپلىنىدىغان، ھەممە مال تولۇق تېپىلىدىغان بىر جاي بولۇپ، گويا بىر چوڭ مەركەزىي شەھەرگە ئوخشايتتى." جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ئاقسۇنىڭ شىمالدا ئىلى، جەنۇبتا قەشقەر، يەركەنلەر بىلەن، شەرقتە تۇرپان بىلەن يول ئالاقىسى بار ئىدى، شۇڭا "ئىچكى ئولكىلەرنىڭ سودىگەرلىرى، چەتئەل سودىگەرلىرى تەرەپ - تەرەپتىن بۇ يەرگە كەلگەچكە بازارلىرى بەك ئاۋات ئىدى، بازار كۈنلىرى تەرگە چومگەن كىشىلەر قىستا - قىستاڭ بولۇشۇپ كېتەتتى، تۈرلۈك مالالار تولۇپ كېتەتتى". يەركەندە "سەنشى، شەنشى، جياڭسۇ، جېجياڭلىق سودىگەرلەر ئاۋارىگەرچىلىكىتىن قورقماي، يولنى يىراق دېمەي، بۇ يەرگە مال ساتقىلى كېلەتتى، چەتئەل سودىگەرلىرى، مەسىلەن، ئەنجان، تويبۇت (ھازىرقى لاداق كوزده تۈتۈلىدۇ)، قوقان ۋە كەشمىرلەردىن كەلگەنلەر بۇ يەردە سودا قىلاتتى. بازار كۈنلىرى سودا رەستىسى 10

چاقىرىمچە سوزۇلاتتى، ماللار تاغدەك دوۋىلىنىپ كېتەتتى، كىشىلەر ھەرىدەك مىغىلدايتتى، تۇرلۇك جاۋاھىراتلاردىن نىمىنى ئىزلىسە، شۇ تېپىلاتتى. چارۋا ماللار ۋە مىۋە - چۈۋىلەر-نىڭ سانىنى ساناپ تۈگەتكىلى بولمايتتى". ئۇرۇمچىگە كەلسەك، بۇمۇ چىڭ سۇلالىسى ۋاقتىدا راۋاج تاپقان بىر يەر ئىدى. شەھەر ئىچىدە تۇرلۇك سودا دوكانلىرى بىر بىرىگە تۇتىشىپ تۇراتتى، رەستە، 4 كوچا كوپ ئىدى. خەلقمۇ بەك كوپ بولاتتى. بۇ يەر "ئاۋاتلىق ۋە بايلىقتا سەددىچىننىڭ تاشقىرىسىدا بىرىنچى ئورۇندا تۇراتتى①.

سودا - تىجارەت ئىشلىرىدا ئىشلىتىش، باج ئېلىش، مائاش تارقىتىش ۋە مالىيە ئىشلىرى ئېھتىياجىنى قامداش ئۈچۈن، چىڭ سۇلالىسى شىنجاڭدا پۇل چىقاردى. مىلادىنىڭ 1759 - يىلى يەركەندە پۇل زاۋۇدى قۇرۇپ، "چىەن‌لۇڭ تۇڭباۋ" دىگەن يارماق قۇيدۇردى. بۇ يارماقنىڭ شەكلى ئىچكى ئولكىلەردىكى يارماققا ئوخشاش بولۇپ، ھەر بىر يارماقنىڭ ئېغىرلىغى ئىككى مىسقال كېلەتتى. يارماقنىڭ بىر تەرىپىگە "چىەن‌لۇڭ تۇڭباۋ" دىگەن خەنزۇچە خەت قۇيۇلغان بولۇپ، يەنە بىر تەرىپىگە يەركەن دىگەن ئىسىم (مانجۇچە ۋە ئۇيغۇرچە) قۇيۇلغان ئىدى. بۇ يارماق قىزىل مىستىن قۇيۇلۇپ، شۇ چاغدا جەمى 500 مىڭ تىزىق قۇيۇلغان. ئىككى يىلدىن كېيىن، يۇقۇرىنىڭ تەستىقى بىلەن ئاقسۇدىمۇ "چىەن لۇڭ تۇڭباۋ" يارمىغى قۇيۇلدى. مىلادىنىڭ 1764 - يىلى چىڭ سۇلالىسى ھوكۇمىتى بۇندىن كېيىن شىنجاڭدا قۇيۇلغان پۇللارنىڭ ھەممىسىدە "چىەن‌لۇڭ" دىگەن يىلنام مەڭگۇ قوللىنىلسۇن دەپ بۇيرۇق چۈشۈردى②. بۇ ئىچكى ئولكىلەردە قۇيۇلغان پۇللاردا شۇ چاغدا

---

① يۇقۇرىدىكى نەقىللەرنىڭ ھەممىسى چۈن‌يۈەننىڭ «غەربىي رايوندا كورگەن - بىلگەنلىرىم» دىگەن كىتاۋىنىڭ بىرىنچى جىلدىدىن ئېلىندى.

② «چىڭ سۇلالىسى تارىخى. ئوزۇق - تۇلۇك، مال قىسمى، 5 - »

تەختته ئولتۇرغان پادىشانىڭلا يىلنامى يېزىلىدىغان قائىدىگە ئوخشمايدۇ. لېكىن جياچىڭ يىللىرىغا كەلگەندە، دولەت ئىچىدە ياجىغا كېرەكلىك پۇلدا قىينىچىلىق تۇغۇلغانلىقتىن، چىڭ سۇلالىسى ھوكۇمىتى يەنە مىلادىنىڭ 1800 - يىلى (چىڭ سۇلالىسىنىڭ جياچىڭ 5 - يىلى) جياچىڭ پۇلىنى قۇيۇش ھەققىدە بۇيرۇق چۈشۈردى ۋە مۇندىن كېيىن شىنجاڭ رايونىدا قۇيۇلغان چېيەنلۇڭ يارمىغىنىڭ 20 پىرسەنتى جياچىڭ يارمىغىنىڭ 80 پىرسەنتىگە تەڭ بولىدۇ، دەپ مۇقىم بېكىتۈەتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن، داۋگۇاڭ، شېيەنفېڭ دەپ يىلنامىلىرى ئوزگەرتىلگەندىن كېيىنمۇ، شىنجاڭدا قۇيۇلغان پۇللار داۋاملىق مۇشۇ بەلگىلىمە بويىچە قۇيۇلدى. شىنجاڭدا يەنە كۇمۇش غەزنىسى، يەنى دولەت غەزنىسى تەسىس قىلىندى، بۇ ھازىرقى بانكىغا توغرا كېلەتتى. مىلادىنىڭ 1786 - يىلى يۇقۇرىنىڭ تەستىقى بىلەن ئۇرۇمچى تىدۇسىنىڭ غەزنىسىدە 30 مىڭ سەر كۇمۇش ساقلاندى. بارىكول قەلئىسە باشلىغىنىڭ غەزنىسىدە 16 مىڭ 635 سەر كۇمۇش ساقلاندى. قۇمۇلدىكى يارەمچى قوماندان غەزنىسىدە 10 مىڭ سەر كۇمۇش ساقلاندى. مىلادىنىڭ 1828 - يىلى (چىڭ سۇلالىسىنىڭ داۋگۇاڭ 8 - يىلى) نايەنجىڭ قاتارلىقلارنىڭ ئىلتىماس قىلىپ تەستىقلىشى بىلەن قەشقەر، يەركەن، ئاقسۇ شەھەرلىرىدىكى ئامبال يامۇللىرىدا بىردىن كۇمۇش غەزنىسى تەسىس قىلىندى. بۇلارنى مەخسۇس تەيىنلەنگەن تامغىچى ئەمەلدار باشقۇردى. بۇنىڭدىن مەقسەت باجدىن كىرگەن كىرمىنى زاپاس ساقلاش ئىدى①. ئۇ چاغدا دولەتنىڭ شىنجاڭدىكى چىقىمى ھەر يىلى بىر مىليون 800 مىڭ سەرگە يەتكەچكە، كۇمۇش غەزنىسى تەسىس قىلىنغاندا، كىرىم - چىقىمغا ئوڭايلىق تۇغۇلاتتى.

چىڭ سۇلالىسى ھوكۇمىتى يەنە شىنجاڭدا بەزى سانائەتلەرنىمۇ

---

② «چىڭ سۇلالىسىگە دائىر ھوججەتلەر ئۇستىدە تەتقىقات» 64 - جىلد.

يولغا قويدى. مەسلەن، ئالتۇن كانى، كۈمۈش كانى، تۇز كانى، سېلىتىر، گۈڭگۇرت كانى، تومۇرچىلىك زاۋۇدى، قوغۇشۇن زاۋۇدى، كومۇر قۇدۇغى، ملتىق دورىسى ئىشلەش، پۇل قۇيۇش، قاشتاش قېزىشقا ئوخشاش. بۇلارنىڭ ھەممىسى دولەتنىڭ مالىيە كىرىمىنى ئاشۇرۇش ئۈچۈن يولغا قويۇلغان.. بۇ سانائەتلەرنىڭ ھەممىسى فېودالىق دولەتنىڭ ئىگىدارلىقىدا ئىدى. بۇ زاۋۇت ۋە كانلاردا بۇاستە ئىشلىگۈچىلەر ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىدىن ئايرىلىپ ئەمگەك كۈچىنى سېتىپ كۈن كەچۈرىدىغان ئىشچىلار بولماستىن، بەلكى فېودالىق دولەتنىڭ مەجبۇر قىلىشى بىلەن ئەمگەك قىلىدىغان دېخانلار ياكى چېرىكلەر ئىدى. مەسلەن، مىلادىنىڭ 1773 - يىلى ئىلى جىياڭجۇنىنىڭ تەسىسقى بىلەن ئۇيغۇر دېخانلىرىنى ئەۋەتىپ، ئىلى دەريا سىستېمىسىدىكى سارتاۋ دېگەن جايدا تومۇر كانى ئېچىلىپ، چويۇن ئېرىتىش يولغا قويۇلدى. بۇنىڭغا يارەم بېرىش ئۈچۈن ئاقسۇدىن تومۇر ئىشلەپچىقىرىشنى پىششىق بىلىدىغان 30 ئويلۇك ئۇيغۇر ۋە يېشىل تۇغلۇق يېڭ چېرىكلەر ئىدىن ئادەم ئەۋەتىلدى. تومۇر كېنى قېزىش بىلەن شۇغۇللانغۇچى بۇ ئەمگەكچىلەرنىڭ تىلغا ئالغۇدەك ھېچقانداق كىشلىك ھوقۇقى يوق ئىدى. «غەربىي رايوندا كورگەن - بىلگەنلىرىم» دېگەن كىتابتا يەركەن رايوندا قاشتاش قازغۇچى ئىشچىلارنىڭ ئەھۋالى ھەققىدە مۇنداق دېيىلىدۇ: "بۇ يەردە بىر دەريا بار، دەريادىن قاشتاش چىقىدۇ..... دەريانىڭ تېگى تاشلىق بولۇپ، قاشتاش شۇلارنىڭ ئارىسىدىن تېپىلىدۇ. بۇنى ئېلىش ئۈسۈلى مۇنداق: قىرغاقتا يېراق بىر جايدا ئەمەلدار قاراپ تۇرىدۇ، دەريانىڭ يېنىدا بولسا يەنە بىر ھەربى ئەمەلدار قاراپ تۇرىدۇ. ئۇيغۇر ئۈستىلاردىن 30 ئادەم. ياكى 20 ئادەم بىر قاتار بولۇپ، دەريانى چۈشۈپ، تاشلارنى يالىڭاياق دەسسەپ ماڭىدۇ، قاشتاشنى بۇ ئۇيغۇر ئۈستىلار پۈتى بىلەن دەسسەپلا بىلىۋالىدۇ ۋە ئېگىلىپ قولى بىلەن كوتىرىپ چىقىدۇ. قىرغاقتىكى ئەسكەر

جاگنی بىر قېتىم ئۇرسا، يىراقتىكى ئەمەلدار سۈەنىپەن ئۇرۇغ-
دىن بىرنى ئىنتىرىدۇ. ئۇيغۇرلار سۈدىن چىقىقاندىن كېيىن،
سۈەنىپەندىكى سان بويىچە ئۇلاردىن تاپشۇرۇۋېلىندۇ." مۇنداق
شارائىتتىكى ئەمگەكچىلەرنى ئەركىن ئەمگەك كۈچىنى ساتىدىغان
ئىشچىلار دېگىلى بولمايدۇ. ئۇلار ئەملىيەتتە قوللاردىن ئانچە
پەرقلەنمەيتتى. ماركس مۇنداق دەيدۇ: "ئەركىن ئەمگەك ۋە
بۇنداق ئەركىن ئەمگەكنىڭ پۇلغا ئالماشتۇرۇلۇشى (پۇلنى قايتا
ئىشلەپچىقىرىش ۋە پۇلنىڭ قىممىتىنى ئاشۇرۇش ئۈچۈن، بۇنداق
ئەركىن ئەمگەكنى پۇل تەرىپىدىن شەخسى ئىستىمال قىلىدىغان
ئىستىمال قىممىتىگە ئەمەس، بەلكى پۇلنى ئىستىمال قىممىتىگە
ئايلاندۇرۇش ئۈچۈن) — يالالانما ئەمگەكنىڭ ئالدىنقى
شەرتى پەلەن كاپىتالنىڭ تارىخىي شەرتلىرىدىن بىرسى، ئەركىن
ئەمگەكنىڭ ئۆز ئەركىن ئەمگەكنى ئەمەلگە ئاشۇرىدىغان ئوبېكت
تىپ شەرتلىرىدىن ئايرىلىشى (ئەمگەك ۋاستىلىرى ۋە ئەمگەك ما-
تېرىياللىرىدىن ئايرىلىشى) بولسا يالالانما ئەمگەكنىڭ يەنە بىر
ئالدىنقى شەرتى بولىدۇ." (ماركس «كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىشتىن ئا-
ۋالقى ھەر قايسى فورماتسىيەلەر»، 1956 - يىل 4 - ئاي، خەنزۇچە بە-
رىنچى نەشرى، 3 - بەت). چىنىڭ سۆلالىسى ھوكۈمىتى بۇ دەۋردە
شىنجاڭدا يولغا قويغان سانائەتلەر مەيلى ئىگەدارلىق قىلىش
خاراكتېرى ۋە ئىشلەپچىقىرىش مەقسىدى جەھەتتىن بولسۇن،
مەيلى ئىشلەپچىقارغۇچىلارنىڭ (ئۇلار ئەمگەك كۈچىنى ساتىدى-
غان ئەركىن ئەمگەكچىلەر ئەمەس) ئورنى جەھەتتىن بولسۇن،
كاپىتالىستىك خاراكتېرغا ۋە ئالدىنقى شەرتكە ئىگە ئەمەس، بەل-
كى فېئوداللىق خاراكتېرىدىكى سانائەت ئىدى.

لېكىن چىنىڭ سۆلالىسى دەۋرىدە جۇڭگونىڭ فېئودالىزىم دەۋرى-
دە ئوزگىرىش يۈز بەردى. بۇ ئەھۋال شىنجاڭدىمۇ شۇنداق ئى-
دى. تاۋار ئىگىلىكى ۋە سودىنىڭ تەرەققىياتى شەھەرلەرنىڭ
گۈللىنىپ ئاۋات بولۇشى، سانائەت ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ مەيدانغا
كېلىشى — مانا بۇلارنىڭ ھەممىسى فېئوداللىق تەبىي ئىگىلىكنى

كۇندىن - كۇنگە يىمىرمەكتە ئىدى. يولداش ماۋزېدۇڭ مۇنداق دىگەن ئىدى: "جۇڭگونىڭ فېوداللىق جەمىيىتىدىكى تاۋار ئىگىلىگىنىڭ تەرەققىياتى كاپىتالىزىم تورەلمىسىگە هامىلە ئىدى. چەتئەل كاپىتالىزىمىنىڭ تەسىرى بولمىغاندىمۇ، جۇڭگو ئاستا - ئاستا كاپىتالىستىك جەمىيەتكە تەرەققى قىلىپ باراتتى." («ماۋزېدۇڭ تالانما ئەسەرلىرى» 2 - توم، «جۇڭگو ئىنقىلاۋى ۋە جۇڭگو گۇڭچەنداڭى» 3 - بولۇم). شىنجاڭ رايونىمۇ 19 - ئەسىرگە قەدەم قويغاندىن كېيىن، ئوخشاشلا چەتئەل كاپىتالىزىمىنىڭ تاجاۋۇزىدىن ئىبارەت تەقدىرگە ئۇچرىدى، لېكىن ئۇ كاپىتالىستىك جەمىيەتكە قاراپ، تەرەققى قىلمايلا قالماستىن، بەلكى يېرىم مۇستەملىكە، يېرىم فېوداللىق جەمىيەتكە ئايلىنىپ قالدى.

3 - بولۇم ئۇچتۇرپان ۋە سانجىلاردىكى ئويغۇر، خەنزۇ خەلقلىرىنىڭ فېودالىزىم زۇلمىغا قارشى كۇرەشلىرى

چىڭ سۇلالىسىنىڭ شىنجاڭدىكى هوكۇمرانلىغى مانجۇ ئاقسوڭەكلىرى بىلەن يەرلىك فېودال - پومىششىكلار (چارۋىدارلار) نىڭ بىرلەشكەن هوكۇمرانلىغىدىن ئىبارەت ئىدى. چىڭ سۇلالىسى هوكۇمىتى شىنجاڭدا ئىلگىرىدىن داۋام قىلىپ كېلىۋاتقان فېودال هوكۇمرانلىق تۈزۈمىنى ساقلاپلا قالماستىن، بەلكى مىللى زۇلۇم سىياسىتىنى يۇرگۇزدى. قۇمۇل، تۇرپانلاردىكى فېودال هوكۇمرانلار چىڭ سۇلالىسىگە ئەڭ ئاۋال بېقىنغانلىغى ئۇچۇن، ئۇلار ئالاهىدە ياخشى مۇئامىلىگە ئىگە بولدى. ئۇلار يالغۇز ۋاڭ، گۇڭ دىگەنگە ئوخشاش جاساقلىق مەرتىۋىلىرىگە ئىگە بولۇش بىلەنلا قالماي، بەلكى جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ غەربىدىكى جايلارغا هوكۇمرانلىق قىلىشقىمۇ ئەۋەتىلدى. بۇنىڭدىن تاشقىرى، چىڭ سۇلالىسىگە بىر قەدەر بالدۇر تەسلىم بولغىنى كۇچا بېگى ئىدى. باي بېگى سېتىۋالدى بىلەن هىدايەتلەرمۇ مۇشۇنداق ئىمتىيازلاردىن پاي-

دىلانىدى. غەربىي قىسمدىكى ھەرقايسى شەھەرلەرنىڭ بەگلىرى بولسا ئوتكۈنچى ئەمەلدارلار بولۇپ، ئۇلارنى تەيىنلەش ۋە ئۇ-لىۋېتىش ئىشىنى مەسلىھەتچى ئامبال چاڭ سۈلالىسىگە مەلۇم قى-لىپ بەلگىلەيتتى. ئۇنىڭ ئۇستىگە، ئىچكى ئولكىلەردىكىگە ئوخ-شاش، چەتئەللىتىش تۈزۈمى يولغا قويۇلدى، يەنى شەھەرگە شۇ شەھەرلىك كىشى، يېزىلارغا شۇ يېزىلىق كىشىدىن بەگ قويۇلمايت-تى. پەقەت سېرىققول بېگلا شۇ يەرلىك ئادەمدىن تەيىنلەنگەن. باشقا جايلاردا بولسا، مەسىلەن، يەركەننىڭ ھاكىم بېگى ھادى ئىدى، قەشقەرنىڭ ھاكىم بېگى يارەمچى ئوڭ سېتىۋالدى ئىدى، ئاقسۇنىڭ ھاكىم بېگى 2 - دەرىجىلىك تەيجى ئوسمان ئىدى، ئۇچتۇرپاننىڭ ھاكىم بېگى قۇمۇل ۋاڭى يۈسۈپنىڭ ئىنىسى ئابدۇللا ئىدى①.

چاڭ سۈلالىسىنىڭ ھەربى - مەمۇرى ئەمەلدارلىرى دولەتتىن ماڭاش ئالاتتى. لېكىن بەگلەرنىڭ تەمىناتىنى بولسا ئۇيغۇر دې-خانلىرى بېرەتتى. شۇنىڭدەك ئۇلارغا مەلۇم مىقداردا ئورتاقچى-لار بېرىلەتتى. مەسىلەن، 3 - دەرىجىلىك ھاكىم بەگنىڭ يىللىق ماڭاشى 30 مىڭ يارماق بولۇپ، ئۇنىڭغا يەنە 150 پاتمانلىق يەر، 80 ئويلۇق ئوتاقچى بېرىلەتتى. ئالتىنچى دەرىجىلىك ھاكىم بەگنىڭ ماڭاشى 5 مىڭ يارماق بولۇپ، ئۇنىڭغا يەنە 30 پات-مانلىق يەر، 4 ئويلۇق ئوتاقچى بېرىلەتتى. ئۇلارنىڭ بۇ خىل تەمىناتلىرىنىڭ ھەممىسى ئۇيغۇر دېخانلىرىدىن يىغۋېلىنىدىغان بولغاچقا، ئۇلار ئەلۋەتتە ئۇيغۇر دېخانلىرىنى جېنىنىڭ بېرىچە بۇلاڭ - تالاڭ قىلىپ، نورمىدىن ئارتۇق كىرىم قىلىشقا تىرىشاتتى. بولۇپمۇ قۇمۇل، تۇرپان قاتارلىق جايلاردىن كەلگەن بەگ-لەر ۋە ئۇلارنىڭ ئاتارمەن - چاپارمەنلىرى يەرلىك بولمىغاچقا، يەرلىك خەلقنى تېخىمۇ قاتتىق ئېزىدىتتى، جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ غەربىي قىسمدىكى ئۇيغۇر خەلقى ئۇلارنى بۇلاڭچى دەپ قا-

① چۈن يۈەن: «غەربىي رايوندا كورگەن - بىلگەنلىرىم»، 1 - جىلد،

رايتتى. مەسىلەن، كۇچتۇرپاننىڭ ھاكىم بېگى ئابدۇللا ئوزى بىلەن بىللە كەلگەن قۇمۇلنۇقلارغا ئىشىنەتتى. ئۇچتۇرپانلىق ئۇيغۇرلارنى خالىغىنىچە بۇلايتتى، تالايتتى، دەپسەندە قىلاتتى. چىڭ سۇلالىسى شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن، جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ باج - سېلىقلىرى بىر ئاز يەڭگىللىتىلگەن ئىدى، لېكىن، بەگلەرنىڭ ھەددىدىن ئارتۇق تالان - تاراج قىلىشى تۈپەيلىدىن، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تۈرمۇشى ئىنتايىن قىيىنچىلىق ئىچىدە قالدى. ئىلگىرى، جۇڭغارلار ھوكۇمرانلىق قىلغان دەۋردە كىناتان دەپ ئاتىلىدىغان بىر خىل باج بار ئىدى. جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا ھەر يىلى 4 - 5 مىڭ تەڭگە لىك كىناتان سېلىنىپ، بۇ پۇل ھەر خىل ھوكۇمەت ئىشلىرىغا ئىشلىتىلەتتى. مۇنداق كىناتان سېلىغى زورۇر تېپىلغاندا سېلىنىدىغان بولغاچقا، ئۇنىڭدا ھېچقانداق بىر ئوڭچەم بولماينتى، شۇنىڭ ئۈچۈن بەگلەر مۇشۇ ئىسىمدىن پايدىلىنىپ، خەلقنى خالىغانچە تالان - تاراج قىلاتتى. يەنە مەسىلەن، جۇڭغارلار ھوكۇمرانلىق قىلغان دەۋردە جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ھەر قايسى شەھەرلەرگە بىردىن قاراخان ئامىلىق ئەمەلدار (بىز يۇقۇرىدا ئېيتىپ ئوتكەنىدەك، جۇڭغارلار مۇنداق ئەمەلدارلارنى تاشكەنتكىمۇ ئەۋەتكەن) ۋە بىردىن غوجا ئەۋەتىتتى. بۇلار ھەر قايسى شەھەرلەردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ نوپۇسىنى تىزىملاپ، شۇ تەرىم دەپتىرى بويىچە باج يىغاتتى. كېيىن بۇنىڭدا سۈيىئىستىمال يۈز بەردى، يەنى بەزى ئادەملەر بەگلەرگە پارا بېرىپ، ئوز ئىسمىنى تىزىمغا كىرگۈزمەي، باج - سېلىقتىن قۇتۇلۇپ قالدى. بەگلەرنىڭ قول ئاستىدا خۇسۇسى ئادەملەر بولۇپ، ئۇلار يانچى دەپ ئاتىلاتتى، يانچىلار دولەتكە باج تولىمەيتتى، ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئۇلار بەگنىڭ كۈچىگە تايىنىپ خەلقنى ئېزەتتى، بوزەك قىلاتتى. بەگلەر ئۇيغۇرلاردىن باجگىر تەيىنلەيتتى. شۇنىڭ دەك باجنىڭ ھېچقانداق نورمىسى يوق ئىدى. باجنى يىغىش ۋاقتىمۇ ئاۋال بەلگىلەنمەيتتى ۋە ئۇقتۇرۇپ قويۇلمايتتى. شۇڭا

بۇلارنىڭ كوپلۇگىدىن ئۇيغۇرلار نىمە قىلارىنى بىلمەي قالاتتى. ئۇ چاغلاردا ئىلى رايونىدىكى ھەر مىللەت خەلقى تاپشۇرىدىغان باج - سېلىقلار جەنۇبىي شىنجاڭدىكىدىنمۇ ئېغىر ئىدى. شۇنداق بولسىمۇ، جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ئۇيغۇرلار يەنىلا ئىلىغا چىقىۋېلىشنى خالايتتى. بۇنىڭ سەۋىۋىنى سورىغاندا، ئۇلار ئىلىدىكى باج - سېلىقلارنىڭ نورمىسى بارلىغىنى، بۇ يەنىلا جەنۇبىي شىنجاڭدىكى بەگلەرنىڭ خالىغانچە ئالىدىغان باج - سېلىقىدىن ياخشى ئىكەنلىگىنى ئېيتىشقان①. بەگلەر بۇلاپ - تالاپ ئالغان نەرسىلەرنىڭ ئوندىن ئىككى - ئۇچ قىسمىنى چىڭ سۇلالىسى ئەمەلدارلىرىغا تەقدىم قىلغاندىن باشقا قىسمىنى ئوزلىرى يەپ كېتەتتى. شۇنىڭ ئۇچۇن بەزى ئۇيغۇرلار پۇل خەجلەپ بەگلىك مەنسىۋىنى سېتىۋېلىشقا تىرىشاتتى. بەگ بولۇپ قالغان ھامان بارلىق ئاماللار بىلەن خەلقنى تالان - تاراج قىلىپ بېيىپ كېتەتتى.

ئۇرۇشنىڭ ئاخىرلىشىشى بىلەن مەملىكەت ئىچىدە نىسبى تېچ ۋەزىيەت بارلىققا كەلدى. چىڭ سۇلالىسىنىڭ شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق ھەربى - مەمۇرى ئەمەلدارلىرىمۇ بىكار يۇرۇپ، كەيپى - ساپاغا بېرىلىپ، كۇندىن - كۇنگە چىرىكلەشتى. بۇ جەھەتتىكى مىساللار ناھايىتى كوپ. مەسىلەن، قەشقەردىكى مەسلىھەتچى ئامبال ناشىتوڭ دائىم سىرتقا چىقىپ ئوۋ قىلاتتى. ھەر قېتىم ئوۋغا چىققاندا، 2 - 3 يۇز ئۇيغۇر دىخانغا ئالۋاڭ سالاتتى، بۇ ئۇيغۇر دىخانلار ئوزلىرىنىڭ دىخانچىلىق ئىشلىرىنى تاشلاپ قويۇپ، ئات ياللىۋېلىپ، ئۇنىڭ بىلەن بىللە چىقىپ، ئوۋ قورشاپ بېرەتتى. خوتەننىڭ لەشكەر باشلىغى خەچىڭ ئوزىگە قاراشلىق 6 شەھەرنى تەكشۇرۇپ كېلىدۇ، دىگەن باھانە بىلەن ئادەم ئەۋەتىپ، ئۇيغۇرلاردىن ئالتۇن - كۇمۇش، كىيىم - كېچەك ئېلىپ، ئۇلارنى قاتتىق ئېكسپىلاتاتسىيە قىلاتتى. چىڭ سۇلالىسى

① «(جۇڭغارلارنى تىنجىتىش تەدبىرلىرى) نىڭ داۋامى». 32 - جىلد.

جەنۇبىي شىنجاڭدىن ئۇيغۇرلارنى ئىلىغا يەر تېرىش ئۇچۇن ئەۋەتسە، بۇنىڭ ئۇچۇن سېتىۋالغان ئات - ئۇلاق، ئوزۇق - تولۇكنىڭ پۇلىنى بەرمەيتتى. چىڭ سۇلالىسى جەنۇبىي شىنجاڭغا ئەۋەتكەن ئامباللار تولىمۇ ھاكاۋۇر بولۇپ، يەرلىك مىللەتلەرنى كوزگە ئىلمايتتى، ئوزىنى ئۇلاردىن ئۇستۇن تۇتاتتى. ناشىتۇڭ شۇنداق تەكەببۇر ئىدىكى، ئۇيغۇر بەگلىرى بىلەن كورۇشۇش توغرا كەلسىمۇ، ئوزى كورۇشمەي، قول ئاستىدىكىلەرنى چىقىراتتى. ئۇنىڭ قول ئاستىدىكىلەردىن بولغان ئىش باشقۇرغۇچى ئۇرگۇن ئۇيغۇر خەلقىنى خالىغانچە ھاقارەتلەيتتى. ئۇ يەنە بۇيرۇت ھاكىم بەگنى ئۇرۇپ، تىللاپ ھاقارەتلىگەن. چوڭ بەگلەر ئۇنىڭ بىلەن كورۇشكەندىمۇ تىزلىنىشقا مەجبۇر بولاتتى. ناشىتۇڭ، بىيەن تاخەي دىگەنلەرنىڭ ھەيۋىسى جۇڭغارلارنى تىنجىتىش ئۇرۇشىدىكى جياڭجۇنلەرنىڭ ھەيۋىسىدىنمۇ يۇقۇرى ئىدى①

مانا مۇشۇنداق سىنىپىي زۇلۇم ۋە مىللى زۇلۇملار بولۇپمۇ ئۇچتۇرپاندا ئىنتايىن قاتتىق بولدى. ئۇچتۇرپاننىڭ ھاكىم بېگى ئابدۇللا بىر تۇركۇم قۇمۇللۇق قول چوماقلىرىنى ئېلىپ بېرىپ ئۇچتۇرپاندا ھوكۇمرانلىق قىلغان دەۋردە، يەرلىك خەلقنى ئىنتايىن دەھشەتلىك ئەزدى ۋە ئېكىسپىلاتاتسىيە قىلدى. ئۇ ھېرىپ ئورۇقلاپ كەتكەن ئات ۋە قويلىرىنى ئاممىغا تارقىتىپ بېرىپ، بۇنىڭ ئۇچۇن ئۇلاردىن يۇقۇرى باھادا ھەق ئالاتتى. خەلققە قالايمىقان ئالۋاڭ - ياساق سېلىپ، ئاممىنى خالىغىنىچە قامچىلايتتى. ئۇچتۇرپاندىكى ئۇيغۇرلارنىڭ خوتۇن - قىزلىرىنى ئېلىپ كېلىپ، خالىغىنىچە ئەيش - ئىشرەت قىلاتتى. ئۇنىڭ قارمىغىدىكى ئەمەلدار ۋە چىرىكلەرمۇ ئاياللارنى خالىغىنىچە دەپسەندە قىلاتتى. ئۇچتۇرپاندىكى ئىش باشقۇرغۇچى ئامبال سۇچىڭ بولۇپمۇ قاتتىق چىرىكلەشكەن ئىدى. ئامبال يامۇلىغا ۋە ئىش باشقۇرۇش ئورنىغا كېرەكلىك ياغ ۋە ئوتۇن -

---

① يۇقۇرىدىكى كىتاپ، 29 - جىلد.

كومۇرلەرنى ئۇيغۇر خەلقىدىن ئالاتتى. ئۇچتۇرپاندىن ھوكۇمەتـ
كە سېتىۋېلىنغان ئاشلىقنىڭ پۇلىنى ۋە تولەشكە تېگىشلىك ئىش
ھەققىنى تولۇق بەرمەيتتى. ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى چېرىكلىرى
ھەمىشە پۇقرالارنى بوزەك قىلاتتى. سۇچىڭنىڭ ئاتىسى، ئۇ-
غۇللىرى ۋە ئىش باشقۇرغۇچىسى ئىخاچ شەھەر ۋە يېزىلاردىكى
ئۇيغۇر ئاياللىرىنى ئوزى خالىغانچە ئاياق - ئاستى قىلاتتى.
بەگلەرنىڭ خوتۇنلىرىدىن ياخشىراقلىرىنى كورۇپ قالسىلا، بىر
باھانە بىلەن يامۇلغا ئېلىپ كېلىپ قوندۇرۇپ، ئويىگە ياندۇر-
مايتتى. نەتىجىدە ئۇچتۇرپان رايونىدا خەلقىنىڭ نەپرىتى ۋە
ئاھ - زارى ئېشىپ، بىر كۇنى بولمىسا بىر كۇنى قوزغىلاڭ
كوتىرىپ قارشىلىق كورسىتىشنى كۇتۇپ تۇراتتى.

يولداش ماۋزېدۇڭ مۇنداق دىگەن ئىدى: "پومىششىكلار سىنـ
پىنىڭ دىخانلار ئۇستىدىن يۇرگۇزگەن دەھشەتلىك ئىقتىسادىي
ئېكسپىلاتاتسىيىسى ۋە سىياسى زۇلمى دىخانلارنى پومىششىكلار
سىنىپىنىڭ ھوكۇمرانلىغىغا قارشى نۇرغۇن قېتىملاپ قوزغىلاڭ كو-
تىرىشكە مەجبۇر قىلدى." («ماۋزېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى»، 2 - توم،
«جۇڭگو ئىنقىلاۋى ۋە جۇڭگو گۇڭچەنداڭى») پومىششىكلار سىنىپىغا
قارشى بۇ قوزغىلاڭ ئاخىرى مىلادىنىڭ 1765 - يىلى
ئۇچتۇرپاندا پارتلىدى. قوزغىلاڭنىڭ پارتلىشىغا تۇترۇق
بولغان ۋەقە مۇنداق ئىدى: شۇ يىلى 2 - ئايدا ئۇچـ
تۇرپاندىكى ئىش باشقۇرۇش ئامبىلى سۇچىڭ بىلەن ھاكىم
بەگ ئابدۇللا 240 ئۇيغۇرنى جىگدە دەرىخىنى توشۇش ھاشا-
سىغا ئەۋەتىدۇ. بۇلار 2 - ئاينىڭ 15 - كۇنى يولغا چىقىشى
شەرت ئىدى. سۇچىڭنىڭ ئوغلىمۇ بېيجىڭغا بارماقچى بولۇپ، ئۇ-
نىڭ بارلىق يۇك - تاقىنى ئۇيغۇرلار كوتىرىپ ماڭىدىغان بول-
دى. ئۇلارنى ئېلىپ مېڭىشقا كىچىك بەگ رەخمىتۇللا تەيىنلەنـ
دى. رەخمىتۇللا ئوزىنىڭ خوتۇنىنى سۇچىڭ يامۇلغا سولۇۋېـ
لىپ، قوندۇرغانلىغى ئۇچۇن كوڭلىدە ئاداۋەت ساقلاپ يۇرەتتى.
ئۇ 14 - كۇنى ئاخشىمى جىگدە سەيىسىگە تۇتۇلغان ئۇيغۇرلارنى

يىغىپ كېلىپ، قارشىلىق كورسىتىش ھەققىدە مەسلىھەتلەشتى. يېرىم كېچە بولغاندا، ئۇلار توپلىنىپ كېلىپ، ئۇچتۇرپاندا تۇرۇشلۇق چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىغا ھۇجۇم قىلدى. ئۇۋ مىلتىغى بىلەن ئوت ئېچىپ، بەزى چىرىكلەرنى يارىدار قىلدى. سۇچىڭ بىلەن ھاكىم بەگ ئابدۇللا تاققا قېچىپ چىقىپ، قارشىلىق كورسەتتى. قوزغىلاڭچىلارنىڭ ھۇجۇمىغا بەرداشلىق بېرەلمىگەچكە، سۇچىڭ ئاتا - بالا ئىككىيلەن ئوزلىرىنى ئولتۇرۇۋالدى. ئابدۇللا بولسا تىرىك قولغا چۈشتى. قوزغىلاڭچىلار يېزىدىكى ئۇيغۇرلارنى شەھەرگە كوچۇرۇپ كېلىپ، مۇداپىە ئىستىھكاملىرى ياساپ، چىڭ قوشۇنلىرىنىڭ قايتۇرما ھۇجۇمىغا مۇداپىە كورۇشكە تەييارلاندى.

ئۇچتۇرپان قوزغىلىڭىنىڭ خەۋىرى دەرھال ئاقسۇغا ئاڭلاندى. ئاقسۇدىكى ئىش باشقۇرغۇچى ئامبال بىيەن تاخەي 450 پىيادە ۋە ئاتلىق ئەسكەرلەر بىلەن ئۇچتۇرپاننى بېسىقتۇرۇشقا كەلدى. 16- كۇنى بۇلار ئۇچتۇرپاندىكى قاراغوجىغا يېتىپ كەلدى. قوزغىلاڭچىلار قايتۇرما ھۇجۇمغا ئوتۇپ، 19 - كۇنى بىيەن تاخەينى مەغلۇپ قىلدى. بىيەن تاخەي قول ئاستىدىكى چىڭ ئەسكەرلىرى بىلەن جىلغا جىگدە دىگەن يەرگە كېلىپ، ياردەمچى قوشۇنلارنى كۇتتى. بۇ چاغدا ئىلى جياڭجۇنى مىڭ رۇي بىلەن قەشقەر مەسلىھەتچى ئامبىلى ناشىتۇڭلار ياردەمگە كەلدى. ناشىتۇڭ كەبىسە 2 - ئاينىڭ 3 - كۇنى ئۇچتۇرپاننىڭ ئوتىبىشى دىگەن يەرگە كېلىپ بارگاھ تىكتى. مىڭ رۇي 5 - كۇنى يولغا چىقىپ، مۇسۇلغا قاراپ يۇرۇش قىلدى. ناشىتۇڭ ئۇچتۇرپان شەھىرىنىڭ غەربىدە باشاقمىغا ئەسكەر ئەۋەتىپ، شۇ يەرنى چىڭ ساقلىدى. ئۇ بىيەن تاخەي بىلەن كېڭىشىپ، ئۇچتۇرپانغا غەرپ ۋە شەرق تەرەپتىن قورشاپ ھۇجۇم قىلىشقا قارار قىلدى. لېكىن، بۇ چىرىك بىيۇروكىراتلار بىر بىرسى بىلەن توھپە تالىشىپ، مىڭ رۇيىنىڭ يېتىپ كېلىشىنى كۇتمەيلا ھۇجۇم باشلىغان ئىدى، قوزغىلاڭچىلار تەرىپىدىن قايتا - قايتا مەغلۇپ بولدى. پادىشا چىيەن لۇڭ بۇنى

ئاگلاپ، ئىنتايىن غەزەپكە كەلدى. پادىشا چىيەن لۇڭنىڭ ھەيدەكچىلىكى بىلەن مىڭ رۇي كەبىسە 2 - ئاينىڭ 27- كۈنى ئۇچتۇرپانغا يېتىپ كەلدى ۋە يەنىلا 2 تەرەپتىن بىر ۋاقىتتا ئۇچتۇرپانغا ھۇجۇم قىلىشنى قارار قىلدى. قوزغىلاڭچىلار ئوز سەپلىرىنى قاتتىق مۇداپىە قىلدى. چىڭقوشۇنلىرىبىرقانچە قېتىم ھۇجۇم قىلغان بولسىمۇ، شەھەرنى ئالالمىدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار ئۇچتۇرپاننى ئۇزۇن مۇددەت قامال قىلىشقا قارار قىلدى. چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى قوزغىلاڭچىلارنىڭ ئوتلاۋاتقان چارۋا مالىلىرىنى بۇلاپ كەتتى، نەتىجىدە ئاممىنىڭ تۇرمۇشى بارغانسېرى قىيىنلاشتى. لېكىن، قوزغىلاڭچىلار شەھەرنى قاتتىق تۇرۇپ مۇداپىە قىلدى، قاتتىق قارشىلىق كورسەتتى. ھەتتا خوتۇن - قىزلار ۋە بالىلارمۇ چىڭ قوشۇنلىرىغا قارشى ئۇرۇشقا ئاكتىپ قاتناشتى.

چىيەنلۇڭنىڭ غەزىۋى ئورلەپ، ئاگۇينىمۇ ئۇچتۇرپانغا مېڭىپ قوزغىلاڭنى باستۇرۇشقا يارەمگە ئەۋەتتى. شۇنىڭدەك ناشتۇڭ بىلەن بىيەن تاخەينى ئولۇمگە ھۆكۈم قىلدى. ئاگۇي يېتىپ كەلگەندىن كېيىن، چىڭ قوشۇنلىرى توپقا تۇتۇشنى كۈچەيتىپ، چوڭ توپلارنى قاتار تىزىپ، شەھەرنى توپقا تۇتتى. قوزغىلاڭچىلارنىڭ باشلىغى رەخمىتۇللا ئوقيا ئوقى بىلەن يارىلىنىپ ئولىدى. ئۇنىڭ ئوغلى ئەسمىتۇللا قوزغىلاڭغا داۋاملىق رەھبەرلىك قىلىپ، شەھەرنى قاتتىق مۇداپىە قىلدى. چىڭ قوشۇنلىرى قوزغىلاڭچىلارنىڭ بارلىق مال - ۋارانلىرىنى بۇلاپ كەتتى. ئۇچتۇرپاننىڭ شەرقىي دەرۋازىسى يېنىدىكى تۇڭمەنلەرنى بۇزۇۋەتتى. ۋە ئۇ يەردە يىغىلغان ئاشلىقنى دەريا‌غا توكۈۋەتتى. ئۇلار شەھەردىكى ئاممىنى ئاشلىقتىن ئولتۇرمەكچى بولدى. شەھەردىكى مۇداپىەچىلەرنىڭ ئۇچتىن بىر قىسمى چېقىم بولغاچقا، شۇنىڭدەك ئاشلىقمۇ تۈگەي دەپ قالغاچقا، ئۇلارنىڭ ئەھۋالى كۈندىن - كۈنگە قىيىنلاشتى. ئەنە شۇ چاغدا قوزغىلاڭچىلار لاگېردا ئىككىلەنگۈچى، تەسلىمچى ئۇنسۇرلار پەيدا بولدى. تۇرپان رايونىدىن كوچۇپ كەلگەن بىرقانچە ئۇيغۇر باشلىقلار تەسلىم بو-

لۇشنى تەلەپ قىلدى. پادىشا چىيەن لۇك ئۇنىمدى. ئۇ ئوز يولبورۇغدا: "ئۇلارنىڭ ئادەملىرى ھەتتا ئەسمىتۇللانى باغ لاپ كېلىپ تەسلىم بولسىمۇ، رەھىم قىلماسلىق كېرەك" دىدى.

7 - ئاينىڭ 9 - كۇنى چاڭ قوشۇنلىرى سېپىل تۇۋىگە قىس تاپ كېلىپ، خەندەكنىڭ يېنىغا تام سېلىپ. شەھەردىكىلەرنىڭ مۇھاسىرىنى يېرىپ چىقىشدىن ساقلىنىش تەدبىرلىرىنى كوردى. ئۇچتۇرپان شەھىرىنىڭ شەرقىي دەرۋازىسىدىن بىردىنلا 2 مىڭ ئادەم ئېتىلىپ چىقىپ، چاڭ قوشۇنلىرى بىلەن جەڭ قىلدى، لې كىن چاڭ قوشۇنلىرىدىن مەغلۇپ بولۇپ، يەنە شەھەرگە كىرىپ كەتتى. شەھەرنىڭ غەربىي دەرۋازىسىدىن ئەنە شۇنداق مۇھا سىرىنى يېرىپ چىقىش ئۇچۇن جەڭ بولدى. شۇنىڭ بىلەن چاڭ قوشۇنلىرى ھەرقايسى دەرۋازىلارنىڭ سىرتىغا ئېگىز مۇداپىە تام لىرى ياساپ، ئىستىھكامنى كۇچەيتىپ، قوزغىلاڭچى ئۇيغۇرلارنى تېخىمۇ قاتتىق قامال قىلدى. قوزغىلاڭچىلار مۇھاسىرىنى يېرىپ ئوتۇشكە بىرقانچە قېتىم ئۇرۇنۇپ كورگەن بولسىمۇ، مۇۋەپپەق بولالمىدى. بۇ چاغدا شەھەردىكى ئاشلىق تۇگىدى، كىشىلەر ۋە ئات - ئۇلاقلار ئاچلىقتىن ئولۇشكە باشلىدى. لېكىن ئەسمىتۇللا يەنىلا جەڭنى داۋاملاشتۇرۇپ، قورغاننى قاتتىق مۇداپىە قىلدى. ئاخىرى ئاسلار ئوتتۇرىغا چىقىپ تەسلىم بولدى. ئۇلار سابىر، شېرىپ ئاخۇن (ئەسلى سودا بېگى) قاتارلىقلارنىڭ باشچىلىغىدا 8 - ئاينىڭ 10 - كۇنى كەچقۇرۇنلۇغى ئەسمىتۇللانى ۋە ئۇ نىڭ ئوغلى ئەمرۇللانى، كۇيوغلى تاھىرنى ۋە قوزغىلاڭچىلارنىڭ مۇھىم ئادەملىرىدىن 42 ئادەمنى تۇتۇۋېلىپ، 15 - كۇنى تاڭ سەھەردە چاڭ قوشۇنلىرىغا تەقدىم قىلدى. شۇندىن كېيىنلا چاڭ قوشۇنلىرى ئۇچتۇرپان قەلئەسىگە كىرەلدى. يېرىم يىلدىن ئار تۇق داۋام قىلغان ئۇچتۇرپان قوزغىلىڭى ئەنە شۇنداق مەغلۇپ بولدى.

چاڭ قوشۇنلىرى شەھەرگە كىرگەندىن كېيىن پادىشا چىيەن لۇڭنىڭ ئەمرىگە بىنائەن، قوزغىلاڭچى ئاممىغا قارىتا قانلىق

قىرغىنچىلىق يۈرگۈزدى. بۇنىڭ ئىچىدە ئاسسىلىق قىلىپ تەسلىم بولغان شەرىپ ئاخۇنۇمۇ "گەرچە ئوغرىلارنى تۇتۇپ بېرىشكە قاتناشقان بولسىمۇ، لېكىن ئوغرىلار بىلەن ئۇزۇن مۇددەت ھەمنەپەس بولغان" دېگەن نام بىلەن ئولتۇرۇلۇشتىن قۇتۇلالمىدى. قالغان (1) مىڭدىن ئارتۇق ئادەم توت قېتىمغا بولۇپ ئىلىغا كۆچۈرۈلدى.

ئۇچتۇرپان قوزغىلىڭى فېئوداللىق ۋە مىللى زۇلۇمغا قارشى بىر كۈرەش ئىدى. قوزغىلاڭنىڭ ئىجتىمائى ئارقا كۆرۈنۈشى ھەققىدە يۇقۇرىدا بايان قىلىنغانلاردىن كۆرگىلى بولىدۇكى، ئۇيغۇرلار جەمئىيىتىدە فېئودال پومىشچىكلار ۋە چوڭ - كىچىك بەگلەر خەلقنىڭ ئەشەددى دۈشمەنلىرى، خەلقنىڭ شىللىسىدىن بۇاستە بېسىپ تۇرغان زور تاغ ئىدى. لېكىن بەگلەر چىڭ سولالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ ھوكۇمرانلىقىغا چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئەمەلدارلىرىغا ئايلانغان بولغاچقا، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ بەگلەرنىڭ زۇلمىغا قارشى ئېلىپ بارغان كۈرىشى ئۇ چاغلاردا چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە قارشى كۈرەش دەپ قارىلاتتى. شۇڭا چىڭ سۇلالىسى ھوكۈمىتىمۇ كوپ مىقدارلاردا ھەربى قوشۇن ئەۋەتىپ، قوزغىلاڭنى باستۇردى. ۋەقەنىڭ پۈتۈن جەريانىدىن قارىغاندا، ئۇيغۇرلارنىڭ فېئودال ھوكۈمرانلىرى قوزغىلاڭنى باستۇرۇشقا باشتىن - ئاياق قاتناشتى. مەسىلەن، تۇرپاندىكى ئىمىن غوجىنىڭ ئوغلى، قەشقەر ھاكىم بېگى مۇسا، سۇلايمان گۈكلار ۋە قىرغىز خەلقى ئىچىدىكى تۇرلۇك مەرتىۋىلەرگە ئىگە بولغان قەبىلە باشلىقلىرى، يەركەن ھاكىم بېگى ھادىنىڭ خوتۇنى ئايىم ۋە ئۇنىڭ ئوغلى ئوسمانلارمۇ چىڭ سۇلالىسى ھوكۈمىتىنىڭ باستۇرۇش پائالىيىتىگە قاتناشتى. ئۇ چاغدا يەركەن رايونىدىكى ئۇيغۇرلارمۇ قوزغىلاڭ كوتەرمەكچى بولغان ئىدى، ئايىم بۇ چاغدا كۇچادا ئىدى. ئۇ بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ، تېزلىك بىلەن يەركەنگە قايتىپ، ئاخۇنلارغا ئۇنداق قىلماڭلار، دەپ نەسىھەت قىلدى. شۇنىڭ بىلەن يەركەندە قوزغىلاڭ كوتىرىلمىدى. ئۇنىڭ ئوغلى

ئوسمان ئۇيغۇر ئەسكەرلىرىنى باشلاپ ئۇچتۇرپانغا بېرىپ قوزغىلاڭ-
نى باستۇرۇشقا قاتناشتى. كورلا، بۇگۇرلەردىكى ئۇيغۇرلارمۇ قوز-
غىلاڭ كوتەرمەكچى بولۇپ تۇراتتى. ھاكىم بەگ سىدىق دەرھال
بۇنى يۇقۇرىغا مەلۇم قىلىپ قويىدى. كۇچا شەھرىدىكى ئۇيغۇر-
لارمۇ قوزغىلاڭ كوتەرمەكچى بولغانىدا، ئۇ يەرنىڭ بېگى ئانا-
يار ھەممە بەگلەرنى يىغىپ، ئامبال يامۇلىغا سولىۋالدى، شۇڭا
ۋەقە يۈز بەرمىدى. ئاقسۇ ئۇيغۇرلىرىمۇ قوزغىلاڭ كوتەرمەكچى
بولۇۋىدى، لېكىن ئۇ يەرنىڭ بېگى سېتىۋالدى بېيجىڭغا خانىنى
تاۋاپ قىلىشقا بېرىپ قايتىپ كېلىۋېتىپ سۇجۇغا كەلگەندە بۇ-
نىڭدىن خەۋەر تېپىپ، 7 كېچە - كۈندۈز توختىماي مېڭىپ
ئاقسۇغا يېتىپ كېلىپ، پۈتۈن كۇچى بىلەن قوزغىلاڭنى توختىتى-
ۋالدى. بۇنىڭدىن شۇنى چۈشىنىۋېلىش مۇمكىنكى، ئۇيغۇر فېو-
دالىرىنىڭ مەنپەئەتى بىلەن چېڭ سۇلالىسى ھوكۇمرانلىرىنىڭ
مەنپەئەتى بىر بىرىگە چەمبەرچەس باغلىنىپ كەتكەن. ئۇچتۇر-
پان قوزغىلىڭىنىڭ تىنچ كۇچى چېڭ سۇلالىسىگىمۇ ھەم يەرلىك
ئۇز مىللىتى ئىچىدىكى فېودال كۇچلەرگىمۇ قارىتىلغان ئىدى.

چېڭ سۇلالىسى ئۇز ھوكۇمرانلىغىنى مۇستەھكەملەش ئۇچۇن،
ئۇچتۇرپاننىڭ ئىش باشقۇرغۇچى ئامبىلى سۇچىڭنىڭ جىنايەت-
لىرىنى ئېلان قىلدى، ناشىتۇڭ بىلەن بىيەن تاخەيلەرنى ئولۇمگە
ھوكۇم قىلدى، يەنە خوتەن لەشكەر بېشى خەچىڭ بىلەن ناشە-
تۇڭنىڭ قول ئاستىدىكى ئەمەلدارى ئۇرگۇننىڭ كاللىسىنى كې-
سىپ ئاممىغا سازايى قىلدى. يەنە يارلىق چۈشۈرۈپ، چېڭ سۇ-
لالىسى ئەمەلدارلىرى بەگلەرگە بەھورمەتلىك قىلماسلىغى ۋە ئۇ-
لارنى تىللىماسلىغى لازىم، دېخانلارنى ئوۋ قورشاپ بېرىشكە، ھا-
شاغا تۇتۇشقا رۇخسەت قىلىنمايدۇ، دەپ ئېلان قىلدى. لېكىن،
ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئاممىنىڭ قەلبىنى ئوزىگە قارىتىش ئۇچۇن
قىلىنغان بىر خىل نەيرەڭ ئىدى. ئۇچتۇرپان خەلقىنىڭ قوزغىلىڭى
چېڭ سۇلالىسىنىڭ فېودالىق ھوكۇمرانلىغىغا تۇپ - ئاساستىن خەۋپ
سالغانىدا، پادىشا چېيەن لۇڭ ھەممە دەھشەتلىك ئۇسۇللارنى ئىش-

لىتىشتىنمۇ يانماي قوزغىلاڭنى باستۇردى. ئۇنىڭ بۇ قىلىغى "خەلقنى سۇيۇش" دىگەن ساختا چۇمپەردىسىنى پۈتۈنلەي يىرتىپ تاشلىدى. بۇنىڭدىن مەيدانغا كەلگەن ئىنتايىن يامان تەسىرنى خۇددى يولداش ماۋزېدۇڭ «10 چوڭ مۇناسىۋەت» تەكورسىتىپ ئوتكەندەك: "ئەمگەكچى خەلق ئارىسىدىمۇ ناھايىتى تېزلا تۇگىتىش ئاسان ئەمەس" ئىدى.

ئۇچتۇرپان قوزغىلىڭى گەرچە مەغلۇپ بولغان بولسىمۇ، بۇ قوزغىلاڭ چىڭ سۇلالىسى ھوكۇمرانلىرىغا بىر قېتىم قاتتىق زەربە بولدى. چىڭ سۇلالىسى بۇنىڭدىن قاتتىق چوچۇدى. شۇڭا ئۇچتۇرپان ۋەقەسىدىن ساۋاق ئېلىپ، ئوزىنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭغا ھوكۇمرانلىق قىلىش تەجرىبىلىرىنى يەكۈنلەپ، ھوكۇمرانلىقنى مۇستەھكەملەشنىڭ بەزى تەدبىرلىرىنى كوردى. مەسىلەن، مىڭ رۇي ۋە ئاگۇيلار مۇنۇلارنى ئوتتۇرىغا قويدى: 1. ھاكىم بەگلەرنىڭ ئوزىگە تېگىشلىك ھوقۇقىنى ئايرىۋېتىش كېرەك؛ 2. گىناتان ناملىق خۇسۇسى سېلىقنى ئوزگەرتىش كېرەك؛ 3. ئۇيغۇرلار ئۇستىدىكى سەيسى - ئالۋاڭنى تەڭشەش كېرەك؛ 4. دۇۋان بەگنى ئىشقا قويۇشتا ئادىل بولۇش كېرەك؛ 5. بەگلەرنىڭ ئاتارمەن-چاپارمەنلىرىنىڭ سانىنى چەكلەش كېرەك؛ 6. باج - سېلىقلارنىڭ نورمىسىنى ئېنىق بەلگىلەش كېرەك؛ 7. ھەرقايسى مىللەت ئايرىم - ئايرىم جايلاردا تۇرۇش كېرەك؛ 8. بەگلەرنىڭ ئامبالىلار بىلەن كورۇشۇش رەسمىيەتلىرىنى بېكىتىش كېرەك.

پادىشا چىيەن لۇڭ مىڭ رۇينىڭ تەكلىۋىگە ئاساسەن: ھەرقايسى شەھەرلەردە تۇرىدىغان ئامباللارغا ئۇچتۇرپاننى توپلىنىش ئورنى قىلىپ بەلگىلەش كېرەك؛ مەسلىھەتچى ئامبالنىڭ تۇرىدىغان جايىنى قەشقەردىن ئۇچتۇرپانغا يوتكەپ، ئاقسۇ ۋە قەشقەرلەرنى قوشۇپ ئىدارە قىلىشى كېرەك؛ "ھەرقايسى ئۇيغۇر شەھەرلىرىدىكى مەمۇرى ئىشلارنى باشقۇرىدىغان مەسلىھەتچى ئامبال تامغىسى" دىگەن تامغىنى قۇيۇپ بېرىش كېرەك؛ ئاقسۇدىكى ھوكۇمەت قوشۇنلىرىنى ئۇچتۇرپانغا يوتكەش كېرەك؛ شۇنىڭدەك

1766 - يىلى (چيەن لۇڭنىڭ 31 - يىلى) دىن باشلاپ، ئۇچتۇرپاندا ھەربى دىخانچىلىقنى يولغا قويوش كېرەك، بۇ يەردە جەمى 8000 مو بوز يەر ئېچىش ۋە بۇنىڭغا 400 ئەسكەر تەيىنلەش كېرەك دەپ يولىيۇرۇق بەردى①.

ئۇچتۇرپان قوزغىلىڭىدىن 2 يىل كېيىن، سانجىدىكى بوز يەر ئوزلەشتۇرگۇچىلەرمۇ قوزغىلاڭ كوتەردى. بۇ، ئاساسەن، خەنزۇ خەلقىنىڭ چىڭ سۇلالىسىنىڭ فېودالىلىق ھوكۇمرانلىغىغا قارشى كۇرىشى ئىدى. سانجى چىڭ سۇلالىسى بوز يەر ئاچقان جايلارنىڭ نۇقتىلىق يېرى ئىدى. بوز يەر ئوزلەشتۇرگۇچى سۇرگۇنلەر ئەڭ ئېغىر زۇلۇم تارتقان ئىدى. چىڭ سۇلالىسى ھوكۇمىتى جىنايەتچىلەر بوز يەر ئوزلەشتۇرگەن يەرلەرگە تەيىنلىگەن بوز يەر مەمۇرلىرى جىنايەتچىلەر ئۇستىدىن سىياسى نازارەتچىلىك قىلاتتى ۋە ئىقتىسادىي جەھەتتىن ئۇلارنى قاتتىق ئېكسپىلاتاتسىيە قىلاتتى. جىنايەتچىلەر مەھەللىلىرىدىكى سۇرگۇنلەرنىڭ تەمىناتى جىنايەتچىلەرگە ئوخشاش ئىدى. سىياسى جەھەتتىن ئۇلارنىڭ ئەركىنلىگى يوق ئىدى. ئەگەر قېچىپ كېتىپ تۇتۇلۇپ قالسا، شۇ جايدىلا چېپىپ تاشلىناتتى. ئۇلار ھەر يىلى تېرىپ ئالغان مەھسۇلاتىنىڭ مۇتلەق كوپ قىسمىنى چىڭ سۇلالىسى ھوكۇمىتىگە تاپشۇراتتى. قالغان قىسمى پەقەت ئۇلارنىڭ ئەڭ تۇۋەن تۇرمۇش سەۋىيىسىنى قامداشقىلا يېتەتتى. ئادەتتە ئۇلار بوز يەر مەمۇرلىرىنىڭ تۇرلۇك ھاقارەتلىرىگە ئۇچرايتتى. مىلادىنىڭ 1767 - يىلى تاۋۇز چاغىنى ئاخشىمى بوز يەر ئوزلەشتۇرگۇچى سۇرگۇنلەر كوڭۇل ئېچىش پۇرسىتىدىن پايدىلىنىپ بىرلىشىپ بوز يەر مەمۇرلىرىنى ئولتۇرۇۋېتىپ، ھەربى قورال - ياراقلارنى تارتىۋېلىپ، سانجى قەلئەسىنى ئىگەللىۋېلىپ، چىڭ سۇلالىسىگە قارشى قوزغىلاڭ كوتەردى. 2 - كۇنى سۇرگۇنلەر سانجىدىن قوزغىلىپ ئۇرۇمچىگە ھۇ-

---

①«(جۇڭغارلارنى تىنجىتىش تەدبىرلىرى) نىڭ داۋامى»، 32 - جىلد.

جۇم قىلدى. قوزغىلاڭچىلار سانجىدىن 90 چاقىرىم يىراقلىقتىكى ئۇرۇمچىنىڭ خۇڭسەنزۇي يېنىغا كەلگەندە، موكۇپ ياتقان چىڭ قوشۇنلىرى مىلتىق ئېتىپ قارشىلىق كورسەتتى. قوزغىلاڭچىلار- نىڭ ئاتلىرى ھەربى ئاتلار بولماستىن، دېخانچىلىق ئاتلىرى بول- غاچقا، ئوق ئاۋازىنى ئاڭلاش بىلەنلا ئۇركۈپ كېتىپ، قوزغىلاڭ- چىلار قوشۇنى قالايمىقانلىشىپ كەتتى. چىڭ قوشۇنى پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ قوغلىدى. قوزغىلاڭچىلار چېكىنىپ ماناس دەرياسى بو- يىغا كەلگەندە، چىڭ قوشۇنلىرى تەرىپىدىن يوقىتىلىپ، قوزغىلاڭ مەغلۇپ بولدى①.

خەلقنىڭ فېودالىزىم زۇلمىغا قارشى كۈرەشلىرى باستۇرۇلغان بولسىمۇ، چىڭ سۇلالىسى ھوكۇمرانلىقى ئاستىدىكى سىنىپىي زىد- دىيەت ۋە مىللى زىددىيەت تۇغدىدى. چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاجىز- لىشىشىغا ئەگىشىپ، غوجا فېودال ئاقسۆڭەكلەرنىڭ تىرىلىش ھەر- كىتى ۋە كاپىتالىستىك كۈچلۈك دولەتلەرنىڭ، بولۇپمۇ چارروسىـ يىنىڭ تاجاۋۇزى كۈچەيىپ، شىنجاڭ رايونىدىكى سىنىپىي زىددىـ يەت ۋە مىللى زىددىيەتنى يەنمۇ كەسكىنلەشتۈرۈۋەتتى. ھەر مىل- لەت خەلقىنىڭ جاھانگىرلىككە ۋە فېودالىزىمغا قارشى يەنمۇ كەڭ كولەملىك كۈرەشلىرىنىڭ ۋاقىتى - سائىتى يېتىپ كەلمەكتە ئىدى.

① ۋېي يۈەن: «چېن لۇڭ زەپەرنامىسى»، 4 - جىلد.

ئونىنچى باپ

چىڭ سۇلالىسىنىڭ ھوكۇمرانلىقىنى تەدرىجى ئاجىزلىشىشقا يۈز تۇتقان دەۋردە شىنجاڭ رايونىدا ئىچكى - تاشقى ئاپەتلەرنىڭ جىددىلىشىشى

1 - بولۇم 19 - ئەسىرنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىدىكى ئىچكى - تاشقى ۋەزىيەت

18 - ئەسىر تۈگەي دەپ قالغان ۋە يېڭى ئەسىر باشلىنايدەپ تۇرغان بىر پەيتتە، جاھان تارىخىدا ناھايىتى زور ئۆزگىرىشلەر مەيدانغا كەلدى. ياۋروپادا بۇرژۇئازىيىنىڭ فېئودالىق تۈزۈمگە قارشى ئۇزۇن مۇددەتلىك كۈرەشلىرى ئۇچ قېتىملىق ھەل قىلغۇچ جەڭدىن، يەنى 16 - ئەسىردىكى گېرمانىيە دىنىي ئislاھاتى، 17 - ئەسىردىكى ئەنگلىيە ئىنقىلابى ۋە 18 - ئەسىردىكى بۈيۈك فرانسىيە ئىنقىلابىدىن كېيىن، بۇرژۇئازىيە بىر قانچە ئاساسىي ياۋروپا ئەللىرىدە ھەل قىلغۇچ غەلىبىلەرگە ئېرىشىپ، كاپىتالىستىك تۈزۈم مۇستەھكەملەندى. ئەنگلىيىنى ئېلىپ ئېيتقاندا، بۇرژۇئازىيە ئىنقىلابى فېئودالىق تۈزۈم ئاساسىدىكى قالغان ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى ئازات قىلىپ، 18 - ئەسىردىكى سا-

نائەت ئىنقىلاۋى ئۇچۇن شەرت يارىتقان ئىدى. سانائەت ئىنقىلاۋى نەتىجىسىدە كاپىتالىستىك دولەتنىڭ خام ئەشيالىغا بولغان ئېھتىياجى زور دەرىجىدە ئوسۇپ، ئىشچىلار ئۇزلۇكسىز ھالدا "ئېشىپ قېلىش" قا باشلىدى. بۇ ئەھۋال "چەتئەللەرگە ئاھالە كوچۇرۇش ۋە چەتئەللەرنى مۇستەملىكىگە ئايلاندۇرۇشنى ئىلگىرى لەتتى." (ماركس: «كاپىتال»، 1 - توم، 1975 - يىل 6 - ئاي، خەنزۇچە بىرنچى نەشرى، 494 - بەت) ئەنگلىيىنىڭ ھىندىستانغا قارىتىلغان مۇستەملىكىچىلىك ھوكۇمرانلىقى ئەنە شۇنىڭ روشەن مىسالىدۇر. تومۇرلەكنىڭ 6 - نەۋرىسى (يەتتىنچى باپتا بايان قىلىنغان چاغاتاي خانلىغىنىڭ شىنجاڭدىكى ئاخىرقى خانلىرىدىن يۇنۇس خاننىڭ ئوغۇل جەمەت نەۋرىسى) زوھىرىدىن بابۇر مىلادىنىڭ 1526 - يىلىدىن باشلاپ ھىندىستاندا موغۇل خانلىقى ھوكۇمرانلىغىنى قۇردى. 18 - ئەسىرگە يەتكەندە، موغۇل ئىمپېرىيىسى ئاجىزلىشىشقا باشلاپ، خانلىق ھوقۇقى ئاتاقتا بار، ئەمەلدە يوق بولۇپ قالدى. 1725 - يىلى، ئەنگلىيىنىڭ شەرقىي ھىندى شىركىتى ھىندىستانغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرىش بىلەن① ئەنگلىيىنىڭ ھىندىستان، جۈملىدىن ۋە باشقا ئاسىيا ئەللىرىدە مۇستەملىكىچىلىك سىياسىتىنى يۈرگۈزۈش قورالى بولۇپ قالدى. 18 - ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە 19 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، ئەنگلىيە مۇستەملىكىچىلىرى ئەنە شۇ شەرقىي ھىندى شىركىتى نامى ئاستىدا ھىندىستاندىكى ئىشغالىيىتىنى تاماملىدى. "ئەنگلىيىنىڭ شەرقىي ھىندى شىركىتى ھىندىستاندا سىياسىي ھوكۇمرانلىق ھوقۇقىدىن تاشقىرى چاغىي سودىسى، جۈملىدىن سودا قىلىشى ھوقۇقىغۇ ۋە ياۋروپاغا ئاپىرىدىغان ھەم ئۇ يەردىن ئېلىپ كېلىدىغان مالىلارنى مونوپولىيە قىلىش ھوقۇقىغۇ ئىگە ئىدى." (يۇقۇرقى ئەسەر، 820 - بەت) ئەنگلىيە ھىندىستانغىلا ئەمەس، بەلكى شەرقتە بىرمۇنا، شىمالدا ئافغانىستانغىمۇ تاجاۋۇز قىلدى،

① ماركس: «ھىندىستان تارىخى يىلنامىسى».

هەتتا ھىمالايا ۋە كۈنلۈن تاغلىرىدىن ئوتتۇپ، شىزاڭ، شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىياغىمۇ تاجاۋۇز قىلىشنى قەستلىمەكتە ئىدى. ئەنگلىيە ئاخبارات‌چىسى ملى 1812 - ۋە 1813 - يىللىرى كەشمىردىن يەر-كەنگە كىرىپ، بۇخارا ئارقىلىق كابولغا ئوتتۇپ، بۇ جايلارنىڭ يەر تۈزۈلۈشىنى تەكشۈرۈپ چىقتى. تۈيىبۇت (ھازىرقى لاداق) تا تۇرغۇچى ئىككى ئىنگلىز 1821 - يىلى يەركەنگە كېلىپ، ئات سودىسى قىلىش، ئاندىن يەركەن ئارقىلىق ئوتتۇرا ئاسيا، تۇركستانغا بېرىش توغرىسىدا چاڭ خاندانلىقى ھوكۈمىتىگە ئىلتماس قىلغاندا، ئۇلارنىڭ بۇ ئىلتماسى رەت قىلىندى. ئۇلار 20 - 30 يىل بۇرۇنلا ئەنگلىيىلىكلەر يەركەنگە بارغان ئىدى دەپ دەۋا قىلىشتى①. 1822 - يىلى ئەنگلىيىلىك مورکولوف قاتارلىق 60 نەچچە كىشى تىجارەت قىلىش نىقاۋى بىلەن شىنجاڭ ۋە شىزاڭغا كېلىپ ئاخبارات توپلىغان. شۇنداق قىلىپ، ئەنگلىيە تاجاۋۇزى شىنجاڭنىڭ جەنۇبى ئۇچۇن بىر چوڭ خەۋپ بولۇپ قالدى.

شىمالدا شىنجاڭ ئۇچۇن باشقا بىر خەۋپ، بەلكى تېخىمۇ چوڭ خەۋپ چارروسىيە بولۇپ قالغان ئىدى. 17 - ئەسىرنىڭ بىرىنچى يېرىمىدا چارروسىيە ئېرتىش دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىمىنى بېسىۋالغاندىن كېيىن، كۈن چىقىش تەرەپتە شەرقىي سىبىرغا، جەنۇبتا قازاقستان بىلەن شىنجاڭغا تاجاۋۇز قىلىش باشلىرى سۇيىستىدە ئۇ يەردە بىرمۇنچە ئىستېھكاملارنى قۇردى. 18 - ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمى بىلەن 19 - ئەسىرنىڭ بىرىنچى يېرىمغا يەتكەندە، چارروسىيدە كاپىتالىستىك سانائەتمۇ ناھايىتى راۋاجلانغان ئىدى. 1806 - يىلى زاۋۇت - فابرىكىلار

① «چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى تاشقى ئىشلارغا دائىر تارىخىي ماتېرىياللار» نىڭ داۋۇڭاڭ دەۋرىگە ئائىت، 1 - جىلد

2399 ع‍ا، ئىشچىلارنىڭ سانى 95 مىڭ 200 گە يەتتى①. روسىيە سودىگەرلىرىنىڭ خام ئەشيا بىلەن بازاغا بولغان ئېھتىياجىمۇ كۈنسايىن ئوسمەكتە ئىدى. ئۇلار ئوتتۇرا ئاسىيادىن ئوتۇپ، ھىندىستان ئارقىلىق دېڭىزغا چىقىشنى ۋە جۇڭگوغا بارىدىغان يولنى ئېچىشنى ناھايىتى ئارزۇ قىلاتتى. ئەنگلىيە ئوزىنىڭ تەسىر دائىرىسىنى ئافغانىستانغا كىرگۈزگەن چاغدىلا، روسىيە ئىرانىنى ئوز چاڭگىلىغا ئېلىشنى ئويلىغان ۋە ناپالىيونغا ھىندىستانغا بىرلىكتە ھوجۇم قىلىش تەكلىۋىنى قويغان ئىدى. ئەنگلىيە بىلەن روسىيىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قورالىق جاڭجاللىرىمۇ شىنجاڭ رايونىنىڭ بىخەتەرلىگىگە تەھدىت سالماقتا ئىدى. روسىيە تېرىتورىيىسى ئىۋان IV نىڭ دەۋرىدە، يەنى 1584 - يىلى ئاران 1 مىليون 530 مىڭ كۋادرات مىل (ئىنگلىز مىلى) بولغان بولسا، بۈيۈك پېتىرنىڭ دەۋرىگە يەنى 1689 - يىلغا يەتكەندە، 5 مىليون 953 مىڭ كۋادرات مىلغا يەتتى؛ يېكاتېرىنا II نىڭ دەۋرىگە يەنى 1775 - يىلغا يەتكەندە، 7 مىليون 123 مىڭ كۋادرات مىلغا كېڭەيدى②. 19 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، چارروسىيە ئاساسىي تاجاۋۇزىنى ئىرانغا قاراتتى. ماركس مۇنداق دەگەن ئىدى: "روسىيىنىڭ ئىرانغا دەسلەپ تاجاۋۇز قىلىپ كىرىشى بۈيۈك پېتىر دەۋرىدە يوز بەردى، لېكىن ئۇ بۇ قېتىمقى تاجاۋۇزچىلىقىدا ھېچقانچە پايدا ئالالمىدى. بۇ جەھەتتە ھەممىدىن كوپ مۇۋەپپەقىيەت قازانغىنى ئالېكساندىر I بولۇپ، ئۇ

---

① دېمانوف: «18 - ئەسىرنىڭ ئاخىرى بىلەن 19 - ئەسىرنىڭ بېرىنچى يېرىمىدا قازاقىستاندىكى سىياسى تۈزۈم»، 1960 - يىل، ئالموتا، رۇسچە نەشرى، 217 - بەت.

② كلاۋدىس: «روسىيە ئاسىيادا» (ئىنگلىزچە)، 1900 - يىل 2 - نەشرى، 1973 - يىل يېڭى نەشرى، 2 - بەت، لوندون.

گۈلستان شەرتنامىسى① ئارقىلىق ئىراننىڭ 12 گۇلكىسنى تارتىۋالدى، بۇ گۇلكىلەرنىڭ كوپ قىسمى كافكاز تاغلىرىنىڭ جەنۇبىغا جايلاشقان ئىدى. تۈركمەن شەرتنامىسى بىلەن ئاياقلاشقان 1826 - ، 1827 - يىللاردىكى گۈرۈش نەتىجىسىدە نىكولاي يەنە ئىراندىن بىرقانچە جايىنى تارتىۋالدى، ئۇنىڭ گۈسىگە ئىران كېمىلىرىنى پەقەت كاسپىي دېڭىزىنىڭ ئىرانغا تەۋە سۇ بۇيلىرىدىلا قاتناش بىلەن چەكلەپ قويىدى." («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 12 - توم، خەنزۇچە نەشرى، 128 - بەت) روسىيە كاسپىي دېڭىزى بىلەن قازاق دالاسىغا گىگە بولۇۋالغاندىن كېيىن، تېخىمۇ ئىلگىرىلەپ، شەرقتە ئوتتۇرا ئاسىيا بىلەن شىنجاڭغا تاجاۋۇز قىلىشنىمۇ تەبىئى ھالدا ئوزىنىڭ كۈنتەرتىۋىگە كىرگۈزگەن ئىدى.

ئەنگلىيە ۋە روسىيە قاتارلىق ئەللەردە كاپىتالىزىمنىڭ تەرەققى قىلىشى ھەم ئۇلارنىڭ ئوزلۇكسىز كېڭىيىشىنىڭ ئەكسىچە، جۇڭگو ئىلگىرى باسالمايى، دەۋرنىڭ ئارقىسىدا قالغان ئىدى. يولداش ماۋزېدۇڭ مۇنداق دېگەن ئىدى: "جۇڭگو گەرچە ئۇلۇغ مىللى دولەت بولسىمۇ، گەرچە يېرى كەڭ، ئاھالىسى كوپ، تارىخى ئۇزاق ھەم يەنە ئىنقىلاۋىي ئەنئەنىگە ۋە ئىسىل مىراسقا باي مەملىكەت بولسىمۇ، لېكىن، ئۇ قۇلدارلىق تۈزۈمىدىن قۇتۇلۇپ، فېئودالىق تۈزۈمگە كىرگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئىقتىسادىي، سىياسىي ۋە مەدەنىي تەرەققىياتى ئوزاق مۇددەت سۈسلىشىپ قېلىش ھالىتىگە چۈشۈپ قالغان ئىدى"، "پومىششكلار سىنىپىنىڭ مۇنداق دەھشەتلىك ئېكسپىلاتاتسىيىسى ۋە زۇلۇمى تۈپەيلىدىن پەيدا بولغان دېخانلارنىڭ ئىنتايىن نامراتلىقى ۋە قالاقلىقى — جۇڭگو جەمىيىتىنىڭ نەچچە مىڭ يىل ئىقتىساتتا ۋە ئىجتىمائى تۈرمۇشتا

① بۇ شەرتنامە 1813 - يىلى تۈزۈلگەن بولۇپ، 1804 - يىلدىن 1813 - يىلغىچە داۋام قىلغان بىرىنچى قېتىملىق ئىران - رۇس ئۇرۇشىدا ئىراننىڭ مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغانلىغىنىڭ نەتىجىسى ئىدى.

ئىسلىگەرى سىلجىماي توختاپ قالغانلىغىنىڭ تۈپ سەۋەۋى."
(«ماۋزېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى»، 2 - توم، «جۇڭگو ئىنقىلاۋى ۋە جۇڭگو كۆچمەنداغى») مۇنداق شارائىتتا، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتى قاتتىق بوغۇلۇپ قالغان ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، چىڭ سۇلالىسى ئاقسوڭەك پومىشىكلار مۇستەبىتلىك ھوكۇمرانلىق تۈزۈمىنى يۇرگۈزگەن شارائىتتا، ھەرقانداق بۇرژۇئا ئىدىيىسى ۋە ھەرىكەتلىرى ۋەھشىلىك بىلەن بېسىقتۇرۇلغانلىقتىن، سىياسى جەھەتتىكى ئىسلاھاتلارنىڭ مەيدانغا كېلىشى مۇمكىن ئەمەس بولغىنىدەك، سانائەت ئىنقىلاۋى توغرىسىدا گەپ ئېچىشنىڭ تېخىمۇ ئىمكانىيىتى يوق ئىدى. پەن ۋە مەدەنىيەتمۇ فېئودال ھوكۇمرانلىقنىڭ قورالى بولۇپ قالغان ئىدى.

شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرۈش، كوپ مىللەتلىك ۋەتەن زېمىنىنى مۇستەھكەملەش جەھەتتە چېيەن لۇك خانىنىڭ توھپىسى بولغان. لېكىن چېيەن لۇك دەۋرىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىن، چىڭ خاندانلىغىنىڭ ئومۇمى گۇللىنىش مەزگىلى تۈگەپ، ئاجىزلىشىشقا باشلىغان ئىدى. شەخسەن خانىنىڭ ئوزى كەيپىياسا، ئەيش - ئىشرەت ۋە ئويۇن - تاماشا بىلەن ئىسراپچىلىققا بېرىلىپ كەتتى؛ مەمۇرلار پاراخورلۇققا چومۇپ، ھەربى تەييارلىقلار بوشىشىپ، ئورۇنسىز مالىيە چىقىملىرى كۆپىيىپ، خەلقتە قاتتىق نارازىلىق قوزغىلىشقا باشلىدى. بولۇپمۇ، چېيەن لۇك ئوز ئومرىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا، خوشامەتچى ۋەزىر خې شېڭىغا بەك ئىشىنىپ كەتكەنلىكتىن، دولەت مۇلكىگە خىيانەت قىلىش، ئەمەل - مەنسەپ ۋە دەرىجىنى پۇلغا سېتىش، پارا ئېلىش ئىشلىرى تېخىمۇ ئەۋج ئېلىپ، ھوكۇمەتنىڭ ئابرويى چۈشۈش بىلەن دولەتنىڭ ھاياتىي كۈچىگە زور تەسىر يەتتى. ئۇ چاغلاردا، پۈتۈن مەملىكەت بويىچە دولەتنىڭ ھەر يىللىق مالىيە كىرىمى 70 مىليون سەر كۈمۈشتىن ئاشمايتتى. ئەمما، خې شېڭنىڭ جىنايىتى ئاشكارىلىنىپ، ئۇنىڭ ئويىغا ئاختۇرۇش نەتىجىسىدە مۇسادىرە قىلىنغان بايلىقنىڭ ئومۇمى قىممىتى 800 مىليون سەر كۈمۈشكە

يەتتى. بۇ دولەتنىڭ 10 نەچچە يىللىق ئومۇمى كىرىمىگە تەڭ دىگەن سوز ئىدى. خې شېڭ ئىگەللىۋالغان تېرىلغۇ يەرلەرمۇ 8 مىڭ چىگا (ھەر چىڭ يۇز موغا تەڭ) يەتكەن. بۇ پاكىتلاردىن يەر ۋە بايلىقنىڭ چوڭ پومىشىك، چوڭ گۇەنلياۋلارنىڭ قولىغا توپلىنىپ قالغانلىغىنى كۆرەلەيمىز. چىيەن لۇڭ دەۋرىدە دولەتنىڭ بېشىغا قادىلىپ تۇرغان خەۋپ - خەتەرلەر جىا چىڭ دەۋرىگە يەتكەندە ئۇز ئاقىۋىتىنى ئوچۇق كۆرسەتتى. دولەت غەزىنىسىدە مەبلەغ ساقلىنىش ئەھۋالىدىن ئېيتقاندا، چىيەن لۇڭنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا مالىيە ۋازارىتىدە 24 مىليون سەردىن ئون شۇڭراق كۈمۈش ساقلانغان بولۇپ، شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرۈش يولىدىكى ئۇرۇشلاردا جەمئى 30 نەچچە مىليون سەر كۈمۈش سەرپ قىلىنغان بولسىمۇ، لېكىن ئوندىن كېيىنكى جۇغلانما 70 مىليون سەرگە يەتكەن. جىا چىڭ دەۋرىگە يەتكەندە، مالىيەدىكى كىرىم - چىقىم گەرچە تەڭپۇڭلاشقان بولسىمۇ، ئەمما غەزنىدە ھەچنەرسە قالمىغان. 1814 - يىلى (چىڭ سۇلالىسىنىڭ جىا چىڭ 19 - يىلى)، مالىيە ۋازارىتىدە ئاران 12 مىليون 400 مىڭ سەر كۈمۈش قالغان. شۇنىڭ ئۈچۈن، شۇ يىلنىڭ كەيسە ئىككىنچى ئېيىدا جىا چىڭ خان يۇڭ يەن : "بۇ ئوتتۇز نەچچە يىلدىن بېرى، غەزنىنىڭ چىقىمى قالدۇقتىن ئېشىپ كەتتى" دەپ گەن ئىدى. جىا چىڭ يىللىرىدا دولەتنىڭ مالىيە مەسىلىسى توغرىسىدا مۇھاكىمە يۈرگۈزگەن كىشىلەرنىڭ ھەممىسى ھەر يىلى شىنجاڭ ئۈچۈن بولۇۋاتقان چىقىم دولەتنىڭ زىممىسىدىكى يۈكنى ئاشۇرۇۋەتتى دەپ قاخشايتتى. چىيەن لۇڭنىڭ شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرگەنلىگىنى دائىم مەدھىيىلەپ كەلگەن شۇ دەۋر مەشھۇر ئالىملىرىدىن ۋېي يۈەن مۇنداق دىگەن ئىدى: "مەيلى قايسى ئولكىدىن بولمىسۇن، گەنسۇ ئارقىلىق شىنجاڭغا سەۋەتىلگەن ھەربى خىراجەت ھەر يىلى 3 مىليون سەردىن ئېشىپ كەتكەن ئەمەس، بەلكى پەقەت بىر مىليون 800 مىڭ سەر بولغان ئىدى. شەنشى، گەنسۇ، موڭغۇل ۋە شەرقىي ئوچ ئولكىدىن شىنجاڭغا ئەۋەتىلىدىغان ھەربى خىراجەت ھەر يىلى 4 مىليون سەر بولغان ئىدى. ئەگەر شىنجاڭ ئۆزىنى ئۆزى باشقۇرالىسا، ئۇ ھالدا ئۇنىڭ ھەر يىلى ئىچكى ئۆلكىلەرگە بېرىدىغان خىراجىتى ئەسلىدىكى 7 مىليون سەر ئەتراپىدا بولىدۇ. ئەگەر ئۇ ئۆزىنى ئۆزى باشقۇرالمىسا، ئۇ ھالدا ئۇنىڭ ھەر يىلى ئىچكى ئۆلكىلەرگە بېرىدىغان خىراجىتى 11

ۆەتىلگەن ئەسكەرلەر ئوزۇنىڭ ئەسلى خىزمىتى بىلەن تەمىنلەنگەن. دېمەك، شىنجاڭدا تۇرۇشقا ئەۋەتىلگەن ئەسكەرلەر ئۇچۇن نورمىدىن تاشقىرى خىزمەت قوشۇلغان ئەمەس. غەربىي رايۇن تىنچ تىلغاندىن كېيىن، مۇداپىە ئىشلىرىغا قانچە راسخوت قالغانلىغىنى تېخىمۇ بىلگىلى بولمايدۇ. دېمەك، چىيەن لۇڭ دەۋرىدە غەزىنىڭ بېيىشى شىنجاڭنى تىنچىتىشتىن 20 يىل بۇرۇن ئەمەس، بەلكى 20 يىل كېيىن بولغان." بۇنىڭدىن شۇنى كورگىلى بولىدۇكى، چىڭ سۇلالىسىنىڭ سىياسى جەھەتتىن پەيدىن - پەي چىرىكلىشىشى، پومىشكلار سىنىپىنىڭ چەكسىز ئىسراپخورلۇغى ۋە ئۇلارنىڭ تاران - تاراج قىلىشى ئارقىسىدا خەلق ئىممىسىنىڭ گادايلىشىپ، بايلىقنىڭ تۇگىشى ئاخىرى بېرىپ دولەت غەزىنىسىنىڭ زىيانغا ئۇچرىشىغا، دولەت ھاياتى كۇچىنىڭ ئاجىزلىشىپ كېتىشىگە سەۋەپ بولغان.

مالىيەدىكى زىيانلار شۇ چاغدىكى دولەت كۇچىنىڭ ئاجىزلاشقانلىغىنىڭ بىرلا ئىپادىسى ئىدى. ئەمىلىيەتتە، جياچىڭدىن كېيىن، پۇتۇن خاندانلىق ھوكۇمىتى ۋە ئومۇمى ئەخلاقىي كەيپىيات ناچارلىشىشقا باشلىدى. جيا چىڭنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا خۇڭ لياڭجى دېگەن ئالىم بۇ ئەھۋاللارنى كورۇپ، ھەربى ئىشلار ۋەزىرىگە ئوز مۇلاھىزىلىرى بويىچە بىر پارچە نامە يازغان. ئۇنىڭدا مۇنداق دېيىلگەن: "بۇگۇنكى كۇندە ھوكۇمەت ئورۇنلىرىدىكى ئومۇمى ئەخلاقىي كەيپىيات كۇنسانىپ ناچارلاشماقتا، مۇكاپات ۋە جازا تۇزۇمى قاتتىق ئىجرا قىلىنمىدى، ھەق سوزنى ئېيتىشقا يول بارەڭ كورۇنسىمۇ، بۇ يول تېخى ئېچىلمىدى. ئەمەلدارلار ۋەزىپە ئۇستىدە ئوزىگە نىسبەتەن قاتتىق تەلەپچان ئەمەس ... چىيەن لۇڭنىڭ 55 - يىلىدىن كېيىن، مەمۇرلاردا ھوقۇقتىن پايدىلىنىپ، شەخسى غەرەزلىرىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئەۋج ئېلىپ كەتتى. ناھەق ئىشلار ھەددى - ھىسابسىز ...، ھەقىقى قابىلىيەتلىك كىشىلەر خارلىنىپ تۇگىمەكتە. لىگىر تاقىتاقلىق قىلىش، ئىش بىلەرمەنلىك، سىرتقا نىسبەتەن بوشاڭلىق قىلىش - ياخشى

تەدبىر، خوشامەتچىلىك قىلىش — مەنسەپكە ئېرىشىشنىڭ ۋاستىسى، بولۇشچە كۈن ئوتكۈزۈش — خىزمەت قىلىشنىڭ يولى بولۇپ قالماقتا. مۇشۇنداق يول تۇتقانلارنىڭ مەقسەتلىرىگە يەتمىگەنلىرى يوق ..... دولەتنىڭ مەركىزىي ئورگانلىرىدىكى ۋەزىر، ئاكابىر ـ ئەشرەپلەر قىلىدىغان ئىش كوپ بولمىسىمۇ، ئوزىنى ھەمىشە ئالدىراش كورسىتىپ، ئىشنىڭ كوپ بولغىنىدىن ئاز بولغىنى ياخشى دېيىشىپ، ھاراماقلىق قىلىشىدۇ. چەت ۋىلايەتلەردىكى مەمۇرلارغا كەلسەك، ئۇلارنىڭ ئەقىللىقلىرى ھەر ئىشتا ئوزىنى تۇتۇشقا تىرىشسا، ئادەتتىكىلىرى ھەر قاچان شەخسى مەنپەئەتىنىڭ كويىدا يۇرۇشىدۇ. دولەت پىلانى ۋە خەلق ھاياتى ھەققىدە ئويلاپمۇ قويمايدۇ ... ئۇقۇمۇشلۇق مىرزا ـ بەگلەر ھايا ۋە نومۇسىنى ئونتۇپ قالماقتا، يەتتە خىل ماھارەتكە ئىگە ئولىمالىق پەزىلىتىگە ۋە ئاپپاق ساقىلىغا قارىماي، شەخسى نەپسانىيىتى ئۈچۈن ھوقۇقدار شاگىرتلىرىنىڭ ئالدىغا تىلەمچىلىككە بېرىشىدۇ! خانزادە ۋە بەگزادىلەرنى تەربىيىلەيدىغان ئالىي مەكتەپلەر ئەنە شۇنداق كەيپىياتلارنىڭ مەنبەسى. بۇگۈنكى كۈندە بىرەر مەكتەپنىڭ ئورۇنباسار باشلىغى بولۇش ئۈچۈن كېچىلىرى بېرىپ يالۋىرىدىغان، مەكتەپ مۇدەررىسى بولۇش ئۈچۈن، بىراۋنىڭ ئالدىدا تىزلىنىدىغان ئىشلار بولماقتا. مەنسەپكە تەيىنلەش ئۈچۈن ئېلىنىدىغان ئىمتىھان ۋاقتىدا، ئاۋال ھەربى ئىشلار ۋەزىرى بىلەن زەنگىلەرنىڭ ئالدىغا بېرىپ، ئۇستاز ۋە شاگىرتلىق مۇناسىۋىتىنى ئىناۋەتكە ئېلىشىنى سوراش ۋە شۇنىڭ ۋاسىتىسى بىلەن ساراي شائىرلىرى قاتارىغا ئوتۇشكە ئىنتىلىش؛ دەرۋازىۋەنگە پارا بېرىش ئارقىلىق ئۇنىڭدىن ئىمتىھان سوئالىنى بىلىۋېلىپ، شۇ ئاساستا تەيارلىنىپ ئىمتىھانغا كىرىش ئىشلىرى بولماقتا! بىر دولەتنىڭ ئەڭ يۇقۇرى دەرىجىلىك مەمۇرلىرى تۇرغان پايتەختتىكى ئەھۋال شۇنداق ئىكەن، قالغان جايلاردىكى پەسكەشلىك ۋە كوز بويامچىلىقلارنى قانداق ئەيىپلىگىلى بولسۇن."
خۇڭ لياڭجى ئوز دەۋرىدىكى سىياسى ئىشلارنى ئەنە شۇ تەرـ

قىدە ئەيىپلىگىنى گۇچۇن، جىنايەتكە تارتىلىپ، ئىلىغا سۈرگۈن قىلىنغان. ئۇ ئىلىدىكى يۇز كۇنلۇك سۈرگۈن ھاياتىدا «ئىلى خاتىرىلىرى»، «تىيانشاندىكى مۇساپىرنىڭ سوزلىرى» قاتارلىق ئەسەرلەرنى يازغان.

خۇڭ لياڭجىنىڭ ئېيتقىنىدەك، چىڭ سۇلالىسى ھوكۇمىتىنىڭ سىياسى جەھەتتىكى چىرىكلىشىشى پايتەختتە شۇ دەرىجىگە يەتكەن يەردە، چەت ۋىلايەت - ناھىيىلەردە قانداق بولغانلىقى ئوزۇن-ئوزىدىن مەلۇم. شىنجاڭدىكى ئەھۋال تېخىمۇ ئېغىر ئىدى. ئۇ-نىڭ كونكرېت ئىپادىسى سىنىپىي زۇلۇم بىلەن مىللىي زۇلۇمنىڭ ئېغىرلاشقانلىقى ۋە دولەت مۇداپىەسىنىڭ بوشاشقانلىغىدا كورۇلگەن ئىدى. ئىلى جىاڭجۇنى باشچىلىغىدىكى ھەر دەرىجىلىك ھەربىي ۋە مۇلكى ئەمەلدارلار ئىنتايىن چىرىكلىشىپ، پارا ۋە خىيانەت-چىلىك ئادەتكە ئايلىنىپ قالغان ئىدى. ئاز سانلىق مىللەتلەرنى خىلمۇ - خىل ئالۋاڭ - ياساقلار ئارقىلىق ئاچكوزلۇك بىلەن تالان - تاراج قىلاتتى. چوڭ - كىچىك يامۇلىلارنىڭ ھەممە راس-خوتلىرى ۋە ئىش - ھۇنەر قىلدۇرۇش، يىمەك - ئىچمەك، كىيىم - كېچەك، ئالۋاڭ - ياساق قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى بەگلەر ئار-قىلىق خەلق ئاممىسىنىڭ ئۇستىگە چۈشەتتى①. خەلق ئۇستىدىكى يۇك كۇندىن - كۇنگە ئېغىرلىشاتتى. بەلگىلىمە بويىچە "ھەربىر شەھەردىكى چوڭ - كىچىك يامۇلالاردا 12 تۇكچى، 10 مولا، يۇگۇر - يىتىم ئىشلارغا ئۇيغۇرلاردىن 20 كىشى ئىشلىتىشكە رۇخسەت قىلىنغان". ئەمما داۋگۇاڭ يىلىنىڭ باشلىرىدا "ھەربىر مەھكىمىدە كىشى سانى 1 - 2 يۇزدىن ئېشىپ كەتكەن". ئۇيغۇر بەگلەر بولسا ئوز خوجايىنلىرىغا تايىنىپ، زالىملىقتا ئۇلار-دىنمۇ ئېشىپ چۈشەتتى. مەسىلەن، خەلق ياكى ھوكۇمەتكە قاراش-لىق تېرىلغۇ يەرلەرنى ئىگەلىمۇالفانىڭ ئۇستىگە، يەرنى زورلۇق

---

① «جەنۇبىي شىنجاڭنى تىنجىتىپ، ئاسىلار جەمەتىنى قولغا چۈشۈرۈش تەد-بىرلىرى» 68 - جىلد، ۋېي يۈەن: «شېڭۈ خاتىرىلىرى» 4 - جىلد.

بىلەن خەلقتە تېرىناتتى ياكى ئەنجانلىق سودىگەرلەرگە ساتاتتى. ئۇلار يەنە سۇ ئىنشائاتلىرىنى ئىگەللىۋېلىپ "يانچى" دېخانىلار-نىڭ سانىنى ئاشۇرۇۋېتەتتى. چىڭ سۇلالىسى تۇزۇمىدە 3 - دە-رىجىلىك ھاكىم بەككە 80 ئويلۇق يانچى بېرىلەتتى، داۋگۇاڭ يىلىنىڭ باشلىرىغا يەتكەندە، يانچىلارنىڭ سانىنى بىرنەچچە يۈز-گە يەتكۈزدى. بەگلەر خالىغىنىچە جازالاش، مەسىلەن، ئۇرۇش، باغلاش، ھەتتا گاڭزىغا بېسىش ۋاستىلىرى بىلەن پۇقراغا زىيان-كەشلىك قىلاتتى ھەتتا ئايالىلارغا باسقۇنچىلىق قىلىش، ئويۇاق-سىنى تارتىۋېلىش يولى بىلەن خەلقنى خالىغىنىچە ئايال - ئاس-تى قىلاتتى قۇمۇل، تۇرپان يانچىدارلارنىڭ غەرپتىكى توت شەھەرگە تەۋەلىگەن بەگلىرى ئۇ جايلاردىكى ئۇيغۇرلارنى تېخى-مۇ دەھشەتلىك ئېزىپ، ئېكسپلاتاتسىيە قىلاتتى. تۇرپان قاتار-لىق جايلاردىكى ئۇيغۇرلارمۇ ئوخشاشلا قاتتىق ئېزىلەتتى. ئۇلار ئۇيغۇر ۋاڭلىرىنىڭ ئار باتۇرلىرى بولغىنىدەك، چىڭ ھوكۇمىتىنىڭ ئالۋاڭ - ياساۋلىرىنمۇ ئوتەشكە مەجبۇر ئىدى. 1814 - يىلى (جىيا چىڭنىڭ 19 - يىلى)، ئىلى جياڭجۈنى سۈڭ جۈننىڭ چىڭ ھوكۇمىتىگە يازغان مەلۇماتىدا: "تۇرپاندىكى مۇسۇلمانلارنىڭ ئۇس-تىدىكى غەللە - پاراق ۋە ئالۋاڭ - ياساق بەك ئېغىر، بۇنى تەڭ-شەش لازىم ئىدى" دېيىلگەن. سىنپىي زۇلۇم بىلەن مىللى زۇ-لۇم ئېغىرلاشقانلىقتىن، شىنجاڭدىكى ھەرمىللەت خەلقىنىڭ نارا-زىلىقى كۈنسايىن كۈچەيمەكتە ئىدى.

دولەت مالىيىسىدىكى بەھۇدە چىقىم ۋە زىيانلار تۇپەيلىدىن، شىنجاڭغا خىراجەت بېرىش ئىنشىمۇ قاتتىق تۇتۇلۇپ، مۇداپىە چې-قىملىرى تېخىمۇ قىيىنلاشقان ئىدى. چېگرا رايونلاردا تۇرغان 8 تۇغلۇق قوشۇن تەركىۋىدىكى ئادەم سانى كوپەيىپ، تۇرمۇش جەھەتتىن قىيىنچىلىققا ئۇچرىغانلىقتىن، ئۇلارنىڭ تېرىقچىلىق قىلىشى تەلەپ قىلىنغان ئىدى. لېكىن بۇ مانىجۇ ئەسكەر ۋە ئەمەلدارلار يا ئۇرۇشقا، يا ئىشلەپچىقىرىشقا قاتناشماي، تېچ شارائىتتا كۈندىن - كۈنگە چىرىكلىشىپ، بىكار تەلەپلىككە ئۇ-

گىنىپ قالغاچقا، گۈنىڭ گۈستىگە گۈلارغا بېرىلىدىغان ئايلىقمۇ ئاز بولغاچقا، تۇرمۇشى تېخىمۇ ئېغىرلاشقان ئىدى. چېگرىدىكى چازىلارنى ساقلايدىغان بەزى قوشۇنلار قىش كۈنلىرى سوغاق تىن قورقۇپ، قاراۋۇللارنى خالىغىنىچە ئارقا تەرەپكە كوچۇرەتتى. بەزىلىرى چېگرىلارنى قەرەللىك چارلاش ئىشىنىمۇ قىلمايتى①. شۇنداق قىلىپ، چېگرا مۇداپىەسى كۈندىن - كۈنگە بوشىشىپ، ئاخىرى ئىچكى - تاشقى ئاپەتلەرنىڭ يېتىپ كېلىشىگە سەۋەپ بولدى.

چىڭ سۇلالىسى تەۋەلىگىدە بولغان قوقان ئەنە شۇ مەزگىلدە، يەنە چىڭ سۇلالىسىنىڭ كۈچى زەئىپلەشكەن بىر مەزگىلدە، پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ كۈچلىنىشكە باشلىدى.

قوقان ئىگىز تاغلار ئارىسىدىكى پەرغانە ئويمانلىقىغا جايلاشقان. 16 - ئەسىردە ئوتكەن زوھىرىددىن بابۇرپادىشا پەرغانە توغرىسىدا مۇنداق دەپ يازغان ئىدى: "پەرغانە شەرقتە قەشقەر، غەربتە سەمەرقەنت بىلەن چېگرىداش بولۇپ، جەنۇپ تەرىپى بەدەخشان تاغلىرى بىلەن ئورالغان ..... پەرغانىنىڭ يېرى ئانچە كەڭ بولمىسىمۇ، ئۇ ئاشلىق ۋە مېۋىگە باي يەر. غەربىتىن باشقا تەرەپلىرىنىڭ ھەممىسى تاغلار بىلەن ئورالغان. غەربىي تەرىپى خوجەنت (ھازىرقى لېنىنئابات) ۋە سەمەرقەنت بىلەن تۇتىشىدۇ. قىش كۈنلىرى دۈشمەن پەقەت شۇ غەرپ تەرەپتىن كىرەلەيدۇ."② غەرپ تەرەپتىكى بۇ تۈزلەڭ ئېغىز غەربتە بۇخارا-غا، شىمالدا تاشكەنتكە بارىدىغان مۇھىم يول ئاغزى بولۇپ، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ شىنجاڭ بىلەن بولىدىغان سودىسى ئەنە شۇ

---

① «چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى تاشقى ئىشلارغا دائىر تارىخىي ماتېرىياللار» داۋىگۇاڭ دەۋرىگە ئائىت 4 - جىلد، داۋىگۇاڭنىڭ 10 - يىلى، 12 - ئاينىڭ 19 - كۈنى.

② «بابۇرنامە» (يېزىلچە تەرجىمىسى)، 1 - جىلد، 2 - بېسىلىش، 1971 - يىلى نيو - يورك نەشرى.

يول ئارقىلىق بولاتتى. 18 - ئەسىرنىڭ كېيىنكى مەزگىللىرىدىكى ناربوتا دەۋرىدىن باشلاپ، قوقان خانلىغى بۇخارا خانلىغىدىن خوجەنت، ئۇرە تۆپە ۋە جۇزاك قاتارلىق جايلارنى تالىشىشقا كىرىشتى. 1798 - يىلى ناربوتا ئولگەن چاغدا، قوقان يەنىلا پەرغانە ئويمانلىقىدىكى بىر كىچىك خانلىق ئىدى. ئۇنىڭ بىر-لەن بىر قاتاردا ئەنجان، نامانگان، مەرغىلانمۇ بار ئىدى.

ناربوتا ئولگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئوغلى ئالىم خان ئۇنىڭ ئورنىغا ئولتۇردى (1799 — 1808 - يىللىرى). ئالىم خان-نىڭ دەۋرىدىن باشلاپ، قوقان خانلىغى سىرتقا نىسبەتەن كېڭى-يىشكە كىرىشىپ، 20 — 30 يىل ئىچىدە ئوتتۇرا ئاسىيا بويىچە ئەڭ زور سىياسى كۈچكە ئايلىنىپ قالدى.

ئالىم خانمۇ بۇخارا خانلىغىدىن ئۇرە تۆپە بىلەن جۇزاكنى تالىشاتتى. ئالىم خان ئۇرە تۆپىگە ئون بەش قېتىمدىن ئارتۇق يۇرۇش قىلغان بولسىمۇ، ئۇ يەرنى ئۇز قولىدا مۇستەھكەم تۇ-تۇپ قالالمىدى. ئالىم خاننىڭ ئاساسلىق مۇڭەپپەقىيىتى شۇ بول-دىكى، ئۇ 1808 - يىلى تاشكەنتنى ئىگەللىدى. بىز يۇقۇرىدا تاشكەنت رايونىنىڭ قازاقلارنىڭ ئۇلۇغ يۇز قەبىلىسىگە ئوردا-گاھ بولۇپ قالغانلىقىنى، ئۇلۇغ يۇز قەبىلىسىنىڭ بالقاش كۆ-لى جەنۇبىغىچە تارقالغانلىقىنى ئېيتىپ ئوتكەن ئىدۇق. ئالىم خان تاشكەنتنى ئالغاندىن كېيىن، ئۇ يەردىكى قازاق ئۇلۇغ يۇزنىڭ باشلىقلىرىنى توپلاپ، ئۇلاردىن قوقەن خانلىغىغا بەي-ئەت قىلىشنى تەلەپ قىلدى. بىراق قوقەن خانلىغىنىڭ زوراۋان-لىقلىرى قازاقلارنىڭ قارشىلىغىنى قوزغىدى. قوقەن خانى ئۇ-لارنى باستۇرۇشقا قوشۇن تارتتى ۋە ئۇچرىغان قازاقنىڭ ھەم-مىسىنى ئولتۇرۇشكە پەرمان چۈشۈردى. قازاقلار ئۇنىڭدىن قۇ-تۇلۇش مەقسىدىدە يىراقلارغا قاچتى. 1809 - يىلى ئەتىياز ئالىم خان تاشكەنتتىن قوقەنگە قايتىپ كېتىۋېتىپ، يولدا ئۇز كىشىلىرى تەرىپىدىن ئولتۇرۇلدى. ئۇنىڭ ئورنىغا ئىنىسى ئومەر خان ئولتۇردى (1809 — 1822 - يىللىرى).

ئومەر خان تاشكەنت ئەتراپىدىكى قازاقلارنى داۋاملىق ھال-
دا ئوزىگە بويسۇندۇرۇشقا كىرىشتى. 1814 - يىلىنىڭ ئەتىياز-
دا، قوقەن خانلىغى تۈركىستان شەھرىگە ھۇجۇم قىلدى ۋە بۇ
شەھەرنىڭ ئەتراپىدىكى دالىلارنىمۇ ئوزىگە بويسۇندۇردى.
شۇنداق قىلىپ، قوقەن خانلىغىنىڭ تەسىر دائىرىسى غەربىي شى-
مالدا ئارال دېڭىزىغا، شەرقىي شىمالدا ئىلى چېگرىسىغا كېلىپ
يەتتى. لېكىن ئۇلۇغ يۈز قەبىلىرىنىڭ قوقەن خانلىغى زۇلۇ-
مىغا قارشى كۈرىشى داۋام قىلىۋەردى. بۇ قوزغىلاڭلارنىڭ ئەڭ
چوڭى 1821 - يىلى تاشكەنتنىڭ شىمالىدىكى چىمكەنت بىلەن
سەيلاندا باشلىنىپ، تۈركىستان ۋە ئەۋلىيا ئاتا (ھازىرقى جامبۇل
شەھىرى، ئۇ چاغدا ئىلى چېگرىسىدا ئىدى) غىچە يېيىلغان قوز-
غىلاڭ بولدى. قازاق قەبىلىرىنىڭ بىرلىشەلمەي، ھەر كىم ئوز
ئالدىغا جەڭ قىلىپ، ئوز ئارا ماسلاشمىغانلىقتىن، ئاخىرى بۇ
قوزغىلاڭ قوقان خانلىغى تەرىپىدىن باستۇرۇلدى.

قوقان خانلىغى تاشكەنت ئەتراپىدىكى قازاق دالالىرىغا بول-
غان ھوكۇمرانلىغىنى مۇستەھكەملەش، بويسۇندۇرۇلغان قازاق قە-
بىلىلىرىدىن باج - خىراج ئېلىشقا ئوكايىلىق تۇغدۇرۇش، شۇنـ
داقلا قازاقلار بىلەن بولغان سودىنى قانات يايدۇرۇش ئۈچۈن،
ئوز تەۋەسىدە قورغانلارنى بىنا قىلىشقا كىرىشتى. ئۇندىن بۇ-
رۇن، قوقان خانلىغى 1817 - يىلى سىر دەريانىڭ توۋەنكى
ئېقىمىدا ئاق مەچىت (ھازىرقى قىزىل ئوردا) قورغىنىنى قۇردى.
شۇ ئەسىرنىڭ 20 - يىللىرى ئەۋلىيا ئاتانى ① بىنا قىلدى.
شۇنداق قىلىپ، ئۇ يەردىكى قازاقلار قوقان خانلىغىنىڭ چاڭ-
گىلىغا چۈشتى.

قوقان ھوكۇمرانلىرى قازاقلارغىلا ئەمەس، قىرغىزلارغىمۇ ھۇ-
جۇم باشلىدى. 1821 - يىلى قوقان خانى ئومەرخان نامانگان-
نىڭ شىمالىدىكى تاغلىق رايونلاردا ياشىغۇچى قىرغىزلارنىڭ

① قەدىمقى تالاس شەھرىنىڭ ئورنى شۇ يەردە ئىدى.

گۈستىگە قوشۇن تارتىپ بېرىپ، قاتتىق بۇلاڭ - تالاڭ قىلىش بىلەن نۇرغۇن ئەسىرلەرنى ھەيدەپ، نارىن دەرياسىنىڭ يۇقۇرى ئېقىمىدىكى جايلاردا توختىماستىنلا قوقانغا قايتتى. ئاندىن كېيىن، قوقان خانلىغى پەرغانىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى تاغلىق رايونلاردا ياشىغۇچى قىرغىزلارغا ھۇجۇم قىلدى. ئەڭ ئاخىرىدا قوقان خانلىغىنىڭ ھوقۇقى قەشقەر چېگرىسىدىكى ئالاي تېغىغىچە كېڭەيىپ يەتتى.

دىمەك، 19 - ئەسىرنىڭ 20 - يىللىرىغا يەتكەندە، قوقان خانلىغى شىمالدا سىر دەريانىڭ يۇقۇرى ئېقىمىغىچە كېڭەيگەن چوڭ خانلىق بولۇپ قالغان ئىدى. چىڭ سۇلالىسى تېخىمۇ ئاجىزلىشىۋاتقان شارائىتتا، قوقان خانلىغى چىڭ سۇلالىسىگە قارشىلىق بالقاش كولىنىڭ جەنۇبىدىكى جايلار بىلەن قەشقەر رايونىغىمۇ كېڭىيىشكە باشلىدى. بىراق، بۇ ئىشلار ئومەرخانىنىڭ ۋارىسى بولغان مەدەلى خان دەۋرىدە بولغان ئىدى.

2 - بولۇم قوقان خانلىغى ۋە ئۇنىڭ قوللىشى ئاستىدا خوجا ئەۋلادلىرىنىڭ توپىلاڭلىرى

قوقان خانلىغى ئىسلام دىنىدىكى فېئودال دولەت ئىدى. ئۇنىڭ ھوكۇمران سىنىپى ئۇزبەكلەرنىڭ مەڭگۈ ئۇرۇغىدىن بولغان ئاقسۆڭەك ۋە چوڭ پومىشچىكلاردىن، شۇنداقلا خوجىلار باشچىلىغىدىكى يۇقۇرى قاتلام دىنىي كىشىلەردىن تەركىپ تاپقان ئىدى. ئالدىنقىلار ئادەتتى كىشىلەردىن چىقىقان دولەت ھاكىمىيىتى ئىگىلىرى بولسا، كېيىنكىلەر يەنى خوجىلار باشچىلىغىدىكى يۇقۇرى قاتلام دىنىي كىشىلەر بۇ خانلىقنىڭ ئەمەلدىكى ئەڭ ئالى ھوقۇقىنى قولدا تۇتۇپ تۇرغانلار ئىدى. خوجىلار باشچىلىغىدىكى بۇ يۇقۇرى قاتلام كىشىلىرى سودىگەرلەر قاتلىمى بىلەن يېقىن مۇناسىۋەتتە بولۇپ، قوقانىنىڭ تاشقى سودىسىنى، جۈملىدىن شىنجاڭ بىلەن بولغان سودىسىنى قولدا تۇتۇپ

تۇراتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن قوقانىڭ شىنجاڭ بىلەن بولغان ئالاقىسى خېلى يېقىن ئىدى. سودا ئۈچۈن قەشقەرگە كەلگەن قوقانلىقلار (چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئەنجانلىق دەپ ئاتىلاتتى) مۇ كوپ ئىدى. قوقاندىكى ئىسلام دىنىي گۇرۇھى بىلەن شىنجاڭدىكى خوجىلار گۇرۇھىنىڭ مۇناسىۋىتىمۇ خېلى يېقىن ئىدى. ئۇلار بىر - بىرىنى ئوز دەپ ھىساپلاپ، ئوزئارا قوللىشاتتى. شۇڭا قوقان بۇرۇن چىڭ سۇلالىسىنىڭ چېگىن لۇك يىللىرىدا ئىنجىتىلغان چوڭ - كىچىك خوجىلارنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرى ئۈچۈن قېچىپ بارىدىغان ماكانغا ئايلىنىپ قالغان ئىدى. 19 - ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا قوقان ۋە مەغرىلانغا قېچىپ بارغان قەشقەر خوجىلىرىنىڭ ئەۋلادلىرى 200 كىشىدىن ئېشىپ كەتكەن①. بۇ ئەكسىيەتچى يانچىدار ئاقسۆڭەكلەرنىڭ قالدۇقلىرى شىنجاڭغا قايتىپ كېلىپ، شىنجاڭ خەلقى ئۈستىدىن قايتا ھوكۈمرانلىق يۈرگۈزۈشنى دائىم خىيال قىلاتتى.

1822 - يىلى ئومەرخان ئولدى②. ئورنىغا ئۇنىڭ ئىنىسى مەدەلى (مۇھەممەت ئىلى) خانلىققا ئولتۇردى (1822 - يىلدىن 1842 - يىلغىچە). ئۇ، بىر تەرەپتىن، سىرتقا كېڭەيمەسچىلىك يۈرگۈزسە، يەنە بىر تەرەپتىن، خوجا ئەۋلادلىرىنىڭ شىنجاڭغا كېلىپ ئىسيان قىلىشىغا مەدەت بەردى.

خوجا ئەۋلادلىرىنىڭ تىرىلىش ھەرىكىتى 18 - ئەسىرنىڭ كېيىنكى مەزگىللىرىدىلا باشلىنىپ كەتكەن ئىدى. 1759 - يىلى چوڭ - كىچىك خوجىلارنىڭ ئىسيانى تىنجىتىلغاندىن كېيىن، چوڭ خوجا بۇرھانىددىننىڭ ئوغلى سامساق قوقان ۋە بۇخارا قاتارلىق جايلارغا قېچىپ بېرىپ، تىرىلىش قەستىدە بولدى. 1784 - يىلى مەخپى ئەلچى ئارقىلىق قەشقەر بەگلىرى بىلەن خەت ئالاقىلىشىپ،

---

① «ۋىلىخانوۋ ئەسەرلىرى» (رۇسچە) 1958 - يىل، ئالمۇتا نەشرى، 523 - بەت.

② خاۋۇس: «موڭغۇل تارىخى»، 2 - كىتاپ، 823 - بەت.

ئىسيانغا تەييارلاندى. 1797 - يىلى سامساقنىڭ چوڭ ئوغلى يۇسۇپ جەنۇبىي شىنجاڭغا تاجاۋۇز باشلىغان بولسىمۇ، نىيىتىگە يېتەلمىدى. سامساق بۇخارادا ئولگەندىن كېيىن، يۇسۇپ ئۇ يەردە ئاخۇن بولۇپ يۈردى. يۇسۇپنىڭ ئىككى ئىنىسى بولۇپ، بىرى جاھانگىر خوجا، يەنە بىرى باھاۋىدىن خوجا ئىدى. 19 - ئەسىرنىڭ 20 - يىللىرىدىن باشلاپلا، جاھانگىر خوجا جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ چىڭ سۇلالىسى ئەمەلدارلىرى بىلەن يەرلىك بەگلەرگە بولغان نارازىلىغىدىن پايدىلىنىپ، ۋەھشى نىيەتلىك قوقان ھوكۇمدارى مەدەلى خاننىڭ ياردىمىگە تايانغان ھالدا ئىسيان قوزغىغان ئىدى. بەزى مەلۇماتلار ئەنگلىيىنىڭمۇ جاھانگىر خوجا ئىسيانىغا ئارىلاشقانلىغىدىن دالالەت بېرىدۇ. مەلۇم بولۇشىچە، جاھانگىر خوجىنىڭ يېنىدا 20 ئىنگىلىز بولۇپ، ئۇلاردىن 5 كىشى "خوجىدىن بىردەممۇ ئايرىلمايدىكەن"① جاھانگىر خوجىنىڭ قوشۇنى قوقان قوشۇنىنى ئاساس قىلىپ قۇرۇلغان بولۇپ، ئۇنىڭغا ئەنجان شەھىرىنىڭ مۇھاپىزەت ئىشلىرى قوماندانى ئەيسادا دخۇا قوماندانلىق قىلاتتى.

جاھانگىر خوجا باندىتلىرى شىنجاڭدا 4 قېتىم توپىلاڭ قىلدى. بىرىنچى قېتىمقىسى (1820 - يىلى جياچىڭنىڭ 25 - يىلى) بولدى. ئۇ چاغلاردا قەشقەردە تۇرۇشلۇق مەسلىھەت ئامبىلى بىڭ جېڭ كەيپى - ساپا بىلەن چىرىكلىشىپ، خەلق نەزىرىدىن تامامەن چۈشۈپ كەتكەن ئىدى. شۇ يىلى 9 - ئايدا جاھانگىر خوجا 300 نەچچە كىشى بىلەن قوقاندىن قايتىپ، قورۇلغا يېقىنلاشتى. قىرغىز باشلىقلىرىدىن سۇلانچى چىڭ قوشۇنلىرىغا خەۋەر يەتكۈزدى. ئەمما دەككە يەپ، ئاخىرى ئىسيانچى

---

① چارروسىيىنىڭ 9 - دەرىجىلىك مۇلكى ئەمەلدارى بۇبىنوپنىڭ 1827 - يىلى 6 - ئاينىڭ 1 - كۈنى ئومسكى ئولكە باشلىغىغا يازغان خېتىدىن. شاخماتوپ يازغان «ئەنگلىيە مۇستەملىكىچىلىرىنىڭ غالچىسى ياقۇپ بەگ دولىتىنىڭ ئەكسىيەتچى ماھىيىتى» دىگەن ئەسەردىن ئېلىندى.

لار تەرەپكە ئوتۇشكە مەجبۇر بولدى. شۇنىڭ بىلەن جاھانگىر خوجا توشۇكتاش، قاراڭگۇلۇك، ئۇپالئارت قاتارلىق قورۇللاردا ئوز مەيلىچە بۇلاڭ - تالاڭ ۋە ئوت قويۇش، ئولتۇرۇشكە كىرىشىپ، قەشقەرغە قاراپ ئىلگىرىلىدى. بىن جېڭ لەشكەر بېشى ئامبال سەي پۇجېڭڭنى قوشۇن بىلەن ئەۋەتتى. ئۇلار ئىسيانچىلاردىن 50 نەچچىسىنى ئولتۇرۇپ، 80 نەچچىسىنى تىرىك تۇتتى. جاھانگىر خوجا 20 — 30 ئادىمى بىلەن قېچىپ كەتتى. ئەتىسى چىڭ سۇلالىسى ئەسكەرلىرى قورۇلنىڭ نېرىقى تەرىپىگىچە قوغلاپ باردى. ئەمما بىن، جېڭنىڭ تاۋۇز چاغىنىغا قاتىنىششقا ئالدىراپ ئارقىغا قايتىپ، قالدۇق باندىتلارنىڭ قېچىپ قۇتۇلۇشىغا يول قويدى.

ئىككىنچى قېتىم، جاھانگىر خوجا 1824 - يىلى (داۋگۇاڭنىڭ 4 - يىلى) 9 - ئايدا 200 دىن ئوشۇق كىشى بىلەن ئالاي تېغىدىن ئۇسۇپ كىرىپ، يېرىم كېچىدە ئۇلۇغ قورۇلغا ھۇجۇم قىلدى، ئەمما يەنە مەغلۇپ بولدى. جاھانگىر خوجا بۇ ئىككى قېتىملىق مەغلۇبىيەتتىن كېيىن، پەرىشان ھالغا چۈشۈپ، قىرغىز قەبىلىلىرىنىڭ ئارىسىغا قېچىپ كەتتى. شۇ يەرلەردە يۇرۇپ، بىر تەرەپتىن، يەنە ئوزىگە ئادەم توپلىسا، يەنە بىر تەرەپتىن، چىڭ سۇلالىسىگە يالغاندىن تەسلىم بولۇپ، خانېرىقنى مىراسلىق سۈيۈرغاللىق يەر سۈپىتىدە يانچىدارلارغا بولۇپ بېرىش توغرىسىدا يولسىز تەلەپ قويدى. چىڭ سۇلالىسى ھوكۇمىتى قەشقەردىكى مەسلىھەت ئامبىلى يۇڭ چىنغا "باندىت جاھانگىرنى چوقۇم تۇتۇپ، ئاپەتنىڭ يىلتىزىنى قۇرۇتۇش" توغرىسىدا يولىيورۇق بەردى. بۇ چاغدا، قوقاندىكى مەدەلى خان جاھانگىر خوجىنى قوللاپ، "قەشقەرنى قولغا كەلتۇرۇشتە بىر نەچچە مىڭ ئەسكەر ئەۋەتىشكە ۋەدە بەردى." جاھانگىر خوجا يالغان تەسلىم بولۇشتىن پايدىلىنىپ، ۋاقىتنى قولغا كەلتۇرۇش بىلەن ئادەم توپلاپ، قەشقەرغە كەڭ كولەمدە ھۇجۇم قىلىش غەرىزىدە ئىدى، يۇڭ چىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن، باندىتلارنى يوقىتىش

گۈچۈن ئىش باشقۇرۇش ئامىلى بايانباتۇنى 5
10 - ئاينىك 2 - كۈنى 300 ئەسكەر بىلەن
يەرگە ئەۋەتتى. جاھانگىر خوجا بۇنىڭدىن خە
ھەمىدىن بۇرۇن ئوزى قېچىپ كەتتى. بايانباتۇ
ساياق قەبلىسىنىڭ باشلىغى تىلەكىنىڭ خوتۇنى
ئوشۇق كىشىنى ناھەق ئولتۇرۇپ قاينىتى. ئاق م
يەرگە كەلگەندە، تىلەك ۋە جاھانگىر خوجا باندىت
مىڭدىن ئوشۇق كىشى بىلەن قوغلاپ كېلىپ، بايا
تامام قىرىپ تاشلىدى. شۇنىڭدىن كېيىن، قىرغىزلا
شۇ خۇسۇمەت يۈزىسىدىن باندىتلار تەرىپىگە ئوتۇ
كۈندىن - كۈنگە كوپىيىپ كەتتى. باندىت جاھانگ
مىڭ كىشى توپلاپ، كەڭ كولەملىك ئىسيانغا تەيي
ئۇچىنچى قېتىم، جاھانگىر خوجا 1826 - يى
نىڭ 18 - كۈنى كەچتە ئەنجانلىق ۋە بۇيرۇتـ
نەچچە كىشىنى باشلاپ، كېچىك دىگەن تاغ يولى
رىدىن ئوتۇپ، تاڭغا يېقىن چاغدا ئاتۇشقا يېتىپ
دەرھال ئوزىنىڭ ئاتا - بوۋىلىرى بولغان خوجا
زىيارەت قىلدى. ئاتۇش بىلەن قەشقەر شەھرىنىڭ
نەچچە چاقىرىم كېلەتتى. قەشقەردىكى مەسلىھەت ئامبـ
باندىتلارنى يوقىتىش ئۈچۈن مىڭدىن ئوشۇق ئەس
باندىت جاھانگىر خوجا چوڭ مازاردىن بوسۇپ
مىڭدىن ئوشۇق ئۇيغۇرنى ئىككىگە بولۇپ بىر بول
غە، بىر بولۇگىنى يەركەنگە ھۇجۇم قىلدۇردى. ج
كەلگۈسىدە توت شەھەرنى ئالغاندىن كېيىن قەشقە
ئوتۇنۇپ بېرىش ۋە ئولجا غەنىمەتنى تەڭ تەقسىم
سى بىلەن قوقەن خانلىغىدىن يەنە يارىدەم سورى
بىلەن 8 - ئايدا قوقەن خانلىغى جاھانگىر خوجـ
مىڭدىن ئوشۇق كىشىنى يارىدەمگە ئەۋەتتى. 9 -
كۈنى قەشقەر كونا شەھەردىن كېيىنلا، يېڭى شەھە

تئی، چىڭ شياڭ دولەت ئۇچۇن ئوز - ئوزىنى ئولتۇردى. ئار-قىدىنلا، يېڭىسار، يەركەن، خوتەن شەھەرلىرىمۇ باندىتلارلىڭ قو-لىغا چۈشۈپ كەتتى.

جاھانگىر خوجا غەرپ تەرەپتىكى توت شەھەرنى ئالغاندىن كېيىن، ئوز تەۋەسىدىكى قوقان ئەسكەرلىرى بىلەن بۈيرۇتلار-نىڭ كەڭ كولەمدە بۇلاڭ - تالاڭ قىلىشى، ئوت قويۇشى، ئادەم ئولتۇرۇشىگە يول قويدى، "باغ - ۋارانلار، ئوي - ئىمارەتلەر ئاياق - ئاستى قىلىنىپ، خانۋەيران بولدى"①. توت شەھەردە-كى خەلق ئويلىرىنىڭ ھەممىسى كويۇپ تۈگىدى. جاھانگىر خو-جا ئوزىنىڭ ئەيش - ئىشرىتى ئۈچۈن ئالتۇن كۈمۈش، ئات ۋە خوتۇن - قىزلارنى بۇلاتقۇزدى؛ بىرئاز قارشىلىق كورسەتكەنلەر-نىمۇ ئولتۇرگۈزدى. "ئۇنىڭ جەۋرى - زۇلمى بۇرۇنقى خوجا-لاردىن نەچچە مىڭ ھەسسە ئېشىپ كەتتى".

1826 - يىلى 8 - ئاينىڭ 27 - كۈنى چىڭ سۇلالىسى ھوكۈمىتى ئىلى جياڭجۈنى چاڭ لىڭنى ياڭۈپي قىلىپ، ئۇنىڭغا شەنشى - گەنسۇنىڭ باش ۋالىسى ياڭ يۈيچۈڭ ۋە شەندۇڭ باش تەپتىش مەھكىمىسىنىڭ ھەربىي ئىشلار باش مەسلىھەتچى-سى ۋۇلۇكئالارنى قوشۇپ، ھەر قايسى ئولكىلەردىن 36 مىڭدىن ئوشۇق ئەسكەر ۋە جۇنگۇەن يوتكەش بىلەن ئۇلارنى باندىتلارغا قارشى ئەۋەتتى، ئۇلار ئاقسۇغا توپلاندى. بۇ چاغدا باندىتلار ئاقسۇنىڭ 80 چاقىرىم جەنۇبىدىكى قۇمباش دەرياسىغا قىستاپ كەلگەن ئىدى. جاھانگىر خوجا 6 مىڭدىن ئوشۇق كى-شى بىلەن ئاقسۇنى ئېلىش ئۈچۈن 9 - ئاينىڭ 16 - 17 - 18 - كۈنلىرى قۇمباش دەرياسىدىن ئوتۇشكە ئۇرۇنۇپ كوردى. چىڭ قوشۇنلىرى بىلەن ھەر مىللەت خەلقى ئۇلارغا بىردەك قارشى تۇردى. باندىتلار دەريادىن ئوتۇشكە كوزى يەتمىگەچ، يىر قىسىم كۈچى بىلەن ئۈچتۇرپانغا ھۇجۇم قىلدى. 9 - ئاي-

① «چىڭ شۇەنزۇڭ ھەققىدە چىن خاتىرىلەر»، 18 - جىلد.

نىڭ 23 - كۈنى باندىتلار يەنە توتكە بولۇنۇپ، قۇمباش دەر-
ياسىدىن ئوتەمەكچى بولدى. چىڭ قوشۇنلىرى ئىككى كېچە -
كۈندۈز قاتتىق جەڭ قىلىپ، مىڭدىن ئوشۇق دۇشمەننى يوقا-
تىش بىلەن قۇمباش جېڭىنىڭ غەلىبىسىنى قولغا كەلتۈردى.
شۇنىڭ بىلەن بىللە، ھەر مىللەت خەلقى ۋە ئەسكەرلىرى ئوچۇق
تۇرپاندىمۇ باندىتلارنى تارمار كەلتۈردى. نەتىجىدە، ئاقسۇ
بىلەن ئوچتۇرپان بىر - بىرىگە توتىشىپ، شەرقتىكى توت شە-
ھەر تىنچىدى، شۇنىڭ بىلەن غەربتىكى توت شەھەرنى قايتۇرۇ-
ۋېلىشقىمۇ ئاساس يارىتىلدى. 11 - ئايدا، چىڭ قوشۇنلىرى
كەلپىندىن ئوتكەن چاغدا، جاھانگىر خوجا باندىتلىرىدىن يەنە
3 مىڭدىن ئارتۇغىنى يوقاتتى. شۇنىدىن باشلاپ قەشقەرغە يۇ-
رۇش قىلىشقا تەييارلاندى.

ئىككىنچى يىلى 3 - ئاينىڭ 3 - كۈنى چىڭ قوشۇنلىرى
ئاقسۇدىن چىقىپ، يېڭىرىق، بارچۇق، شوۋۇزى دىگەن جايلار
ئارقىلىق قەشقەرغە ھۇجۇم باشلىدى. 3 - ئاينىڭ 19 - كۈنى
دەريا قولتۇغىغا يېتىپ بېرىپ، جاھانگىر خوجا باندىتلىرىدىن
3 مىڭنى يوقىتىپ، 50 مىڭ باندىت ساقلاپ تۇرغان يېڭىئاۋاتقا
قاراپ ئىلگىرىلىدى. 20 - كۈنى يېڭىئاۋاتقا ئوچ يول بىلەن
تەڭلا ھۇجۇم قىلىپ كىردى؛ 21 - كۈنى پەيزىۋاتقا كىرىپ،
ئون مىڭدىن ئوشۇق باندىتنى يوقاتتى ۋە 3200 دىن ئوشۇق
باندىتنى تىرىك تۇتتى؛ 22 - كۈنى شاپتۇل يېزىسىغا كىردى.
بۇ يەرنى جاھانگىر خوجىغا يېقىن باندىت باشلىقلىرى يۇز نەچ-
چە مىڭ كىشى بىلەن قوغداپ تۇراتتى. باندىتلار يېزىسىنىڭ
ئەتراپىدىكى يوللارغا سۇ قويۇۋېتىپ، ئازگالىلارنى كولاپ، يەنە
بىر ياقتىن قوراللىق قارشىلىق كورسىتىپ، چىڭ قوشۇنلىرىنى
توسماقچى بولدى. لېكىن چىڭ قوشۇنلىرى غەيرەت - شىجائەت
بىلەن بوسۇپ ئوتتى ۋە ئاتلىق قوشۇنلار ئوڭ ھەم سول قا-
ناتتىن ھۇجۇم قىلىپ، دۇشمەن ئەسكىرىدىن 40 — 50 مىڭنى،
جۈملىدىن چوڭ باندىت باشلىقلىرىدىن سوپىچاق، جانىبەگ، سېتى-

ۋالدى قاتارلىقلارنى يوقاتتى؛ 3 - ئاينىڭ 20 - كۈنى يۈز مىڭدىن ئوشۇق باندىت ساقلاپ تۇرغان ئاۋات يېزىسىغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنى قەشقەرغە 70 — 80 چاقىرىم كېلىدىغان يانـدۇرما دەرياسىغىچە سۈرۈپ باردى.

3 - ئاينىڭ 26 - كۈنى چىڭ قوشۇنلىرى قەشقەر شەھىرىگە ھۇجۇم باشلىدى. جاھانگىر خوجا باندىتلىرى دەريا بويىغا سەپ تۈزۈپ، ئوق ئېتىپ قارشىلىق كورسەتتى. چىڭ قوشۇنلىرىمۇ زەمبىرەكلەردىن ئۈزۈلدۈرمەي ئوق ئاتتى. كېچىسى دەريادىن ئوتۇشكە ئۇرۇنغان يۈزدىن ئوشۇق باندىتنى چېكىندۈردى. چىڭ قوشۇنىدىكى سولۇن ئاتلىقلىرىدىن مىڭ كىشى يالغاندىن دەريانىڭ توۋەنكى ئېقىمىدىن ئوتكەن بولۇپ، دۇشمەن كۈچىنى پارچىلىدى، ئاندىن ئاساسىي كۈچىنى توپلاپ، دەريانىڭ يۇقۇرى ئېقىمىدىن بوسۇپ ئوتتى. زەمبىرەك ۋە مىلتىق ئوقلىرى يېغىپ تۇرغان شارائىتتا، چىڭ ئەسكەرلىرى شىجائەت كورسىتىپ دەريادىن ئوتۇش ئىشى مۇۋەپپەقىيەتلىك بولۇپ چىقتى. بۇ چوڭ قوشۇن دەسلەپ يېڭىشەھەر، ئاندىن كونىشەھەرنى ئالدى. جەڭ جەريانىدا 60 مىڭدىن ئوشۇق دۇشمەننى ئولتۇرۇپ، بىر قانچە مىڭنى تىرىك تۇتۇۋالدى. جاھانگىر خوجا ۋەزىيەتنىڭ ئوزى ئۈچۈن تامامەن ئوڭۇشسىز بولغانلىغىنى كورۇپ، 3 - ئاينىڭ 27 - كۈنى تاڭ سەھەردە بىرقانچە ئون ئادەم بىلەن قەشقەردىن قېچىپ كەتتى.

يېڭىساردىكى باندىتلار قەشقەرنىڭ قولدىن كەتكەنلىگىنى ئاڭلاپ، ئالاقزادە بولۇپ قالدى، قورچاق ھاكىم بەگمۇ قاچتى. 3 - ئاينىڭ 11 - كۈنى يېڭىسار ھۇجۇمسىزلا قولغا كەلدى.

چىڭ قوشۇنىنىڭ غەلىبىسى يەركەن خەلقىغە ئىلھام بەردى. ئۇلار باندىت باشلىقلىرىدىن ئون بىرنى ۋە باندىت ئەسكەرلىرىدىن 60 نەچچىسىنى تىرىك تۇتتى، 4 - ئاينىڭ 11 - كۈنى چىڭ قوشۇنى يەركەننى قايتۇرۇۋالدى.

ئاندىن، چىڭ قوشۇنى باندىتلارنىڭ ئاخىرقى ئوۋىسى بولغان

خوتەنگە يۇرۇش باشلىدى. خوتەن خەلقى 1826 - يىلى قور-
چاق خوتەن ۋاڭى ياقۇپ (جاھانگىر خوجىنىڭ بىر نەۋرە ئاكـ
سى) بىلەن قورچاق بەگلەردىن 9 نى تۇتۇپ تاپشۇرغان ئىدى،
كېيىن خوتەن يەنە جاھانگىر خوجىنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالـغان.
ئەمدى بۇ قېتىم خوتەن خەلقى چىڭ قوشۇنىنىڭ غالىبىيەت خە-
ۋىرىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، دەرھال ھەركەتكە كېلىپ، ئىچكى
تەرەپتىن چىڭ قوشۇنىغا ماسلىشىش بىلەن 2 مىڭىدىن ئارتۇق
دۇشمەننى ئولتۇرۇپ، شەھەر دەرۋازىلىرىنى يوغان ئاچقان ھالـ
دا چىڭ قوشۇنىنى قىزغىن قارشى ئالدى. چىڭ قوشۇنى 4 -
ئاينىڭ 24 - كۈنىدىن ئېتىۋارەن خوتەنگە جايلاشتى.

جاھانگىر خوجا قەشقەردىن قاچقاندىن كېيىن، مۇجى، ئالاي،
لاقشا، دارۋاس قاتارلىق جايلاردا ئېقىپ يۇرۇپ، ئاخىرى 200
نەچچە كىشى بىلەن ساياق دىگەن قىرغىز قەبىلىسىنىڭ ماكانى
بولغان توققۇز تولۇ دىگەن يەرگە قېچىپ باردى، لېكىن يەنىلا
قايتىپ كېلىش خىيالىدا ئىدى. 1828 - يىلىنىڭ باشلىرى جا-
ھانگىر خوجا چاغان بايرىمى ۋاقتىدا چىڭ ئەسكەرلىرىنىڭ مۇدا-
پىەنى بوشاشتۇرۇپ قويغانلىغىدىن پايدىلىنىپ، يەنە 500 نەچـ
چە كىشى توپلاپ، ئوتكەن قېتىم ماڭغان كېچىك دىگەن كونا
يول ئارقىلىق ئاتۇشقا كىردى. ئۇيغۇر خەلقى قاتتىق قارشىلىق
كورسىتىپ، بۇ باندىتلارغا تۇرۇش ئىمكانىيىتىنى بەرمىگەنلىكـ
تىن، جاھانگىر خوجا يەنە كەلگەن يولى بىلەن قېچىپ كەتتى.
چىڭ سۇلالىسى قوماندانلىرىدىن ياڭ فاڭ ئەسكەر ۋە خەلقتىن
بولۇپ 6 مىڭ نەچچە يۈز كىشىنى باشلاپ قوغلىدى. ئامالسىز
قالغان جاھانگىر خوجا قار تاققا قېچىپ بېرىۋالدى. ئەسكەر
ۋە خەلق ئۇنى قورشىۋالدى، ئۇر - چاپ ساداسى پەلەكنى
تىترەتتى. جاھانگىر خوجا ئىشىنىڭ تۇگىگىنىنى كورۇپ، قىلىچـ
نى سۇغۇرۇۋېلىپ ئوزىنى ئولتۇرۇۋالماقچى بولدى. شۇ چاغدا
خۇچاۋ، دۇەن يۇڭفۇ، شىۋە سەرۋازلىرىدىن ناسۇڭئىا، سۇشىڭئالار
شىجائەت بىلەن ئېتىلىپبېرىپ، ئۇنى تىرىك تۇتۇۋالدى. 1828 -

يىلى 6 - ئايدا، جاھانگىر خوجا بېيجىڭنا ئەۋەتىلىپ، شۇ يەر-
دە ئولتۇرۇلدى.

جاھانگىر خوجىنىڭ بۇ قېتىمقى ئىسيانىنى باستۇرۇشتا شىن-
جاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى، بولۇپمۇ ئۇيغۇر خەلقى زور مە-
دەت كۆرسەتتى. مەيلى قاتتىق جەڭلەرگە قاتنىشىش، مەيلى خە-
ۋەر يەتكۈزۈش، ئات - ئۇلاق، ئاشلىق، يەم - بوغۇز، ھارۋا،
قىشلىق كىيىم بېرىش، يول ۋە كۆۋرۈك ياساش، قۇدۇق قېزىش،
ھەربىي خراجەت ۋە ئەسكىرىي ئىشلىرىدا بولسۇن،
بۇلارنىڭ ھەممىسىگە ھەر مىللەت خەلقى قاتناشقان.

ھەر قېتىمقى جەڭگە ئۇيغۇرلاردىن تەركىپ تاپقان قوشۇنلار
قاتناشقان. مەسىلەن، جاھانگىر خوجا 3 - قېتىم تاجاۋۇز قىلىپ
كىرگەندە، شايار دىن 300 ئۇيغۇر يىگىتى ئالدىنقى سەپكە ئەۋە-
تىلگەن؛ قۇماش دەريا سى بويىدىكى جەڭدىمۇ، ئۇيغۇرلار دۇش-
مەننى ئايماي قىرغان؛ ئۇچتۇرپان ئەتراپىدىكى باندىتلارنى
تازىلاش ۋە يوقىتىشقىمۇ ئۇيغۇرلار قاتناشقان؛ قەشقەر، يېڭىسار،
يەركەن ۋە خوتەنگە قىلغان يۈرۈشلەردە ئۇيغۇرلار دۇشمەن
ئەھۋالىنى رازۋىتكا قىلىش ۋە يول باشلاش ۋەزىپىلىرىنى ئورۇن-
لىغان. جاھانگىر خوجا چېگرىدىن قېچىپ كەتكەندە، ئۇيغۇرلار-
دىن تەركىپ تاپقان 600 كىشىلىك قوشۇن چىڭ قوشۇنى بە-
لەن بىللە يۈرۈشكە قاتناشتى. ئاخىرىدا، باندىت جاھانگىر خو-
جىنى تېرىك تۇتۇشتىمۇ زور ھىممەت ۋە شىجائەت كۆرسىتىپ
ئىسيانىنى بېسىقتۇرۇشتىكى قەتئى ئىرادىسىنى تولۇق ئىپادىلىدى.
ئۇلارنىڭ بەزىلىرى باندىتلارنىڭ قولىغا ئەسىر چۈشكەندىمۇ،
دۇشمەننىڭ زالىملىغىنى قاتتىق پاش قىلىپ، ھەقىقەت ۋە ئادا-
لەتنى سۆزلەپ تاكى ئاخىرقى دەمىگىچە باش ئەگمىدى. بە-
زىلىرى دۇشمەنگە ئالدانماي ۋە سېتىلماي جاھانگىر خوجىنىڭ
ئەكسىيەتچى خەت - چەكلىرىنى تاپشۇرۇپ، ئۇنىڭ جىنايىتىنى
ئېچىپ تاشلىدى. ھەتتا ئۇيغۇرلار باندىت جاھانگىر خوجىنى
بىر قانچە قېتىم ئولتۇرمەكچىمۇ بولغان، خوتەن ۋە يەركەندە

جاھانگىر خوجىغا يېقىن باندىت باشلىقلىرىنى تىرىك تۇتۇش، باندىت ئەسكەرلەرنى ئولتۇرۇش، چىڭ قوشۇنىنى قارشى ئېلىش ماھىيىتىدىكى توپىلاڭلارمۇ بولغان.

جۆلى، جياڭشى، گۇيجۇ، شەنسى، فۇجيەن، خېنەن، خۇنەن، خۇبېي، گۇاڭدۇڭ، گۇاڭشى، جېجياڭ، سەنشى، شەنشى، گەنسۇ قاتارلىق ئولكىلەردىن كېلىپ قەشقەردە تۇرۇپ قالغان مىڭدىن ئوشۇق سودىگەرلەرمۇ، شەھەر مۇداپىەسىدە قەھرىمانانە كۆرەش قىلىپ، ئوز جانلىرىنى قۇربان بەردى.

باندىت جاھانگىر خوجىنىڭ 3 - قېتىمقى تاجاۋۇزى يازىپەسلىگە توغرا كەلگەن ئىدى. ئۇ چاغدا قاراشەھەردىكى تۇرغاۋۇت ۋە خوشۇت قەبىلىلىرى يايلاقتا چىقىپ كەتكەن ئىدى. ئۇلار بۇ خەۋەرنى ئاڭلاش بىلەنلا، شەھەردىن 500 نەچچە چاقىرىم يىراقلىقتىكى يۇلتۇز يايلاقلىرىدىن دەرھال قايتىپ، ئوزلىرى ئات ۋە قورال - جابدۇق تەييارلاپ، مىڭ كىشىلىك بىر قوشۇن بولغان ھالدا ئاقسۇغا يېتىپ كەلدى. بۇ موڭغۇل ئەسكەرلىرى قۇمباش دەرياسى جېڭىدە زور پىداكارلىق كورسىتىپ، چىڭ سۇلالىسىنىڭ مۇكاپاتىغا ئېرىشتى.

جاھانگىر خوجا چېگرا قورۇلىمىزدىن قېچىپ ئوتكەندە، قازاق، قىرغىز خەلقىمۇ چىڭ ئەسكەرلىرىنىڭ باندىتلارنى تۇتۇشىغا ياردەم بەردى. ئۇلارنىڭ بەزىلىرى جاھانگىر خوجىنىڭ ئىزىنى تېپىپ، چىڭ ئەسكەرلىرىگە مەلۇم قىلدى؛ بەزىلىرى ھېچبىر قورقماستىن، ئالدانماستىن چىڭ تۇرۇپ، جاھانگىر خوجىنىڭ ئات ۋە ئەسكەر ئېلىشىغا قارشىلىق كورسەتتى. 1826 - يىلى 4 - ئايدا جاھانگىر خوجا ئوز يېقىنلىرىنى ئات ئېلىش ئۈچۈن چول سايىقى قەبىلىسىگە ئەۋەتكەندە، ئۇلارنى چاغال سايىقى قەبىلىسىدىكى قىرغىزلار تىرىك تۇتۇۋالدى. 5 - ئايدا، جاھانگىر خوجا توقۇز تولۇ ئەتراپىدا تىرىكچىلىك قىلالماي، چوڭ باغىش قەبىلىسىگە يېقىن بايار دېگەن جايدا سۇ تۇتۇپ تېرىقچىلىق قىلىشقا ئوز كىشىلىرىنى ئەۋەتكەندە، قىرغىزلار ئۇلارنى ئولتۇرۇپ تاشلىدى.

پامىر رايونىدىكى تاجىك خەلقىمۇ چىك قوشۇنىغا ھەمكارلىشىپ، خەۋپ - خەتەرلەرگە قارىماي، بائدىتلارنى قوغلاپ يوقىتىپ، ئىسيانىنى تىنچىتىشقا ئوز ھەسسىسىنى قوشتى.

ھەر مىللەت خەلقى ھەربى تەمىناتنى توشۇش ۋەزىپىسىنى ئۇستىگە ئېلىپ، ئاقسۇغا توپلانغان 30 مىڭ چىك قوشۇنىنىڭ ئاشلىق بىلەن تەمىنلىنىشىگە كاپالەت بەردى. ئۇ چاغدا، چىك ھوكۇمىتى بۇ ئىسيانىنى تىنچىتىشقا لازىملىق ھەربى تەمىناتنى ئۇرۇمچىدە جۇغلانغان ھەربى تېرىقچىلىق ئاشلىقى ۋە ئىلىدىن ئاشلىق سېتىۋېلىش يولى بىلەن ھەل قىلىپ، كوپ قىسمىنى ئىچكىرىدىن يوتكەپ يۇرمەسلىك دېگەن قارارغا كەلگەن ئىدى. شۇنداق قىلىپ ئىچكى ئولكىلەر پەقەت ھەربىي قورال ۋە ئوق - دورا-لار بىلەن تەمىنلەيدىغان بولغان ئىدى. ئۇرۇمچىدىن ئاقسۇغا بېرىش ئۇچۇن مۇز چوققىلاردىن ئوتۇشكە توغرا كېلەتتى. ئىلى-دىن ئاقسۇغا بېرىش ئۇچۇنمۇ، تىيانشاندىن ئېشىشقا، يەنى 300 نەچچە چاقىرىم يول مېڭىپ، 14 مەنزىلدىن ئوتۇشكە توغرا كېلەتتى. بۇنىڭ ئىچىدە كوكچاخايدىن تامغا تاشقىچە بولغان ئارىلىق مۇز داۋان بولۇپ، ئات - ئۇلاقنىڭ مېڭىشى ئۇچۇن ئىنتايىن قىيىن بولغان تېيىلغاق يوللاردىن تەخمىنەن 140 نەچچە چاقىرىم يولنى بېسىشقا توغرا كېلەتتى. ئۇيغۇر خەلقى ھەربى تەمىناتقا كاپا-لەت بېرىش ئۇچۇن، ئوز ئىچىدىن 2 مىڭ كىشىنى ئاجراتتى، ئۇلارنىڭ ھەر بىرى 50 جىڭدىن ئاشلىق يۇدۇپ، خېيىم - خە-تەرلەرگە قارىماي، مۇز داۋاندىن ئېشىپ، قوشۇنلارنى ئاشلىق بىلەن تەمىنلەپ تۇردى. كۇچا خەلقى ئۇرۇمچىدىن كەلگەن ئاشلىقنى توشۇش ئۇچۇن مىڭ ئادەم سەپەرۋەر قىلىپ، 200 ھارۋا، 500 ئات، 1500 كالا، 1000 ئېشەك ئىشانە قىلدى.

جاھانگىر خوجا تەرىپىدىن باشتا قايمۇقتۇرۇلغان بىر قىسىم ئۇيغۇرلار مۇ ناھايىتى تېزلىكتە ئويغاندى. قوشۇن يېتىپ كېلىش بىلەنلا، بائدىتلارنى ئولتۇرۇپ، سەپكە قوشۇلدى. جەڭگە قاتـ-ناشقان ۋە جانپىدالىق بىلەن كۇرەشكەنلەرنىڭ سانى تېخىمۇ

كوپ①. ھەتتا جاھانگىر خوجىنىڭ قايمۇقتۇرۇشىغا ھەممىدىن كوپرەك يولۇققان دولانلار (ئاق تاغلىقلار) مۇ (ئۇلار خوجىلارنىڭ ئوي قۇللىرى بولۇپ، يەر تېرىش، ئات-ئۇلاق ۋە قوش بېقىش ئىشلىرىنى قىلىپ بېرەتتى) جاھانگىر خوجىنىڭ گېپىگە قۇلاق سالمىدى ۋە يوشۇرۇپ كەلگەن قوراللارنى تاپشۇرۇپ، باندىتلاردىن قەتئىي چەك - چېگرا ئايرىدى.

لېكىن، جاھانگىر خوجىنىڭ ئىسيانى جەريانسىدا، چىڭ ھوكۇمىتىنىڭ چېرىكلىشىپ كەتكەنلىگى ۋە دولەت مۇداپىەسىنىڭ بوشىشىپ كەتكەنلىگىدىن ئىبارەت جىددى مەسىلەرمۇ پاش بولۇپ چىقتى. شۇڭا، چىڭ ھوكۇمىتى ئوز ھوكۇمرانلىغىنى مۇستەھكەملەش نىيىتىدە تەجرىبە - ساۋاقلارنى يەكۈنلەپ، بەزى ئىسلاھاتلارنى يۈرگۈزۈپ باقماقچى بولدى ۋە جەنۇبىي شىنجاڭغا ئەۋەتكەن جۆلى زۇڭدۇسى، باش تەپتىش نايەنچېڭنىڭ تەكلىۋىگە بىنائەن، توۋەندىكى تەدبىرلەرنى قوللىنىش قارارىغا كەلدى:

ھەر دەرىجىلىك ئامبال - ئەمەلدارلارنى تەكشۈرۈپ تۇرۇش تۈزۈمىنى ئەمەلگە قويۇش، يەنى ھەر يىلنىڭ ئاخىرى جياڭجۈن دۇتۇڭ، مەسلىھەت ئامبىلى قاتارلىقلار ھەر دەرىجىلىك شەھەر ئامبالىرىنى تەكشۈرۈپ باھالاپ، ئوردىغا مەلۇم قىلىپ تۇرۇش؛ جياڭجۈن، دۇتۇڭ ۋە مەسلىھەتچى ئامبالىلارنىڭ ئوزىدە مەسىلە بولسا، توۋەن دەرىجىلىك شەھەر ئامبالىرىنىڭ ئۇلارنى پاش قىلىپ، يۇقۇرىغا ماقتىيال بېرىشىگە رۇخسەت قىلىش؛ يەرلىك بەگلەرنى ئېلىش - قويۇش مەسىلىسىدە نىزامنامە تۈزۈپ چەكلەش، مۇناسىۋەتلىك كىشىلەرنى ۋەقەگە ئارىلاشتۇرماسلىق تۈزۈمىنى قاتتىق ئەمەلگە قويۇپ، بەگلىكنى پارا بىلەن سېتىۋېلىپ خەلقنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىشقا يول قويماسلىق؛ مەمۇرلارنىڭ

---

① «چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى تاشقى ئىشلارغا دائىر تارىخىي ماتېرىياللار» نىڭ داۋۇگۇاڭ دەۋرىگە ئائىت قىسمى.

ماڭاشىنى ئوستۇرۇش، مەسىلەن: ئىلى جياڭجۇنىنىڭ يىللىق ماڭاشىنى 3 مىڭ سەردىن 4 مىڭ سەركە، قەشقەر مەسلىھەت ئامبىلىنىڭ يىللىق ماڭاشىنى 1500 سەردىن 2 مىڭ سەركە، ئۇرۇمچى دۇتۇڭنىڭ يىللىق ماڭاشىنى 1888 سەردىن 2388 سەركە، ئاقسۇ ئىش باشقۇرۇش ئامبىلىنىڭ يىللىق ماڭاشىنى 400 سەردىن 1000 سەركە ئوستۇرۇش ۋە مەمۇرلارغا ئائىلە تەۋەسىنى ئېلىپ يۇرۇشكە رۇخسەت قىلىش ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلار. دىمەك، چىڭ ھوكۇمىتى ئەنە شۇنداق يوللار بىلەن مەمۇرلاردىكى خىيانەتچىلىك ئىشلىرىنى چەكلىمەكچى بولدى. جۇملىدىن شىمالىي شىنجاڭغا ئوخشاش غەرپتىكى توت شەھەردىمۇ ھەربىي تېرىقچىلىقىنى ئەمەلگە قويدى. مەسىلەن: 1827 - يىلدىن باشلاپ قەشقەر دەرياسى قولتۇغىدىكى بوش يەرلەردە ھەربىي تېرىقچىلىق مەيدانلىرى ئېچىلىشقا باشلىدى. 1831 - يىلى پادىشاھ داۋگۇاڭ چاڭ لىڭ قاتارلىقلارغا "دەسلەپ غەرپتىكى توت شەھەر بويىچە تېرىشقا بولىدىغان بوش يەرلەرنى خەلقىقە ئاچتۇرۇش، ئائىلە تەۋەسىنى ئېلىپ كەلگۈچىلەر بولسا، ئۇنىڭغا رۇخسەت قىلىش"، "ئەسكەرلىككە كىرىشنى خالىغۇچىلارغا بىر كىشىلىك لەڭ (ماڭاش ئاشلىق) بېرىش، بىر ئەسكەر ئېلىنسا، چېگرا مۇداپىەسىگە ئالماشتۇرۇلىدىغان ئەسكەردىن بىرنى قايتۇرۇش" توغرىسىدا يارلىق چۈشۈردى. غەرپتىكى توت شەھەردە ناچار قائىدە - يوسۇنلارنى ۋە بەگلەرنىڭ خەلقتە ئالۋاڭ - ياساق سېلىشنى مەنئى قىلىش؛ باندىتلارنىڭ يەر - زىمىنىنى مۇسادىرە قىلىپ، دولەت ئىختىيارىغا ئوتكۈزۈش، شەخسلەر ئاچقان يەرلەرنىمۇ ئېنىقلاپ، دولەت دارامىتىنى ئاشۇرۇش؛ ئىسلام دىنىنىڭ سىياسى ئىشلارغا مۇداخىلە قىلىشىنى چەكلەش، بۇنىڭ ئۈچۈن ئاخۇنلارنىڭ ھوكۇمەت ئىشىغا ئارىلاشماي، ئۇز ئىشى بىلەنلا بولۇشىنى ئەمەلگە قويۇش؛ ئاخۇنلار ياكى ئۇلارنىڭ بالىلىرى بەگ ۋە باشقا ھوكۇمەت ئىشلىرىدا بولسا، ئاخۇنلۇق قىلىشقا يول قويماسلىق؛ چېگرا مۇداپىەسىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن، چېگرا قوغدىغۇچىلارنىڭ

بالا - چاقىلىرىنى بىللە ئېلىپ مېڭىشىغا يول قويۇش ۋە ھەربى تېرىقچىلىقنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشتىن تاشقىرى، قورۇل ۋە تۇرلەرنى كوپەيتىش، توۋەن دەرىجىلىك ھەربى باشلىقلارنى كوپەيتىش، ھەربى تەلىمنى كۇچەيتىش ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش تەدبىرلەر ئوتتۇرىغا قويۇلدى. بىراق، بۇ تەدبىرلەر قەتئىي ئىز-چىللاشتۇرۇلمىدى. يىلتىز تارتىپ كەتكەن كونا قائىدە - يوسۇنلارنى تولۇق ئىسلاھ قىلىشنىڭ ئۇزىمۇ فېودالىلىق تۇزۇم شارائىتىدا مۇمكىن ئەمەس ئىدى.

قوقان خانلىغىنىڭ جاھانگىر خوجا ئىسيانىنى قوللىغانلىغىدىن چىڭ سۇلالىسى ھوكۇمىتى ناھايىتى غەزەپلىنىپ، ئاخىرى ئۇنىڭدىن خوجا ئەۋلاتلىرىنى تاپشۇرۇپ بېرىشنى تەلەپ قىلدى. قوقان خانلىغى بۇ تەلەپنى رەت قىلغانلىقتىن، چىڭ سۇلالىسى ھوكۇمىتى قوقانلىقلارنىڭ شىنجاڭغا كېلىپ سودا قىلىشىنى، شىنجاڭدىن چاي ۋە رەۋەننىڭ ئېكسپورت قىلىنىشىنى مەنئى قىلدى. شۇنىڭدەك، ئىلى ۋە يەتتە شەھەردىكى ئەنجانلىقلارنى قوغلاپ چىقىرىپ، ئۇلارنىڭ چاي، رەۋەن، تېرىلغۇ يەر ۋە ئوي - ئىمارەتلىرىنى مۇسادىرە قىلدى. شىنجاڭدا تۇرۇپ قالغان قوقانلىقلارغا پەقەت يەر تېرىش، غەللە - پاراق تاپشۇرۇش ۋە ئالۋاڭ - ياساق ئوتەشكە رۇخسەت بېرىلىپ، يەر - مۇلۇك قىلىش ۋە ئويلۇك - ئوچاقلىق بولۇشى مەنئى قىلىندى، بۇنىڭغا خىلاپلىق قىلغۇچىلار دەرھال قوغلاپ چىقىرىلىدىغان بولدى. بىراق، بۇ تەدبىرلەرنىڭ ھەممىسى سىياسەتتىكى يېڭىلىش بولۇپ، ئېغىر ئاقىۋەتلەرنىڭ تۇغۇلۇشىغا سەۋەپ بولدى.

سودا مۇناسىۋىتىنى ئۇزۇش ۋە چاي ھەم رەۋەن چىقىرىشنى مەنئى قىلىش مەسىلىسىنى مىسالغا ئالساق، ئۇ چاغلاردا شىنجاڭ بىلەن سودا قىلىپ، چاي ۋە رەۋەن بىلەن تىرىكچىلىك قىلىدىغانلار يالغۇز قوقانلىقلار بولۇپ قالماي، بۇخارالىق، تاشكەنت، سەمەرقەنتلىك ۋە قىرغىزلارمۇ بار ئىدى. ئۇلار قوقان خانلىغى

غا ئوخشاش خوجىلار ئىسيانىنى قوللىغان ياكى ئۇنىڭغا قاتناشقان ئەمەس ئىدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە ئۇلارنىڭ شىنجاڭ بىلەن بولىدىغان سودىسى ئۇچۇن قوقان خانلىغى بىردىن - بىر ئوتەر يول ئىدى. شۇڭا، چىڭ خاندانلىغىنىڭ قوقان بىلەن يارلىق ئالاقىلەرنى ئۇزۇپ قويۇشى نەتىجىسىدە ئۇلار بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلەرمۇ ئۇزۇلۇپ قالدى. بۇ ئەلۋەتتە زەربە بېرىش دائىرىسىنى بەك كەڭ قىلۋەتتى، دۇشمەننى كوپەيتىۋەتكەن بولاتتى. ئۇنىڭ ئۇستىگە، ئوزئارا سودا قىلىش پەقەت بىر تەرەپكىلا مەنپەئەت يەتكۇزۇش بىلەن قالمايتتى.

ئەنجانلىقلارنى قوغلاپ چىقىرىش مەسىلىسىگە كەلسەك، ئۇ چاغدا شىنجاڭدا تۇرۇپ قالغان ئەنجانلىقلار ناھايىتى كوپ ئىدى. بەزى مەلۇماتلارغا قارىغاندا، كۇچا، ئاقسۇ، ئوچتۇرپان، يەركەن، خوتەن، قەشقەر ۋە يېڭىسارىدىكى ئەنجانلىقلارنىڭ سانى 3602 ئويلۇككە يەتكەن ئىدى①. ئەسلىدىكى ئەنجانلىقلار 1460 نەچچە كىشى ئىدى②. بۇ ئەنجانلىقلارنىڭ ھەممىسىنى ياماق ئادەملەر دېيىشكە بولمايتتى. ئۇلارنىڭ بەزىلىرى سودا-تىجارەت بىلەن، بەزىلىرى تېرىكچىلىك ئۇچۇن شىنجاڭغا كېلىپ قالغان ئىدى. چوڭ پومىشىك، چوڭ سودىگەر، يۇقۇرى قاتلام دىنىي كىشىلەر ۋە چىڭ سۇلالىسى بىلەن دۇشمەنلىشىدىغانلار، ئەلۋەتتە، ئازچىلىق ئىدى. چىڭ سۇلالىسىنىڭ پەرقىز ھالدا ئۇلارنىڭ ھەممىسىگە زەربە بېرىپ، مال - مۇلكىنى ھەچ بىر بەدەل بەرمەستىنلا مۇسادىرە قىلىشى ۋە ئۇلارنى قوغلاپ چىقىرىشى ئۇلارنىڭ نارازىلىغىنى چوقۇم قوزغايتتى. قوقان خانلىغى ئامىنىڭ ئەنە شۇنداق نارازىلىغىدىن پايدىلىنىشقا تەييار ئىدى، ئەلۋەتتە. شۇنداق قىلىپ، 1830 - يىلى قوقان

---

① «جەنۇبىي شىنجاڭنى تىنچىتىپ، ئاسىلار جەمەتىنى قولغا چۇشۇرۇش تەدبىرلىرى»، 69 - ۋە 75 - جىلد.

② يەنە شۇ كىتابنىڭ 78 - جىلدى.

خانلىقنىڭ ھەمايەسىدىكى يۈسۈپ خوجىنىڭ تاجاۋۇز قىلىپ كىـ رىش ۋەقەسى يۈز بەردى.

يۇقۇرىدا جاھانگىر خوجىنىڭ ئاكىسى يۈسۈپ خوجىـنىڭ بۇـ خارادا ئاخۇنلۇق قىلىپ تۇرغانـلىغى ئېيتىلـغان ئىـدى. ئۇ، نە بايلىق ۋە نە ئەمەل ـ مەنسەپتە بولماي، پەقەت دىن نامـىدىن مۇسۇلمانلارنىڭ ياردىمىگە سۈيۈنۈپ تىرىكچىلىك قىلاتـتى، ئۇـ نىڭ ئۇستىگە بۇخارا ھوكۇمرانلىرىنىڭ نازارىتىدە ياشايتتى. قو- قان بەگلىرى خوجا ئەۋلاتلىرىنىڭ قەشقەر ئاقسوگەكلىرى ئىكەنـ لىگىنى، ئۇلارنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭ مۇسۇلمانلىرى، بولۇپمۇ ئاق- تاغلىق ئۇيغۇرلار ئارىسىدا مۇئەييەن تەسىر ۋە قوزغىتىش كۈـ چىگە ئىگە ئىكەنلىگىنى نەزەردە تۇتۇپ، ئاخىر ئۇنى ئوز قېشىغا چاللاپ قورچاق قىلماقچى بولدى. ئۇلار ھەسەن دىـگەن قەشـ قەرلىك بىر كىشىنى قەلەندەر سۈرتىدە بۇخاراغا ئەۋەتـتى. ئۇ بۇخارا ھوكۇمرانى سىرتقا جەڭ ئىشى بىلەن چىـقىپ كەتـكەن پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، يۈسۈپ خوجىنى قوقانغا ئېلىپ كەلـدى. قوقان بېگى مەدەلى ئۇنىڭغا قوقانلىقلارنى قەشقەرگە تاجاۋۇز قىلىش ئۇچۇن باشلاپ بېرىپ، جاھانـگىر خوجـىنىڭ قىسـاسىنى ئېلىشنى تەكلىپ قىلدى. يۈسۈپ خوجا: "مەن قەشقەرگە بارغىنىم بىلەن بىر زاغرا نانغىمۇ ئەرزىمەيمەن"① دىدى. دىمەك، 1830 ـ يىل ۋەقەسى پۈتۈنلەي قوقان خانلىقىنىڭ قولى بىلەن تۇغـدۇـ رۇلغان، يۈسۈپ خوجا پەقەت بىر قورچاقتىـلا ئىبـارەت ئىدى.

مەدەلى خان 5 ـ ئايدا يۈسۈپ خوجـىنى مەخـپى چـاللاپ كەلگەندىن كېيىن، يۈسۈپ خوجا قەشقەرگە تاجاۋۇز قىلـىپ كـ- رىشكە تەييارلاندى ۋە 7 ـ ئايدا ئالاي تېغـىغا كېـلىپ، 8 ـ ئايدا قىرغىز قەبىلىلىرىنى بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلدى. بۇ ئىشلار- نىڭ ھەممىسىنى ئۇيغۇر جۇنۇڭاڭ ئىساق مەسـلىھەت ئامبـىلى زا-

---

① «چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى تاشقى ئىشلارغا دائىر تارىخىي ماتـ- رىياللار» نىڭ داۋگۇاڭ دەۋرىگە ئائىت 4 ـ جىلدى.

لۈگۈنىڭ ئاغا مەلۇم قىلغان بولسىمۇ، ئۇنىڭ گېپىگە ئەھمىيەت بېرىلمىدى. 9 - ئايدا قوقان ئەسكەرلىرى ئۇيغۇر ئىسيانكارلىرىنى قوراللىقلاندۇرۇپ، مىڭبۇلۇق قورۇلىرىغا بېسىپ كىرگەندىن كېيىنلا، زالۇگۈنا ئۇلارغا قارشى قوشۇن ئەۋەتتى، بىراق قوشۇنى مەغلۇپ بولدى. قوقان ئەسكەرلىرى خالىغىنىچە بۇلاڭ - تالاڭ قىلىپ، ئوت قويۇپ، ئادەم ئولتۇرۇپ، قەشقەر بىلەن يېڭىسارنى قورشۇۋالدى ۋە يەر-كەنگىمۇ ھۇجۇم باشلىدى. قەشقەر مەسلىھەت ئامبىلى زالۇگۈنا شەھەردىن 3 قېتىم قوشۇن باشلاپ چىقىپ، باندىتلارغا قايتارما زەربە بېرىپ، پوتەيلىرىنى يانچىپ تاشلاش بىلەن نۇرغۇن باندىتلارنى يوقاتتى. يەركەندىكى لەشكەر باشلىنى ئامبال بىي چاڭ ھەربىي ئىنتىزامنى چىڭىتىپ، شەھەر سىرتىدىكى سودىگەرلەرنى سېپىل ئىچىگە يوتكەپ، بەگ ۋە ئاخۇنلارغا ۋەتەن تۇيغۇسىنى قوغداشنىڭ ئۇلۇغ ئەھمىيىتىنى چۈشەندۈردى. شۇنىڭدەك غەرپ تەرەپتە قەشقەر بىلەن يېڭىسارغا بارىدىغان كوراۋات، غەربىي جەنۇبتا سېرىققولغا بارىدىغان لەنگەر، شەرقتە شۇۋۇزىغا بارىدىغان بارچۇق قورۇلىرىنىڭ ھەر بىرىگە 200 دىن چىڭ ئەسكەرلىرىنى، 2000 دىن ئۇيغۇر ئەسكەرلىرىنى قويۇپ، يەر-كەننى قاتتىق قوغداشقا تەييارلاندى. 10 - ئاينىڭ 11 - كۈنى 10 مىڭدىن ئوشۇق قوقان قوشۇنى شەرقىي شىمال تەرەپتىن يەركەنگە ھۇجۇم قىلدى. ئۇلار يېقىنلاشقاندا، سېپىل ئىچىدىكى چىڭ ئەسكەرلىرى ملىتىق ۋە زەمبىرەكلەردىن ئوق ياغدۇرۇپ، مۇسۇلمان ئەسكەرلەر بىلەن بىرلىكتە قاتتىق جەڭ قىلىپ، 200 ئاتلىق باندىتنى ئولتۇردى ۋە موكتۇرمىدىكى ئەسكەرلەر 30 نەچچە باندىتنى تىرىك تۇتتى. دۇشمەن شەر-قىي شىمال تەرەپتىن ھۇجۇم قىلىپ، ئىش چىقىرالمىغاندىن كې-يىن، جەنۇبىي دەرۋازىغا يوتكىلىپ، "سودىگەرلەرنىڭ دۇكانلىرى-نى تامام كويدۇرۇپ تاشلىدى". بۇ ئەھۋال ئەسكەر ۋە خەلقنىڭ قاتتىق غەزىنىنى قوزغىدى. شەھەر مۇداپىەسىدىكى ئەسكەر، ۋە ئەمەلدارلار قېرىنداش مىللەت ئەسكەرلىرى بىلەن بىرلىكتە

جەنۇبىي دەرۋازىدىن ئېتىلىپ چىقىپ، دۇشمەن بىلەن كوچىلاردا قىدىچۇازلىق قىلىپ، 60 نەچچە دۇشمەننى ئولتۇردى. قالدۇق دۇشمەنلەر كونا شەھەرنىڭ غەربىي دەرۋازىسىغا ئېتىلىپ، بۇلاڭ-تالاڭ قىلىشقا باشلىدى. ھەر مىللەت ئەسكەر ۋە خەلقلىرى دەرۋازىنى ئېتىۋېلىپ، نۇرغۇن دۇشمەنلەرنى ئولتۇردى ۋە 200 دىن ئوشۇغىنى تىرىك قولغا چۈشۈردى. شۇنىڭ بىلەن يەركەن شەھىرىنى قوغداش بويىچە تۇنجى غەلىبە قولغا كەلدى.

11 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا دۇشمەن ئەسكەرلىرى يەركەنگە يەنە ھۇجۇم قىلدى. بىر چاڭ دۇشمەن ئەسكەرلىرىنى شەھەر-دىن 20 نەچچە چاقىرىم يىراقلىقتىكى لەڭگەردە توساپ تۇرۇپ، چوڭ ئوستەڭدىن سۇ باشلاش بىلەن كونا شەھەرنىڭ شەرقىي شىمالىغا 3 - 4 گەز چوڭقۇرلۇقتا سۇ قويۇۋېتىپ، دۇشمەننى شەھەرگە يېقىن كەلتۈرمىدى.

11 - ئاينىڭ 21 - كۈنى 5 - 6 مىڭ قوقەن ئەسكىرى كونا شەھەرگە ھۇجۇم قىلدى. بىر چاڭ 800 ئەسكەرگە باشچىلىق قىلىپ، قايتارما ھۇجۇمغا ئوتتى. بېشىغا قىزىل ياغلىق چەككەن ئەسكەر ۋە خەلقلەر قەھرىمانلىق بىلەن جەڭ قىلىپ، 200 دىن ئارتۇق دۇشمەن ئەسكىرىنى ئولتۇردى، شۇنىڭ بىلەن دۇشمەن مەغلۇپ بولۇپ چېكىندى. كونا شەھەر بەگلىرىدىن ئابدۇراخمان مىللى ئەسكەرلەرنى باشلاپ، دۇشمەننى 40 نەچچە چاقىرىمچە قوغلاپ باردى. مەغلۇپ بولغان دۇشمەن مارالۇبشى تەرەپكە قاراپ قاچتى. بۇ جەڭدە 800 كىشى 300 نەچچە دۇشمەننى ئولتۇرۇپ، 5 - 6 مىڭ دۇشمەن ئەسكىرىنى توسىيالدى. ئۇيغۇر ۋە خەنزۇ خەلقى بىر نەيەتتە بولۇپ، ئاز كۈچ بىلەن كوپ سانلىق دۇشمەننى يېڭىپ، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ بىرلىك - ئىتتىپاقلىقىنىڭ نەقاتارلىق زور كۈچ ئىكەنلىگىنى روشەن نامايەن قىلدى.

ئىلى مەسلىھەت ئامبىلى يۇڭ ئەن ئاتلىق ۋە پىيادە بولۇپ، 4 - 5 مىڭ ئەسكەر بىلەن 10 - ئاينىڭ 28 - كۈنى ئاق

سۇغا يېتىپ كەلگەن بولسىمۇ، يارەمگە بارماي تۇرۇۋالدى. 10 - ئاينىڭ 19 - كۈنى ئۇرۇمچى تىدۇسى خانېكئا ئىلى لەشكەر باشلىغى شياۋشۇندەي قوماندانلىغىدىكى 3 - 4 مىڭ كىشىلىك قوشۇن خوتەن ئارقىلىق يەركەنىڭ 40 چاقىرىم جەنۇبىدىكى قاش دەريا‌سى كوۋرۇگىگە يېتىپ كەلدى ۋە قاتتىق جەڭ لەردىن كېيىن، يەركەننى مۇھاسىرىدىن قۇتۇلدۇردى.

چىڭ قوشۇنلىرى 12 - ئاينىڭ 28 - ۋە 29 - كۈنلىرى يېڭىسار بىلەن قەشقەرنىمۇ مۇھاسىرىدىن قۇتۇلدۇردى. قوقان ئەسكەرلىرى چىڭ قوشۇنلىرىنىڭ كۈچىنى كورۇپ، پەرىشان هالدا قاچتى ۋە قېچىش ۋاقتىدا هەر مىللەت خەلقىدىن 12 مىڭدىن ئوشۇق ئادەمنى قوقانغا مەجبۇرى ئېلىپ كەتتى. بۇ كىشىلەرنىڭ ئىچىدە ئەرلەر، خوتۇن - قىزلار ۋە ئۇششاق بالىلار بولۇپ، بەزىلىرى پىيادە، بەزىلىرى ئاتلىق ياكى ئىشەكلىك ئىدى. ئۇلارنىڭ نۇرغۇنلىرى يولدا مۇزلاپ ئولدى، يۇسۇپ خوجىنىڭ ئوزىمۇ 5 ئايدىن كېيىن قوقاندا ئولدى. قوقان خانلىغى بۇ ئادەملەرنى سىر دەريا بويىدىكى خوجەنتنىڭ شىمالىغا جايلاشقان شەھەرخانە شەھىرىگە (بۇ شەھەر ئومەر خان تەرىپىدىن بىنا قىلىنغان) ئورۇنلاشتۇردى①. يېڭىسار تەۋەسىدىكى ئۇزۇمچاق يېزىسىدىن هەيدىلىپ ماڭغان كىشىلەردىن 69 نەچچە ئۇيغۇر يېرىم يولغا بارغاندا، دۇشمەنىنىڭ ئۇيقۇغا كەتكەنلىگىدىن پايدىلىنىپ، پالتا ۋە كەتمەن بىلەن ئۇلارنى ئولتۇرۇپ، ۋەتەنگە قايتىپ كەلدى.

يەنە مىڭدىن ئارتۇق قوقان ئەسكىرى 1830 - يىلى 10 - ئايدا سېرىققولىغا باستۇرۇپ كىرىپ، ئۇ يەرنىڭ 5 جىرىكىلىك (دەرىجىلىك) هاكىم بېگى مەمەتشانى باغلاپ كەتتى ۋە يولدا ئولتۇرۇپ تاشلىدى. يەنە نۇرغۇن بۇلاڭ - تالاڭ قىلىپ، پەس

---

① خاۋۇس «موڭغۇل تارىخى» 2 - جىلد، 2 - كىتاپ 825 - بەت.

راۋات داۋىنىغا قېچىپ كەتتى①. تاجىك خەلقى شورش يېزىسىنىڭ بەش جىركىلىك بېگى سايىتنىڭ يېتەكچىلىگىدە پىداكارلىق بىلەن جەڭ قىلىپ، قوقان باندىتلىرىنى چېكىندۇردى.

قوقان ئەسكەرلىرىنىڭ ھىمايىسىدىكى يۇسۇپ خوجا قەشقەرغە كېلىپ بۇلاڭ - تالاڭ قىلىۋاتقاندا، ئۇنىڭ ئارقا سېپى تىنچ ئەمەس ئىدى. بۇخارا خانلىغىنىڭ ئاتلىق بېگى جۇزاكىقا قوشۇن بىلەن كېلىپ، ئەگەر قوقان بېگى قەشقەرنى تالايدىغان بولسا، بىز قوقاننى ئالىمىز، دەپ جار سالدى ۋە 500 كىشى بىلەن كېلىپ، ئورە توپىنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلدى. شۇڭا، مەدەلى خان قەشقەرغە كېلىشكە جۇرئەت قىلالماي، يېرىم يولدىن قوقانغا قايتقان ئىدى②. قوقان غەرپتە ئوز دۇشمىنى بۇخارا خانلىغىنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچراپ، ئۇنىڭ ئۇستىگە چىڭ ئەسكەرلىرى ئىلى، ئۇچتۇرپان ۋە قەشقەر تەرەپتىن قوقانغا كېلىدىكەن دىگەن گەپنى ئاڭلىغاچقا، مەدەلى خان چىڭ سۇلالىسى ھوكۇمىتى بىلەن يارىشىش ۋە سودا قىلىشنى سورىدى. مۇندىن تاشقىرى، شىنجاڭدا سودا قىلسا باج تولىمەسلىكنى، ئوتكەن قېتىم شىنجاڭدىن كەتكەن ئەنجانلىقلارنىڭ مال - مۇلكىنى قايتۇرۇشنى تەلەپ قىلدى. چىڭ سۇلالىسى قوقاننىڭ بۇ تەلەپلىرىگە پۇتۇنلەي قوشۇلدى. شۇ قېتىمقى ۋەقەلەرنى بىر ياقلىق قىلىشقا مەسئۇل بولغان باش تەپتىش چاڭلىڭ جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ مۇداپىەسىنى كۇچەيتىش ئۇچۇن، قەشقەردىكى مەسلىھەت ئامبىلىنى يەركەنگە يوتكەشنى تەكلىپ قىلدى. ئىككىنچى يىلى مەدەلى خان ئەلچى ئەۋەتتى ۋە نۇرغۇن مال، 300 ئات، ئون مىڭ قوي بىلەن يۇز نەچچە كىشىدىن تەركىپ تاپقان كارۋاننى قەشقەرغە سودا ئۇچۇن ئەۋەتتى. بۇنىڭدىن قوقان بىلەن جۇڭ

---

① «چىڭ شۇەنزۇڭ ھەققىدە چىن خاتىرىلەر» 173 - 177 - جىلدلار.

② «چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى تاشقى ئىشلارغا دائىر تارىخىي ماتىرىيالىلار» نىڭ داۋگۇاڭ دەۋرىگە ئائىت 4 - جىلدى.

گونىڭ ئىقتىسادىي مۇناسىۋىتىنىڭ يېقىنلىشىشى ۋە سودىنىڭ باش-
لىنىشى قوقان ئۇچۇن، شۇنداقلا ئوتتۇرا ئاسىيادىكى باشقا جايلار
ئۇچۇن نەقەدەر مۇھىم بولغانلىغىنى كورگىلى بولىدۇ.

مەدەلى خان دەۋرىدە قوقان خانلىغىنىڭ زېمىنى داۋاملىق
كېڭەيدى. بالقاش كولىنىڭ جەنۇبىدىكى ئىلى رايونى ئۇنىڭ
كېڭىيىش نىشانىسىنىڭ بىرى ئىدى. 1827 - يىلى قوقان
خانلىغى، ئېچىڭ خاندانلىغىنىڭ جاھانگىر خوجا ئىسيانىنى تىنچ-
تىش بىلەن بەنت بولۇپ قالغانلىغىدىن پايدىلىنىپ، چۇ دەريا-
سىنىڭ بويىدا پىشپەك (ھازىرقى فرۇنزى)، توقماق قاتارلىق قەلئە-
ئىستىھكاملارنى بىنا قىلدى. 1830 - يىلى بۇنىڭ چۇ دەريا-
سى تالاس دەريا-
سى قارا بالدان قاتارلىق جايلىرىمىزنى بېسىۋالدى
ۋە چۇ دەريا-
سى بىلەن تالاس دەريا-
سى بويىدا بەش شەھەر بىنا
قىلدى. نەتىجىدە ئىلى تەۋەسىدە بولغان قازاق قەبىلىلىرى
قوقان خانلىغىنىڭ چاكارلىغا چۈشۈپ كەتتى. قوقان خانلىغى-
نىڭ يەنە بىر كېڭىيىش نىشانىسى پەرغانىنىڭ جەنۇبىدىكى قارا
تېكىن، دارۋاس، قولياپ (ھازىرقى سوۋېت تاجىكىستانىنىڭ غەر-
بىي جەنۇبى) قاتارلىق جايلار ئىدى. 1834 - يىلى قوقان
قوشۇنلىرى دارۋاس بىلەن قارا تېكىننى سوراپ تۇرغان مەخ-
سۇت شاھنى يېڭىپ، قارا تېكىننى ئوز قولىغا كىرگۈزۈۋالدى①.
1835 - يىلى 3 - ئايدا، قوقان قوشۇنلىرى بۇنىڭ سېرىققول
دېگەن يېرىمىزگە يەنە تاجاۋۇز قىلىپ كىردى. ئۇلارنىڭ باشلى-
غى بوغۇچى بىرقانچە يۈز ئەسكەر بىلەن ئوت قويۇپ، ئادەم
ئولتۇرۇشتەك ۋەھشىلىكلەرنى قىلىپ، نۇرغۇن چارۋا مالىلارنى
بۇلاپ كەتتى. سېرىققولنىڭ ھاكىم بېگى قۇلچاق تاجىك خەلقە-
نى باشلاپ، دۇشمەنگە قەتئى قارشى تۇردى. ئۇ كەمبەغەل ئائى-
لىسىدىن كېلىپ چىققان، كىچىكىدە باشقىلارغا سېتىۋېتىلگەن
قۇل ئىدى. كېيىنچە، جەڭلەردىكى قەھرىمانلىغى ۋە ئوزىنىڭ

① ئىۋانوپ: «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى تەزكىرىلىرى»، 264 - بەت.

ئەقىللىقلىغى بىلەن ھاكىم بەگ بولغان①. بۇ جەڭدە قۇلچاق قوقان ئەسكەرلىرىدىن 20 نەچچىسىنى ئولتۇرۇپ، ئۇلارنىڭ ھۇجۇمىنى چېكىندۇردى ھەم بۇلاپ كېتىلگەن قوي - كالىلارنى قايتۇرۇۋالدى②.

1836 - يىلى 11 - ئاينىڭ 11 - كۇنى قوقانلىق لەشكەر قوشبېگى 2 مىڭ ئەسكەر بىلەن سېرىققولغا باستۇرۇپ كېلىپ، شەھەر دەرۋازىلىرىنى توپقا تۇتتى. قۇلچاق تاغنىڭ جەنۇبىدىكى تاشقورغاندا قەھرىمانلىق بىلەن قارشىلىق كۆرسىتىپ، بىر قانچە ئونلىغان دۇشمەننى ئولتۇردى، بەختكە قارشى، ئوزىمۇ كوكرىگىدىن ئوق تېگىپ، قەھرىمانلارچە قۇربان بولدى. ئۇنىڭ نەۋرىسى ئىنتىياغاشامۇ تاغنىڭ شىمالىنى قوغداشتا قۇربان بولدى، ئۇلارنىڭ ئائىلە - تەۋەلىرىنى قوقان ئەسكەرلىرى بۇلاپ كەتتى. تاجىك خەلقى تۇراشا دىگەن باتۇرنىڭ يېتەكچىگىدە تەشكىللىنىپ، كۇرەشكە ئاتلاندى. 1837 - يىلى 6 - ئايدا تۇراشا قوقان ئەسكەرلىرى بولمىغان چاغدا شەھەرگە كىرىپ، شەھەر قوغداشقا قالغان قوقان ئەسكەرلىرىدىن 8 كىشىنىڭ ھەممىسىنى تىرىك تۇتۇپ، يەركەنگە ئېلىپ كەلدى. چىڭ سۇلالىسى ھوكۇمىتى ئۇلارنى ئولۇمگە بۇيرۇدى③. تاجىك خەلقىنىڭ ئەنە شۇنداق پىداكارانە كۇرەشلىرى ئارقىسىدا، قوقان ئەسكەرلىرىنىڭ ھەيۋىسى سۇنۇپ، ئاخىرى سېرىققولدىن كېتىشكە مەجبۇر بولدى④.

ئەمما، كېيىن قوقان خانلىغى چارروسىيىگە دۇچكەلدى. بۇ قالاق، ئەكسىيەتچى ئىسلام فېودال خانلىغى ئوزىنى مەدىنىيەتلىك ياۋروپانىڭ بۇيۇك مۇستەملىكىچى دولىتى دەپ ئاتىۋالغان

---

① 1975 - يىلى 7 - ئاينىڭ 12 - كۇنىدىكى تەكشۇرۇش دوكلادىدىن.

② «چىڭ شۇەنزۇڭ ھەققىدە چىن خاتىرىلەر» 262 - 283 - جىلد.

③ ④ «چىڭ شۇەنزۇڭ ھەققىدە چىن خاتىرىلەر» 298 - 301 - جىلدلار.

روسىيىگە تەڭ كېلەلمەي، ئاخىرى يۇتۇپ تاشلىنىپ، چارروسىيىنىڭ مۇستەملىكىسى بولۇپ قالدى.

3 - بولۇم چار روسىيىنىڭ قازاقىستاننى بېسىۋېلىشى ھەم مەملىكىتىمىزنىڭ بالقاش كولى شەرقىدىكى ۋە جەنۇبىدىكى رايونلىرىغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرىشى

چىن سۇلالىسىنىڭ چىيەنلۇڭ يىللىرى جۇڭغار فېودال ئاقسوڭەكلىرىنىڭ توپىلاڭلىرى تىنجىتىلغاندىن كېيىن، شىنجاڭ رايونى ئېرتىش دەرياسىنىڭ قىڭغىرتۇرا (ئۇست كامېنوگورسكى) دىگەن يېرىدىن تاننو ئولانخايغىچە بولغان ئارىلىقتىلا چارروسىيە بىلەن تۇتاش ئىدى، تارباغاتاي ۋە ئىلى رايونى چېگرىسىنىڭ نېرىقى تەرىپىدە قازاق قەبىلىلىرى ياشايتتى. قازاقلارنىڭ ئوتتۇرا يۈز ۋە كىچىك يۈز قەبىلىلىرى ئىگەللەپ تۇرغان كەڭ قازاق دالاسى ئۇ چاغلاردا چار روسىيىگە قارىمايتتى، ئۇلۇيۇزنىڭ كوپ قىسمى بولسا چىڭ سۇلالىسىگە قارايتتى. دىمەك، چىڭ سۇلالىسى بىلەن چار روسىيىنىڭ چېگرىسى بىر بىرىدىن خېلى يىراق ئىدى.

قازاق خەلقىمۇ، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە سىبىر خەلقلىرىگە ئوخشاش، چار روسىيە تاجاۋۇزىغا قارشى ئىزچىل كۈرەش قىلىپ، رۇس مۇستەملىكىچىلىرىگە دائىم قوراللىق ھۇجۇم قوزغاپ، ئۇنى ئىلاجىسىز ھالغا چۈشۈرۈپ قويغان ئىدى. شۇڭا چارروسىيە شەرقىقە تاجاۋۇز باشلاش بىلەنلا ھەر قەدەمدە بىردىن قورغان بىنا قىلىش، يەنى بېسىۋالغان جايلىرىنىڭ ھەممىسىدە بىر قاتار قورغانلارنى قۇرۇش سىياسىتىنى يۈرگۈزدى. رۇس ئەسكەرلىرى جايلاشقان بۇ قورغانلار مۇستەملىكىچىلەر ۋە رۇس سودىگەرلىرى ئۈچۈن تۇرار جاي بولغىنىدەك، كوچمەنچى قەبىلىلەرنى ئوزىگە

جەلپ قىلىپ، سودا - سېتىق قىلدۇرىدىغان شەھەرچاقلار خىزمىتىنىمۇ ئوتەيتتى (ئەمما، كوچمەنچى خەلقلەر قورغاننىڭ ئىچىگە كىرەلمەيتتى)؛ جۇملىدىن بۇ قورغانلار يەنە مۇستەملىكىچىلەرنى قوغدايدىغان ۋە ئۇلارنىڭ يېڭى جايلارنى ئېچىپ، ئۇ يەرلەردىكى خەلقلەرنى ئوزىگە بويسۇندۇرىدىغان ھەربى تاجاۋۇزچىلىق پونكىتلىرى ھىساپلىناتتى. شۇنداق قورغانلار بىر - بىردىن بىنا قىلىنىپ، ئاخىر بىر لىنىيىنى تەشكىل قىلدى. رۇسلار ئۇلارنى مۇداپىئە لىنىيىسى دىسىمۇ، ئەملىيەتتە، تاجاۋۇزچىلىق لىنىيىسى ئىدى. مۇنداق لىنىيىلەردىن بىر قانچىسى بولۇپ، شۇلارنىڭ بىرى سىبىر (ئېرتىش) لىنىيىسى ئىدى: ئۇنىڭ ئۇزۇنلۇغى 1600 كىلو مېتىرغا يېتەتتى. ئۇ لىنىيە بويلاپ قۇرۇلغان شەھەر قورغانلىرى 1587 - يىلى بىنا قىلىنغان توبولسك، 1594 - يىلى بىنا قىلىنغان تاللا، 1717 - يىلى بىنا قىلىنغان ئومسك، چېلىدىنكا، 1718 - يىلى بىنا قىلىنغان پاۋلودا، سېمىپالاتىنسك، يامىشېۋ ۋە 1720 - يىلى بىنا قىلىنغان ئۇست كامېنوگورسكى قورغانلىرىدىن ئىبارەت. يەنە بىر لىنىيە 1735 - يىلى بىنا قىلىنغان ئورىنبۇرگ① قورغان لىنىيىسى بولۇپ، ئۇنىڭ ئۇزۇنلۇغى سىبىرىيە لىنىيىسىدىن ئانچە پەرقلەنمەيتتى. يەنە بىرى ئورىنبۇرگ لىنىيىسى بىلەن ئېرتىش لىنىيىسىنى توتاشتۇرغان ۋە قازاق ئورتايۇزىنىڭ چېگرىسى ئىچىگە 50—200 كىلومېتىر ئىچكىرىلەپ كىرگەن ئىشىم لىنىيىسى ئىدى. بۇ لىنىيىلەر جەنۇبىي رۇس دالىسى بىلەن سىبىرىيىنى قازاقىستاندىن ئايرىپ تۇرۇپ، قازاقىستاننى يۇتۇپ كېتىشكە ھەر زامان تەييار تۇرغان بىر يولۋاسنىڭ ئاغزىغا ئوخشايتتى.

---

① ئورىنبۇرگ — ئورال دەرياسى بويىدا بولۇپ، 1735 - يىلى قۇرۇلغان ۋە چار روسىيىنىڭ قازاقىستانغا تاجاۋۇز قىلىشىدا مۇھىم ھەربى پونكىت، سىياسى مەركەز سۈپىتىدە خىزمەت قىلغان. 1938 - يىلى چىكالوپ دەپ ئوزگەرتىلگەن. 1957 - يىلى يەنە كونا ئىسمى ئورىنغا كەلگەن.

1722 يىلى رۇس ئىمپېراتۇرى پېتىر I، ئىرانغا ھۇجۇم قىلغاندا: "قىرغىز، قازاق دالىسى ئاسىيادىكى بارلىق ئەللەر ۋە جايلارغا ئوتۇشتە ئاچقۇچ ھەم دەرۋازىدۇر" دىگەن ئىدى①. شۇڭا، قازاقىستاننى يۇتۇۋېلىش تارىختىكى رۇس پادىشالىرىنىڭ بەلگىلىنىپ بولغان فاڭجېنى بولۇپ قالغان ئىدى، قازاق قەبىلىلىرىنىڭ ئوز ئىچىدىكى ئىتتىپاقسىزلىقلار چار روسىيە تاجاۋۇزى ئۈچۈن پايدىلىق شەرتلەرنى ھازىرلاپ بەردى. چار روسىيە قازاقىستاننى بېسۋېلىشتا تەھدىت سېلىش، ئالداش، پارچىلاش ۋە بولۇۋېتىش يوللىرى بىلەن قازاق قەبىلە باشلىقلىرىنى روسىيىگە بېقىندۇرۇش ئۇسۇلىنى قوللاندى. مەسىلەن، 18 - ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرىدا كىچىك يۈزگە مەنسۇپ ئوبۇلخەيىر سۇلتان ئەنە شۇنداق شارائىتتا ئالدىنىپ، رۇس پادىشاسىغا ئەل بولغان ئىدى. 40 - يىللاردا ئوتتۇرا يۈزنىڭ بىر قىسىم باشلىقلىرىمۇ ئەنە شۇنىڭغا ئوخشاش سەۋەپلەر بىلەن رۇس پادىشاسىغا ئەل بولىدىغانلىقىنى بىلدۇرگەن بولسىمۇ، ئەمىلىيەتتە، ئۇلار چار روسىيىگە دۇشمەن ئىدى. ئۇ چاغدا، ئوتتۇرا يۈزنىڭ كوپچىلىك سۇلتان ۋە باشلىقلىرى ئوزلىرىنىڭ جۇڭغار پۇقرالىرى ئىكەنلىگىنى بىلدۇرۇپ، جۇڭغارغا بارىمتاي ئۈچۈن ئوز كىشىلىرىنى ئەۋەتكەن ئىدى②. ئوتتۇرا يۈزدىكى ئابلاي خان ئىزچىل ھالدا چىڭ سۇلالىسى پۇقراسى بولۇپ كەلدى. ئۇ ئولگەندىن كېيىن، ئوتتۇرا يۈزنىڭ شىمالىي قىسمىدىكىلەر ئۇنىڭ ئوغلى ۋەلىنى خانلىققا كوتەردى ۋە چار روسىيىنىڭ تەستىقلاپ بېرىشىنى سورىدى. چار روسىيە گېنىرال ماپورى ياكوپ 1782 - يىلى پېترو پاۋلوۋىسكىدا مۇراسىم ئوتكۇزۇپ، ئۇنى خان دەپ جاكالىدى. ئوتتۇرا يۈزنىڭ جەنۇبىدىكى نايمانلار خان خوجىنى خان سايلىدى ۋە چىڭ سۇلالىسىنىڭ

---

① دېمانوپ «18 - ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە 19 - ئەسىرنىڭ بىرىنچى يېرىمىدا قازاقىستاندىكى سىياسى تۈزۈم» (رۇسچە نەشرى) 219 - بەت.

② خاۋۇس: «موڭغۇل تارىخى» 2 - جىلد، 2 - كىتاپ، 646 - ، 650 بەتلەر.

نەستىقى ھەم تەيىنلىشىدىن ئوتكۇزدى. ۋەلى خاننى ھىساپقا ئالمىغاندا، ئابلاي خان ئائىلە گۇرۇغىدىكىلەرنىڭ ھىچقايسىسى چار روسىيە بىلەن مۇناسىۋەت باغلىماي، جۇڭغارغا تەۋە بولغان ئىدى①.

چار روسىيە قازاق باشلىقلىرىنى ئوزىگە تارتىش بىلەن بىر چاغدا، قازاق زىمىنى ئىچىدە قورغانلارنى بىنا قىلدى. مەسىلەن، يۇقۇرىدا ئېيتىلغان پېترو پاۋلوۋىسكى 1745 - يىلى ئوتتۇرا يۇز زىمىنىدا بىنا قىلىنغان ئىدى. شۇنداق قىلىپ، سىبىرىيىدىكى ھەربى لىنىيە ئاستا - ئاستا جەنۇپقا كوچۇشكە باشلىدى. 1754 - يىلى چار روسىيە ئىلىتىس تۇز كانىنى ئورىنبۇرگ قارمىغىغا ئوتكۇزدى، نەتىجىدە ئورىنبۇرگ ھەربى لىنىيىسى كىچىك يۇزگە 50—100 كىلومېتىر ئىچكىرىلەپ كىردى. قىسمەن جايلاردا ئوتتۇرا يۇز چېگرىسىغىمۇ كىرىپ كەتتى. 1803 - يىلى چار روسىيە يەنە كاسپى دېڭىزىنىڭ شەرقىي ساھىلىدىكى مىڭقىشلاق يېرىم ئارىلىدا ياشىغۇچى قەبىلىلەرنى ئوزىگە بويسۇندۇردى. ئاندىن تېخىمۇ ئىلگىرىلەپ، كىچىك يۇز چېگرىسىغا ئۇسۇپ كىرىپ، ئورالىسكى، يېڭى ئالېكساندىروۋسكى قورغانلىرىنى قۇردى. نەتىجىدە ئورىنبۇرگ لىنىيىسى كىچىك يۇزنىڭ جەنۇبىي چېگرىسىدىن ھالقىپ، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى خانلىقلارنىڭ چېگرىسىغا بېرىپ يەتتى. ئوتتۇرا يۇز زىمىنى ئىچىدە بايان ئاۋۇل، كوكچىتوپ، ئاتباسار، كاركالالىنسك قاتارلىق ئىستىھكاملارنى قۇرۇپ، ئۇ يەرلەرگە مەمۇرى ئەمەلدارنى ئەۋەتتى، ئارقىدىنلا ھەربى قوشۇنلارنىمۇ تۇرغۇزدى. شۇنداق قىلىپ، قازاق قەبىلىلىرى پۇتۇنلەي چار روسىيىنىڭ ھەربى ئىدارە قىلىشىغا ئوتتى. شۇنداق بولسىمۇ، قازاق خەلقى رۇس ئىستىھكاملىرىغا دائىم ھۇجۇم قىلىپ، ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنى بۇلاشقا ماھىر بولغان روسىيە كارۋانلىرىنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلاتتى. قازاق ۋە

① بىرىنچى ئىزاھقا ئوخشاش.

خوشلىكلەر تەرىپىدىن بۇلاڭقان بىر رۇس كارۋىنى (بۇ كارۋان بۇخارا‌غا كېتىۋاتقان ئىدى) نىڭ بىر قېتىمدا بۇلاڭ - تالاڭ قىلىنغان مال-مۈلۈكنىڭ قىممىتى 500 مىڭ رۇبلىدىن ئاشقان①.

1822 - يىلى غەربىي سىبىرىيە باش ۋالىسى سپىلىيانسكى رۇس پادىشاسىنىڭ پىكرىگە بىنائەن، «غەربىي سىبىرىيە قىرغىزلىرى نىزامى» نى ئېلان قىلدى. بۇ تېپىك مۇستەملىكىچىلىك ۋە كېگەيمە چىلىك نىزامى ئىدى. بۇ نىزام بويىچە، كىچىك ۋە ئوتتۇرا يۇز خانلىرى يىكار قىلىنىپ، 500 مىڭ ئاھالىسى بولغان يەرلەر بىرمۇنچە مەمۇرى بىرلىكلەرگە ئاجرىتىلىپ، ئارىلاش ئىدارە قىلىنىدىغان بولدى. بارلىق جىنايى ئىشلار ئەنزىلىرى ۋە 20 رۇبلىدىن ئېشىپ كەتكەن خەلق دەۋا ئىشلىرى رۇس ھەربىي سوت تارماقلىرى تەرىپىدىن باشقۇرۇلىدىغان بولدى②. نىزامنىڭ 316 - ماددىسىدا: "سىبىرىيە چېگرا لىنىيىلىرى مۇداپىە ئەھمىيىتى جەھەتتىن مەڭگۈ ئۆزگەرمەيدىغان ئىنشائاتلار ئەمەس ..... بۇ مۇداپىە لىنىيىلىرىنى يەنە ئالدىغا قارىتىپ سۈرۈش مۇمكىن" دەپ بەلگىلەنگەن③. چار روسىيە داىرىلىرى يەنە قازاق خەلقىنى جازالاش ئۈچۈن، ئالاھىدە ھەركەت دۈيلىرى بىلەن تەمىنلەش دويلىرىنى دالىلارغا ئەۋەتىپ تۇرۇشنى بەلگىلىگەن. ئاساسەن رۇس كازاكلىرىدىن تەركىپ تاپقان بۇ قوراللىق كۈچلەر قازاق خەلقىغە دەھشەتلىك زىياندا‌شلىقلارنى يەتكۈزەتتى. ئادەم ئولتۈرۈش، ئوت قويۇش، خوتۇن - قىزلارغا باسقۇنچىلىق قىلىش، بۇيۇملاڭ - تالاڭ قىلىش، زورلۇق بىلەن باج يىغىش، ئىشلەپچىقىرىش نى بۇزۇش، چارۋىلارنى بۇلاش قاتارلىق ئەسكىلىكلەرنىڭ ھەممىسىنى قىلاتتى. بۇ شۇ چاغدىكى "تېچلىقپەرۋەر سىياسىتى" (بابىكوپ

---

① سىكلان ۋە لوس ئەسىرى: «ئاسىيانىڭ يۈرىگى» (ئىنگلىزچە) 1899 - يىل، لوندون نەشرى، 243 - بەت.

② لېۋجىن: «روسىيە ئوتتۇرا ئاسىيادا».

③ بابىكوپ: «غەربىي سىبىرىيەدىكى خىزمەت خاتىرىلىرىم» (رۇسچە) 153 - بەت.

شك سوزى)نى توتقان چاك سۇلالىسى بىلەن تامامەن ئوخشىماپتتى. چار روسىيە قازاقستاننى يۇتۇۋالغاندىن كېيىن، جۇڭگونىڭ غەربىي شىمال چېگرىسىغا تاجاۋۇز قىلىشتا ھېچنىمىدىن غەم يەمەي دېگان بولدى. شۇنداق قىلىپ، تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا شىنجاڭغا تاجاۋۇز قىلىشنى ئوزنىڭ كۇنتەرتىۋىگە كىرگۇزدى.

1821 - يىلى ئوتتۇرايۇز قازاق خانى ۋەلىخان ئولدى. ئۇنىڭ ئوغلى ئەبەيدۇللا ۋەلىخانوپ "خاقانىڭ يارلىغى بولمىغىچە، خان ئاتىلىشقا ھەددىم يوق" دەپ ئوز ئىنىسى جەنەتۇللانى بېيجىڭغا ئەۋەتتى. 1823 - يىلى 12 - ئايدا چاك سۇلالىسى ئۇنىڭ ئاتىسىغا ۋارىسلىق قىلىپ خان بولۇشنى تەستىقلىدى ۋە "بارلىق ئىشلاردا ئىلى جياڭجۇنى بىلەن تارباغاتاي مەسىلىھەت ئامبالىنىڭ يولىيورۇغىغا ئەمەل قىلغايسىز" دەپ يارلىق چۈشۈردى ھەمدە "توت توپ توۋار مۇكاپات بەردى"①. 1824 - يىلى 5 - ئاينىڭ 2 - كۇنى ئىلى لەشكەر بېشى ئامبال لوشەن بۇيرۇقىغا بىنائەن ئەبەيدۇللا ۋەلىخانوپنىڭ ئوتتۇرايۇز خانى قىلىپ تەيىنلەنگەنلىگىنى ئۇقتۇرۇشقا ۋە ئۇنىڭ دادىسى ۋەلىخانوپنىڭ قەبرىسىنى يوقلاشقا ماڭدى. ئۇ بايان ئاۋۇلىغا بارغاندا، ئەبەيدۇللا ۋەلىخانوپ بىرنەچچە مەنزىل ئالدىغا چىقىپ قارشى ئالدى. بايان ئاۋۇلىغا 70 چاقىرىم قالغاندا، رۇس كازاكلىرىنىڭ ئالاھىدە ھەركىتى دۇيى يولىنى توسۇپ، ئەبەيدۇللا ۋەلىخانوپنى ئېلىپ كەتتى، شۇنىڭ بىلەن خانلىققا تەيىنلەش مۇراسىمى ئوتكۇزۇلمەي قالدى②. 2 - يىلى، ئەبەيدۇللا ئوز ئىنىسى سارباينى ئەۋەتىپ، خانلىق مەرتىۋىسىنى ئېلىپ كەتتى③.

---

① «چىڭ شۇەنزۇڭ ھەققىدە چىن خاتىرىلەر» 61 - جىلد، 39 - بەت.

② «چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى تاشقى ئىشلارغا دائىر تارىخىي ماتېرىياللار» داۋگۇاڭ دەۋرىگە ئائىت 2 - جىلد.

③ «چەتئەللەرگە دائىر ئىشلارنى باشقۇرۇشقا تەييارلىق كورۇشنىڭ بېشى ۋە ئاخىرى» 18 - جىلد، 42 - 43 - بەتلەر.

چار روسیه مۇستەملىكچىلىرى قازاق دالىلىرىدا زوراۋانلىق قىلىش بىلەنلا قالماي، جۇڭگوغا قاراشلىق بالقاش كولىنىڭ شەرق ۋە جەنۇبىدىكى جايلارغىمۇ تاجاۋۇز قىلىپ كىرىشكە باشلىدى.

بالقاش كولىنىڭ جەنۇبىدىكى قاراتال (؟) رايونى لېپشى دەريا-سىنىڭ 700 چاقىرىم داۋالىرسىدە بورخوچىن قورۇلىغا 400 نەچچە چاقىرىم كېلىدىغان يەرگە جايلاشقان. چىڭ سۇلالىسى ھوكۇمىتى ھەر يىلى قائىدە بويىچە لېپشى دەريا سىي بويىدا چېگرا تەكشۈرۈش ئېلىپ باراتتى. لېپشى دەريا سىنىڭ 500 چاقىرىم سىرتىدىكى ئايماقلىرى دەريا سى ھەققىي چېگرا ئىدى. 1825 - يىلى چار روسىيە پولكوۋنىك شۇبىن (بۇرغۇنداق) نى 300 ئەسكەر بىلەن كوكسۇ دەريا-سىنىڭ ئۇستىدىكى قاراتالغا ئەۋەتىپ، ئۇ يەردە تېرىقچىلىق قىلىدىغان ئەسكەرلەر ئۈچۈن ياتاق قىلىشقا 10 ئېغىز ئوي سالدۇردى. پولكوۋنىك شۇبىن بۇ يەردىكى قازاق باشلىغى ئابدۇللا ئوكۇنى 3 قېتىم چاقىرتىپ، ئۇنىڭغا قىلىچ، پۇل قاتارلىق نەرسىلەرنى سوغات قىلدى. ئۇنىڭ قەبىلىسىدىن باج - خىراج يىغىش نىيىتىدە قازاقلار چار روسىيىنىڭ پۇقرالىرىدۇر دەپ جاكالىدى. بۇنىڭدىن ئوت - سۈيى مول بولغان قاراتالدا شەھەر بىنا قىلىپ، تېرىقچىلىق قىلماقچى بولغانلىغى، يەرلىك قازاقلارنى ئىدارە قىلىشقا ۋە باج - خىراج توپلاشقا ئوكايلىق تۇغدۇرۇش ئىكەنلىگى مەلۇم بولۇپ قالدى. ئابدۇللا "مەن ئەزەلدىن چىڭ سۇلالىسى خاقانىنىڭ شەپقەت ۋە ھورمىتىنى كورۇپ كەلدىم. بۇ يەرلەر ئۇلۇغ خاقانىنىڭ زېمىنى، بېسۇبلىشقا بولمايدۇ" دەپ جاكالىغان بولسىمۇ، چار روسىيە مۇستەملىكچىلىرى بۇنىڭغا پىسەنت قىلمىدى. بەزى مەلۇماتلارغا قارىغاندا، چىڭ سۇلالىسى ئەسكەرلىرى چېگرا تەكشۈرۈشكە بارغاندىن كېيىنلا، ئۇلار بۇ يەردىن كەتكەن. 1825 - يىلى 10 - ئايلاردا ئىلى لەشكەر بېشى ئامبال ئۇلىنگا چېگرا تەكشۈرۈشكە بارغاندا، بۇ ئەھۋالنى بىلىپ، دەرھال چىڭ ئوردىسىغا مەلۇم قىلدى. چىڭ ھوكۇمىتى چار روسىيىنىڭ

سىناتىغا نارازىلىق بىلدۇرۇپ: "خاندانلىغىمىز جۇڭغارنى تىنجىتىقاندىن كېيىن، ئاياگۇز، لېپشى، قاراتال بىزنىڭ زىمىنىمىز بولۇپ بېكىتىلگەن ۋە ئۇ يەرلەرنىڭ ھەممىسىدە ئوبولار بار. قاراتالا-نىڭ خاندانلىغىمىز زىمىنى بولۇپ بېكىتىلگەنلىگى خەرىتىدىمۇ ئوچۇق كورسىتىلگەن ..... بۇ يەر بىزنىڭ قورۇلىمىزدىن 400 چاقىرىملا يەردە بولۇپ، ئۇ يەردىن تاجاۋۇز قىلىپ ئوتۇشكە قەتئى رۇخسەت قىلىنمايدۇ" دىگەن مەزمۇندا ئالاقە ئەۋەتكەن، چار رو-سىيە سىناتى ئوزىنىڭ جاۋاۋىدا مەككارلىق بىلەن: "بۇ ئەسكەر-لەر ئۇ ئەھۋالنى پادىشايىمىزغا مەلۇم قىلماپتۇ"، ئۇلار پەقەت "بوران - يامغۇردىن ۋاقىتلىق قېچىپ تۇرۇش" ئۇچۇنلا شۇنداق قىلغان ئىكەن دەپ يازغان. شۇنداقتىمۇ ئاخىر ئىككىنچى يىلى ئۇ يەردىكى ئىنشائاتلىرىنى بىكار قىلىشقا رازىلىق بىلدۇرۇشكە مەجبۇر بولغان①.

1831 - يىلى 12 - ئايدا ۋە 1832 - يىلى 1 - ئايدا چار روسىيە سىبىرىيە ۋە ئاسىيا مەسىلىلىرى كومىتېتىنىڭ مەجلىسىنى ئوتكۇزۇپ، تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا ئېلىمىزنىڭ غەربىي شـ-مالىغا تاجاۋۇز قىلىش فاڭجېنىنى تۇزۇپ چىقتى، يەنى "جۇڭگو-لۇقلارنى چوچۇتۇپ تاشلىماسلىق ئۇچۇن، بەزىبىر تەدرىجى قە-دەملەرنى قوللىنىش ۋە ئېھتىياتچانلىق قىلىش لازىم. ئەمما باشتىن - ئاياق ئىزچىل ھالدا، يەنى ئاستا - ئاستا ئۇلارغا شۇنى چۈشەندۇرۇش لازىمكى، ئىرتىش بويلىرىدىكى بارلىق يەرلەر، ئاياگۇز، لېپشى، كوكبېدىنىسكى (چۇكلىك) دەريالىرىنىڭ ھەممـ-سى، جۇملىدىن زەيسەن كولى ۋە جۇڭگو قورۇللىرى لىنىيىسىگـ-چە بولغان جايلارنىڭ ھەممىسى روسىيىگە تەۋە"② دەپ قارار

---

① «چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى تاشقى ئىشلارغا دائىر ماتىرىياللار»، داۋگۇاڭ دەۋرىگە ئائىت 2 - جىلد: بابىكوپ: «غەربىي سىبىرىيىدىكى خىزمەت خاتىرىلىرىم» (رۇسچە)، 154 - بەت.

② بابىكوپ. يۇقۇرىدىكى كىتاپنىڭ 157 - بېتى:

قىلدى. مەجلىستە يەنە كوكىكت بىلەن ئاياگۇز رايونىدا رۇس ئەسكەرلىرىنى تۇرغۇزۇش قارار قىلىندى.

يۇقۇرىدىكى ئەھۋالاردىن شۇنى كورۇش مۇمكىنكى، ئەپيۇن ئۇرۇشىدىن بۇرۇن، يەنى 19 - ئەسىرنىڭ 30 - ۋە 40 - يىللىرىنىڭ باشلىرىدا، چار روسىيىنىڭ تاجاۋۇزچىلىق كۇچى چۇكلىك، ئاياگۇز ۋە لېپشى دەريالىرىغىچە كېڭىيىپ يەتكەن. جۇملىدىن چار روسىيىنىڭ تاجاۋۇز قىلىپ كىرىشى ئارقىسىدا، قىڭغىرتۇرا غەربىدىكى شىنجاڭ يەرلىرى بىلەن چار روسىيە ئوتتۇرىسىدىكى چېگرا مەسىلىسىمۇ دەل ئەنە شۇ چاغدا مەيدانغا كەلدى.

چار روسىيە زېمىن جەھەتتىكى كېڭەيمىچىلىك بىلەن بىللە ئىقتىسادىي جەھەتتىمۇ تاجاۋۇزچىلىق يۇرگۇزدى. ئۇ 18 - ئەسىرنىڭ كېيىنكى مەزگىلىدىن باشلاپ، ئىلى ۋە تارباغاتاي رايونىدا سودا قىلىشقا كىرىشتى. بىراق، چىڭ سۇلالىسى ھوكۇمىتى پەقەت كىياختىدىلا سودا قىلىشقا رۇخسەت بەرگەنلىكتىن، چارروسىيىنىڭ شىنجاڭغا كېلىپ سودا قىلىشى قانۇنسىز ئىدى. مۇندىن باشقا، سىبىرالاتىسكى بىلەن پېتروپاۋلوۋسكى كارۋانلىرى ھەر يىلىنىڭ 7 - 8 - ئايلىرىدا يولغا چىقىپ، ئىككى ئاي ماڭغاندىن كېيىن، ئىلى ياكى چوچەككە كېلىپ سودا قىلاتتى.

1851 - يىلى ئىلى - چوچەك سودىسى باشلىنىشتىن بۇرۇن، چىڭ سۇلالىسىنىڭ يەرلىك ھوكۇمەتلىرى شىنجاڭغا كېلىپ سودا قىلغۇچى روسىيە كارۋانلىرىنى قاتتىق كونتۇرۇل قىلاتتى، ئۇلارنىڭ ئىلى، چوچەك رايونلىرىغا بېۋاستە كىرىشىگە، شەخسى سودا - سېتىق قىلىشىغا، ئىختىيارى مال ساقلىشىغا يول قويمايتتى. مالنى بازارغا سېلىشتىن بۇرۇن، رۇس سودىگەرلىرىدىن سايلانغان ۋەكىللەر چىڭ سۇلالىسى يەرلىك ھوكۇمىتىنىڭ مەمۇرلىرى بىلەن تاۋارلارنىڭ باھاسى ھەققىدە مەسلىھەتلىشىشى شەرت ئىدى. پارلىق تاۋارلارنىڭ باھاسى جۇڭگو پۇلى گەزلىمىسىنىڭ باھاسىغا سۇندۇرۇلاتتى (ئۇزۇنلۇغى 2 جاڭ، كەڭلىگى بىرچى بەش سۇڭ، ئېغىرلىغى 20 سەر بولغان بىر توپ پۇل گەزلىمە

رۇس ئولچىمى بويىچە 15 ياكى 15 يېرىم رۇس چىسى ھساپ لىنىپ، كونا قەغەز رۇبلىدىن 2 رۇبلىگە تەڭ ئىدى). ئۇنىڭ ئۇستىگە، روسىيە ئاۋارلىرىدىن 3 پىرسەنت ئىمپورت باجى ئېلىنىتتى. ئۇ چاغدا، رۇسىيىنىڭ شىنجاڭدىكى سودا سوممىسى تەخمىنەن كىياختا سودا سوممىسىنىڭ 25 تىن بىر-ىگە ياكى 30 دىن بىر-ىگە تەڭ ئىدى، ئەمما، يىلدىن-يىلغا كۆپىيىپ ماڭدى. چار روسىيە سودا سوممىسىنى كېڭەيتىش ئۈچۈن، شىنجاڭدىكى سودىسىنى قانۇنلاشتۇرۇشنى بارلىق كۈچى بىلەن تەلەپ قىلاتتى. 1805-يىلى چار روسىيە گرۇپىكىنىي جۇڭگودا تۇرۇشلۇق تولۇق ھوقۇقلۇق ئەلچىسى قىلىپ تەيىنلىدى. ئۇنىڭ ۋەزىپىسى "چېگرا سۇلالىسى دائىرىلىرىدىن پۈتۈن چېگرا بويلاپ ياكى ھېچ بولمىغاندا جۇڭگونىڭ غەربىي تەرىپىدە (شىنجاڭ ئارقىلىق) سودا قىلىشقا رۇخسەت ئېلىش" تىن ئىبارەت ئىدى. 1811-يىلى چار روسىيە ئىلىدا رەسمىي سودا ئىشلىرىنى باشلاشنىڭ تەييارلىغى سۈپىتىدە پوچمۇچىيىپنى سودا-تىجارەت ئاخباراتى توپلاشقا ئەۋەتتى. ئەمما، بۇ چاغلاردا چىڭ سۇلالىسىنىڭ شىنجاڭدا چار روسىيە بىلەن قىلىۋاتقان سودىسى ئۇمۇمەن ئاكتىپ بالانستا ئىدى. سانلىق مەلۇماتلارغا قارىغاندا، 1818-يىلى روسىيىدىن چوچەككە كىرگەن ماللارنىڭ قىممىتى 1621 رۇبلى 65 كۇبىك (تىيىن) بولغان. 1819-يىلى چوچەكتىن روسىيىگە كىرگەن ماللارنىڭ قىممىتى 1790 رۇبلى بولغان①.

چار روسىيە بالقاش كولىنىڭ شەرقى ۋە جەنۇبىدىكى جايلىرىغا ھەم ئوتتۇرا ئاسىيا خانلىقلىرىغا تاجاۋۇز قىلىش ئۈچۈن، ئېلىمىز زېمىنىدا ئاتالمىش ئىلمىي تەكشۈرۈشلەرنى، يەنى ئاخبارات توپلاش مەقسىدىدىكى جاسۇسلۇق ھەرىكەتلىرىنى ئېلىپ بېرىشقا مەخسۇس كىشىلەرنى ئەۋەتتى. 1793-يىلى روسىيىنىڭ ئوسمانلۇكشۇناس ئالىمى شۇبىرىس، كان ئىنژېنېرى سىنېگلوپ

① «ۋىلىخانوپ ئەسەرلىرى» (رۇسچە) 3-جىلد، 104-105-بەتلەر.

تارباغاتاي تاغلىرىغا كېلىپ، بايلىق مەنبەلىرىنى قىدىرىپ، ئالا-تۇن كانلىرىنى ئىزلىدى①. 1838 - يىلى ۋە 1842 - يىللىرىن 1847 - يىللىرى تومسك ئولكىسى سابىنداباغادىن بۇخترما ۋە نارىم دەريياسىغىچە بولغان يەرلەرنى ئولچەپ تەكشۈرۈش ئىشىنى تاماملىدى، 30 - يىللاردىن باشلاپ چار روسىيە قازاق دالىلىرىنىڭ يەر تۈزۈلۈشىنى ئولچەشكە كىرىشتى. 1832 - يىلى ئاستىرونوم فوندوروپ ئاستىرونومىيە بويىچە تەكشۈرۈپ، توچكا بەلگىلەش بۇيرۇغىنى ئالدى (30 - يىللاردىن بۇرۇن، چار روسىيە خەرىتە جەھەتتە ئاستىرونومىيە بويىچە تەكشۈرۈپ توچكا بەلگىلەش ئىشىنى تېخى قىلالمىغان ئىدى). 1837 - يىلى ئۇنىڭ بەلگىلىگەن توچكىلىرى 79 غا يەتتى، ئۇنىڭ بىرى لىپشى دەريياسى ئاغزىدىكى بالقاش كولىنىڭ ئوستىگە توغرا كېلىدۇ. 1839 - يىلى غەربىي سىبىرىيە باش ۋالىسى گورچاكوپ بېلىقچىلىق مەيدا-نى قۇرۇش قەستىدە ئابىننوپنى بالقاشقا ئەۋەتتى.

دېمەك، 1840 - يىلغىچە چار روسىيە بالقاش كولىنىڭ شەرقى ۋە جەنۇبىدىكى كەڭ زېمىنلىرىمىزغا، شۇنىڭدەك ئالتاي رايونىغا تاجاۋۇز قىلىپ، ئۇ يەرلەرنى بىزدىن تارتىۋېلىشنىڭ ھەممە تەييارلىقلىرىنى قىلىپ بولغان ئىدى. 1840 يىلىدىن كېيىن، چار روسىيە كۇچلۇك كاپىتالىستىك دولەتلەر بىلەن بىرلىكتە، ئېلىمىزگە تېخىمۇ كەڭ كولەمدە تاجاۋۇزچىلىق يۈرگۈزدى. شۇنىڭ بىلەن "جۇڭگو قەدىمىمۇ - قەدىم يېرىم مۇستەملىكە ۋە يېرىم فېئودالىق جەمىيەتكە ئايلىنىپ قالدى." («ماۋزېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى»، 2 - توم، «جۇڭگو ئىنقىلابى ۋە جۇڭگو كوممۇنىستلىرى»).

---

① خ. لانسدېر: «جۇڭگو ئوتتۇرا ئاسىياسى» (ئىنگلىزچە) 1893 - يىل، لوندون نەشرى، 1 - جىلد، 370 - بەت.

چوڭ ۋەقەلەر يىلنامىسى

بۇگۇنكى كۇندىن تەخمىنەن 1 مىليون 700 مىڭ يىلدىن 500 مىڭ يىل ئاۋال
جۇڭگو يۇەنمۇ مايمۇنسىمان ئادىمى، لەنتىيەن مايمۇنسىمان ئادىمى، بېيجىڭ مايمۇنسىمان ئادىمى پەيدا بولدى.
بۇگۇنكى كۇندىن تەخمىنەن 7000 يىلدىن 6000 يىل ئاۋال جۇڭگونىڭ يېڭى تاش قوراللار دەۋرى باشلاندى.
شىنجاڭدا نەپىس تاش قوراللار مەيدانغا كەلدى.
بۇگۇنكى كۇندىن تەخمىنەن 3000 يىل ئاۋال شاڭ، جۇ دەۋرى شىنجاڭنىڭ جەنۇبىي قىسمىدا دىخانچىلىق ئاساس قىلىنىغان مەدىنىيەت مەيدانغا كەلدى.
مىلادىدىن ئاۋالقى 475 - يىلدىن 221 - يىلغىچە جەنگو دەۋرى جۇڭگو فېوداللىق جەمىيەتكە قەدەم قويدى. شىنجاڭدا سىنىپىي جەمىيەتكە ئوتۇش باشلاندى.
مىلادىدىن ئاۋالقى 221 - يىلدىن مىلادىنىڭ 220 - يىلىغىچە چىن، ئىككى خەن دەۋرى
شىنجاڭ ئاساسىي جەھەتتىن قۇلدارلىق تۈزۈمىدىكى جەمىيەت تەرەققىياتى باسقۇچىدا بولدى
مىلادىدىن ئاۋالقى 209 - يىلى چىن 2 - نىڭ 1 - يىلى ھۇنلارنىڭ باشلىغى مودۇن (مەتە، باتۇر) تەڭرىقۇتلۇققا ئولتۇرۇپ، شىمالدىكى مىللەتلەر، قەبىلىلەرنى بىرلىككە كەلتۈرۈشنى باشلىدى.
مىلادىدىن ئاۋالقى 3 - ئەسىرنىڭ ئاخىرى غەربىي خەن سۇ-

لالىسىنىڭ دەسلەپكى يىللىرى

ياۋچىلار دۇكخۇاڭ بىلەن چىلەنسەن تاغلىرى ئارىلىغىدىن ئىلى ۋادىسىغا كوچۇپ، ئەسلى مۇشۇ جايلاردا تۇرۇپ كېلىۋاتقان ساكلارنىڭ كوپچىلىگىنى جەنۇبقا كوچۇشكە مەجبۇر قىلدى.

مىلادىدىن ئاۋالقى 177 - يىلى (ياكى 176 - يىلى) خەن سۇلالىسى پادىشاسى ۋېندىدىن 4 يىل (ياكى 3 يىل) ئاۋال ئۇيسۇنلار كۇن بېيې مەرگەن چاپمار يېتەكچىلىگىدە ئىلى ۋادىسىغا كوچتى. ياۋچىلارنىڭ كوپچىلىگى جەنۇبقا كوچتى. ھۇنلارمۇ شىنجاڭنىڭ شىمالىي قىسمىغا كېڭەيدى. غەربىي رايوندا ھۇنلار ھاكىمىيىتىنىڭ ھوكۇمرانلىغى تىكلىنىشكە باشلىدى.

مىلادىدىن ئاۋالقى 138 - يىلى خەن سۇلالىسىنىڭ جەنۇبەن 3 - يىلى جاڭ چيەن تۇنجى قېتىم غەربىي رايونىغا كەلدى.

مىلادىدىن ئاۋالقى 110 - يىلدىن 105 - يىلغىچە خەن سۇلالىسىنىڭ يۇەنفېڭ يىللىرى

خەن سۇلالىسى مەلىكە شىجۇننى ئۇيسۇن كۇن بېيىسى مەرگەن چاپمارغا ياتلىق قىلدى. خەن سۇلالىسى ئۇيسۇنلارنىڭ شىمالدىكى شۇەنلېي دېگەن يەردە بوز يەر ئوزلەشتۇرۇشنى باشلىدى.

مىلادىدىن ئاۋالقى 101 - يىلى خەن سۇلالىسىنىڭ تەيچۇ 4 - يىلى خەن سۇلالىسى بۇگۇر، چېدىر ئەتراپىدا بوز يەر ئوزلەشتۇردى، بۇ ئىشقا شاۋۇبي ئۇنۇانلىق ئامبال يېتەكچىلىك قىلدى.

مىلادىدىن ئاۋالقى 68 - يىلى خەن سۇلالىسىنىڭ دىجيە 2 - يىلى خەن سۇلالىسى پىشامشان (پىچان) نىڭ غەربىنى قوغدىغۇچى ئەمەلدار قويۇپ، جەنۇبىي يولنى قوغدىدى.

مىلادىدىن ئاۋالقى 60 - يىلى خەن سۇلالىسىنىڭ شىنجۇي 2 - يىلى غەربىي رايونغا ھوكۇمرانلىق قىلغان ھۇنلارنىڭ باتسىقان شانشات خانى خەن سۇلالىسىگە ئەل بولدى.

ملادىدىن ئاۋالقى 59 - يىلى خەن سۇلالىسىنىڭ شېنجۇڭ 3 - يىلى ئوردى (ھازىرقى بۇگۇر) دا غەربىي رايون دۇخۇ مەھكىمىسى تەسىس قىلىندى.

ملادىدىن ئاۋالقى 53 - يىلى خەن سۇلالىسىنىڭ گەنلۇ 1 - يىلى ھۇنلارنىڭ قوغشار تەكرىقۇتى، قۇتىشوش تەكرىقۇتى خەن سۇلالىسىگە ئەل بولدى.

ملادىدىن ئاۋالقى 36 - يىلى خەن سۇلالىسىنىڭ جەنجاۋ 3 - يىلى غەربىي رايون دۇخۇسى قۇتىشوش تەكرىقۇتىنىڭ توپلىگىنى تىنجىتتى.

ملادىدىن ئاۋالقى 1 - ئەسىر خەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى دەۋرى شىنجاڭدا بۇددا دىنى تارقىلىشقا باشلىدى.

ملادىنىڭ ؟ يىلىدىن 18 - يىلىغىچە غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرىدىن ۋاڭ ماڭنىڭ تەيەنفېڭ 5 - يىلىغىچە يەركەن خانىي يەن ھۇنلار ھاكىمىيىتىنىڭ پاراكەندىچىلىگىگە زەربە بەردى.

18 - يىلىدىن 33 - يىلىغىچە ۋاڭ ماڭنىڭ تەيەنفېڭ 5 - يىلىدىن شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ جيەنۇۋ 9 - يىلىغىچە يەركەن خانىي كاڭ ھۇنلارنىڭ پاراكەندىچىلىگىگە زەربە بەردى

27 - يىلى خەن سۇلالىسىنىڭ جيەنۇۋ 5 - يىلى خېشىدىكى تەپرىقچىي ھاكىمىيىتى شەرقىي خەن سۇلالىسى ھوكۇمىتى نامىدىن يەركەن خانىي كاڭنى خىزمەت كورسەتكەن پەزىلەتلىك خانلىققا، غەربىي رايونىنىڭ ئۇلۇغ دۇۋلىغىغا تەيىنلىدى.

48 - يىلى خەن سۇلالىسىنىڭ جيەنۇۋ 24 - يىلى ھۇنلار رەسمىي ھالدا جەنۇبىي تەكرىقۇت، شىمالىي تەكرىقۇت بولۇپ بولۇندى.

74 - يىلى خەن سۇلالىسىنىڭ يۇگېڭ 17 - يىلى شەرقىي خەن سۇلالىسى غەربىي رايوندا غەربىي رايون دۇخۇسىي ۋە ۋۇجىياۋۋېي تەسىس قىلدى.

91 - يىلى خەن سۇلالىسىنىڭ يۈكىيۈەن 3 - يىلى شىمالىي ھونلار كەڭ كولەمدە غەربكە كوچتى. بەن چاۋ غەربىي رايون دۇخۇلىغا تەيىنلىنىپ، كۇسەن (كۇچا) دا تۇردى شۇي گەن جاكشى (تورە) ئامبالىققا تەيىنلىنىپ، قەشقەردە تۇردى.

166 - يىلدىن ئاۋال خەن سۇلالىسىنىڭ يەنشى 9 - يىلدىن ئاۋال سايبىلاردىن تەنشىخۇەي (؟) گوبىسىنىڭ شىمالىدا زوراۋانلىق قىلىپ، غەربىي رايونغا ھوكۇمرانلىق قىلدى.

220 - يىلدىن 420 - يىلغىچە ۋېي، جىن شىنجاڭنىڭ دىخانچىلىق رايونلىرىدا فېودالىق جەمئىيەتكە ئوتۇش باشلاندى.

327 - يىلى شەرقىي جىن سۇلالىسىنىڭ شەنخي 2 - يىلى قۇجۇدا ئايماق (ۋىلايەت) تەسىس قىلىنىپ، ئالدىنقى لياڭ ھاكىمىيىتىگە قارىدى.

383 - يىلى ئالدىنقى چىن سۇلالىسىنىڭ جيەنيۈەن 19 - يىلى، كۇچالىق مەشھۇر راھىب كۇمراجىۋا ئىچكى ئولكىلەرنى بېرىپ، بۇددا دىنىنى تەشۋىق قىلدى، بۇددا كىتابلىرىنى تەرجىمە قىلدى.

4 - ئەسىرنىڭ ئاخىرى شىمالىي ۋېي پادىشاسى داۋۇۋنىڭ 1 - يىلى، جۇجانلارنىڭ باشلىغى شىلۈن (؟) خان ئاتالدى، جۇجانلارنىڭ زىمىنى غەربتە كىنگىت (ھازىرقى يەنجى) نىڭ شىمالىغىچە كېڭەيدى.

399 - يىلى كېيىنكى چىن سۇلالىسىنىڭ خۇكشى 1 - يىلى راھىب فاشەن غەربىي رايونغا سەپەر قىلىپ، بۇددا كىتابلىرىنى ئېلىپ كەلدى.

414 - يىلدىن 428 - يىلغىچە، شىمالىي ۋېينىڭ شىنرۇي 1 - يىلدىن شيۈەن 5 - يىلغىچە

جۇجانلار باشلىغى داتان خانلىققا ئولتۇرغان مەزگىلدە، ئۇنىڭ

غەربىي تەرىپى گىلى ۋادىسىدا كوچمەنچىلىك قىلىدىغان ياپبانلارغا تۇتاشتى، جەنۇبىي تەرىپى تىيانشاننىڭ جەنۇبىي ئېتەكلىرىگىچە يەتتى.

145 - يىلى شىمالىي ۋېينىڭ تەيپىڭ جېنجۇن 6 - يىلى شىمالىي ۋېي پادىشاھىنىڭ ئەمەلدار تۇرغۇزدى، "ئۇ يەردىكى خەلقلەرگە ۋىلايەت، ناھىيىلەردىكىگە ئوخشاش ئالۋان - ياساق قويدى".

487 - يىلى شىمالىي ۋېينىڭ تەيخې11 - يىلى گىگىز ھارۋىلىقلارنىڭ بۇركىلى قەبىلىسىنىڭ جۇجان خانلىغىغا قارشى قوزغىلىڭى باشلاندى، بۇ قەبىلە شەرقىي تىيانشان تاغلىرىنىڭ شىمالىي ئېتىگىگە كوچتى.

5 - ئەسىرنىڭ ئاخىرى شىمالىي ۋېينىڭ تەيخې يىللىرى ئىفتالىتلار جۇجان خانلىغىغا قارشى تۇردى ھەم كۈچلۈننىڭ جەنۇبىغا كوچۇپ، تارىم ئويمانلىغىنىڭ كۆپ قىسمىنى ئىشغال قىلدى.

552 - يىلى غەربىي ۋېينىڭ فىدى 1 - يىلى تۇركلەرنىڭ باشلىغى بۇمىن ئىل قاغان ئاتالدى، جۇجان خانلىغىنىڭ قولىدىكى گوبىنىڭ شىمالىنى ئىگىلىدى. غەربىي تۇركلەرنىڭ باشلىغى ئىستەمى (بۇمىننىڭ ئىنىسى) قاغان ئاتالدى. شىمالىي شىنجاڭدىكى چارۋىچىلىق رايونى فېودالىق جەمىيەتكە ئوتتى.

575 - يىلى (ياكى 576 - يىلى) غەربىي ۋېينىڭ گۇڭدى 2 - يىلى (ياكى 3 - يىلى)
ئىستەمىنىڭ ئوغلى تېكىن تاردۇش قاغانلىققا ئولتۇردى.

600 - يىلى سۇي سۇلالىسىنىڭ كەيخۇاڭ 20 - يىلى تۇرا قەبىلىلىرى تۇرك خانلىغىغا قارشى قوزغالدى.

605 - يىلى سۇي سۇلالىسىنىڭ دايې 1 - يىلى تۇرا قەبىلىلىرى غەربىي تۇرك خانلىغىغا قارشى قوزغالدى. جابىرقا قەبىلىسىنىڭ باشلىغى قالىن (؟) ئىتمىش باغا قاغان بولدى، سىر - تاردۇش قەبىلىسىنىڭ باشلىغى ئىشبارا ئېبىتا

كىچىك قاغان بولدى.

609 - يىلى سۇي سۇلالىسىنىڭ دايىي 5 - يىلى
سۇي سۇلالىسى شىنجاڭنىڭ شەرقىي جەنۇبىي قىسمىدا پىشامشان، چەرچەن ناھىيىلىرىنى تەسىس قىلدى.

610 - يىلى سۇي سۇلالىسىنىڭ دايىي 6 - يىلى
سۇي سۇلالىسى ئۇيغۇرغولدا ئۇيغۇرغول ناھىيىسى تەسىس قىلدى.

627 - يىلى تاڭ سۇلالىسىنىڭ جىنگۇەن 1 - يىلى
راھىب شۇەنجۇاڭ بۇددا كىتابلىرىنى ئېلىپ كېلىش ئۈچۈن شىنجاڭدىن ئوتتۇپ ئوتتۇرا ئاسىيا ئارقىلىق ھىندىستانغا ماڭدى.

630 - يىلى تاڭ سۇلالىسىنىڭ جىنگۇەن 4 - يىلى
تاڭ سۇلالىسى شەرقىي تۈرك خانلىغىنى بىسىقتۇردى. تاڭ سۇلالىسى ئۇيغۇرغولدا تۇرپان - قۇمۇل ئايمىغىنى تەسىس قىلدى.

640 - يىلى تاڭ سۇلالىسىنىڭ جىنگۇەن 14 - يىلى
تاڭ سۇلالىسى قۇجۇنىڭ چوجا (؟) خانلىغىنى بىسىقتۇردى، قۇجۇدا ئاستانا - قۇجۇ ئايمىغى تەسىس قىلدى، قاغان بۇتسارىدا تىڭجۇ (بەش بالىق) ئايمىغىنى تەسىس قىلدى ھەمدە قۇجۇدا ئەنشى (غەرپىي تېچلاندۇرۇش) دۇخۇ مەھكىمىسى تەسىس قىلدى.

627 - يىلىدىن 649 - يىلىغىچە تاڭ سۇلالىسىنىڭ جىنگۇەن يىللىرى
تاڭ سۇلالىسى ئاستانا ئايمىغىدا يەر تەكشەش تۈزۈمىنى يولغا قويدى.

644 - يىلى تاڭ سۇلالىسىنىڭ جىنگۇەن 18 - يىلى
تاڭسۇلالىسى كىنگىت خانى ناگا تۇركەش توپىلىڭىنى تىنجىتتى.

646 - يىلى تاڭ سۇلالىسىنىڭ جىنگۇەن 20 - يىلى
تاڭ سۇلالىسى سىر - تاردۇش خانلىغىنى تىنجىتىپ، گوبىنىڭ شىمالىدا دۇخۇ مەھكىمىسى، دۇدۇ مەھكىمىسى، ئايماق تەسىس قىلدى.

648 - يىلى تاڭ سۇلالىسىنىڭ جەنگۈەن 22 - يىلى
تاڭ سۇلالىسى كۈسەن (كۈچا) خانى خارىپۇ سىپانىڭ توپىلىڭ-
نى تىنىجىتتى. كۈسەن دۇدۇ مەھكىمىسى، كىنگىت دۇدۇ
مەھكىمىسى تەسىس قىلدى. ئەنشى دۇخۇ مەھكىمىسى كۈ-
سەنگە كوچۇرۇلدى، كۈسەن، سۇلىي، ئۇدۇن، سۇياپ قاتار-
لىق 4 شەھەر تەسىس قىلىندى.
649 - يىلى تاڭ سۇلالىسىنىڭ جەنگۈەن 23 - يىلى
تاڭسۇلالىسى غەربىي تۈركىتە دۇدۇ مەھكىمىسىنى تەسىس
قىلدى، غەربىي تۈركىلەرنىڭ باشلىغى ئاسنا ئالىپ دۇدۇ
(تۇتۇق) بولدى.
657 - يىلى تاڭ سۇلالىسىنىڭ شەنچىڭ 2 - يىلى
تاڭ سۇلالىسى ئاسنا ئالىپ توپىلىڭنى تىنىجىتتى، غەربىي تۈرك
رايونىدا مۇڭچى، كۇنلىڭ دۇخۇ مەھكىمىلىرىنى ۋە بىرمۇنچە
دۇدۇ مەھكىمىلىرىنى، ئايماقلارنى تەسىس قىلدى.
661 - يىلى تاڭ سۇلالىسىنىڭ لۇكسۇ 1 - يىلى
تاڭ سۇلالىسى كۇبىلۇننىڭ غەربىدە بىر قاتار دۇدۇ مەھكە-
مىسى، ئايماقلارنى قۇردى.
699 - يىلى ۋۇزىتيەننىڭ تيەنشىڭ 2 - يىلى
كىيىنكى تۈرك قاغانى ئوز ئوغلى بەگچور (؟) نى كىچىك قاغان
لىققا تىكلىدى ،بەگچورنىڭ ھوكۇمرانلىغى ئالتاي تاغلىرىنىڭ
غەربىي جەنۇبىغىچە كېڭەيدى. ۋۇزىتيەن تۈركەشلەرنىڭ
باشلىغى ئوزلىغىنى ياۋچى دۇدۇ مەھكىمىسىنىڭ دۇدۇلۇ-
غىغا تەينىلىدى.
702 - يىلى ۋۇزىتيەننىڭ چاكىەن 2 - يىلى
بەشبالىق دۇخۇ مەھكىمىسى قۇرۇلۇپ، تيانشاننىڭ شىمالىدىكى
كوچمەنچى مىللەتلەرنى باشقۇردى.
717 - يىلى تاڭ سۇلالىسىنىڭ كەيىۋەن 5 - يىلى
تۈركەشلەرنىڭ باشلىغى سۇلۇ تاڭ سۇلالىسى تەرىپىدىن
تۈركەش دۇدۇسى، جىنفاڭداۋنىڭ پاسقاق بېگى، (مۇداپە

قومانـدانى) قاتارلـىق ۋەزىپىلەرگە تەيىنلەندى ھەم ئەلگە ئىستـائەتمەن گۇڭ، سادىق قاغان دەپ ئۇنۋان بېرىلدى.

755 - يىلى تاڭ سۇلالىسىنىڭ تيەنباۋ 14 - يىلى

ئەنلۇشەن - شى سىمىڭ توپلىڭى پارتلىغاندا، غەربىي رايونىنىڭ ئەنشى قوشۇنلىرى، بەشبالىق ۋە باشقا بىرمۇنچە جايلاردىكى قوشۇنلار ئىچكىرىگە يوتكىتىلىپ توپلاڭ باستۇرۇلدى.

8 - ئەسىرنىڭ 90 - يىللىرىنىڭ باشلىرى تاڭ دېزۇڭ دەۋرى جەنۇبىي شىنجاڭنى توبۇت (تىبەت) ھوكۇمىتى بېسىۋالدى.

841 - يىلى تاڭ سۇلالىسىنىڭ خۇيچاڭ 1 - يىلى

ئۇيغۇرلارنىڭ مەركىزىي قىسمى شىنجاڭغا كوچۇپ، شىنجاڭدا ئاساسىي مىللەت بولۇپ قالدى.

857 - يىلى تاڭ سۇلالىسىنىڭ داجۇڭ 11 - يىلى

تاڭ سۇلالىسى ئەنشى ئۇيغۇرلىرى باشلىغى پان تىكىنگە ئۇلۇغ تەڭرىدىن بولمىش كۇچلۇك بىلگە ئالىپ قاغان دەپ ئۇنۋان بەردى.

9 - ئەسىرنىڭ 60 - يىللىرىنىڭ ئوتتۇرىلىرى تاڭ سۇلالىسىنىڭ يىزۇڭ ۋاقتى

تاڭ سۇلالىسى تۇرپان ئۇيغۇرلىرى باشلىغى ئېل ئىگىسى كۇلقۇ يۇمىش باغاغا بۇلۇتسىمان تۇغلۇق جاڭجۇن، سول قانات مۇھاپىزەتچى قىسمىنىڭ چوڭ جاڭجۇنى ۋە شىتات سىرتىدىكى ياردەمچى 5 - جىركىلىك ئەمەلدار ئۇنۋانىنى بەردى.

907 - يىلى يالىلۇغ ئاباجىنىڭ 1 - يىلى

قارا قۇجۇ ئۇيغۇرلىرى كىدانلار (قارا خىتايلار) ئوردىسىغا ئەلچى ئارقىلىق تارتۇق ئەۋەتتى.

938 - يىلى كېيىنكى جىن خانلىغىنىڭ تيەنخۇ 3 - يىلى

ئۇدۇن خانى لىشىتيەن كېيىنكى جىن خانلىغىغا ئەلچى ئارقىلىق تارتۇق ئەۋەتتى. كېيىنكى جىن خانلىغى جاڭ كۇاڭ

يې، گاۋجۇ خۇيلارنى گۇدۇنغا ئەلچى قىلىپ ئەۋەتتى.
10 - ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمى بەش دەۋر قاراخانىلار سۇلالىسى مەيدانغا كەلدى، سۇلالىنىڭ گۈرۈسى بالاساغۇنىدا ۋە قەشقەردە بولدى.
10 - ئەسىرنىڭ گۈتتۇرىلىرى بەش دەۋرنىڭ ئاخىرى قاراخانىلار سۇلالىسى ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلدى.
981 - يىلى سۇڭ سۇلالىسىنىڭ تەيىسۇڭ شىگگو 6 - يىلى ۋاڭ يەندې قۇجوغا ئەلچى بولۇپ كەلدى.
1001 - يىلى سۇڭ سۇلالىسىنىڭ شەنىسۇڭ 3 - يىلى قاراخانىلار سۇلالىسى گۇدۇنىنى ئوزىگە قوشۇۋالدى، ئىسلام دىنى گۇدۇنغا تارقالدى.
1124 - يىلى لياۋ سۇلالىسىنىڭ باۋدا 4 - يىلى يالالۇغ تاشىن گوبى قۇملۇغىنىڭ شىمالى ئارقىلىق تاڭ سۇلالىسىنىڭ بەشبالىق دۇخۇ مەھكىمىسى تەۋەسىگە قېچىپ بېرىپ، غەربىي لياۋ (قارا خىتاي) خانلىغىنى قۇردى.
1131 - يىلى جۇن سۇلالىسىنىڭ تيەنخۇي 9 - يىلى يالالۇغ تاشىن چۇ دەرياسى ۋادىسىدىكى بالاساغۇندا پايتەخت قۇردى، گۇ قۇز گۇردا دەپ ئاتالدى.
1206 - يىلى سۇڭ سۇلالىسىنىڭ كەيشى 2 - يىلى تېمۇر چىن موڭغۇل قەبىلىلىرىنى بىرلەشتۇرۇپ، گۇزى چىڭگىزخان دەپ ئاتالدى.
1207 - يىلى سۇڭ سۇلالىسىنىڭ كەيشى 3 - يىلى چىڭگىزخاننىڭ چوڭ گۇغلى جۇجى گۇيرات قاتارلىق قەبىلىلەرنى بويسۇندۇردى.
1209 - يىلى سۇڭ سۇلالىسىنىڭ جيادىڭ 2 - يىلى قۇجۇ گىدىقۇتى بارچۇق ئارت تېكىن موڭغۇللارغا ئەل بولدى.
1211 - يىلى سۇڭ سۇلالىسىنىڭ جيادىڭ 4 - يىلى قارلۇق قەبىلىسى موڭغۇللارغا ئەل بولدى.
1218 - يىلى سۇڭ سۇلالىسىنىڭ جيادىڭ 11 - يىلى

موڭغۇللار كۆچلۈك خاننى يوقىتىپ، جەنۇبىي شىنجاڭنى ئىستىلا قىلدى.

1219 — 1221 - يىللار سۈك سۇلالىسىنىڭ جياڭلىڭ 12 - يىلىدىن 14 - يىلىغىچە موڭغۇللار ئوتتۇرا ئاسىيانى ئىستىلا قىلدى.

1234 - يىلى سۈك سۇلالىسىنىڭ دۇەنپىڭ 1 - يىلى موڭغۇللار جىن سۇلالىسىنى يوقاتتى.

1251 - يىلى سۈك سۇلالىسىنىڭ چۈنيۇ 11 - يىلى موڭغۇللار بەشبالىقتا ۋە ئامۇ دەريا بويى قاتارلىق جايلاردا ئولكە دىۋان ۋازارەتنى تەسىس قىلدى.

1270 - يىلى سۈك سۇلالىسىنىڭ شەنچۇن 6 - يىلى موڭغۇللار لىيۇ خاۋلىنى قىرغىز، خانقىنا، كەمكەمجۇت، يىلان ئايماقلىرىنىڭ ئىش بېجىرىش ئەمەلدارلىغىغا تەيىنلىدى.

1271 - يىلى يۈەن سۇلالىسىنىڭ جيۈەن 8 - يىلى قۇبلەيخان يۈەن سۇلالىسى خانى دەپ ئاتالدى.

1280 - يىلى يۈەن سۇلالىسىنىڭ جيۈەن 17 - يىلى يۈەن سۇلالىسى ئۇيغۇرلار دىيارىدا قەغەز پۇل باشقۇرۇش مەھكىمىسىنى تەسىس قىلدى.

1281 - يىلى يۈەن سۇلالىسىنىڭ جيۈەن 18 - يىلى يۈەن سۇلالىسى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىش باشقۇرۇش مەھكىمىسىنى بەشبالىق دۇخۇ مەھكىمىسىگە ئۇزگەرتتى.

1283 - يىلى يۈەن سۇلالىسىنىڭ جيۈەن 20 - يىلى يۈەن سۇلالىسى بەشبالىق، قۇجۇلاردا جارچى سىلاۋچى مەھكىمىسى تەسىس قىلدى.

1295 - يىلى يۈەن سۇلالىسىنىڭ يۈەن جىن 1 - يىلى يۈەن سۇلالىسى بەشبالىقتا ئەمرلەشكەر مەھكىمىسى، كۇچادا تارىم ئەمر لەشكەر مەھكىمىسى تەسىس قىلدى.

1308 - يىلى يۈەن سۇلالىسىنىڭ جىدا 1 - يىلى چاغاتاينىڭ كېيىنكى خانلىرىدىن كۇنجەك ئەلچى ئارقىلىق

يۇەن سۇلالىسىگە سەمەرقەنت، تالاس، تاشكەنت قاتارلىق جايلارنىڭ نوپۇس دەپتىرىنى ئەۋەتتى.

1346 - يىلى يۇەن سۇلالىسىنىڭ جەجىڭ 6 - يىلى چاغاتاي ئەۋلادىدىن بولغان تۇغلۇق تومۇر خانلىققا كوتىرىلدى.

1383 - يىلى مىڭ سۇلالىسىنىڭ خۇڭۋۇ 16 - يىلى چاغاتايىنىڭ كېيىنكى بەگلىرىدىن بولغان قەدىر خوجا خانلىققا كوتىرىلدى.

1399 - يىلى مىڭ سۇلالىسىنىڭ جەنۇبىن 1 - يىلى ئۇيراتلار شەرقىي موڭغۇلدا زوراۋانلىق قىلدى.

1404 - يىلى مىڭ سۇلالىسىنىڭ يۇڭلې 2 - يىلى مىڭ سۇلالىسى ئەنىكى تومۇرنى قۇمۇلنىڭ سادىق جۇڭشۇنۇاڭ (ئىنائەتمەن ۋاڭ) لىغىغا تەيىنلىدى.

1406 - يىلى مىڭ سۇلالىسىنىڭ يۇڭلې 4 - يىلى مىڭ سۇلالىسى قۇمۇل ئايىمغى تەسىس قىلىپ، توقتۇنى جۇڭشۇنۇاڭلىققا تەيىنلىدى.

1418 - 1418 - يىللار مىڭ سۇلالىسىنىڭ يۇڭلې 16 - يىلىدىن شۇەندې 3 - يىلىغىچە چاغاتايىنىڭ ئاخىرقى خانلىرىدىن ئۇۋەيسخان دەۋرى.

1439—1456 - يىللار مىڭ سۇلالىسىنىڭ جىڭتۇڭ 4 - يىلىدىن جىڭتەي 7 - يىلىغىچە ئۇيرات ئىسەنخان دەۋرى.

1488 - يىلى مىڭ سۇلالىسىنىڭ خۇڭجى 1 - يىلى مىڭ سۇلالىسى خەنشىنى قۇمۇلنىڭ جۇڭشۇنۇاڭلىغىغا تەيىنلىدى.

1509 — 1518 - يىللار مىڭ سۇلالىسىنىڭ جېڭدې 4 - يىلىدىن 13 - يىلىغىچە قازاقلارنىڭ قاسىمخان دەۋرى.

1514 - يىلى مىڭ سۇلالىسىنىڭ جېڭدې 9 - يىلى چاغاتاي خانلىغىنىڭ كېيىنكى خانلىرىدىن سەئىد خان

ئوتتۇرا ئاسىيادىن قايتىپ، جەنۇبىي شىنجاڭدىكى توت شەھەرنى ئىشغال قىلدى.

1533—1570 - يىللار مىڭ سۇلالىسىنىڭ جياجىڭ 12 - يىلىدىن لۇڭچىڭ 4 - يىلىغىچە

چاغاتاي خانلىغىنىڭ كېيىنكى خانلىرىدىن رەشىتخان دەۋرى.

1635 - يىلى مىڭ سۇلالىسىنىڭ چۇڭجېن 8 - يىلى

دالاي لاما جۇڭغار قەبىلىسى باشلىغى باتۇرغا ئىھىردىسىنى باتۇر خۇنتەجى دېگەن ئۇنۋان بەردى.

1640 - يىلى مىڭ سۇلالىسىنىڭ چۇڭجېن 13 - يىلى

ئۇيراتلار بىلەن قالقىلار بىرلەشمە قۇرۇلتاي چاقىرىپ، "موڭغۇل، ئۇيرات جاساغى" نى تۈزدى.

1665 - يىلى چىڭ سۇلالىسىنىڭ كاڭشى 4 - يىلى

باتۇر خۇنتەيجى ئولدى، سىڭگا ئۇنىڭ ئورنىغا ئولتۇردى.

1678 - يىلى چىڭ سۇلالىسىنىڭ كاڭشى 17 - يىلى

غالدان جەنۇبىي شىنجاڭنى ئوزىگە قوشۇۋالدى.

1688 - يىلى چىڭ سۇلالىسىنىڭ كاڭشى 27 - يىلى

غالدان شەرقە يۈرۈش قىلىپ قالقىغا ھۇجۇم قىلدى.

1697 - يىلى چىڭ سۇلالىسىنىڭ كاڭشى 36 - يىلى

غالدان ئولدى.

1717 - يىلى چىڭ سۇلالىسىنىڭ كاڭشى 56 - يىلى

جۇڭغار قوشۇنى شىزاڭغا بېسىپ كىرىپ، لاساخانىنى ئولتۇردى.

1718 - يىلى چىڭ سۇلالىسىنىڭ كاڭشى 57 - يىلى

چارروسىيە تاجاۋۇزچىلىرى سىمپالاتىنسكى قەلئەسىنى قۇردى.

1722 - يىلى چىڭ سۇلالىسىنىڭ كاڭشى 61 - يىلى

چاروسىيە ۋېنكوۋىسكىنى جۇڭغارىيىگە ئەۋەتتى.

1727 - يىلى چىڭ سۇلالىسىنىڭ يۇڭجېڭ 5 - يىلى

چۇۋان ئاراپتان ئولدى، غالدان سىرتىن خان بولدى.

1754 - يىلى چىڭ سۇلالىسىنىڭ چيەن لۇڭ 19 - يىلى ئامۇرسانا چىڭ سۇلالىسىگە ئەل بولدى.

1755 - يىلى چىڭ سۇلالىسىنىڭ چىيەن لۇڭ 20 - يىلى
چىڭ سۇلالىسى جۇڭغارىيىنى تىنجىتتى.
1757 - يىلى چىڭ سۇلالىسىنىڭ چىيەن لۇڭ 22 - يىلى
ئامۇرسانا ئاسىلىق قىلىپ قېچىپ ئولدى.
1759- يىلى چىڭ سۇلالىسىنىڭ چىيەن لۇڭ 24 - يىلى
چىڭسۇلالىسى چوڭ ـ كىچىك خوجىلار توپىلىڭىنى
بېسىقتۇردى.
1764 - يىلى چىڭ سۇلالىسىنىڭ چىيەن لۇڭ 29 - يىلى
شۋە قوشۇنلىرى شەرقىي شىمالدىن شىنجاڭغا يوتكەپ كېلىندى.
1771 - يىلى چىڭ سۇلالىسىنىڭ چىيەن لۇڭ 36 - يىلى
تۇرغاۋۇت قەبىلىسى ۋەتەنگە قايتىپ كەلدى.
1797 - يىلى چىڭ سۇلالىسىنىڭ جياچىڭ 2 - يىلى
يۇسۇپ خوجا جەنۇبىي شىنجاڭغا تاجاۋۇز قىلدى.
1820—1828 - يىللار چىڭ سۇلالىسىنىڭ جياچىڭ 25 -
يىلىدىن داۋگۇاڭ 8 - يىلىغىچە
جاھانگىر خوجا توپىلاڭ كوتەردى ۋە باستۇرۇلدى.
1830 - يىلى چىڭ سۇلالىسىنىڭ داۋگۇاڭ 10 - يىلى
قوقانلىقلار يۇسۇپ خوجىنى ئېلىپ بېسىپ كىردى.

كىتاپخانلارغا

«شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى» نىڭ قولىڭىزدىكى 1 - كىتاۋىدا تارىخىي شەخسىلەرنىڭ ئىسىملىرى، ئۇرۇق - قەبىلىلەر، مىللەتلەر، شەھەر - قەلئىلەرنىڭ ئاتىلىرى، مۇئەسسىسە، مەنسەپ ناملىرى، تاغ - دەريالارنىڭ تارىخىي ئاتىلىشى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش مەسىلىلەر ناھايىتى كوپ ئۇچرايدۇ. بۇ كىتاپنى تەرجىمە قىلغان يولداشلار بۇلارنىڭ ئەسلى ئاتىلىشىنى ئېنىقلاش ئۇچۇن كوپ ئىزلەنگەن، تەھرىرلىك جەريانىدىمۇ ئىزلىنىپ كوردۇق، لېكىن تەلتوكۇس ھەل قىلىپ كېتەلمىدۇق، ھەتتا بەزىلىرى خاتا بولۇپ قالغان بولۇشىمۇ مۇمكىن.

يەنە بىرسى ئەينى زاماندا مەركىزىي ھوكۇمەت تەرىپىدىن غەربىي رايوندا تەسىس قىلىنغان ھەر دەرىجىلىك مۇئەسسىسىلەر ۋە ئۇلارنىڭ مەنسەپدارلىرىنىڭ ئىسىملىرى مەسىلىسى بولۇپ، خاراكتىر جەھەتتىن ئوخشاش بولغان مۇئەسسىسە ۋە مەنسەپلەرگە ھەر قايسى سۇلالىلەر ھەر خىل نام قويغان. بۇلارنىڭ بىر مۇنچىلىرىنىڭ ئەينى زاماندا يەرلىك تىلدا قانداق ئاتالغانلىغىنى ئىسپاتلايدىغان ھوججەتلىك ماتىرىيال قولىمىزدا يوق دىيەرلىك بولدى. شۇڭا ئۇلارنىڭ كوپچىلىگىنى خەنزۇچە ئاتىلىشى بويىچە ئېلىپ تۇردۇق.

بۇ كىتاپنى قايتا نەشر قىلىشقا توغرا كەلسە، شۇ چاغدا تۇزىتىۋېلىشىمىز ئۇچۇن، يۇقۇرقى مەسىلىلەر ئۇستىدە تەتقىقاتى بار يولداشلارنىڭ ئوز پىكرىنى بىزگە ئەۋەتىشىنى ئۇمىت قىلىمىز.

تەرجىمە مۇھەررىرى